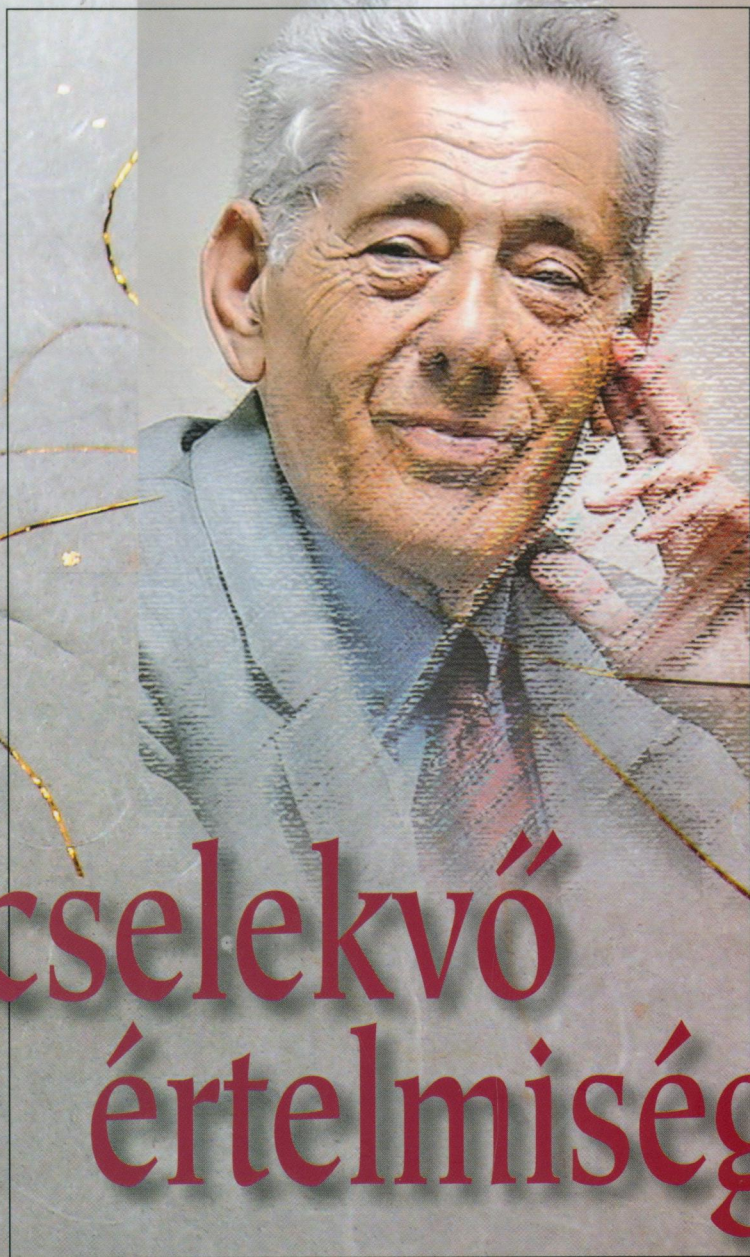

A cselekvő értelmiségi

*Tanulmányok
Huszár Tibor
80. születésnapjára*

X278142

A cselekvő értelmiségi

Tanulmányok

Huszár Tibor 80. születésnapjára

51835

ARGUMENTUM – ELTE TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KARA

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001280630

Szerkesztette

KISS LÁSZLÓ

© A kötet szerzői, 2010

X 278142

ISBN 978-963-446-581-2

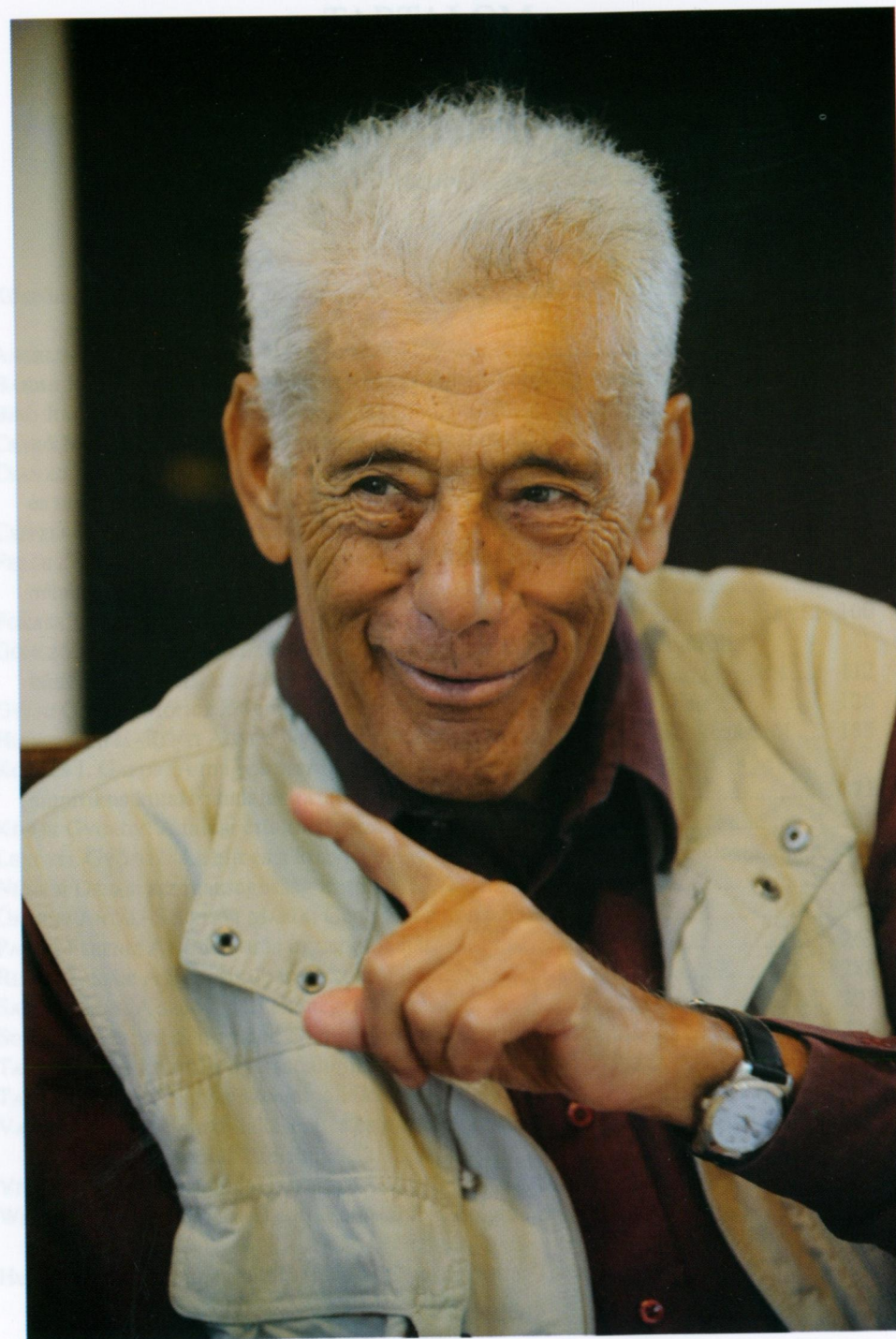
A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
és az ELTE Társadalomtudományi Karának dékánja

Felelős szerkesztő: Tóth Magdaléna

Borítóterv: Hodosi Mária

Tördelte: Nagy Erika

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

TARTALOM

Köszöntő (TAUSZ KATALIN)	7
ANGELUSZ RÓBERT: Tőke vagy erőforrás?	9
BAJOMI IVÁN: Tanügyitanács-barkácsolás az Antall-kormány idején	28
BÍRÓ JUDIT: Különlét és részvétel	38
CSÁKÓ MIHÁLY: Tizenévesek viszonya a politikához	45
CSANÁDI GÁBOR–CSIZMADY ADRIENNE: Várostervezés, városrekonstrukció és szegregáció	58
CSEPELI GYÖRGY: A rossz esztétikája	73
FERGE ZSUZSA: Az újkapitalizmus társadalmi struktúrájának néhány összefoglaló jellemzője	79
FOKASZ NIKOSZ: Egyről négyre?	100
GÖNCZÖL KATALIN: A bűnözés társadalmi reprodukciója, deviancia-kontroll, bűnözéskontroll	112
GYÁNI GÁBOR: Móricz Zsigmond a népi frói mozgalom széthullása ellen	126
HELLER MÁRIA–RÉNYI ÁGNES: Nyilvános vita Magyarország NATO-csatlakozásáról	135
KOVÁCS I. GÁBOR: A magyarországi polgári korszakbeli országos elitek empirikus kutatásának historikumához I.	175
KÖVÉR GYÖRGY: A falusi értelmiség származása és szerepei	208
LENGYEL GYÖRGY: Az elit és a közvélemény EU-képe – kutatási jegyzetek	219
NÉMEDI DÉNES: Az igazságosság kritikája	229
ÖRKÉNY ANTAL–SZÉKELYI MÁRIA: Generációs transferek	242
PATAKI FERENC: Az önéletírás pszichológiájáról	267
RUDAS TAMÁS: A Simpson-paradoxonról	288
SAJÓ ANDRÁS: A szenvedélyek megzabolázása	297
SOMLAI PÉTER: A „Sturm und Drang”-tól a jelenkorig	314
TAMÁS PÁL: A krízis és a társadalomkutatás: ki miért felelős?	326
TAUSZ KATALIN: Magyar szociálpolitika 1989–2009	341
VALUCH TIBOR: A városi lakásépítés és a lakóterhasználat néhány sajátossága a XX. század második felében	357
VITÁNYI IVÁN: Az értelmiség szerepe	370
WESSELY ANNA–KETTLER, DAVID: Tudósklub a Belgrád rakparton	375
Huszár Tibor műveinek bibliográfiája (Összeállította: TISZAI ILONA)	383

KÖSZÖNTŐ

Ismét kerek évforduló teremtett alkalmat arra, hogy összegyűljünk, legalább egy könyv lapjain tisztelegni, mi, akik így vagy úgy Huszár Tibor köpönyegéből bújtunk elő.

Én először az egyetem befejezése után rögtön – igaz, csak majdnem – kerültem a Huszár Tibor vezette Szociológia Tanszékre dolgozni. De az a fránya TUKUFA! Azután mégis ott, illetve itt dolgozhattam, dolgozhatok. Az olvasók egy része, a fiatalabbak, éppen úgy nem tudják, mit is jelent ez a betűszó, mint ahogy azt sem, milyen volt a tanszéki élet a hetvenes–nyolcvanas években. A rendszerváltás látószögéből visszanézve úgy tűnhet, csupán tudományos és politikai megalkuvás, hatalom védte bensőség – Aczél elvtárs. Számunkra, akik akkor ott dolgoztunk, a Tibor tartotta védőernyő oltalmában lehetőség egy akkor még helyét kereső tudomány megalapozására, oktatói-kutatói pályánk elindítására. És egy azóta sajnos elveszett izgalmas életformára: személyességre, barátságokra, a keddi tanszéki napok kavalkádjára, a Bölcs Bagoly Tanszékre, a sok nevetésre. Megszületett, pontosabban újjászületett valami.

Igaz, már a klebelsbergi oktatáspolitikai szorgalmazta a társadalomtani ismeretek középfelső- és felsőszintű oktatását, de csak 1943-ban alapítottak a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán Társadalomtudományi Tanszéket, Dékány István vezetésével. Az ő 1945-ös lemondását követően 1946-ban alakult meg egyetemünkön a Társadalomtudományi Intézet, élén Szalai Sándorral. De ez sem sokáig működhetett, mert a kommunista hatalomátvétellel Szalai Sándort börtönbe vetették, a tanszéket megszüntették, és több más tudományághoz hasonlóan a szociológiai kutatások is tiltólistára kerültek.

Az 1960-as években Huszár Tibor hozta létre az ELTE Bölcsészettudományi Karán a Szociológiai Kutatócsoportot, majd a Szociológia Tanszéket, s hozta vissza a magyar felsőoktatásba a szociológiát. Különböző politikai állásfoglalások és változó ideológiai viszonyok előzték meg, míg 1979-ben megindulhatott a folyamatos nappali szakos szociológusképzés.

Tibor nem csupán műveivel írta be magát a magyar tudományosság történetébe, hanem tudománypolitikai-tudományszervezői tevékenységével is. Az MTA Szociológiai Bizottságának elnökeként, a *Valóság* szerkesztőbizottságának tagjaként és sok más funkciójában is a szociológia elismertetésén dolgozott. Az idő igazolta: hosszú távon is működni, sőt bővülni, fejlődni képes intézményt hozott létre. Lehetőséget adott a katedrától távol tartott néhány kortársának, a magyar szociológia nagyjainak a tanításra. Támogatta, hogy megindulhasson Magyarországon is, elsőként az általa vezetett intézményben a szociális munkások és szociálpolitikusok képzése. A csemete erős fává növekedett, a Tibor alapította Szociológiai-Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központból Társadalomtudományi Kar lett.

A kerek évfordulók egyeseket elszomorítanak, másoknak inkább az élet igenléséről szólnak. A kerek évforduló a számvetés ideje. Ha végiglapozod, Tibor ezt a könyvet, reméljük, te is úgy érzed majd, megérted!

Isten éltesen!

TAUSZ KATALIN

ANGELUSZ RÓBERT

TŐKE VAGY ERŐFORRÁS?

Adalékok a társadalmi tőke elméletéhez
Kapcsolathálók, nexusok, erőforrások

Jó nexusokról, széles ismeretségi körörről, karriert elősegítő családi háterről, befolyásos gazdag támogatókról már jóval azelőtt beszéltek az emberek, mielőtt a szociológusok a társadalmi tőke fogalmát kialakították volna. Hogy triviális példát említsék, a jó partival, a gazdag feleség- vagy magas presztízsű férjválasztással kapcsolatos kalkulációk a társadalmi hierarchia legkülönbözőbb szintjein előfordultak, és ha nem voltak is túlságosan gyakoriak, hírértékük miatt a legkülönbözőbb körökben ismertek voltak. A példák egész seregét lehetne felhozni arra, hogy az erőforrások megszerzésének és gyarapításának számos olyan formájával éltek az egyes társadalmi csoportok tagjai, amelyeket ma a szociológusok a társadalmi tőke fogalmával hoznak kapcsolatba. Talán még inkább érvényes ez az állítás Magyarországon, ahol az összeköttetéseknek, patrónusoknak, a vagyonát veszített lesüllyedő rétegeknek, pl. a dzsentriknek számos olyan képviselője létezett, akik maguk mögött tudhattak egy olyan támogatói kört, amely segítette őket az úrnak nevezhető állások megszerzésében és a rendhez tartozó életstílus bizonyos minimumának fenntartásában.

Az irodalomból is számos példát lehet idézni annak igazolására, hogy a nexusok, a kontaktusok, sőt akár egész kapcsolathálózatok kiépítése, használata és bővítése érdekében milyen jelentős erőfeszítéseket – ha tetszik beruházásokat – tettek az olyan emberek, akik felismerték a nexusokban és a széles ismeretségi körökben rejlő előnyöket. Pregnanciája miatt ezúttal talán elég, ha egyetlen példára, Bárány Tamás *Nagy idők tanúja* című könyvének főhősére hivatkozom, akit édesapja potenciális nexusok végett minden tanévben más iskolába íratott. Tanult Kassán, Pápán, Szabadkán, voltak magyar, székely, szász, román, szerb osztálytársai, akiknek többé-kevésbé persze a nyelvért is megtanulta. Hősrünk az érettségiig arra gondolt, hogy apjának az volt a célja ezzel, hogy az országot jobban megismerje. A papa csak az érettségi után fedte fel valódi elképzelését. Érdemes idézni néhány szemelvényt kettejük párbeszédéből, amelyben a „társadalmi tőke” mai felfogásának körvonalai nem jelennek meg kevésbé élesen, mint napjaink szociológiai kézikönyveiben.

„–Ez alatt a nyolc év alatt, amíg tanultál, nekem egyetlen gondom volt, már a költészek előteremtésén kívül: hogy hova írássalak be a következő esztendőre. Azt akartam, hogy az ország minden táján tanulj, és lehetőleg olyan tanodában, ahol magas a létszám. Az egyik évben Rozsnyóra akartalak adni, de visszamondtam, mert kiderült, hogy mindössze tizenegy főből áll az osztály.

– Csakugyan – bólogattam meglepődve... – mindenütt legalább ötvenedmagammal ültél a tanteremben... De miért?

Atyám büszkén kihúzta magát.

– Nyolcszor ötven az négyszáz – mondta elégedetten.

– Annyi – feleltem –, de miért fontos ez?

– Mert ez az apai örökséged, fiam. Semmi mást nem hagyhatok rád, csak ezt a négyszáz osztálytársat, szép hazánk minden táján.”

Majd lejjebb így folytatja:

„Ebben a négyszáz osztálytársadban benne van az egész jövőendő Magyarország. Nem érted?! Ebből a négyszáz fiúból legalább nyolcvan nagy karriert csinál; de negyven biztosan! Mindig nagyon megnéztem, hogy a legjobb családok sarjai közé irassalak a legjobb iskolákba. Ezekből a fiúkból polgármester lesz, alispán, táblabíró, országgyűlési képviselő, hírneves ügyvéd, bankdirektor, sőt egyből-kettőből akár miniszter! Na! Hát ennyi nagy állású úr felderülő arcát, baráti keblét, szélesre tárt karját-szívét hagyom rád örökségül, édesfiam!”

A fenti párbeszéd nagy megjelenítő erővel érzékelteti a nexusok jelentőségét, a majdani kapcsolathálózatok tudatos megtervezését, amelynek eredőjeként a tőkeként használt kapcsolatok nem tekinthetők elméleti fikciónak, hanem valóban részét képezhetik a státuszépítésnek és a karriermobilitásnak. Az idézett példa esetén indokoltan hivatkozhatnánk a modern társadalmi tőkeelméletek olyan fogalmaira, mint a kapcsolatokba történő hosszú távú beruházások, költségek megtérülése, a várható haszon, sőt joggal beszélhetnénk a beruházások és a tervezett nyereség viszonyáról. Emellett megjelennek a hálózati eszköztár olyan elemei, mint a méret (size), a potenciális networktagok gazdagsága, presztízse és erőforrásai (social capital), sőt a kapcsolathálózat legmagasabb posztot elérő tagja (upperreachability) miközben felmerül a network hierarchikus ívének (extension) és sokrétűségének (heterogeneity) kérdése is.²

A két világháború közötti magyar társadalom valóságos kincsesbányája volt a kapcsolathálózati erőforrások működtetésének. A feudális struktúrák, intézmények és privilégiumok továbbélése, az Erdei Ferenc (1976) által körvonalazott duális társadalomszerkezet egyaránt kedvezett a fontos kapcsolatok ápolásának, instrumentális használatának és differenciált kiépítésének. Ami a feudális struktúrákat illeti, Bourdieu (1996) nem véletlenül tekintette a nemességet, mindenekelőtt a főnemességet a társadalmi tőke „par excellence” formájának. A főnemesség esetében ugyanis a vagyon, az örökölt rang, a rendi hovatartozás egyszerre biztosította a vertikális és horizontális kapcsolatrendszer gazdagságát és azt a szimbolikus reprezentációt, amely a társadalmi nagytőke legfontosabb rekvizituma. A társadalmi tőke modern formáival szemben az előbbinek a láthatóság, az exkluzivitás és a pompa, amely a reprezentatív nyilvánosság formájában is megnyilvánult, még külön ragyogást is kölcsönzött. A társadalmi tőke későbbi kapitalista formái esetében Bourdieu már okkal beszél a társadalmi tőke rejtőzködéséről, áthagyományozásának latens formáiról.

A kapitalista társadalomszerkezet fokozatos térhódításaival a hagyományos és a modern polgári társadalmi csoportok egymásmellettiése, a gazdasági tőke új hierarchiájának és perspektívájának a színre lépése némileg relativizálja az egykori privilégiumok

¹ Bárány Tamás: (1974) *Nagy idők taníja*. Bp., Magvető, 10–11.

² Az alábbi fogalmak persze tudományosan kidolgozott terminusok formájában megtalálhatók a témakör legkiválóbb munkáiban, pl. Nan Lin (2000) nagyszabású monográfiájában is.

korábban semmihez sem hasonlítható pazar csillogását. A duális struktúra kialakulása – ha elfogadjuk Bourdieu kiterjesztett neoklasszikus tőkeelméletét – már csak a két struktúrában megjelenő tőkék eltérő összetétele, „munkamegosztása” miatt is növeli a kapcsolathálózatok komplexitását, és differenciált, sokrétűbb networkrendszer kiépítésének fontosságát. Az erőforrások és habitusok eltérő készlete elsősorban a kettős struktúra felső osztályaiban és középrétegeiben eleve olyan helyzetet teremti, amely megnöveli a modern hálózati irodalomban az összekötő (linking) típusú kapcsolatok szerepét.³ Az ilyen típusú, esetenként kettős beágyazottságú networkpozíciót betöltő személyek ugyanis kivételes konverziós potenciállal rendelkeznek: habituskészletük komplexitása és nyitottsága miatt otthonosan mozognak mindkét társadalomban, és ennek megfelelően mindkét irányban szignifikáns kapcsolathálózati erőforrásokkal rendelkeznek. Az ilyen hálózati pozíciók a felső és a középső szinteken egyaránt kivételes komparatív előnyöket biztosítanak ágenseik számára. A többszörös – vertikális és horizontális – tagoltság következtében joggal feltételezhetjük, hogy az egyosztatú konzisztens struktúrákhoz képest a duális tagoltság önmagában is növeli a kapcsolathálózati erőforrások heterogenitását és komplexitását és az összekötő típusú hálózati pozíciók kiépülésén keresztül hozzájárul kapcsolathálózati erőforrások funkcionális felértékelődéséhez.

Trivialitása miatt nem tartom szükségesnek jellemezni a két világháború közötti rendszert és az államszocialista berendezkedés közötti releváns – mindenekelőtt a magántulajdon, illetve a feudális rangrendi hierarchia meglétében, illetve hiányában megnyilvánuló – strukturális eltéréseket. A jelentős különbségek ellenére a kapcsolathálózati erőforrások szempontjából létezik egy olyan strukturális hasonlóság, amely a piaci viszonyok más-más típusú beágyazottságán és korlátozottságán alapszik. Mindkét struktúrát jellemzi ugyanis a pénztőke egy olyan konverziós deficitje, amely abban nyilvánul meg, hogy tartalmaznak pénzért nem megvásárolható erőforrásokat is.⁴ Ez a mindkét társadalomban meglévő deficit jelentősen megnöveli a kapcsolatok szerepét, amely a maga sajátos eszközeivel pótolhatja a pénz univerzalizálásának korlátait.

Anélkül, hogy e tanulmányban kísérletet tennék a Kádár-rendszer társadalomszerkezeti sajátosságainak elemzésére, a téma szempontjából mindenképpen hangsúlyozni kell a politikai hatalom rendkívüli koncentrációját és azt, hogy a politikai „alrendszer” más alrendszerekhez képest rendkívüli túlhatalommal rendelkezett, sőt uralta ezeket az alrendszereket. Ezzel összefüggésben az államszocializmus viszonyai között az erőforráskorláton és a puha költségvetési korláton alapuló gazdaság mind a termelő, mind a fogyasztási javak piacán tipikussá teszi a hiányjelenségeket,⁵ ami eleve megsokszorozza mindazoknak a nexusoknak, összeköttetéseknek a szerepét, amelyek közvetlen szálon a nomenklatúrákhoz vezetnek, sőt azokat is, amelyek kétkontaktusnyi távolságra vannak a hatalom csúcsaitól.⁶

³ Lásd pl. Woolcock M. (2001) The Place of Social Capital in Understanding Social and Economic Outcomes. *ISUMA Canadian Journal of Policy Research* Vol 2; No 1.

⁴ A későbbiekben még utalni fogok rá, hogy ilyen pénzért nem megvásárolható javak még a piacgazdaság univerzális viszonyai mellett is az említetteknél jóval ritkábban előfordulnak, de mindennek előtt a tőke inkorporált formáiban.

⁵ Lásd Kornai János: *A hiány*. Bp., Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1980.

⁶ A nomenklatúra előjogairól, hatásköréről, összetételéről és időbeli változásairól lásd Huszár Tibor (2007) *Az elittől a nomenklatúráig* című könyvét, Bp., Corvina.

A párttagok ennél sokkal nagyobb kiterjedésben – átvéve a társadalmi hierarchia csaknem teljes vertikumán – rendelkeztek bizonyos politikai tőkével, privilégiumokkal, amelyek lehetővé tették olyan státuszok betöltését, amelyekből a pártönkívüliek ki voltak zárva, másfelől a párhierarchián belül kapcsolatba kerülhettek olyan magasabb poszton elhelyezkedő személyekkel, akik hídszerű kötésekkel rendelkeztek a hatalom és a társadalmi hierarchia magasabb erőforrásai felé.

A párthoz tartozás a politikai tőkénél többet jelentett. A hatalom erős koncentrációján alapuló egypártrendszerekben – így a Kádár-rendszerben is – a párttagság nem csak a politikai, hanem jelentős kapcsolathálózati erőforrások intézménye is. A párttagság belépőjegyét jelentett magasabb erőforrások eléréséhez, bizonyos szinttől részét képezte a karrier mobilitásának.

A gazdaság szférájában a redistribúciós javakhoz való hozzájutás elképzelhetetlen volt anélkül, hogy a vezetők, illetve a stáb tagjai ne rendelkezzenek olyan szintű politikai hatalommal vagy összeköttetésekkel, amelyek lehetővé tették a redistributív javakért folyó sikeres versenyzést. A politikai hatalom mindent átható dominanciája természetesen a kulturális mezőkre és almezőkre is kiterjedt. A politika uralta az említett mezőkben a kialakított pozíciók rendszerét, a pozíciókat betöltő káderállományt, és jelentősen befolyásolta a mező értelmiségi aktorainak szelekcióját, mozgásterét, karrierjét és erőforrás-potenciálját. A mezők politikai szubordináltsága következtében politikai erőforrásokhoz kötődő szálak különös jelentőséggel bírtak ezeken a területeken. A politikai hatalom részéről a rendszer legitimizációs igényei tették szükségessé a reprezentatív értelmiségiakkal, művészekkel és tudósokkal ápoltnak jó kapcsolatot. Az utóbbiak szempontjából a hatalom biztosította az adott mezők erőforrásait, pozíciók elosztását, az alkotás lehetőségeit, a mezőhöz tartozó aktorok viszonylagos autonómiáját, hírnevét, rangját és a mezőben elfoglalt pozícióját. Ennek megfelelően a szférákban különös jelentőséggel bírtak mind a hídszerű (bridging), mind az összekötő (linking) típusú kapcsolatok. Nem tekinthető véletlennek tehát, hogy a korszakról szóló elemzések szerint, lásd pl. Sík Endre (2001), éppen a kulturális és a hatalmi mező csúcsainak találkozási pontján működött az akkori korszak legismertebb és legsikeresebb mágusa, Aczél György, akinek udvartartásszerű kapcsolatrendszeréhez a kultúra és a tudomány számos népies és urbánus kötődésű kiemelkedő személyisége hozzátartozott. E reprezentatív személyeken keresztül olyan kiterjedt és bizonyos tekintetben kompakt kapcsolathálózattal rendelkezett, amely miatt egyes elemzők őt tartották a korszak legnagyobb társadalmi tőkésének.

A kapcsolathálózatok felülről lefelé haladva talán csökkenő mértékben, de minden szinten behálózta a magyar társadalmat, és a legkülönbözőbb szinteken érvényesült a kapcsolatok expresszív és instrumentális felhasználása is. A hiányjavak pótlása, a kölcsönös szívességszolgáltatások többnyire még az expresszív cselekvések mintáihoz sorolhatók, de a nagyobb ívű karrierok elősegítése magasabb erőforrások elérése irányában kialakított kooperatív törekvések már a kapcsolatok tökeszerű felhasználása irányába mutattak. A legfelsőbb szinteken a nomenklatura magasságában persze hiányjavakról annak ellenére sem beszélhetünk, hogy az elit gazdasági erőforrása, magánvagyonja messze elmaradt a Horthy-rendszerben felhalmozott magánvagyonokhoz képest. A nomenklatura alatti hierarchikus sávban elhelyezkedő rétegekben a hiánygazdaság már működött a horizontális és részben a vertikális pályák kötésein keresztül azokat a szívességcseréket⁷, amelyek

⁷ A kölcsönös szívességcserék rendszerén belül a reciprocitás és a bizalom mozzanatát érdemes kiemelni.

elősegítették a hiánygazdaság negatív hatásainak kompenzálását, a státusz megőrzését elősegítő, döntően megtartó (bonding) jellegű kapcsolatokat. Ezek a reciprocitáson alapuló szívességcserék és nexusok elsősorban a speciális hiányjavakkal rendelkező vezető beosztású vagy azokhoz közel álló értelmiségi csoportokat integrálták, megnövelve belső kapcsolathálózatuk sűrűségét (density). A társadalom alsóbb szintjein, ahogy ezt Szelényi (1990) „két háromszög” vagy Kolosi (1984) L modellje egyaránt érzékeltette, a második gazdaság fenntartásához és sikeres működéséhez szükséges szívességcserék – beleértve ebbe esetenként a patrónus–kliens viszonyok meghatározott típusait is – sokban hozzájárultak a duális szerkezet fenntartásához és sikeres működéséhez. Az említett kapcsolathálózatok – ha nem is feltétlenül társadalmi tőke formájában – jelen voltak a társadalmi hierarchia teljes vertikumán.

A tőke fogalmának kiterjesztése: Bourdieu tőkefelfogása

Az előző fejtegetések során azt próbáltam érzékeltetni, hogy azokkal a jelenségekkel, amelyeket manapság a társadalmi tőke címszáva alatt tárgyalnak, már jóval a rendszer-váltás előtt találkozhattunk, s ha nem is tőkeelméleti keretek között, a szociológia is tárgyalta azokat. Kérdés azonban az, hogy hol húzódnak meg a fogalom határai? Érdemes-e a fenti jelenségeket vagy azok egy részét társadalmi tőkének nevezni?

A tőke eredendően ökonómiai fogalom volt, meghatározott társadalmi viszonyok között, mindenképp pénzre, termelési javakra (ingatlanokra, gépekre, berendezésekre, munkaerőre) vonatkozott. Az elmúlt fél évszázadban a tőke értelmezési tartománya jelentősen kibővült, és a gazdaság mellett a társadalom más szférájához tartozó jelenségekre is alkalmazták. A terjeszkedés első lépése a humán tőke Schulz (1961), Becker (1975) koncepciójának kialakítása volt, amely az emberi erőforrást eleve fontos termelési tényezőnek tartotta, és tőkeként kezelte mindazokat a befektetéseket, amelyeket ezek képzésére és fejlesztésére fordítottak. E felfogás hátterében végső soron az a már-Webernél (1964) is megtalálható elgondolás húzódott meg, hogy a képzésbe és az oktatásba befektetett erőforrások hosszabb távon megtérülnek, azaz mennél képzettebb munkaerők jelennek meg a munkaerőpiacon annál nagyobb esélyük lesz magasabb jövedelmek szerzésére. Ennyiben a magasán képzett humán erőforrások részben a tőke intergenerációs áthagyományozását segítik elő, részben olyan magas diszkrecionális jövedelmek szerzését, amelyek meghatározott feltételek között akár gazdasági tőke forrásává is válhatnak. Ennél jóval tágabb területet fogott át Bourdieu tőkeelmélete, amely részben az anyagi és a szimbolikus tőke megkülönböztetésénél, részben az új tőkefajták (gazdasági, kulturális és társadalmi) bevezetésével – ha ambivalenciáktól nem is mentesen – a tőke fogalmának merész kiterjesztésére vállalkozott. (lásd Bourdieu 1978, 1983, 2009) A fenti tendenciákat tovább erősítették azok a megközelítések, amelyek elsősorban a társadalmi tőke fogalmát, de közvetve a tőke egyéb formáit is kiterjesztették a kollektív tőke jelenségeire is (Coleman 1988,

A felek már csak a kölcsönös előnyök és az érdekek miatt is számíthattak a reciprocitás irratlan szabályainak betartására. Ha az érdekek elleplezésére talán nem tettek is olyan jelentős erőfeszítéseket, mint amelyeket Bourdieu (2009) emel ki egyes munkáiban, a hangsúly itt is a szívességeken, a kölcsönösségen, a kapcsolatok megerősítésén, intézményesítésén volt.

Putnam 2000). A tőkefelfogások kiterjesztésével és egyre inkább parttalanává válásával fokozatosan elmosódtak azok a határok, amelyek az erőforrásokat a tőkétől elválasztották. E tanulmányban a társadalmi tőke kérdéskörét állítom középpontba, mégis óhatatlanul felvetődik a kérdés, hogy a fogalom ilyen mértékű kiterjesztése mennyire tekinthető indokoltnak. A tőkeelméleti megközelítés esetleges előnyeit nem ellensúlyozza-e a létrejövő fogalom túlterheltsége, komponenseinek heterogén jellege? A fogalom kiterjesztése nem okozza-e egyúttal tartalmának inflálódását, elméleti konzisztenciájának fellazulását? Mielőtt megkísérelném kifejteni a társadalmi tőkével kapcsolatos felfogásomat, célszerű áttekinteni Bourdieu általános tőkeelméletének néhány olyan jellemvonását, amelyet a társadalmi tőke értelmezése szempontjából fontosnak tartok.

1. Bourdieu tőkefelfogása szorosan kapcsolódik struktúrakonceptiójához, a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének folyamataihoz. A tőkét önreprodukáló, ha úgy tesszük, autopoietikus jelenségnek tartja, amely természeténél fogva megakadályozza az egyenlő esélyek kialakulását, nevezetesen azt, hogy a tőkével rendelkezők és a nem rendelkezők ugyanarról a társadalmi startvonalról induljanak. A tőke birtoklása és eltérő nagysága olyan felhalmozott erőforrás-differenciált tartalmaz, amely eleve kizárja az egyenlő esélyek lehetőségét. A tőke világát a szerző egyes szerencsejátékok egyenlő esélyeket megvalósító szférájával szembeállítva határozza meg:

„A rulett a tökéletes esélyegyenlőség univerzumát mutatja meg elég pontosan, egy olyan világot, amelyben nem létezik tehetetlenség, felhalmozás és a megszerzett javak és tulajdonságok öröklése. Ebben a világban minden pillanat teljesen független az előzőtől, minden közhatónak zsebében ott lapul a marsallbot, és mindenki azonnal elérhet minden célt, tehát mindenből, mindenkor, minden lehet.”⁸

Ezzel szemben a tőkében egyfajta fennmaradási, átörökítési tendencia rejlik; olyan történelmileg felhalmozott erőforrás és esélyelőny, amely nem csak reprodukálja, hanem növeli is önmagát. Ebben az értelemben a társadalomba beépített, a társadalmat struktúrázó erőforrásdifferenciál, amelynek fennállása esetén egyenlő esélyekről nem beszélhetünk.

2. A gazdasági tőke „ökonomista” felfogását szűknek tartja és „a gyakorlat általános közgazdaságtanának” kiépítésére törekszik, amely a tőkét nem csupán a piaci csereforgalom nyíltan manifesztálódó érdekviszonyaiban pillantja meg, hanem a társadalmi csereviszonyok látszólag érdekmentes „öncélú” csereviszonyaiban, az ajándékcserre legkülönbözőbb formáiban és más, első ránézésre reciprocitáson alapuló interakciókban is, amelyek szintén hozzájárulnak a társadalmi struktúra reprodukálásához, osztály- és rétegviszonyainak fenntartásához. A hagyományosan értelmezett gazdasági tőke mellett a kulturális és a társadalmi tőke is hozzátartozik a gyakorlat általános közgazdaságtanához, amelyet végső soron a tágabban felfogott gazdasági tőke lappangó, rejtőzködő, számos tekintetben nagy erőfeszítésekkel, gondosan elrejtett formáinak tekint.⁹ Hogy e tág értelemben felfogott praxeológiában különböző társadalmi helyzetekben és kontextusokban

⁸ Bourdieu, P 1997: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz R.: *A társadalmi rétegződés komponensei*. Bp., ÚMK, 156 p.

⁹ Bourdieu esetenként nagyon hangsúlyosan emeli ki az elrejtés mozzanatát, a csupasz érdekek elfedésének fontosságát. Arról ír, hogy a tőke ágense esetenként „...kénytelen legalább annyi leleményt és energiát pazarolni arra, hogy a gazdasági tevékenységek igazságát elfedje, mint amennyi a gazdasági tevékenységek véghezviteléhez szükséges.” Bourdieu (2009) 301.

éppen milyen formájában jelenik meg, hogy melyik alakzatában válik dominánssá azt elsősorban a hatékonyság, a profitabilitás feltétele és kényszere alakítja ki.

3. E kitágított tőkefogalom keretei között a szerző feltételezi, hogy a profit legkülönbözőbb formáit képes feltárni, mutatkoznak meg akár iskolai sikerekben, magasabb képzettségekben, címekben, magasra ívelő karrierben, jobb állásokban vagy a habitus-építés, a viselkedés olyan stílusjegyeiben, amelyek a magasabb státusz megőrzését vagy növelését elősegíthetik. Az új fogalom heterogenitását a különböző előnyök, sikerek, nyereségek profitjellegét azon keresztül próbálja legitimálni, hogy feltételezi a tőkék kölcsönös átválthatóságát, konverzióját. Kétségtelen ugyan, hogy ez az átválthatóság számos esetben nem gördülékeny, hanem olykor további költségeket, befektetéseket igényelhet. Feszültségteli helyzetekben felmerülhetnek komoly akadályok is, mégis összességében Bourdieu a tőke valamennyi formája esetén fenntartja a konvertálhatóság elvét. E tekintetben a gazdasági tőkének kitüntetett szerepe. Egyrészt az összes többi tőkefajta alapján tekinthető, amelynek más tőkékre való átválthatósága könnyebb, mint fordítva; másrészt az egyéb tőkefajták, ha nem is redukálhatók maradéktalanul a szűk értelemben vett ökonomiai alapokra; végső soron – az elmélet szerint – gazdasági tőkére is átválthatók. Bármilyen hosszú idő alatt vagy közvetett módon valósul meg ez a konverzió, feltételezése az elmélet egyik fontos hipotézise, hiszen ennek teljes hiánya esetén aligha beszélhetnénk tőkéről.

4. A bourdieu-i tőkeelmélet további fontos komponense az egyes tőkefajták (gazdasági, kulturális, társadalmi) formáinak kérdése. Explicit egyértelműséggel csak a kulturális tőke esetében különítette el annak inkorporált, objektívált és intézményesült formáit. Ezek jellegzetességeinek, megszerzésének, átörökíthetőségének és felhasználásának elemzésére külön fejezeteket szentelt tanulmányában. Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy a másik két tőkefajta esetében ezt – ha vannak is nyomai a kérdés felmerülésének – a kulturális tőkéhez hasonló formában, nyilván elméleti megfontolások alapján, nem tette meg. Az alábbiakban megpróbálom a gazdasági és a társadalmi tőkére is kiterjeszteni az említett hármas felosztást, mert az a társadalmi tőke interpretálásánál is felhasználható támpontokat kínál. A táblázat példák segítségével mutatja be, hogy a bourdieu-i tőkeelmélet keretei között indokolt lehet a tőkeformákat mindhárom tőkénél elkülöníteni.

1. táblázat: *A tőkefajták formái és konverziós potenciáljuk*

	<i>Inkorporált</i>	<i>Objektívált tőkefajták</i>	<i>Intézményes</i>	<i>Konverziós potenciál</i>
<i>Gazdasági tőke</i>	üzleti érzék, vállalkozási, kockázattalálási hajlandóság	pénz, vagyon, épületek, gépek, részvények	tulajdonjog	magas
<i>Kulturális tőke</i>	kulturális kompetencia, jó ízlés, tudáskészlet, műveltség	könyvtár, hanglezetár, festmények	iskolai végzettség, bizonyítványok, titulusok	közepes
<i>Társadalmi tőke</i>	jó fellépés, elegancia, jó modor, humor, hatáskeltés, a rétegspecifikus normák ismerete	kapcsolatok, networkpozíciók és a hozzájuk tartozó erőforráspotenciál	patinás név, közismertség, hírnév, nemesség, előkelő lakhely	alacsony

Kétségtelen, hogy Bourdieu nem készített ilyen táblázatot, és valószínűleg lennének fenntartásai a tőkeformák ilyen kiterjesztése ellen. Azt hiszem, hogy mindenekelőtt az inkorporált tőke „felosztását” nehezményezné. Valószínűleg azt hangsúlyozná, hogy a felhozott példák mindhárom esetben az inkorporált kulturális tőkéhez tartoznak, és részét képezik az egységes habitusnak. A megkülönböztetést megítélésem szerint mégis indokolja, hogy a tőke három fajtájánál – a tőkék speciális objektívált és intézményesült tartományához és azok működtetéséhez igazodván – eltérők a tipikus habitusok, és az inkorporáció folyamata során másfajta készségek, kompetenciák, tudáskészletek és stíluslemek válnak meghatározóvá: a gazdasági, a kulturális és a társadalmi tőke eltérő habitusokat alakít ki és feltételez. Ami az intézményes formák hármas megkülönböztetését illeti, azok, ha nem is a kulturális tőkénél alkalmazott következetességgel, jórészt megtalálhatók Bourdieu különböző szövegeiben, részben a három tőkefajtát bemutató tanulmányában is.

A gazdasági tőke kiemelkedő konverziós potenciálja a bourdieu-i tőkefelfogással összhangban a gazdasági és a pénztőke univerzális jellegéből következik. A társadalmi tőke mérsékeltebb átválthatósága részben empirikus alapokon nyugvó hipotézis, részben a társadalmi tőke sajátosságaiból, korlátozottabb „átadhatóságából” és átörökíthetőségéből adódik.¹⁰ A mérsékeltebb konverziós potenciálban a másik két tőkefajtaéhoz való erősebb kötöttség is hozzájárul. Az utóbbiakkal szemben a társadalmi tőke kiemelkedő szintje rendszerint eleve feltételezi vagy a gazdasági vagy a kulturális tőke valamelyikének robusztus jelenlétét.

Bourdieu kiterjesztett tőkeelmélete gondolatgazdagsága és rendkívüli komplexitása ellenére számos feszültséget, megoldatlan dilemmát, sőt antinómiát is tartalmaz. Egyértelmű dilemma az új tőkefogalom határának és ellentétének kérdése. A gazdasági tőke esetében a bér munka, a munkaerő és a profit segítségével a tőkés, a bér munkás vagy a tőke egyéb alkalmazottjai analitikusan elválaszthatók egymástól, és ezek szociológiai szempontból eltérő csoportokként empirikusan is elkülönülnek. Más a helyzet az új tőkeformák esetében. A kulturális és a társadalmi tőkék eloszlásában is egyértelműen ki rajzolódnak – a legtöbb esetben inkább graduális, illetve vertikális, mint emergens vagy nominális változók¹¹ mentén formálódó – erőforrásbeli különbségek, de az elmélet nem jelöl ki olyan emergens választóvonalat, amely elkülönítené a tőkét a nem-tőkétől.

Bourdieu tőkeelméletének tárgyilagos megítéléséhez tekintetbe kell vennünk a tőkék mezőspecifikus jellegét. A mezők sajátos erőforrások és pozíciók erőterét jelentik, amelyek társadalmi tevékenységek és küzdelmek színterei. E színtereken formálódnak azok a produkciós és reprodukciós folyamatok, amelyek mentén a tőkés és nem-tőkés ágensek elkülönülnek egymástól. Egy-egy mező, például a vallási, az újságírói vagy a televíziós mező esetén a szerző végzett is markáns elemzéseket a mező erőtereinek, intézményeinek, feszültségeinek és szereplőinek felvázolására, de nem dolgozta ki azokat az átfogóbb elméleti törésvonalakat, amelyek mentén elkülönülnének a tőkések a mezők nem-tőkés ágenseitől.¹²

¹⁰ A szülők szíveségcsereí nyomán keletkező jogosultságok haláluk után például nem feltétlenül maradnak érvényesek a leszármazottak között.

¹¹ A fenti változók értelmezéséhez lásd Rétegződés és láthatóság című tanulmányomat. In: Angelusz Róbert (2000): *A láthatóság görbe tükréi*. Bp., ÚMK.

¹² Lásd ezzel kapcsolatban pl.: A vallási mező kialakulása és struktúrája című tanulmányt, in: Bourdieu P. (1978) *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése* című kötetben (Gondolat, Bp.) vagy az újságírói

A gyakorlat általános közgazdaságtana alapján Bourdieu nem jelöli meg azokat a hierarchikus választóvonalakat, amelyek mentén a szóban forgó nagy csoportok elválnak egymástól. Pedig ez jogos elméleti igény lenne, ha meggondoljuk, hogy a szerző több helyen is hangoztatja kettős alapfeltevését, mely szerint „...a gazdasági tőke az összes tőke alapja, másrészt azonban a gazdasági tőke transzformált és travesztált megjelenési formái soha sem vezethetők vissza teljesen erre a tőkére...”¹³ Ebből a kettősségből önmagában is következik, hogy a kulturális és a társadalmi tőke „birtokosai”, még ha a gazdasági tőkétől nem is függetlenül válnak tőkésekké, nem határolhatók el pusztán a gazdasági tőkétől alapján. Körvonalazásuk már csak azért is immanens tőkespecifikus magyarázatokat igényel, mert egyes fajtái – gondoljunk például a nemességre vagy a primitív kultúrák olyan szimbolikus tőkéseire, mint a varázslók – történetileg messze megelőzik a gazdasági tőke színre lépését. A klasszikus gazdasági tőkeelméletek esetében az értéktöbblet juttatás a legkülönbözőbb tőkések közös ismérve. A kiterjesztett tőkeelméletek esetében nincs ehhez hasonló, valamennyi tőkefajta érvényes nyereségforrás. A vertikális választóvonalak kijelölésére annak ellenére nem kerül sor, hogy a szerző számol ilyen határokkal, sőt azzal is, hogy a specifikus tőkeformák ágensei és privilegizált csoportjai mindent elkövetnek exkluzív pozíciójuk megőrzése vagy növelése érdekében: rendszerint csoportszinten és individuálisan törekednek a „határok” védelmére, az új potenciális riválisok kiszorítására, hiszen inklúziójuk csökkentené saját tőkéjük értékét és hozadékait.

Bourdieu tőkeelméletének egyik célja éppen annak a hangsúlyozása, hogy a tőke rejtettebb formáinak kiépülése sokban hozzájárul a fennálló uralmi és osztályviszonyok fenntartásához. E klasszikus tőkeelméleti felfogás keretén belül a privilégiumok megőrzésére és az exklúzióra irányuló törekvés, az egyenlőtlenségrendszerek fenntartásának hangsúlya sokkal erősebb, mint az új tőkeformák vertikális mobilitást kiváltó tendenciáinak a hangoztatása. A később networkbázisú társadalmi tőkeelméletek esetében viszont éppen a státuszelés és a vertikális mobilitás folyamatainak előtérbe állítása a legfontosabb. Kérdéses azonban, hogy Bourdieu konfliktuselméleti tőkefelfogása keretében nem szorulnak-e túlzottan háttérbe a második világháború után felerősödő középrétegesedési tendenciák.

Végül Bourdieu általános tőkeelméletének a legkritikusabb pontja, hogy tág tőkefelfogásával hozzájárul az erőforrások és a tőkék közötti határok elmosódásához. Pedig kézenfekvőnek látszik, hogy míg erőforrásokkal a társadalom valamennyi tagja rendelkezik, a tőke ehhez képest erősen korlátozott, a privilégiumok közé tartozó entitás, amellyel a társadalom csak egy szűkebb része rendelkezik. Az élesebb megkülönböztetést az is indokolná, hogy a tőkével rendelkező csoportok között is léteznek erőforrásként és tőkeként működő javak. E tekintetben ma is teherbírónak látszik Marxnak (1948) az az elgondolása, amely a pénzként működő pénzt ($\bar{A} - P - \bar{A}$) a tőkeként működő pénztől ($P - \bar{A} - P'$) megkülönböztette.

A kibővített tőkeelmélet általános megalapozása szükségessé tenné az erőforrásként működő erőforrások és a tőkeként működő erőforrások világos megkülönböztetését. Ha elfogadjuk azt a nyilvánvaló posztulátumot, hogy valamennyi tőke erőforrás, de nem

és a televíziós mezőről az *Előadások a televízióról* című kötetet. Bourdieu P. (2000): *Előadások a televízióról*. Bp., Osiris.

¹³ Lásd Bourdieu P. (1997) 173.

minden erőforrás válik tőkévé, e fogalmak megkülönböztetésére a tőkével, ezen belül a társadalmi tőkével foglalkozó munkáknak nagyobb figyelmet kell fordítaniuk.

Ami a társadalmi tőkét illeti

A tőke különböző típusait és megjelenési formáit összefoglaló táblázat szerint a társadalmi tőke tárgyasult formáinak foglatát a kapcsolathálózatok képezik. Persze utaltam rá, hogy nem minden társadalmi erőforrás válik tőkévé, és ez a megállapítás a társadalmi erőforrásokra is érvényes. Mielőtt azonban megkülönböztetném a társadalmi tőkeként működő erőforrásokat a pusztán erőforrásként működő kapcsolatokról, érdemes rámutatni, hogy vannak kapcsolatok, amelyek nem a társadalmi, hanem a gazdasági tőke komponenseként léteznek, és hasonlóságaik ellenére nem tévesztendő össze a „par excellence” társadalmi tőkével. A társadalmi tőke definíálásához el kell különíteni tehát a gazdasági tőke integráns részét képező kapcsolati szálakat a társadalmi tőkéhez tartozó kontaktusoktól. A gazdasági tőke ágazati sokféleségén belül vannak olyanok is, amelyek kifejezetten kapcsolatok előállításával és azok forgalmazásával foglalkoznak. Aligha vitatható hogy például a házasságkötéssel vagy meghatározott kiemelt minőségű munkaerő közvetítésével foglalkozó „fejvadász cégek” célja meghatározott kapcsolatok kiépítése, mégis produkciójuk üzleti, profittermelő jellege miatt a gazdasági tőke speciális formáinak tekinthetők. A helyzet lényegében akkor sem más, ha egy ipari vagy kereskedelmi vállalat vezetése új munkatársak alkalmazásánál tekintetbe veszi leendő alkalmazottainak társadalmi tőkéjét, rokon kapcsolatait, jó fellépését, eleganciáját, társadalmi vonzerejét vagy akár azt, hogy ismeretségi köre esetleg vevőként vagy üzleti kliensként is számításba jöhet. A tőke gazdasági jellege akkor sem kérdőjelezhető meg, ha olyan vállalkozásokra gondolunk, mint a Facebook, a LinkedIn vagy az IWIW, amikor a tőkés vállalkozók kapcsolatokat állítanak elő, hogy azokat közönségként meghatározott reklámozó cégeknek áruba bocsássák. E közönségek előállítása, hálózati technikákkal történő gyarapítása, potenciális figyelmük értékesítése lényegében még mindig a gazdasági tőkéhez sorolandó. Ugyanúgy profittermelő cégeknek tekinthetők, mint mondjuk az autógyárak vagy a temetkezési vállalatok, csak sajátos profiljuk miatt networköket, közönségeket állítanak elő klientúrájuk számára.

Más a helyzet a magánélet szabad vegyértékű privát kapcsolatainak esetében, amikor nem alkalmazotti szerződések és fizetések jogilag szabályozott viszonyairól, hanem magánemberek „face to face” kapcsolatairól van szó. Az ilyen kapcsolatok nem jogi szerződés keretében intézményesülnek, de szintén kölcsönös szelekcióra épülnek, és rendszeres interakciókkal, gesztusokkal, kölcsönös szívességekkel, esetleg meghívásokkal, tágabb értelemben felfogott ajándékcserékkel nyernek intézményes megerősítést.¹⁴ Ezek a reciprocitáson alapuló kötődések természetesen nem mentesek az érdekektől, de a legtöbb esetben mindkét oldalról jelentős erőfeszítéseket tesznek a nexus baráti jellegének, érdekmentességének hangsúlyozására. Mint később még visszatérek erre, az egymás iránt tanúsított gesztusok, baráti eszmecserék és szívességek éppúgy irányulhatnak affiliációs

¹⁴ Nem könnyű persze megállapítani, hogy a kölcsönös visszajelzések, interakciók, szívességek milyen fokától kezdve lesznek a semmire se kötelező futólagos ismeretségekből igazi kötések.

szükségletek kielégítésére, kellemes időtöltésre, társas örömekre, mint előnyök szerzésére, protekciókra, gyarapodásra vagy más instrumentális akciókra.

A társadalmi tőke fogalmának pontosításához további megkülönböztetések szükségesek. A definíciók számos vonatkozásban eltérnek egymástól, mégis közös nevezőnek tekinthető, hogy a kontaktusok valamilyen portfóliója minden meghatározás részét képezi. A tőke kollektív formáit preferáló Putnamtól (2000) és Colemanától (1988), a társadalmi tőke individuális formáira fókuszáló Bourdieu-ig (1983) és Nan Linig (2002) a kapcsolathálózati beágyazottság közös ismérve a meghatározásoknak. A definíciók valamennyi elemének elfogadása azonban túlságosan tágassá és inkonzisztenssé tenné a társadalmi tőke fogalmát. Elismerem, hogy a kollektív szociális tőke címszáva alatt tárgyalt elemzések fontos szociológiai problémákat feszegetnek, sőt azt is, hogy olyan „kollektív javak”, mint a szolidaritás, a választási participáció, a közvélemény vagy a közbizalom, a társadalmi tőke működését is befolyásolhatják mégsem helyes ezeket a társadalmi tőkéhez sorolni, mert éppen ellentétes logikát követnek. Bourdieu tőkeelméletének tárgyalása során már említettem, hogy a tőke olyan társadalmi viszonyokat feltételez, amely az erőforrások egyenlőtlenségén, koncentrációján, felhalmozódásán, a nyereség, a privilégium valamilyen formáján, illetve az ezekből való kirekesztésen alapul. A mindenki által elérhető és felhasználható javakat indokolatlan tőkének nevezni, ha el akarjuk kerülni a fogalom konfúz használatát. Az ilyen típusú közjavak ugyan rendkívül fontos erőforrások, amelyek – társadalmi integráció, szolidaritás, kohézió vagy más megnevezéseken keresztül – mindig is fontos szerepet játszottak a szociológiában, de ez nem teszi legitimé a társadalmi tőkéhez sorolásukat. A tőkék egyenlőtlenséget, a közjavak egyenlőséget kifejező entitások.

Más a helyzet a „parciális közjavakkal”, amelyekből nem az egész társadalom, hanem csak bizonyos csoportok, testületek részesülnek kollektívan, s amelyek ha nincsenek is magántulajdonban, kétségkívül részét képezik az individuális társadalmi tőkének, amennyiben nyereséget hoznak és tőkeként funkcionálnak. A közjavakkal ellentétben a parciális közjavak eloszlása osztálytársadalmi szinten egyenlőtlen.¹⁵

A fenti megkülönböztetések után térjünk vissza a társadalmi tőke szűkebb meghatározásához. Bár – mint már utaltam rá – Bourdieu megközelítése bőven hagy rést a kritikai reflexiók számára, mégis célszerű az ő társadalmi tőkefelfogásából kiindulni, mert koncepciója sokoldalú, komplex, és definícióját nem korlátozza az a szempont, hogy a fogalom terjedelmébe tartozó összetevők pillanatnyilag milyen mérési nehézségeket okoznak. Kétségtelen, hogy a társadalmi tőke elemzéséhez fontos adalékokat nyújtó hálózati irodalom az érintett bourdieu-i művek megírása óta sokat fejlődött. Szerzőjük e későbbi eredményeket nem vehette figyelembe elmélete megalkotása során, de a hálózati megközelítést korszerű módon kapcsolta be az elemzésbe, és a társadalmi tőkének olyan megközelítését adta, amely állja a versenyt az újabb keletű definíciókkal. Vessünk egy pillantást Bourdieu definíciószerű meghatározására:

„A társadalmi tőke azon aktuális és potenciális erőforrások összessége, amelyek a köl-

¹⁵ Bizonyos szempontból természetesen a közjavak is viszonylagosak. Létezhetnek például olyan, a nemzeti határokon túlmutató globális elemzések, amelyeknek ágensei maguk az egyes nemzetek. Ebben az esetben egy-egy nemzet közjava már parciális közjavaknak számít, amely részét képezheti egy konkrét társadalom társadalmi tőkéjének.

csönös ismertségek vagy elismerés többé-kevésbé intézményesült viszonyai tartós hálózatainak birtoklásához kapcsolódnak, vagy másként kifejezve olyan erőforrásokról van szó, amelyek egy csoporthoz való tartozáson alapulnak. Az egyes csoporttagok által birtokolt tőke összessége valamennyiünk számára biztosítékul szolgál, és a szó tágabb értelmében véve hitelképességet biztosít neki...”¹⁶ E meghatározást néhány mondattal lejjebb még kiegészíti: „...az egyén által birtokolt társadalmi tőke nagysága egyrészt azon kapcsolatok hálójának kiterjedésétől függ, amelyeket ténylegesen mozgósítani tud, másrészt azon gazdasági, kulturális vagy szimbolikus tőke nagyságától, amelyet azok birtokolnak, akikkel kapcsolatban áll.”¹⁷

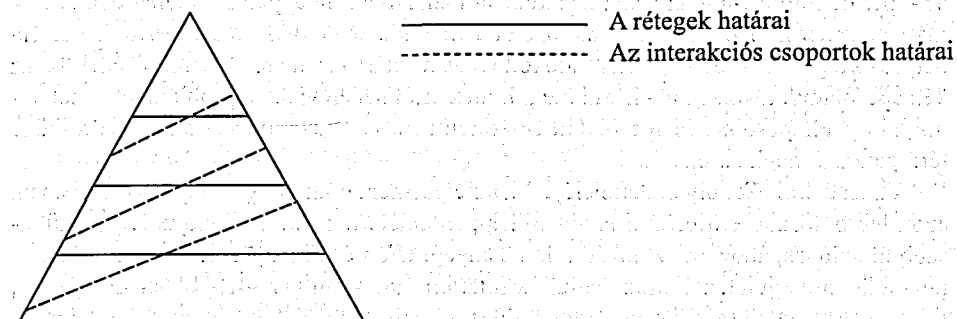
A társadalmi tőke fenti meghatározása négy lényeges elemet tartalmaz. Elsőként említendő a társadalmi struktúrán, illetve az individuális networkökön alapuló beágyazottság. Utóbbi mindazokat az individuális kapcsolatokat magában foglalja, amelyek valamilyen szinten érvényesültek és ezen keresztül részét képezik az egyén egocentrikus networkjének. Még mindig individuális szinten maradván idetartozik az egyén strukturális beágyazottsága, azaz mindazok a csoporthátterek, amelyekbe az egyén beletartozik, és amelyek hálózatainak térfogatát és fajsúlyát is befolyásolják. A társak kiválasztásánál alapvetően a homofília törvénye érvényesül. Az egocentrikus networkök formálódásában mindenekelőtt a „like me” hatás valósul meg: elsősorban a hasonló rétegekhez tartozók lesznek az individuális hálózatok tagjai. Emellett – különösen a nagy társadalmi mobilitással és erős individualizálódással jellemezhető társadalmakban – nem elhanyagolható a presztízshatás sem, amelynek fennállása esetén a networktársak között megjelennek a magasabb státuszú partnerek is.¹⁸ Hozzá kell tenni, hogy ilyen feltételek között is a homofília hatása az elsődleges, amely nemcsak a „like me” hatás túlsúlyos előfordulásán alapul, hanem azon is, hogy a gazdagabb, magasabb presztízssű személyek közül az éppen egy kicsit magasabb státuszú személyek fordulnak elő viszonylag nagyobb súllyal. A homofília elvének érvényesülését segítik elő az egyes csoportok határmegtartási törekvései is. Az egyensúlyi feltételek kialakulásában természetesen a méretdifferenciál vagy más néven a Blau-hatás is szerepet játszik. Ha a két szomszédos réteg közül a magasabb státuszú kiterjedése kisebb, az akadályozza az alatta levő réteghez tartozók felfelé irányuló mobilitását, és ezen keresztül is a homofília érvényesülését erősíti (lásd Nan Lin, 1997). Akár a homofil kapcsolatokra, akár a némileg fentebb elhelyezkedőkkel való kapcsolatokra figyelünk, nyilvánvaló, hogy az egyén vertikális és horizontális beágyazottsága jelöli ki az a sávot, amelyen belül az egocentrikus kapcsolatok elhelyezkednek. Az interakciós csoportok mozgásterét a hierarchikus pozíció – legalábbis statisztikai értelemben – jelentősen korlátozza. A hálózatok, interakciós csoportok a presztízskapcsolatok kialakításán keresztül mégis átmetszik a réteghatárokat, ahogy azt az 1. számú ábra is érzékelteti –

¹⁶ Bourdieu P. (1997) 167.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Vö. Angelusz R.–Kardos R.: A magyar kapcsolathálózatok néhány sajátossága. *Szociológia*, 1988/2.

1. ábra: A réteghatárok és az interakciós csoportok hierarchikus kötöttségei

A bourdieu-i tőkedefiníció második fontos – a hálózati irodalom megállapításaival egybecsengő – tézise (lásd pl: Nan Lin, 2000 vagy Martin van der Gaag, 2005), hogy a társadalmi tőke nem csak hálózati kapcsolatokról áll, hanem térfogatához mindazok az anyagi, kulturális és szimbolikus erőforrások hozzátartoznak, amelyekkel a hálózat tagjai rendelkeznek. Megítélésem szerint nem véletlen, hogy a hálózati tagok erőforrásai között azokat a gazdasági, kulturális és szimbolikus tőkéket említi, amelyeket a hálózat tagjai birtokolnak. Feltűnő, hogy a felsorolásból kimarad a társadalmi tőke és így a kapcsolatok kapcsolatai és ezzel a kapcsolatok kapcsolatainak erőforrásai. Ezt az óvatosságot ambivalenciával nyugtázom. Ezzel a szerző kétségtelenül elkerüli, hogy válaszoljon a társadalmi tőke határának problémájára. A fenti megfogalmazás szerint a definícióba így nem tartoznak bele a kapcsolatok kapcsolatai, és ezzel úgy-ahogy formálisan megoldottnak látszik a társadalmi tőke lehatárolásának kérdése.

Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az empirikus kutatások során mindig komoly kihívást jelent a hálózatok határainak kérdése. A dilemma legélesebben a „kicsi a világ” szindrómában, illetve a „hatlépcsnyi távolság” hipotézisében mutatkozik meg, amelyek tulajdonképpen a határok hiányát, meghúzhatatlanságát sugallják. Az empirikus vizsgálatok során a határokat a kutatóknak valójában mindig mesterségesen kell meghúzniuk. Ez történik a teljes hálózatok, pl. egy gyár vagy egy falu vizsgálatánál, de az egocentrikus hálózatok elemzésénél is. Példát említve: a Fischer–McAllister-féle névgenerátoros méréseknél sor kerül ugyan az ego többféle kontaktusának számbavételére, de már a kapcsolatok kapcsolatainak rögzítése elmarad, noha az elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt kívánatos lenne. A megoldást csak egy olyan hólabdaszerű mintakiegészítéssel lehetne elérni, amelynek során a névgenerátoros eljárással megismert személyeket is meginterjúvolnák, és felmérnék azok erőforrásait. Természetesen ez a megoldás is részleges lenne. Ellenőrizhetővé válna, hogy az egók által megjelölt ismerősök megerősítik-e a jelzett kapcsolatot (közösös kapcsolat), de a határ mesterséges kijelölése ez esetben is megtörténik.

Óvatossága ellenére is problematikusnak látszik Bourdieu-nek az a megoldása, amely az egocentrikus hálózatok tőkéinek térfogatából kihagyja a társadalmi tőkét. A kapcsolatok kapcsolatai ugyanis hálózati szempontból olyan közeli erőforrások, amelyeket az ego nem ismer ugyan, de tudomása lehet róla, és kapcsolatai által közvetlenül elérhetők. Az ismerősök ismerőseinek ismerősei viszont már olyan távoli láncszemek, amellyel már

nem kalkulálhat az ego, aki az ismerőse ismerősét sem ismeri, hiszen ha ismerné, akkor az – per definitionem – az ismerősei közé tartozna. Semmiképpen sem lehet tehát tudomása az ismerőse ismerősének ismerőséről, akit már a közvetlen ismerőse sem ismer. Ha helyes ez a gondolatmenet, akkor indokolt lenne a határt az ismerősök ismerősénél – azaz kétkapcsolatnyi távolságra – húzni meg. Ennek értelmében viszont problematikusnak tűnik, hogy a kapcsolatok kapcsolatait Bourdieu nem vette számításba a társadalmi tőke térfogatának meghatározásánál.

A társadalmi tőke olyan definíciójával, amelybe nem csak az egók kapcsolatai, hanem azok legfontosabb erőforrásai is valamiképpen beletartoznak, e tőkefajta legspecifikusabb tulajdonságához érkeztünk. Amíg az anyagi tőkét és bizonyos értelemben a kulturális tőkét a magunkénak mondhatjuk, a saját birtokunkban van – lásd Nan Lin (2000), Esser, H. (2002), Martin von der Gagg (2005) –, addig a társadalmi tőke mások tulajdonában vagy birtokában lévő erőforrásairól nem mondhatjuk el ugyanezt. Az utóbbi esetben mások erőforrásairól van szó, illetve egy esélyről, hogy megfelelő hitelképesség esetén az ego számíthat ismeretségi körének támogatására, illetve bizonyos erőforrásaira.¹⁹

A hitelképesség fogalmának és működési mechanizmusának értelmezése előtt érdemes tisztázni, hogy mit érthetett Bourdieu a potenciális és aktuális tőke fogalmán. A saját értelmezésem szerint az aktuális jelző a konkrét strukturális beágyazottságot fedi le, mindazon tőkéket felöleli, amelyeket az ego személyes networkjén keresztül elérhet. A potenciális társadalmi tőke ennél átfogóbb fogalom, amely magában foglalja azt a szélesebb, nem csak ismerősökből álló kört is, amelyet az ego makrostrukturális háttere, ismertsége és elismertsége miatt viszonylag könnyen az egocentrikus hálózatahoz csatolhat. A magas státuszú, privilegizált helyzetű, kapcsolathálózati szempontból „sztárpozíciót” elfoglaló személyek ugyanis rendkívüli multiplikációs hálózati potenciállal rendelkeznek, velük az emberek többsége szívesen kerül kapcsolatba. A sztárpozíció egyik megkülönböztető ismérve, hogy az ilyen személyeket több ember ismeri, mint ahányat ő ismer. Ez a gyakran kivételes hírnéven alapuló potenciál mindig rendelkezik tartalékokkal, amellyel élhetnek a sztárpozíciójú személyek. Amikor például híres embereket kérnek fel bizonyos termékek reklámozására, vagy valamely konfliktusos helyzetben mediátorként való közvetítésre, vagy akár arra, hogy mint képviselők mobilizálják valamelyik párt szavazóit, akkor e személyek potenciális társadalmi tőkéjével kalkulálnak. Nyilvánvalónak látszik, hogy Bourdieu a potenciális és az aktuális erőforrásokat egyaránt társadalmi tőkének tekinti, miközben mindkettő nagysága növeli a hitelképességet is.

Az ego hitelképessége részben ösztökejének – beleértve annak inkorporált, objektív és intézményesült formáit is –, részben az altereknek az ego tőkéjének nagyságáról és reciprocitási hajlandóságáról kialakított percepciójától függ. A hitelképesség mértéke így különböző networktársak esetében az eltérő percepciók függvényében változik. Mindenesetre valószínűsíthető, hogy mennél nagyobb az ego erőforrásainak összessége, annál nagyobb lehet társadalmi tőkéje is. Könnyen belátható azonban, hogy ez utóbbi nagyságát a hitelképesség is befolyásolja. Tételezzük fel, hogy A és B személy lényegében egyforma méretű hálózattal és azok tagjai nagyjából hasonló nagyságú erőforráskészlettel rendelkeznek, de A esetében sokkal nagyobbra becsülik a viszonzási hajlandóságot. Biz-

tosra vehetjük, hogy az eltérő hitelképesség miatt A személy B-nél nagyobb társadalmi tőkével rendelkezik.

A hitelképesség állandó önmegegerősítést igényel, és annak függvényében változik, hogy valamely személy a viszonzás és a kölcsönös rentabilitás jegyében mennyire váltja be a felé irányuló elvárásokat. A viszonzás elmulasztása csökkenti a szóban forgó személy hitelképességét, ami társadalmi tőkéjének apadásához vezet. A társadalmi tőke fenntartása, így feltételezi a reciprocitási normák és ezáltal a hitelképesség állandó betartását.

Az ágensek makrostrukturális beágyazottsága, egocentrikus hálózatuk térfogata, erőforrásokban való gazdagsága, ismertségük és hitelképességük mérete kétségtelenül fontos dimenziói a társadalmi tőkének, amelyek számbavétele elengedhetetlen feltétele a társadalmi tőke becslésének. A Bourdieu által kiemelt összetevők mellett mégis feltűnő néhány – a későbbi tőkefelfogásokban hangoztatott – komponens hiánya. Nem veszi például számításba, hogy milyen az egocentrikus networkök mintázata, hálózati struktúrája, az ego abban elfoglalt pozíciója, a hálózat kötéseinek erős vagy gyenge jellege hogyan befolyásolja a társadalmi tőke hatékonyságát. Pedig számos kutatás erősítette meg azt a hipotézist, hogy az erős és gyenge kötéseknek eltérő a szerepe a státusz növelésében, pl. egy jobb állás vagy magasabb jövedelem elérésében, lásd pl: Granovetter (1973), (1974), Nan Lin (1999), Flap H. and Volker B. (2008), Angelusz R. – Tardos R. (2008). Szemben a homofil erős kötésekkel a gyenge kötések egy része azzal az előnyös tulajdonsággal rendelkezik, hogy hidat képez a felsőbb társadalmi rétegek nagyobb társadalmi erőforrásokkal rendelkező csoportjai felé, amelyek pedig segítséget nyújthatnak státuszhelyzetük javításában, karrierjük továbbépítésében. Amennyiben az ilyen hídszerű gyenge kötések segítségével egyes személyek sikeresen javítják státuszukat, nem csupán reciprocitás érvényesül, hanem – legalábbis az emelkedő státuszú személyek szempontjából – a támogatást nyújtó kötések erőforrást növelő erőforrásoknak bizonyulnak. Vajon nem éppen az efféle profitot nyújtó, erőforrást növelő erőforrás a tőke legfontosabb kritériuma?

Hasonlóképpen fontos az ego hálózati pozíciójának ereje. Egy-egy hálózaton belül a centrális beágyazottságtól a periférikus helyzetekig az előnyös instrumentális cselekvés szempontjából rendkívül eltérő pozíciók lehetnek. Az ego hídszerepe vagy a hidaktól való távolsága szintén javíthatja vagy ronthatja a networkpozíciót, s ezen keresztül társadalmi tőkéjének nagyságát és hatékonyságát.²⁰ A hálózati lyukakhoz való közelség, ahogy Burt (1993) is utal erre, tulajdonképpen egyfajta hídszerep lehetőségével kecsegtet. Azok a személyek, akik egyedül töltenek be hídszerepet, a hálózaton tulajdonképpen monopolhelyzetben vannak, mert networktársaik kizárólag rajtuk keresztül tudják elérni egy másik csoport tagjait és erőforrásait. Egy ilyen helyzet persze a hálózaton belüli érdekellentétekre is ráirányítja a figyelmet. Privilegizált helyzetű, például hídszerepet betöltött személyeknek nem érdeke, hogy mások is hídszerephez jussanak, mert az csökkenti vagy megszüntetheti saját privilegizált helyzetüket. Más hálózati ágenseknek vagy azok egy részének viszont érdeke lehet az újabb híd keletkezése, mert az javíthatja a hálózati pozíciójukat. A networkirodalom – részben módszertani nehézségek miatt²¹ –

²⁰ Vö. Nan Lin (2000)

²¹ A legfontosabb módszertani nehézségek abból adódnak, hogy a vizsgálatok alanyai jórészt eleve tartózkodnak negatív kapcsolataikról, másokkal való esetleges ellenséges viszonyukról beszámolni. E tekintetben valószínűleg számos új technika kialakítására, részben új mérőműszerek kialakítására lenne szükség.

¹⁹ Részletesebben lásd: Esser H. (2000) 232.

mind ez idáig viszonylag kevésbé vizsgálta a hálózati feszültségekből adódó kolléziókat, network-dinamikai fejleményeket, pedig ezek számos esetben a hálózatok szakadásához vagy meghatározott csoportképződmények, szervezetek felbomlásához vezethetnek. A hálózati pozíció erejének pontosságára nagy hangsúlyt helyező elméletek, pl. Nan Lin (2000) is mellőzik egy olyan aspektus figyelembevételét, amelynek Bourdieu elméletében megvannak az előzményei. A hálózatok mezőspecifikus szerveződésére és sajátosságaira gondolok. Az individuális tőke formálódásában a mezők hálózati sajátosságai meghatározó szerepet játszanak. Az egocentrikus networkökön belül ugyanis kitüntetett szerepe van azoknak a kapcsolatoknak, amelyek ahhoz a mezőhöz kötődnek, amelyben az ego a munkatevékenységét folytatja, és ahol részese az erőforrások megszerzéséért vívott küzdelemnek. A hálózat mezőspecifikus szegmense kiemelkedő szerephez juthat az egyének karriermobilitása szempontjából is. Az egocentrikus networkök mérésére kialakított módszerek – akár az erős kötések számbavételére kialakított névgenerátoros, akár a gyenge kötések megcélzó pozíciógenerátoros technikákra gondolok – nem fókuszálnak kellő mértékben azokra a mezőn belül szerveződő kapcsolatokra, amelyek a státusznövekedés szempontjából a legnagyobb jelentőséggel bírnak.

Kézenfekvőnek látszik, hogy más-más mezők és azon belül eltérő jellegű kapcsolatok lehetnek fontosak például egy tudós vagy egy újságíró esetében. Az előzőnél főleg az egyetemi, illetve az akadémiai mezőben kialakult hálózati kontaktusoknak van jelentősége. Sok tekintetben más, speciális kapcsolatok jellemzik az újságírói mezők hálózatait, amelyek körvonala azaz mezőspecifikus pozíciógenerátorok kialakítását tenné szükségessé. A mezőspecifikus hálózatokra fókuszálás nagymértékben segíthetné a társadalmi tőke formálódásának és mechanizmusainak pontosabb megismerését.

Nan Lin minuciózusan kidolgozott, impozáns tőkeelméletének ugyanakkor vitathatatlan érdeme, hogy nagy hangsúlyt fektet a kapcsolatok tőkészerűségére, azokra a befektetésekre, amelyeket a kapcsolatok kiépítése, fenntartása és működtetése igényel. A költségek sokfélék: pénz, időráfordítást, meghívásokat, szívességcseréket, együttműködéseket tartalmaznak. E társasági költségek természetesen a társadalmi hierarchia különböző szintjein eltérőek, de a magasabb státuszok irányába haladva egyre inkább tartalmazzák a luxusfogyasztás elemeit.²² A korlátozottan rendelkezésre álló idő és a szűkös erőforrások a kontaktusok racionális szelekcióját feltételezik. Ennek során a hálózati alanyok éppúgy kalkulálnak a funkcionális redundanciák csökkentésével, mint a hálózat megfelelő komplexitásával, miközben azt is mérlegelik, hogy az instrumentális cselekvés szempontjából a különböző kapcsolatoknak mekkora a funkcionális fontossága. A fenntartható és kezelhető kapcsolatok méretét és szelekcióját – amennyiben tőkeként működnek – tendenciájában a határhaszon törvénye irányítja: az instrumentális szempontból kevésbé fontos networktársak a fontosabbakkal szemben háttérbe szorulnak. Ennek megfelelően a kapcsolatháló kiépítésénél a költségek mellett nagy súllyal jönnek számításba az alterek által a státuszépítés szempontjából felcillanó lehetőségek is, hiszen a társadalmi tőke nyereségének elsősorban éppen a státuszépítés, a karriermobilitás tekinthető.

A társadalmi tőkével foglalkozó irodalom mégis hajlamos a fogalom tág értelmezésére, és akár két tojás kölcsönzésében már a társadalmi tőke megnyilvánulását látni. A fogalom széles körű kiterjesztésével úgyszólván mindenki – beleértve a legszegényebbeket is –

²² Vö. Veblen, T. (1975) *A dologtalan osztály elmélete*. Bp., Közgazdasági és Jogi Kiadó.

társadalmi tőkésnek lenne tekinthető. Már csak ezért is fontos az erőforrásként és a tőkeként működő kapcsolatokat elválasztani egymástól. A kapcsolatok fenntartásának, ápolásának, vannak ugyanis olyan esetei – és valószínűleg ezek vannak túlsúlyban –, amelyek egyszerűen affiliációs szükségletek kielégítését szolgálják. A maslow-i (1954) szükségletkielégítés piramisára gondolva mindenekelőtt a szeretet és a megbecsülés iránti szükségleteket és az ezek közvetítését segítő kommunikációs szükségleteket sorolom az affiliációs szükségletekhez. Az együttlét öröme, a társas kommunikáció által megerősített szeretet és elismerés élménye, a kommunikáció élvezete számos esetben olyan szükségleteket képeznek, amelyek kielégítésére az emberek gyakran pusztán önmagáért az affiliációs szükséglet kielégítéséért törekednek. Ezzel szemben a tőkeként működő kapcsolatok növekedési szükségletekhez, gyarapodási törekvésekhez, instrumentális cselekvésekhez kapcsolódnak.

A növekedési szükségletek kielégítése, legyen szó tudásról, pénzről, önmegvalósításról, rendszerint egyszerre szükségleteket kielégítő és indukáló folyamatok, amelyek öngerjesztő jellegük miatt hajlamosak a mértéktelen növekedésre, a szükségletkielégítés csillapíthatatlan és mérték nélküli fenntartására. Az affiliációs és a növekedési szükségletek nem feltétlenül válnak el egymástól. Számos esetben a társas érintkezés, a kapcsolattartás egyszerre irányulhat affiliációs szükségletek kielégítésére és a nexusok instrumentális mobilizálására. A keverékformák előfordulása ellenére mégis elkülöníthetők az affiliációs szükségletek kielégítésére irányuló kapcsolatok és azok a kontaktusok, amelyek esetében a gyarapodás és a státusznövelés a kapcsolatok fenntartásának és kezelésének mozgatórugója.

Az affiliációs szükségletek univerzálisak: ha nem is egyenlő mértékben oszlanak el a társadalmi hierarchia különböző fokain, valamilyen szinten a legkülönbözőbb státuszokon előfordulnak. Valamiféle bőség, alternatív kielégítési formák elsősorban a diszkrecionális jövedelmekkel rendelkező rétegekben jelennek meg. Az affiliációs szükségletek elsősorban expresszív cselekvésekhez és homofil jellegű hálózatokhoz kapcsolódnak. Az ilyen társas kötelékeket, noha affiliációs szükségleteket elégítenek ki és ennyiben javakat produkálnak, mégsem helyes tőkeként tekinteni.

A növekedési szükségletek sokkal inkább heterofil hálózatokhoz, hídyszerű gyenge kötésekhez, instrumentális cselekvésekhez, erősen intencionált, érdekvezérelt kontaktustípusokhoz kapcsolódnak. Eloszlásuk a társadalmi hierarchia mentén sokkal egyenlőtlenebb, s a határhaszontörvénnyel összhangban a magasabb társadalmi rétegekben, fokozott a növekedési szükségletek, az instrumentális cselekvések és az ezek működésére kiépített networkök együttjárása. Mindez megnöveli az erőforrásokat gyarapító hálózati szerveződések esélyét és tőkeként való funkcionálását. Az erőforrásokat szülő hálózati erőforrások már kétségtelenül társadalmi tőkeként tekinthetők.

Irodalom

- Angelusz R.–Tardos R.: A magyar kapcsolathálózatok néhány sajátossága. *Szociológia*, 1988/II.
- Angelusz R. (2000) *A láthatóság görbe tükrői*. Bp., UMK.
- Angelusz R.–Tardos R. (2008) Assessing Social Capital and Attainment Dynamics:

- Position Generator Applications in Hungary, 1987–2003. In: Nan Lin and Bonnie H Erickson (2008) *Social Capital. An International Research Program*. Oxford University Press.
- Bárány Tamás (1974) *Nagy idők tanúja*. Bp., Magvető.
- Becker, G. S. (1975) *Human Capital. A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education*. 2. ed. New York.
- Bourdieu, P. (1983) Ökonomisches Kapital, Kulturelles Kapital, Soziales Kapital. In: *Soziale Ungleichheiten* (Soziale Welt, Sonderheft 2), Göttingen.
- Bourdieu, P. (1997) Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz R. (1997) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Bp., UMK.
- Bourdieu, P. (1998) *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése*. Bp., Gondolat.
- Bourdieu, P. (2001) *Előadások a televízióról*. Bp., Osiris.
- Bourdieu, P. (2009) *A gyakorlat elméletének vázlatja – Három kabil etnológiai tanulmány*. Bp., Napvilág.
- Burt, R. S. (1992) *Structural Holes: The Social Structure of Competition*. Cambridge, MA Harvard University Press.
- Colemann, J. S. (1988) Social Capital in the Creation of Human Capital. In: *American Journal of Sociology*, 37–54.
- Erdei Ferenc (1976) A magyar társadalom a két világháború között. I–II. *Valóság* 19. (4–5).
- Esser, H. (2000) *Soziologie. Spezielle Grundlagen Band 4: Opportunitäten und Restriktionen*. Frankfurt/New York: Campusverlag.
- Flap, H.–Völker, B (2008) Social, Cultural and Economic Capital and Job Attainment; The Position Generator as a Measure of Cultural and Economic Resources. In: Nan Lin–Bonnie H. Erickson: *Social Capital. An International Research Program*. Oxford University Press.
- Granovetter, M. (1973) The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology* 78.
- Granovetter, M. (1974) *Getting a Job. A Study of Contacts and Careers* Cambridge MA: Harvard University Press.
- Huszár T. (2007) *Az elitől a nomenklaturáig*. Bp., Corvina.
- Kolosi T. (1984) *Tagolt társadalom*. Bp., Gondolat.
- Kornai J. (1980) *A hiány*. Bp., Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Lin, N. (1987) Társadalmi erőforrások és társadalmi mobilitás – A státuszelérés strukturális elmélete In: Angelusz R. *A társadalmi rétegződés komponensei*. Bp., UMK.
- Lin, N. (1999) Social Networks and Status Attainment. *Annual Review of Sociology* 25.
- Lin, N. (2000) *Social Capital – A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge University Press.
- Martin van der Gaag (2005) *Measurement of Individual Social Capital*. University Amsterdam.
- Marx, K (1948) *A tőke* I. kötet. Bp., Szikra, 159–180.
- Maslow, A (1954) *Motivation and Personality*. New York, Harper.
- Putnam, R. D. (2000) *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York–London–Toronto–Sidney, Simon and Schuster.
- Sik E. (2001) Aczélhálóban – Adalék a kapcsolati tőke működésének megismeréséhez *Szociológiai Szemle*, 2001/3.

- Schulz, T. W. (1961) Investment in Human Capital. *The American Economic Review* 51.
- Szelényi I. (1990) *Új osztály, állam, politika*. Bp., Európa.
- Veblen T. (1975) *A dologtalan osztály elmélete*. Bp., Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Woolcock, M. (2001) The Place of Social Capital in Understanding Social and Economic Outcomes. *ISUMA Canadian Journal of Policy Research*, Vol. 2., No. 1.

TANÜGYITANÁCS-BARKÁCSOLÁS AZ ANTALL-KORMÁNY IDEJÉN¹

Az oktatásügyi konszenzusképzés problematikája az első szabad választások után létrejött jobboldali kormánykoalíció terveit bemutatni hivatott „A Nemzeti Megújulás Programja” című, 1990 szeptemberében megjelent dokumentum oktatáspolitikai fejezetében is csak igen halovány formában jelent meg.

Noha az Ellenzéki Kerekasztal munkájában részt vett és utóbb országgyűlési helyekre szert tett pártok mindegyikének oktatáspolitikai megnyilatkozásaiban szerepelt, hogy helyi vagy iskolai szinten olyan testületeket (iskolatanácsokat, iskolaszékeket) kell alakítani, amelyek lehetőséget adnak az iskoláztatásban érdekelt különböző csoportok képviselőinek a döntéshozatal befolyásolására, az oktatásirányítás ilyesfajta nyitottá tételének gondolata teljesen kimaradt a kormányprogramból.

Ami pedig a központi szintű konzultációk kérdéséről, ugyancsak az iméntihez hasonló megállapítást tehet az elemző. A kormányprogramnak az alsó- és a középfokú oktatással kapcsolatos, megannyi konkrét intézkedésre vonatkozó javaslatot tartalmazó részéből² igen kevés derült ki az új oktatási tárcának az oktatáspolitikai-formálási intézményrendszerével kapcsolatos elgondolásairól, és ugyancsak alig esett szó a programban a központi szintű oktatásügyi érdekegyeztetés, konszenzusképzés problematikájáról. Csupán egy ponton, az iskolaszervezéssel összefüggő, a szelekció időpontját korábbra, 10, illetve 12 éves korra helyező változtatások kapcsán jelent meg arra vonatkozó utalás, hogy a kormányzat ki akarja kérni az oktatás egyik fontos érdekcsoportjának a véleményét: „Az új rendszer elkerüli a 14. év körüli iskola- (és tanári kar) váltást, s a kötelező tanulmányok idejét általában 10 osztálynyi időre, 16 éves korig terjesztheti ki. (...) Jelenleg a művelődési kormányzat két fő rendszer előnyeit és hátrányait vizsgálja. Az előkészítő munka során ebbe az értékelő eszmecserébe be kívánja vonni a pedagógusokat és a pedagógusok szervezeteit.” (A Nemzeti..., 1990, 102.)

Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy a kormányprogram oktatással kapcsolatos részével ellentétben a gazdasággal, foglalkoztatással kapcsolatos pontokban egy olyan állam víziója rajzolódott ki, amely folyamatos kapcsolatokra törekszik a nyomásgyakorló csoportokkal: „A munkaerőpiac működéséhez kapcsolódó valamennyi területen (...) megnő a fő társadalmi partnerek, munkaadók, munkavállalók, önkormányzatok és a kormányzat

¹ E munka egy nagyobb monográfia része, amely a hazai tanügyitanács-barkácsolás mintegy 130 éves történetéről ad képet.

² A program egyebek között kilátásba helyezte a körzetesítés áldozatává vált kisiskolák „igények és lehetőségek szerinti” visszaállítását, a tantestületektől „az alkalmasság megkérdőjelezése miatt bizalmat nem kapó” iskolai vezetők állásának felfüggesztését, a tanulókat túlzottan megterhelő nulladik órák és egyéb túlórák megszüntetését, a technika tárgy fakultatívvá tételét, az ideológiai okokból nem valós képet adó „tananyagok” okozta gondok kiiktatását elősegítő irodalomjegyzékek, segédanyagok elkészítését, stb.

közötti intézményes érdekegyeztetés, kollektív tárgyalások és megállapodások jelentősége.” (A Nemzeti..., 1990, 80.)

Az oktatással és a gazdasággal kapcsolatos részek közötti összhang hiánya nyilván összefügg azzal, hogy rohammunkában, különböző személyek, munkacsoportok közreműködésével készült el a szóban forgó kormányzati dokumentum. A koherencia hiánya ugyanakkor vélhetően arra is visszavezethető, hogy az 1990-ben hatalomra került kormánykoalíció pártjai eliteszportjainak nem voltak kiforrott nézetei arra vonatkozóan, hogy milyen szerepet szánunk a jövőben a szakszervezetekkel, illetve a civil társadalom képviselőivel folytatott párbeszédnek, tárgyalásoknak.

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a kormányprogramnak az oktatással kapcsolatos részében megjelenik a hazai oktatásirányítási rendszer olyatén felülvizsgálatának igénye, melynek révén úgymond ki lehetne iktatni „a feleslegesnek, sok párhuzamos feladatot ellátónak, illetve az iskolák munkájába – akár szakmainak nevezett okból – csak zavaróan beleszólónak, létevel a tényleges oktatástól pénzt elvonónak tűnő intézményeket.” (A Nemzeti..., 1990, 101.) A tervbe vett változások úgy is értelmezhetők, hogy a tárca új irányítói, mintegy zárójelbe helyezve azt a jó harmincéves folyamatot, melynek során apránként a központi, a döntés-előkészítési folyamatokat segítő, ugyanakkor az egész oktatási rendszer működését elemző, alternatív koncepciókat kidolgozó kutató- és fejlesztőhálózat alakult ki, költségtakarékos, a politikai döntéshozók mozgásszabadságát megnövelő irányítási modellt kívántak meghonosítani. Az 1990 nyaratól érvényre jutott kézzivezéléses irányításmód az általa kiváltott bírálatok, tiltakozások következtében komoly legitimációs veszteséget okozott az oktatási kormányzatnak, minek következtében a döntéshozók utóbb különféle stabilizációs intézkedések meghozására kényszerültek. Ilyen intézkedésként értelmezhető egyebek mellett Gazsó Ferenc minisztériumi tanácsadóként történt kinevezése, illetve az általa vezetett törvény-előkészítő bizottság megalkotása.

A Gazsó-féle törvénykonceptió kidolgozói a közoktatásban való állami szerepvállalás újragondolására, egyfajta deregulációra törekedtek.³ A kimeneti szabályozás 1988 előtt érvényesült angliai modelljét és az 1985-től egyre erőteljesebbé vált magyarországi decentralizálási folyamatok logikáját követve olyan tervezetet dolgoztak ki, amelyben központi szerepet kapott a pedagógusok, illetve az iskolák szakmai önállóságának elve, továbbá a szabad iskolaalapítás és az önkormányzati, az egyházi és a magániskolákat egyformán kezelő („szektorsemleges”) oktatásfinanszírozás gondolata. A koncepció egyik sarkalatos pontjaként említhető, hogy nem akartak akadályokat gördíteni az 1988-ban központi ösztönzésre megindult spontán iskolaátalakulások elé, ami az alsófokú intézmények „felfelé” és a középfokú intézmények „lefelé” terjeszkedésében nyilvánult meg: a tervezet mintegy „zárójelbe tette” az iskolaszervezet kérdését.

A tervezet szerzői az oktatásirányítási mechanizmusok tekintetében egy komplex szabályozási rendszer mellett kötelezték el magukat. A hagyományos bürokratikus ellenőrzési mechanizmusoktól⁴ megszabadított rendszer koherens működését több egymást

³ A törvényalkotást előkészíteni hivatott tanulmányokat és a törvénykonceptió 1991 júniusára elkészült szakmai változatát lásd: (Törvény..., 1992)

⁴ Ezek között említhető a felügyeleti rendszer, amelyet már 1985-ben megszüntettek, a tantárgyakat, óraszámokat, kötelező ismereteket meghatározó tanterv.

kiegészítő elemnek kellett volna szavatolnia: a megtanítandó ismeretek és készségek minimumát rögzítő követelményrendszernek, a bevezetendő vizsgarendszernek, az intézmények közötti piaci versenynek, a szakmai szolgáltatásoknak, továbbá az oktatási kérdésekben érdekelt erők közötti intézményesült érdekegyeztetésnek.

Az érdekcsoportok és a döntéshozók közötti érintkezés intézményesítése egyébként nem jelentett újdonságot, hiszen már azokban az oktatáskutatók által jegyzett tézisekben is szó esett egy konszenzusképzésre alkalmas oktatásügyi testület felállításának szükségességéről, amelyek a „Csak reformot ne...” című kötet⁵ elején jelentek meg. (Halász – Lukács, 1989)

Az 1989-es tézisek és az 1991 eleji törvénykoncepció között ugyancsak nincs különbség abban a tekintetben, hogy az Országos Köznevelési Tanács néven felállítani kívánt testület illetékességi köre, miként korábban, az 1991 elején elkészült törvénykoncepcióban (A köznevelési..., 1991a), és ennek fél évvel későbbi, továbbfejlesztett változatában (A köznevelési..., 1991b) is csak az oktatási rendszer általánosan képző részére terjedt ki.

Szembeötlő változás viszont, hogy míg a „Tézisekben” csak néhány sor foglalkozik a szóban forgó grémiummal, az 1991-es szövegekben már hozzátételül egy nyomtatott oldal az Országos Köznevelési Tanácsról szóló fejezet terjedelme, és így a korábbiaknál részletesebben jelenhettek meg a felállítandó testületnek szánt funkciók.

Az 1989-es szöveghez képest jelentős elmozdulást jelent, hogy a törvénykoncepció 1991. januári szövegében, és kiváltképp a júniusra elkészült továbbfejlesztett változatban a létrehozni kívánt tanügyi tanács kiemelt funkciójaként jelennek meg a „köznevelési tartalmi fejlesztésének” a feladatai, így mindenekelőtt a képzési követelmények, mérési és vizsgakövetelmények, értékelési követelmények meghatározása, a tantervek és tankönyvek fejlesztésével kapcsolatos munkálatok szakmai-társadalmi ellenőrzése.

Míg a „Téziseknek” az Országos Köznevelési Tanácsra vonatkozó része értelmezhető úgy, hogy a létrehozni kívánt grémiumnak minden jelentős oktatáspolitikai dilemma, új fejlesztési elképzelés esetében fontos szerephez kell jutnia a különböző szakmai és egyéb érdekcsoportok törekvéseinek egyeztetése terén, az 1991 eleji törvénykoncepciókból egy olyan működésmód rajzolódott ki, amelyre a tartalmi fejlesztéssel kapcsolatos problémák előtérbe kerülése lett volna a jellemző. Ez az eshetőség óhatatlanul megnehezíthette volna azt, hogy a testület érdemi elemző, alternatívafeltáró munkát végezzen különféle nagy horderejű oktatáspolitikai döntések (pl. az iskolaszervezéssel, hátrányos helyzetűek oktatásával, az oktatás világnézeti meghatározottságával kapcsolatos kérdések stb.) esetében. Ennek esélye már csak azért is fennállt, mert a tanács tagjai OKT-beli szerepüket melléktevékenységként látták volna el.

Egyébként a tartalmi kérdések középpontba állítása nem jelentett igazi újdonságot, hiszen a felállítani kívánt grémiumhoz hasonló nevű 1948 előtti testületekre (Országos Köznevelési Tanács, Országos Köznevelési Tanács)⁶ is jellemző volt a tantervek kidolgozásában, tankönyvek elbírálásában való jelentős szerepvállalás. (Vass, 1996), (Kiss, 1957,

⁵ E kötetbe olyan minisztériumi felkérésre született tanulmányok kerültek, amelyekben oktatáskutatók vázolták, milyen oktatásügyi változásokra lenne szükség a rendszerváltás miatt.

⁶ Mint ezt egy korábbi tanulmányomban (Bajomi, 2006) részletesen is bemutatam, az 1948-ban felszámolt Országos Köznevelési Tanács visszaállítására vonatkozó javaslatok az államszocializmus évtizedei alatt több ízben is megfogalmazódtak, így például először 1955-ben, majd közvetlenül az 1956. októberi forradalom előtt, és még 1957 februárjában is.

ill. 1982) A múltbéli mintákhoz való illetén, nem kimondott és nem feltétlenül tudatos visszatérés többek között azért is következhetett be, mert a rendszerváltás idején nem készült olyan, a központi szintű oktatásügyi konzultatív testületekkel kapcsolatos átfogó elemzés, amely nyilvánvalóvá tette volna, hogy a különféle intézményes megoldások alkalmazása milyen előnyökkel, illetve „kockázatokkal és mellékhatásokkal” járhat.

A Gázso-bizottság menesztése

Az 1991 télutóján lefolyt társadalmi vita révén viszonylag széles körben ismertté vált, általában liberálisként értékelt törvénykoncepcióból végül mégsem készült kodifikált jogszabálytervezet, mivel a kormánypártok képviselői, majd az MKM egyes vezetői a törvénykoncepció 1991. februári nyilvános vitára bocsátásával nagyjából egy időben elhatárolták magukat a tervezettől, melynek második, 1991 nyarára elkészült változatát utóbb vissza is vonták.

A tervezet visszavonása arra vezethető vissza, hogy addig, amíg a rendszerváltást követő első időszakban az MDF részéről megfogalmazott oktatáspolitikai elképzelések csak kis mértékben tértek el a liberális pártok részéről megfogalmazott nézetektől,⁷ az oktatási kormányzatban belül utóbb erős pozíciókra tett szert egy olyan csoport, amely önnön törekvéseit a liberalizmustól és a liberális elveket markánsan képviselő politikai pártoktól elhatárolódva kívánta meghatározni, és amely az oktatásügy erőteljesebb állami irányítása, ellenőrzése mellett szállt síkra.⁸

A Gázso-féle törvénykoncepciónak a felállítandó Országos Köznevelési Tanácsal kapcsolatos része nem váltott ki élénk vitákat. Ugyanakkor érdemes megemlíteni, hogy egy fórumon a Történelemtanárok Egylete részéről markáns hozzászólás hangzott el ezzel

⁷ Beke Kata, aki a politikai átalakulás kezdetén a Pedagógusok Demokratikus Szakszervezetében játszott meghatározó szerepet, az 1990 előtt megfogalmazott oktatáspolitikai koncepciók közötti csekély különbségeket a következőkre vezette vissza: „És amikor megalakultak, megszilárdultak az ellenzéki pártok, örültünk, hogy a PDSZ választmányában az MDF, az SZDSZ, a FIDESZ, de még a Wallenberg Társaság is képviseltetik. A PDSZ program-előkészítő vitasorozatában gyökerezik az a tény, hogy később a pártok oktatási programjai között mindössze ötszázaléknyi volt a különbség: ez jellegzetes, de nem áthidalhatatlan különbségeket jelentett” (Beke, 1993, 60–61.)

⁸ Az MDF vezetésével létrejött új kormány hivatalba lépését követően megtartott országos oktatási-nevelési fórum során hozták létre az MDF Pedagógus Kollégiumát, melynek két tagja rövid idő alatt jelentős minisztériumi pozícióba került: előbb 1991 januárjában a harminchat évig tanárként működött Kálmán Attila került politikai államtitkári pozícióba, majd 1991 júniusában a Kollégium első vezetőjét, Dobos Krisztinát nevezték ki helyettes államtitkárrá. Bár már a koalíciós kormány programjában is felfedezhetők olyan elemek, melyek eltelében állnak az állam oktatásirányítói szerepének minimalizálására irányuló törekvésekkel, a „szélsőségesen liberális” jelzőkkel illetett felfogással való szembefordulás nyilvánvaló jelei csak a koncepció első változatának elkészülésekor, az MDF és a KDNP részéről megfogalmazott bírálatokban, a szélesebb nyilvánosság számára pedig csak még később váltak érzékelhetővé, mikor is az oktatási tárca lapja egy olyan írást jelentetett meg, amely a harmincas évek derekán működött centralizált oktatásirányítási mechanizmushoz hasonló rendszer létrehozását javasolta. (Koós, 1991) Nagy Mária a törvénytervezet vitájáról készült elemzésében a következőkben tesz említést a tankerületi rendszerrel kapcsolatos elképzelésekről. „Egészen más szempontúak a kormánypártok (MDF, KDNP) képviselőinek a centralizációt igénylő szempontjai: (...) a miniszternek igényelnek nagyobb közvetlen beleszólás lehetőséget, és körvonalazzák a miniszter közvetlen felügyelete alatt álló tankerületek felállítását.” (Nagy, 1992, 236.)

kapcsolatban, amelyben a szervezet vezetője elsősorban a felállítani kívánt testület jogszármányait firtatta. Miklósi László leginkább arra volt kíváncsi, hogy milyen viszonyban áll majd egymással a felállítandó Országos Köznevelési Tanács (OKT) és a minisztérium: „Kimondható-e az a tétel, amire bizonyos sejtetés van, illetve egy olvasat lehetséges, hogy szakmai kérdésekben az OKT gyakorlatilag a döntéshozó, még akkor is, ha ennek politikai felelőssége a minisztériumot terheli és a minisztérium csupán végrehajtó szerv, vagy pedig az OKT csupán véleményt mond bizonyos kérdésekben, döntést készít elő, és mindenben a minisztérium fog dönteni a továbbiakban.” (Az oktatási..., 1992, 25.)

A törvény koncepciójának kidolgozásában részt vett Halász Gábor, aki az OKT jövőbeli működés módját, ha nem is kifejtett formában, a modern plurális demokráciák alkotmányos elveivel összhangban álló módon határozta meg, lévén hogy nem helyezte kilátásba különféle, a kormányzat jogkörét korlátozó egyetértési jogok megadását. Ugyanakkor az oktatáskutató megnyilatkozásában úgy jelentette meg a majdani testületet, illetve annak albizottságait, mint amelyekben „jelen vannak a különféle szakmai területeknek a képviselői, akik itt tudják a saját elvárásait, érdekeiket érvényesíteni.” (Az oktatási, 1992, 76.) Ez a kijelentés úgy is értelmezhető, hogy ellentétben azzal a Miklósi László által felvillantott elképzeléssel, miszerint a szakmai szervezeteknek, civil szervezeteknek kellene meghatározni az oktatáspolitikai fő irányvonalát, míg a minisztériumra inkább csak a végrehajtói szerep hárulna, az oktatásirányítás hazai szakértőjének az OKT-val kapcsolatos szavaiból egy olyan „nyitott” oktatáspolitikai miniaréna képe rajzolódott ki, amelyben a „civil szférát”, a különféle érdekcsoportokat megjelenítő szereplők kísérletet tehetnek ugyan elképzeléseik, törekvéseik érvényesítésére, elfogadtatására, de nincsenek felruházva olyan jogosítványokkal, amelyek mindenképpen szavatolnák törekvéseik érvényre jutását.

Itt érdemes megjegyezni, hogy miközben javában készült a Gazsó-bizottság által elkészített törvénykonceptió javított változata, az MKM vezetői létrehozta egy Országos Köznevelési Tanács elnevezésű testületet, amely nevében az 1944-ig működött grémiumot idézte. A testület létezéséről hónapokig csak pletykák keringtek, majd 1991. június 26-án az ellenzék egyik képviselője egy interpellációt nyújtott be, amely egyfelől a Gazsó-bizottság által készített törvénykonceptió sorsát firtatta, másfelől a létrehozott OKT-val kapcsolatban kért információt. A parlamenti napló tanúsága szerint az MSZP-s Körösfői László a következőképpen fogalmazott: „Kissé furcsa számomra, hogy mialatt lent, a tantervtestületekben folyt a törvénytervezet szakmai vitája, melyben a Köznevelési Tanács megalkotása, összetétele is a vita alapjául szolgált, közben fent a minisztériumban már döntöttek róla.”⁹

A Gazsó-bizottság törvénykonceptióitól jelentősen különbözött az 1991 őszén megjelentetett új törvénykonceptió, amelyet az oktatási tárca munkatársai dolgoztak ki. A tervezet egyik „újdománya” az volt, hogy a hajdani tankerületi rendszerre emlékeztető dekoncentrált oktatásirányítási egységek létrehozását tűzték napirendre. Ami a központi szintű konzultáció vagy érdekegyeztetés kérdéskörét illeti, a tervezet – visszatérve a több mint százéves hazai intézményes előzményekhez¹⁰ – egy olyan testület létrehozásával

⁹ <http://www.parlament.hu/naplo34/115/1150185.html>

¹⁰ A törvénykonceptiónak az Országos Köznevelési Tanács címet viselő 8.4 pontjának utolsó alpontjában ez áll: „A Tanács a felfüggesztett Országos Köznevelési Tanács jogutódja.”

számolt, amely különféle szakosztályaival¹¹ az oktatási rendszer számos alrendszerét „lefedte volna”.

Az OKT 1948 előtti modelljeihez való visszatérés

A törvénykonceptió értelmében a szóban forgó grémium tagjait döntően a pedagógiai szféra működtetésében részt vevő, úgynevezett szakmai erőkből választották volna ki.¹² Ez az elképzelés visszatérést jelentett egy múltbeli, Magyarországon a dualizmus kezdetétől rövidebb megszakításokkal 1948-ig érvényesült igazgatási modellhez, amelyben a politikai döntéshozók és – változó súllyal – a szakmai erők jutnak szerephez.¹³ Ugyanakkor megvalósulása esetén ez a modell nem adott volna semmiféle lehetőséget a döntésbefolyásolásra az iskolák fenntartásában, igazgatásában 1990 óta fontos szerepet játszó önkormányzati szféra képviselőinek, sem a modern demokráciákban iskolahasználói minőségben fellépőknek (azaz a szülők, illetve a diákok nevében szólóknak).¹⁴ Fontos megemlíteni azt is, hogy a tanácsban képviseltek körébe önálló tényezőként nem kerültek be a kutatás, a tudományosság képviselői.

A Gazsó-bizottság tervezeteinek megfogalmazásaihoz képest fontos különbséget jelentett az, hogy több, a paternalista működésmóddhoz való visszatérést jelentő megoldásokkal, illetve szóhasználattal találkozunk a szövegben. Egyfelől addig, amíg az 1991 első

¹¹ Óvodai és elemi iskolai, középiskolai, szakképzési és felnőttoktatási, ifjúságvédelmi és speciális nevelési, művészet- és sportoktatási, felsőfokú neveléstudományi és pedagógusképzési szakosztályok szerepelnek a koncepcióban.

¹² Az „úgynevezett” kitétel használatát egyfajta epistemológiai éberség jegyében az indokolja, hogy a szóban forgó elnevezés, kategória igen sokféle valóságot, illetve értelmezési lehetőséget fog egybe. Ha igaz is, hogy a pedagógiai szféra különféle szervezeteit sok szempontból joggal tekinthetjük valamiféle szakmaiság letéteményeseinek, ugyanezekben az egyesülésekben nyomásgyakorló csoportokat, vagy ha tetszik lobbicsoportokat is láthatunk, amelyeket nem csupán magasztos szakmai célok mozgatnak, hanem prózáibb törekvések is, pl. az, hogy megvédjék, vagy ha lehet, javítsák a szóban forgó foglalkozási csoport, intézménytípus költségvetési pozícióit, ilyen-olyan előnyöket harcoljanak ki tagjaik számára stb. És persze annak lehetősége sem zárható ki, hogy egy-egy egyesületet elsősorban politikai, ideológiai célok vezérelnek. A szemléletünk számára adott fogalmak, illetve a hétköznapi szóhasználat kifejezései kritikus felülvizsgálatának fontosságán alapuló ismeretelméleti éberségnek a tudományos kutatásban játszott szerepéről lásd (Bourdieu – Chamboredon – Passeron, 1983). Ez az elképzelés visszatérést jelentett egy múltbeli, Magyarországon a dualizmus kezdetétől rövidebb megszakításokkal 1948-ig érvényesült igazgatási modellhez, amelyben a politikai döntéshozók és – változó súllyal – a szakmai erők jutnak szerephez.

¹³ Bidwell egy tanulmányában az iskolákat olyan szervezetekként jellemzi, amelyek irányításában kevert módon két komponens, a bürokratikus és az ún. szakmai elem van jelen (Bidwell, 1965). Az 1948 utáni magyarországi fejlemények tulajdonképpen úgy is értékelhetők, hogy a szakmai döntésbefolyásolás lehetősége egy időre teljesen megszűnt, majd olyan elmozdulások történtek, amelyek révén ismét lehetőség nyílt – bizonyos megszorításokkal – a szakmai döntésbefolyásolásra.

¹⁴ A régi, 1948 előtti intézményes keretekhez való illetlen visszatérést különösen ellentmondásosnak tekinthetjük, ha figyelembe vesszük, hogy a köznevelési törvénykonceptió 1991. őszi változatának megalkotása idején már működött egy olyan, a munka világában létrejött országos szintű érdekegyeztető rendszer logikáját követő háromoldalú ágazati szintű érdekegyeztető testület, az Oktatási Érdekegyeztető Fórum, amelyben jelentős súllyal képviseltették magukat az iskolafenntartó önkormányzatok és a pedagógus-szakszervezetek, és amelynek munkájába egy idő után előbb a diákszervezetek, majd a szülői szervezetek képviselői is bekapcsolódhattak, ha nem is teljes jogú „oldalként”.

felében forgalomban volt koncepciók az „autonóm testület” elnevezéssel illették a létrehozandó OKT-t, a novemberi koncepció a miniszter „tanácsadó testülete” elnevezéssel illette a felállítani kívánt, az új tervezetben már Országos Köznevelési Tanács (OKNT) néven szerepeltetett grémiumot.

A testületnek a minisztertől való függősége, vagy más oldalról az autonómia hiánya az alkalmazni kívánt kiválasztási mechanizmusokban is megjelent. A tanács elnökének személyére vonatkozó előterjesztés megfogalmazását miniszteri hatáskörként határozta meg a tervezet. Ugyancsak egyfajta függőség lehetőségét rejtette magában az, hogy a grémium többi tisztségviselőire vonatkozó előterjesztések kidolgozása a miniszter által kiválasztott elnök hatáskörébe tartozott volna. Az alulról felfelé építkezést lehetővé tevő képviseleti elv a hozzávetőleg 70 fősre tervezett testület tagságának csupán kis hányada esetében, nevezetesen annak a két-két személynek az esetében jelent meg, akiket „a pedagógusok szakszervezeteinek és kamaráinak közös képviseletében.” kellett volna delegálni a felállítani tervezett nyolc szakosztályba.

Az elemző e ponton nem állhatja meg, hogy ne utaljon arra, hogy a létrehozni kívánt tanács jellemzői sok hasonlóságot mutattak a modern kor előtt is működött, a különféle méltóságok (királyok, főurak, egyházi főméltóságok) hatalomgyakorlását segíteni hivatott testületek (államtanácsok, közönséges, belső, titkos tanácsok stb.) szerveződési elveivel, amennyiben e testületekre is jellemző volt egyfelől az, hogy az adott méltóság által kiválasztott, a bizalmukat élvező személyek alkották a szóban forgó testületeket, másfelől az, hogy elősegíthették a döntéshozatal racionalizálását, illetve legitimizálását.¹⁵

Fontos különbség az is, hogy míg a Gázó Ferenc nevéhez köthető két korábbi kon-

¹⁵ Max Weber *Gazdaság és társadalom* című munkájának az uralom típusait tagláló fejezetében önálló részt szentelt annak elemzésére, hogy a feudális vagy a bürokratikus uralmat miképpen lehet korlátozni és egyben racionalizálni, illetve legitimizálni egyebek mellett a testületi elv alkalmazásával. A feudális uralmi szervezet kapcsán írja Weber azt, hogy „mivel e testületek részben jól képzett szakértőkből, részben, olyan személyekből tevődnek össze, akiknek rendi helyzetüknél fogva magas presztízsük van, segítségükkel az úr a növekvő szakmai követelményekkel szemben inkább csak saját dilettáns tájékozottságának nagymértékű tökéletesedését remélheti, olyan információkat remélhet, melyek birtokában ő maga megalapozott döntéseket tud hozni (...)” (Weber, 1987, 279.) Kicsit később a testületi elv lehetséges kettős funkciója („kettős értelme”) kapcsán állítja előtérbe Weber a legitimizáló funkciót: „A testületi elv másik értelme a testületi akaratnyilvánítás. Ebben az értelemben egy parancs csak akkor lehet legitim, ha többek közreműködésével született, ha egyhangúan vagy a többségi elv alapján jóváhagyták.” (i. m. 282.) A német szociológus ugyanakkor azt is jelezte elemzésének egy korábbi pontján, hogy a testületek az uralkodó hatalmát gyengítő szerepre is szert tehetnek: „A monokratikus uralkodó mellett működő tanácsadó testületek nem gyöngítik szükség szerűen, de adott esetben – a racionalizálás értelmében – mérséklék az uralmat. Ám ennek ténylegesen az lehet az eredménye, hogy elhatalmasodnak, túlságosan nagy befolyást szereznek az úrra. Ez különösképpen akkor fordulhat elő, ha rendi jellegű testületekről van szó.” (i. m. 277.) (Minden kiemelés M. Weberől). A feudalizmus, illetve az abszolutizmus korának Franciaországában az uralkodóhoz közeli tanácsok és a köztes hatalmak szintjén működött tanácsok jellegét, működés módját, funkcióváltásait leíró érdekes elemzések olvashatók a Robert Descimon és Alain Guery szerzőpáros egyik tanulmányának a „Pratiques: gouverner par grand ou par petit conseil” (Működésmódok: hogyan kormányozunk: nagytanácsal vagy kistanácsal?) című fejezetében (Descimon–Guery, 2000, 319–328.). Különösen érdekes az a szövegrész, amelyben a szerzők azt a véleményüket fogalmazzák meg, hogy Orléans-i Fülöp régensségének kezdetén szisztematikus törekvésként érvényesült az, hogy a poliszinódia elvének jegyében különféle testületek (pénzügyi, hadügyi, tengerészeti stb. tanácsok) játszanak meghatározó szerepet a kormányzásban. Mint a szerzők rámutatnak, a tanácsok szerepe mindvégig inkább látszólagos volt: „A valóságos Tanács, ahol a király kialakította politikai akaratát, néhány miniszterre korlátozódott, az uralkodó olyan kreatúráira, akiket többé-kevésbé kiterjedt klientúrák vettek körül. A régensség idején időleges kibővülésre került sor, mely

cepcióban hangsúlyos elemként jelent meg az a szempont, hogy „biztosítva legyen a testület működésének nyilvánossága” (A közoktatási... 1991b 286.), az 1991. őszi változatban (A közoktatási... 1991c) egyáltalán nem jelenik meg ez az elv. A szövegben csupán egyetlen olyan megfogalmazással találkozhat az olvasó, mely azt jelzi, hogy a miniszter által felállított tanácsadó testület némi önállóságot élvezhetett volna: a szövegtervezet szerint ugyanis a testület nem csak a miniszter felhívására, hanem „saját kezdeményezéséből” is véleményt nyilváníthatott volna a köznevelés kérdéseiben.

Ez utóbbi pont kapcsán egyébként érdemes figyelni arra, hogy az 1991. őszi törvénykoncepciónak az Országos Köznevelési Tanács funkcióját meghatározó első pontja feltűnő hasonlóságot mutat az 1945 előtt működött Országos Közoktatási Tanács szervezeti szabályzatának első pontjával. Ha összehasonlítjuk a megfelelő szövegeket, megállapíthatjuk, hogy az 1991-es koncepció szövegezői néhány apróbb módosítástól eltekintve egyszerűen átmásolták a szövegbe a hetven évvel korábbi, 1936-ban újrafogalmazott dokumentum megfelelő passzusát.¹⁶

Az OKNT-ben képviseltek körének kérdéséhez visszatérve még azt is érdemes megemlíteni, hogy a Gázó-bizottság második tervezete követelményként fogalmazta meg a testület egyfajta reprezentativitását,¹⁷ az 1991. őszi tervezet viszont semmiféle szempontot nem fogalmazott meg azt illetően, hogy az egyes szakosztályokba kiket kell meghívni. Másképp fogalmazva: a miniszter bizalmát élvező OKNT-elnök teljesen szabad kezet kapott volna az egyes szakosztályok összetételének meghatározásában. Az 1991. őszi törvényváltozat esetében az egyetlen kivételt az érdekképviselői szervek (pedagógus-szakszervezetek és kamarák) delegálás útján „előálló” képviselői jelentették volna.¹⁸

A több évtizeddel korábban létezett Országos Közoktatási Tanács, illetve az 1945 és 1948 közötti Országos Köznevelési Tanács számos szerveződési elvét felelevenítő, fentebb vázolt elképzelések egy olyan törvénykoncepcióba illeszkedtek, amely rendkívül kritikus fogadtatásban részesült.

A tervezet teljes szövegének publikálása után szakértők, oktatáspolitikusok, ellenzéki politikusok részéről éles hangnemű bírálatok láttak napvilágot a sajtóban, és ugyanakkor a pedagógiai szféra legkülönbözőbb szervezetei is igen sok bírálattal illették az új törvénykoncepciót.¹⁹

megnyitotta a szűkebb tanács kapuit a vér szerinti hercegek és híveik előtt. De valójában továbbra is a valóságos titkos tanács felfogása jutott érvényre.” (i. m. 326.)

¹⁶ Az 1936-tól érvényes szervezeti szabályzat így fogalmaz: „Az Országos Közoktatási Tanács (a Tanács) a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek tanácsadó és véleményező szerve. Állandóan figyelemmel kíséri a középiskolai és szakiskolai, valamint a népiskolai nevelés és oktatás ügyeit, a miniszter felhívására vagy saját kezdeményezéséből oktatásügyi és nevelésügyi kérdések tekintetében véleményt mond és javaslatot terjeszt elő” (Az Országos..., 1936, 3.) Az 1991. őszi törvénykoncepcióban ez áll: „Az Országos Közoktatási Tanács a művelődési és közoktatási miniszter tanácsadó testülete. A köznevelés ügyét figyelemmel kíséri, a miniszter felhívására vagy saját kezdeményezéséből a köznevelés kérdéseiben véleményt nyilvánít, javaslatot készít.” (A közoktatási, 1991. 20.)

¹⁷ „Az OKT összetételét úgy kell kialakítani, hogy képes legyen az oktatás tartalmának meghatározásával összefüggő társadalmi és szakmai igények megjelenítésére. (Törvény... 1992, 285.)

¹⁸ A tervezet 3/a pontja szerint az elnöknek kell előterjeszteni annak az 50 személynek a listáját, akiket a miniszter nevez majd ki hat évre.

¹⁹ Mindenekelőtt amiatt, hogy az oktatásügy irányítói az államszocializmus előtt létezett tankerületi rendszerre emlékeztető Területi Oktatási Központokat kívántak felállítani.

Bár a tárca vezetői az új jogszabálynak a következő tanév kezdetén történő életbeléptetésére törekedve már 1991. decemberében a kormány, illetve a parlament elé kívánták terjeszteni a törvénykonceptiót, a tervezetet ért bírálatok hatására kénytelenek voltak elállni a véleményezési folyamatot eredetileg igen szűk keretek között megtartani kívánó forgatókönyv megvalósításától, és ilyen körülmények között a tervezet 1991. decemberi parlamenti beterjesztésére végül nem kerülhetett sor.

A tiltakozások nyomán 1992 első felében tárgyalásokra kerülhetett sor a minisztérium és egyes érdekcsoportok (diákok, pedagógiai szakmai szervezetek, szülői szervezetek) szakértői között, majd utóbb az ágazati érdekegyeztetés keretei között is tárgyalások folyhattak a törvény tervezetéről. Az igen sok kérdésre kiterjedt, ugyanakkor 1992 nyarán hosszú időre megszakadt tárgyalásos folyamat egyik késői és váratlan – hely hiányában itt nem elemezhető – fejleményeként a közoktatási törvény 1993-as változatában egy megosztott konzultatív rendszer jelent meg.

Egyfelől Országos Köznevelési Tanács néven egy olyan testület jött létre, amelyben a szakmaiság letéteményeseinek tekintett aktorok, azaz az oktatással foglalkozó kutató- és fejlesztőintézetek, a pedagógusképzésben részt vevő felsőoktatási intézetek képviselői, illetve a különböző pedagógiai szakmai szervezetek delegáltjai kaptak helyet. Egy másik, Közoktatás-politikai Tanács névvel illetett testületben ugyancsak képviseltethetik magukat a pedagógiai szakmai szervezetek, de ezúttal a pedagógus-szakszervezetek, az iskolafenntartó önkormányzatok, a diákszervezetek, a szülői szervezetek, továbbá a nem önkormányzati iskolafenntartók (egyházak, alapítványi iskolák) képviselőinek társaságában, kikhez utóbb a nemzeti és etnikai kisebbségek képviselői is csatlakozhattak.

Míg az 1992. őszi törvénykonceptióban a grémium tagjai esetében igen kis súllyal volt jelen a delegálás elve, e tekintetben utóbb jelentős változást történt, hisz az 1993-ban elfogadott Közoktatási törvény arról rendelkezett, hogy a felállított grémiumok résztvevőit delegálás útján kell kiválasztani.

Az érdekcsoportok fentebb vázolt, napjainkig fennmaradt furcsa elosztása-felosztása azt eredményezi, hogy az oktatáskutatás képviselői és az iskolafenntartás gondjaival küszködő szervezetek képviselői, vagy éppen a diákok vagy a szülők nézőpontját megjelenítőik sosem üléseznek együtt. Ráadásul a két testület tagjai nem is kapják meg hivatalból a másik grémium ülésén készült hivatalos jegyzőkönyveket, emlékeztetőket

Irodalom

- A közoktatási törvény szakmai tervezete*, (1991a) Bp., 1991. január (kézirat, a kiadó felüntetése nélkül), 36 p. Megjelent még a *Köznevelés* 1991. február 15-i és 22-i számaiban.
- A közoktatási törvény szakmai tervezete*, Bp., (1991b). 1991. június, In: *Törvény és iskola. Javaslat a közoktatás törvényi szabályozására*. Szerk.: Gazsó Ferenc, Halász Gábor, Mihály Ottó. Bp., Iskolafejlesztési Alapítvány, 1992. 241–289.
- A közoktatási törvény koncepciója* (1991c), Művelődési és Közoktatási Minisztérium, 20 p., Megjelent a *Köznevelés* 1991. november 5-i számának mellékleteként
- A Nemzeti Megújódás Programja* (1990), Bp., k. n. 1990.
- Az oktatási törvénykezelés kritikus pontjai. A közoktatási törvény szakmai tervezetéről ren-*

- dezett országos tanácskozás*. Bp., 1991. február 18., Bp., Országos Közoktatási Intézet, 1991. 106 p.
- Az Országos Közoktatási Tanács szervezeti szabályzata* (1936). Kiadta a m. kir. Vallás- és közoktatásügyi miniszter 186/1936 eln. sz. rendeletével.
- Bajomi Iván (2001) A kiérleletlen oktatási reformok egynémely ellenszere. *Educatio*, 2001/1. 31–48.
- Bajomi Iván (2006) Az Országos Köznevelési Tanács visszaállítását szorgalmazó '56-os javaslat. *Educatio*, 2006/3. 492–510.
- Beke Kata (1993): *Jézusmária, győztünk*. Bp., Belvárosi, 125 p.
- Bidwell, L. E. (1965) The school as a formal organisation. In: J. G. March (ed.): *The handbook of Organizations*. Chicago, Rand Mc Nallj, 215.
- Bourdieu, P.–Chamboredon, J. C.–Passeron, J. C. (1983) A szociológus mestersége. *Filozófiai figyelő*, 1983/1–2. 144–169.
- Descimon, Robert–Guery, Alain (2000) Un Etat des temps modernes? In: Le Goff, Jacques (szerk.): *La longue durée de l'Etat*. Paris, Seuil, 606 p.
- Halász Gábor–Lukács Péter (1989) Fordulat és megújulás Tézisek egy közoktatási koncepcióhoz. Szakértői tanulmányok alapján összeállította Halász Gábor és Lukács Péter. In: „*Csak reformot ne...*”. Szerk. Lukács Péter és Várhegyi György. Bp., Educatio, 9–28.
- Kiss Árpád: Hogyan működött az Országos Köznevelési Tanács? *Köznevelés*, 1957. 1. 11–12. Újabb megjelenés: Kiss Árpád: *Közoktatás és neveléstudomány*, Bp., Tankönyvkiadó, 1982. 87–92.
- Koós Ferenc (1991) Elképzelések a tanügyirányítás korszerűsítéséről. *Köznevelés*, 1991. május 5.
- Nagy Mária (1992) Iskola, társadalom, szakma, állam. Vélemények egy oktatási törvénykonceptióról. In: *Törvény és iskola. Javaslat a közoktatás törvényi szabályozására*. Szerk. Gazsó Ferenc, Halász Gábor, Mihály Ottó. Bp., Iskolafejlesztési Alapítvány, 211–240.
- Törvény és iskola. Javaslat a közoktatás törvényi szabályozására* (1992). Szerk. Gazsó Ferenc, Halász Gábor, Mihály Ottó. Bp., Iskolafejlesztési Alapítvány. 289 p.
- Vass Vilmos (1996) Az Országos Közoktatási Tanács tantervi munkálatai a XIX. században, *Magyar Pedagógia*, 1996/3. 231–251.
- Weber, Max (1987) *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonása*, 1. Bp., Közgazdasági és Jogi Kiadó.

KÜLÖNLÉT ÉS RÉSZVÉTEL

A magyarországi görög diaszpóra XX. századi létrejötte

James Clifford szerint a diaszpóra-lét alapvető életélménye az a „megélt feszültség”, amely az „itt élésből” és „a másik helyre” emlékezésből keletkezik egy idegen országban befogadásra lelt népben¹. A mára már etnikai kisebbséggé lett magyarországi görögség 1948-as „ideérkezéséről” és 1950-es, 60-as évekbeli „itt-tartózkodásáról” tanúskodó levéltári forrásokat e fenti megfontolás alapján szeretném értelmezni². A görög diaszpóra izoláltságának, különbözőségének, illetőleg részvételének, azonosságának együttes hatása mikor és mennyiben fedezhető fel azokban a szövegekben, amelyek a befogadó ország és az idegen csoport közösségi stratégiáit dokumentálják? Az *elvegyülés* és a *kiválás* feszítő kettőse vajon mennyiben hatja át a magyarországi görögség XX. századi történetének kezdetét?

Adódik egy könnyed értelmezés: a magyarországi görögség 1948-ban kezdődő története fejlődéstörténet, transzformációtörténet, amely az ideérkező görögöknek a magyar társadalomtól való elkülönülésétől a többségi környezetbe való integrációjáig terjed. Am ha egy az elkülönüléstől az integrációig tartó normalizáló folyamatot tételeznék, akkor egy esztétizáltságában is leegyszerűsített történetet konstruálnánk. Az 1950-es, 60-as évekből származó, döntő többségében a Magyar Dolgozók Pártja, majd az MSZMP által képezett iratok kiváló dramaturgiai alapanyagot kínálnak egy többretegű narratívumnak. A görögök Magyarországra érkezése ugyanis azzal a politikai egyneműsődéssel esik egybe, amely (többek között) az etnikai státuszt is megfosztotta a jelentőségétől. A befogadó ország éppen ekkoriban és éppen arra az identitásra cserélte föl nemzeti, azaz magyarságtudatát, amely az idegen csoport számára is felülírni látszott a saját, azaz a görög azonosságtudatát. Más szóval: a kollektív identitás tekintetében nem volt – nem lehetett – különbség a két közösség között: azonossá tette őket a kommunizmus. A diaszpóraidentitást „felülírta” a proletár nemzetköziség identitása: a menekülő görögöket a „testvéri” népi demokratikus országok várták; a kommunista közösségiség eszméje természetessé tette, hogy befogadják, és segélyekben részesítik őket. „Részvételük” automatikusan biztosított volt, hiszen a tág közösséget el sem hagyták! Miért is vágyódtak volna vissza?! Görögül beszélő kommunisták voltak – nem diaszpóra.

A konkrét életutak, az egyedi tapasztalati anyagok persze árnyalják a képet: elszakadtak – sokan kisgyerekként! – családjuktól, nem beszéltek a nyelvet, izoláltan éltek, tanultak és dolgoztak – személyes sorsukban a klasszikus diaszpóralét mindegyik eleme megtalálható volt az 1950–60-es évek Magyarországn. „Honvágyuk”, a „vágyuk a visz-

¹ James Clifford: Diaszpóra. *Magyar Lettre International*, 2000. 23.

² A források gyűjtésében Füredi Júlia volt segítségemre. A kutatást a Magyarországi Görögök Kutatóintézete rendelte meg.

szatérésre”, a „hazára emlékezésük” már csak a sajátos, elkülönüléssel járó életkörülményeik miatt is kialakult. Görögökként a magyarok közé szórtak – diaszpóra voltak. Persze hogy hazavágyódtak!

Éppen ezért én nem mondanám, hogy pusztán a James Clifford-i „megélt feszültségről” van szó, amelyben az „itt élés” és a „másik helyre emlékezés” feszül egymásnak. A magyarországi görögök 1950-es, 60-as évekbeli esetében ennél bonyolultabb a helyzet, lévén a magyarok és a görögök, a befogadó nemzet és a diaszpóra egyaránt identitáskeresést folytatott, annak minden következményével együtt. A második görög diaszpórát befogadó magyar nemzet olyan azonosulási pontot választ magának, amellyel a hozzá igazodni kívánó idegen csoportot ambivalens, sőt skizofrén helyzetbe hozza: az „itt élés” és az „elvágyódás” diaszpórafeszültségére rátelepedik – sok esetben kioltó, sőt semlegesítő hatással – az „abszolút azonosulás” mindkét közösséget szétfeszítő érzése.

Nyilvánvaló, hogy a konkrét személy – az Alanyi Görög – még ennél is bonyolultabban élte meg akár a kollektív, akár az egyéni életélményeit. Kommunistaként is fontos volt a számára, hogy görög (is) maradjon: ahogy a húszas évekbeli párizsi orosz emigrációnak Puskin jelentette meg az odahagyott világot, a hatvanas évekbeli magyarországi görögök számára Manolisz Glezosz volt az, aki a kommunista egyneműségben belül a görög különletet szimbolizálta. Az persze megint a történelmi tér és pillanat sajátossága, hogy az érkező csoport, de még az egy évtizeddel későbbi közösség is minimális értelmiségi jelenléttel bírt, akiknek szerepe az identitáselemek konstruálásában viszont elengedhetetlen lett volna: így aztán maradt a Harcos, mint az egyedül azonosságot adni képes szimbólum.

A klasszikus emigrációs modellben alapmotívum a túlnépesedés, a gazdasági krízis vagy a föld hiánya, amely elől és a több jövedelem reményében kelnek útra az emberek – és a legtöbbször ott a végső cél: a visszatérés. Bár az emigrálás intézményét feltaláló antik görögség eredeti intenciója az volt, hogy politikai-társadalmi veszélyt jelentő polgáraitól végleg megszabaduljon azzal, hogy a Barbarikumba száműzi, legyen szó diaszpóráról vagy emigráns közösségről, a visszatérés szándéka állandó motívum. Az első honi görög diaszpóra, mielőtt a XIX. század elején-közepén átadta volna a helyét a terménykereskedő zsidóságnak, egyházközségeket, iskolákat, kórházakat alapított Magyarországon, de az itt felhalmozódott tőkéjét nem Magyarország kapitalizálására szánta, hanem hazaküldte – vissza akart térni. (Ki is törlődtek a magyarok hosszú távú társadalmi emlékezetéből.)

Az MDP KV Titkársága, azaz Rákosi Mátyás már 1950 júniusában engedélyt ad, s talán helyesebb, ha így fogalmazunk, szorgalmazza „a görög gyerekeknek a magyar rádióban való szerepeltetését és az üzenetközvetítést a Görögországban élő szülők felé”. 1953 nyarán, amikor először jelenik meg nyíltan és kimondva a „családegyesítés” toposza, a KB Külügyi Osztályának állásfoglalása kristálytiszta lenyomatát adja a sztálini totalitarizmus végorait élő magyarországi politikai vezetés, illetőleg az ideiglenes távolléte tudatát és száműzöttsége emlékét ápoló hazai görög diaszpóra ambivalens viszonyának. Az illetékességgel megbízott osztály vezetője úgy látja, hogy a következő szempontok segítenek a kölcsönösen megfelelő megoldásban: „a) minél kevesebb emigráns legyen megmozgatva; b) minden országból a kevesebb számú emigráns menjen a többhöz; c) a távozó és jövők száma kb. egyenlő legyen; d) az utazás költségeit az otthagyt ország állja.” Logisztika és logika – mi más is kell egy probléma megoldásához?

A második diaszpóra történetét azonban nem csak a befogadó ország kollektív és totális normái teszik különlegessé, hanem az a tény is, hogy az 1948 áprilisától egészen 1950-ig folyamatosan érkező csoportok túlnyomó többsége gyerek és nő. A magyarországi második görög diaszpóra története Gyerekek és Nők története. A beérkező közösség tehát nem csak hogy nem rendelkezik teljes társadalmi vertikummal, de még a köztük lévő férfiak szociális státusa is „gyenge”, lévén rokkant és sebesült partizánok. A mi történetünk szempontjából ennek azért van jelentősége, mert ezek az *adottságok* késleltették, sőt a szokattnál is fájdalmasabbá tették az izoláltságból való elmozdulást.

A gyermekotthonok, a görög iskolák, a Dohánygyár, az ún. görög házak a gyerekeknek és a kísérőként érkezett fiatal nőknek és hajadon lányoknak az elhúzódó elkülönülést tették valóságkonstrukciójuk alapjává. Tudjuk: a diaszpórajelleg alapvető strukturális eleme a kettős kötődés, az elvágyakozás, amely a visszaemlékezésben, a honvágy állandó kifejezésében nyilvánul meg, amelyek alternatívát képeznek a jelenlétet vonzóvá tevő körülményekkel szemben. A gyerekek esetében erről kevésbé beszélhetünk: ők még személyiségfejlődésükkel küszködnek: befejezetlen szocializációjuk és nem diaszpóratudatuk a meghatározó. Ebből következően számukra könnyebb bejárni az eltávolodás, a felejtés a felnőttek számára fájdalmas szakaszait. Sőt! Csak remélhetjük, hogy az internátusokban élve nem jutott tudomásukra az, ami egy 1948. április 21-ére datált iratból derül ki, miszerint a görögök Magyarországra érkezéséről már saját narratívát alakított ki a közvélemény: „A görög gyermekek érkezésével kapcsolatban a reakció hírforrásai megkezdtek a működésüket, többek között elhíresztelték, hogy Budapesten azért nincs tej, mert a görög gyerekek részére tartják fent”.

Míg a gyerekek és az őket kísérő nők esetében „kvázi-diaszpóráról” beszélhetünk, addig a felnőtt férfiak, a sebesült partizánok esetében máshol és máshogy alakulnak a diaszpóralét elvi és gyakorlati feszültségeket okozó elemei. 1952 nyarán fogalmazódik meg az ötlet, hogy Beloiannis község mellett létesítsenek egy termelőszövetkezetet, amely lehetővé teszi, hogy „a kevésbé munkaképes görögök” is dolgozhassanak. Beloiannis léte önmagában képes az elvegyülés és a kiválás konkrét és szimbolikus megjelenítésére! A proletár nemzetköziséghez való kollektív kötődés lelkesítő élménye és kötelező normája azonban nem hagy teret az egyéni emlékeknek, a hazavágyakozásnak, a visszaemlékezésnek. Panaszkodás és hála, kilátástalanság és lelkesedés egyszerre feszíthette őket: a diaszpóra felnőtt tagjai azonban nem élhettek meg mást elsődleges élményként, mint a befogadást; a száműzöttség érzete csak ez után következhetett.

1958 novemberében a Magyarországon Élő Görög Politikai Emigránsok Egyesülete Központi Tanácsa levelében arról biztosítja az MSZMP KB Külügyi Kapcsolatok Osztályát, miszerint „...addig, amíg népünk harca lehetővé nem teszi szeretett hazánkba való becsületes visszatérésünket, minden erőnkkel azon leszünk, hogy ... teljesítsük internacionalista kötelezettségüket.” 1961 februárjában három levél is megfogalmazódott a Görög Kommunista Párt Központi Bizottságához: egy Beloiannisból, egy Budapestről és egy Miskolcra. Az apropót a GKP KB XIV. Plénuma szolgáltatta, amely hűségnyilatkozatokra készítette a magyarországi görögöket. „Mindennapi munkákkal és harcunkkal törekednünk kell arra, hogy megrövidítsük azt az időt, amely elválaszt bennünket attól, hogy népünk körében lehessünk...” – szól a beloianniszi levél. „Ígérjük, hogy amennyire erőnkől telik, mindent megteszünk, hogy hozzájárulhassunk a vendégszerető Magyarország szocialista építéséhez” – szól a levél Budapestről. „Kéz a kézben a magyar dolgo-

zókcal növelni fogjuk hozzájárulásunkat a szocializmus építéséhez – abban a vendégszerető országban, amely olyan szívélyesen gondoskodik rólunk és segít bennünket.” – szól a miskolci levél.

A levéltári forrásokat megfogalmazó politikai apparátusra nézve ugyanúgy előírás volt a kommunista szolidaritás normája, mint a diaszpóra felnőtt tagjaira nézve. Az országokon és nemzeteken túlnyúló, osztályalapúnak hirdetett birodalom egyik tartománya, jelesül Magyarország – éppen az „abszolút azonosulás” normája alapján – egyik befogadó országa lett a Görögországot elhagyó csoportoknak. A szövegek egyikében sem mutatható ki bármilyen olyan kitétel vagy megfogalmazás, amely diszkriminatív vagy kirekesztő szándékról tanúskodna, de még az ellenérzés vagy tartózkodás jele sem fedezhető fel. A politikai vezetésnek nem csak az volt a feladata, hogy elhelyezést biztosítson a beérkező görög csoportok számára, hanem az is, hogy a jelenlétükre pozitív értelmezést kínáljon.

Mindehhez „főpróbát” biztosított az 1947 tavaszán megkezdett kampány, amelynek során a huszadik századi Magyarországon először kerülhetett sor mindarra a jelentésadásra, amellyel „a görög” a köznapi diskurzusban feltöltődött, és a későbbiekben „a görög” és „a magyar” közötti kötőszóvetként működhetett. 1947 áprilisában, amikor az akkor még demokratikus politikai struktúrájú Magyarországon hozzákendek „a görög nép támogatására szervezendő kampányhoz”. A kommunista párt így fogalmaz: „A magyar demokrácia létevére, hogy a többi demokratikus népekkel együtt megakadályozza az imperialista agresszió behatolását a Balkánra”. A „demokrácia” mellé később a magyar nemzettudat egyik alapeleme csatlakozik a szociáldemokrata párt körlevelében: „A mostani szabadságharcot, amelyet a görögök ugyanúgy folytatnak népük szabadságáért és jólétéért, mint száz esztendővel azelőtt Kossuth és Petőfi népe a magyar szabadságért, nem nézhetjük tétlenül.”

A Magyarországon ekkorra már hónapok óta működő „Segítséget a Görög Népek” kampánymozgalom akciói, valamint a XIX. századi magyar forradalom és szabadságharc századik évfordulójának lelkesítő ténye együtt tették tehát a „görög” kifejezést a köznapi diskurzus részévé, és kapcsolták a „demokrácia” és a „szabadság” értékéhez. Olyannyira, hogy a kommunista párt ifjúsági tagozatának (a MADISZ-nak) az egyik vidéki városi (egri) szervezetéből többen is harcolni jelentkeztek „Görögországba a szabadságharcosokhoz”: az MKP főtitkárhelyettese, Farkas Mihály azonban megijed: provokációnak minősíti, és azonnal „letiltja” az akciót.

A magyar „munkavállalók” mindennapi tudatában azonban 1947 tavasza és 1948 tavasza között a „görög” mást is jelentett: azt, hogy bérük egy részről le kell mondaniuk. A szociáldemokrata párt 1948. január 15-én kemény hangú levelet intéz a nyergesújfalui Magyar Viscosa Gyár Rt. Szociáldemokrata Pártcsoportjának, mondván: „...a gyár szociáldemokrata bizalmijainak egy része nem járult hozzá a görög szabadságharcosok támogatásához. Ezzel a legsúlyosabb munkásosztály-ellenes cselekedetet követték el, amely a legszigorúbb eljárást vonhatja maga után”. Az esetek többségében azonban sorra tartották az üzemi értekezleteket, ahol a „dolgozók” „felajánlották” a keresetük egy részét. 1948. március közepére 1 700 000 forint gyűlt össze.

A demokrácia és a szabadság képzete, illetve a „görög segély” köti tehát a magyart a göröghöz 1947 márciusa és 1948 márciusa között: a „segítségnyújtás” képzete pozitívan és negatívan is konstituálódik. És ekkor még nincs is görög jelenlét Magyarországon! A „görögöknek adott segítségnyújtás” az 1948. április 7. és 9. közötti történeteket köve-

tően töltődik föl új elemekkel. A Nemzeti Segély Országos Központjának (Kárász Győző főtitkárnak) a jelentése szerint a fenti időpontokban, három turnusban, 2224 „görög” érkezik Magyarországra: 2187 gyerek és 37 „felnőtt, illetve anya”. Kárász szerint „április 3-án este „kaptuk a hírt arról, hogy kétezer görög gyermeket kell Magyarországon elhelyezni... 5 és 11 év közötti gyermekeket vártunk”, de az érkezettek kora „a csecsemőkortól 18 évig terjed”. „... (Z)avarokat elsősorban az okozott, hogy a gyermekek nagy része csak a macedón nyelvet beszéli, és így a már rendelkezésünkre álló tolmács sem tudott kellőképpen segítségünkre lenni.” „Már a vonatról a fertőtlenítőbe való szállításnál testvérek, barátok vagy egyazon falubeliek elszakadtak egymástól, és gyakori reklamálásuknak nem tudtunk eleget tenni. A Fertőtlenítőben nemük szerint is elválasztották egymástól a gyermekeket, s itt sem értettük meg, mit reklamálnak. A kilátásba helyezett görög kísérők a vonattal nem érkeztek meg.”

El lehet képzelni a zűrzavart: Magyarországnak 1948 áprilisában négy nap áll a rendelkezésére ahhoz, hogy felkészüljön a „görögök” fogadására: ennyi idő alatt kell a lakotanyákban és kórházakban külön részlegeket létrehozni és felszerelni – titokban. Az eddig rendelkezésre álló iratok alapján ugyanis az állapítható meg, hogy nemcsak az 1948. április 7-ei érkezés, hanem a további érkezések részletei is jó ideig rejtve maradtak a magyar közvélemény elől. És a fent említett problémák csak szaporodtak. Az 1948. április első hetében érkezett gyerekek közül öt egy év alatti csecsemő volt! A kiskorúak közül hét hastífuszos volt. A fent jelzett „kommunikációs probléma”, jelesül a görög és a macedón (makedón) nyelvi-etnikai nehézségek taglalásába a későbbi iratok egyike sem bocsátkozik bele. A hatóságok úgy vélik, hogy minden probléma megoldódik, ha megpróbálják újrastrukturálni a csoportokat: „A gyermekek egy részének családoknál való elhelyezése egyelőre nehézségekbe ütközik, mert a gyermekek falunként 1–1 felelős kísérő felügyelete alatt zárt egységet képeznek, és egyelőre nehéz megbontani őket” – szól egy 1948. április közepi irat.

A költségek persze a megváltozott helyzettel együtt nőttek: a „görög számlán” összegyűlt másfél millió forint mellé odacsapják a magyarországi árvízkárosultak javára gyűjtött társadalmi adakozás 600 ezer forintnyi összegét, illetőleg a Joint 1 millió forintos készpénz-, valamint ruhanemű-, és élelmiszer-adományát. Később a szakszervezetek felé nyújtanak be igényt „a nemzetközi szolidaritás kifejezésére” hivatkozva. A pénzügyi rovatok számszerű összegénél sokkal árulkodóbbak a magyar politikai osztálynak a „görög ügygel” kapcsolatos attitűdjei: 1948 júniusában az MDP titkársági ülésén – tehát Rákosi Mátyás akaratának megfelelően – megfogalmazódik az a kérdés, hogy „ne a görög gyerekek ellátása, hanem egyszerűen gyermekvédelem cím alatt” jelenjenek meg a költségek. 1949 őszén pedig, amikor a Népjóléti Minisztérium költségvetése részévé teszik a görögök költségeit, akkor úgy intézkednek, hogy „a hontalanok ellátása” rovatban legyen feltüntetve az összeg.

A magyarországi politikai vezetés – úgy tűnik – ekkor még nem vállalja föl nyíltan „a görögök ügyét”. Ugyanakkor el kell helyezni a görögöket a magyarországi mindennapi tudatban: kik lesznek tehát a „görögök” 1948 áprilisától kezdődően a magyar társadalom számára? Akár feltűnnek a nyilvánosságban görög szabadságharcosok, akár nem: a „görögök” még nagyon sokáig „görög gyermekeként” tárgyasulnak a honi politikai és köznapki diskurzusban – ráadásul amolyan „vendégül látott gyerekek”-ként. Ezzel a megfogalmazással egyszerre lehetett hatni a hazai felnőtt társadalom gyerekek iránti érzékeny-

ségére, és általában véve a magyar társadalom tűrőképességére, hiszen a „vendég” mivolt lényege az időlegesség, azaz az ittlét, az itteni jelenlét valamikori – közeli – megszűnésének az ígérete.

Az ideiglenesség, az átmenetiség képzetét ültették el tehát a magyar társadalomban a görögök jelenléte kapcsán. 1949 októberében jelenik meg először a „görög menekültek” kifejezés a politikai szövegekben, de ekkor is az „ideiglenes elhelyezésen” van a hangsúly. A későbbiekben is még sokszor esik szó a „népi demokráciákban élő görög gyermekek” vagy éppen a „görög gyermekek hazaszállításának” ügyéről. 1950 közepétől azonban a szövegek már fokozatosan új identitás megnevezésére térnek át: „ittlévő görög emigránsok”-ról, „itt élő görög felnőttek”-ről, „Magyarországon élő görög politikai emigránsokról”, „Magyarországon élő görög kommunistákról”, „hazánkban élő görög párttagokról”, „Magyarországon dolgozó menekültekről” beszélnek. Ez utóbbi kifejezések azonban egyre árulkodóbbak: az állandósuló jelenlét, a tartózkodás leleplezése lassan-fokozatosan történik általuk. Mintegy hozzászoktatják a magyar társadalmat a görögök jelenlétéhez.

A magyarországi görögök valóban végigjárták a különléttől a részvételig tartó folyamat szakaszait, és eljutottak a „kisebbségként való asszimilálódásig”. Külső vagy belső politikai döntések segítették-e ezt elő vagy éppen hogy a hatalmi intézmények által nem kontrollálható folyamatok voltak-e ebben az elsődlegesek – az eddig összegyűlt források alapján még nem állapítható meg egyértelműen. Én hajlok arra az értelmezésre, hogy a különlét feloldódása, a diaszpórák közösségtől a „bevett népcsoporttá” való eljutás valódi mozgatója messze a politikai dimenzió túl, a mindennapok szintjén, az „élni kell” parancsa szerint alakult.

Az 1960-as évek elejére a magyarországi görög közösség létszáma négy és fél ezer főt tesz ki. Közülük mintegy ezeröttszázan kapnak „hadi eredetű sérülésük” vagy rokkantságuk miatt segélyt, illetőleg nyugdíjat vagy árvasági segélyt, amelyet az Egészségügyi Minisztérium Szociális Osztálya intéz. A „görög” szó mögül fokozatosan kopik ki a kampány, a politika közvetlen jelenléte, és helyét felváltja a „békés munka”, a „szakmai, kulturális, tudományos fejlődés”. „A dolgozó emigránsok értékes és megbecsült csoportja társadalmunknak” – szól az értékelés az MSZMP KB egyik iratában.

Diaszpóratörténet-e ez? A görög csoport a maga sajátos módján megvalósította azt a küldetést, amely a klasszikus diaszpóralét esszenciája: az oldástól a kötésig tartó vándorlást.

A kigyűjtött levéltári iratok listája

PIL 274/10. 71. őe. 1–5., 9–25. o.

PIL 274/10. 69. őe. 2., 4–5. o.

PIL 283/12. 200. őe. 6–9. o.

PIL 283/17. 30. őe. 33–47. o.

PIL 283/34. 33. őe. 170–172., 174. o.

M-ks-276–54. cs. 3. őe. 1., 2., 18. o. – görög és osztrák gyerekek ellátásának költségei

M-ks-276–54. cs. 58. őe. 55. o. – görög iskolák létesítése Magyaror-on

M-ks-276–54. cs. 68. őe. 5., 42. o. – menekülteket elhelyező bizottság

M-ks-276–54. cs. 85. őe. 7., 72. o. – a Görög Segélybizottság megszüntetése

TIZENÉVESEK VISZONYA A POLITIKÁHOZ

Négy adatfelvétel tanulságai Magyarországon (1990–2006)

Az 1990/91. tanévben vettem fel először adatokat általános iskolások politikai szocializációjáról szociológia szakos hallgatóimmal.¹ Az ötlet maguktól a „tanulókísérletben” részt vevő hallgatóktól eredt,² akik 1990-ben elsősorban arra voltak kíváncsiak, hogy a szociometriával mérhető társas kapcsolatok összefüggenek-e a gyerekek szocializációjának ezzel az aspektusával. A kutatás kérdése végül egyrészt szélesebb lett ennél, másrészt 1994/95-ben egy második adatfelvétellel gazdagodott, majd négyévenként ismétlődő rendszeres felvétellé vált.³

A politikai szocializációt a szocializáció folyamatának egyik oldalaként értelmeztük, feltételezve, hogy tizenhárom éves korban – ez Magyarországon jó közelítéssel a hetedik osztálynak felel meg az iskolákban – még viszonylag kevés közvetlenül politikai elemet találunk benne. Ugyanakkor Annick Percheron nyomán elfogadtuk azt az álláspontot, amely szerint sok érzelmi, valamint a politikához csak igen áttételesen kapcsolódó tényező befolyásolhatja a folyamatot (Percheron, 1999. 12–14).

Kutatásunk nem a szocializáció mint folyamat vizsgálata miatt húzódik szét két évtizedre. Nem egy folyamat vizsgálatáról van szó, hanem pillanatfelvételekről, amelyeket csak tárgyak kapcsol össze, meg bizonyos módszertani megfontolások. Magát a politikai szocializációt – el kell ismerni – nem folyamatként vizsgáljuk. Helyesebb is lenne talán „szocializáltságról” beszélni „szocializáció” helyett, hiszen csak arra törekszünk, hogy a gyerek pillanatnyi állapotát mérjük kérdéseinkkel. Következtetéseink ezért szintén csak a folyamat egy időmetszetére vonatkozhatnak, és azokra a tényezőkre, amelyek az e metszetben tapasztalt állapotot befolyásolni (vagy éppen nem befolyásolni) látszanak.

A hetedik osztályosok politikai szocializáltságának több dimenzióját különböztettük meg a politikaiszocializáció-kutatás rövid történetének klasszikusai nyomán (többek között Easton & Hess, 1962; Almond & Verba, 1963 [magyarul részletek, 1997]; Jennings & Niemi, 1981; Percheron, 1974 [magyarul részletek, 1999]). Feltételeztük, hogy van egy kognitív oldala, amely a politikai tárgyak megismerésével kapcsolatos; van egy affektív

¹ A kutatássorozat az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete, majd a nyomában létrejövő Társadalomtudományi Kar keretében folyt.

² Őket pedig Liskó Ilona barátom – akit meghívtam oktatásszociológiai kurzusomba egy előadás megtartására – biztatta fel, hogy ne elégedjenek meg az előadásos formával, hanem empirikus kutatásból igyekezzenek tanulni.

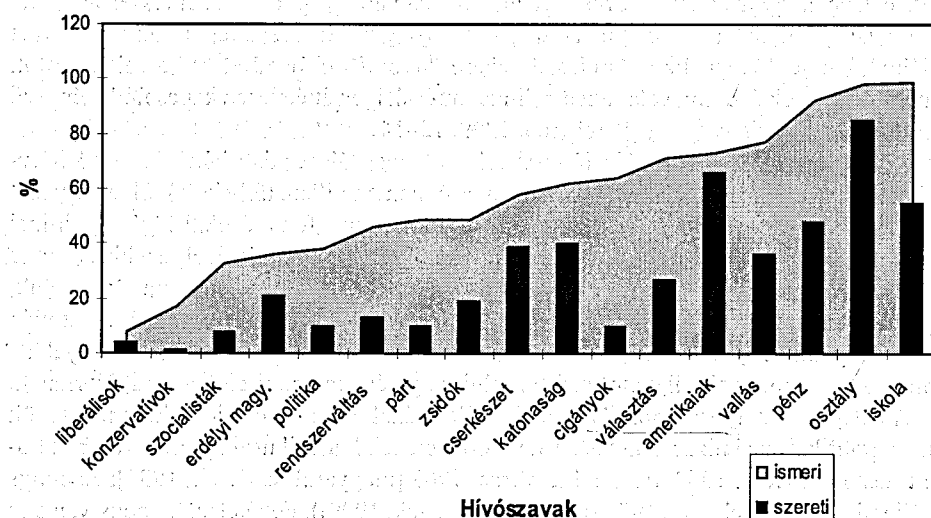
³ 1991-ben és 1994-ben három „elegendően különböző” társadalmi környezetben (stabil polgári, lakótelepi, belső slum) hetedik osztályt kérdeztünk meg, 1998-ban 6 fővárosi és 3–3 győri, illetve debreceni hetediket, ugyancsak mintavételi elv alapján. Ezt a mintavételi sémát követtük még 2002-ben is. 2006-ban viszont reprezentatív mintát vettünk a fővárosi hetedik osztályokból (a korábbi elvtől függetlenül, de figyelembe véve, hogy általános iskolában vagy középiskolában működik-e az osztály).

- M-ka-276–81. cs.22. őe. 1–2., 5. o. – a görög gyerekek hazaszállításának ügye
 M-ks-276–54. cs.106. őe. 6., 65–66. o. – a görög gyerekek szerepeltetése a m rádióban
 M-ks-276–54. cs. 99. őe. 7. o. – ezerpéldányos lap kiadása
 M-ks-276–54. cs.205. őe. 6., 90. o. – javaslat a görög emigránsokkal kapcsolatban
 M-ks-276–54. cs. 112. őe. – görög kommunisták
 M-ks-276–54. cs. 120. őe. 5–6., 58. o. – görög kommunisták, dolgozók, klub
 M-ks-276–54. cs. 214. őe. 7., 75. o. – görög párttagok oktatása
 M-ks-765–53. cs. 128. őe. 108. o. – családok összeköltöztetésének terve
 MOL – XXVIII – C – 1. K/167/53 – görög levél
 M-ks-276–53. cs. 174. őe. 146. o.
 MOL – XXVIII – C – 1. K/328/1954. – görög gyerekek haza
 M-ks-288–32. cs. 1. őe. 21–23., 31., 38., 63–64., 81. o. – a görög emigráció ügyeinek új illetékessége (1956 után)
 M-ks-288–32. cs. 2. őe. 300. o. – Külügyi Osztály a görög emigrációról
 M-ks-288–7. cs. 20. őe. 120. o. – 67 görög vízumügye a SZU-ból
 M-ks-288–32. cs. 3. őe. 82–84. o. – A görög Központi Plénium határozata + levél
 M-ks-288–32. cs.2. őe. 110–112. – görög emigránsok országos konferenciája
 M-ks-288–32. cs.4. őe. 175., 177. o., 189–191. o., 183., 192., 196–201., 195., 147–149. – vegyes iratok: levelek Beloiannisból, Miskolcra, Bp-ről a GKPnak; segélykérő levél; KB-i ülés Bp-en; pártfőiskola levele; beutazók; aktív ért., görög segélyek rendezése)
 M-ks-288–32. cs.1962/3. őe. 170–171., 175–176. o. – görög levele Athénba, a Legfelsőbb Nemzeti Tanácsnak (repatriálási „kérvény”); feljegyzés a Görög követségen tett látogatásról (Taxidisz)
 M-ks-288/32. cs. 2. őe. 1967. 7. o. – 9 görög elvtárs a diktatúra elől
 M-ks-288/32. cs. 3. őe. 56–61. o. – Taxidisz Nikosz levele; GKP KB kérése a bulletin-ről)
 M-ks-288/32. cs. 1. őe. 205–208. o. – GKP KB apparátus befogadása
 M-ks-288/32. cs. 4. őe. 82–83. o. – görög kommuniké kiadása

oldala, amely e tárgyak iránt kevésbé vagy inkább egyenetlenül kialakult érzelmekben nyilvánulhat meg, és van egy aktivitási dimenziója is, azaz lehetnek olyan tevékenységi formák, amelyeket a fiatalok politikáinak tekintenek, és mint ilyenben vesznek részt bennük. Az utóbbi szempontból különösen előnyös választási időszakokhoz kapcsolni az adatfelvételt, amikor azok is érdeklődést mutatnak, aktívabbá válnak, akik egyébként még nem törődnek a politikával – ez volt egyik indítéka annak, hogy mindig a választások évének őszén vettük fel az adatokat.

A demokráciához való viszonyt 1994-től kezdve a demokratikus alapintézményekhez való érzelmi viszonytal tudjuk megközelíteni. Ekkor használtuk az affektív dimenzió elemzéséhez első ízben Szabó Ildikó 17 fogalomból álló vonzódásokat vizsgáló eszközét⁴, amely a következő fogalmakat tartalmazta: pénz, iskola, osztály, politika, erdélyi magyarok, liberálisok, katonaság, párt, vallás, cigányok, konzervatívok, választás, amerikaiak, zsidók, cserkészlet, rendszerváltás, szocialisták. Arra kértük a válaszolókat, hogy mondják meg mindegyikről: a) szeretik-e (igen/nem) és b) ismerik-e (igen/nem) a felsoroltakat. A válaszok mindkét szempontból jelentős szóródást mutattak (1. ábra).

1. ábra: Ismeri / szereti nyers eloszlás hívószavaként hetedikeseknél 1994-ben

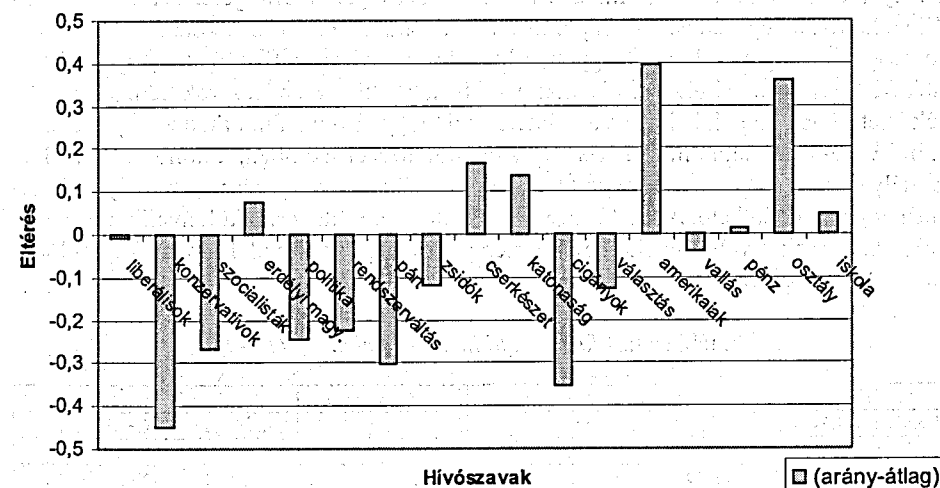
Az ábrán látható, hogy pozitív összefüggés van az ismerés és a szeretés között: amit többen ismernek, azt többen is szeretik. A mértékekben azonban a szemünk megcsalhat. Ha kiszámítjuk, hogy milyen arányban szeretik az egyes dolgokat azok, akik ismerik őket, akkor megnézhetjük, hogy mennyire tér el ez az arány az átlagos szeretem/ismerem aránytól (2. ábra). Láthatjuk, hogy a 17 hívószóból csak 7 tér el pozitív irányban, és ezek közül az „amerikaiak” és az „osztály” tartja az egyensúlyt a sok negatív eltéréssel.

A politikai jellegű fogalmak – amelyek egyúttal a modern demokrácia alapjaihoz tar-

⁴ Ezt a változatot a kutatócsoport tagjaként ehhez a kutatáshoz adaptálta korábbi munkái alapján, amelyek Percheron kutatásaira támaszkodtak.

toznak – a legkevésbé ismertek a gyerekek előtt, és a legkevésbé vonzóak is. A 17 fogalom közül 7 tekinthető politikai jellegűnek: a politika, a párt, a választás, a rendszerváltás, a liberálisok, a konzervatívok, a szocialisták. A kérdezettek maguk azt állítják róluk, hogy a választás kivételével ezeket ismerik a legkevésbé (az ismertség szerint rendezett skála bal oldalán helyezkednek el). Az alacsony ismertség tekintetében csak az „erdélyi magyarok” kerülnek közéjük (akiket viszont inkább szeretnek, akik ismerik őket), a vonzódás ritkasága szerint pedig a „cigányok” (akiket még kevesebben szeretnek ismerőik közül, mint a politikát). A „választások” nagyobb ismertségét elegendően indokolja, hogy az adatfelvételt a választások évében végeztük.

2. ábra: A szereti / ismeri arány eltérése az átlagostól hívószavanként (1994)

Feltételeztem, hogy 17 nagyon különböző hívószóhoz való érzelmi viszonyulás mögött valószínűleg találunk latens struktúrát, ezért faktorelemzést végeztem az adatokon. 1994-ben 6 értelmezhető faktort találtam, az 1. táblázatban látható faktorsúlyokkal.

1. táblázat: Szereti / nem szereti alapú faktorok hetedikeseknél (1994)*

Hívószó (1994)	1. faktor	2. faktor	3. faktor	4. faktor	5. faktor	6. faktor
Rendszerváltás	,84729	-,10220	-,03854	,03437	,02503	,03514
Politika	,81236	,07135	,01131	,03364	,03815	,07693
Választás	,75471	,03284	,02547	-,14769	-,22807	-,00806
Párt*	,58125	,20155	,07692	,03191	,43594	-,23277
Cigányok	-,03557	,75297	,11922	,27091	-,06362	-,04263
Zsidók	,17447	,74628	,11621	,05601	,03612	,19058
Erdélyi magyarok	,03700	,72854	-,17259	-,20878	,03490	,02427
Osztály	-,06243	-,08140	,82495	,08259	-,10224	-,00455
Vallás*	,03157	,25540	,57065	-,08073	,44818	-,10800
Konzervatívok	-,08170	,10612	,11563	,64520	-,21479	,10078
Katonaság	,00231	,11615	-,21567	,58090	,26150	,00138

Hívószó (1994)	1. faktor	2. faktor	3. faktor	4. faktor	5. faktor	6. faktor
Pénz*	,03983	-,33076	,07537	,50610	,23982	-,00375
Amerikaiak	,02346	-,07770	-,05632	,11789	,68017	,10882
Cserkészzet	,00657	,15077	-,05813	,28389	,08600	,76367
Iskola*	,12895	,07867	,47649	-,18745	-,24798	,52457
Liberálisok*	,33863	,00821	,11484	,22253	-,36577	-,50650
Szocialisták*	,36174	,16087	-,07220	-,03726	,18673	-,20030

* A faktorok meghatározó elemei vastagítva kézzel szerepelnek (a további hasonló táblázatokban is), kurzíván azok az értékek, amelyek mutatják, hogy a *-gal jelzett itemek nemcsak egy faktorra ültek rá, s így nem használhatók megkülönböztető kritériumnak.

1994-ben a hetedikesek vonzódásaiban egyértelműen elkülönült egy politikai témakör, amelyet a rendszerváltás, a politika, a választások és a párt szavak jeleznek. Ettől különálló faktorokat képezett a konkrét politikai nézetek iránti vonzódás: a konzervatívok a katonasággal és a pénzzel járnak együtt, a liberálisok pedig negatív előjellel kapcsolódtak a cserkészzet és az iskola vonzásához, vagyis az utóbbiakat választók nem választották őket. Ezért vagyok hajlamos azt feltételezni, hogy ebben a faktorban a csapatszellem iránti vonzódás jelenik meg a személyes elkülönüléssel szemben, különösen, mivel az osztály szeretete a vallásával együtt külön faktort alkot, ami így talán a személyesség dimenziójának tekinthető. A kisebbségek iránti vonzalom világosan különvált a második faktorban, csak a vallás enyhe pozitív szerepe, és negatív előjellel a pénz kapcsolódik hozzá. (2. táblázat)

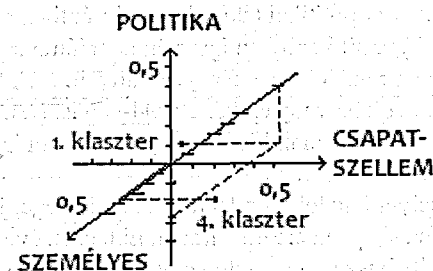
2. táblázat: A faktorok fő itemjei és címkéik (1994)

1. faktor	2. faktor	3. faktor	4. faktor	5. faktor	6. faktor
Rendszerváltás	Cigányok	Osztály	Konzervatívok	Amerikaiak	Cserkészzet
Politika	Zsidók	Vallás	Katonaság		Iskola
Választás	Erdélyi magyarok		Pénz		Nem liberális
Párt					
POLITIZÁLÓ	KISEBBSÉGI	SZEMÉLYES	KONZERVATÍV	VEGYES	CSAPAT

Az 1994-es felvételben a faktorsúlyok alapján az öt faktorból klasztereket képeztem. Csak két számottevő klasztert találtam. Egy olyat, amelyiknek alig van pozitív kötődése, és egy olyat, amely leginkább a közösséget kifejező faktorokban kap nagyobb súlyt (osztály és vallás; iskola és cserkészzet). Az előbbinek a politikai tárgyakkal szemben negatív faktorsúlya van, az utóbbinak pozitív, de alig észlelhető (0,0910). Ha a faktorok hatdimenziós terét az ábrázolhatóság kedvéért háromdimenziósra csökkentjük,⁵ láthatóvá válik (3. ábra), hogy a hetedikesek érzelmi tere eléggé tagolt lehet – a két klaszterközép átellenes térfelcsoportba esik –, de ebben a tagoltságban a politikai szocializáció még alig játszik szerepet.

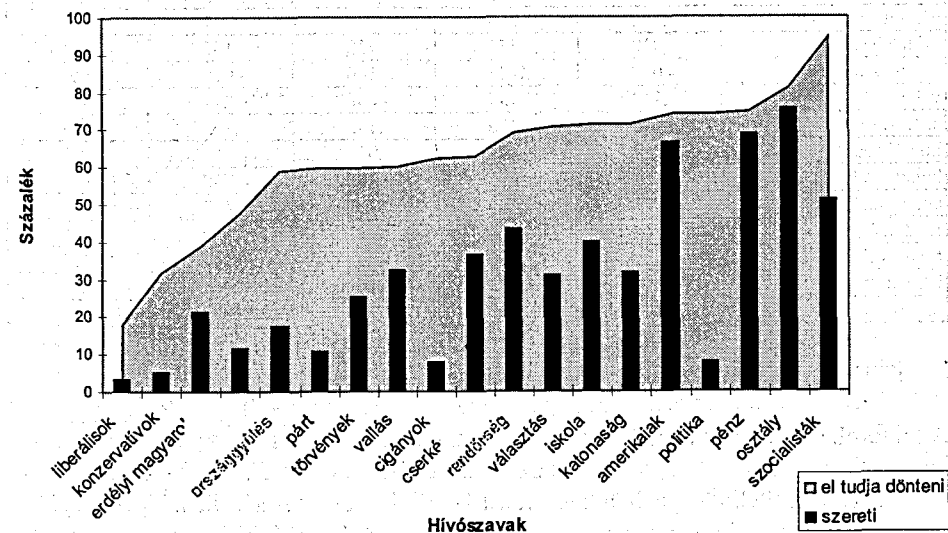
⁵ Önkényesen kihagytam belőle azokat a faktorokat, amelyekben nem láttam jelentős eltérést. Az ábrázolt távolságok azonban mindenképpen fennállnak.

3. ábra: Szereti / nem szereti alapú klaszterek (1994. részlet)

Az 1998-ban hetedikesek sok tekintetben hasonló képet mutattak, mint a négy évvel korábbiak. Az „Ismeri-e...?” kérdés ugyan elmaradt, de a szereti és nem szereti mellett a „nem tudom eldönteni” válaszlehetőséget is megadtuk. A „döntésképeségben” legalább akkora különbségek adódtak hívószavanként, mint az érzelmek kifejezésében. (4. ábra)

4. ábra: A hetedikesek döntésképesége a hívószavakkal kapcsolatban és a „szereti” arány (1998)

A szereti/nem szereti válaszokból jól látható, hogy ekkor is kevesen voltak a hetedikesek között olyanok, akik pozitívan éreztek a politikai intézmények – a választás, az országgyűlés, párt, politika – iránt ebben a csökkenő rendben. Ennél csak az ideológiailag címkézett táborok tagjaival szimpatizáltak kevesebben.

A faktorelemzésben 1998-ban is világosan kiváltak a politikai itemek, és az ideológiai táborokból ehhez valamennyire hozzákapcsolták elsősorban a szocialistákat, de másodlagosan a konzervatívokat is.

Egy másik érzelmi kört kifejező faktorban a kisebbségek iránti érzelmek domináltak (zsidók, erdélyi magyarok, cigányok) – akárcsak 1994-ben. 1998-ban megkülönböztethetően különvált az ideológiai-politikai táborok tagjai iránti érzelmek köre (szocialisták, liberálisok, konzervatívok), amit korábban így még nem láttunk.

Külön érzelmi kör lett a renddel kapcsolatos pozitív érzések köre: törvények, a rendőrség, a katonaság. Ennek volt halvány előképe 1994-ben is. Nem világos, hogy miért ide kötődik sok elemzésben az amerikaiak hívószó, de négy évvel korábban éppen az „amerikaiak” volt egy hasonló faktor fő eleme.

Az iskola világa, amely a fiatalok mindennapjainak közege, jól elkülönül a felnőtt világának jelenségeitől, másképpen éreznek iránta. Ebben az évjáratban nem jelentkezett az osztály és az iskola szétválása egy feltehetően személyes és személytelen közösség preferálása szerint, mint 1994-ben. Ezúttal inkább az iskolai közösségek differenciálatlan igenlését láttuk.

3. táblázat: Szereti-nem szereti válaszok latens struktúrája az 1998-as felvételen⁶

Szereti-e a(z)...	Factor				
	1	2	3	4	5
országgyűlést	,613	,112	,041	,170	,010
pártot	,579	,122	,217	-,015	,047
politikát	,566	,002	,049	-,123	-,055
választást	,528	,010	,050	,171	,032
zsidókat	,018	,574	,230	,145	,045
cigányokat	-,026	,443	,100	-,070	,097
vallást	,162	,438	-,048	,117	,150
erdélyi magyarokat	,090	,406	,193	,122	-,049
liberálisokat	,097	,163	,620	,019	,088
konzervatívokat*	,180	,201	,395	,060	-,038
amerikaiakat	-,072	-,008	,068	,445	,011
rendőrséget	,164	,128	-,017	,439	,112
törvényeket*	,200	,166	,006	,341	,152
iskolát	,076	,170	-,051	,013	,564
osztályt	-,079	-,002	,111	,193	,409

* Az item több faktorra is „ráül”.

A faktorokat felcímkeztem: 1. POLITIKAI INTÉZMÉNYEK; 2. KISEBBSÉGEK; 3. IDEOLÓGIAI TÁBOROK; 4. REND ÉS TÖRVÉNY; 5. ISKOLAKÖZÖSSÉG. A válaszoló hetedikeseket ezúttal is az öt klaszter terében kell elképzelnünk, ezért ott kerestük csoportosulásait. Egyedül akkor konvergáltak az iterációk egy végleges klaszterközép értéksorhoz, ha 4 klasztert határoztunk meg.

⁶ A legjobb kommunalitást mutató 5. elemzési lépés eredménye. Extraction Method: Maximum Likelihood. Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization. 7 iterations.

4. táblázat: Érzelmi klaszterek középpontjai 5 dimenziós térben (1998)

Dimenziók	Klaszterközepek			
	1	2	3	4
Politikai intézmények	-,58781	,64217	,78121	-,42185
Kisebbségek	,26166	-,30589	,40468	-,57736
Ideológiai táborok	,37336	,26206	,14824	-,96641
Rend és törvény	-,02460	-,45994	,48257	-,07498
Iskolaközösség	,08490	-,52288	,33128	-,03819

* A 0-tól legjobban eltérő negatív és pozitív faktorszórt oszloponként kiemelttem.

Ahogy a faktorok tisztábbaknak, határozottabbaknak látszanak az 1998-as felvételen az 1994-eshez képest, úgy a klaszterek is világosabban kirajzolódnak. (Ez valószínűleg az esetszám megnövelésének is köszönhető: klasztereinke rendre 282, 150, 185 és 168 fiatalot számlálnak.)

Visszafelé haladva: a 4. klaszter minden dimenzióban negatív értéket vesz fel, leg-erősebben az ideológiailag megjelölt faktorban, de a többi felnőtt társadalomhoz kapcsolódó dimenzióban is (politikai intézmények, kisebbségek) a felnőtt világból csak a rend és törvény dimenzióját nem utasítják el élesen, de még az iskolai közösséggel szembeni érzelmek sem fordulnak pozitívba. A politika elutasítása ezen belül nem kitüntetett, bár erősen jelen van. Ez az ÁLTALÁNOS NEGATIVIZMUS klasztere.

A 3. klaszter tagjai éppen ellenkezőleg: közepes erősséggel mindenhez pozitívan viszonyulnak, kivéve a politikát, amihez a legpozitívabban. Pozitív viszonyuk a rend és törvény dimenziójához, és ugyanakkor a kisebbségekhez is toleranciára utalhat. Ez a POLITIKA, REND ÉS TÖRVÉNY klasztere.

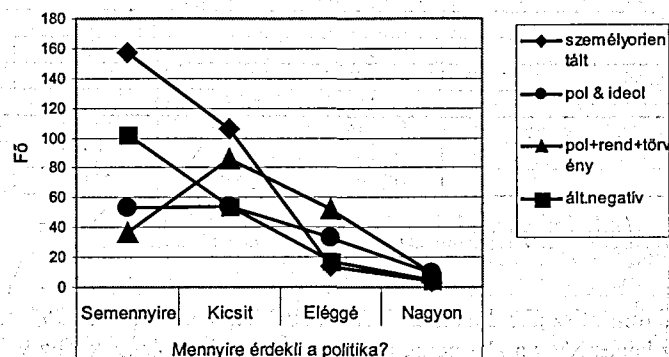
A 2. klaszterre szintén a politikai intézmények „szeretete” és kisebb mértékben az ideológiai táborokhoz való pozitív viszony jellemző, viszont az iskolával, valamint a rend és törvény hívószavaival szemben állnak. Szinte csak a POLITIKA vonzó a számukra.

Végül az 1. klaszterre éppen csak a személyekként megfogalmazott ideológiai hívószavak voltak pozitív hatással, minden intézmény erősebb vagy gyengébb ellenérzést vált ki, és e klaszter tagjai utasítják el leginkább a politikai intézményeket. Ellentmondásnak látszik ugyan a liberálisok és a konzervatívok iránti pozitív és a demokratikus politikai intézmények iránti negatív viszonyulás, de feloldásához még nem találtunk magyarázatot. Jobb híján jelöljük SZEMÉLYORIENTÁLT klaszternek.

Az 1998. évi hetedikeseik elég differenciált képet mutatnak az általános negativizmus-tól a személyek iránti pozitív érzelmeken át az intézmények iránti és az általános pozitív érzelmekig, amelyek között a politikai intézmények, a rend és a törvény hívószavai vonzzák őket leginkább. Mivel ez a kép eléggé eltér attól, amelyet az egyszerű eloszlások alapján próbáltunk alakítani magunkban, mindenképpen érdemes rápillantani az így kapott csoportok (klaszterek) egyéb sajátosságaira. Először is azt várjuk, hogy a 2. és 3. klaszter tagjai lényegesen magasabb politikai érdeklődést mutassanak a többiekénél, különösen a 4. klasztertől.

Ez a várakozásunk teljesül. Ha a klasztereket aszerint vetjük össze, hogy mit választottak a „Mennyire érdekel a politika?” kérdésre, a következő szemléletes eredményt kapjuk (5. ábra).

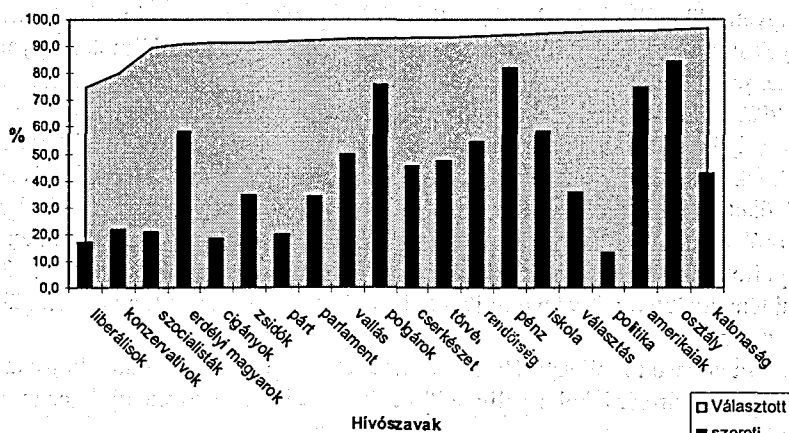
5. ábra: Mennyire érdeklődnek a politika iránt az érzelmi klaszterekben?

A politika iránti nagyobb érdeklődés és a politikai jellegű hívószavak iránti pozitív érzélem tehát 1998-ban kimutatható mértékben együtt járt a hetedikeseknél. Látható az ábrán, hogy nagyon kevesen mutattak nagy érdeklődést, de az érdeklődés eggyel alacsonyabb fokát egyértelműen azok érték el nagyobb arányban, akik a politikai intézmények, a törvények és a rendőrség iránt pozitívan viseltetnek. Csaknem pontosan ugyanilyen kapcsolatot találtunk azzal a kérdéssel is, hogy „Mennyire érdekelték a parlamenti választások?”

2002-ben is a korábbiakhoz hasonló képet mutatott az egyes itemek iránti érzélem kifejezése. Ebben a felvételen a dichotóm válaszadást csak a válaszolás elutasításával engedték elkerülni. Az ilyen adathiány a hívószavak túlnyomó többségében így is 10% alatt maradt, kivéve a liberálisok (25,1%), a konzervatívok (20,1%) és a szocialisták (10,2%) esetét. De amit a legkevésbé szeretnek 2002 hetedikesei közül, az a politika. (6. ábra) A politikai intézmények közül a párt került csak a legkevésbé vonzó szavak körébe, a parlament és a választás már egy magasabb sávba került harmincnál is több százalékkal. A törvény pedig már – a rend elemeként – egészen a középmezőnybe helyeződött.

6. ábra: A dönteni képes hetedikesek és a szereti válaszok aránya 2002-ben (százalék)

A túlzottan megszokott általános kép mögött a faktoranalízis érdekes új vonásokat tár fel. Az nem meglepő, hogy sok faktor keletkezik, és mindegyik jelentősen hozzájárul a megmagyarázott varianciához. Az sem új, hogy 2002-ben is külön faktorra tömörülnek a politikai intézmények hívószavai. Meglepő viszont, hogy három olyan hívószó is marad, amely egymaga alkot egy-egy faktort, egyetlen másikhoz sem kapcsolódva: a pénz, a szocialisták és a konzervatívok. (5. táblázat)

5. táblázat: A szereti / nem szereti válaszok latens struktúrája hetedikeseknél 2002-ben

	Faktor						
Szereti-e a következőket:	1	2	3	4	5	6	7
politika	,758	-,074	-,003	,011	,011	,005	,104
párt	,739	-,002	-,020	-,161	,050	,089	,161
parlament	,660	,169	-,006	,089	,058	,144	-,138
választás	,641	,076	,060	,070	,086	-,014	-,025
cserkészlet	-,026	,534	,005	,048	,040	,024	,048
erdélyi magyarok*	-,066	,489	-,046	,253	,003	,014	,080
rendőrség	,113	,411	,013	,108	,060	,090	,037
katonaság	,039	,382	,025	-,185	,127	,048	,051
vallás	,058	,376	-,063	,118	-,160	,074	,329
polgárok*	,116	,343	,022	,133	-,047	,336	,159
pénz	,035	,016	,990	-,069	-,055	,095	-,035
zsidók	-,026	,224	-,063	,632	,063	,044	,230
liberálisok*	,184	,042	-,046	,359	,096	,002	,289
törvények*	,198	,270	-,088	,334	,006	,097	-,104
cigányok	-,040	,004	,011	,303	,006	,054	,022
szocialisták	,223	,183	-,057	,133	,936	,106	,090
osztály	-,029	,078	,028	,025	,079	,654	-,079
iskola*	,077	,181	-,187	,170	-,045	,375	-,042
amerikaiak	,089	-,020	,167	,011	,038	,346	,129
konzervatívok	-,002	,161	,015	,126	,074	,013	,554
FAKTORCÍMKE	Politika	Rend	Pénz	Zsidó-cigány	Szocialisták	Iskola-közösség	Konzervatívok

* Az item több faktorra is ráül; kurziváltan jelzem az értelmezést zavaróan magas értékeket.

A 2. faktor, amelyet a REND faktoraként címkéztem fel, a rendőrséghez, a katonasághoz és a cserkészethez a vallás, az erdélyi magyarok és a polgárok hívószavát is hozzákapcsolja. Feltűnő, hogy a törvényeket nem, sőt azt a zsidókkal, liberálisokkal és cigányokkal kötötték erősebben egy faktorra. A törvények ilyen struktúrába helyezése új, feltűnő, és egyetlen ilyen mérés alapján nemigen értelmezhető, de további figyelmet érdemel.

A 6. faktor ismét ismerős: az iskola és az osztály alkotja. Az amerikaiak idekapcsolása csak annyiban nem meglepő, hogy már a korábbi vizsgálatokban is igen változatos kapcsolatokba hozták őket. Értelmezése ettől nem lesz könnyebb: az iskola és az osztály összekapcsolásáról az 1998-as adatok alapján mondtak ellenére sem merném azt javasolni, hogy tekintsük érzelmileg a fiatalok személyes társas kapcsolatait (iskolaközösség!) részének az amerikaiakat is.

Milyen csoportok különböztethetők meg a 2002. évi hetedikesek között az érzelmi faktorok alapján? Célszerű közöttük is négy klasztert megkülönböztetni. (6. táblázat)

6. táblázat: Érzelmű klaszterek középpontjai 7 dimenziós térben (2002)

Faktorok	Klaszterközepek			
	1	2	3	4
Politika	,14065	,13411	,06007	-,52564
Rend	-,31184	,08627	,23191	-,32767
Pénz	2,46113	-,36539	2,54267	-,46763
Zsidó-cigány	-,46607	,08679	-,01930	-,17963
Szocialisták	-1,59618	,51095	,64275	-1,67354
Iskolaközösség	-,27522	,00001	,51791	-,16576
Konzervatívok	-,21799	,05988	-,02069	-,14563
Elemzés (N)	14	201	26	58
%	4,67%	67%	8,67%	19,33%
Klasztercímke:	Csak a pénz	Szocialisták + nem pénz	Pénz + szoc. + isk.	Általános negatíviz.

Úgy tűnik, hogy 2002-ben a fő strukturáló item a pénz lett, második pedig a szocialisták. E két elem 2x2-es mátrixa határozza meg a klasztereket (egyiket sem szeretik – csak az egyiket – mindkettőt szeretik). Itt figyelembe kell venni, hogy ez a felvétel annak a választásnak az őszén készült, amikor a szocialisták szoros választási eredménnyel visszahódították a kormányzást a Fidesztől.

A klaszterek esetszáma nem volt olyan kiegyenlített, mint 1998-ban. A pénz szeretetét erősen hangsúlyozó klaszterek erősen kisebbségben maradtak, a legmérsékeltőbb faktorszórokkel létrejövő klaszter pedig erősen túlsúlyba került: a kérdezettek 2/3 részét magában foglalta. A kiegyensúlyozott struktúra tehát kiegyensúlyozatlan személyi helyzetet írt le.

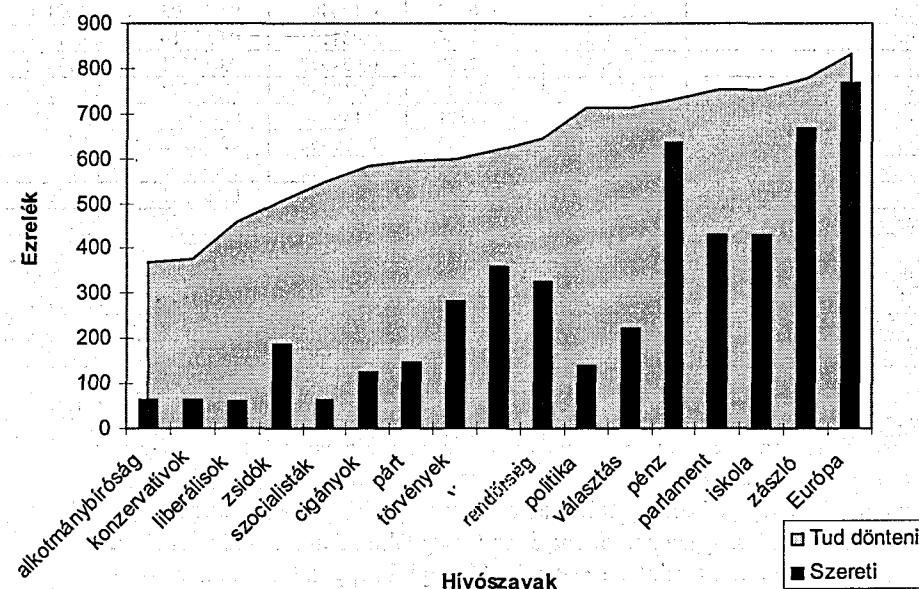
2006-ban is alkalmaztuk 17 hívószóval a „szeretem/nem szeretem” választásos eszközt. Hívószavaink jórészt megegyeztek a 2002-ben használtakkal. Sorrendben: ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG, SZOCIALISTÁK, EURÓPA, VALLÁS, CIGÁNYOK, PARLAMENT, ISKOLA, RENDŐRSÉG, PÉNZ, LIBERÁLISOK, VÁLASZTÁS, KONZERVATÍVOK, PÁRT, TÖRVÉNYEK, ZSIDÓK, ZÁSZLÓ, POLITIKA. Kihagytuk az osztályt, az amerikaiakat, a rendszerváltást, a katonaságot és a polgárokat, viszont bevettük a listába az alkotmánybíróságot és Európát. A korábbi évekhez képest viszonylag alacsony válaszhiányt találtunk, egyik hívószónál sem érte el a 10%-ot. Azt már „megszoktuk”, hogy a konzervatívokat ismerik a legkevésbé, de az nem volt várható, hogy az alkotmánybíróság egy kicsivel még kevésbé ismert legyen a hetedikesek között. A szeretem és a nem szeretem mellett lehetőséget adtunk a nem tudom eldönteni válasza is; a nyers eloszlásokat a 7. ábra tartalmazza, ezúttal ismét a döntésképes rangsorában.

Nem várt eredmény, hogy a legtöbb pozitív választást Európa kapta: a hetedikesek több mint 3/4 része szereti, és a legtöbbben éppen Európával kapcsolatban voltak tisztában érzelmeikkel. A nemzeti érzést kifejező zászló kevéssel szorult a második helyre, pontosan a kérdezettek 2/3 része válaszolt pozitívan. A harmadik magasan helyezett szó a pénz, alig elmaradva a 2/3-tól.

A skála alján – ki tudja, miért – az alkotmánybíróság áll mint a legkevésbé ismert és

szeretett intézmény. Szokás szerint a konzervatívok, a liberálisok és a szocialisták veszik körül, csak hajszálnyira különböző szavazatarányokkal.

7. ábra: Tud dönteni és szereti arány a hetedikeseknél 2006-ban (ezrelék)

A politika és a párt egy kicsivel több szeretetet kapott ezeknél, a választás még egy kicsivel többet, a parlament pedig egyenesen az első öt közé került. Azt mondhatjuk tehát, hogy a hetedikeseknek a demokratikus alapintézményekhez való viszonya nagyon egyenetlenül változik, de azért a nem ismeréstől a megismerés felé és a megszeretés felé halad. Eközben tartós sajátosságai vannak. Ilyen pl. az, hogy nem ismerik az ideológiai táborokat – bár ezekről történelemből tanulnak –, és erős ellenszenvvel viseltetnek az izmusokkal és képviselőikkel szemben.

A hívószavak faktoranalízise (7. táblázat) úgy tükrözi ezt a divergáló változást, hogy felmutat ugyan egy politikai faktort, de a parlament és az alkotmánybíróság nélkül. Ezek a szavak más faktorokba kerültek: a parlament a rend elemei – a törvények és a rendőrség – mellé, az alkotmánybíróság érdekes módon a szocialisták és a liberálisok mellé. Igaz, hogy nem elhanyagolható mértékben bejátszik négybe az öt faktor közül. A pénznek minden faktorban nagyon alacsony az együtthatói ebben az évben, és nem játszhat olyan jelentős szerepet az érzelmei strukturálásában, mint 2002-ben. Végül a zsidók és a cigányok faktorába sorolódik be, negatív előjellel. Egyedül a konzervatívok maradnak egyedül, külön faktort alkotva, ahogyan az előző felvételben is voltak.

7. táblázat: A szereti / nem szereti latens struktúrája (2006)

Szereti / nem szereti	Faktorok				
Itemek	1	2	3	4	5
Választás	0,795475	0,118138	0,022605	-0,030649	0,114081
Párt	0,755723	0,130253	0,190408	0,046103	0,109176
Politika	0,623995	0,137254	0,031196	-0,051416	0,047448
Zászló	0,135872	0,492539	0,034977	0,030471	0,077902
Törvények	0,226681	0,47694	-0,017337	0,266791	0,088773
Rendőrség	-0,043665	0,427101	0,189448	0,062006	-0,04662
Európa	0,099374	0,398047	0,059458	0,025962	0,038875
Vallás*	0,206443	0,381831	-0,064862	0,201375	0,135883
Iskola	-0,015846	0,354368	0,01086	0,166581	0,030093
Parlament*	0,332524	0,352862	0,165338	0,026876	0,119362
Szocialisták	0,077365	0,04065	0,821898	0,119959	0,006
Liberálisok	0,104918	0,120594	0,542344	0,123062	0,222982
Alkotmánybíróság*	0,255079	0,291822	0,328597	0,042737	0,265782
Zsidók	0,0175	0,197803	0,185651	0,808249	0,020215
Cigányok	0,048468	0,094491	0,146001	0,489706	-0,05807
Pénz	0,094742	-0,05232	0,031376	-0,155525	-0,05165
Konzervatívok	0,251357	0,166237	0,256492	0,01738	0,917657
Faktorcímké	Politika	Rend	Szoc.-lib	Kisebbség	Konzervatív

Fontos különbség az is, hogy ebben a hetedikes évjáratban az iskola igen furcsa társaságban jelent meg: Európa, a parlament, a rendőrség faktorában. Ezt a furcsaságot valószínűleg az okozhatta, hogy miután az osztályt kihagytuk, egyedül maradt.

8. táblázat: Politikai érzelmek klaszterei hetedikeseknél (2006)

Faktorok	Klaszterközépek			
	1	2	3	4
1 Politika	-,54986	,40102	1,23135	-,78194
2 Rend	-,34175	,02930	,33442	,13540
3 Szoc.-Lib.	-,63117	,90426	-,71453	,08801
4 Kisebbség	-,07759	,09749	-,07113	,01695
5 Konzervatívok	-,95594	-,02994	-,48838	,86508
N	226	248	136	182
Klasztercímkék:	Alt.negat.	Ideol.+pol.	Pol.&rend.	Nem pol.

A faktorszórával klasztereket alkotva 2006-ban is ahhoz hasonló struktúrát kapunk, mint amelyet 2002-ben kaptunk. (6. táblázat) Csak most nem a pénz és a politika, hanem három különbözőképpen politikai faktor kombinációi adják a klaszterek alapját. Az egyikük a magányosan ható konzervatívok. A fő tényezővé itt a politikai intézmények faktora lép elő, és a szoc.-lib. faktor kombinálódik vele. De a kombináció nem teljes: az 1. klaszterben mindkettő negatív, a másodikban mindkettő pozitív, a harmadikban erős pozitív politikai intézmények mellett negatív szoc.-lib. faktor áll, és végül a logikai struktúra teljességéhez az ismét negatív politikai faktor mellett pozitív szoc.-lib. faktornak kellene állnia, de ez a faktorszórás elhanyagolhatóan kicsi. Egyébként hasonló a helyzet a konzervatívokkal: ez a faktor is csak három helyen szerepel számottevő erővel négy helyett.

Ha a 2006-os struktúra nem is annyira kiegyensúlyozott, mint a 2002-es volt, a személyi eloszlása viszont sokkal kiegyensúlyozottabb. Itt nem töredékcsoportok vesznek körbe az egyben maradó tömeget, hanem négy hasonló nagyságú csoport áll egymás mellett.

Összefoglalás

Négy adatfelvételben használtunk hetedikesek vizsgálatában egy eszközt, amely áttételesen méri a politikai intézményekhez való érzelmi viszonyt. Alkalmazása nem volt konzekvens: többször változtattunk a hívószólistán és a kérdés módján is. Ezért az összevetés nem történhet az operacionális szinten, csak az elméleti fogalmak szintjén, eredményei pedig hipotézisek, amelyek további kutatásra hívnak.

Hívószólistánk tartalmazta politikai intézmények nevét, ideológiai táborok tagjainak nevét, direkt politikai funkcióval nem rendelkező szervezetek nevét, a diákok életét keregető intézmények nevét és néhány egyebet.

Állandónak tekinthető, hogy a legkevésbé ismert és a legkevésbé pozitív érzelmet kiváltó hívószavak az ideológiai táborokhoz kötődnek. Nem tudjuk megmondani, hogy ez főleg ismeretlenségüknek vagy az ideológiákkal szembeni ellenszenvnek köszönhető-e. Leginkább a szocializáció fejlődés-lélektani szakaszaival próbálhatnánk magyarázni.

Állandónak tekinthető a pártpolitikával szembeni negatív érzés, amely azonban kisebb mértékű a pártpolitikára épülő intézmények – választás, parlament – esetében. Az adatsorból úgy tűnik, mintha ezen intézményekkel szemben az egymást követő kohorszokban kissé pozitívabbá válnának az érzések. További kutatásokkal meg kellene tudni, hogy ez az egy irányba mutató eltérés vajon a demokratikus rend folyamatos hatásától van-e, vagy csak egyszerű statisztikai ingadozás.

Állandónak tekinthető – feltehetően életkori – sajátosság, hogy a hetedikesek ismeretei és érzelmei a társadalmi-politikai intézmények tárgyában változatosak, de változatoságuk okai és különbözőségük elvei nem stabilak, hanem gyorsan változnak. E változást nem tudjuk még a szocializáció ágenseihez kötni. Fel kellene tártani ezt a kapcsolatot.

Minden mérésünkben azt találtuk, hogy a kohorszokon belüli változatosságnak meghatározható érzelmi struktúrája van, amelynek meghatározásában a politikai szféra elemei is részt vesznek. Feltárandó, hogy mekkora ebben a kognitív elemek szerepe, és mennyi az affektív elemeké, továbbá az, hogy ezek hogyan működnek.

VÁROSTERVEZÉS, VÁROSREKONSTRUKCIÓ ÉS SZEGREGÁCIÓ

A városszociológusok egyik fő kérdése, hogy milyen egy adott város szegregációs modellje, vagyis hogy a különböző társadalmi rétegek mennyire egyenletesen helyezkednek el a város térképén, illetve mennyire különülnek el egymástól. (Duncan, 1973; Csanádi-Ladányi, 1992; Ladányi-Szelényi, 1997; Ladányi, 2008) Közönségesen ezt szegregációnak hívják, melynek mérése rendkívül sok módszertani problémát vet fel (Massey-Denton, 1988.; (Massey-White-Phua, 1996). (Többek között azt, hogy kik azok a társadalmi csoportok, akiknek az elkülönülését nézni kell, mik a területi egységek, melyek különbözőségét vizsgálni kell, és milyen mutatók azok, amelyekkel ezt el lehet végezni.) A másik két kérdés az, hogy milyen következményekkel jár, ha nagy, vagy ha nagyon kicsi egy város szegregáltsága, illetve hogy mi az oka a szegregáció kialakulásának és változásának. Más szóval, vajon mennyire fontos hogy térben hogyan helyezkednek el a társadalmi csoportok? Ha ugyanis azt tapasztaljuk, hogy a lakóhelyi szegregáció lényeges faktora a társadalmi egyenlőtlenségeknek, akkor nem kerülhetjük meg azt a kérdést sem, hogy mi hozza létre, tartja fenn, illetve milyen folyamatok változtatják meg a térbeli társadalmi egyenlőtlenségek adott struktúráját.

Általában két típusba sorolhatók az e téren hangoztatott érvek. Egyrészt amellet szokás érvelni, hogy a különböző társadalmi csoportoknak eltérőek az igényei, életmódjuk különbözőségéből adódóan más-más követelményeket támasztanak a lakásukkal, illetve annak szűkebb és tágabb környezetével szemben. Ez az érvrendszer e tényezők következményének tekinti azt, hogy a hasonló helyzetű csoportok egymástól elkülönülve, viszonylag homogén lakóhelyi övezeteket hoznak létre. A városfejlődés ilyen módjának mechanizmusaként általában a spontán piaci folyamatokat jelölik meg, így építve be a modellbe a különböző társadalmi csoportok eltérő fizetőképességének hatásait a fentebb említett preferenciák mellé.

A városok térbeni-társadalmi szerkezetének alakulását magyarázó másik érvrendszer-típus fokozottabb szerepet szán a tudatos tervezői, városvezetői beavatkozásoknak akkor, amikor azt kérdezi, hogy milyen tényezők eredményeként jön létre az adott térbeli szerkezet. A várostervezés ebben az értelemben olyan professzionális tekintendő, amely a különböző csoportok érdekeit érvényesítő hatalmi viszonyok kereszteződésében található. Ebben az értelemben éppen az a szociológiai kérdés a várostervezéssel kapcsolatban, hogy az első pillanatra technikai-rationális döntések és megoldások mely társadalmi csoportokat hozzák előnyösebb és melyeket hátrányosabb helyzetbe. A tervezés ugyanis, bár sokszor törekszik arra, hogy önmagát semleges szakértői tevékenységnek mutassa be, valójában nem kerülheti el azt, hogy tevékenysége során – a kidolgozandó vagy elvetendő alternatívák számbavételével, magának a tervezési folyamatnak az eljárásmodjával, a döntések átvállalásával és áthárításával stb. – ne szolgáljon eszközül abban a folyamatban, amelyben az eltérő érdekű társadalmi csoportok városban belüli térbeni-társadalmi helyzetük optimalizálására törekszenek.

Budapest helyzete – ahogyan több dimenzióban, úgy a belső városrész fejlődését tekintve is – jelentősen eltér a Nyugat-Európában tapasztalttól. Míg ugyanis a nyugati nagyvárosok belvárost (cityt) övező gyűrűben a nyolcvanas években előrehaladt a slum-sodás folyamata (Gans, 1993.; Weslawowicz, 1992.), addig a fővárosban az utóbbi évtizedben ennek majdnem ellenkező előjelű változatát tapasztaltuk¹. A belvárosi helyek jelentős részén inkább csökkent a szegregáció, sőt több esetben teljes népességcsere történt. Míg nyugaton a szociális városrehabilitáció arra adott válasz volt, hogy a város átmeneti övezeteiben kritikussá vált a szegénység koncentrációja. etnikai gettó alakult ki, és mindez sok kísérő „jellel” a szélesebb társadalom számára is nyilvánvalóvá tette, hogy beavatkozásra van szükség, addig nálunk a belső területek jelentős részén nem jutott idáig a folyamat, és a megvalósult városmegújítási akciók többsége (kimondva vagy kimondatlanul) lakosságcserét, a korábbi alacsonyabb státuszú lakosság elköltöztetését, magasabb státuszúak területre vonzását célozta.

Éppen ezért a folyamattal kapcsolatban három lényeges kérdés merül fel. Egyrészt hová költöztek azok az alacsony státuszú csoportok, akik korábban ezen a területen laktak? Másrészt melyek azok a spontán piaci folyamatok, amelyek e változásokhoz vezettek? És végül milyen várostervezői, várospolitikai döntések (voltak) azok, amelyek e folyamatokat előidéztek vagy legalábbis felgyorsították? És a három kérdést összegezve, milyen következtetések adódhatnak ezekből a következő évek lehetséges szociális rehabilitációjára és antiszegregációs politikáira?

A tanulmány ezekre a kérdésekre nem tud, és nem is akar választ adni. Arra törekszik, hogy egy aktuális példán – a belső pesti területek városrehabilitációján – keresztül adjon aspektusokat a kérdések továbbgondolásához és a válaszalternatívák kialakításához.²

Piaci folyamatok

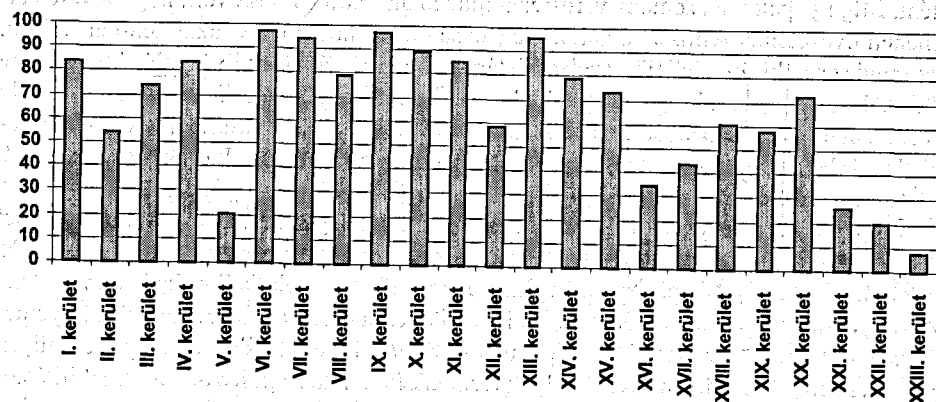
Az ezredforduló óta a dzsentifikációs folyamatokat, a fizikai környezet részleges vagy teljes átalakulását és ezzel a népesség cserélődését az utóbbi évek piaci folyamatai is felgyorsították. A beruházók és fejlesztők felfedezték a piacnak ezt a szegmensét is, amit talán az jelez a legjobban, hogy a fővárosban belül ezek a kerületek azok, ahol az 1990–2001 közötti időszakhoz képest ugrásszerűen megnőtt a beruházások kiterjedtsége. A VI. és a VII. kerületben 2002 után, az utóbbi hat évben a korábbihoz képest tízszer, illetve tizenhatszor több lakás épült. A XIII. kerületben a felépült lakások száma megnégyszereződött, a IX. kerületben 3,5-szer akkorára, a VIII. kerületben két és félszeresére nőtt. Míg 2000-ben fővárosi szinten a lakásoknak csak 40 százalékát építették vállalkozások, addig ez az arány 2004-re 77 százalékra emelkedett, majd 2005-től 80 százalék körül mozgott. Ezeket a lakásokat igen nagy arányban szánták értékesítésre. A kerületek között ebben a tekintetben is nagy különbséget találunk: a VI., VII., IX. és XIII. kerületekben a lakások

¹ A budapesti városrehabilitációt részletesen elemző írások találhatók a *Tér és Társadalom* 2006/1. számában, illetve a következő szerkesztett kötetekben: Enyedi, 2005; Egedy, 2007.

² A tanulmány az OTKA 68509 számú „A városrehabilitáció társadalmi hatásai” című kutatása és a Norvég Alap által támogatott „Fenntartható termelés, fogyasztás és kommunikáció” kutatás „Városrehabilitáció történelmi környezetben” című alprojektje keretében készült.

szinte teljes hányadát értékesítési célból építették. A X. és a XI. kerületben a lakások több mint 85–90 százalékát, az I., IV., VIII. és a XIV. kerületben 80 százalék körüli arányát szánták értékesítésre (1. ábra.)

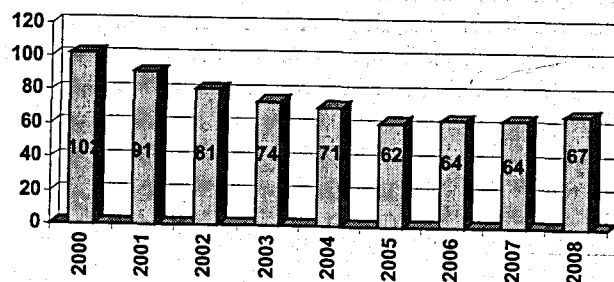
1. ábra: Az értékesítésre épített lakások aránya az épített lakások között Budapesten, 2001–2006 között (%)

Forrás: KSH, Lakásstatistikai Évkönyvek

A városképet átalakító házak megjelenése és a lakásszám jelentős mértékben a befektetők tőkeerejétől és az önkormányzat elszántságától függött. A belvárosi területekre 2005 körül érkezett, főleg spanyol és izraeli befektetők leginkább a nagy – több száz lakásos – házak építésére alkalmas területeket keresték. A beruházók megtérülési számításai és a kereslet alakulása az utóbbi években egyre erősebben a kis lakások felé tolta az építési piacot. (2. ábra). A 2000-es 102 m² átlagos lakásnagysághoz képest 2004-ben 71 m², 2007-ben pedig 54 m² volt a felépült lakások átlagos nagysága. Ezen belül a legkisebbek (47–59 m² között) a belső kerületekben (VII., VIII., IX., X., XIII., XIV.), ott is a régi belvárosi szövetbe ágyazottan épültek.

2. ábra: Az új építésű lakások átlagos alapterülete, 2000–2008 (m²)

Forrás: KSH, Lakásstatistikai Évkönyvek.

A tendencia azonban nem új keletű: a szocialista nagyberuházásban épült lakótelepek – a lakáshiány és a költségtakarékosság miatt – szintén növelték a kis alapterületű lakások arányát. (Csizmady, 2008.) Éppen ezért a problémával foglalkozó kutatók és elemzők már régóta emlegetik a kis lakások túlzott piaci részesedésének hosszú távon érezhető negatív hatását; a kevésbé tőkeerős beruházók és a korlátozott anyagi erővel rendelkező vásárlók együttes érdekei azonban a változtatás ellen hatnak.

A beruházói érdeklődéstől nem teljesen függetlenül nőtt meg a kereslet a belvárosi ingatlanok iránt. A korábban szuburbanizálódott középosztály (Csanádi–Csizmady, 2002) bizonyos csoportjai (gyerekei) fizetőképes keresletként jelentek meg a városközponttól nem túlságosan távol levő, új építésű, nem túlságosan magas árfekvésű lakások piacán. Ennek következtében a helyi várospolitikai döntéshozatalban is újfajta mozgások indulhattak meg. Reális lehetőséggé vált, hogy e korábban „problematikus” társadalmi csoportokat tömörítő övezetekhez „hozzá lehessen nyúlni”, sőt gyakran jelentős külső nyomás is mutatkozott erre. Úgy tűnt, hogy az adott városrészek felújításának egyetlen reális alternatívája nyílt meg, és ennek következtében kihagyhatatlan lehetőségnek tekintették a döntéshozók a viszonylag radikális átépítésekkel és lebontásokkal járó városfejlesztési megoldásokat, melynek során természetesen a potenciális beruházókkal való szükségszerű megállapodásra jutás kiemelt szempontként érvényesült. A belső pesti kerületek önkormányzatainak többsége esetében ennek legfontosabb eleme a befektetők források – kevés megköttetéssel történő – bevonása. Bár ez gazdaságilag depressziós időszakokban (ami a rendszerváltást követő éveket jellemezte) racionális megoldás lehet, az időközben megváltozott gazdasági körülmények, az 1990-es évek vége óta megélnékvált befektetők érdeklődés nyomán az önkormányzatok számára már nagyobb tér nyílt volna egy a befektetők számára átgondoltabb feltételrendszert támaztó stratégia érvényesítésére. Ennek ellenére legtöbbjük továbbra is egy kedvezőtlenebb gazdasági feltételrendszerre adaptált, megengedő befektetésösztönző politikát követett és követ ma is.

A közszereplőknek ugyanakkor számolniuk kell azzal, hogy az általuk teremtetett feltételrendszer a bekövetkező városrehabilitáció minőségét is meghatározza, egyrészt a város épített környezete szempontjából, másrészt a társadalmi átalakulás jellegét tekintve is. A jelenleg Budapest belsejében zajló városrehabilitációs folyamatok többsége „slum clearance” jellegű, a leromlott épületállomány lebontására, új épületek létrehozására irányul, az alacsonyabb státuszú lakosság elköltöztetésével, új, magasabb státuszú lakosság területre vonzásával. A dzsentifikáció bizonyos szempontból mind az önkormányzatok, mind a befektetők érdekeivel találkozok: az önkormányzatok számára lehetővé teszi a többletköltséget és esetleg társadalmi feszültségeket keltő „problémás” lakossági csoportok elköltöztetését, a befektetők számára pedig a terület felértékelődése, a magasabb státuszúak vonzása garantálja a befektetés biztos megtérülését. Az itt működő üzletek, kávézók, galériák ugyancsak olyan tőkeerős közönséget szeretnének lakóként itt látni, akik igénybe veszik szolgáltatásaikat; olyan fizikai környezetet tartanának kívánatosnak, mely idevonzza a magas státuszú vásárlókört és a turistákat.

Az elmúlt években az önkormányzatok és befektetők részéről kialakultak azok a technikák, amelyek lehetővé teszik a szegények, gyengébb érdekérvényesítésű csoportok oly módon való kiszorítását a területről, hogy az a közvélemény szemében is legitimnek tünjön; mivel a lakhatási körülményeket általában javítja az elköltöztetés, és az érdekelt is elfogadják mint egyetlen lehetséges megoldást. Az alacsonyabb státuszú csoportok ér-

dekeik a városrehabilitációról folyó diskurzusokban sokszor nem képviseli igazán egyik fél sem. Ilyen morális felelősségvállalás a befektetőktől – mint a piaci logika alapján működő szervezetektől – nem is várható el. A jelenlegi keretek között a lakossági érdekek képviselésével megbízott választott helyi önkormányzat lenne az a szereplő, amely a helyben lakók érdekében a leghatékonyabban tudna fellépni. Az önkormányzatok érveleése szerint azonban az épületállomány fenntartása, megújítása iránti felelősségük, mivel az a rendelkezésükre álló forrásokból nem megoldható, mindenképpen befektetői források bevonását igényli. Azon felelősségük, hogy az őket megválasztó lakosság számára az adott területen teremtsenek megfelelő életkörülményeket, nem hozható ezzel összhangba. Kérdés, hogy az önkormányzatok felelőssége egy-egy terület fizikai és társadalmi környezete szempontjából azonos-e.

Az ügyben megjelenő civil szervezetek és egyes értelmiségiek bizonyos esetekben fellépnek ugyan a szegények kiszorítása és a problémás csoportok más területekre való „áttolása” ellen, ez azonban a szisztematikus városrehabilitációs gondolkodás, koncepció szintjén még nem ért el komolyabb sikereket. Az ügyek más részében fellépő civil szervezetek, értelmiségi csoportok viszont elsősorban más értékek, érdekek mentén, a kulturális örökség, a műemlék jellegű épületek védelme érdekében szólnak fel.

A közelmúltban olyan városrehabilitációs projektek is elindultak, amelyek a lakosság jelentős részének helyben tartását tűzték célul (szociális városrehabilitáció). Ezek egyik nagy pénzügyi forrását a 2008–2013 között meghirdetésre kerülő EU-s támogatási formák jelentik, melyek bevonása akár áttörést is hozhatna az eddigi rehabilitációs gyakorlatban (Városfejlesztési Kézikönyv, 2009). (Mint láttuk az elmúlt két évtizedben szinte kizárólag a piaci jellegű befektetők voltak azok, akik a városfejlesztés számára aránylag számottevő forrásokat biztosíthattak.) Az olyan típusú városrekonstrukciós kísérletek létrehozása, amelyek a területen lakó alacsony státuszú népesség legalább döntő részének megtartása mellett eredményezik a környék fizikai és társadalmi értelemben vett fenntarthatóságának kialakítását, három feltétellel lehetséges. Egyrészt ha olyan források állnak rendelkezésre, melyek e kísérleteket explicit módon támogatják. Másrészt ha ezek felhasználásával a helyi társadalom már érdekeltnek tudja magát abban, hogy a helyi városi társadalom problémáit kirekesztésellenes módon kísérelje meg megoldani. Harmadszor feltétel – a fentiekkel összefüggésben –, hogy e folyamatban magukat az érdekelteket bevonva lehessen széles értelemben vett várospolitikai-tervezési stratégiát kialakítani és akciókat lefolytatni.

Azonban a szociális városrehabilitáció sem jelenthet mindig megoldást, hiszen vannak olyan esetek, amikor nem szerencsés a társadalmi szerkezet szinte változatlan állapotú megtartása. Ha egy környék szélsőségesen előregedett, elszegényedett és szegregált, inkább olyan slum clearance-re, népességcserével járó felújításra van szükség, ahol az alacsony státuszú csoportok érdekeit az elköltöztetés során szem előtt tartják. A mai tervezetek kidolgozásakor, amikor a lakosságmegtartó vagy nem megtartó rehabilitációról döntenek, gyakran nem veszik figyelembe az érintett környezet társadalmi összetételét. Ennek fontos oka, hogy a jelenlegi önkormányzati rendszerben nem lehetséges egy a főváros egészét átfogó, az egyes területek városszerkezeti elhelyezkedését, fizikai sajátosságait és társadalmi helyzetét együttesen mérlegelő városrehabilitációs politika kidolgozása, az egyes kerületek külön-külön próbálnak alapvetően az ingatlanpiaci logikához igazodó programokat érvényesíteni. Ebben a rendszerben az alacsonyabb státuszú helyi lakosság még az egyéb szempontokból sikeresnek tekinthető folyamatoknak is igen könnyen vesztesévé válhat.

A jelenleg zajló városrehabilitációs beavatkozások hatásának mértékében és területi kiterjedtségében is eltéréseket találunk. A Ferencvárosban hosszú idő óta tudatos, nagyléptékű városrekonstrukció folyik, nem csak tervként, hanem a célkitűzések szisztematikus megvalósításának szintjén is. A kerületben egyszerre van jelen a nagy arányú „slum clearance”³, ahol a régi házak döntő részét lebontják, és helyette újakat építenek, és a kevesebb beavatkozást és anyagi erő igénylő közterület-megújítás is⁴. Időben később – vagyis egy-két lépéssel lemaradva – a szomszédos Józsefváros is hasonló technikát követ. A megoldások természetesen mások, de nem lehet nem észrevenni a párhuzamokat: például a Közepő-Ferencvároshoz hasonlóan a Corvin-Szigony projektjénél is „modern” városrésszel helyettesítik a slumnak tekintett, s ezért lebontásra ítélt területet. Abban is hasonlítanak, hogy mind a kettő, különböző okokból ugyan, de egy-egy kevésbé radikális megoldást is párosított a nagyléptékű lebontásos újjáépítéshez. (a IX. kerületben a Ráday utca, a VIII. kerületben a Mikszáth Kálmán tér és környéke. Emellett a VIII. kerület szociális városrehabilitációs projektként vezette be a Magdolna negyedben tervezett változtatásokat.)⁵ A kétféle típusú városmegújítás hatásainak különbsége a IX. kerületi népszámlálási adatokon már jól lemérhető. A slum clearance következménye a Tompa utca környéki tömbökben nem csupán építészetiileg nyilvánvaló, hanem a lakosság összetételének változásában is tetten érhető. Bár a program indulásakor a hivatalos nyilatkozatokban célként szerepelt az érintett lakosság minél nagyobb részének helyben tartása, mégis radikálisan átalakult a környék státusza, eltűntek a szegények, és a középosztályinak tekinthető lakosság súlya jelentősen megnövekedett. A Ráday utca esetében, ahol a beavatkozás kevésbé radikális volt, a változások sokkal lassabbak, és kisebb léptékben mutatkoznak meg. Már a 2001-es népszámlálási adatok is jelzik a terület felértékelődését, de ez természetesen nem olyan látványos, mint a másik esetben (1. táblázat). Feltételezhető azonban, hogy a lakosságcsere az utóbbi években tovább gyorsult, és a megkezdett felújítás „felhúzza” a környéket is, melynek igazi hatását a 2011-es népszámlálás fogja megmutatni.

1. táblázat: A Ferencváros két rehabilitációs területének társadalmi jellemzői, 1990, 2001

Terület	Idős		Diplomás		Munkanélküli	
	1990	2001	1990	2001	1990	2001
Ráday utca körüli tömbök	27,3	24,0	20,4	26,1	3,4	5,1
Tompa utca körüli tömbök	28,8	19,0	16,2	34,5	6,7	4,3

Forrás: Népszámlálás, 1990 és 2001

³ A klasszikus eljárásról Anderson, M. (1967). *The Federal Bulldozer: A Critical Analysis of Urban Renewal, 1949–1962*. McGraw-Hill) könyvben olvashatunk, vagyis a slum clearance-nek az a megoldása, amikor nagy területeket egyszerűen lebontottak, és központi, illetve piaci forrásokból új negyedet (ami lehetett lakó-, vagy más funkciójú is) építettek. Nálunk nem annyira a Federal, mint inkább a District Bulldozer dolgozik.

⁴ 2010-ben pedig egy sikeres EU-s pályázatnak köszönhetően Külső-Ferencvárosban a szociális városrehabilitáció is megindulhat.

⁵ A két területen az elmúlt években lezajlott városrekonstrukciós lépések elemzésével több tanulmány is foglalkozik az Egedy T. (szerk.): *Városrehabilitáció és társadalom*. Bp., MTA Földrajzi Kutatóintézet, 2005 kötetben.

Erzsébetvárosban a legutóbbi évekig tulajdonképpen nem indult meg egységes koncepció alapján zajló városrehabilitáció annak ellenére, hogy a városrész átalakítását célzó Madách sugárút, majd sétány terve évtizedek óta újra és újra napirendre került. A kerületi stratégiai gondolkodás a piaci befektetők érdeklődésének megerősödésével párhuzamosan, a '90-es évek végétől élénkült fel. 1990 és 2001 között csak ad hoc jellegű lebontási és újjáépítési akciók zajlottak, amelyek nem szerveződtek egységes folyamattá. Ennek köszönhetően a XIX. és XX. század fordulója környékén kialakult városkép 2004-ig nem változott meg jelentősen. (A nyolcvanas években volt ugyan néhány kisebb, főleg foghíjakra korlátozott építkezés, ez azonban a terület jellegét nem befolyásolta.) Az utóbbi öt-hat évben azonban látványos változás következett be mind a kommunikáció, mind pedig a látható lépések szintjén, egy mindenekelőtt a befektetői igényeknek megfelelő, jelentősebb átalakításokkal járó „slum clearance” típusú rehabilitáció bontakozik ki. 2005-től olyan nagyarányú építkezés kezdődött meg, mely a foghíjak, és lebontható házak számát figyelembe véve kétségkívül a negyed arculatának teljes átalakulását hozza magával. Belső-Erzsébetváros egy potenciális dzsentrifikációs konverziós területté vált. Jelenleg két egymástól független rehabilitációs elképzelés is „borzolja” az itt élők, és a „városvédők” kedélyeit: a Madách sétány két évtizedes tervének megvalósítása és a régi pesti zsidó-negyed felújítása. Az utóbbi néhány évben ennek a területnek a tervei kerültek a kerület és a főváros érdeklődésének középpontjába. A VII. kerületben történelmileg gyökerező zsidónegyedet a prágai zsidónegyedhez hasonló módon kívánták felújítani. A gyakorlati megvalósítás azonban egészen más irányba halad. A házak megtartása helyett a bulldózeres politika került előtérbe. Az itt lévő házakat a szocializmus évtizedei alatt – a város más területeihez hasonlóan – nem tartották karban, és még a legszükségesebb felújítási munkákat sem végezték el⁶. Ennek nyomán mára az épületállomány oly mértékben romlott le, mely lehetőséget ad a kerület vezetőinek arra, hogy ma már a lebontást támogathatónak tarthassák, akár elrendeljék. A bontások és az egyébként is meglévő foghíjak együttesen olyan méretű üres telkeket adnak ki, melyeknek a modern építészet elveinek látszólag megfelelő házakkal történő beépítése alapjaiban változtatja meg a városképet. Olyan – a régihez illeszkedni nem is akaró – negyed körvonalai rajzolódhatnak ki, melynek megszületése radikálisabb kritikuskai szerint „a világon sehol máshol nem lenne lehetséges”.

A negyed átalakításának ez a tendenciája, mely nem csak az építészeti környezetet változtatja meg teljesen, hanem ezzel a társadalmi miliőt is átalakítja, véleményünk szerint már középtávon is kockáztatja, hogy céljaival teljesen ellentétesen működhet és működik. A rehabilitáció hírére megindul a magasabb státuszúak területre áramlása. Az ekkor idejött és az átépítések megindulásának elején beköltözők jelentős része tovább fog állni, hiszen a terület arculatának átalakulásával megszűnnek azok a tényezők (századfordulós bérházak, helyi kis üzletek, romkocsmák, relatíve olcsó lakások stb.) melyek ide vonzhatták az új lakosokat. Ennek a lakosságcsere lehetőség első nyomait már jelzik a 2005 és 2010-es survey kutatásaink összevethető adatai. A jelenleg itt lakóknak mintegy fele olyan, aki több mint 20 éve lakik a területen. Ugyanakkor az is látható, hogy mindkét survey adatai szerint a vizsgálat előtti 4–5 évben érkezett a területre a megkérdezettek negyede-ötöde. Ez arra utal, hogy van a Belső-Erzsébetvárosnak egy viszonylag

⁶ Ez alól sajátos módon egy a Klauzál tér mellett elhelyezkedő tömb jelentett kivételt, ahol nem folytatott, sok tekintetben félbemaradt kísérleti felújítás történt.

mobil, a területhez csak időlegesen kötődő rétege, amely valószínűleg csak néhány évig lakik itt és azután máshová költözik tovább. (2. táblázat). A beköltözők státusza látványosan magasabb a korábban ott lakóknál, az utóbbi években a beköltözők között a legalább érettségivel rendelkezők aránya 70%. (A diplomásoké is megközelítette közöttük az egyharmadot.)

2. táblázat: A belső-erzsébetvárosi válaszadók megoszlása a jelenlegi lakásba költözés éve szerint, 2005 és 2010 (%)

A beköltözés éve	2005	2010
1916–1969	27,0	25,6
1970–1989	26,2	22,1
1990–2001	26,9	19,9
2002–2005	19,9	9,1
2006–2010	–	23,3
Összesen	100,0	100,0
(N=)	(1750)	(1541)

Forrás: Survey, 2005, 2010.

Látható ugyanakkor az is, hogy az ezredforduló időszakának beköltözői öt év múlva már jelentős arányban elköltöztek. Az alacsony státuszú csoportok kiszorításának megkezdése tehát „sikeresnek” is tekinthető, viszont a helyükre érkező dzsentrifikáló csoportok megkötése legalábbis bizonytalan.

Józsefváros az egyik legrosszabb helyzetű kerület, mely 1998-tól került a fejlesztők érdeklődésének középpontjába, és ekkor indultak el az első rehabilitációs lépések. A piaci alapú városrekonstrukciók között az egyik legnagyobb méretű a VIII. kerületben zajló Corvin Sétány Program⁷, melynek célja, hogy 2005-től kb. 10 év alatt a területen lévő 2500 db lakásból 1414-et lebontsanak, 960-at pedig megőrizzenek, emellett folyamatosan 2500–3000 új lakás épüljön a területen. A sétány nem csak lakásoknak, hanem üzleteknek, irodáknak és egyéb szolgáltató létesítményeknek is helyet fog adni. Ennek a grandiózus tervnek a megvalósítása a területen lévő házak szinte teljes számú lebontásával kezdődött, majd a régi házak helyén hatalmas betonvázak jelentek meg, melyek a modernnek tartott épületek alapjait képezik majd. Csak néhány olyan ház (50db) maradt meg, melynek felújítása a régi állapot visszaállítását jelenti, és a rekonstrukció során a szociális elemek dominálnak.⁸ 2000–2008 között 640 lakás szűnt meg, és több mint 2600 lakást adtak át; az építkezések folyamatosan haladnak. Ez a mutató jól jelzi, hogy az új házakba a korábbiaknál több és kisebb lakásokat építenek, ezzel fokozva a beépítés sűrűségét, és hosszú távon túlterhelve a kerület infrastrukturális hálózatát. Emellett a fejlesztések erős népességcserevel járnak, amely nem csak a társadalmi összetétel

⁷ Práter u.–Szigony u.–Tömő u.–Balassa u.–Apáthy u.–Szigony u.–Üllői út–Kisfaludy u. által határolt terület.

⁸ A projekttervet a Rév8 Rehabilitációs és Városfejlesztési Zrt. dolgozta ki és koordinálja a megvalósítást. A Rév8 Zrt.-t 1997-ben Budapest városa és a Józsefvárosi Önkormányzat hozta létre azért, hogy a kerület rehabilitációs tevékenységéhez tervet dolgozzon ki, és a végrehajtásban koordinátorként működjön közre.

változását hozza magával, hanem a terület teljes arculatát megváltoztatva megszünteti a korábbi miliőt, és megváltoztatja a terület funkcióját.

A kerület másik nagy rekonstrukciós programja a Magdolna Negyed Program, mely teljesen ellentétbe az előbbinek: célja a terület szociális jellegű megújítása, melynek során mind az épített környezet, mind a társadalmi környezet többé-kevésbé megtartja korábbi jellemzőit, ugyanakkor a negyednek saját arculatot, identitást kíván adni. A Program EU-s és fővárosi támogatással több szakaszra bontva halad, és a területen található 60 ház több éven keresztül külső megújítását vette tervbe a lakók bevonásával és nagy részük helybentartásával (többek között közösség-szervezési, továbbképzési, bűnmegelőzési és vállalkozásélénkítési program segítségével). 2006–2008 között 4 ház⁹ bevonásával indult a modellkísérlet (melyet a X. kerületi Bihari úti telep rehabilitációjával együtt a Fővárosi Önkormányzat felvett szociális városrehabilitációs modellkísérlete közé). 2008–2010 között a program második ütemében több önkormányzati tulajdonú ház¹⁰ és társasház¹¹ újul meg, illetve képzési, tanrenden kívüli oktatási, szolgáltatás bővítési, közösségi fejlesztési, bűnmegelőzési, közterület-rehabilitációs stb. programok kerülnek megvalósításra.

A szociális városrehabilitáció egyik sajátossága, hogy igen lassú és nagy támogatási igényű feladat. Gyors és látványos eredményeket nem lehet tőle várni. A lakossági elvárások leginkább a házak és lakások teljes fizikai megújulására vonatkoznak, szociális helyzetük javulását nem várják. A fejekben – akár a programról gondolkozók, akár a programban részt vevő lakosok jelentős részét véve alapul – még mindig leginkább csak a fizikai környezet megújítása kapcsolódik a rehabilitáció szóhoz, és a társadalmi környezet változása nem feltétlen következménye annak.

Az egyik legfontosabb és általános jellegű tapasztalat az, hogy a projekteket a szociális projektelemekkel kell kezdeni, melyeknek részletes kidolgozása a pályázat része kell hogy legyen, vagyis ezeket az elemeket már a program megkezdése előtt végig kell gondolni. A fizikai felújítást pedig csak alapos előkészületek után lehet elkezdeni, csak akkor, amikor a lakók között valamilyen konszenzust sikerült kialakítani. Azonban nem csak a lakók együttműködését kell elérni, hanem a területen a képzéseket, a munkaerőpiacra történő visszavezetési programokat is meg kell indítani, mivel csak ezáltal teremthető olyan helyzet, melyben a felújítások a lehető legoptimálisabban végezhetők el. A Családsegítő Szolgálat munkatársainak jelenléte a projekt egész ideje alatt és utána is fokozottan szükségesnek látszik. Elengedhetetlennek látszik egy olyan szakember bevonása is, aki akár mediátori szereppel léphet fel a lakók és a hatóságok (önkormányzat stb.) között. A lakók bevonása körüli helyzet keltette konfliktusok miatt elengedhetetlennek látszik a koordináló cég munkatársainak továbbképzése, illetve segítése (akár pszichológiai tanácsadással, akár extra pihenési idővel).

A másik igen fontos tapasztalat az, hogy a szociális városrehabilitációt (jelen esetben a modellkísérletet) nem lehet lezárni a fizikai felújítási munkálatok befejeztével, további intenzív jelenlétre, a helyzet kezelésére lesz szükség.

⁹ Szigetvári u. 4., Dankó u. 7., Karácsony S. u. 22., Erdélyi u. 4.

¹⁰ Dankó u. 16., Dankó u. 20., Dankó u. 30., Dankó u. 33/A., Dobozi u. 17., Dobozi u. 19., Kisfűváros u. 8., Lujza u. 14., Magdolna u. 44., Nagyfüváros u. 2/B., Szerdahelyi u. 12., Szerdahelyi u. 13., Dankó u. 7., Erdélyi u. 4., Karácsony S. u. 22., Szigetvári u. 4.

¹¹ Dobozi u. 43., Mátyás tér 4., Mátyás tér 12., Szerdahelyi u. 16., Baross u. 124., Mátyás tér 14., Nagyfüváros u. 20.

Józsefvárost ma városrekonstrukciós kutatólaboratóriumként is értelmezhetjük, hiszen egyszerre és térben közvetlenül egymás mellett zajlik a befektetők vezérelte ütemesen folyó buldózeres és a közpénzek bevonásával lassan haladó szociális városrekonstrukció. Az előbbinek – külföldi és korábbi hazai példákban – jól megjósolható eredménye és városszerkezeti következménye lesz. Az utóbbi esetében már nehezebb a hatásokat előre jósolni. Ebben az esetben a külföldi példák is csak kismértékben szolgálnak kiindulópontul. Az ilyen jellegű eddigi rehabilitációk még vagy nem zárultak le, vagy csak mostanában készültek el, ezért hatásokat, hosszú távú fenntarthatóságot még nem tudunk mérni. Érdemes azonban a folyamat, a buktatók és az e körül kialakult diskurzus vizsgálata mellett elidőzni még egy kicsit.

A paternalizmus csapdája

A „szociális városrekonstrukció” elnevezés vitát váltott ki. Jogosan érvelnek többen amellett, hogy a városrekonstrukciónak nem egy jól elkülöníthető típusát definiálja az akció „szociális” jellege, hiszen minden többé-kevésbé lényeges várospolitikai beavatkozás hatással van az érintett terület társadalmi összetételére, az ott lakók helyzetére stb. Nem is csodálható, hogy maguk a várostervezők érvelnek egyre gyakrabban úgy, hogy a kitűzött célok megvalósítása (sőt gyakran maguknak a céloknak a meghatározása is) nem annyira (város)tervezési-technikai probléma, mint inkább olyasmi, amelyben a társadalom-tudományok(technikák) különféle területei az illetékesek. Ha pedig ez így van, akkor nem helyes azokat a városrekonstrukciós beavatkozásokat, amelyek a legszegényebb városrészeket érintik, ilyen álszemérmes módon megnevezni, és ezzel ráadásul a „szociális” jelzőnek leszűkített értelmezést adni. Ez ugyanis nem csupán az adott beavatkozást különíti el, jelezve, hogy az nem „rendes” városrekonstrukció, hanem azt is sugallja, hogy azokban az esetekben, amikor nem kifejezetten leromlott, szegény környékeket érint a városrekonstrukciós beavatkozás, akkor társadalmi összefüggésekkel nem (vagy legalábbis nem nagyon) kell számolni.

Kétségtelen, hogy ennek az érvelésnek van relevanciája, az is látható ugyanakkor, hogy Magyarországon a meghatározás elsősorban a központi (állami) támogatások szükségességét hivatott hangsúlyozni. Ebben az értelemben törekedtek meghonosítói (elsősorban talán Tosics Iván [Városkutatás, 2004.]) arra, hogy elkülönítsék, körülhatárolják azokat az eseteket, amikor a piaci erőforrások vagy más (pl. műemlékvédelmi) szempontok nem elég erősek, vagy egyáltalán nem is jönnek szóba az urbanisztikai problémák megoldása során. Az is racionális megfontolásnak tekinthető, hogy ez utóbbi esetekben a különleges finanszírozási megoldások mellett a szociálpolitikai intézményrendszer speciális bevonására, sőt új formáinak kialakítására, ezeknek a tervező és lebonyolító munka során eddig nemigen alkalmazott tevékenységére van szükség.¹² Mindenesetre a „szociális” jelleg kétségtelen előnyének tekinthetjük, hogy olyan (pénzügyi, hivatali és döntéshozatali) forrásokat nyitott meg, amelyek különben nem jöttek volna létre, ugyanakkor

¹² Mivel eddig lényegében csak néhány modell-kísérlet tanulságai állnak rendelkezésre, természetesen óvatosan kell bánnunk a participációs problémákat illető következtetésekkel is.

a kialakuló munkamódszerek, eljárási típusok és konfliktusok is szorosan összefüggőnek látszanak ezzel a státusszal.

Ha meghallgatjuk azokat, akik szervezőként, menedzserként, szociális munkásként stb. foglalkoznak azzal, hogy kimozdítsanak egy-egy kisebb-nagyobb városrészt reménytelennek tűnő helyzetéből, talán leginkább a sziszifuszi erőfeszítéseket tevők elhivatott, kevés reménnyel könnyített „hősies” attitűdjé a szembeötlő. Ahogy az egyik sikeresnek tekinthető projektben dolgozó fiatal kolléga fogalmazott az eredmények és tanulságok aktuális állapotáról: „Öt év kemény munkájával jutottunk odáig, hogy a csíráját talán elültettük olyasminek, amiből egyszer, majd, talán, valami létrejön.” Vagy ahogyan egyik vezető munkatársuk mondta: „Talán nem is szabad előre gondolkodni, lehet, hogy el sem kezdtük volna csinálni, ha előre látjuk a nehézségeket.” Mindez egy sikeres szervezet éppen ezen eredményekről beszámoló előadásában hangzik el.

Két dimenzióban fogalmazható meg, miért is ilyen nehéz eredményeket elérni – és miért is tekintik ilyen nehéznek az érintettek feladatuk ellátását.

Egyik oldalon a különféle hivatali szervezetek és politikai testületek meglehetősen ambivalensek a tekintetben, hogy mennyiben támogassák e szociális városrehabilitációs tevékenységeket, illetve mennyire igyekezzenek megszabadulni azoktól. Ugyanis egyik oldalon világos számukra, hogy a társadalmi konfliktusok térben, helyileg is koncentráló formái túlzottan nagy kockázatot jelentenek, és ezért nélkülözhetetlen a problémát valamilyen módon kezelő, korlátok között tartó szervezeti megoldás. Ugyanakkor az ilyen szervezetek működését egyrészt drágának találják, sokszor látják úgy, hogy ezek kivételezett helyzetben vannak, és eredményeiket éppen ennek a szituációnak köszönhetik, tehát nem különösen lelkesek az ügyben, hogy támogassák őket, ezzel ugyanis saját pozíciójukat veszélyeztethetik. Továbbá, mint minden szegénységgel kapcsolatos feladatot, szívesen exportálnák – legalább egy részét – a város (vagy még jobb esetben az ország) más területeire azok is, akiknek létét éppen a szegénységgel történő foglalkozás legitimálja. Ez azután gyakorlatilag abban is megjelenik, hogy a szociális városrehabilitációval foglalkozó szervezetek a szokásos intézményközi konfliktusoknál is nagyobb nehézségekkel találkoznak akkor, mikor tevékenységüket össze kell hangolni a „normális” intézmények működésével. Egyes esetekben sikerrel is járnak a bázisszervezetek, testületek abban, hogy akár a kísérleti források korlátozásával, akár irracionálisan is szűkítsék a tevékenységi területet, máskor, szervezeti, személyi feltételekben, szakmai és támogatói networkjeiket hatékonyabban mobilizálva és bizonyos értelemben koncepcionálisan is jobban megalapozott szituációban a városrekonstrukciós kísérletet folytató szervezet több sikerre számíthat. Mindenesetre ez a helyzet jelentősen erősíti fel azt a tendenciát, hogy maga a városrehabilitációs folyamat ne egyszerűen profi szakmai tevékenységként jelenjen meg a résztvevők számára, hanem elkötelezett, mozgalmoszerű tevékenységként éljék át azt.¹³

A másik oldalon – részben az előbb vázolt helyzettel is összefüggésben – az érintett terület lakóival való viszony is súlyos kérdéseket vet fel.

Először is, minél inkább érvényesül a fentebb jelzett, a hivatalokkal, hatalommal rendelkező szervezetekkel, nehézkes pályázati rendszerekkel stb. folytatott harcban kialakuló

¹³ Ebben az értelemben persze többé-kevésbé minden kísérleti tevékenység hasonló, a pedagógiai kísérletek már számos példát szolgáltattak erre.

„küzdelmes” attitűd, annál erősebb a nyomás arra, hogy viszonylag gyorsan lehessen kézzelfogható eredményeket felmutatni.¹⁴ Ez viszont fokozottan megnehezíti, hogy az érintett lakókkal való viszonyban a hagyományos paternalista viszonyt másféle, kiegyensúlyozottabb modellre váltsuk át. Ez ugyanis a dolog jellegéből adódóan csak viszonylag lassan válhat eredményessé, és ebben a rendszerben ez fokozott kockázatot jelenthet.

Nem csupán arról van ugyanis szó, hogy az érintettek túl sokszor csalódtak különféle ígéretekben, amelyek azzal kecsegtették őket, hogy jobb életre nyílik lehetőségük, és ezek a remények azután teljesen irreálisnak, csak mások számára elérhetőnek bizonyultak. A most elemzett probléma szempontjából talán fontosabb az a vonatkozás, hogy az érintett csoportok számára az egyéni és csoportszintű öntevékenységnak a „normál” társadalomba való integrálódás felé vezető hatékony útjai nem alakultak ki, nem látszanak sikeresnek, a többiek számára is elfogadottnak. Ebből következik, hogy a reménytelenység mellett jórészt csak formálisan is deviáns, és így önsorsrontó utak kényszerpályái merülnek fel mint modális lehetőségek. Ebben a helyzetben viszont a bizalmatlanság, a félelem az alapvető viszonyt meghatározó alapérzés a hatalom mindenféle intézménye iránt. Ennek a megalapozott tapasztalatnak része az is, hogy azokban az esetekben, amikor tulajdonképpen segítséget igyekszik nyújtani ez a rendszer, általában úgy teszi, hogy ezzel nem integrálja klienseit. Ennek ugyanis az lenne a feltétele, hogy az érintettek számára is átlátható, kezelhető legyen a szervezet működése, ráadásul olyan módon, hogy azt is lehessen látni az érintetteknek, hogy a hozzájuk való adott kapcsolódás belátható idő alatt az önállósulás, az állandósuló krízisből való kilábalás lehetőségeit hordozza. Az ilyen jellegű működésnek viszont szükségszerű velejárója lenne, hogy maga a rendszer belső normái, preferenciarendszerei kialakításakor és működtetésében ne csupán figyelembe vegye (ez is ritkán, esetlegesen és torzán történik meg), hanem már a rendszer kialakításának folyamatába is vonja be azokat, akiket ennek működése érinteni fog. Ennek hiányában jön létre a paternalista rendszerek szükségszerű konfliktusa: a konfliktusokat csökkenteni szándékozó professzionális segítségnyújtó úgy tapasztalja, hogy szándékait nem értik, vagy félreértik, a lehetőségeikért, támogatásokért cserébe nem úgy viselkednek a támogatott kliensek, mint ahogyan azt ő „jogosan” elvárná. Ennek végeredménye az egyik oldalon a „jogaikat nagyon ismerik, de kötelességeiket persze nem akarják tudomásul venni” hivatali közhellyé egyszerűsödő meghatározás, mely arra vezet, hogy a feltételek, az ellenőrzés szigorításával kísérelje meg a „valódi” rászorultakat elválasztani a „potyautasoktól”. Minél inkább külsőként – jutalmat és büntetést kezében tartó, tekintélyes hatalomként – sikerül megjelennie, annál inkább erősödik az alávetettség párosuló, minden megnyíló lehetőséget megragadni törekvő „partizán” attitűd a kliensekben is. Így paradox módon a kontroll erősítésével éppen a szembenállás erősödik, a kooperáció válik nehezebbé.

Bár mindenki tisztában van vele, hogy hosszú történelmi gyökerei vannak annak, hogy az érintettek mindenféle hatalomhoz való viszonyukban alapvetően bizalmatlanok legyenek, ennek mindennapi, konkrét megnyilvánulásait nagyon nehéz kezelni, és valószínűleg ez az a pont, ahol a modellkísérletek közötti legfontosabb különbségek is meg-

¹⁴ Természetesen a döntő kérdésnek a környezeti érderendszer, illetve az intézményes működés tekinthető, de most ezeknek csak azokra a vetületeire helyezjük a hangsúlyt, amelyek a közvetlen munka során jelentkeznek egyik fontos nehézségnek látszanak.

figyelhetőek. A hazai tapasztalatok mellett szólnak, hogy a sikeresebb kísérletek éppen azok, amelyeknek volt kellő (nem kizárólag pénzügyi) tartalékuk ahhoz, hogy „túlélhessék” a szükségszerűen jelentkező csapdák hatásait, és be tudják indítani az érintettek akár konfliktusokkal is terhelt elemi participációs folyamatait.

Összegzés

Az utóbbi néhány évben felerősödő, a belső pesti kerületek különböző részeinek rendbehozatalát célzó eltérő nevű programok indítása mögött nem kizárólag az övezet helyzetének szélsőséges romlása áll. A városrekonstrukciós irodalomból ráadásul tudható, hogy a nagyon erősen slumosodott (gansi értelemben véve slummá vált) területeken erősebb érvek szólnak a lebontásos újjáépítés mellett, míg az egyszerűen alacsony státuszú területeken a szervezettebb participatív megoldások esélye is számottevő lehet. Mind a négy belső-pesti kerületre jellemző, hogy lebontásos-újjáépítési stratégiájukat nem kifejezetten az adott kerület legrosszabb fizikai állapotú és legalacsonyabb társadalmi státuszú övezetében hajtották, hajtják végre, hanem olyan övezetekben, ahol a helyi társadalom tartalékai elvileg más megoldást is elképzelhetővé tesznek. Bár a meghirdetett célok között kiemelt helyen szerepel a rászoruló reménytelen helyzetének javítása, sem a kijelölt területek jelentős része, sem a projektek ágensei, sem az adott területeken alkalmazott módszerek nem konzisztensek ezekkel a célokkal. A munkálatok megkezdése mögött tehát nem annyira a slumosodott területen élők helyzetének javítása áll, mint az ingatlanpiaci viszonyok megváltozása. Az ezredforduló táján bekövetkezett viszonylagos gazdasági fellendülés egyrészt kíváncsabbá tette a belső városrész területeit a befektetői tőke számára,¹⁵ másrészt – ettől nem teljesen függetlenül – a társadalom különféle közepes és magasabb státuszú csoportjai részéről is megnőtt a kereslet a terület iránt.

A belső városrészek átalakulásának viszonylag újkeletű formáját jelenti a szociális városrehabilitációs projekt. Az ilyen jellegű projektek azonban csak akkor lehetnek sikeresek, ha sikerül több egymással látszólag csak kevésbé összefüggő területen koordinált előrelépést elérni. Nem csupán a pályázatkidolgozás technikájának nélkülözhetetlen profizmusa szükséges, hanem az is, hogy a helyi döntéshozatal különféle érdekcsoportjai – ha konszenzusra nem is, de legalább – megegyezésre jussanak a körvonalazott elvek és célok tekintetében. Emellett kialakuljanak azok az intézmények, melyek a hivatali és politikai döntések, valamint a spontán szerveződő lakossági csoportok, civil szervezetek közötti kommunikációt és érdekegyeztetést a rekonstrukciós folyamat kialakítása és lefolytatása során biztosítják. Valószínűleg a leginkább lényeges és legkényesebb első lépés az lehet, ha a helyi döntésben érintett fenti csoportok első lépésben abban a kérdésben tudnának megegyezni, hogy melyek a területüket feszítő legsúlyosabb társadalmi problémák. Ha ezek között fel lehet tární olyanokat, melyeknek területi összefüggései, várospolitikai eszközökkel kezelhető vonásai is vannak, akkor jöhet szóba az, hogy felhasználva a jelenlegi pályázat lehetőségeit, a korábbi (kényszerű) gyakorlatról eltérően antiszegregációs elvek és gyakorlat szerint kíséreljék meg ezeket feloldani. Ez azért lényeges, mert a hazai

¹⁵ A befektetői tőke képes volt arra is, hogy érdekeit nemcsak a helyi, hanem magasabb szinteken is hatékonyan érvényesítse.

pályázási gyakorlatban igen gyakori a fordított logika, amikor a pályázati célhoz igyekszünk „átalakítani” a tényleges szituáció vonásait ahelyett, hogy valódi problémánkhoz keresnénk azok megoldásában segítő erőforrásokat. Világos ugyanakkor, hogy a jelenlegi pályázat erőforrásainak nagyságrendje és magának a pénz felhasználási idejének korlátozottsága csak arra lehet elegendő, hogy az első lépéseket tegyük meg abba az irányba, hogy az országos és helyi, piaci és nem piaci erőforrások együttes alkalmazásával a társadalmi problémák csökkentését integráló és nem kirekesztő tendenciák erősítésével segítsük elő. E folyamatokhoz gyakran lehet szükség speciális szakértelemre, független intézmények létrehozására, a különböző lakossági csoportokkal és szervezetekkel történő rugalmas együttműködésre. Ezeknek a 'skill'-eknek, tudásoknak a kialakulása talán még azoknál a reménybeli városfejlesztési eredményeknél is hasznosabb lehet, melyekre rövid távon a pályázat kiírói számítnak. A főváros két szociális városrehabilitációs modell-kísérletéből¹⁶ származó első tapasztalatok jól jelzik a folyamatban rejlő nehézségeket, buktatókat, de egyben megoldási javaslatokkal is szolgálnak.

Irodalom

- Aczél Gábor (2007) A Középső-Ferencváros rehabilitációjának társadalmi hatásai. In: Enyedi György (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. Bp., MTA Társadalomkutató Központ.
- Barta Györgyi és Beluszky Pál (szerk.) (1999) *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban*. Bp., Regionális Kutatási Alapítvány.
- Csanádi Gábor–Csizmady Adrienne (2002) Szuburbanizáció és társadalom. *Tér és Társadalom*, 16 (3), 27–56.
- Csanádi Gábor–Ladányi János (1992) *Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai*. Bp., Akadémiai.
- Csizmady Adrienne (2008) *A lakóteleptől a lakóparkig*. Bp., Új Mandátum.
- Duncan, O. D.–Duncen, B. (1973) Lakóhelyi szegregáció és foglalkozási rétegződés. In: Szelényi Iván (szerk.): *Városszociológia*. Bp., Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Egedy Tamás (szerk.) (2005) *Városrehabilitáció és társadalom*. Bp., MTA Földrajztudományi Kutatóintézet.
- Egedy Tamás–Kovács Zoltán–Székely Gáborné–Szemző Hanna (2002) Városrehabilitációs programok eredményei és tapasztalatai Budapesten. *Falu Város Régió*, 8, 3–10.
- Enyedi György (szerk.) (2007) *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. Bp., MTA Társadalomkutató Központ.
- Gans, Herbert J. (1982) *The Urban Villagers*. New York, The Free Press.
- Gans, Herbert J. (1991 és 1993) *People, Plans and Policies*. New York, Columbia University Press.
- Ladányi János (2008) *Lakóhelyi szegregáció Budapesten*. Bp., Új Mandátum.
- Ladányi János (1992) Gondolatok a Középső-Józsefváros rehabilitációjának társadalmi összefüggéseiről. *Tér és Társadalom* 6. 1992.3–4. p. 75–88.
- Ladányi János–Szelényi Iván (1997) Szuburbanizáció és gettósodás – Szociális, etnikai

¹⁶ VIII. Magdolna Negyed Program I. ütem és X. Bihari úti program.

és térszerkezeti változások az ezredforduló Magyarországon és Budapestjén. *Kritika*, 6, 4–12.

Massey, Douglas S.–Denton, Nancy A. (1988) The Dimensions of Residential Segregation. *Social Forces* Vol. 67, No. 2. 281–315.

Massey, Douglas S.–White, Michael J.–Phua, Voon-Chin (1996) The Dimensions of Segregation Revisited. *Sociological Methods & Research*, Vol. 25, No. 2. 172–206.

Városfejlesztési Kézikönyv (2009) 2., jav. kiad. Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium (NFGM) Területfejlesztési és Építésügyi Szakállamtitkárság, Budapest. www.smek.hu/index.php?id=558 Letöltve: 2009. március.

Városkutatás Kft. (2004) *A szociális városrehabilitáció: koncepció, eszközrendszer és modellkísérletek előkészítése*, Zárótanulmány Budapest Főváros Önkormányzata megbízásából. Kézirat.

Weslawowicz, Grzegorz (1992) A városok térbeni-társadalmi szerkezete Kelet-Közép-Európában. *Tér és Társadalom* 6. 3–4, 215–225.

CSEPELI GYÖRGY

A ROSSZ ESZTÉTIKÁJA

1835. június 3-án Aunay kanton Fautrie nevű falujában François-Éduard Baudouin békebíró és Lous-Léandre Langliney jegyző Pierre-Margin Rivière házában három holttestet talált. A három holttest állapotát jegyzőkönyvező orvosok a következőket írták: „Az asszony... a hátán feküdt, lábai a tűzhelynek támaszkodva, az egyik kissé behajtvva, jobb karja a test mellett, merev ujjakkal, bal karja a mellkasán, ruhái rendezettek, kivéve a vázson főköttöt, melyet a holttest feje alatt találtunk; nagy mennyiségű vér folyt szét a fej körül, a nyak jobb oldalát és alsó részét, valamint az arcot annyira összeszabdalták, hogy a nyaki ütőerek teljesen elváltak a törzstől, bal oldalon csak a bőr és az izmok tartották a fejet, a jobb oldali koponyacsont apró darabokra tört, a vágás elért egészen a koponya tetejéig és olyan mélyen, hogy az agyvelő nagy része kifolyt; több vágást is mértek az áldozat arcára, olyan erősen, hogy a csontok és az izmok masszává álltak össze. Az asszony terhes volt, hatósági felkérésre felboncoltuk a holttestet, feltártuk a méhet, ahol egy talán hat és fél hónapos, félig kifejlett nőnemű magzatot találtunk. A gyomor feltárása után megállapítottuk, hogy az teljesen üres. Ennél részletesebb kutatásokat nem végeztünk, hiszen a halál oka világosan kiderült, mint már mondtuk, a fej majdnem levált a törzsről, a nyaki ereket és az ütőereket elvágták, így a halál azonnal beállt.

A holttest mellett, ahogy már említettük egy hét vagy nyolc éves fiúgyermeket találtunk, mint hallottuk, Jules Rivière-t, arccal a földre borulva, ruhái még rajta voltak, a feje körül nagy mennyiségű vér, az arc oldalsó és felső részein olyan széles és mély sebeket találtunk, melyek mindenfelől az agyat érték, valamint számos vágást, melyet az agyvelőig hatoltak, mivel a koponyacsontot könnyen el lehetett mozdítani; a tarkóra is mértek egy ütést, de ez nem okozott sérülést a nyaki erekben, több vágás érte a vállat, amelyek elszakították a fiú köpenyét és többi ruháját; ezek a sebek nem voltak olyan súlyosak; nem tartottuk indokoltnak, hogy megvizsgáljuk a hasát és a mellkasi üregeket, hiszen itt is megállapítható a halál oka, mivel az agyat és az agyvelőt szétvagdalták és az agyat behálózó artériákat teljesen eltépték.

A lakás déli felén és az imént leírt holttest mellett egy talán tizennyolc éves lány feküdt a hátán, nem volt a lábán csak harisnya, a kézimunkája még ott hevert a bal oldalán, ruhái összevevve álltak rajta, hajadonfőtt volt, a haja kócosan, tépetten, a lábainál is találtunk valamennyi haját, a karjai majdnem keresztben a mellén, a zsebkendője és a köténye elszakadt, mely mutatja, hogy védekezett gyilkosával szemben. A nyak jobb oldali részén két széles és mély vágást fedeztünk fel: az alsó vágás nem csupán a bőrt és az izmokat vágta ketté, hanem a nyaki verőeret is; a második verőeret teljesen kettévágták. Efölött az első seb fölött, még több ugyanilyen sebet is találtunk, melyek, bár mélyek voltak, de felfogta őket az alsó állkapocs; az arcot széles és mély sebek barázdálták minden irányban, az alsó állkapocs majdnem elvált az álltól, a felső állkapocs is levált egy ütés követke-

tében, melyet az arcüreg fölötti részre mérték, s mely csaknem az agyig hatolt, egy ferde, jobbról balra haladó vágás pedig letépte az orrot.” (Foucault, 1999.19–20.)

Az orvosok által leírtak senkit sem lephetnek meg, aki egy kicsit is jártas az emberiség történelmében, melyet aligha lehetne megírni hasonló, sokszor jóval borzalmasabb képet mutató színterek felidézése nélkül. Ami ezt az esetet különlegessé teszi, az csak annyi, hogy rendelkezésre áll az elkövető, Pierre Rivière leírása, melyben a következőképpen adja elő a történeteket. „...fogtam a sarlót, bementem anyám házába és véghezvittem ezt a borzalmas bűntényt, anyámmal kezdtem, azután nővéremmel és az öcsémekkel végeztem, utána újabb ütések mértek rájuk.” (Foucault, 1999. 118.).

Pierre Rivière a tettet követően írt egy visszaemlékezést, melynek a következő címet adta: „Én, Pierre Rivière, aki lemészároltam anyámat, húgomat és öcsémeket”. A visszaemlékezés a gyilkossági eset minden más hivatalos dokumentumával együtt megjelent az 1836-os Közegészségügyi és Igazságügyi Orvosszakértői Évkönyvben. Foucault figyelmét ennek a memoárnak a „különleges szépsége” ragadta meg. A dokumentumgyűjteményt változtatás nélkül, tanítványai kommentárjaival ellátva újra kiadta 1973-ban.

Mindkét beszámoló múlt idejű. Az orvosok leírásában az esemény végleges és megváltoztathatatlan. Pierre azonban, amikor múlt időben leírta, hogy mit tett, előzőleg jövő időben is leírta, hogy mit fog tenni. Visszaemlékezésének különleges szépsége onnan ered, hogy jövő időben leírja a múltat, melynek számos előjelével találkozott akkor, amikor még nem tett semmit. Különös dolgokat művelt. Képzletében a káposzták hadrendbe állított katonák voltak, akik közül kinevezte a parancsnokokat, majd szétvágott közülük néhányat, mintha megsebesültek vagy meghaltak volna. Dicsőségről álmodozott, a nagyság és a halhatatlanság megszállottja volt, többre tartotta magát másoknál. Azt hitte, hogy méltatlan lenne hozzá, ha átadná magát a szerelemnek, s különösen a vérfertőzéstől rettegett. Keresztre feszített békákat és madarakat. Mint írja: „A dicsőségre való sóvárgás ellenére nagyon szerettem apámat, és szenvedései mélyen hatottak rám. Láttam, hogy az utóbbi időkben mennyire összetört, anyám kétségbeesése, az átélte fájdalmak érzékenyen érintettek. Minden gondolatom ekörül járt és csak erre tudtam gondolni. Elhatároztam rémes tervemet, amit aztán végre is hajtottam, legelőször három hónappal azelőtt jutott eszembe.” (Foucault, 1999.111.) Elhatározta, hogy megöli anyját, nővérét s öccsét. Utóbbi csak azért, hogy apja meggyűlölje. Példaképeit a történelemből merítette, s volt hova nyúlnia. „Azt hittem, hogy nagy dicsőség számomra, ha ellenkezőleg gondolkodok, mint a bírám, mint az egész világ, azt képzeltem, hogy én vagyok Bonaparte 1815-ben. Azt is gondoltam, hogy ez az ember, Napóleon több ezer embert pusztított el, hogy hiú szélségeinek engedelmeskedjen, nem igazságos tehát, hogy élni hagyjak egy asszonyt, aki tönkreteszti apám nyugalma és boldogságát. Láttam, hogy itt az alkalom, hogy felemelkedjek, hogy megismerjem a nevemet mindenütt, hogy halálommal dicsőség övezzon, és hogy a jövőben elismerjék eszméimet és védelmemre keljenek. Ezért aztán meghoztam sötét elhatározásomat.” (Foucault, 1999. 114–115.)

A kivitelezéshez többször is hozzáfogott, de a jövő idő csak nem akart múlttá válni. Mindig közbejött valami. Május 24-én elment Gabin Laforge-hoz, a patkolókovácsához, hogy élesítse ki a sarlót, de azon a napon nem csinált semmit. A rákövetkező szombaton látta, hogy apja és nagyanyja Aunay-ba megy, és ők hárman, akiket meg akart ölni, együtt vannak a házban. Azonnal felvette az ünneplő ruháját, de nem tett semmit. Elhatározta, hogy majd másnap egészen könnyen végrehajtja a tettet, de nem ragadta meg az alkalmat.

Akkor elhatározta, hogy a következő héten teszi meg, és titokban veszi fel az ünneplőjét. Fel is öltözött egy nap, de mire belefogott volna terve végrehajtásába, látta, hogy öccse éppen elindul az iskolába, így visszament, és visszavette régi ruháit. Eldöntötte, hogy többet nem öltözik át. Délig várt. Amikor dél lett, nagyanyja elment tehenet fejni. Jules, az öccse, hazajött az iskolából. Eljött az idő. Pierre lemészárolja anyját, húgát és öccsét.

A memoár nyugtalanító szépségének forrása az idősíkok ütközéséből kibontakozó Rossz tapasztalata, ami messze több, mint a konvencionális értelemben vett „bűn”. Heidegger a nyugati gondolkodás legrégebbi mondásaként tartja számon Anaximandrosz töredékét, mely szerint „amiből keletkeznek a dolgok, azokba történik a pusztulásuk is szükségszerűen, mert büntetést és jóvátételt fizetnek egymásnak jogtalankodásaikért az idő elrendelése szerint” (Kirk, Raven, Schofield, 2002.183.). Heidegger szerint hiábavaló lenne, ha historikusan, filológailag és pszichológailag azon törnénk a fejünket, hogy mi volt meg a világ akkori állapotának elképzeléséből egy Anaximandrosz nevű milétoszi ember fejében, aki az i.e. VII. és VI. sz. közepéig élt Szamosz szigetén. (Heidegger, 2006. 285.) Pierre Rivière memoárjának ereje abban van, hogy Pierre, miközben leírta anyja, húga és öccse lemészárlását, képes volt meghallani és lefordítani a maga nyelvére Anaximandrosz mondását.

Csak azt tette, hogy előre hozta a Rosszat, magának kisajátítva az Idő privilégiumát. Mint írja, „tökéletesen elfelejtkeztem a tanításról, hogy tisztelni kell anyámat, nővéremet és öcsémeket, csak azt láttam, hogy apám veszett kutyák vagy barbárok prédájává vált, akik ellen fegyverrel kell harcolnom, pedig a vallás tiltja ezeket a dolgokat, de a parancsolatok kimentek a fejemből, sőt mintha Isten éppen ezt várta volna el tőlem, és mintha az ő nevében szolgáltatam volna igazságot, nagyon is jól ismertem az emberek és a rendőrség törvényeit, de úgy hittem, én okosabb vagyok náluk, mert az ő törvényeik aljasok és szegyetlenek. Olvastam a római történelemről és láttam, hogy a római törvények milyen jogokat adtak a férjeknek, rendelkezhetek feleségük és gyerekeik életével és halálával. Dacolni akartam a törvényekkel...” (Foucault, 1999.111–112.).

Hasonló tapasztalat adja a többszörös visszaesőként életfogytiglanra ítélt Jean Genet önéletrajzi ihletésű irodalmi alkotásainak esztétikai erejét. Jean-Paul Sartre egy egész könyvet szentelt az utóbbi elnöki kegyelemmel szabadult Genet műveinek elemzésére. Sartre ugyanazt a költészetet hallja ki Genet szövegéből, mely Rivière memoárjából hallatszik. Sartre szerint

„A Rossz tapasztalata fejedelmi *cogito*, amely a tudat előtt feltárja a Léttel szembeni különösségét.” Genet azt mondja, hogy „szörnyeteg akarok lenni, orkán, minden, ami emberi, idegen számomra, minden emberek alkotta törvényt megszegek, lábbal tiprok minden értéket, semmi, ami létezik, nem képes meghatározni engem és korlátozni, mindazonáltal létezem, én leszek a jeges fuvallat, amely elpusztít minden életet.” (Sartre, idézi Bataille, 2005. 206.)

Pierre Rivière ugyan elképzelte „a harcosokat, akik meghalnak a hazáért és a királyért”, s érezte, hogy „milyen nagyszerűek voltak a diákok 1814-ben, Párizs bevételkor”, de tettet valójában azért követte el, mert apjában látta a királyt, akiért a véres áldozatot hozza. Anyját gyilkolta meg, ugyanúgy, mint Oresztész Klütaimnéstrát. A családon belüli gyilkos erőszak másik ideáltípusa az Oidipusz-történet. Mindkét mitikus forgatókönyv elválaszthatatlan a nukleáris család születésétől, mely a vérségi kapcsolatokon alapuló nemzeti társadalom végét, s az új társadalomszerveződési struktúra kezdetét

jelzi, melynek eredményeként a formális kapcsolatok lehasadnak az informális kapcsolatokról (Hofstatter, 1963) A mítikus homályba vesztett múlt azonban minden nemzedék életében visszatér. Nem véletlenül írja Rivière, hogy „képtelen voltam családom nőtagjaihoz közeledni, és amikor azt hittem, hogy túl közel kerültem hozzájuk, jeleket adtam a kezemmel, hogy helyrehozzam a bűnt.” (Foucault, 1999.108–109.)

A zilált családi állapotok és a bűnözés kapcsolatát vizsgálva Huszár Tibor helyesen írja, hogy a hozzátartozók elleni agresszív impulziók „kifejezetten az apa, az anya, a testvér ellen irányulnak, mélyen fekvő komplexus, az Oidipusz-helyzetből adódó és kínos valóság által felélesztett indulathullámzások, a családi körön belüli követelések és küzdelmek jelei ezek: évek óta a tudattalanban szívódtak fel, és agressziókban találtak utat” (Huszár, 1964. 42.)

Aki nem hallja, amit Pierre Rivière, Jean Genet s a Rossz megannyi hőse meghallott, az a bűnben pusztán etikai problémát lát, nem pedig a létezés nulla fokát, ahonnan nincs visszaút. A Jó bűvkörétől szabadulni nem tudó etika kollektív kognitív disszonancia redukció terméke, mely nagy hatású eszköz arra, hogy a magukat büntetlennek tudók ne vegyenek tudomást az idő elrendelése szerint fizetendő jogtalankodás nyugtalanító következményeiért (Nietzsche, 2000). Az etikai gondolkodás szerint a Rosszat mindig mások követik el, akik ha akarnák, jók is lehetnének (Tengelyi, 1992., Safranski, 1999.).

Foucault nem ítélkezik Pierre Rivière felett. Memoárját a bűn emlékműveként közli, mely korántsem temeti maga alá a bűnt, melyet Pierre elkövetett. Az ELTE Társadalomtudományi Karán 2009-ben elindítottunk egy vállalkozást, melynek keretében Pierre Rivière mai utódaira voltunk kíváncsiak (Bíró, Csepeli, Birta, 2010). A büntetés-végrehajtás illetékes vezetőinek engedélyével felvettük a legközelebbi hozzátartozók ellen elkövetett cselekmények elkövetőivel a kapcsolatot, s megkértük őket arra, hogy mint Pierre, írják le ők is, hogy mit és miért tettek.

Négy férfi vállalkozott memoárárra. Mindegyikük esztétikai érvényű szöveget alkotott.

Egyikük sem „választotta” a rosszat. Zsákutcába kerültek. Mint Bataille írja: „A törvény (a szabály) jó, maga a Jó (az a jó, amelynek révén a létező önnön fennmaradását biztosítja), de egy másik érték, a Rossz, a szabály megsértésének lehetőségéből következik. A törvényszegés félelmet kelt, mint a halál, ugyanakkor vonz is, mintha a létező csak gyengeségből ragaszkodna a fennmaradáshoz, mintha a túllépés ezzel szemben a követelt halál megvetését vívna ki, mihelyt megszegték a törvényt.” (Bataille, 2005. 218.)

A felkérésre született szövegek antiirodalmi művek. Nem olvasók számára születtek, szerzőik, mint Rivière, kívül maradnak a történeten, melyet elmesélnek, miközben nélkülük a történet el sem kezdődhetett volna (nem is beszélve a végről.) A Rossz forrása mindegyik történet esetében merőben pragmatikus. A szerzők problémamegoldók, akik nem várták ki a sorukat az idő elrendelése szerint. Sietteték az időt. A problémát a gyilkossággal, melyet elmondanak, meg is oldották, de a megoldott probléma helyett egy másik, egy félelmetesebb probléma keletkezett.

I.

Becsengtettem, többször is, de semmi. Felmásztam a kerítésen és beugrottam a kertbe, majd a házhoz mentem. Semmi mozgást sem láttam, a tévé sem villogott, így bementem az épületbe. Elkezdtem kutatni, találtam is készpénzt. Helyiségről helyiségre haladtam, és

végül mégis kiderült, hogy otthon vannak. Az egyik szobában, mikor a szekrényben matattam, hirtelen mozgásra lettem figyelmes, és kérdőre lettem vonva. Ki az, mit keres itt. Nagy hangzavar közepette próbáltam elhagyni a helyiséget. De nem sikerült. „Sajnos”. Hatalmas nagy dulakodásra került sor. A későbbi áldozatok súlyosan megsérültek a dulakodásban. Nekem sikerült eljőnnöm a helyszínről. De később visszamentem a nyomok eltüntetése végett. Fellocsoltam az előszobát és a folyosót benzinnel, és meggyújtottam. Hatalmasat robbant, és az egész épület összedőlt, ekkor én is megsérültem. Alig bírtam hazamenni.

II.

A sokadik napi bujkálás után döntöttem el, hogy elindulok Jugoszlávia felé. Csupa jó hírek érkeztek arról a térségről, káosz, vérengzés, menekültek áradata. Ez nekem való hely, hogy eltűnjek végleg.

Este beállítottam szüleimhez elbúcsúzni, és felszerelkedni a hosszú útra. Anyám csak siráncozott mikor meglátott, mert már rég a börtönbe kellett volna visszamennem. Apám pedig ordítózni kezdett velem, nekem jött és ki akart dobni erőszakkal a lakásból. Azt kiabálta, hogy takaródjak vissza a börtönbe, vagy hívja azonnal a rendőrséget. Ellenálltam neki, de ő megütött, és tovább taszigált a bejárat ajtó felé. Nem tudom, mikor szakadt el a cérna. Az ordítózást rosszul viselem, kiváltképp, ha közben meg is ütnek.

Elemi erővel törtek fel a gyermek-és kamaszkori sérelmeim, és csak azt a gyűlölt személyt láttam magam előtt, aki minden bajom okozója.

Aztán ott volt még az üzőtt ember kétségbeesett, meggondolatlan cselekedete. Többször is megütöttem, és egyáltalán nem fogtam vissza magam. Otthagytam véresen, és anyámhoz fordultam, hogy adjon pénzt, és többet nem lát. Eközben apám a konyhaszekrényhez ment, elővett egy nagy konyhakést, és felém közeledett fenyegetően. Megint az az átkozott kés. Leütöttem őt, elvettem tőle a kést, aztán kivégeztem, miközben ráolvastam az összes bűnét, amit ellenem és a családjá ellen elkövetett. Anyámnak azt mondtam, hogy megszabadítottalak tőle...

III.

Azon a napon édesapám és én a házon dolgoztunk, vakoltuk a házat. Mind a ketten iszogattunk. Őszi nap volt. Belefeledkezve a munkába, beszélgetésbe, ivásba, néha vitatkoztunk is, kiment a fejemből, hogy a jószágokat meg kell etetni. Ekkor én hátramentem, és előkészítettem az etetnivalót. Ekkor nagyapám a másik helyiségből kiabált. Átmentem és megkérdeztem, mit akar. Mondta a magáét, és hogy én is olyan vagyok, mint édesanyám, nem értek semmihez, és még tovább is folytathatnám. Túlzásba vitte mindezt, és most nekem is sok volt mindez, a régi sérelmek szintűgy, és ekkor az asztalon lévő késsel rátámadtam nagyapámra. Ő életét vesztette...

IV.

A probléma apám volt, meg mostohaanyám.

Felnyílt a szemem, és nem érdekelt semmi más, csak hogy megszabaduljak minden fájdalomtól, félelemtől, amit eddig átéltem, és szabad lehessen, egyedül élhessek életem szerelmével, családot alapíthassak, saját döntéseket hozhassak, és végre éljek. Ez mind elérhetőnek tűnt egy pillanat alatt, egyetlen rossz gondolatra. Olyan gyorsan jöttek a gon-

dotatok, az érzések, hogy időm sem volt átgondolnom az egészet. Apám és mostohaanyám gátolták a szabadságomat, és a többi vágyam. Szörnyűséget tettem, megöltem őket. Nem egyedül tettem, de akkor sem gondoltam végig, mit teszünk. Csak szó nélkül el kellett volna mennem, otthagynom őket, de ezt nem mertem megtenni, féltem a következményektől. De inkább azóta is attól félnék, nem nyomná a lelmem ez a szörnyű tett, és élnék boldogan a párommal. Ehelyett itt ülöm Szegeden a 30 éves ítéletem, amiből eddig 4 év telt el. És rá kellett jönnöm, vesztés vagyok. Az lett, amit apámék ordítottak. Nem tudok járni sehova, be vagyok zárva, vagyis inkább elzárva a külvilágtól, ami a legjobban fáj, elválasztottak édesanyámtól, mostohaapámtól, öcsémtől és szerelmemtől, akivel újra kezdek volna mindent, elválasztottak a barátoktól és szinte magától az élettől is. Csak az álmok és a vágyak maradtak számomra. A családon kívül, tudom, idővel mindenki el fog hagyni, el fognak felejteni.

A közvetlen családtagjaik életét kioltó gyilkosok által megoldani akart eredeti probléma rosszul strukturált. Simon szerint a rosszul strukturált probléma abban különbözik a jól strukturált problémától, hogy olyan kifejezések segítségével határozzák meg azokat, amelyek kívül vannak a problémát magyarázó fogalmak körén. (Simon, 1982. 220.) A rossz struktúra oka minden esetben a Jóhoz ragaszkodó én sajátos megtörettetése: ott gyenge az én, ahol erősnek kellett volna lennie, s ott lett erős, ahol más gyenge maradt volna. A következmény a Probléma megoldása a fennmaradást veszélyeztető közeli hozzátartozók meggyilkolása révén. A történeteknek nincs cselekvő alanya, az elkövetőt és áldozatot szenvedő szerkezet köti össze elválaszthatatlanul. A szöveg, mely mindezt megjeleníti, borzongatóan szép. De egy szövegnél több nincs.

Irodalom

- Bataille, G. (2005): *Az irodalom és a rossz*. Bp., Nagyvilág.
- Bíró J.–Csepeli Gy.–Birtha M. 2010. *Oresztész Projekt*. ELTE Társadalomtudományi Kar (kutatási terv)
- Heidegger, M. (2006) Anaximandrosz mondása. In: uő: *Rejtektak*. Bp., Osiris, 279–326.
- Hofstatter, P. R. (1963) A vezető szerep és annak hordozói. In: Pataki F. (szerk.) (1969): *Csoportlélektan*. Bp., Gondolat, 366–384.
- Huszár Tibor (1964) *Fiatalkori bűnözők. (Adalékok a fiatalkori bűnözés problematikájához az 1950–1959 évek felmérései alapján)*. Bp., Tankönyvkiadó.
- Kirk, G. S.–Raven, J. E.–Schofield, M. (2002) *A preszókratikus filozófusok*. Bp., Atlantisz.
- Nietzsche, F. (2000) *Túl jön és rossz*. Bp., Műszaki.
- Safranski, R. (1999) *A gonosz avagy a szabadság drámája*. Bp., Európa.
- Sartre, J.-P. (1952) *Saint Genet, comédien et martyr*. Paris, Gallimard.
- Simon, H. H. (1982) *Korlátozott racionalitás*. Bp., Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Tengelyi L. (1992) *A bűn mint sorseselemény*. Bp., Atlantisz.

FERGE ZSUZSA

AZ ÚJKAPITALIZMUS TÁRSADALMI STRUKTÚRÁJÁNAK NÉHÁNY ÖSSZEFOGLALÓ JELLEMZŐJE¹

Az államszocializmushoz képest megváltozott a társadalmi viszonyok struktúráját alapvetően meghatározó tényezők vagy erőforrások szerkezete. „Strukturáló szempontból a hatalmi viszony domináns helyét a tőkeviszony vette át a piaci társadalomban. Ez is kettévágja a társadalmat tulajdonosokra és a többiekre. A két térfél között azonban sokféle vertikális és horizontális kapcsolat van. A strukturális viszonyok változása olyasmit jelent, hogy a magántulajdon meghatározóvá vált, a politikai hatalom pedig megszűnt domináns tényezőnek lenni. A politikacsínálás belépett a társadalmi munkamegosztást belülről strukturáló viszonyok közé. A tőketulajdon mellett a munkaerőpiachoz való viszony vált a társadalmat átstrukturáló és egyben az életesélyeket a korábbinál jobban differenciáló tényezővé. A két viszony együtt meghatározza, milyen módon, milyen mértékben, milyen jogcímen jut vagy nem jut az ember a létfenntartás forrásaihoz.” (Ferge, 2006.) Az így kialakuló társadalmi struktúrának az eddigieken túlmenően is van néhány megkülönböztető jegye az államszocialista struktúrához képest.

Itt egyetlen sajátosságot részletezek, nevezetesen az *egyenlőtlenségek* jellegét és hatásait. Kezdem remélni, hogy az egyenlőtlenségek középpontba állítása nem az én, vagy néhány ködevő szociológus pályatársam rögeszméje. Az iskolai esélyegyenlőtlenségek csökkentésének igénye nemzetközi „mozgalomnak” tekinthető, amelynek Magyarországon is van politikai lenyomata. A közoktatás esetében az ún. esélyegyenlőségi tervek és az IPR, az Integrált Pedagógiai Rendszer elvben ezt a célt szolgálják. Ezek egymást támogató eszközök, amelyek iskolai, települési stb. alkalmazása esetén mód van a „HH” illetve „HHH”, azaz a hátrányos helyzetű, illetve a halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek aránya alapján különböző állami támogatások megpályázására.² Újabban egyre inkább közfeléltetésnek tűnik, hogy csökkenjenek azok a társadalmi egyenlőtlenségek, amelyek meghatározó jelentőségűek a várható élettartam és az életminőség szempontjából (pl. Marmot Review, 2010.). Nemzetközi kutatások azt mutatják, hogy az *egyenlőtlenségek nem csak egyes életterületekre hatnak, hanem teljes komplexitásukban, a hierarchizált helyzetek áttételével, önálló tényezőként is működnek egy társadalom minőségének alakításánál*. Ez a hatás független attól, hogy milyen az ország gazdasági szintje, hogy mennyire rosszak a rossz, jók a jó helyzetek. R. Wilkinson – immáron évtizedes kutatás és több könyv evidenciái alapján – úgy látja, hogy „minél egyenlőtlenebb egy társadalom, annál kevésbé bíznak az emberek egymásban, annál valószínűtlenebb, hogy részt vegye-

¹ Kissé átdolgozott fejezet a *Társadalmi drámatatok és egyéni szerepek* c. könyvből, Bp., Napvilág Kiadó, 2010.

² Sajnos a HH és HHH szimbólumok nem csak közösségek összetételének jellemzésénél alkalmazott kategóriák, hanem az egyes gyerekek címkézését is szolgálják.

nek a közösség életében, annál magasabb az erőszakos cselekmények aránya. Mindez azt sejteti, hogy az egyenlőtlenség rombolja a társadalmi viszonyok minőségét” (Wilkinson, 2005, 2006.).³

A nagy port kavará Stiglitz–Sen–Fitoussi jelentés (2009) ugyancsak igen nagy súlyt ad a problémának a gazdasági és társadalmi fenntarthatóság szempontjából. A jelentés címe csak módszertani-mérési kérdésekre látszik utalni. Valójában a három kiemelkedő közgazdász (közülük kettő Nobel-díjas) azt mutatja meg, hogy a fejlődést a gazdasági növekedésre szűkítő szemlélet az emberi lét legfontosabb aspektusait, az életminőség egészét szem elől téveszti. Az életminőségben meghatározó szerepe van a szegénységnek, és még inkább az egyenlőtlenségeknek. Ezért például a Jelentés 7. ajánlása így hangzik: „Az életminőséget leíró indikátoroknak minden területre kiterjedően, átfogó módon kell értékelniük az egyenlőtlenségeket.” A továbbiakban az egyenlőtlenségrendszer néhány új sajátosságát vizsgálom meg, amelyek együttesen valóban meghatározzák a társadalom minőségét.

(Korlátlan számú erőter lehetősége) A társadalmi viszonyok szempontjából fontos új tényező, hogy nincs felülről vagy kívülről szabályozva, milyen erőterek, mezők lehetségesek. Korlátlanul lehet új gazdasági, szolgáltató és hasonló szervezeteket, politikai pártokat, lapokat, civil képződményeket alapítani. Az új megoldások – hogy egy intézményből ki lehet lépni, illetve bármilyen hangot lehet egy intézménnyel szemben használni – bizonyos konfliktusokat enyhítenek. Így például ha egy párton belül kibékíthetetlennek bizonyuló frakcióellentétek vannak, lehet új pártot alapítani. Ha egy szolgáltatón, pl. iskolán belüli módszertani vagy más nézeteltérések vannak, ki lehet lépni, akár új iskolát lehet létrehozni. Az erőterek szaporodása egyben új feszültségeket és dinamika lehetőségeket is generál. A társadalmi hierarchiák szempontjából két következménye is lehet. Egyfelől maguk a szerveződések exkluzivitásra, a minél hasonlóbbak tömörítésére törekedhetnek, és ezzel a hierarchizálódást erősítik, a csoportok közötti kötések gyengülnek. Másfelől olyasmint jelenthet, hogy csökken a verseny az első helyezésekért, mert a több szervezettel több „első” hely jön létre. Az ilyen pluralizmushoz, például ahhoz, hogy mintegy 3200 polgármester foglal el erős jogosítványokkal járó közhatalmi pozíciót, azonban könnyen hozzá lehet szokni, és akkor a verseny tovább éleződik a mezők között. Mindezt a mezők szaporodása – a demokrácia hozadéka és előnye – egyben új költségekkel is jár. A demokrácia költségei – lassú konszenzusépítés egyetlen diktatórikus döntés helyett – általában nagyok, és csak hosszú távon térülnek meg, illetve hosszabb távon derül ki, hogy fenntarthatóbbak, mint a diktátumok. A mezők korlátlan szaporodásának költségei bizonytalannabbul térülnek meg. Az valószínű, hogy a mezők, és ezzel az „első helyek” szaporodása növeli korlátos források esetében az eloszlás egyenlőtlenségeit. A mezők első helyezettjei – új intézmény vezetői, stb. – többnyire igyekeznek a rangjukhoz illő javadalmazást is megszerezni, ami lentől forrásokat szív el. Ez azért tűnhet egyre inkább elfogadható, sőt legitim gyakorlatnak, mert a társadalom lassan hozzászokik a növekvő egyenlőtlenségekhez, mintegy új normának tekintve azokat.

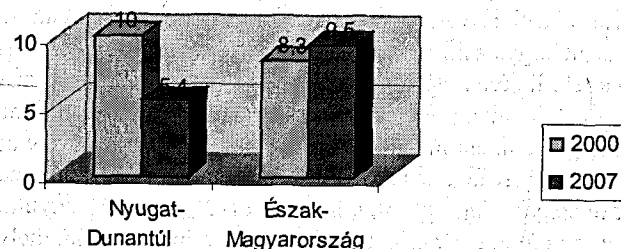
³ <http://socialbaby.blogspot.com/2006/01/richard-wilkinson-impact-of-inequality.html>

(Korlátlan verseny) Nem csak korlátlanul jöhetnek létre új mezők, de a köztük lévő versenyt sem korlátozza semmi. A korlátlan versenynek természetesen sokan folyamatosan áldozatul esnek. Értékválasztás kérdése, hogy ezt Schumpeter „alkotó pusztításának”, a fejlődés motorjának tekintjük-e, vagy társadalmi veszélynek. Noha köztudottan versenyellenes vagyok az élet számtalan területén (például az iskolában), elismerem, hogy ha a globális verseny létezik, akkor ebben valahogy helyt kell állni. Az ország nemzetközi helyzetének javításához a szokásos recept versenyképességének javítása. Nagyon fontos lenne tehát tisztázni, hogy ez mit is jelent, min múlik? Azon-e, amit sokan hangsúlyoznak, hogy az egyéneknek, illetve a vállalatoknak kell „versenyképesnek”, azaz versengőnek, egymást kiszorítónak lenniük? Vagy azon, hogy egyének és vállalatok mennyire képesek egyéni sikereik és győzelmeik mellett az ország közös céljait is figyelembe venni? A közös célok elfogadása nyilvánvalóan kompromisszumokat, ezek kidolgozása kooperációt igényelne. Sok ország példája igazolja, hogy az országon belüli együttműködés javítja a hatékonyságot, az eredményességet. Ez a rendszerelméletből közhelyszerűen következik: a részek rendszerszerű együttműködése nyomán nagyobb a hozadék, mint külön-külön a rendszer egyes elemeié. Jó okkal feltételezhető, hogy egy ország egészének nemzetközi versenyképessége és az adott állam polgárainak, alkalmasint kisebb egységeinek (cégek, önkormányzatok, minisztériumok, minisztériumon belüli egységek) egyéni, egymás közötti versenyképessége és versengése nincsenek szoros kapcsolatban. Sőt: az egyének és kisebb egységek közötti éles verseny gátolhatja, a szolidárisabb és kooperatívabb működésmód segítheti az ország nemzetközi versenyképességét. A válság hozta felszínre azt a problémát, hogy az országok közötti nemzetközi verseny sem mindig szolgálja az ország érdekét. Az Európai Unió minden országa hasznát húzhatott volna valószínűleg abból, ha az Unió felhatalmazást kap közös válságkezelésre. Az országoként eltérő szuverén megoldások számos új konfliktus forrásaivá válnak. Ennek ellenére egyre erősebb érdekek küzdenek azért, hogy az egyéni szabadság ideálja nevében minden korábbi erkölcsi, jogi, politikai korlátot eltöröljenek a versenybe bevont intézmények és erőforrások körének tágítása elől is, a verseny szabályai elől is.

(„Hasadásos” egyenlőtlenségnövekedés) Az egyenlőtlenségek növekedése források bővülése esetén nem feltétlenül jár együtt a szegények szegényedésével. Pontosabban, sokáig élt az a közgazdasági mítosz, hogy ha a gazdaság nő, eredményei előbb-utóbb „lecsurognak” a szegényekhez. A mítosz régen megdőlt. Még logikailag is belátható, hogy ha a hasznok jelentős része (buborékkal vagy anélkül) a globális pénzpiacon keletkezik, akkor ebből soha semmi nem csurog sehova. Források szűkülése esetén viszont majdnem biztos, hogy az erősebb csoportok jobban meg fogják tudni védeni magukat, mint a gyengébbek. Kiszámítható, hogy az erősebbek még szűkülő források esetén is magukhoz szívhatnak többleteket, a gyengébbek viszont biztosan vesztenek. Ebből a társadalmi távolságok növekedése, újabb társadalmi hasadások keletkeznek. Egyetlen példán mutatom be, mit jelent a hasadásos egyenlőtlenségnövekedés. Magyarországon például a csecsemőhalandóság sokáig nagyon magas volt, most csökkenően van. Ám a csökkenéshez vivő feltételeket a társadalmilag-területileg jobb helyzetűek sokkal jobban ki tudják használni. Ezért a rosszabbul indulók helyzete tovább romolhat, miközben a jobban felkészültek profitálnak az új lehetőségekből. A folyamatot a területi egyenlőtlenségek alakulásával jellemzem. 2000 és 2007 közt a Nyugat-Dunántúlon radikálisan csökkent

a csecsemőhalandóság és lassan európai szintet ér el. A legszegényebb régióban, Észak-Magyarországon viszont jelentősen romlott a helyzet. (1. ábra)

1. ábra: Csecsemőhalandóság
(1000 élve született közül 1 évén aluli meghaltak száma, fő)

Forrás: http://www.ksh.hu/rss/indi/2/indi2_8_1.html

(Az egyenlőtlenségeknek nincs felső korlátja) A korlátlan versennyel a tétek is korlátlanná váltak. Innen a jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek növekedésének egyik oka. Noha statisztikailag csak rosszul követhető a jövedelmi egyenlőtlenségek alakulása,⁴ elég szembeötlő a lakásállomány vagy az üzletek „felfelé” kinyílása. (Azt még nem tudjuk, hogy a budapesti Gucci és hasonló nemzetközi luxusüzletek túlél-e a válságot.) Annyit érdemes talán megjegyezni, hogy a cégek közötti valóban gyilkos verseny, amelynek során például egy kézbe került Magyarországon a két legpatinásabb hűsüzem, a Pick és a Herz, végső fokon azt a – sokszereplős – versenyt szünteti meg, amelynek valóban lehet előrevivő ereje. A felső korlátokra nézve nálunk semmilyen szabályozás nem várható. Egyelőre akkor alakul ki felső korlát, amikor ezt a mezők közötti küzdelem egyik vagy másik mezőre rákényszeríti. (Valami ilyen mozgás sejlik fel az állami és magánszektor menedzseri fizetései és végkielégítései körül.) A felső korlátok más területeken is hiányoznak. Demokráciákban alapelv, hogy a közös oktatás legalább az élet első 12–16 évében hasonló esélyeket adjon a gyerekeknek. Ha azonban nem minden iskola jó, akkor a felső rétegek azon igyekeznek, hogy gyerekeiket a lehető legjobb iskolához juttassák. Ehhez nagy arányban használnak közös (állami, önkormányzati) forrásokat. Ha ez a törekvés nem jár sikerrel, akkor kerül sor magánforrások használatára. Magyarországon a közös (állami) fenntartású iskolák társadalmi osztályok szerinti differenciálása, pontosabban a jobb iskolák felső- és középosztályi kisajátítása saját kutatásaink szerint már a hetvenes években megkezdődött. Igaz, akkor még súlyos korlátot jelentett a területi beiskolázás és az oktatás állami monopóliuma. 1985 óta, amióta szabad az iskolaválasztás, a területi kötöttségek megszűnése és az iskolaalapítások szabadsága kinyitotta az iskolák közötti

⁴ A jövedelmi statisztikák olyan megbízhatatlanok, hogy különböző intézmények, adott esetben a KSH és a TÁRKI jövedelemegyenlőtlenség alakulásáról készülő trendjei sem egyeznek – az egyik növekedést mutat, mikor a másik csökkenést. Ez nem feltétlenül a „mérők” hibája. Az adó- és járulékelvitelük széles körű gyakorlata, illetve az illegális (alkalmasint korrupciós) teljesen eltérő bevételek miatt a jövedelem minden korábbinál szeszibvebb adattá vált.

ollót. A 2000 óta folyó nemzetközi iskolai teljesítményvizsgálatok (PISA) eredményei azt mutatják, hogy Magyarország egyike a világ azon országainak, ahol a legnagyobb a társadalmi elkülönülés az iskolák (sőt az iskolán belüli párhuzamos osztályok) szintjén. Az elkülönülés egyszerre jelenti a társadalmi és az etnikai szegregációt. Az etnikai szegregáció csökkentése vagy megszüntetése ellen komoly kormányzati szándékok alakultak ki. A nem etnikai eredetű, „csak” a szegények rovására történő társadalmi elkülönülés eddig nem keltette föl a kutatói érdeklődést, a politika pedig ellentmondásosan és csak részlegesen kezeli a problémát. A jövedelmi és etnikai szétválás rányomja a bélyegét az iskolák színvonalára, magániskolák esetén a hatást a pedagógusok jobb bérezésével is fokozva.

(Az egyenlőtlenségek alulról sem korlátozottak) Jó 25 évvel ezelőtt még csak homályosan, 1990 után már elég pontosan előre lehetett látni a munkanélküliség és szegényedés veszélyét. Az ország, illetve a politika azonban csak nagyon részlegesen készült föl a bajok fogadására. A foglalkoztatási törvény (igaz, Európához képest jelentős késéssel, de még a tömeges munkanélküliség megjelenése előtt) a munkanélküliek egy jelentős részének időleges ellátását megoldotta. Igaz, az első évek relatíve bőkezű ellátásai és a széles jogosultsági kör mára jelentősen zsugorodtak. Az 1993-ban elfogadott szociális törvény viszont sem akkor, sem később nem ismerte el a szociális minimum bevezetésének szükségességét, jóllehet a törvény nyomán kialakult a meglehetősen bürokratikus, sokszor önkényesen működő segélyezési iparág (Szalai J., 2007.). Ha a szociális minimum megvalósult volna, akkor lenne egy olyan küszöb, ami alá nem lehet kerülni, és ami minimális létfenntartást biztosít. Ez egyre kevésbé tűnik elérendő célnak. 2010. január 1-jével például radikálisan megváltozott a segélyezés jellege. A magyar segélyezés sosem volt különösen jó. De talán ennyire egyértelműen még sosem deklarálta saját érzéketlen szűkmarkúságát. A változás különösen nagy a 2006-ban bevezetett rendszerhez képest. Akkor ugyanis, felismerve a segélyezés alacsony szintje miatti súlyos helyzeteket, a szociális törvény (Szt) bevezette a családnagyságot figyelembevevő segélyezést, és a segély összegét egy a család nagyságától (igaz, korlátozottan) függő határig kiegészítette. Ezt a felismerést írja felül a 2010-re vonatkozó költségvetési törvény, amely már nincs tekintettel a család nagyságára, illetve a minimális szükségletekre: egy családnak, legyen akárhány tagja, csak egy munkanélküli ellátás adható.⁵ Sőt megszűnik az a lehetőség is, hogy egy családból többen kapjanak közmunkát.

A költségvetést megalapozó törvény 33. §-a szerint „(5) Aktív korúak ellátására egy családban egyidejűleg – a (6) bekezdésben meghatározottak kivételével – csak egy személy jogosult. (6) Egy családban egyidejűleg két személy abban az esetben jogosult az aktív korúak ellátására, ha az egyik személy a rendelkezésre állási támogatás, míg a másik személy a rendszeres szociális segély feltételeinek felel meg.” Ha az egy jogosult RÁT-ot, rendelkezésre állási támogatást kap, akkor a család jövedelme (az évek óta változatlan összegű) 28 500 Ft. Ha az ellátás segély, akkor az (maximum a nettó minimálbér szintjéig) a család létszámához igazodik. A rendszeres szociális segély normatív lehetőségei csekélyek (idős kor, betegség). Az új szabályozás (feltehetően a végzetesen rossz helyzetek megoldása érdekében) az eddigihez képest bővíti az önkormányzat segélyezésére

⁵ A 2009. évi CIX. törvény a Magyar Köztársaság 2010. évi költségvetését megalapozó egyes törvények módosításáról megváltoztatta az Szt. 33. § (5)–(6) bekezdést.

vonatkozó mérlegelési jogát. Ez a mai helyzetben a létbizonytalanságot, illetve kiszolgáltatottságot növeli. A korábbihoz képest nehezíti a helyzetet a feketemunka korábbinál szigorúbb szabályozása, illetve az eddig is létező szabály komolyabb betartatása: ha valakit rajta kapnak feketemunkán, minden segélyt elveszít. Minden kutatás szerint eddig a jövedelmi szempontból rászorulókat mintegy fele jutott valamilyen ellátáshoz, és az ellátások színvonala az esetek túlnyomó részében nem emelt ki a szegénységből, csak azt valamelyest enyhítette. Az újabb szabályozások inkább súlyosbítják, mintsem enyhítik e problémákat, és az eddiginél is távolabb visznek a szociális minimumtól.

Többször felmerült annak követelése is, hogy legalább gyerekes családoknál biztosítható legyen valamilyen szociális lakásminimum, illetve hogy legalább őket ne lehessen minden lakáslehetőségtől megfosztani. Az állampolgári jogok biztosai az Alkotmánybíróshoz fordultak, hogy a szociális minimum értelmezésébe vonja be a lakhatáshoz való jogot is. Az AB a javaslatot elutasította.⁶ Érvelése a következő volt: „Az Alkotmány 70/E. § (1) bekezdése szerinti a szociális biztonsághoz való jog a szociális ellátások összessége által nyújtandó megélhetési minimum állami biztosítását tartalmazza. A megélhetési minimum garantálásából konkrétan meghatározott részjogok – így a „lakhatáshoz való jog” – mint alkotmányos alapjogok nem vezethetők le. E tekintetben az állam kötelezettsége és ebből következően a felelőssége nem állapítható meg. Az Alkotmány 70/E. § (2) bekezdése alapján az állam a polgárok megélhetéséhez szükséges ellátásra való jogának realizálása érdekében társadalombiztosítási és szociális intézményi rendszert köteles létrehozni, fenntartani és működtetni. A megélhetési minimumot biztosító szociális ellátások rendszerének kialakításakor alapvető alkotmányi követelmény az emberi élet és méltóság védelme. Ennek megfelelően az állam köteles az emberi lét alapvető feltételeiről – így hajléktalanság esetén az emberi életet közvetlenül fenyegető veszélyhelyzet elhárításához szállásról – gondoskodni.”

Sikertelenek voltak azok a javaslatok is, amelyek a közművek kikapcsolását gátolták volna meg legalább a gyerekes családoknál. Igaz, az adósságszolgálatok, a válságkezelő alap, az újabb távhő-, illetve gázár-támogatási szabályok a nehéz helyzetbe kerülő családok egy részének segítenek, illetve valamit javítanak az eladósodás megelőzésén. Ám a már eladósodottakon, illetve a nagyon szegényeken nem segítenek. Víz, fűtés, főzés és világítás nélkül nem lehet elkerülni azt, hogy a gyerekek a nyomorra szocializálódjanak. Ugyanakkor a szegények számára megnehezedett lakáshelyzetük javítása. A „szócpol”, azaz szociálpolitikai támogatás lehetősége 2009 júliusától megszűnt. Az önkormányzatoknak nincs forrásuk bérlakásépítésre. Ebből nyilvánvalóan következik, hogy a szegény családoknak nincs lehetőségük meglévő lakásuk javítására, az újonnan formálódó fiatal családok számára pedig csak szükségmegoldások léteznek (zsúfolt együttlakás, putri).

Igazságtalanság lenne azt állítani, hogy a kormányzatok semmit nem tettek és tesznek a szociális kérdések megoldása ügyében. Még a válság első évében is hosszú a valamilyen társadalmi összefüggésre ható rendelkezések jegyzéke.⁷ Sajnos, az utóbbiaknak csak egy egészen kis hányada csökkenti a szegénységet. De a válságot megelőzően sem volt elég az elszánás és erőfeszítés, vagy csak formálisan teljesültek központilag

⁶ 42/2000. (XI. 8.) AB határozat. Közzétéve a Magyar Közlöny 2000. évi 109. számában AB közlöny: IX. évf. 11. szám, 5/G/1998

⁷ <http://www.magyarorszag.hu/hirkozpont/hirek/sajtokozlemenyek/meh20091229.html?highlight>

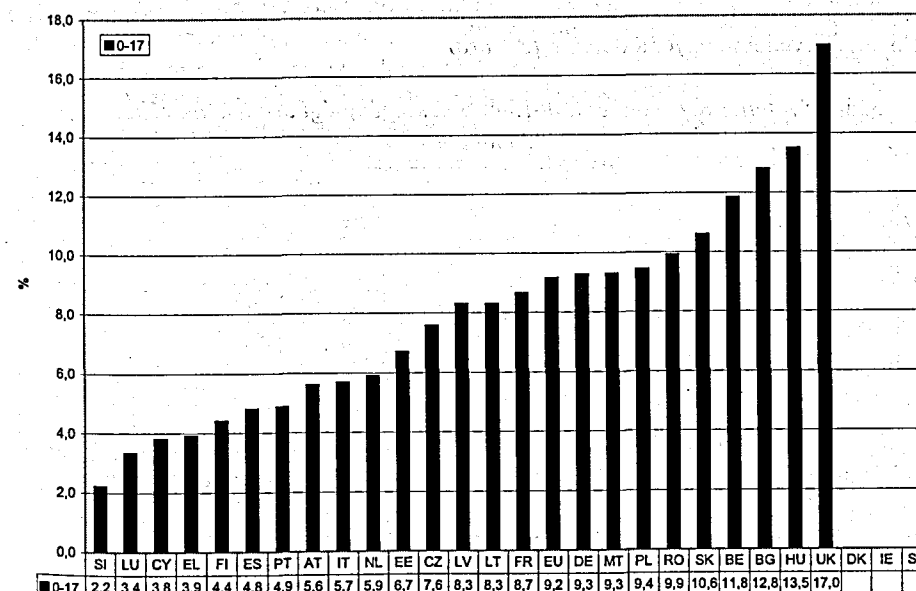
elvárt-előírt cselekvések. A megoldatlan problémák egy része folyamatosan súlyosbodott. Lassan megkövesedni látszik a generációról generációra öröklődő nyomor (mélyszegénység), illetve mára, 2009-re, annak sincs alsó korlátja, hogy milyen mélyre súlyosbodhatnak a nincstelenek.

Az új szegénység – mennyire új, mi új?

(Az induló folyamatok) Az államszocializmussal való összehasonlításokból talán a szegénység dolgában jön ki legrosszabbul az új rendszer. Köztudott, hogy a nyolcvanas években már kirajzolódott, 1989 után rohamosan felgyorsultak a szegénységet elmélyítő folyamatok.

– A több mint egymilliós munkahelyvesztés elsősorban a tanulatlanokat, a cigányokat, a falusiakat érintette. 2009 végére a munkanélküliség 10 százalék fölé emelkedett, az aktivitási arány 2008-ban 54,2%, Európában a három legalacsonyabb egyike. A munkajogok erodálódásával és a munkahelyek számának zuhanásával erősen nőtt a létbizonytalanság, aminek súlyos egészségügyi hatásai is vannak. A hatás a jövőt drámaian érinti: ma a gyerekek hetede olyan háztartásban él, amelyekben nincs – sokukban 2–3 generáció óta nincs – aktív kereső. Ez Európában a második legrosszabb arány. (2. ábra)

2. ábra: Azon 0–17 éves gyerekek aránya, akiknél a háztartásban nincs aktív kereső, 2007 (%)

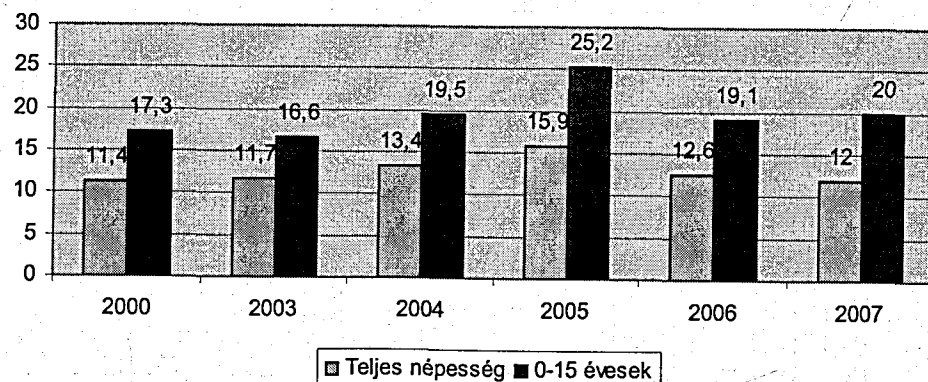

Forrás: Társi (2009) Indicators to monitor child poverty and child well-being. Draft, Manuscript. Köszönet a Társinak az adat rendelkezésre bocsátásáért.

- A lakásrezsi-kiadások (a már fentebb leírt folyamat során) a jövedelmekhez képest rendkívül aránytalanul nőttek. Ez az olló vezetett és vezet tömeges eladósodáshoz, lakásvesztéshez, hajléktalansághoz. 2009 tavaszán 750 ezer családnak volt hitelhátraléka (ők nem mind szegények), 260 ezer családnak díjhátraléka, 41 ezernél már kikapcsolták a villanyt, és a lakásukat veszítők, kilakoltatottak száma a korábbi évi néhány százról több ezerre (egyesekek szerint 10 ezer fölé) nő.
- Az elszegényedés miatt sokan elmenekültek a városokból, illetve a jobb helyzetű városok vagy városrészek minden eszközt felhasználták, hogy megszabaduljanak szegényeiktől és cigányaitól. Ennek következménye a cigány gettósodás, most már számos kistérséget érintő „elcigányosodás”, másfelől a tanyavilág új benépesülése szegény városiakkal, köztük sokgyerekes családokkal. A Dél-Amerikára jellemző folyamat, egy furcsa favellásodás is elindult: új nyomortelepek alakulnak ki nagyobb városok melletti elhagyott hétvégi házas területeken vagy bezárt gyárak, bányák helyén. A gettósodott településeknek és az új nyomortelepeknek nincs belső struktúrájuk, vezetésük – hányódnak, helyzetük kilátástalan.

(A mai helyzet) A magyarországi szegénység nagyságrendje Európán belül átlagos – a népesség mintegy 12 százaléka tekinthető európai egységes mércével mérve szegénynek. Az átlagos európai helyzethez azonban súlyosabb a gyerekek szegénysége (20 százalék körüli.) A szegénység arányának enyhe hullámlása összefügg az egyenlőtlenségek alakulásával. Noha (mint erre többször utaltam) az adatok nem megbízhatóak, 2007-ig úgy tűnt, hogy a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedése lassulóban van. Egyes adatokból az olvasható ki, hogy a növekedés meg is állt, sőt egy-két évben bizonyos kormányzati erőfeszítések nyomán (családi pótlék és segély átalakítása, adómódosítások) valamennyire csökkent a jövedelmi egyenlőtlenség. (3. ábra)

3. ábra: A teljes népesség és a 0–15 évesek szegénységi arányának változása, 2000–2007

Forrás: KSH, Statisztikai tájrók. (A 2007-es, gyerekekre vonatkozó adat a 0–17 évesek szegénységi arányát jelzi.) Szegénységi küszöb: Medián 60%-a, OECD 2 skála.

Sajnos, nagyon kevés adatunk van még arról, hogyan hat a válság a polgárokra, a szegényekre és a gazdagokra, a keresetek és jövedelmek eloszlására. A globális válság lassan mindenütt eléri a reálszférát, és mindenütt a szegénység jelentős növekedéséről számolnak be. A részletekből összerakhatóan a válság hatása 2009-ben vált drámaivá, és Magyarországon nagy valószínűséggel 2010 az eddigieknél is nehezebb év lesz. 2009 első háromnegyed évében két számjegyű lett a csökkenés az előző évihez képest az ipari termelésben és a kivitelben (20–22%). A munkanélküliség aránya 2009 őszén 10,1 százalékra emelkedett. A reálbérek egy év alatt 2 százalékkal, 2006 óta 6 százalékkal csökkentek. A szociális ellátások és segélyek reálértéke ennél jobban zuhant, részben mert 2008 óta nominális emelés sem volt, részben mert a szegények árindexe jóval magasabb, mint az országos átlag. A hátrányos helyzetű kistérségekben, gyerekes családok körében végzett vizsgálataink szerint az utolsó két-három évben kiéleződtek korábbi tendenciák: a szegények és cigányok jövedelmei, foglalkoztatottsága, eladósodottsága, sőt lakáshelyzete is jobban romlott, mint a nem szegény lakosságé. Vagyis a válság felerősítette a leszakadás, dezintegráció folyamatát.

Történtek bizonyos kormányzati erőfeszítések a munkanélküliség kezelésére az Út a munkához program révén, amelyen belül a régi és új munkanélküliek jelentős része 6–9 hónapnyi közmunkát végezhet, illetve kell hogy végezzen. Hogy ezt lehetőségnek vagy kényszernek fogják fel, az nagymértékben annak függvénye, hogyan, kinek, milyen közmunkát szerveznek. A közmunkaszervezést a kormány áthárította az önkormányzatokra, és az erre szánt összegben nagyon csekély az eszközökre, szakmai tervek, szervezésre fordítható összeg. Ezért az eddigi tapasztalatok szerint minél szegényebb egy település, annál kevesebb és rosszabb közmunka jut a nagyon sok munkanélkülinek. Az érintettek azonban többnyire ezekért a munkákért is versengenek, mert valamivel több pénzt jelent, és a további közmunka, sőt alkalmasint a további segély feltétele. 2009-ben egyébként még nem jelentkezett teljes mélységében a segélyezés alacsony szintje, mert a családok 2009 decemberéig a 2006-ban bevezetett családi kiegészítést kapták. A már említett 2010. január 1-jével belépő szigorítás hatásairól még kevés információ van, de többen jelzik a válási szándékok szaporodását, illetve a nyomor növekedését. A potenciális hatást a kormányzat nem vizsgálta.

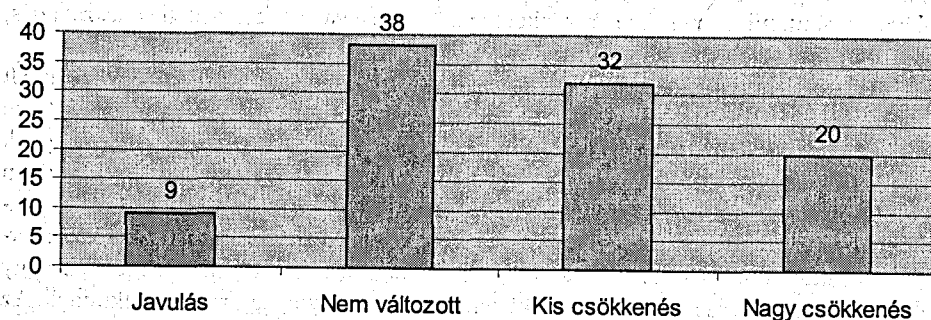
Nem tudjuk, merre tart a válság. Az eddigi részinformációk alapján és az erőviszonyokból kiolvashatóan valószínűnek látszik az egyenlőtlenségek, a szegénység, a nyomor növekedése. A továbbiakban azt vizsgálom, hogy milyen cselekvők milyen módon reagálnak a növekvő szegénység kihívásaira.

(Újak-e az új szegények?) Sajnos nincs Magyarországon egyetlen olyan adatfelvétel-sorozat sem, amely az időben nyomon követné egyének-családok-csoportok sorsát.⁸ Még a visszatekintő, a jelent a múlttal szubjektíve összehasonlító vizsgálatok sem gyakoriak. Két kutatásból tudok néhány információt idézni. Az 1995-ben végzett SOCO kutatás (Ferge et al., 1996) több módon igyekezett feltérképezni a rendszerváltás nyertesit és veszteseit. Többek között összevetette az önelhelyezéseket egy múltbeli és jelenbeli társadalmi helyzeteket ábrázoló 5 fokú skálán több különböző időpontban, továbbá a jö-

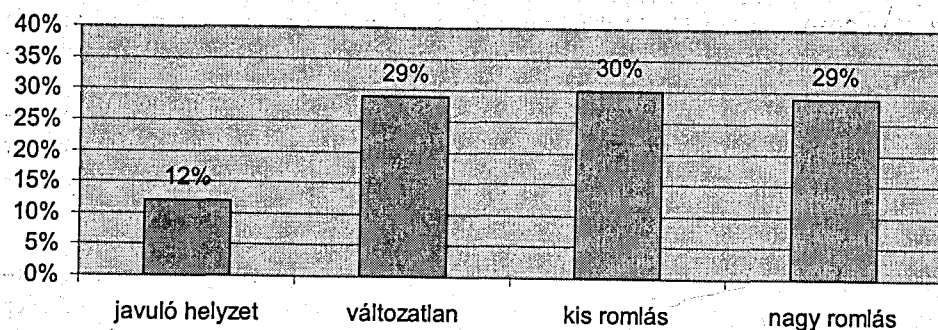
⁸ A Társi ezt célzó, 1992-ben induló Magyar Háztartás Panel kutatássorozata pénz hiányában a hatodik hullám, 1998 után megszűnt.

vedelmi helyzet adott évi és 3 évvel korábbi alakulását (mindkét időpontra 10 fokozatú skálával). Az ábrában „nyertesek”, akik 1994-ben a nyolcvanas évekbeli társadalmi vagy jövedelmi önelhelyezéshez képest feljebb helyezték magukat a társadalmi létrán, és „vesztesek”, akik lejjebb. A kutatás öt országot ölelt fel. Az adatokat itt nem részletezzük, csak annyit említettünk meg, hogy Magyarországon volt a legkevesebb nyertes és legtöbb vesztes. Ehhez igen közel voltak a lengyel és szlovák adatok, viszont a csehek és németek a másik három országnál kedvezőbbnek tartották a változást. Figyelemre méltó, hogy a társadalmi helyzet változását valamivel kedvezőtlenebbnek látták, mint a jövedelmi helyzetét. (4a és 4b ábra)

4a ábra: Jövedelmi és vagyoni helyzet változása 3 évvel korábbihoz képest, 1994, válaszolók %-a

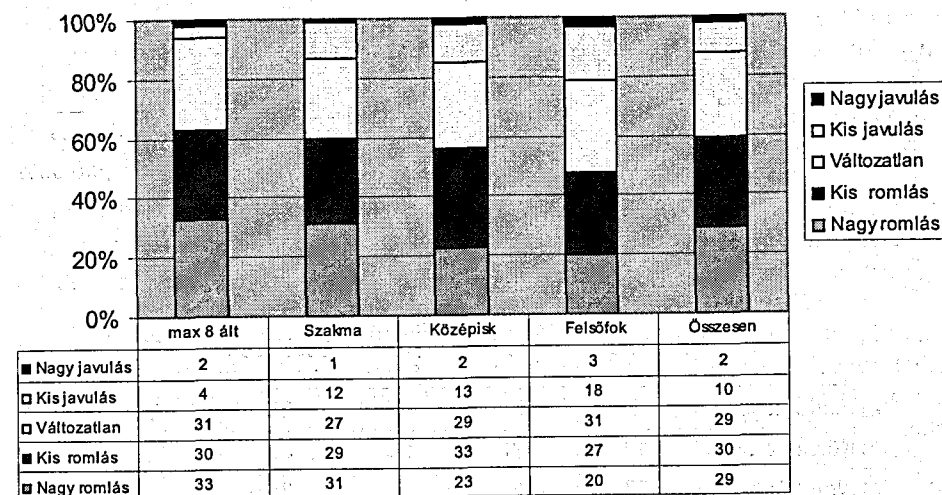

4b ábra: Társadalmi helyzet változása a nyolcvanas évek és 1994 között, válaszolók %-a

A nyertes-vesztes érzés sok tényezővel összefüggött, többek közt a foglalkozással, iskolai végzettséggel, szegénység-tudattal, munkahely-vesztéssel. Foglalkozás szerint a munkások veszteségérzése volt a legnagyobb. Mind a pozitív, mind a negatív ítélet szorosan összefügg az iskolai végzettséggel. (5. ábra)

5. ábra: Társadalmi helyzet változása a '80-as évek és 1994 között

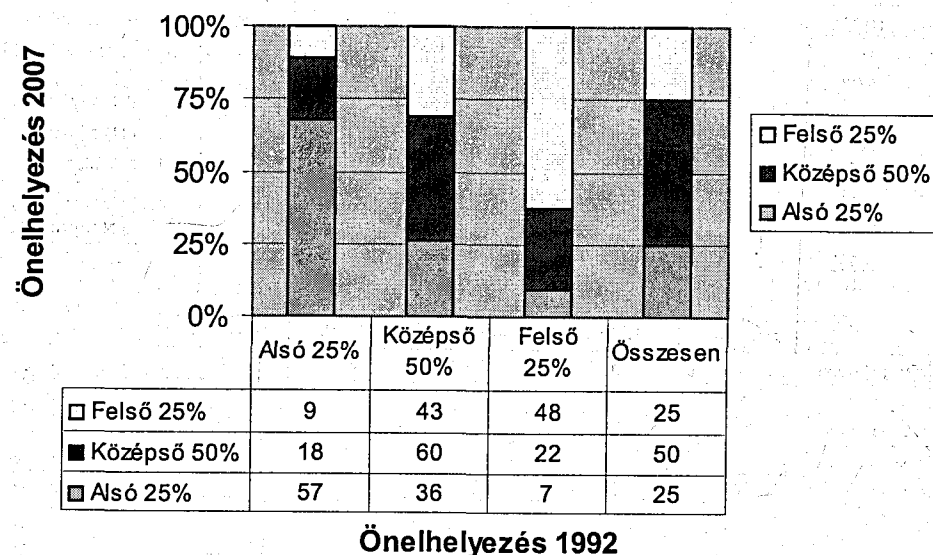
Forrás: SOCO adatbázisból saját számítás.

A kilencvenes évek első felében a magukat vesztesnek besorolók aránya Magyarországon közel 60 százalék, mintegy ötször nagyobb a nyertesekénél. A vesztesek nem mind szegények, de az összefüggés erős. A vesztesek közel 40, a nyertesek 20 százaléka tartozott az alsó jövedelmi harmadba, illetve az alsó jövedelmi harmadba tartozók közel 70 százaléka vesztesnek tekintette magát.⁹ Másként: a rendszerváltás biztosan az átlagnál sokkal rosszabbul érintette a korábban is szegényeket és alacsony iskolázottságúakat, és persze a romákat is.

A történetet nem tudjuk hasonló adatokkal folytatni. Az adathiány ellenére van egy hézagpótló Társi-kutatás, amely 2007-ben megkereste azokat, akikről az első „Magyar Háztartás Panel” kutatásból, 1992-ből voltak adatai. (Kolosi-Tóth, 2008). Így közel 3000 személy 15 éves sorsáról vannak információk. Az 1992 utáni 15 év adatai nagyjából visszaigazolják az eddigi informált feltételezéseket. Akik 1992-ben szegények voltak (ebben az esetben azok, akik jövedelmi-vagyoni szempontból a legrosszabb helyzetű 25%-hoz tartoztak), azok közel 60 százaléka 2007-ben hasonló helyzetben volt, és csak 7 százaléknak sikerült a felső 25 százalékos jómódú közé emelkednie – ami még annál is kisebb arány, mint a rendszerváltással felemelkedőké (12%). Megfordítva, a közbülső helyzetűek 18, a korábban jómódúak 9 százaléka került a szegények közé. Ebből kiszámíthatóan 2007-ben az akkor rossz helyzetűek 56 százalékánál, a népesség mintegy 14 százalékánál volt 1992-től rossz a helyzet. A kimozdulni nem tudásban és a lefelé csúszásban egyaránt a korábban is ismert tényezők – munkahely-vesztés, képzetlenség illetve családi kulturális hátrány, cigánysághoz tartozás, falun élés – játszották a fő szerepet. (6. ábra)

⁹ Saját számítások a SOCO adatbázisból.

6. ábra: A jövedelmi-vagyoni helyzet 1992 és 2007 közti változásának megítélése

Forrás: Kolosi-Tóth, 2008. 1.9. tábla

A két idézett kutatást nagyon nehéz összekapcsolni. Mégis kísérletet teszek arra, hogy megbecsüljem, mekkora lehet a társadalmi-anyagi értelemben vett „nyertesek” és „vesztesek” aránya – most már a nyugdíjasokkal együtt. A „nyertesek” nem mind gazdagok, de anyagilag jó helyzetben vannak, és társadalmi státusuk is viszonylag magas. A „vesztesek” nem mind szegények, de objektív helyzetük – jövedelmük, társadalmi megbecsültségük, létbiztonságuk – a 20 évvel ezelőttihez képest romlott. A számításokat nem részletezem. A becslés eredményét is csak azért ismertetem, mert abszurdnak tűnik, hogy e sorsfordító két évtizednek ez a mérlege teljesen hiányzik. Ugyanakkor e becslő adatokat kihívásnak is szánom: hasznos lenne, ha más számítások-becslések is készülének, ha vitatkoznánk e mérlegkészítés társadalmi értelméről.

Hangsúlyozottan bizonytalan becsléseim szerint tehát

- a „vesztesek”, azaz romló helyzetűek és többnyire szegények aránya mintegy 45–50%;
- változatlan helyzetben lehet (anyagilag, társadalmilag) kb. 30–35%, bár 20 év alatt még a változatlanság is takar változásokat;
- a „nyertesek”, azaz javuló és jelenleg jó vagy nagyon jó helyzetben lévők aránya 20–25% lehet.

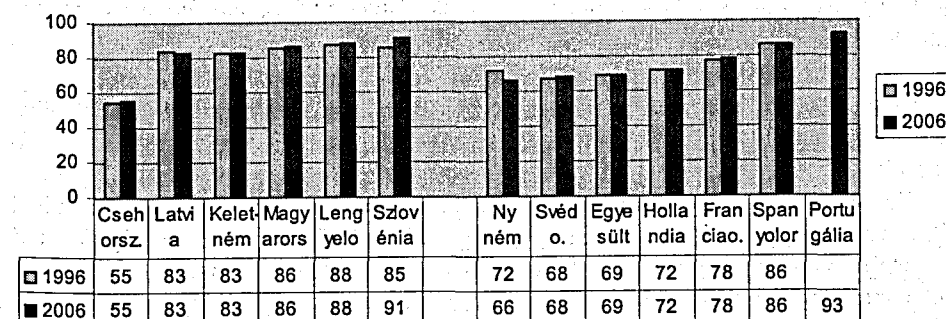
A töredékes információkból pontos látéleket nem tudok adni arról, hogy a mai szegények közül hány a 2–3 generáció óta örökletesen szegény, és hányan vannak, akik az utolsó 20 évben kerültek közéjük. A válasz persze attól is függ, hogy kit tekintünk szegénynek. A fentiekben alapuló pontatlan becslés és számos korábbi kutatásom (Ferge, 2005) alapján olyasmit merek állítani, (és örülnék, ha kiderülne, hogy van ennél jobb adat), hogy – ha a társadalom legkisebb jövedelmű 25 százalékát tekintjük (a nyugdíjasok nélkül) – akkor

talán egyharmaduk, a (nem nyugdíjas) népesség mintegy 7–8 százaléka lehet többgenerációs szegény. Ez mintegy 5–600 ezer embert jelent. A többiek helyzete később romlott. Hogy mennyire tartós az ő szegénységük, azt nem tudjuk. Legfőképpen korábbi magyar adatokból¹⁰, amelyek 2–3 éven át követték ugyanazokat, illetve külföldi adatokból az vélhető, hogy egy adott időpontban szegények jelentős része csak időlegesen, néhány évre kerül szegénységbe, alkalmasint az életút olyan fordulópontjainál, mint valakinek a születése vagy a halála, vagy a munkahely elvesztése.

(Hogyan látja az egyenlőtlenségeket és a szegényeket a társadalom?) Az új társadalmi berendezkedés egyik tragikus hozadéka a szegénység és a korábbinál reménytelenebb örökletes nyomor, a másik pedig az, ahogy a társadalom húsz év elteltével szembefordul a szegényekkel és nyomorultakkal. A folyamat világtörténelmileg ismerős. Ha kevés a szegény, számíthatnak a társadalom együttérzésére és segítségére, ami nem is kerül sokba. Ha valamilyen társadalmi zavar, válság miatt számuk megnő, akkor eltartásuk egyre terhebbé válik, prózáiban: egyre többre kerülnek. Ezzel fokozatosan csökken a társadalom rokonszenve és segítőkészsége. Magyarországon a nyilvánosság elé lépő első hajléktalanokat 1989-ben a környék lakossága és Nagy Bandó András teával és segítőkészséggel fogadták. A munkanélkülivé válók iránti rokonszenv nyilvánvaló volt. Azóta visszajára fordult a helyzet.

Ebben a történetben az az ellentmondásos, hogy az európai társadalmak jelentős részében a többség mindig túl nagyra ítélte az egyenlőtlenségeket, és az állam feladatának tartotta ennek csökkentését. (7. ábra)

7. ábra: A „Véleménye szerint az állam kötelessége, hogy a szegények és gazdagok közötti jövedelmi különbségeket csökkentse” kérdésre adott „feltétlenül kellene” és a „valószínűleg kellene” válaszok összevont aránya, 1996, 2006 (%)

Forrás: ISSP1886, 2006

¹⁰ Rövidebb követéses vizsgálat volt korábban a KSH-ban is, a Tárkiban is. Az EU igényei miatt a KSH visszatér 2008-tól a paneljellegű, követéses vizsgálati módszerhez.

Jelentős változás e tekintetben 20 év alatt alig volt. A kelet-európai blokk némileg jobban elítéli az egyenlőtlenségeket, mint a nyugati, amelyen belül elég sok variáció van. 2006 óta erről a jelenségről nincs újabb adatunk. Magyarországon az egyenlőtlenséget mindig elítélő vélekedés valószínűleg megmaradt. A közvélemény azonban sosem hozza összefüggésbe az egyenlőtlenség és a szegénység növekedését. Úgy tűnik, a politika viselkedése is ehhez hasonló. Ezért megmaradhat az egyenlőtlenségek elutasítása, és ezzel egyidejűleg nőhet a szegényekkel szembeni ellenérzés is, erősödhet a politikák szegénységellenes éle is.

A szegények megélhetése sosem volt biztosított. De ezen belül is voltak hullámlások. Például a biztosítási jellegű munkanélküli ellátás lejártá után a szociális törvény bevezetett egy korlátlan ideig adható jövedelem pótló támogatást, azaz alacsony színvonalú, de mégis működő segélyt. Ezt 1998-ban megszüntette az egyik politikai erő, de nem helyezte újra hatályba a másik – az ellátás megszűnt. A segélyezéshez való jog ereje 20 éve hullámlzik: az önkormányzatok hol több, hol kevesebb mérlegelési lehetőséget kapnak, hogy annak adjanak, aki szerintük megérdemli, vagy rászorul, vagy más okból érdemes segélyezni. Saját tapasztalataink szerint akkor is alkalmazhatnak többféle mérlegelést is, ha ezt a törvény nem szabályozza, vagy éppen kifejezetten tiltja. Minél kisebb egy település, annál szabadabb a polgármester keze abban, hogy kinek, mennyit, milyen formában (pénzben, természetben) ad. Az érintettek tiltakozásával nem kell számolnia. Egyéni fellebbezési jog ilyen esetekben nincs, az érintetteknek szervezett ereje nincs, az önkormányzatok munkáját pedig sem szakmai, sem törvényességi felügyeletet gyakorló intézmények nem vizsgálják. A diszkrimináció kiszélesítése nem általános, de nem is ritka jelenség.

A szegények és mélyszegények között, különösen a fiatalok és gyerekesek között egyre nagyobb a cigányok aránya. (Minthogy a cigányok az átlagnál 10–12 évvel rövidebb ideig élnek, a népességen belüli arányuk ennél kevésbé emelkedik.) A cigányok, ha csak nem szorítják ki őket a falvakba, láthatóbbak, mint a nem cigányok. Láthatók a koldusok és hajléktalanok is. A nem szegényeknek mindez szinte feldolgozhatatlan. Egy darabig túrték a koldusokat és hajléktalanokat, egy idő után látványuk is zavaró lett: figyelmeztetés, hogy ez veled is megtörténhet, és számonkérés, hogy miért hagytuk, hogy ez megtörténjen. A települési önkormányzatok egymás után hozták és hozzák jogszabályaikat a koldusok és hajléktalanok kitiltásáról a város jobb helyeiről, vagy épp az egész városról.

Egy darabig elfogadta mindenki, hogy ha nincs munka, akkor is meg kell valamiből élni, azaz kaphat valaki jogszerűen segélyt. Egy idő után – 2008-ban – egy polgármesteri követelés nyomán futótűzként vált népszerűvé a „segélyt csak munkáért” elve. Ebből lett a már többször emlegetett Út a munkához program, ami ezer sebből vérzik. Az egyik alapvető hibája az, hogy vallott célját, a régóta munkanélküliek nyílt munkaerőpiacra való visszajuttatását, biztosan nem tudja elérni. Kutatások bizonyítják: a közmunkaprogram rontja a munkanélküliek elhelyezkedési esélyeit. Ez érthető: a helyben végezhető, semmilyen követelményt, felkészülést nem támasztó közmunka egyetlen olyan készséget sem erősít, ami segítené a nyílt munkaerőpiacra kilépést. Nem a segély léte a társadalmilag értelmes munkára ellenősztönző, ahogyan ezt a közgazdászok szokásosan felfogják, hanem a valószínű társadalmi feltételektől való elszigetelés.

Noha a munkaerőpiacra visszasegítés vállalt célja kudarcos, a kvázi-intencionált cél,

a szegények megrendelése sikerült. Folyamatosan „rendelkezésre kell állniuk” (ezt fejezi ki a RÁT, a rendelkezésre állási támogatás elnevezés), azaz még akkor is nehezen vállalhatnának tartósabb feketemunkát, ha ez nem lenne mind szigorúbban tiltva. Ha megtagadják a számukra felajánlott közmunkát, a szankció a RÁT (és minden egyéb támogatás) megszüntetése hosszabb-rövidebb időre. A felkínált munkák jó része mondva-csinált munka, nem való sokkal többre, mint a 2–300 év előtti kényszermunkák, a nagykállói inségdomb felépítése, vagy az amsterdami dologtalanok víztaposása. (Ha nem hajtották elég gyorsan a kiemelő lapátot, a tengerszint alatti terembe beömlő tengervízbe fulladtak.) És így vagy úgy, de a szegényellenes érzelmeket is sikerül növelni. Akár azért, mert elterjed a hír, hogy „egész nap csak támasztják a lapátot”, akár azért, mert „ugyanannyit kapnak, mint én”, aki pedig sokkal több erőfeszítést tesz. Másként: ha a szegények bármit kapnak, munka ellenében vagy munka nélkül, az a társadalom egy hangadó rétege szerint mind pazarlásnak, pénzkidobásnak tekintendő. Az egész politikát egy a római jognak és sok további jogrendszer elemeinek ellentmondó követelés alapozza meg. A római jog szerint „a lehetetlen senkitől nem követelhető”. A szegények foglalkoztatásának alapja az, hogy „aki akar, az talál munkát”. Minthogy ez nyilvánvalóan hamis állítás, az erre épülő politikák jogellenesek, a lehetetlent követelik.

Ezeknek az érzületeknek a nyomán alakult ki az a helyzet, hogy a politika úgy érzi, a nép követelése, hogy rend legyen, és a vélt népi érzületekre hivatkozva hozza populista intézkedéseit. Ez először az önkormányzatoknál, utóbb a kormányzatnál is megjelenő tendencia. E populizmus egyik táptalaja a növekvő cigányellenesség, a mind nyíltabban vállalható rasszizmus. De a kormányzati populizmus sem tudta megakadályozni a szélsőjobb megerősödését.¹¹

(Hogyan kezeli a szegénységet a politika) A politika – az állam és az önkormányzatok – szegénységre adott válaszai lehetnek jók vagy rosszak. Arról már nem szívesen beszélek, hiszen a dolgozat egésze erről szól, hogy elhibázott az a politika, amely a szegénységet nem strukturális kérdésként, az egyenlőtlenségekkel összefüggő jelenséggé kezeli, vagyis ami nem társadalompolitika, hanem leszűkített szegénypolitika. Ám még a szegénypolitika is lehet jobb vagy rosszabb. A magyar szegénypolitikát néhány tagadhatatlan jó szándék ellenére sok negatív vonás jellemzi. Ezek egy része különösen zavaró, nevezetesen a *kiszámíthatatlanság, a tények figyelmen kívül hagyása, a gyakori hatástalanság és az ugyancsak gyakori populizmus*. Mindegyiket egy-egy példával illusztrálom.

A *kiszámíthatatlanság* a szabályokat is, az összegeket is érinti. A jogszabályi környezet messze nem stabil. A „szociális törvény” (törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról, 1993. évi III. törvény) első elfogadása óta 58 alkalommal változott, ami évi közel négy módosítást jelent. Ez ugyanennyi helyi jogszabály módosítását, végrehajtási utasítás módosítását jelenti 3200 önkormányzatnál. Hasonló a helyzet a „gyerekvédelmi törvénnyel” (törvény a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról, 1997. évi XXXI. törvény), amely 12 év alatt 41 alkalommal módosult, illetve a családok támogatásáról szóló 1998. évi LXXXIV. törvénnyel, amely 10 év alatt 29-szer változott (Erdős, 2010). A változtatások özöne gyakorlatilag követhetetlen, és számos jogszerűtlen következménye is van. Többek között lehetetlen ennyi módosítást minden érintett jogszabályon

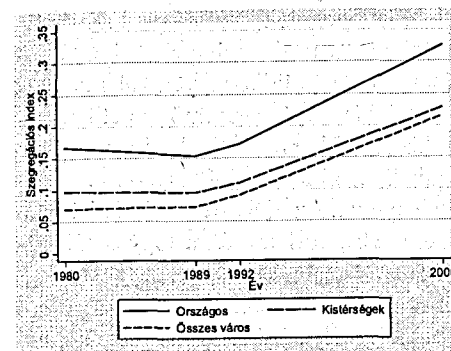
¹¹ A könyv a 2010-es választások, a Jobbik parlamentbe jutása előtt íródott.

átvezetni, azaz szükségképpen ellentmondások lesznek a joganyagban. További bizonytalanságot jelentenek maguk a szabályok. A költségvetés minden évben módosíthatja a pénzbeli ellátások összegét – például évente dől el, hogy indexelik-e az ellátásokat, vagy sem, adó alá vonják, vagy sem stb. De ugyancsak a költségvetési törvény módosíthatja akár évenként azt, hogy ki milyen szolgáltatásra jogosult, milyen finanszírozási feltételekkel. A kiszámíthatatlanság nem csak a jogi szabályozás és kormányzás minőségét rontja. Súlyosan érinti a családokat is, akik nem tudják, tervezhetnek-e előre gyessel, gyeddél, családi pótlékkal vagy bármi mással.

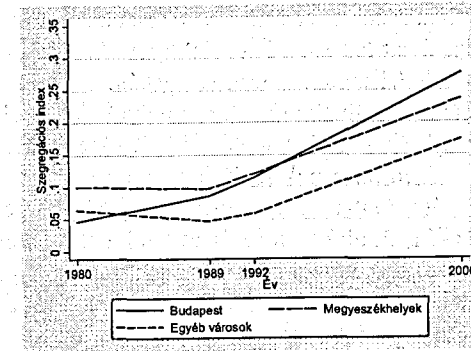
A tények figyelmen kívül hagyására példa lehet a családi pótlék, az Út a munkához program, a pénzbeli ellátások természetbenre váltásának kapkodó és átgondolatlan módja. A családi pótlék példáját mutatom be: minden hazai és nemzetközi leírásból adatokkal bizonyítottan tudjuk, hogy az úgynevezett univerzális ellátások, vagyis a minden gyermeknek nyújtott családi pótlék a szegénység leghatékonyabb ellenszere. Mindenkihez kevés költséggel eljut, és a családok helyzetéhez, sőt akár a gyerekek életkorához is kalibrálható. Ennek ellenére a hazai liberálisok szünet nélkül, a többi párt ötletszerűen időről időre felvetik a családi pótlék jövedelemhez kötését, megadóztatását, adókedvezményé formálását vagy különböző feltételekhez kötését (pl. iskolába járás). E vegyes javaslatok következményeit az ötletgazdák soha nem gondolják végig. Elvben például igazságosnak tűnik, hogy ha a gyerek iskolát kerül, akkor családpótlék-megvonással is bünhődjön a szülő. (Pénzbüntetés, illetve elzárási lehetőség eddig is volt.) E szankcionáló hév nem próbálja vizsgálni sem azt, hogy miért nem járnak rendszeresen iskolába azok a gyerekek, akiket az iskola soha nem kedvelt, és nem is nyújt nekik semmit, sem pedig azt, hogy a jövedelmek csökkentése az eleve szegény családoknál valószínűleg súlyosbítani fogja az összes normasértő tünetet.

A hatástalanság problémáját az oktatás egyik sarkalatos céljának, a deszegregációnak a félresiklásán mutatom be. Az iskolai szegregálás kártékony a gyerekeknek, és rombolja a társadalmi összetartozást. Ezért a 2000-es évek eleje óta sok erőfeszítés történt a szegregálás csökkentésére. Egymást váltották a különböző anyagi ösztönzések (például integrációs normatívák formájában) és adminisztratív előírások. Az anyagi ösztönzések útját nem lehetett kísérni, felhasználásuk kétes hatású volt: az iskolák, illetve iskolafenntartók megtalálták azokat a kiskapukat, amelyeken átbújva eleget tettek a papírformának, és mégis tovább erősítették az elkülönítést. (Például ezt meg lehetett tenni iskolák összevonásával, amikor a szegregálás csak az akkor nem vizsgált tagiskolák szintjén jelent meg.) Az adminisztratív lépések között kiemelt helye van a körzethatárok módosításának. Ez a 2007 januárjában életbe lépő törvénymódosítás elvileg megszüntette a körzeten kívüli szabad iskolaválasztást, azaz a szegregáció egyik alapját. Sajnos semmilyen felkészülés nem történt, sem a szülőkkel, sem a pedagógusokkal, sem a gyerekekkel nem volt párbeszéd. Nem különösebben meglepő, hogy a törvény hatástalan maradt. A gyereket átjelentették a választott iskola körzetébe, a családok maguk költöztek más településre, vagy szükség esetén alapítottak egy magániskolát. Kertesi Gábor és Kézdi Gábor (2010) legújabb, teljes körű adatokkal dolgozó elemzése valóban megrendítő eredményt hozott: a cigánygyerekek iskolai szegregációja 1980 és 1990 között nem változott; 1990 óta évről évre szignifikánsan nő (8. ábra). Magyarázat egyelőre nincs, így arról sincs szó, hogy a felülről most is sorozatban elrendelt – és hatástalanságra ítélt – változtatásokon túl történjen valami.

8. ábra: Etnikai szegregáció Magyarországon általános iskolai között, 1980–2006. A különböző területi egységeken mért szegregációs index (S) átlagának időszora (tanulólétszámmal súlyozva)

(a) Városokon és kistérségeken belül, illetve országos index

(b) Budapesten, a megyeszékhelyeken és egyéb városokon belül

Forrás: Kertesi-Kézdi, 2009.

A politikai populizmuson azt értem, hogy a politika igazodik ahhoz, amit meghallani vél a „népakaratból”. A felelőtlen osztogatási ígéretek éppúgy nevezhetők populistának, mint azok a rendelkezések, amelyek utánaengednek előítéletes vagy rasszista érzelmeknek, mert az adott politikai vagy párt ettől vár népszerűség-növekedést. Az ígérgető populizmus szinte mindig minden párt választási stratégiájának része volt. A megosztó nézeteknek – szegényellenességnek, cigányellenességnek, nacionalizmusnak – utánaengedő populizmus eredetileg jórészt a jobboldal sajátja volt. Az utóbbi 1–2 évben azonban minden párt populistává vált, és mindegyikben vannak (a jelzőt többnyire felháborodottan elutasító) rasszisták. A szegényeken spórolás mind népszerűbb. A szigorítások alapját a gondosan, erős médiasegédlettel terjesztett mítoszok adják. A mítoszok egyik sajátja az, hogy van valami reális történeti vagy tapasztalati alapjuk, és ezeket általánosítják akár olyan mértékűre, hogy a teljes mítosz már a világnézet részévé válik. A szegényekkel kapcsolatos, jogi szigorításokat és széles körű tudatformálást megalapozó állítások az épp érintettek 2–10 százalékára akár igazak is lehetnek. A mitikus általánosítással azonban a kifogásolt-bírált magatartás minden szegény sajátjává válik. Innen az állítások: „ezek” nem szeretnek, nem akarnak, nem tudnak dolgozni; „ezek” nem a gyerekekre költik az adófizető pénzét; „ezek” Mercedesen és aranyláncokkal jönnek a segélyért, vagyis csalnak; „ezek” a családi pótlékért szülnék. A mítoszok egy része úgy van megfogalmazva, hogy azt a cigányokra lehessen érteni. Így válik a köztudatban a szegénykérdés cigánykérdéssé, ami még erőteljesebbé teszi a segítség elutasítását. Ebben a folyamatban újabban egy olyan mítosz született, amely elhangzott szocialista politikustól, konzervatívától, vezető nőgyógyásztól: hogy „ezek” az anyák gyógyszerrel vagy gumikalapáccsal szándékosan fogyatékosnak teszik magzatukat, hogy emelt szintű családi pótlékot kapjanak. Ezt a mítoszt a többitől több minden különbözteti meg. Egyrészt semmiféle igazságtartalma

nincs. Egyetlen konkrét esetről sem tud senki, mindenki csak hallott valamit valakitől, ha pedig valaki mégis megnevez valamilyen települést, akkor a település mérvadó vezetői és érintettjei egyaránt értetlenül állnak a vád előtt, és tehetetlenül tiltakoznak. Mérvadó tudósok szerint nem is lehet példát találni, mert a magzat ilyen módszerekkel nem károsítható. Különösen gonosszá teszi az állítást vérvád-jellege. Az egyik legszentebb érték, a magzat károsítását sugallja, és ezzel különösen alkalmas szenvedélyek felkorbácsolására. Viszont a mítosz elfogadása felment az alól, hogy a politika tegyen valamit azok ellen a körülmények ellen, amelyek miatt valóban sok kis súlyú csecsemő születik a szegény végeken, és tegyen valamit a kicsit tudatosabb „családtervezés” érdekében.

Ezen mítoszok legitimálják a szegények jogainak csorbítását, méltóságuk teljes tagadását mutató már meglévő vagy készülő jogszabályokat. Az új rendelkezések, készülő törvények újra bevezetik az értelmetlen munkakényszer, korlátozzák a fogyasztói szabadságot, beleszólnak (az adófizető állampolgár jogán) a magánélet minden zugába. A legújabb cél a „szociális kártya” bevezetése. Erről szól egy 2009 októberében benyújtott képviselői javaslat az „igazságos, célzott és átlátható segélyezési rendszer megteremtéséről”. Az indoklás szerint: „Az adófizetők befizetéseiből fenntartott rendszerrel szemben a legalapvetőbb követelmény az, hogy a rászorulóknak valóban a család, a gyermekek szükségleteinek megfelelő célokra fordítsák az állami juttatást. A jelenlegi készpénzes rendszerben reális a veszélye annak, hogy élelmiszer, ruha, vagy lakásfenntartás helyett egészségkárosító, élvezeti cikkekre, játékgépekre megy el a társadalmi támogatás egy része, vagy uzsorásokhoz jut”. E mindenkit gyanúsító állítások, amelyekre a kollektív büntetések alapoznak, finoman szólva tévesek.¹² Minden kutatás azt bizonyítja, hogy a szegény és nem szegény családok túlnyomó részében, messze 90 százalék fölötti arányban „a gyerek az első”. Ha éhesek, annak szinte mindig a pénzhiány az oka. A pénzhiány oka munkahiány, alacsony segélyek és persze az uzsorakamatok is. Csakhogy az uzsorát senki nem jószántából veszi igénybe, hanem mert valamit *muszáj* készpénzben kifizetnie – számlát, kamatot, gyógyszert, kenyeret. Érdekes kérdés, hogy hogyan véd meg az uzsorától az, ha szűkítjük a szegények forrásait.

Nem állítom, hogy semmi nem történik a szegénység enyhítése érdekében. Vannak hátrányos helyzetű településeket segítő programok, van a rászoruló (HH) gyerekeknek ingyenes iskolai étkezés, vannak pályázatok, amelyek a szegénységi ciklus megszakítását célozzák. Ám azt ki lehet jelenteni, hogy nem csak a források és a politikai akarat elégtelenek, hanem az odafigyelés is. Nem indult el az a folyamat, amely racionális közbeszéd tárgyává tenné előítéleteinket és azok kárait. Nem értjük, mit jelentenek a köztünk lévő különbségek: a pedagógusok képzésének gyakorlóterepéül továbbra is jelentős részben olyan iskolák szolgálnak, amelyekben nincs HH gyerek, HHH gyerek, cigánygyerek. (Az még vizsgálendő kérdés, hogy ezek a címkék – hátrányos helyzetű gyermek, halmozottan hátrányos helyzetű gyermek, SNI, azaz speciális nevelési igényű gyerek – az egyes gyerekekre aggatva nem válnak-e olyan stigmává, amely hosszabb távon kárt okoz a gyerekeknek. Az a gyanúm, hogy minden címke könnyen válik stigmává, és itt is ez a helyzet.)

¹² És egyben valamilyen „civilizációs lemaradásra” utalnak. Mrs Gaskell *My Lady Ludlow* című életképregénye 1858-ban jelent meg. Ebben jegyzi meg egy jóindulatú hölgyről, hogy a szegények látogatásakor tapintatlan kérdéseket tett föl a család gazdálkodásáról, mert „a legszegényebbek is a maguk módján szeretik elkölteni kevéske pénzüket”. (Mrs Gaskell, 1995. 160.)

Vagyis nem elég a segítő szándék – a segítés eszközeit is úgy kell kidolgozni, hogy ne ártsanak.

(*Hogyan fogadták el a helyzetet a szegények*) Ha a dolgok fokozatosan történnek, akkor a lehetetlen és elképzelhetetlen határai is fokozatosan tolódnak kifelé. A mai gettósított nyomor elképzelhetetlen lett volna akár 20 évvel ezelőtt is. Igaz, hogy a kezdet, a munka elvesztése hegyomlászerű hirtelenséggel történt, de utána beállt a fokozatos romlás. Hozzá lehetett szokni sok mindenhez. A változásokhoz alkalmazkodást is jó lenne a habitussal magyarázni. Ám több értelmezés lehetséges, és az egymást követő generációk élethelyzetének különbségeit is figyelembe kell venni.

Akik a rendszerváltáskor 30 évesek vagy idősebbek voltak, azoknál feltehetően már kialakult az a habitus, amelyet a kiszámíthatóan rendszeres, de nehéz munka és a szűkös biztonság formált. Az új körülmények teljesen eltértek a habitust formáló feltételektől. Ezért nem különösen meglepő, ha azok, akiknek sosem volt módjuk reflexíven értékelni saját beállítódásaikat, vagyis az alacsony képzettségűek, munkaerőpiacról kiszakadók, tehetetlenül kezdtek sodródni az általuk kezelhetetlen helyzetekben, vagy olyan új túlélési stratégiákat találtak ki, amelyek mindig csak pillanatnyi megoldást kínálnak (mint például a kamatos pénz). A jobb helyzetűeknél, ha megmaradt a (közeli) biztos munkahelyük, a habitus alapján megszokás nélkül folytatták életüket, vagy – mert nem kötötte őket a reflektálatlan habitus – új pályát kerestek maguknak.

Azok, akik már beleszülettek, beleszocializálódtak az új rendszerbe, nagymértékben családi körülményeiktől függően válhatnak újtó, saját sorsukat minden korábbinál jobban uraló polgárrá, vagy egy új típusú mélyszegény kultúra örököseivé. A fiatalok egy része számára a világ sokkal nyitottabb lett – más részük számára a korábbinál is sokkal zártabb.

Göncz Árpád mondotta 1999-ben elhangzott karácsonyi beszélgetésében: „Minden demokratikus rendszernek megvan a mozgástere ahhoz, hogy eldöntse, a leszakadókat mennyiben tekinti tehernek, mennyiben segítségre méltó – felzárkóztatható – embertársaknak. Nincs rá eszközöm, hogy fel tudjam mérni, ennek a társadalmi költsége-haszna mennyi, de a magyarországi harmincszázaléknyi »vesztes« számát rossznak, veszedelmesen magasnak érzem... (Segítésük) nem egyetlen kormány dolga, nem is a kisebbség, hanem a mindenkor többség ügye. Megkockáztatnám: osztársadalmi létkérdés.”

Nehéz megmondani, hogy meddig fogják a szegények belenyugvással túrni sorsuk reménytelen rosszra fordulását. Ez függ a romlás fokától is, a környezet toleranciájától is. Jó esetben egy-egy település odaadó polgármesterrel, szakemberekkel és pályázati pénzekkel megkísérelheti a szegények és cigányok együttműködésével a helyzet javítását.¹³ Ez azonban egyelőre a kivétel. Kivételek az egyéni kitörések is. Ha valakinek családja van, akkor már szinte lehetetlen, hogy őket a falun hagyva elinduljon szerencsét próbálni, az együttes költözésre pedig (ismétlem sokadszor) semmiféle lehetőség nincs. A teljes elképzelhetetlenségre a lehetséges válaszok, kivált, amikor a feketemunkát egyre szigorúbban tiltják, többnyire a család szétesése a gyerekek állami gondozásba adásával, a bűnözés, vagy a teljes önfeladós vegetálás a pusztulásig. A szegénységet bevonó etnikai színezet

¹³ Ilyen célt szolgálnak, jórészt európai pénzből, a „Legyen jobb a Gyermkeknek” Nemzeti Stratégia 2007–2032 kistérségi megvalósítási kísérletei.

miatt mindezt elsősorban „cigánykérdésnek” fogja föl egy növekvő csoport (többség?). Igaz, mondjuk a leghátrányosabb helyzetű kistérségekben (amelyekről van 2009. évi adatunk) a cigányok 70%-a, a nem cigányoknak „csak” 30 százaléka szegény. Ám minthogy a cigányok kisebbségben vannak, a szegények fele még e kistérségekben is nem roma!

Nő a cigánygyűlölet, nő a provokációk száma, mint például a Jobbik masírozása cigánylakta falvakban. A feltételek olyanok, hogy nagyon sok minden megvalósulhat a Spiró György által a *Feleségversenyben* vizionált cigányháborúból. Ugyanakkor a szembenállás nagy ívű eszkárlódását nehezíti a szegények és cigányok szétaprózottsága falvak tömegében, eszköztelenségük és szervezatlenségük. Másként: jósolni nem lehet, de a mai helyzet késélen táncol. A jövő pedig teljesen bizonytalan. Súlyos mai kérdések megoldása nélkül folyamatos a veszélyben lesz a társadalmi fenntarthatóság és a társadalmi összetartozás. A társadalmi fenntarthatóságot aláássa az anyagi javak pazarlása (termelés kiesés, segélyek szükségessége), az emberekkel, humán erőforrásokkal pazarlás (minden korosztály mintegy 20 százaléka „elvész”), és a súlyos alvó konfliktusok, amelyekből egyéni vagy kollektív lázadások nőhetnek ki. A társadalmi összetartozáson mind súlyosabb sebeket ejt a rasszizmus, a szegregálás, a gettósodás, a gyűlölet. Mindezen segíthetne a civil társadalom szolidaritásának erősödése. Akkor is kulcskérdés marad, hogy az állam – nagyon szűkös feltételek és kis mozgástér ellenére – megtalálja-e azokat a forrásokat, amelyek e problémákon érezhető mértékben elkezdenek segíteni. Ezek közül ma legfontosabbnak az egyenlőtlenségek alsó korlátjának hiányát látom. Következésképp a legfontosabb feladatnak a – jövedelmi, lakhatási, szolgáltatási – minimumok közmegegyezésre épülő biztosítása látszik, és pedig elsősorban a gyerekeknél. Arányuk ma csak 25–30 százalék – de ők a jövő 100 százaléka. A minimumok sem építhetők ki egy-két rendelkezéssel, rövid idő alatt. Ám ha a folyamat nem kezdődik el, javulás sem várható. Ez sem az egyéneknek, sem a társadalomnak nem jó perspektíva.

Irodalom

- Erdős Zsuzsanna, 2010. Gyermekszegénységet, családokat érintő jogszabályváltozások 2005–2009. In: *Gyerekesélyek Magyarországon*. A „Legyen jobb a gyermekeknek” Nemzeti Stratégia Értékelő Bizottságának 2009. évi jelentése. 133–162.
- Ferge Zsuzsa, 2006. Struktúra és szegénység. In: Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metaszetek*. Bp., Napvilág. 479–500.
- Ferge Zsuzsa et al., 1996. *Societies in transition*. International report on the Social Consequences of the Transition, a survey carried out as part of the SOCO project initiated and coordinated by the Institute for Human Studies, Vienna. Cross-national report on five countries, prepared by Zsuzsa Ferge, Endre Sik, Péter Róbert, Fruzsina Albert. http://www.fergezszuzsa.hu/docs/social_costs
- Gaskell, Elisabeth, 1995. *My Lady Ludlow*. Chicago, Academy Chicago Publishers.
- Kertesi Gábor–Kézdi Gábor, 2009. Általános iskolai szegregáció Magyarországon az ezredforduló után. *Munkaerőpiaci Tükör*, 2009. Bp., MTA Közgazdaságtudományi Intézet.
- Kolosi Tamás–Tóth István György, 2008. *Újratervezés: Életutak és alkalmazkodás a rend-*

szerváltás évtizedeiben. Kutatási jelentés a „háztartások életút vizsgálata” (HÉV) alapján. Bp., Tárki.

The Marmot Review: *Fair Society, Healthy Lives* (2010) Chair: M. Marmot, Strategic Review of Health Inequalities in England post, 2010.

Stiglitz, Joseph E.–Sen, A., J.–Fitoussi, P. 2009. *A bizottság jelentése a gazdasági teljesítmény és a társadalmi fejlődés méréséről*. www.stiglitz-sen-fitoussi.fr

Szalai Júlia, 2007. *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Bp., Osiris.

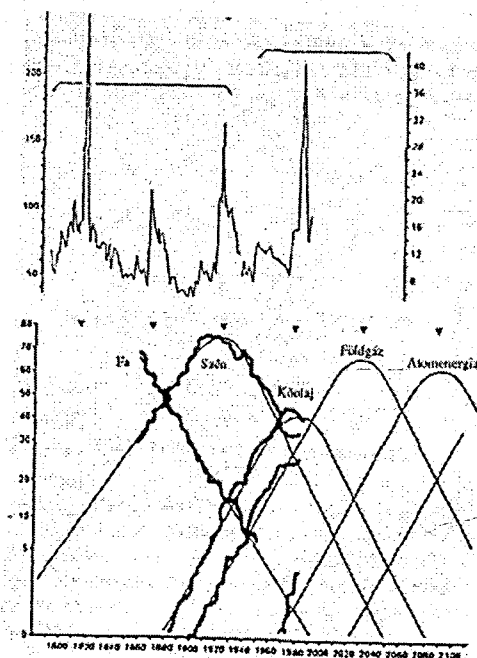
Wilkinson, Richard, 2005. *The Impact of Inequality*. New York: The New Press

Wilkinson, Richard, 2006. The Impact of Inequality. *Social Research: An International Quarterly*. Issue: Volume 73, Number 2 / Summer 2006. 711–732.

FOKASZ NIKOSZ EGYRŐL NÉGYRE?¹

Minden komolyabb gazdasági válság kettős arculatú. Egyrészt előtérbe kerülnek a katasztrófaelhárítás éppen aktuális feladatai, az adott pillanatra, vagy maximum a következő egy-két negyedév kilátásaira koncentráló rövid távú teendők. Másrészt ezek a válságok gazdasági-technológiai értelemben új korszak nyitányának is tekinthetők. Ez volt a helyzet a huszadik század két legnagyobb válságával, az 1929–33-as nagy visszaeséssel és a hetvenes évek olajválságával is. Az 1. ábráról világosan leolvasható e korszakváltások egyik fontos részmechanizmusa.

1. ábra: Az alapvető energiaforrások részesedése a világ energiatermeléséből, és áraik alakulása

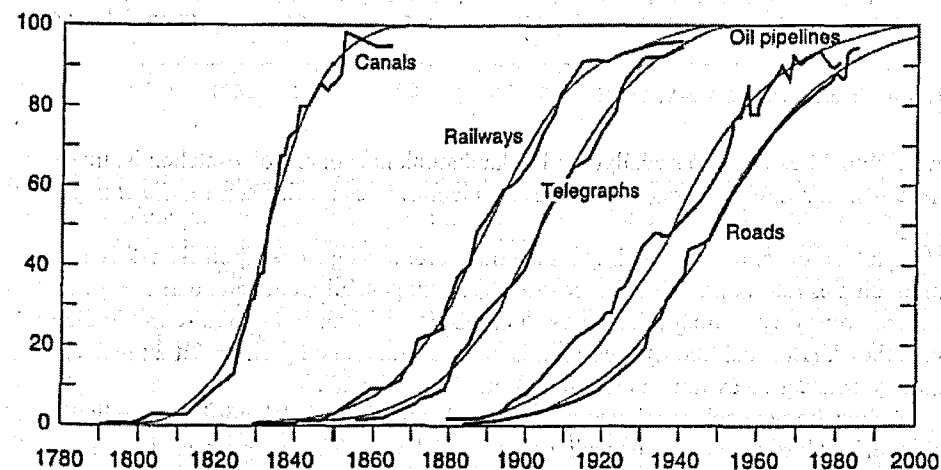
Forrás: Modis 1992.

¹ A tanulmány a Társadalomkutatás 2010. 1. számában megjelent cikk továbbfejlesztett változata. A tanulmány alapjául szolgáló kutatás a K73033 számú OTKA-pályázat keretében zajlott.

Az olyan alapvető energiaforrások, mint a fa, szén, kőolaj, földgáz részesedésének alakulása a világ energiatermeléséből, szabályos mintázatot mutat. Jól elkülöníthetők például az alapvetően szénre, illetve az alapvetően kőolaj-földgázra alapozó technológiai-gazdasági korszakok. A fa, mint energiaforrás szerepe több mint egy évszázada csökkenő pályát követ. A fának ez az évszázados relatív háttérbe szorulása a szén, a kőolaj és a földgáz egymás követő, de jó ideig egymást átfedő és párhuzamos előretörésének köszönhető. Megfigyelhető, hogy az adatok szerint a szén valamikor a múlt század húszas éveiben, a kőolaj és a földgáz pedig a hetvenes években jutott túl részesedése csúcspontjára. Figyelemreméltó, hogy ezek a fordulópontok milyen pontosan esnek egybe a huszadik század két legnagyobb válságával.

Az ábrán látható helyettesítési folyamat azért különösen figyelemreméltó, mivel a mindenkor legfontosabb energiaforrás részesedésében bekövetkező fordulóponthoz – relatív háttérbe szorulásának kezdete – egybeesik piaci árának ugrásszerű emelkedésével. Gazdaságtörténetből tudható, s ennek a történetnek egy része az ábráról is leolvasható, hogy először a szén, majd a szalma, majd a fa, később pedig a szén, végül pedig a kőolaj ára emelkedett nagy hirtelen. Ez mindegyik esetben „annak jele, hogy a legfontosabb energiaforrás csak elégtelen mennyiségben bővíthető. A túl gyorsan növekvő kereslet mögött egyre jobban elmarad a kínálat. A magas árak aztán alaposan le is hűtik a túlságosan felpörgött növekedést” (Bródy, 1998. 6.). A gazdaság csak olcsó, pótlólagos új energiaforrások beállításával kaphat ismét lábra. Megfigyelések szerint az így kialakuló lassúbb és gyorsabb növekedési szakaszok mintegy ötvenévnyi hosszúságú hullámokat írnak le. Ráadásul a legfontosabb energia árának ez a rendre bekövetkező ugrásszerű növekedése egybeesett az úgynevezett Kondratiev-ciklus tetőpontjaival, s talán ez a visszacsatolós szabályozórendszer lehet az, amely a világ gazdaság mozgásának ötvenéves ciklusait előidézi.

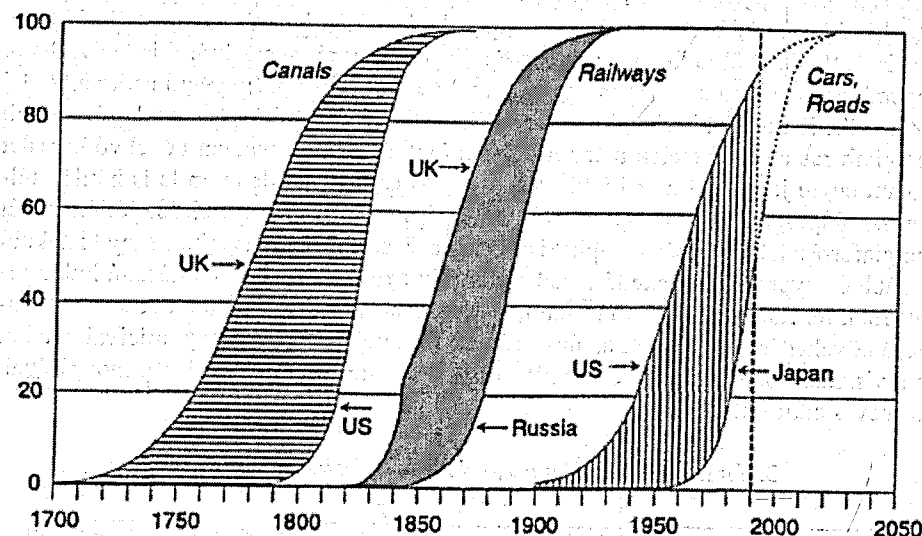
2. ábra: Közlekedési infrastruktúrák diffúziója az USA-ban

Forrás: Grubler-Nakicenovic-Viktor, 1999.

A 2. ábrán a három legfontosabb közlekedési hálózat, a csatornák, a vasút és a szilárd burkolatú utak innovációs hullámainak időbeli alakulását ábrázoltuk, az Egyesült Államok esetében. Megjegyezzük, hogy az ábra nem az abszolút számokat, hanem az egyes hullámok szaturációs szintjéhez viszonyított relatív részesedéseket mutatja be. Figyelemreméltó, hogy ezek az innovációs hullámok is a Kondratiev-ciklusoknak megfelelő, mintegy féévszázados késleltetéssel követték egymást. Megjegyezzük, hogy a vasút és a táviratok, valamint az utak és az olajvezetékek erősen szinkronizáltak ható időbeli dinamikája valamiképpen a közlekedés és a „kommunikáció” egymást kiegészítő mély kapcsolatára utal.

3. ábra: A későn indulók felzárkózása

Forrás: Grübler-Nakicenovic-Viktor, 1999.

Az előbbiekhöz hasonló szabályokra bukkanhatunk más országok esetében is, miközben néhány későn induló ország esetében e téren igen sikeres felzárkózás (3. ábra) figyelhető meg.

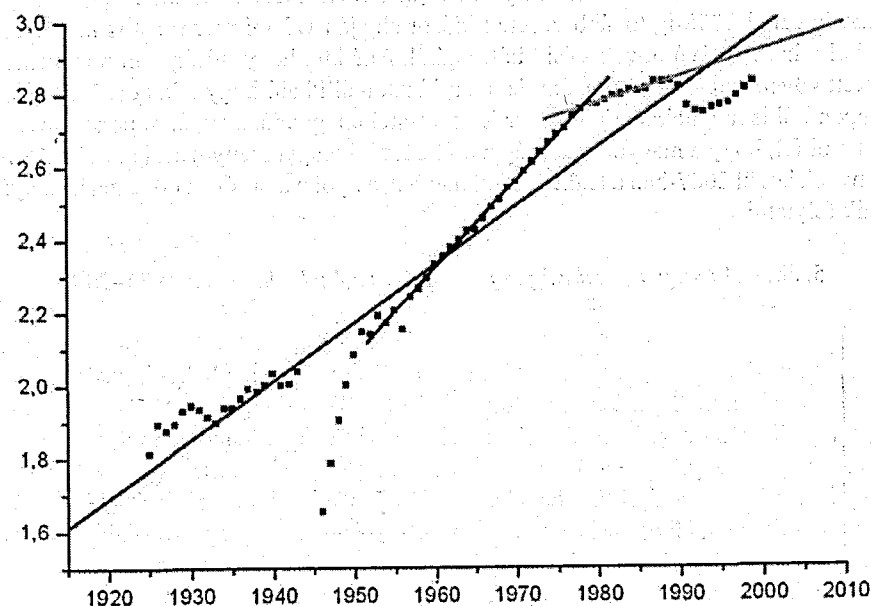
E felzárkózás, illetve ennek ígérete a magyarországi gazdaságpolitikának is egyik fő motívuma és retorikai fogása. Bokros Lajos szerint például „feltétlen közmegegyezés van abban, hogy várjuk, óhajtjuk hazánk mielőbbi felzárkózását a nyugat-európai életszínvonalhoz”. (Bokros, 2004.) S egy ma is aktív politikus pedig ekkortájt az ígérte, hogy „Magyarország 15 év múlva eléri az EU-országok átlagát”.

Ahhoz, hogy közelebbről megvizsgálhassuk e felzárkózás lehetőségét, s anélkül hogy egyszerű jóslásokba bocsátkoznánk, megpróbáljuk e kérdést a magyar gazdaság huszadik századi teljesítményének perspektívájába illeszteni.

A gazdasági növekedés mérésének és a hosszú távú gazdasági idősorok összeállításának általános nehézségei régóta közismertek (Jánossy, 1963., Bródy, 1979., Fokasz, 2002.).

A statisztikai módszertan radikális megváltoztatása további járulékos nehézségeket okozott Magyarország két világháború közötti és a második világháború utáni gazdasági teljesítményének, gazdasági növekedésének összehasonlítása terén (Ehrlich, 1968., Csernok, 1968., Árvay 1971.). A hatvanas években lezajlott vitákra és új módszertani megközelítésekre támaszkodva Bródy Andrásnak az évtized második felében már sikerült összeállítania a hazai gazdasági növekedés 1925-től 1965-ig terjedő egységes idősorát (Bródy, 1967.), s azóta ezt az idősort a KSH hivatalos adatainak felhasználásával ki-ki saját céljainak megfelelően már maga is tovább vezethette.²

4. ábra: A magyar gazdaság teljesítőképességének alakulása 1925–1999, 1949=100

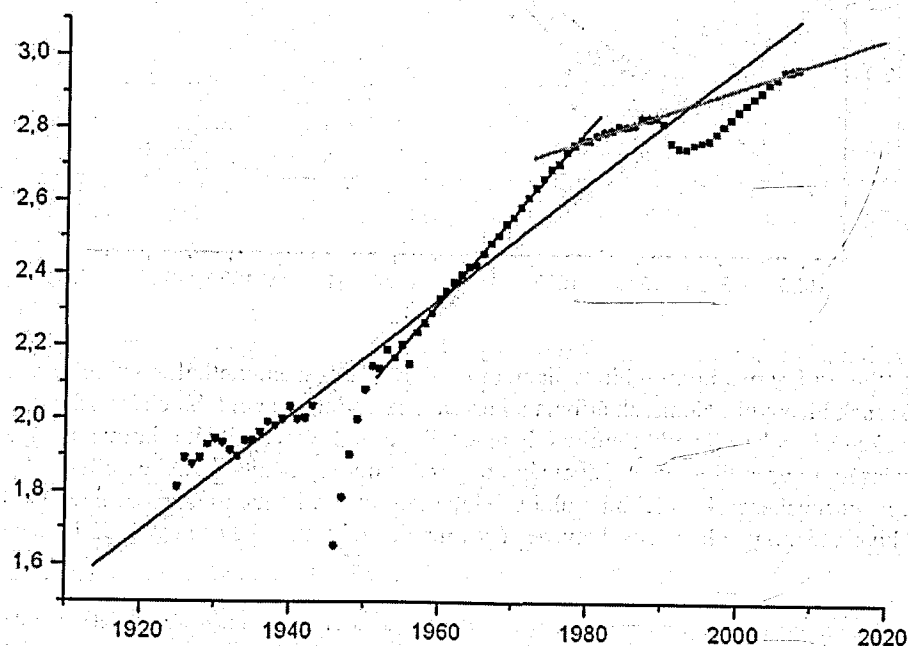
Az 1999-ig így meghosszabbított diagram (4. ábra) több szempontból is különösen érdekesnek bizonyult. Nemcsak átfogja a huszadik századot, hanem több eltérő sebességű növekedési szakasz is elkülöníthető benne. Világosan kiderül például, hogy a magyar gazdaság a huszadik század folyamán átlagosan mintegy négyszázalékos növekedési ütemmel igyekezett közelebb kerülni az előtte járó nyugati gazdaságokhoz. Ezen belül jól kivehető, hogy a hatvanas-hetvenes évek majdnem hatszázalékos növekedési ütemé-

² Megjegyezzük, hogy a hosszú távú idősorok esetében gyakran alkalmazott fogásnak megfelelően a diagramok függőleges tengelyén az eredeti adatok helyett azok logaritmikussát célszerű ábrázolnunk. Ennek az ábrázolásmódnak az a közvetlen előnye, hogy az állandó ütemű, egyenletes növekedés időszakai könnyen felismerhetők, mert a diagram pontjai ilyenkor valamilyen egyenesre illeszkednek, ráadásul a növekedési ütemek éppen az így kapott egyenesek meredekségével azonosíthatók.

nek a hetvenes évek két olajválsága vetett véget, utat nyitva a nyolcvanas évek csaknem stagnálásba hajló, s végül a lelkekben a rendszerváltozásnak is megágyazó alig másfél százalékos növekedési pályájának. Az ábra segítségével jól lehetett illusztrálni, hogy a magyar gazdaság a huszadik században a második világháborús összeomlás után a legnagyobb visszaesést éppen a rendszerváltozás során, a kilencvenes évek első felében szenvedte el. Hatásosan lehetett találni azt a tényt, hogy az évezred végére a magyar gazdaság egy csaknem mindent felforgató rendszerváltozás, s a magyar társadalom egy évtizednyi megfeszülése révén teljesítőképességét tekintve eljutott végre oda, ahonnan elindult, azaz ismét elérte az 1989-es szintet.

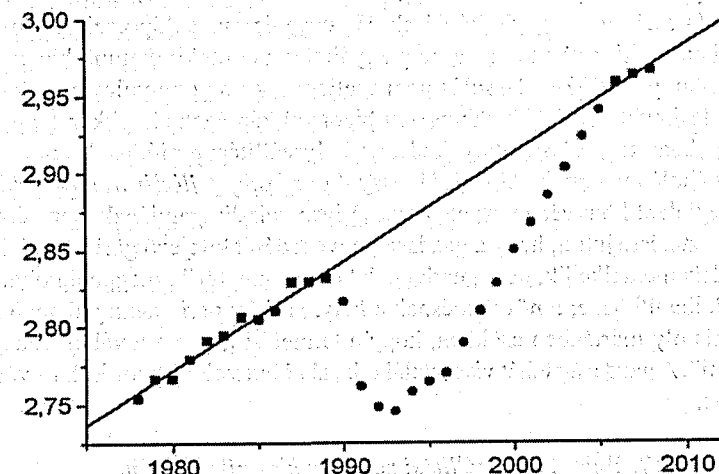
S persze fel lehetett vetni azt a jövőt firtató kérdést, hogy a kilencvenes évek közepe táján végre beinduló gazdasági növekedés vajon meddig tart ki. A KSH legfrissebb adatainak felhasználásával, mindenfajta akkurátus mérítség nélkül, csak úgy illusztratív céllal 2008-ig tovább vezetett idősor alapján valami már most is megsejthető ezekből a hosszú távú növekedési kilátásokból. Anélkül, hogy túlságosan messzemenő, elsietett következtetéseket vonnánk le, annyi bizton állítható hogy a kapott 5. ábra több szempontból is meglehetősen meglehetősen. Először is az a sejtélem, gyanú, s egyúttal persze rossz érzés merül fel, hogy a magyar gazdaság a múltból ránk hagyományozott lehetséges forgatókönyvek közül 2007-ben a legkedvezőtlenebbet, a nyolcvanas évek növekedési pályáját látszik folytatni.

5. ábra: A magyar gazdaság teljesítőképességének alakulása 1925–2008

A legutóbbi mintegy három évtizedet külön is kiemelő diagramon (6. ábra) jól látható, hogy a gazdasági növekedés 2007-ben éppen akkor lassult le, amikor elértük a nyolcvanas évek (pontosabban az 1978 és 1989 közötti időszak) trendvonalát, és a növekedési pálya szépen odasimulni látszik ehhez a trendhez.

6. ábra: A magyar gazdaság teljesítőképességének alakulása 1974–2008

Ezzel az odasimulással persze csínján kell bánni, hiszen két év adata nyilván nem mond semmit egy éppen kirajzolódni vélt tendenciáról. Ráadásul a 2008 végi, de még inkább a 2009-es év tapasztalatai alapján biztosak lehetünk abban, hogy a világválság jóvoltából a gazdasági teljesítőképesség növekedését kifejező görbe néhány évre éppen e trend alatt lesz. Ez mindenesetre azt vetíti előre, hogy a közelmúlt legrosszabb forgatókönyve, a rendszerváltáshoz vezető, s a rendszerváltással valamiféle ántivilágba utalt nyolcvanas évek a növekedés tekintetében hirtelen mint elérendő, vágyott cél ugrik a múltból elének.

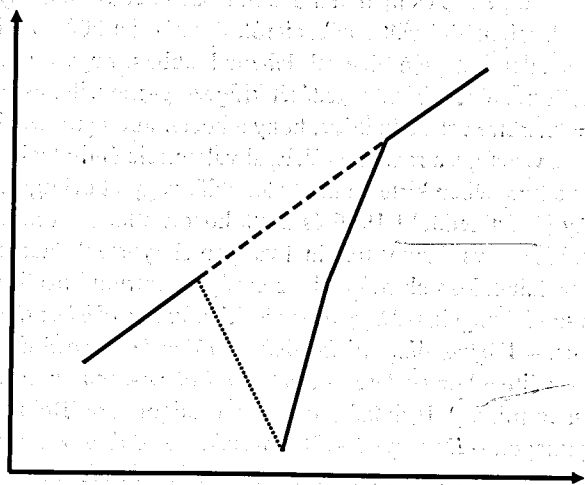
Pedig volt egy jó évtizedünk! 1996 és 2006 között átlagosan mintegy évi négy és fél százalékkal, tehát az évszázados trendnél valamivel gyorsabb ütemben növekedtünk. Azonnal meg is szólaltak korunk prófétái, az európai centrum közeli utolérésének déli-bábjával hitegető szíréhangok. – *Magyarország 15 év múlva eléri az EU országok átlagát* – ígérte a politikus. – *Várjuk, óhajtjuk hazánk mielőbbi felzárkózását a nyugat-európai életszínvonalhoz* – vélte a közgazdász. – *Mindez a Bokros-csomagnak köszönhető!* – fényezik egyesek még mindig, leginkább persze a csödgondnok Bokros Lajos maga, az egykori mentőcsomagot. – *Dehogynis!* – vélik mások. – *A Bokros csomag hatása 1999-re már kifulladt! Inkább a Széchenyi-terv anticiklikus, beruházásélénkítő eszközeinek köszönhető, hogy Magyarország lehülő világ gazdasági környezetben, még 2001 után is jól teljesített!* – magasztalják sokan, köztük az alkotó Matolcsy György maga a Széchenyi-tervet.

A 2007-es hirtelen lassulásnak kevesebb gazdája akadt, a magyarázatok azonban itt is rendkívül sokfélék voltak. – *Kicsi és nyitott gazdaságban nem lehet, az eladósodás növekedésével hitelből pedig nem szabad keresletet élni.* – *A hitelfelvevő állam mindenkit*

kiszorít a hitelpiacról, a redisztribúció mértéke pedig önmagában is fojtogató – hangzik sokfelől. – A terheket a vállalkozások nem bírják, az adókat, a munkát terhelő járulékokat csökkenteni kell. – Ez az adózási hajlandóságot is növelné, s így növekednének az állam bevételei – mondják egyesek. – Ugyan már, az adócsökkentéshez az állami kiadásokat is jelentősen le kellene faragni – vetették ellene mások. – Keynes egyébként is halott – bár hosszú távon persze mindannyian azok vagyunk.

Bokros vagy Matolcsy? Friedmann vagy Keynes? Könnyen kiderülhet, hogy ezek legjobb esetben is csak másodrendű kérdések. Ha ugyanis munkahipotézisként elfogadjuk azt, amit ebben a pillanatban persze még egyáltalán nem tekinthetünk bizonyítottnak, nevezetesen, hogy a 2007-es lassulás nem esetleges, s hogy a nyolcvanas évek trendjéhez való odasimulás a későbbiekben sem bizonyul káprázatnak, akkor Magyarország 1978 és 2007 közötti gazdasági növekedése a helyreállítási periódusok Jánossy Ferenc által kifejtett általános sémáját követi. Jánossy *A gazdasági fejlődés trendvonaláról* című 1975-ben megjelent könyvében számos ország igen sok diagramjának elemzése alapján arra a következtetésre jutott, hogy a gazdaság növekedését kifejező görbe a válság elmúltával „meredeken emelkedik, de a trendvonalat elérve megtörik, mégpedig olyan élesen, mintha egy falba ütközne; a növekedésnek a helyreállítási periódusra jellemző rohamos üteme ugyanis oly mértékben csökken, hogy a termelési görbe a továbbiakban a trendvonalat követi”. A gazdaság tehát visszatér oda, ahol lett volna akkor is, ha a válság nem következik be.

7. ábra: A helyreállítási periódus klasszikus sémája
Jánossy Ferenc szerint

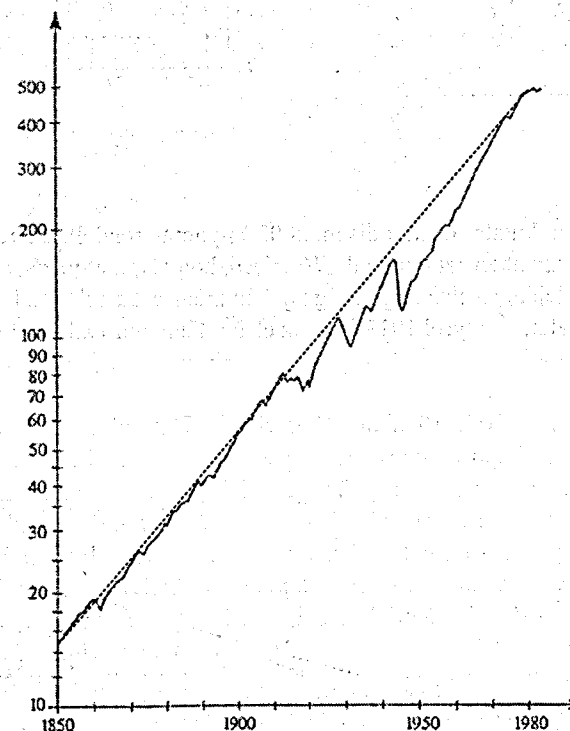

Így nézve a mögöttünk lévő „jó évtized” csupán egy egyszerű helyreállítási periódus. Egy utolérési szakasz, ráadásul nem – mint ígérték – a nálunk fejlettebb mások, csupán önmagunk, mi több, legrosszabb önmagunk utolérésének szakasza volt. Márpedig a helyreállítási periódusban a helyreállítási periódus ténye, s nem az egyes gazdaságpolitikai részletek a döntőek. Amíg a helyreállítás tart, a gazdasági növekedési ütem szükségképpen

gyors, de amint a helyreállítási periódus lezárul, az ütem így vagy úgy, de szükségképpen hirtelen lelassul. A konkrét gazdaságpolitika mindig ronthat vagy javíthat a dolgon, de a sémához képest csak másodlagos szerepű lehet.

Megjegyzem, Jánossy szóhasználatát nyilvánvalóan a második világháború utáni helyreállítás befolyásolta, példái is döntően erre az időszakra vonatkoznak. Az általa felfedezett sémában azonban jóval általánosabb regenerálódási folyamatok érhetők tetten. Ezt illusztrálja a 8. ábra, amelyen jól kivehető egy az első világháborút megelőző több mint fél évszázados egyenletes növekedési szakasz, egy a két világháború és világválság által jellemzett korszak, valamint egy újabb, a második világháborútól a hetvenes évek végéig terjedő, igen gyors és egyenletes növekedést mutató időszak. A diagramból azonban az is látszik, hogy a második világháború utáni gyors fejlődés lényegében egy hosszú, több évtizedes utolérési szakasz, amelynek révén a világ gazdasága a hetvenes évek végére eljut ugyanoda, ahol lett volna akkor, ha az első világháborúval elindult „katasztrófák kora”³ nem téríti el addig „megszokott” növekedési pályájától.

8. ábra: Világtermelés (milliárd dollár, 1913-as áron)

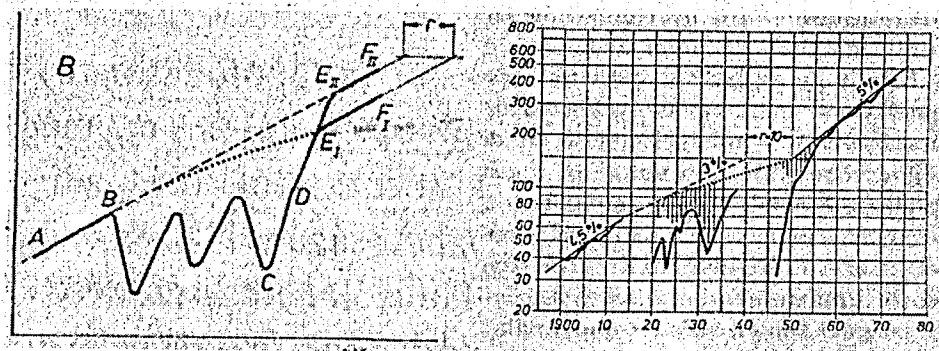

Forrás: Kuczynski, 1987

³ Hobsbawm, Eric: *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története 1914–1991*. Bp., Pannonica, 1998.

A Jánossy által felismert növekedési formát, a gazdasági válságok lefolyásának univerzális jellegét két olyan további példával szeretném illusztrálni, amelyeket ő maga egyébként ellenpéldaként értelmezett. Az első példa Németország esete, amelyről Jánossy annak idején azt állapította meg, hogy az első világháború, az 1929–33-as világgazdasági válság, valamint a második világháború egymást átfedő visszaesései miatt gazdasági fejlődése nem érte el a korábbi trendvonalat, s egy tartós és többé már le nem dolgozható, mintegy évtizedes lemaradást volt kénytelen elkönyvelni (9. ábra).

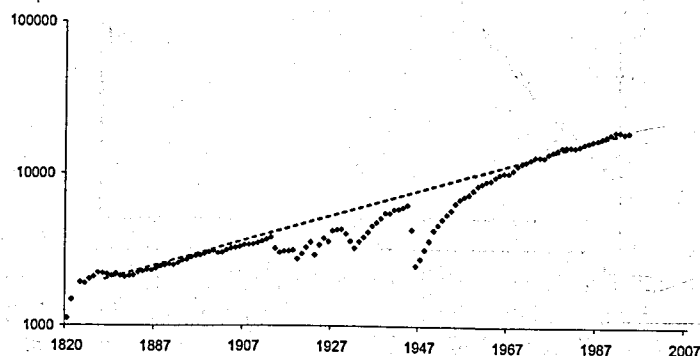
9. ábra: A trendvonal lehetséges eltolódásának sematikus vázlata és Németország esete

Forrás: Jánossy, 1975

Az Angus Maddison kutatásai (Maddison, 2003.) nyomán rendelkezésre álló lényegesen hosszabb idősorok azonban azt mutatják (10. ábra), hogy Németország a huszadik század hetvenes éveinek elején, az első olajválság tájékán mégiscsak behozta lemaradását, és elérte azt a trendvonalat, amelyről 1913-ban, az első világháborúval kezdődött katasztrófasorozattal tért le.

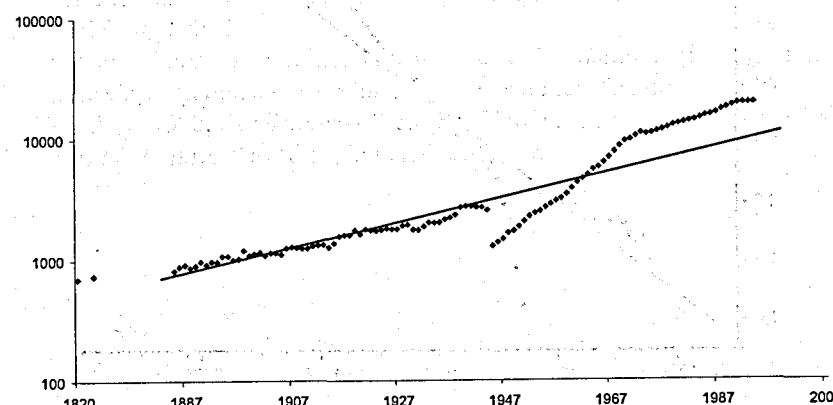
10. ábra: Németország GDP

Forrás: Maddison, 2003

Más típusú értelmezési problémát jelentett Jánossy számára Japán esete. Annak idején még úgy tűnhetett, hogy a dolgok „szerencsés” összejátszása alapján a japán gazdaság teljesítményének növekedése tartósan meghaladja a két világháború közötti trendből adódó értékeket. Számos gazdasági ágazat időszora szinte átdöfte a trendvonalat. A 11. ábráról azonban világosan kiderül, hogy a japán gazdaság sem sokáig bírta a gyorsabb növekedési ütemet, s bár a hatvanas évek második felében megszerzett előnyt nem veszítette el, valamikor az első olajválságot követően, a XIX. század végétől a második világháborúig kirajzolódó trend feletti, de azzal párhuzamos növekedési pályára állt rá. Ez az „ellenpélda” is azt bizonyítja, hogy bár a trendvonal nem fátum, mégis arra utal, hogy a gazdasági növekedést hosszú távon valami nagyon reálisan jelen lévő, nagy tehetetlenségű tényező határozza meg.

11. ábra: Japán GDP

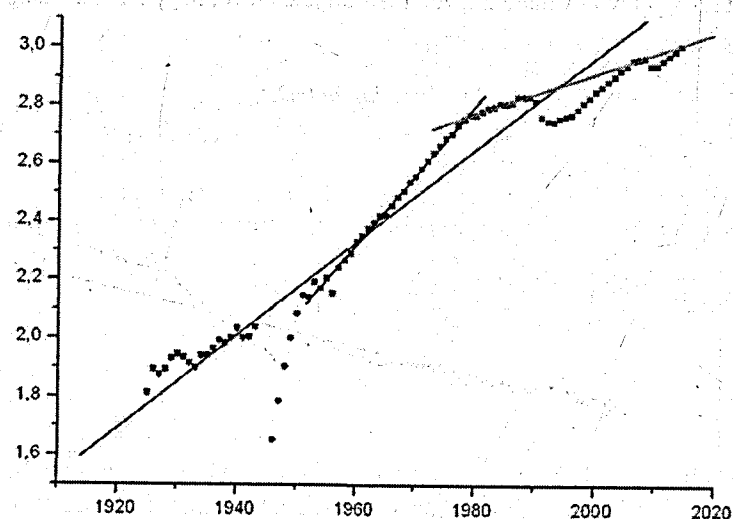
Forrás: Maddison, 2003

A gazdasági fejlődés trendvonalának az 5. valamint 7–8. ábrákon megfigyelhető stabilitása alkalmat ad arra, hogy a magyar adatok egyszerű extrapolációjával óvatosan felvázoljuk a következő néhány év egy lehetséges forgatókönyvét. Ha elfogadjuk a 2009-re napjainkban szokásszerűen mondott mintegy 6%-os visszaesést, és feltételezzük, hogy az óvatos optimizmussal 2010-re várható stagnálás után a gazdaság 2011-től a „szokásos” évi négyszázalékos növekedési ütemmel próbálja meg behozni lemaradását, akkor is csak arra számíthatunk, hogy negyedszázados késleltetéssel 2014-ben érhetjük el ismét a nyolcvanas évek trendvonalát (12. ábra).

S ezek után még mindig kérdés marad, hogy akkor mi történik. A magyar gazdaság megint a nyolcvanas éveknek a stagnálástól alig megkülönböztethető 1 százalékos trendjére áll rá, vagy tartósan visszatér a huszadik század átlagosan érvényesülő 4 százalékos növekedési pályára. Az eddigiekből ugyanis valószínűsíthető, hogy Magyarországon egy gazdasági rendszer teljes lecserélése sem volt elegendő ahhoz, hogy hosszú távú fejlődési lehetőségeinket tekintve ne a levedleni remélt nyolcvanas évek tűnjének továbbra is meghatározónak. Mindebből azonban több kritikus kérdés is adódik. Jánossy ugyanis

nemcsak felismerte a helyreállítási periódusok lefutásának univerzális sémáját, hanem kísérletet tett a trendvonal válságokon átívelő stabilitásának magyarázatára is. Azt állította, hogy a trendvonal meredeksége, azaz egy ország hosszú távú „gazdasági fejlődése végső soron a munkaerő fejlettségétől és fejlődési lehetőségeitől függ”. Az általa bevezetett szakmastruktúra-fogalom pedig a gazdasági növekedés végső magyarázatát a társadalomba ágyazza. Egy gazdaság teljesítőképessége tehát végső soron társadalmi kérdés, amelyben a szociológiának elsődleges illetékessége lehet.

12. ábra: A magyar gazdaság teljesítőképességének alakulása, 1925–2014

A nyolcvanas évek trendjének erősen valószínűsíthető stabilitásából persze nem feltétlenül következik, hogy Jánossy teoretikus magyarázata is megállja a helyét. Felvethető ugyanakkor, hogy amit saját külön bejáratú válságaink során eddig tettünk, illetve napjainkban – egy súlyos világgazdasági válság közepette – éppen teszünk, mennyiben szolgálja a gazdasági növekedés társadalmi feltételeinek javítását, s segít hozzá ahhoz, hogy a nyolcvanas éveket végre az ország gazdasági fejlődési potenciálja tekintetében is magunk mögött hagyhassuk. Mindezek azonban inkább csak problémafelvetések, kérdések, a válaszok további aprólékos kutatást igényelnének.

Irodalom

- Árvay János: A nemzeti jövedelem és a nettó nemzeti termelés új idősorai. *Statisztikai Szemle*, 1971. 49. évf. 6. 563.
- Bokros Lajos, 2004. *Verseny és szolidaritás*. Bp., ÉS Könyvek.
- Bródy András, 1967. Gazdasági növekedésünk üteme 1925-től 1965-ig. *Közgazdasági Szemle*, 13. évf. 4. 417–431.
- Bródy András, 1979. A növekedési ütemek méréséről. *Gazdaság*, 14. évf. 4. 17–27.

- Bródy András, 1998. Előrejelzésekről utólag. *Kritika*, 1998. augusztus
- Csernok Attila: Magyarország nemzeti jövedelme a „nemzetgazdasági számlarendszer” alapján. *Statisztikai Szemle*, 1968. 46. évf. 1. 3.
- Ehrlich Éva: A nemzeti jövedelmek dinamikus nemzetközi összehasonlítása naturális mutatókkal. *Közgazdasági Szemle*, 1968. 14. évf. 8. 993.
- Grübler, Arnulf–Nakicenovic, Nebojsa–Viktor, David G., 1999. Dynamics of energy technologies and global change. *Energy Policy*, Volume 27, Number 5, May 1999. 247–280.
- Jánossy Ferenc, 1963. *A gazdasági fejlettség mérhetősége és új mérési módszere*. Bp., Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Jánossy Ferenc, 1975. *A gazdasági fejlődés trendvonaláról*. Bp., Magvető.
- Fokasz Nikosz, 2002. *Robinsontól a tőzsdéig*, Bp., Új Mandátum.
- Kuczynski, Thomas, 1987. Külkereskedelem a Nagy Válság idején – egy kivételes példa. In: Berend T. Iván–Borchardt, Knut (szerk.): *Válság, recesszió, társadalom*. Bp., Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Maddison, Angus, 2003. *The world economy: historical statistics*. Paris, Organisation for Economic Co-operation and Development, Development Centre.
- Modis, Theodore, 1992. *Predictions – Society's Telltale Signature Reveals the Past and Forecasts the Future*. New York, Simon & Schuster.

A BÜNZÉS TÁRSADALMI REPRODUKCIÓJA, DEVIANCIA-KONTROLL, BÜNZÉSKONTROLL

Devianciák számbavétele, deviancia-kontroll

A kriminológia a bűnözést történetileg változó, komplex társadalmi-jogi jelenségnek tekinti. Olyannak, amelyen belül egyaránt vizsgálnia kell a meghatározott területen és időszakban végrehajtott bűncselekményeket, valamint azok elkövetőit és sértettjeit. A kriminológiai kutatások felszínre hozzák a bűnözés más társadalmi jelenségekkel való kapcsolát, a bűnözést keletkeztető, tápláló és fékező folyamatokat, továbbá azokat a tényezőket, amelyek meghatározzák a bűnözés szerkezetét, dinamikáját és tendenciáját.

A bűncselekmény fogalma szociológiai értelemben igen sokrétű, hiszen erőszakos, vagyon elleni, közlekedési, politikai vagy gazdasági bűntetteket egyaránt felölel. Ezekben gyakran csak annyi közös vonás fedezhető fel, hogy megvalósításukat az adott társadalom az adott viszonyok között büntetőjogi tilalom alá helyezi, és az elkövetőkkel szemben büntetőjogi szankciókat alkalmaz. A társadalmi okok és a reprodukciós folyamatok szempontjából a bűnözés különböző előfordulási formái némelykor közelebb állnak más deviáns viselkedésekhez, mint egymáshoz. Az erőszakos bűncselekmények, az alkoholizmus és az öngyilkosság társadalmi felhajtóerői például inkább emlékeztetnek egymásra, mint a fehérgalléros bűnözésre. Egyes deviáns viselkedési formák közös társadalmi gyökereinek felismerése a hazai kutatásokban a nyolcvanas évek elejére tehető (Társadalmi beilleszkedési zavarok 1984).

A deviáns viselkedési formák számbavétele nem egyszerű feladat, hiszen pusztán a regisztrált adatok alapján nehéz egy társadalom morális állapotára következtetni. Előfordulhat ugyanis, hogy a társadalomban, illetve az adott közösségben tartósan vagy átmenetileg nagyfokú tolerancia alakul ki bizonyos normasértő ön- vagy közveszélyes magatartásokkal, jelenségekkel szemben. Ilyen helyzetekben az emberek tolerálják például az alkoholista életvezetést és az ezzel összefüggésben kialakuló családon belüli erőszakot. Nem stigmatizálják az öngyilkosok családtagjait, a kábítószerfüggők életmódját. Az, hogy egy társadalom milyen negatív magatartásokra reagál, mikor érzi szükségesnek az intézményes reakciót, továbbá hogy mikor, milyen eszközökkel kívánja végrehajtani a „szakszerű” (egészségügyi, szociális) vagy a büntető jellegű beavatkozást, sok tényező együtt hatásának függvénye. A reagálás az előbb már említett társadalmi toleranciaképességtől, a demokratikus és kulturális hagyományoktól, a szaktudományok fejlettségétől függ, és attól, hogy az általuk kínált „készletből” milyen fajta eszközöket választ ki a kormányzat. Természetesen az sem mellékes tényező, hogy a társadalom mekkora anyagi áldozatot képes és hajlandó vállalni. Elsorvasztja-e vagy inkább korszerűsíti az alkoholbetegek pszichiátriai kezelését? Az sem közömbös, hogy az egészségügyi ellátó- és gondozórendszer a betegség milyen stádiumában fogadja be a szenvedélybetegeket, milyen eredménnyel, hatékonysággal képes kezelni a negatív jelenségeket, úrrá tud-e lenni a krízishelyzeteken. Figyelembe kell azt is venni, hogy a devianciák újratermelődéséhez mennyiben

járulnak hozzá maguk az intézmények (például a szakszerűtlen zártintézeti kezelésekkkel vagy a börtönártalmakkal).

A számbavételnél nyomon kell követni egy-egy deviáns jelenség sajátos reprodukcióját, valamint a különböző deviáns jelenségek egymást erősítő vagy gyengítő hatásait is. Magyarországon például a 100 ezer lakosra jutó öngyilkosságok száma közel egy évszázadon keresztül, egészen az 1980-as évek közepéig folyamatosan növekedett, majd 1986 és 1993 között 45,3-ról 35,9-re csökkent. Átmeneti kedvezőtlen változás után 2000-ben már feleannyi öngyilkosságot – százezer lakosra 29-et – regisztráltak, mint a nyolcvanas évek közepén (Bukodi et al., 2004). Ezt a szakemberek nem a pozitív hatású társadalmi folyamatokkal hozzák közvetlen összefüggésbe, hanem a korszerű antidepresszáns gyógyszeres intenzívebb hazai alkalmazásának tulajdonítják. A nyilvántartott öngyilkosságok áldozatainak száma a vallásos szemlélet társadalmi terjedésével is csökkenhet. Mivel egyes egyházak elítélik az öngyilkosságot, és ez stigmatizáló hatású a hozzátartozókra is, gyakran előfordul, hogy a család eltitkolja a halál valódi okát. Befolyásolja a statisztika alakulását az is, hogy a biztosítók öngyilkosság esetén nem fizetnek életbiztosítást.

Az öngyilkosságok egy része a társadalmi kapillaritás következtében áttérőldhet a bűnözés területére is. Az esetek nagy részében ugyanis a két különböző típusú magatartás nem más, mint problémamegoldó erőszakos viselkedés. Az önpusztítás egyes helyzetekben romboló, másokat megsemmisítő erőszakként jelenhet meg, amit a bűnügyi statisztika tart nyilván. Miközben tehát az egyik típusú deviancia csökkenhet, a másik emelkedhet, és egymást helyettesítő magatartási formává is válhat (Hacker, 1936). Ezt a hazai adatok is alátámasztani látszanak. Az öngyilkosságok előfordulásának csökkenésével párhuzamosan az említett időszakban az erőszakos bűnözés növekedése volt megfigyelhető (az 1980-as évek közepéhez képest 1993-ig 68–70 százalékkal, majd 2000-re 191 százalékkal, azóta jelentős változás nem történt).

A deviáns jelenségek csak bonyolult társadalmi beágyazottságukban értelmezhetőek. A társadalmi reakciók meghatározó jelentőségűek, hiszen mindenkor megítélés kérdése az, hogy milyen viselkedést milyen körülmények között tolerálnak, tűrnek, vagy éppen tiltanak. A társadalompolitika legátfogóbb szintjén mind a reprodukció, mind a beavatkozás – deviancia-kontroll – szempontjából csak azok az ön- vagy közveszélyes viselkedések relevánsak, amelyek az adott társadalmi viszonyok között intézményes reakciókat váltanak ki. Az intézményes – túlnyomórészt beavatkozó – reakciók a szaktudományok lehetőségeinek megfelelően gyógyító, kezelő, nevelő és büntető jellegűek lehetnek. Itt a különböző típusú beavatkozásokat alkalmazhatják együtt is. Az már inkább politikai és csak másodsorban szakpolitikai vagy szaktudományi kérdés, hogy a gyógyítás, a kezelés, a nevelés mennyiben szabályozott a jog eszközeivel, ezen belül mennyiben kényszer jellegű. (A jog szabályozza a veszélyes állapotban lévő elmebetegek gyógyítását, a kábítószerfüggők kezelését vagy büntetését, az erkölcsi értelemben vett veszélyeztetett kiskorúak szociális és pedagógiai támogatását.) A társadalompolitikában megvalósuló deviancia-kontroll tehát azon célzatos intézkedések és szakszerűen működtetett intézményes reakciók összessége, amelyek az ön- vagy közveszélyes jelenségek káros következményeinek csökkentésére, a társadalom önvédelmi képességének karbantartására, javítására hivatottak. Az intézményesített deviancia-kontroll csak akkor hatékony, ha figyelemmel van a társadalmi együttélést a tradíciók és a kialakult szokások szerint befolyásoló kontroll-mechanizmusokra, a természetes közösségek védelmi és önvédelmi mechanizmusaira;

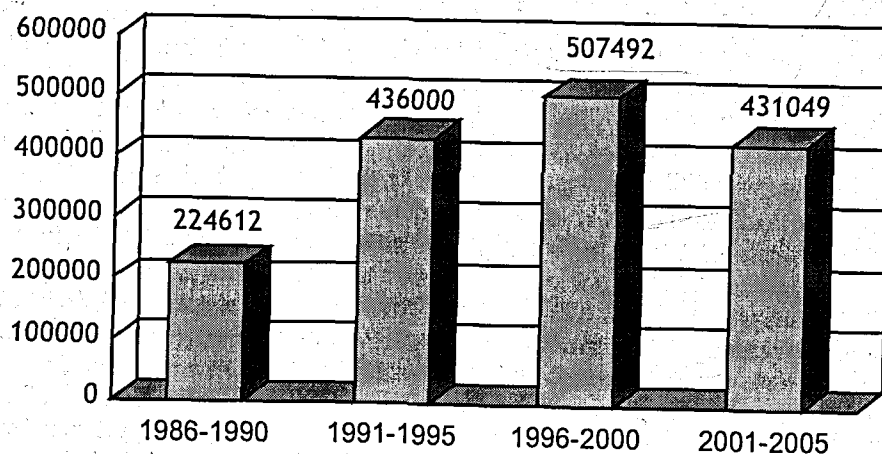
így különösen a fegyverkezés/jutalmazás hétköznapi kultúrájára, az alkoholizáló életmód, az öngyilkosság, a kisebb jelentőségű szabályszegések, a „hétköznapi” erőszak, a krimi-nális tettek megítélésére.

A XXI. század bűnözése Magyarországon: a piaci társadalom bűnözése

A XXI. század elején a magyar társadalom bűnözése már a *piaci társadalmak sajátosságaival* jellemezhető. A bűnözés az 1980-as évek végétől az ezredfordulóig jelentős mértékben növekedett, és szerkezete is átalakult. A társadalomkutatók ennek a közel egy évtizednek a bűnözését az értékviszályokkal küszködő társadalom *anómiás* jelenségeként írták le. Andorka Rudolf szerint akkor az új körülményekhez való gyors alkalmazkodás kényszere okozta azt az erkölcsi értékzavart, amelynek következtében a deviáns viselkedési formák, közöttük a bűnözés ugrásszerűen megnőtt és átalakult (Andorka-Harcza 1991). Az ezredforduló éveire azonban a társadalmi átalakulás sokkoló hatása már csökkent, a bűnözés emelkedése megállni, szerkezete stabilizálódni látszott. A trendek vizsgálata alapján arra lehet következtetni, hogy a magyar társadalom jelentősen megnövekedett és átalakult bűnözése többé-kevésbé hasonlít a fejlett nyugat-európai országok bűnözéséhez, rendelkezik annak sajátosságaival.

A 100 ezer lakosra jutó bűncselekmények gyakorisága szerint Magyarország 2002-ben Európa alsó középmezőnyében helyezkedik el. Az ismertté vált bűncselekmények száma az 1986–1990 közötti időszakhoz képest 1991–1995 között közel kétszeresére emelkedett. Az 1996–2000 közötti években észlelhető újabb növekedés után, 2001–2005 között megállapodni látszik. Magyarországon a következő évtizedben 430–440 ezer regisztrált bűncselekménnyel lehet számolni (l. 1. ábra). (2006-ban 425 941, 2007-ben 426 914 ismertté vált bűncselekményt tartottak nyilván.

1. ábra: Az ismertté vált bűncselekmények száma ötéves periódusokban, 1986–2005

Forrás: Jelentés 2006, 61.

Az európai tendenciákhoz hasonlóan a hagyományos *vagyon elleni bűncselekmények* aránya 1996–2007 között közel 80 százalékról valamivel több, mint 60 százalékra csökkent. A bűnözés szerkezetében tehát még mindig a hagyományos vagyon elleni bűncselekmények dominálnak. Ugyanebben az időszakban az *erőszakos, garázda jellegű bűncselekmények* előfordulása folyamatosan nőtt, 2007-ben elérte a 7,5 százalékot. Nálunk is gyakoriak már a modern piaci társadalomra jellemző fehérgalléros bűnözési formák, az új típusú csalások és közokirat-hamisítások.

Az *ismertté vált bűnelkövetők* száma is stabilizálódni látszik. A 2010-et követő évtizedben százezer lakosra 1200–1400 ismertté vált bűnelkövetővel számolhatunk, ami évente 130–140 ezer ismertté vált elkövetőt jelenthet. Drámai emelkedést paradox módon csak a felderítési hatékonyság jelentős javulása okozhat. Az aránytoldódások már most jelzik, hogy az Unió országaihoz hasonlóan számítani kell a nők bűnözési aktivitásának növekedésére. A hazai bűnözés szerkezetében az Európai Unió régi tagországaival képest még nem meghatározó jelentőségű a kábítószeres bűnözés. A kiegyenlítődés folyamata várhatóan itt is végbemegy. Ez – a Nyugat-Európában az 1980-as években lezajlott folyamatokhoz hasonlóan – nálunk is a fiatal korosztályok bűnözési arányait fogja módosítani.

Az ezredfordulón 250 ezer körülire volt tehető azoknak a természetes személyeknek a száma, akiket a hatóságok bűncselekmény sértettjeként tartanak nyilván (a 100 ezer lakosra jutó sértetti gyakoriság 2007-ben 2331 volt). A rendszerváltó évekhez képest itt is konszolidáció és stabilizálódás következett be. Számítani kell azonban arra, hogy az uniós tendenciáknak megfelelően a fiatal korosztályban nálunk is gyakoribb lesz az egymás sérelmére elkövetett bűncselekmény.

Úgy tűnik, hogy az ország *bűnözési térképe* hosszabb távra is megrajzolható. A majdnem évszázados hagyományoknak megfelelően a kedvező gazdasági adottságokkal rendelkező régiókban az átlagosnál magasabb az ismertté vált bűncselekmények előfordulása. Az ország elmaradottabb térségeiben viszont az ismertté vált bűnelkövetők átlagosnál nagyobb koncentrálódása tapasztalható. A kedvezőtlen társadalmi-gazdasági adottságok következtében az ország keleti, észak-keleti régiói inkább *bűnkibocsátó területekké* váltak. Ezekben az országos átlagnál magasabb a gyermek- és fiatalkorú bűnelkövetők és az erőszakos bűnelkövetés gyakorisága is.

A bűnözés azonban nálunk is elsősorban a városokhoz – leginkább a nagyvárosokhoz – kötődő jelenség. A magyar lakosság alig több mint egyharmada hagyományos városlakó. Ez a népesség olyan településszerkezetben él, amelyben az ismertté vált bűncselekmények több mint felét követik el.

A most ismerttetett bűnözési mutatók a gazdasági, társadalmi, politikai adottságainak megfelelő, teljesen konszolidáltak még ugyan nem tekinthető, de már anómiával sem jellemezhető piaci társadalom „termékei”. Ezért a reprodukciós folyamatot sem a gyors átmenet feszültségei jellemzik. Ha ez igaznak bizonyul, akkor a bűnözéskontrollban és ezen belül a bűnmegelőzésben sem kell válságkezelést alkalmazni, hanem át kell térni a stratégiai megfontolásokon alapuló, rugalmas cselekvési programokra. Ezek azonban csak koherens társadalmi szemléleten alapulhatnak.

A devianciák, ezen belül a hagyományos bűnözés társadalmi reprodukciójának számba jöhető modellje

A nyugati jóléti társadalom válsága, illetve a szocialista rendszerek bukása után általában gyanakvással fogadják a társadalomtudományok átfogó társadalmelemzéseit. Mostanában a kialakult *pragmatizmus* a sikerekre, a kockázat- és hatékonyságelemzésre egyszerűsíti a társadalom vizsgálatát. A bűnözést – amely pedig meglehetősen összetett társadalmi jelenség – kiragadták a társadalmi és a büntetőjogi beágyazottságból, és egyre inkább biztonsági, közbiztonsági kockázatok, veszélyek halmazaként fogták fel. Eszerint alakították az intézményes reakciókat is. A közbiztonsági kockázatok megjelöléséhez persze szükségtelen a negatív következményű, káros jelenségek kiváltó okainak és társadalmi reprodukciós folyamatainak elemzése. Ez a szemlélet a válságok kezelésére koncentrál, és célja a közvetlen veszély elhárítása. A folyamatos válságkezelésre berendezkedő társadalmaknak azonban nincs és nem is lehet jövőképe, talán jövője sem.

Az egyenlőtlen esélyek modellje

1. Durkheim munkássága (Durkheim 1933) alapján a Merton által a harmincas évek végén kidolgozott „*strain*”- (*feszültség*-) *elmélet* (Merton 1980) és annak továbbfejlesztett változatai differenciáltan mutatják be a deviáns viselkedési formák társadalmi keletkezésének körülményeit, a devianciák előfordulását eredményező egyenlőtlen társadalmi esélyeket és az egyenlőtlenségekből származó devianciákat. Ezek az elméletek abból indulnak ki, hogy a polgári társadalmak a francia forradalom óta olyan politikai-kulturális értékrendszert teremtettek, amely az egyenlőségeszme alapján az egyéni érvényesülést tartja a „siker” szimbólumának. A társadalom szerkezete, adottságai vagy éppen a piac automatizmusai azonban szigorúan korlátozzák, némelykor teljesen meggátolják az e szimbólumokhoz való hozzáférést, a sikeres integrációt. Ez pedig a többség által elfogadott normákkal való szembeszegüléshez, azok tagadásához vagy éppen társadalmi elszigetelődéshez is vezet. Ezt a helyzetet Merton követői a *sikeres és a sikertelen társadalmi integráció modelljében* ábrázolták. Ebben a modellben az adott társadalom integrációs folyamatait (mobilitás, migráció) együtt ábrázolták az integrációt szolgáló intézményekkel (család, iskolarendszer, szociálpolitika, egészségpolitika, foglalkoztatáspolitikai). Azt mutatták be, hogy az *egyenlőtlen integrációs esélyek hogyan kapcsolódnak össze a normakövetés eltérő esélyeivel*. Ezek minden társadalmi formációban nyomon követhetőek és bemutathatóak a generációk közötti, a szociális és az etnikai, valamint a kulturális ellentétek rendszerében.

A mai nyugati civilizációban az esélyegyenlőtlenségből származó devianciák forrása inkább a relatív, mint az abszolút depriváció. A jobb módú, differenciáltabb társadalmakban általában nagyobb a társadalmi egyenlőtlenségből fakadó bűnözés, mint a homogénebb, szegényebb társadalmakban (Kerner 1993).

2. Merton elmélete alapján Cloward, Cohen és Ohlin kidolgozta a *szubkultúra* modelljét. Ennek a modellnek a középpontjában az uralkodótól jelentősen eltérő sikerszimbólumo-

kat közvetítő, viszonylag koherens, közösségi kultúra áll. Az amerikai kriminológusok szerint akkor beszélhetünk deviáns, esetleg bűnöző szubkultúráról, ha egy adott közösséget az uralkodó normákkal való következetes szembehelyezkedés jellemez. Ez főleg azok körében alakul ki, akiknek az érvényesülési lehetősége korlátozott, lehetetlenné vagy kilátástalanná vált. A deviáns, a bűnöző szubkultúra keletkezésére különösen nagy esély van a hátrányos helyzetű kisebbségekhez tartozó fiatal korosztályban (Cohen 1955; Cloward and Ohlin 1960).

3. Az esélyegyenlőtlenségi szemléletet a *tanulási elmélet* (más néven a *differenciális aszociáció*) tana gazdagította. Ez az erkölcsi szocializációt már nem adottságként, hanem tanulási folyamatként fogja fel. Eszerint mindenki a szemtől szembeni kapcsolatok rendszerében sajátítja el azt a morális értékrendszert, amelyet élete során a sokféle társadalmi cél elérése, de alapjában véve az érvényesülés érdekében követ. A meg nem engedett, jogellenes megoldást általában azok választják, akiknek környezetében a sikertelenek, az erkölcsi értékválságban élők az átlagosnál gyakrabban fordulnak elő. Nemcsak a negatív magatartási minta, hanem annak technikája is a szemtől szembeni kapcsolatokban sajátítható el, így például a bűncselekmény elkövetési módja vagy az alkoholizmushoz vezető ivási szokások. Az erkölcsi szocializációban azonban ritkán fordul elő az uralkodó normák érvényességének teljes tagadása. Gyakoribb az, hogy az eltérést az átlagosnál megengedhetőbbnek tartják, vagy bizonyos élethelyzetekben inkább ezekhez ragaszkodnak (Sutherland and Cressey 1947). A tanulási elméletek a társadalomhoz kötődő szálak minősége szempontjából is eligazítanak. Felhasználásukkal értelmezhetővé válik, hogy milyen típusú értékátörökítés dominált a szocializációban, mit közvetítettek a természetes kisközösségek (család, kortárs csoport, baráti kör), miért volt sikertelen vagy kevésbé sikeres az erre rendszeresített intézményeknek – például az iskolának – az uralkodó normákat közvetítő tevékenysége.

A normaszegések reprodukciója a kontrollmodellben

1. A tanulási és szocializációs elméletekben az 1950-es évektől az 1980-as évek elejéig sikeresen ötvöződtek a bűnözés társadalmi és individuális oksági elméletei (Reiss 1951). A szocializációt nyomon követő, több évtizeden át folyó *sorselemzés-kutatások* (*longitudinális analízisek*) felszínre hozták azokat az életutakban megjelenő sajátosságokat, amelyek gyakran eredményeznek deviáns magatartást, esetleg bűnöző pályafutást. Farrington és West például a veszélyeztető környezetből származó gyermekek társadalmi és erkölcsi integrációját követte nyomon 24 éven keresztül (Farrington et al. 1986). A kriminológusok megállapították, hogy a bűnelkövetés az antiszociális viselkedés egyik különleges megjelenési formája, amely azonban csak egy adott életszakaszban lehet döntő jelentőségű, és az életkor előrehaladtával lényegesen változhat. Az antiszociális gyerekeknek mintegy fele lesz antiszociális tinédzser, és az antiszociális tinédzserek közel fele lesz antiszociális felnőtt. Farrington és West szerint az „antiszociális tendencia” alakulása nagyon összetett folyamat. Ebben nagy szerepe lehet például a szülők gyerekevelési tapasztalatlanságának, nevelési hibáinak. Az antiszociális viselkedési minta aztán állandósulhat a bűnöző szülők vagy barátok, ismerősök környezetében, de enyhülhet is egy

szerencsés partner- vagy párválasztás eredményeként. Ezeknek a kutatásoknak az eredményei alapján kezdték alkalmazni a korai és szakszerű beavatkozást például a gyermekvédelemben (Farrington et al. 1988).

2. A longitudinális analízisen alapuló kutatásokból markáns érvanyagot merített az 1950-es évektől kezdődően kialakuló *kontrollelmélet*, amely a társadalmi esélyek helyett a *közösségek megtartó képességét* vizsgálta. Nem az integrációs adottságokkal foglalkozott, hanem a kontrollmechanizmusokkal. Azt minősíti, hogy a kontrollok az adott körülmények között mennyire képesek normakövetésre ösztönözni.

A kontrollelmélet szerint a személyiség nem kiszolgáltatott rabja az őt körülvevő tényezőknek, hanem racionális, döntésképes lény, aki mérlegeli, hogy az éppen felmerült szükségletének kielégítésében vagy konfliktusának feloldásában mit kockáztat akkor, ha a deviáns megoldást választja. Tartósan vagy átmenetileg elveszíti-e a közösséghez tartozást, a közösségi tagságot? Más szóval azt mérlegeli, hogy „kifizetődő-e” számára a normaszegés. Az egyéni kontrollal szemben a társadalmi kontroll a csoportoknak és intézményeknek az a képessége, amelynek kifejtésével az egyes személyek számára a kívánatos normák hatékonyra, működővé válnak (Reiss 1951; Toby 1959; Hirschi 1969). Eszerint a bűncselekmények voltaképpen az alacsony kötődések, a gyenge önkontrollok eredményei. Az alacsony önkontroll azonban nem szükségképpen eredményez normaszegést, mert ha a közösségi, társadalmi kontroll erős, akkor az kioldhatja az ellenszegülő egyedi motívumokat (Hirschi 1983; Hirschi and Gottfredson 1986).

Számos kutató vitatta ezt a megközelítést. Azzal érveltek, hogy a kötődésekkel és a kontrollokkal a normasértések folyamatos újratermelődése, a deviancia és a bűnözés reprodukciója csak formálisan írható le. A kulturális, etnikai alapon, generációról generációra átöröklődő szubkulturákhoz való kötődés, más szóval a szubkulturális kontroll például bizonyos körülmények között sokkal előnyösebb lehet a közösség tagjai számára, mint az uralkodó elvárásokhoz való alkalmazkodás. A szicíliai bevándorlók tömegének az amerikai versenytársadalomban való „értékesítését” például évtizedekig a hazai kultúra alapján szerveződő szubkultúra, az ahhoz való szoros kötődés biztosította (Wolfgang–Ferracuti 1982).

A társadalomhoz, különösen a kisközösségekhez kötődő szálak erőssége meghatározott történelmi körülmények között éppúgy ösztönözhet bűnelkövetésre, mint más körülmények között e kötődés hiánya. A harmincas évek gazdasági válsága idején például Hollandiában a nős tolvajok száma meghaladta a családban nem élőkét. Az elkövetőket nyilvánvalóan a családjuk létéért folytatott küzdelem sarkallta a bűnelkövetésre, éppen a kötődés erőssége vált a normaszegés motívumává. A lopás tiltott viselkedés volt, az elkövetők többsége azonban a kisközösség alapvető szükségletének kielégítése érdekében mégis feloldozást érzett a tilalom alól (Jongman 1993).

A társadalmi kirekesztődés

1. Nyugat-Európában az 1970-es évektől, Közép-Európában az 1990-es évek elejétől jelentős mértékben nőtt a társadalmi egyenlőtlenség. A társadalmi hierarchia csúcsán a gazdagok még gazdagabbak lettek, a társadalom periferiáján lévő szegények pedig még szegényebbek. Markánsa vált a társadalom kettészakadása. Ettől kezdve más módon kellett

az esélyek egyenlőtlen megoszlását vizsgálni. Elkezdődött a diskurzus az esélytelenek *társadalmi kirekesztődéséről*.

A kirekesztődés Ferge Zsuzsa (2000) szerint nem más, mint a társadalmi integráció, az együvé tartozás sérülése, a dezintegrálódás következménye és jelzése, végső soron a társadalom működésének zavara. A társadalmi kirekesztődést nem lehet nem társadalmi jelenségként és felelősségként felfogni, miután a kirekesztettek a társadalomból záródtak ki. Lévy Miklós (2006) szerint a kirekesztődés dinamikus, sokrétű folyamat, amelynek során az érintettek teljesen vagy részben kirekesztődnek azokból a társadalmi, gazdasági, politikai vagy kulturális lehetőségekből, szervezetekből, intézményekből, amelyek a társadalmi integrációt szolgálják. Lévy szerint is olyan társadalmi jelenségről van szó, amelynek alapja a növekvő egyenlőtlenség és biztonsághiány. Ez a megállapítás egyszerre utal az érintettek marginalizálódására, elszegényedésére, társadalmi elszigetelődésére, sebezhetőségére és a teljes jogú társadalmi tagság hiányára. A kirekesztődésen alapuló elmélet a posztmodern civilizáció esélyegyenlőtlenségét és dezintegrációját a biztonsághiánnyal, mint új kockázati tényezővel gazdagította. Ezzel új összefüggésben mutatta be a megváltozott társadalmi, gazdasági, politikai és hatalmi adottságokat.

Azt nehéz meghatározni, hogy egy modern társadalom mikor tekinthető igazán integráltnak, igazságosnak és szabadnak. A dezintegrációt okozó társadalmi jelenségek könnyebben azonosíthatóak. Ez utóbbiak vizsgálatából következtethetünk arra, hogy egy adott országban fenntartható-e a társadalmi béke, a biztonságos fejlődés. Ferge szerint egy-egy társadalomban az egyenlőtlenségek, a „szabadságtalanságok”, az igazságtalanságok empirikusan is vizsgálhatóak. Az empirikus vizsgálatok alapján az okok, a felhajtóerőként működő, egymást erősítő folyamatok is megismerhetők, megfigyelhetők pedig társadalmi programok, szakpolitikai stratégiák készülhetnek. Ezt a felismerést tükrözi az Európa Tanács egy 1998-ban elfogadott ajánlása. „A társadalmi kirekesztődés – állapította meg a dokumentum – sérti az emberi méltóságot, és megfosztja az embereket alapvető emberi jogaitól. A gazdasági és társadalmi instabilitás és a növekvő egyenlőtlenségek mellett peremre szorításhoz, kirekesztéshez és olyan erőszakos reakciókhoz vezet, amelyek társadalmaink demokratikus alapjait ássák alá” (Council of Europe 1998). A társadalmi kirekesztődés kérdésével az Európai Unió is behatóan foglalkozott, 1995-ben társadalompolitikai programot hirdetett meg, majd 1998-ban megalakította a Társadalmi Kirekesztődés Elleni Bizottságot. A program azóta folyamatosan alakul, és olyan stratégiai jelentőségű célkitűzések rendszerévé állhat össze, amely megvalósításával a tagállamok együttesen és külön-külön hatékony politikákat és eszközöket alkalmazhatnak (European Commission 2001).

A fentiekből kitűnően a XX. század végére általánossá vált az a felismerés, hogy a *kirekesztődésnek depriváló és erőszakban megnyilvánuló következményei is vannak*. Ez a felismerés ugyanolyan jelentőségű volt, mint a század elején annak észlelése, hogy az esélyegyenlőtlenségek társadalmi válságot, sőt robbanást is eredményezhetnek. Most a kirekesztődés devianciákat, ezeken belül a hagyományos bűnözést gerjesztő hatását ismerik el. E negatív jelenség tömeges reprodukcióját korábban az esélytelenséggel, főleg a szegénységgel, a hátrányos helyzettel hozták kapcsolatba. A *kirekesztődés azonban nem azonos az esélyegyenlőtlenség-modellben ábrázolt hátrányos helyzettel*, ezen belül a szegénységgel, de még a később kialakuló „*underclass*” jelenségével sem. A posztmodern társadalomban a dezorganizáció és a biztonsághiány a globalizáció következményeként

is felfogható. Napjaink kirekesztődést eredményező egyik markáns konfliktusa a többségi és a kisebbségi kultúrák közötti kommunikáció hiánya vagy elégtelensége. Ez vezetett például a 2006 tavaszi párizsi zavargásokhoz.

A hagyományos szociálpolitika eszközeivel a kirekesztődés okozta dezintegrálódás és az ennek következtében előálló működési zavarok nem enyhíthetők. A szociálpolitika ugyanis elsősorban a kedvezőbb esélyek megteremtésére összpontosít. Most olyan nagyon átfogó társadalompolitikai rendszerre van szükség, amelyben egyenrangúan, egymásra tekintettel működik az oktatás- és foglalkoztatáspolitikai, a szociálpolitikai, az egészségvédelem, a gyermekvédelem, valamint a drog- és bűnmegelőzés. Nem érvényes tehát többé az a régi kriminológiai tétel, mely szerint a hatékony szociálpolitika a legjobb kriminálpolitika (Lévay 2006).

2. A kirekesztődés legmarkánsabb formája a *gyermekszegénységben* nyilvánul meg. A gyermekek számára ugyanis a kirekesztett szülői és társadalmi környezet adottság. Amint egy 2006-ban készült dokumentum megállapítja, „a szűkös és bizonytalan jövedelmek” a gyermekek számára egyben „elégtelen és egészségtelen táplálkozást, rossz lakásviszonyokat, fázást, sok kielégítetlen alapszükségletet, eladósodást, létbizonytalanságot és szorongást jelentenek. A szülők munkahiánya – folytatja a dokumentum –, a területi, intézményi szegregáció egyre jobban elválasztja a szegényeket a társadalom többi részétől. A gyermekek képességeit rosszul fejlesztő, esélyeiket inkább rontó, mint javító nevelő-, képző-intézmények, az egyenlőtlen hozzáférés a humánszolgáltatásokhoz, az információkhoz, a megbecsülés hiánya, a jogok sérelme” súlyos következményekkel jár minden érintett gyermekre nézve (Gyermekszegénység Elleni Nemzeti Program 2006). A gyermekszegénység tehát olyan összetett jelenség, amely a társadalom legsérülékenyebb tagjai számára a hagyományos szegénységen túl súlyos kirekesztődést is okoz.

Irwin Waller (1991) az elsők között mutatta ki, hogy a gyermekek szegénysége, kirekesztődése a posztmodern társadalomban kiemelkedik a devianciát és a bűnözést termelő társadalmi tényezők közül. Az amerikai kriminológus által végzett nemzetközi összehasonlító kutatás szerint a létminimum alatt lévő gyermekkorú lakosság társadalmi jelenléte és a bűnözés szintje között közvetlen összefüggés mutatható ki. Nem véletlen, állapította meg, hogy a legmagasabb bűnözési mutatókkal rendelkező Egyesült Államokban a legnagyobb a szegény gyerekek aránya, míg a tűrhető bűnözési mutatókkal és az igen alacsony börtönnépességgel rendelkező Norvégiában a legalacsonyabb. Az Egyesült Államokban az egyszülős családokban nevelkedő gyerekek 60 százaléka, a teljes családban nevelkedő gyerekek 17 százaléka élt a létminimum alatt. Norvégiában a gyerekeknek ekkor csak 4 százaléka élt a szegénység határán. Ez a helyzet lényegesen az ezredfordulóra sem változott. Ekkorra már 35 millió szegényt tartottak nyilván Amerikában, akik közül minden ötödik volt hat éven aluli gyermek. A kirekesztettségben élő gyerekek fele színes bőrű volt. Az Egyesült Államokban egyébként 1985 óta folyamatosan növekedett a börtönnépesség. 1985-ben 740 ezer, 1995-ben 1,5 millió ember volt börtönben, számuk az ezredfordulóra meghaladta a 2,2 milliót (Michel et al. 1997). Norvégiában 1991 és 2000 között gazdasági recesszió volt, ennek ellenére az állami beavatkozás eredményeként 3,4 százalékra csökkent a gyermekszegénység (UNICEF 2005). A 100 ezer lakosra jutó börtönnépesség az ezredfordulón tartósan 55–60 körül alakult, ami az európai átlag fele.

A társadalmi kirekesztődés nemcsak a bűnelkövetők körében érezteti hatását, hanem

a sértettek körében is. A kutatók már az 1990-es években észlelték azt, hogy a veszélyes bűncselekmények áldozatai egyre inkább a lakosság legelesettebb rétegeiből, a kirekesztettek köréből kerülnek ki (Kerner 1993).

3. A *magyarországi adatok* értékelésénél abból kell kiindulni, hogy az e tankönyv elkészítésének időpontjában büntetőjogilag felelősségre vonható korosztály 1994-ben született, míg a fiatalok – 18 éves – korosztály 1990-ben. Ők tehát már a piaci társadalom szülöttei. Magyarországon 2004-ben a 2,2 millió gyerek közel 19 százaléka szegény, olyan háztartásban élő húsz év alatti, ahol a családtagok jövedelme nem éri el a szegénységi küszöb szintjét (46 ezer forint alatti egy főre eső havi jövedelem). A 440 ezerre tehető szegény gyerek 45 százaléka nagy, három vagy több gyermekes családban él. Az összes szegény több mint fele, míg a gyermekeket nevelő szegények 55 százaléka falusi lakos. A legszegényebb szegregált településeken 45 ezer gyermek él. *A szegénységet, a kirekesztődést Magyarországon sokan a roma léttel azonosítják. Ezt az adatok nem támasztják alá: a hatvan éven aluli népesség legszegényebb harmadának 20 százaléka cigány, azaz a szegények többsége nem roma. Igaz, minél szegényebb csoportokat nézünk, annál nagyobb a romák aránya: a legszegényebb 50 százalékban egyharmad, a legszegényebb tízedben 50 százalék körüli* (Gyermekszegénység Elleni Nemzeti Program 2006).

A kirekesztődés jellegzetességei a magyar gyermek- és fiatalok népesség bűnözési adataiban is megjelennek. A gyermek- és fiatalok elkövetők előfordulása az azonos korosztályú népességen belül növekedett. 2001 és 2005 között jelentősen emelkedett az erőszakos bűncselekmények száma, különösen a szándékos súlyos testi sértéseké, a garázda bűntetteké és a rablásoké. Az emelkedés a gyermekkorúak esetében 70, a fiatalok körében 20 százalékos volt. Csökkenés azóta sem következett be. A kirekesztődés körülményei között élt fiatalok elkövetők több mint egyharmada. Nekik bűncselekményük elkövetésekor nem volt foglalkozásuk, segélyből tartották fenn magukat, alkalmi munkások, inaktívak vagy eltartottak voltak. Csak 44 százalékuk tanult, és mindössze 16 százalékuknak volt munkaviszonya. A 24–28 éves fiatal elkövetőknek viszont már 60 százaléka volt foglalkozás nélküli vagy alkalmi munkás. Az előbbi korosztály 38 százaléka, az utóbbi 10 százaléka még általános iskolai végzettséggel sem rendelkezett.

2001 és 2005 között a gyermekkorúak körében jelentősen, 74 százalékkal, a fiatalok körében 12 százalékkal nőtt az erőszakos bűncselekmények *sértettjeinek* száma. Csökkenés azóta sem következett be. A hazai kutatások azt igazolják, hogy az erőszakos bűncselekmények fiatal áldozata hasonló szociológiai adottságokkal rendelkezik, mint azok a kortársaik, akiket elkövetőként regisztrál a bűnügyi statisztika. Egyébként évente átlagosan 5–7 ezer gyermekkorú (0–14 éves) és közel 10 ezer fiatalok (14–18 éves) vált bűncselekmény sértettjévé (valamennyi adatra nézve: Tájékoztató 2006).

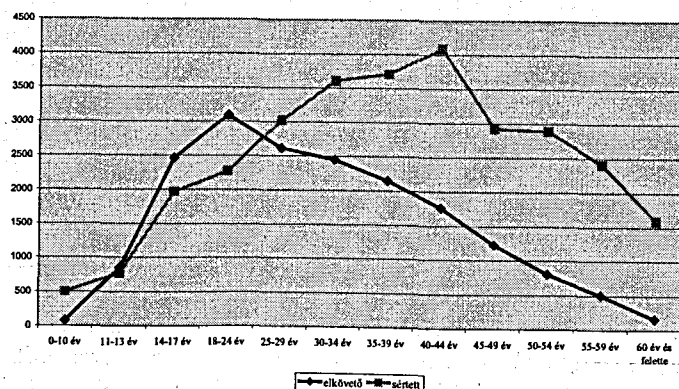
A közhiedelemmel ellentétben a gyermek- és fiatalok bűnelkövetők többsége teljes családban nevelkedik. A gyermekkorúak háromnegyed részét, a fiatalok többségét felét közösen nevelték a szülők. Az elkövetők 9–10 százaléka élt a bűncselekmény elkövetésekor gyermekotthonban. Az ismertté vált fiatalok bűnelkövetők döntő többsége olyan hátrányos helyzetű, marginális családi környezetből származik, ahol a szegénység, a munkanélküliség és a kirekesztődés meghatározó élményt jelentenek. A szülők többsége segéd-, kisegítő, alkalmi munkás, foglalkozás- vagy munkanélküli, jelentős részük tar-

tósan munkanélküli, tehát a fiatalok születésüktől szegregált, marginalizált környezetbe kerülnek, és onnan nem jutnak ki. A kedvezőtlen társadalmi-gazdasági adottságok miatt az ország keleti, észak-keleti régiói olyan bűnkibocsátó térségekké váltak, ahol az országos átlagnál magasabb a gyermek- és fiatalok bűnelkövetők gyakorisága.

A gyermekek társadalmi kirekesztődésében megfigyelhető a hagyományos bűnözés reprodukciója és más deviáns jelenségekkel való kapcsolata. A kirekesztett gyermekek azoknak a rétegeknek a leszármazottai, amelyek évtizedek óta, szinte hagyományosan a periferián éltek. Közöttük van az aktív nemzedéknek az a több mint tíz százaléka is, amely 1988–2003 között kényszerült az életszínvonalában jelentős romlást okozó, „lefelé” történő mobilitásra. A kirekesztett gyermekek és a fiatalok között találkozhatunk a lakosságnak azzal a 20 százalékal, amely folyamatos szegénységben és az államtól való függőségben él (Kolosi-Róbert 2004). Ebben a társadalmi helyzetben kedvező integrációs esélyekre szert tenni csak a nagyon szerencsések privilégiuma. A kiszorítottak a normaszegéssel – főleg a hagyományos vagy elleni bűncselekmények elkövetésével – csak nyerhetnek, hiszen ezen a módon kielégíthetik indokoltak vagy akár luxusnak tekinthető szükségleteiket. A lebukás, a büntetőeljárás megindítása legfeljebb erősíti kirekesztődésüket, de számukra ennek már nincs különösebb jelentősége, hiszen eddig is a kirekesztettként megjelölt csoportjába tartoztak. Konfliktusaik feloldásában az erőszak a hétköznapi kultúra része. A velük kapcsolatba kerülő intézmények, hatóságok gyakorlatából, a többségi társadalom képviselőinek reakciójából lehetnek ezzel ellentétes tapasztalataik, de úgy tűnik, hogy rájuk nem ezeknek van domináns hatása.

A gyermek- és fiatalok társadalmi csoportok kirekesztődése és az ennek nyomán kialakuló dezorganizáció ugyanakkor az életkori sajátosságok miatt szorosabb kapcsolatban van a bűnözésben megnyilvánuló normaszegésekkel, mint olyan hagyományosnak tekintett devianciákkal, mint az alkoholizmus, a szerzett mentális betegségek vagy az öngyilkosság. Hiszen az már másfél évszázada ismert, hogy a gyermek- és fiatalok, valamint a fiatal felnőttek a bűnözés legaktívabb alanyai (l. 2. ábra).

2. ábra: A bűncselekmények elkövetőinek és sértetteinek gyakorisága életkor szerint 2004-ben

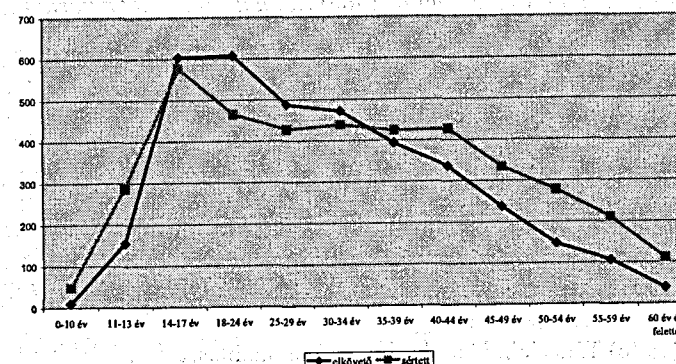

Forrás: Jelentés 2006. 73.

Az ábrán jól látható, hogy 14–24 éves kor között még nagy a kockázata a bűnelkövetővé válásnak. Ennek valószínűsége az életkor előrehaladtával radikálisan csökken. A 14. év alatt az elkövetővé és sértetté válásnak még közel azonosak az esélyei, később azonban a két vonal elválik egymástól. A sértetté válás veszélye a 40–44 évesek között még magas, 45 év felett meredeken csökken.

Még ennél is jellegzetesebb kép alakítható ki a fiatalok bűnözési aktivitásáról, ha az erőszakos és garázda jellegű bűncselekményeket vesszük szemügyre (l. 3. ábra). Az erőszakos bűncselekmények leggyakrabban a 13–24 éves korosztályban fordulnak elő, az elkövetők és a sértettek egyaránt ehhez a korcsoporthoz tartoznak. A 25. év betöltése után az elkövetővé válás esélye erősen csökken. A sértetté válásnak is csak a 40–44. éven túl van egyre kisebb kockázata. Ezekből az adatokból úgy tűnik, hogy a fiatal korosztály kirekesztődése nálunk is markánsan összefügg a bűnözéssel. A kirekesztettség árát – legalábbis annak jelentős részét – a társadalom a bűnözéskontrollra, a büntető igazságszolgáltatás működtetésére fordított kiadásokkal fizeti meg. Az okozott kár nemcsak konkrét bűncselekmények következményeként, hanem a bűnözés bővített reprodukciójában is könyvelhető. Ez utóbbi jelentősége, következménye most még meg sem becsülhető.

3. ábra: Az erőszakos és garázda jellegű bűncselekmények elkövetőinek és sértetteinek gyakorisága az életkor szerint 2004-ben

Forrás: Jelentés, 2006. 74.

A bűnözéskontroll, a kriminálpolitika

A bűnözés társadalmi reprodukciós modelljei a jelenség társadalmi beágyazottságát bizonyítják. A reprodukció nyomon követéséből származó tapasztalatokkal, ismeretekkel egészül ki ezen összetett társadalmi jelenség hagyományos kezelését szolgáló intézményrendszer működtetése. A korszerű bűnözéskontrollban összegződnek és új típusú rendszerként működnek a devianciakontroll bűnözési reprodukciót fékező eszközei a hagyományos büntetőpolitika értékeivel, intézményeivel és módszereivel. A devianciakontroll sajátos eszközrendszereként értelmezhető bűnözéskontroll így értelemszerűen a társadalompolitika részeként működik. Az elmúlt másfél-két évtizedben egyre határozottabb

Európában az a törekvés, amelyik a kriminálpolitikát bűnözéskontrollként a társadalompolitikán belül értelmezi.

A társadalompolitika részeként megvalósuló kriminálpolitika szükségszerűen túlnyúlik a büntető igazságszolgáltatás rendszerén. A kriminálpolitika nemcsak azt határozza meg, hogy milyen magatartásokat kell büntetendővé nyilvánítani, illetve hogy a büntetendő cselekmények elkövetőit milyen mértékben kell büntetni, hanem kijelöli a bűnözéssel szembeni küzdelem büntető igazságszolgáltatási rendszeren túlnyúló feladatait is. A társadalompolitikába beágyazott kriminálpolitika foglalkozik a társadalmi bűnmegelőzés, az áldozatsegítés, a büntető útról való elterelés megvalósításának lehetőségével és a bűnüldözés hatékony stratégiai és taktikai módszereivel, illetve a bűnözés okozta hátrányok mérséklésével kapcsolatos feladatokkal is.

Irodalom

- Andorka Rudolf-Harcza István (1991) *Deviáns viselkedések*. In: *Társadalmi Riport*. Bp., TÁRKI
- Bukodi Erzsébet, Harcsa István és Vukovich György (2004) Magyarország a társadalmi jelzőszámok tükrében. In: *Társadalmi Riport*. Bp., TÁRKI
- Cloward, Richard A. and Lloyd E. Ohlin (1960) *Delinquency and Opportunity: A Theory of Delinquent Gangs*. New York, Free Press.
- Cohen, Albert K. (1955) *Delinquent Boys*. New York, Macmillan Company.
- Durkheim, Émile (1933) *The Division of Labour in Society*. New York, Free Press.
- European Sourcebook of Crime and Criminal Justice Statistics 2006. WODC
- Farrington, David P. et al. (1988) *A 25-Year Follow-Up of Men from Vulnerable Backgrounds*. New York, Praeger.
- Farrington, David P., Lloyd E. Ohlin and James Q. Wilson (1986) *Understanding and Controlling Crime: Toward a New Research Strategy*. New York, Springer-Verlag.
- Ferge Zsuzsa (2000) *Elszabaduló egyenlőtlenségek* Szociális szakképzés könyvtára. Bp., Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.
- Hacker Ervin (1936) *Társadalmi kapillaritás és kriminalitás*. Pécs.
- Hirschi, Travis (1969) *Causes of Delinquency*. Berkeley, University of California Press.
- Hirschi, Travis (1983) *Crime and Family Policy*, *Journal of Contemporary Studies*, 6(1), 3–16.
- Hirschi, Travis and Michael Gottfredson (1986) *The Distinction Between Crime and Criminality*. In: *Critique and Explanation*. New Brunswick, Transaction Books.
- Jongman (1993) *Crime as a Political Program*. Amsterdam, Playground Holland.
- Kerner, Hans-Jürgen (1993) *Theoretical and Research Topics in International Criminology*. Closing Remarks on the Scientific Content of the 11th International Congress of Criminology, Budapest.
- Kolosi Tamás-Róbert Péter (2004) A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának fő folyamatai a rendszerváltás óta. In: *Társadalmi Riport*. Bp., TÁRKI
- Lévay Miklós (2006) A társadalmi kirekesztődés – egy felívelő fogalom a jelenkori kriminológiában: társadalmi kirekesztődés és bűnözés Közép- és Kelet-Európában, *Jogtudományi Közöny*, 9.

- Merton, Robert K. (1980) *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Bp., Gondolat.
- Michel, Lawrence–Bernstein, Jared–Schmitt, John (1997) *The State of Working America, 1996–1997*. New York, Economy Policy Institute.
- Reiss, Albert J. (1951) Delinquency as the Failure of Personal and Social Control. *American Sociological Review*, 16. 196–207.
- Sutherland, Edwin–Cressey, Donald R. (1947) *Principles of Criminology*. Philadelphia, Lippincott.
- Társadalmi Beilleszkedési Zavarok Magyarországon I. Bp., 1984.
- Toby, Jackson (1959) Review of Family Relationships and Delinquent Behavior. *American Sociological Review*, 25. 282–283.
- Waller, Irwin (1992) An International Perspective with Special Reference to Canada. In: *Crime and Social Policy*. London, NACRO
- Wolfgang, Marvin E.–Ferracuti, Franco (1982) *The Subculture of Violence: Toward an Integrated Theory in Criminology*. London, Tavistock.

Dokumentumok

- UNICEF (2005) Child Poverty in Rich Countries, <http://unicef-icdc.org/publications/pdf/repcard6e.pdf>.
- Council of Europe Recommendation 1355 (1998) *Fighting Social Exclusion and Strengthening Social Cohesion in Europe*.
- European Commission (2001) *Social Exclusion: Commission Takes First Step Towards EU Poverty Strategy*. www.ec.europa.eu/employment_social/news/2001/oct/i01_1395_en.html
- Gyermekszegénység Elleni Nemzeti Program. MTA Programiroda, 2006. február 1. 115/2003. (X.28.) OGY határozat a társadalmi bűnmegelőzés nemzeti stratégiájáról.
- Jelentés a társadalmi bűnmegelőzés nemzeti stratégiája és cselekvési programja 2005. évi végrehajtásáról. Bp., Igazságügyi Minisztérium, 2006. szeptember 13.
- Tájékoztató a gyermekkorúak és a fiatalok bűnözésével összefüggő egyes kérdésekről. Bp., Legfőbb Ügyészség, 2006. szeptember 18.

MÓRICZ ZSIGMOND A NÉPI ÍRÓI MOZGALOM SZÉTHULLÁSA ELLEN

Kovács Imrével folytatott beszélgetésében Huszár Tibor érintette a Márciusi Front felbomlásának kérdését is. Nagy szerepet játszott abban szerinte a kormány, közvetlenül Keresztes-Fischer Ferenc belügyi apparátusának bomlasztó, megosztó taktikája. A kommunistákkal szimpatizálókat föld alá kívánta (és tudta) szorítani a hatalom, a nem kommunista baloldali népieknek az orrukra koppintottak (ez az ellenük indított sajtóperek formájában történt meg). Végül: „A »lehangyosabbakat«, akik megszelídíthetők, [a hivatalos álláspont szerint] meg kell kísérelni integrálni. Létrehozták a szociális biztosok, a megyei szociális titkárok rendszerét, itt teremtve nekik, számukra körülhatárolt cselekvési teret.” S akadt egy további kategória, azoké, akik nem kompromittálódtak, ugyan, ám kellően radikálisak voltak ahhoz, hogy integrálhatók legyenek a Szociális Felügyelet közigazgatási apparátusába. Őket, többnyire sikerrel, német- és kommunistaellenes folyóiratok és egyesületek köré igyekeztek tömöríteni.

Majd így folytatja Huszár a beszélgetést. „Te azok között szerepeltél, akik kompromittált baloldaliak [voltak], tehát akiknek az orrukra kell koppintani.” Kovács Imre a kérdéssel szólna azt mondta az interjúban. „Szociális titkárnak elfogadták azokat, akik Fájától jobbra álltak, Féja vitte őket szociális titkárnak. Aki tőle balra állt, azt nem, körülbelül ez volt a mérce, a választóvonal.”¹ Kovács már akkoriban hangot adott a szociális felügyelői tisztséget elvállaló népi (falukutató) írókkal és szociográfusokkal szembeni rosszalló véleményének a *Hid* című folyóiratban közölt cikkében. Utóbb így elevenítette fel korabeli véleményét. „Hogy én miért tekintettem árulásnak [a főispánok melletti tisztségvállalást]? Azért, mert hirtelen rájöttem arra, hogy elvégre olyan emberekkel dolgoztam, vagy voltam együtt, vagy voltam egy platformon, akiről azt gondoltam, hogy a harcot végigviszik, végigverekszik velem vagy velünk.” Tudatában volt annak, hogy Teleki Pál és a kormányzat más tagjai is „látják a helyzetet”, de nem mennek el a végső konzekvenciáig. S ha ők nem mennek el addig a pontig, „akkor hol van a biztosíték arra, hogy egy szociális titkár el tudja vinni őket a végső konzekvenciáig?”²

A hasadás a népi írók, a falukutatók, a szociográfus reformerek táborában, amiről ebben a beszélgetésben szó esett, a *Kelet Népe* hasábjain is megfogalmazódott 1940 tavaszán, amikor Kovács nemtetszését fejezte ki némelyik volt „harcostárs” ezen döntése ellen.³ Kovács megszólalására Kerék Mihály reagált Móricz Zsigmondnak, a szer-

kesztőnek írt levelében, kijelentve: igaztalan Kovács Imrének az a beállítása, „mintha a Márciusi Front sikertelenségéért a szociális tanácsadókká lett »falukutatók« is felelősek lennének”.⁴ Majd kifejtette, 25 személyt nevezett ki a belügyminiszter hat hónapi időtartamra a főispánok mellé szociális tanácsadói megbízottként azért, hogy elkészítsék a vármegyék szociális helyzetének leírását. Közülük csak ő és Szabó Zoltán tartozott a falukutató írók gárdájához. „Ha a kormánynak az lett volna <a célja> a hátsó gondolata, hogy a falukutatókat lekenyerezze és kompromittálja, akkor bizonyára... másokat is igyekeznek megnyerni.”

Nem derül ki ugyan Kerék leveléből, hogy mi bizonyítaná, miszerint a kormánynak nem lehettek ilyen szándékai; megemlíti viszont, hogy az ő kapacitására eleinte Kovács is késznek mutatkozott a megbízatás elvállalására, amitől később elállt. „Igazán nem rajta múlt”, írja Kerék talányos megfogalmazással, hogy végül nem ez történt. Rösszhiszeműnek véli Kerék Kovácsnak azt a megállapítását, hogy a szociális tanácsadóvá lett két falukutató feladta volna ily módon addigi munkáját, elárulva a népi mozgalmat: „hiszen neki tudnia kell, hogy publicisztikai szakirodalmi munkásságom azóta is ugyanazon a vonalon mozog, mint azelőtt”. S hivatkozik *A magyar földkérdés* című könyvére, amely „fél évvel azután jelent meg, hogy szociális tanácsadó lettem”. Majd így folytatja: „Ki kell jelentenem, hogy sem a belügyminiszter, sem más soha nem korlátozott írói munkásságomban, úgy tudom, Szabó Zoltánt sem.”⁵

Nem véletlenül kapcsolódott a részben a nyilvánosság, részben a magánlevelezés kezei között folyó polémia a Móricz Zsigmond által nem sokkal azelőtt szerkeszteni kezdett *Kelet Népe* című folyóirathoz. Amikor Móricz átvette a Szabó Pál által 1935-ben a Kisgazdapárthoz kötődő, ekkor azonban már pénzügyileg és egyébként is halódó *Kelet Népe* szerkesztését (1939 decemberében történt az aktus), a népi irodalom számára kínálta fel ezt az új-régi fórumot, mely írói kör a *Válasz* megszűntével saját megszólalási lehetőség híján volt éppen. A Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete Igazgatóságához intézett, 1939. december 6-án datált levelében jelenti be Móricz, hogy a lap szerkesztője lesz, megmondva azt is, hogy kiknek a tömörüléseként képzei el a *Kelet Népe* jövőjét. „A magyar irodalom fiatal erőinek legkiválóbbjai csatlakoztak hozzám, s az első számban, amely karácsonyra [j]elenik meg az én szerkesztésemben, a következők írnak: Illyés Gyula, Zilahy Lajos, Szabó Lőrinc, Németh László, Sárközi György, s persze én is, meg egy csomó fiatal író.”⁶ A döntést indokolva jegyzi meg Hegedüs Lórántnak írt másnapi levelében: „Az Est-lapok nevében Sztamorai barátod felmondott nekem, s felmentett a munkakötelezettség alól. Örült dühbe jöttem, s leráztam magamról a lányfalusi csöndet. Huszonnégy óra alatt, huszonnégy pengővel a zsebemben, megvettem egy álomvállalatot, a Kelet Népet. Így tolódtam el a »Nyugat«-tól »Keletre«.”⁷ Négy dolog foglalkoztatta Móriczt ettől fogva: 1. megtalálni a *Kelet Népe* számára a megfelelő szellemi beállított-

⁴ Móricz Zsigmond a *Kelet Népe* szerkesztője. *Levelek I.* Vál. és utószó. Tasi József. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1988. 97. Kerék Mihály – Móricz Zsigmondnak, 1940. márc. 21. Kerék Móriczhoz írt idézett levelében Kovács Imrének a Levél a Márciusi Frontról (*Kelet Népe*, 1940/6.) című írására reflektál.

⁵ I. m. 98.

⁶ I. m. 3. Móricz Zsigmond – A Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete Igazgatóságának, 1939. dec. 6.

⁷ Uo. Móricz Zsigmond – Hegedüs Lórántnak, 1939. dec. 7. Móricz Nyugatbeli szerkesztői ténykedéséhez vö. Kenyeres Zoltán: A Nyugat periódusai. In: uő: *Etika és esztétizmus. Tanulmányok a Nyugat koráról*. Bp., Anonymus, 2001. 49–55.

¹ Huszár Tibor: *Beszélgetések*. Bp., Magvető, 1983. 125.

² I. m. 127.

³ Valamivel korábban is már ebben a szellemben nyilatkozott a *Korunk* hasábjain (1939. 2. sz.) egy Teleki Pálnak címzett írásában. Újraközölve: Kovács Imre: A magyar falukutatók zárófejezete. In: *Diagnózis és terápia. Magyar Zoltán társadalomszervező tevékenysége*. Szöveggyűjtemény. Bp., Országos Közművelődési Központ, 1986. 97–102.

ságot és a meghatározó tematikát; 2. kialakítani a lap állandó szerzőgárdáját; 3. szponzorokat szerezni a folyóirat megjelentetéséhez; 4. párbeszédre invitálni a lap olvasóit.

Ami az első kérdést illeti, decemberben körlevélben szólította meg a lap akkori és leendő előfizetőit, melyben többek között azt írta: „Sok komoly és fontos dolgot óhajtok kezdeményezni. Irodalmi lap vagyunk, politikával nem foglalkozunk, de a szellem megszervezése, a magyar lélek felébresztése, a nemzet jobbainak, a falu értelmiségének a városával való együttműködése: számtalan problémát érlel bennünk.”⁸ A lap 1940. január elseji számában a szerkesztő tollából megjelent, a lap programját körvonalazó írás a címevel is már egyértelművé tette Móríczt elképzelését: *Hagyd a politikát: építkezz!* Ebben azt fejtegeti, nem a politikától, hanem egyes-egyedül a társadalmi közbeszédtől várható csupán, hogy megmozduljon végre valami a magyar társadalom akut problémáinak a megoldása érdekében. „Hagyd a politikát, s hamar építs magadnak kunyhót a szabad mező közepén, építs fedezéket a sövények megett, óvóhelyet, ahová bementsd azt a becses, azt a megvédeni méltó kis kultúrkincedet. Az életedet! A létedet! De mi az a kultúra, amivel oly nagyra vagyunk. Most jövőnk faluról, rossz utak kötik össze a rossz kis falvakat, este őtkor már sötétben diskurál az ember, nem a repülőátadástól félnek: nincs petróleum, egy hónapra adnak három decit.” Kultúrát, értelmes beszédet kell a faluba vinni azért, hogy javíthassunk az alsó társadalom sanyarú sorsán. „A mai magyar faluval már lehet beszélni. Sutba vethetjük a régi aggodalmat, hogy a magyar földműves oly konzervatív, hogy minden újításnak ellensége. [...] Hajlandók már ezek a színmagyarok okszerű gazdálkodásra, készek szövetkezésre és példakövetésre.”⁹

Az ún. sorskérdésekre kívánta Móríczt fókuszálni a lapot; e szándékának így adott hangot a lap előfizetőihez intézett néhány hónappal későbbi újabb körlevelében: „A magyar sorskérdések vizsgálatában és föltárásában ugyanazt a munkát akarjuk végezni, amit a Természettudományi Közlemények végeznek a maga területén [!].”¹⁰

A program, minden bizonnyal, a politikai cselekvőképeséssel kapcsolatban korábban táplált illúzióinak elvesztéséből is következik, mely reményét így fejezte ki négy évvel azelőtt Zilahy Lajos lapjában, a *Magyarországban*. „Az bizonyos, hogy kormányozni csak optimizmussal lehet. Gömbös Gyulában ez teljes mértékben megvan. Egy olyan ember benyomását kelti: aki hisz abban, amit mond, és amit csinálni akar.”¹¹ A Gömbössel szövetkezni kívánó Új Szellemi Front kudarca mellett a harmincas évek második felében kibontakozó falukutató mozgalom életben tartása, a népi írók által felszított reformszellem felkarolása és továbbvitele hatott még ebben az irányban. Arról a pontról haladna tehát tovább Móríczt az 1939 decemberében kezébe vett *Kelet Népe* társadalmi diskurzust teremtő-szervező szerkesztőjeként, amelynek meghatározó szellemi és műfaji jegyeit így írja le Huszár Tibor. „A népi írói mozgalomban a szociografizáló munka aláhanyatlott: a harmincas–negyvenes évek fordulóján a szépirodalom, a mozgalom célkitűzéseit újra-

⁸ Móríczt Zsigmond a *Kelet Népe* szerkesztője, 6. Móríczt Zsigmond – a *Kelet Népe* előfizetőinek, 1939. dec. 12.

⁹ Móríczt Zsigmond: *Hagyd a politikát: építkezz!* In: *A magyar esszé antológiája. Sorskérdések*. II. Vál. és szerk.: Domokos Mátyás. Bp., Osiris, 2006. 386.

¹⁰ Móríczt Zsigmond a *Kelet Népe* szerkesztője, 111. Móríczt Zsigmond – a *Kelet Népe* előfizetőinek, 1940. ápr.

¹¹ Móríczt Zsigmond: *Kormányozni csak optimizmussal lehet. Pillantás az országra Gömbös Gyula miniszterelnök dolgozószobájából*. In: *Hirharang, vezércikk, szenzációs riport. Magyar sajtótörténeti antológia 1780–1956*. Szerk., bev. és jegyz. Buzinkay Géza. Bp., Corvina, 2009. 339.

fogalmazó politikai publicisztika és esszé vált meghatározó műfajjává.”¹² Mindennek be-szédes jeleként értékeli a szerző a középosztályról, az értelmiség felfrissítéséről, valamint jövőbeli szerepéről folytatott viták felélesztését a lapban, vagy a népfőiskolai mozgalom létesítéséről kialakult diskurzust, amelyek főként a *Kelet Népe* első évfolyamában kaptak nagy teret. Egy szó mint száz, politizálás helyett a társadalmi önszerveződés serkentése áll Móríczt programszerű megnyilatkozásainak előterében, ez vezeti őt a szerkesztői munkában is.

S vajon kikre számíthatott ebben? Elég, ha belelapozunk a *Kelet Népe* első számaiba, hogy kiderüljön, elsősorban a népi írók tág körére gondolt Móríczt írói közreműködők gyánánt. A szerkesztő Móríczt levelezése szintén ezt támasztja alá: Illyés Gyula, Féja Géza, Veres Péter, Németh László, Gulyás Pál, Kerék Mihály, Kovács Imre, Erdei Ferenc, Darvas József, Jócsik Lajos neve szerepel címzettként, levélíróként vagy csak a levelekben említve különösen nagy gyakorisággal. A névsorból kitűnik, Móríczt a széthullóban lévő, belülről sok tekintetben már megosztott falukutató írók „népfrontos” összefogására törekszik, a koncentrálásukra tesz kísérletet. Ennek a társaságszervező aktivitásnak ékes példája Móríczt Kerék Mihályhoz írt levele.

„Kedves Barátom, nagyon sajnálom, hogy eddig még nem találkoztunk, de sebj, tudjuk egymásról, amit tudni kell. Remélem, már láttad a *Kelet Népe* új számát. Biztonság kedvéért ide mellékelek egy példányt. Olvasd el az első nyolc oldalt! A felvetett problémákra válaszolni f[ő]lnek az új számban Kovács Imre, aki a dán példára azzal válaszol, hogy három legnagyobb sikerű magyar ter[me]lési és földbélő szövetkezetnek ír[a] meg a képét. A második cikke, a kemsei egykére Erdei Ferenc azzal válaszol, hogy a kecskeméti példát elemzi: itt a legmagasabb mező- és kert- s szőlőkultúra és a legtöbb gyerek. Arra kémelek, hogy vállald a harmadik cikket. A földmunkásság legmélyebb rétegének felemelését s megmentését hogy lehet elképzelni.”¹³

Az erők koncentrálása, korábban is láttuk, nem lehet különösebben sikeres, ha oly mértékben divergálnak a nézetek és a pozíciók, mint ahogyan a Kerék Mihály kontra Kovács Imre polémiából is kitűnt. S a helyzet általában is így fest. Példaként említhető Veres Péter többek által erősen kifogásolt megszólalása valamivel későbből. 1941 nyarán Veres Péter jelzi Móríczt, hogy elkészült a *Kelet Népe* számára korábban megígért írásával. „A tanulmányt azon melegében küldöm. Főleg azért, hogy szeptember 1-ig legyen idő elolvasni nemcsak nektek, hanem még egypár írónak is. Gondolom Illyésnek, Némethnek, Darvasnak, Kovácsnak, Erdeinek, meg aki közel van, átadhatnátok egy-egy gépelt példányt. Ez azért volna fontos, hogy megtehessék észrevételeiket, mit utasítanak el határozottan. Mert ha nem is program, de mindnyájunkat érdeklő írás ez. S a hangja közös jellegű.”¹⁴

Veres kézírata, amely körbejárt, vegyes fogadtatásra talált. Móríczt Vereshez írt levélből idézek: „ma kaptam az Erdei megjegyzéseit, s Németh Lászlóval beszéltem. Erdei

¹² Huszár Tibor: *Az értelmiségszociológia és -szociográfia hazai történetéhez*. In: uő: *Nemzetlét – nemzet-tudat – értelmiség*. Tanulmányok. Magvető, Bp., 1984. 241.

¹³ Móríczt Zsigmond a *Kelet Népe* szerkesztője, 24. Móríczt Zsigmond – Kerék Mihálynak, 1940. jan. 2.

¹⁴ I. m. 298–299. Veres Péter – Móríczt Zsigmondnak, 1941. aug. 13. előtt.

nagyon is szigorú. Nemigen fogadja el érvelésedet, s nem mindenben azonosítja magát veled. Együttes állásfoglalás alapjának pláne nem fogadja el az írást, amellyel azonban nem akar vitába bocsátkozni.

Németh László sokkal jobb véleménnyel van a dologról, csak azt kifogásolja, amit én: hosszadalmas. [...] Miklós öcsém¹⁵ is elolvasta, ő is sok mindennel vitázik, de neki imponál a folyékony és a tiszta érvelés.”¹⁶ Arra konkludál végül Móricz, hogy nem érdemes a kéziratot megvitatni akár ebben a szűk körben sem, mivel „az az eredeti szöveg halálával jár”.¹⁷ Móricznak kényszerűen be kellett látnia, lehetetlen olyan publicisztikát közölni a *Kelet Népe*-ben, amely kivétel nélkül mindenkinek elnyerné az elvi egyetértését.

A nyílt vagy éppen informális keretek közt zajló vita mellett az egymástól (és a lap-tól) való óvatos elhatárolódás is jelentkezik olyik esetben. Móricz 1942 elején szemé-re veti Erdeinek, hogy gyakori kapacitálása ellenére sem dolgozik a lapba. „Egyáltalán nem tudom, vétettem én neked valamit, hogy egy egész éven át teljesen elhanyagoltál, mintha nem is léteznék?” – panaszkodik a hozzá írt levélben. Majd hozzáfűzi: még szerencse, hogy Erdei tanítványa, Márkus István (akkor még bölcsészhallgató) cikkel jelentkezett a *Kelet Népe* szerkesztőjénél. Írásában Márkus, amelyet a lap 1942 márciusában tett közzé, „azt a kérdést vetette fel, amit tőletek kértem akkor, hogy mi történik a falukutatók-kal?” Majd úgyszólván felszólítja Erdeit Móricz, hogy reagáljon a cikkekre, mert ezt köve-teli a falukutató mozgalom válsága. „Már ott tartunk, hogy a kolozsvári ifjak nyugodtan írják le, hogy a falukutatók elgennyyesítették a sebet: azzal, hogy regényt csináltak a nép szenvedéséből, hozzászoktatták az országot, hogy ez valami, ami van, s ami mellett még egészen jól lehet megélni.” Végül keserűen kifakad. „Kedves Ferikém, ébredj fel, és ke-ress fel, és ne nekem, a vén és betegnek kelljen könnyörögni meghallgatásáért, hanem akarj valamit! Úgy állok a KN-vel, hogy ha körülnézek, kihullottatok mellőlem.”¹⁸

Késve válaszolt Erdei Móricz kéréle szavaira; arra hivatkozott hallgatása okaként, hogy túlságosan lekötötte a figyelmét a tudományos munkálkodás (készülőben volt, egyebek közt, a *Magyar paraszttársadalom* című fontos munkája), valamint szigetszentmiklósi gazdálkodó életformája. Ennél is fontosabb, hogy mint írja, „egészen tudatos igyekezettel” a publicisztikától a tudomány felé kíván fordulni, ami nem igazán fér össze a *Kelet Népe* által felkínált megnyilatkozási fórummal. „Az én naturámmal, indulásommal és le-hetséges további pályámmal most nincs semmi értelme a beavatkozásnak, akár személyes nyüzsgéssel, akár irodalmárkodással.”

Meglehet, Erdeinek a *Kelet Népe*től való távolmaradásába az is belejátszott, hogy ek-kor már érezhetően eltávolodott a harmadikutas falukutató reformer ideáktól. Az újabb kutatások fényében bizonyítottnak tetszik, hogy „1943–44-re [Erdei] végképp leszámol minden olyan elképzeléssel, amely a fennálló társadalmi viszonyok között igyekszik tár-sadalmi változást elérni”.¹⁹ Ezt sejteti a levél egy további passzusa is. „Azt is nehezen vi-selem el, amit kollegáim csinálnak. Mindig elolvasom a jelentékenyebb eszmefuttatáso-kat vagy írói mutatókat éppen úgy, mint a prófétai nyilatkozat[okat], azonban mindig

¹⁵ Móricz Miklós, statisztikus.

¹⁶ Móricz Zsigmond a *Kelet Népe* szerkesztője, 303. Móricz Zsigmond – Veres Péternek, 1941. aug. 25.

¹⁷ Uo.

¹⁸ I. m. 400–401. Móricz Zsigmond – Erdei Ferencnek, 1942. febr. 20. Márkus jelentkezése a cikkel Mó-ricznál szintén dokumentált a levelestárban: I. m. 392. Márkus István – Móricz Zsigmondnak, 1942. jan. 22.

¹⁹ Bognár Bulcsu: *Erdei Ferenc szociológiája*. Bp., Loisir, 2010. 110–111.

inkább taszítanak, mint vonzanának, s ha tudnék valamit szólni hozzájuk, az legtöbbször helytelenítő kritika lenne. Ezt pedig nincs értelme tenni, mert nem az én szembefordulá-somon fordul meg a dolog. Ez vonatkozik a Kelet Népére is [...], ami] olyan vélemény-fórum lett, mint a többi folyóiratok, részben pedig sok polyvának az összesodródása”.²⁰

Móricznak sem lett (lehetett) volna így Erdei mind nyilvánvalóbb társadalom-poli-tikai radikalizmusa, aminek azonban ekkor nemigen lehetett még nyilvános jelét venni.²¹ Móricz mindig távol tartotta ugyanis magát a rendszeren kívüliség eszmei és gyakorlati megnyilvánulásaitól. Erről árulkodik a *Népszavával* kapcsolatos afférja is 1942-ből. A na-pilap főszerkesztőjéhez intézett levelében Móricz szóvá teszi, hogy a *Népszava* – a neve-zetes karácsonyi számában – átvette a *Kelet Népe*-ből egy Petőfiről írt cikkének a részletét, noha: „Minderre nem volt joga.” Majd magyarázatképpen hozzáfűzi. „Én a Népszavába soha egy sort sem írtam, még akkor sem, mikor az nagyon divatos volt. Ady sokat írt bele. S azért nem írtam, mert sohasem voltam barátja az ottani vezetőségnek és szellemnek. Azonkívül alapvető kifogásom volt ellene, hogy soha a magyar nép érdekét, kultúráját és rendeltetését nem szolgálja. A földműves népre, a tiszta magyarságra gondolok.”²²

Erdei helyett Rézler Gyula „reflektált” végül Márkus *Mi történik a magyar szocio-gráfiával?* című *Kelet Népe*-beli írására. Indulatos levélben tette szóvá a szerkesztőnek a cikk egyes megállapításait, nevezetesen, „hogy a falukutatók nem szociográfusok”, majd pedig azt, hogy Márkus „végül [...] arra az eredményre jut, hogy Magyarországon a szo-ciográfiai műfajt nem művelik”. Rézler szerint a cikk szerzője tudatlan, mivel mellőzi az ő a tárgyban korábban készített írását (*A magyar társadalomleírás kialakulása*), holott már abban is az itt kifejtetthez hasonló álláspont körvonalazódott. Nem veszi továbbá tekintetbe Márkus, hogy létezik nem paraszti; nem agrár témájú szociográfiai kutatás is, például az ipari munkássággal kapcsolatban, amely kifejezetten virágzó műfajt képvisel. Mindezek bizonyítékául saját írásait és a témáról szóló könyvét említi példaként. „A fel-sorolt művek mind tudományos módszerességű szociográfiák voltak, ennél fogva arra is alkalmasak voltak, hogy a módszeresség terén a mezőgazdasági népréteggel foglalkozó szociográfiai kutatásnak is útmutatással szolgáljanak.”²³

Nem ismeretlen a népi írói, a falukutató mozgalom ekkori belső vitája a történeti iroda-lom számára sem, akadnak már feldolgozások a témáról.²⁴ Nem a diskurzus rekonstruálása, hanem annak megvilágítása volt csupán a célunk, hogy milyen koncentrációs kísérletbe fogott Móricz Zsigmond a *Kelet Népe* szerkesztőjeként, igyekezvén egybefogni, vagy inkább egyben tartani a népi írói mozgalmat. Ehhez a vállalkozáshoz aligha szolgálha-tott azonban akár az egyik, akár a másik platform közös alapnak; különösen nem lehetett alkalmas ebből a szempontból az a Veres Péter-i koncepció, amely a mindenáron való egyben maradás illúzióját melengette. A koncepciót, jellegzetes megfogalmazásban, Ve-

²⁰ Móricz Zsigmond a *Kelet Népe* szerkesztője, 532. Erdei Ferenc – Móricz Zsigmondnak, 1942. júl. 6.

²¹ Erdei „A magyar társadalom” című, Balatonszárszón 1943. augusztus 24-én elhangzott előadása a szem-leleti „fordulat” első kézzelfogható megnyilvánulása. *Szárszó. Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-Tábor előadás és megbeszéléssorozata*. Bp., Magyar Élet Kiadása, 1943. 12–36.

²² I. m. 382. Móricz Zsigmond – Szvatkó Pálnak, 1942. jan. 2. Majd ugyane tárgyban: 383–384. Móricz Zsigmond – Losonczy Gézának, 1942. jan. 7.

²³ I. m. 434. Rézler Gyula – Móricz Zsigmondnak, 1942. márc. 13.

²⁴ A polémia részletes, inkább deskriptív, mint elemző tárgyalásához lásd mindenekelőtt Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Bp., Kossuth, 1983. 108–135.

res az 1941-es könyvnapra megjelent művében fejtette ki: „Népi írói front, mint szilárd csoportosulás hát nincs és sosem volt. Mégis a magyar helyzet és a nagyvilág nyomása egymás mellé kényszeríti a valóban haladó népfiaikat a fajvédő és antiszemita Erdélyi Józsefekkel is. Az általános bojkottban, ami liberális, klerikális, nyilas, kormány és szoc. dem. oldalról kialakult körülöttünk, *nincs is más védekezési lehetőség.*”²⁵

S milyen pénzügyi feltételek között működött vajon a folyton adósságokkal küzdő *Kelet Népe*? Nincs tér ezúttal arra, hogy tényleges érdemének megfelelően találhassuk a kérdést; annyit azonban megjegyezhetünk: Móricz törekvése, hogy bankoktól és nagy iparvállalatoktól is szerezzen némi pénzügyi támogatást lapja számára – Knob Sándoron, valamint Hegedűs Lórántól keresztül próbálta keresztülvinni a tervét²⁶ – zömmel sikertelen maradt. Erről árulkodik, egyebek közt, Hegedűs Lórántnak a szerkesztőhöz intézett egyik levele is. „Mondottam Neked, hogy 1939 októberében – annak ellenére, hogy a bankok azon az állásponton voltak, hogy a Kelet Népeben addig megjelent cikkek nem alkalmasak arra, hogy mi a magántulajdon-ellenes propagandát a TÉBE-ből pénzeljük – mégis próbáévre 1500 pengőt szavaztunk meg az összes fővárosi bankok nevében”. S még hozzáfűzte: „az egész bankvilágban és bennem is a legnagyobb felháborodást keltette Illyés Gyulának a Kelet Népeben [...] a június 1-jei számban [közölt] Mérleg című verse [...], aminek a] gondolata ugyanaz, mint aminőt gróf Károlyi Mihály úr idejében hallottunk, és amelynek vége az lett, hogy engem börtönbe hűrcoltak. A bankoknak pedig elő sem merem terjeszteni, hogy a Kelet Népet bármilyen támogatásban is részesítsék”.²⁷ Így végül az a helyzet állt elő, hogy a *Kelet Népe* szerkesztője kezdetben még a nyomdaköltségeket sem tudta kifizetni.²⁸ Ahogyan Móricz a lap kiadójaként írt egyik levelében előadja: „A Kelet Népet én ártatlanul hitelbe csináltam nála [Ottlik Györgyről, a Pester Lloyd Társulat vezetőjéről van szó], hogy ha felvirágzik, lesz egy nagy vállalata.” Majd hozzátesszi: ebben még ma is hiszek.

A zsidótörvények közben (és után) észrevehetően megváltoztak a hazai sajtófinanszírozási viszonyok; nem csoda, ha a zsidókérdésben időnként az árral együtt sodródó *Kelet Népe* nem talált komoly támogatókra az üzleti életben. A *Kelet Népe* zsidókérdésben sugallt álláspontjának olvasói percepciójára példa az a levél, melyben egy bizonyos dr. Neufeld Béla Móricz tudomására hozza a lap általa antiszemitának érzett esetenkénti hangütését. „Engedje meg, hogy a Kelet Népe programadó cikkéhez (a legutóbbi számban) egy megjegyzést fűzzek. A szövegben ez a pásszus áll: »Szolgáljuk a magyar faj sorsát.« Ezen akadtam meg. Megütött a szó, hogy magyar »faj« ... Igaz, mostanság lépten-nyomon belebotlik az ember, de a Kelet Népe hasábjain – mely »magas emberi politikát hirdet« – úgy érzem, disszonánsan hangzik. A szó, hogy »faj« – végzetesen kötelez. Felidézi a fajelmélet képzetét, a faji ideológiák ködképeit, minden mai, »korszerű« következményükkel együtt.”²⁹

²⁵ Veres Péter: A magyar népi írókról. In: uő: Ember és írás. Bolyai Akadémia, Bp., 1941. 62. Kiemelés tőlem.

²⁶ Vö. Móricz Zsigmond a Kelet Népe, 42. Hegedűs Lóránt – Móricz Zsigmondnak, 1940. jan. 19; I. m. 84–85. Knob Sándor – Móricz Zsigmondnak, 1940. márc. 11.

²⁷ I. m. 136. Hegedűs Lóránt – Móricz Zsigmondnak, 1940. jún. 17.

²⁸ Vö. I. m. 152–154. Ottlik György–Móricz Zsigmondnak, 1940. júl. 17; Móricz Zsigmond–Ottlik Györgynek, 1940. júl. 18.

²⁹ I. m. 193. Neufeld Béla – Móricz Zsigmondnak, 1940. dec. 4.

A nehéz pénzügyi kondíciók arra készítették a magánéletében is szinte mindig pénzgondokkal küszködő Móriczt, hogy saját írói jövedelméből kezdje el finanszírozni a lap kiadását. „Van szerencsém tisztelettel értesíteni, hogy mai napon az Athenaeummal meg egyeztem, hogy a neki most átado[tt] könyvemnek (Kemény Zsigmond: Rajongók) teljes honoráriumát engedményeztem a t. Címre. Ezt az összeget, mely napo[k] alatt esedékessé válik, a Kelet Népe nyomdaszámlájának törlesztésére szántam. [...] Ugyancsak a Magvető [az ekkor kiadott, Móricz által szerkesztett kötet] főbizományosságát is elvállalta az Athenaeum, s az e címen megillető 50%-ot szintén a t. Cím javára fog átszármaztatni.”³⁰ Annak bizonyosságául, hogy nem egyszeri gesztusról volt szó, hadd iktassak ide egy másik Móricz-levelet valamivel későbből. „Felkérem Önöket, hogy Légy jó mindhalálig című művem 50 filléres propaganda-kiadásának 20 000 példánya után engem megillető 1000 P., azaz egyezer pengő honoráriumot a Pester Lloyd nyomdavállalatnak utalják át nevemben és számlám javára.”³¹ Teljes joggal írta tehát Móricz a Nemzeti Bank elnökének, akihez pénzügyi segély kérelmével fordult 1941 elején, hogy: „A múlt évben én a magam [e]rjéből tartottam fenn [a lapot].”³²

Más forrás nem vagy alig állt a *Kelet Népe* szerkesztőjének rendelkezésére, nem bízhatta például magát az előfizetésből bejövő jövedelemre. Hozzátehetjük: akkor (és persze már korábban is) egyetlen időszaki lap számára sem teremtett az előfizetés önmagában elégséges pénzügyi alapot a tartós fennmaradáshoz. A szerkesztőnek az a megjegyzése, miszerint nincs a lapnak túl sok előfizetője, ezt a helyzetet dokumentálja.³³ Egy 1941. szeptemberi mérleg szerint a nagyjából 800 előfizető (ebből 200 volt a budapesti illetőségű) után elvileg befolyó összeg (9600 pengő) mellett 3 ezer pengő bevétele volt a lapnak bank- és iparvállalati támogatásokból, ezer pengő egyéb forrásból eredt. A szorosan vett kiadások (mindenekelőtt a nyomdaköltség) nagyjából 10 ezer pengőt tett ki ugyanakkor.³⁴ A 1660–1700 körüli példányban megjelenő *Kelet Népe*³⁵ olyan (előfizetői) olvasóközönséget takar, amelyben „a vidéki intelligencia és tanult gazdarétegek”³⁶ tagjai szerepelnek állítólag nagy számban, vagy Móricz egy másik megfogalmazása szerint: „Ugyanaz a közép osztály gyűl zászlóm alá, amely eddig is olvasta könyveimet. Csak éppen a zsidóság maradt el.”³⁷

Az ezzel az olvasóközönséggel folytatott dialógus nem csupán a lapban közölt írá sok révén, de úgy is folyt, hogy az előfizetők és az olvasók közül sokan tollat ragadtak, levélben reagálva az olvasottakra. Ennek a diskurzusnak számos érdekes frott dokumentumával szolgál a *Móricz Zsigmond a Kelet Népe* című levelezéskötet, melynek behatóbb feldolgozása nem lehet azonban jelen tanulmány tárgya.

Összegzőként megállapítható, Móricz utolsó nagy vállalkozásával életet kívánt le-

³⁰ I. m. 160. Móricz Zsigmond – Pesti Lloyd Társulatnak, 1940. aug. 13.

³¹ I. m. 166. Móricz Zsigmond – Athenaeum Irodalmi és Nyomdai RT.-nak, 1940. aug. 30. A hasonló esetekre ld. még. I. m. 173. Móricz Zsigmond – Athenaeum Irodalmi és Nyomdai RT.-nak, 1940. szept. 23.

³² I. m. 221. Móricz Zsigmond – Baranyai Lipótnak, 1941. febr. 4.

³³ I. m. 79. Móricz Zsigmond – Gyalog Dezsőnek, 1940. márc. 10.

³⁴ Uo. Réti Gyula – Móricz Zsigmondnak, 1941. szept. 27.

³⁵ I. m. 430. Móricz Erzsébet – Móricz Zsigmondnak, 1942. márc. 12.

³⁶ I. m. 50. Móricz Zsigmond – Teleki Pálnak, 1940. febr. 10.

³⁷ I. m. 146. Móricz Zsigmond – Ottlik Györgynek, 1940. júl. 6.

helni egy döglött folyóiratba azért, hogy a „magyar fajtát” felébressze a kultúrára,³⁸ ami a népi írók „megszervezésére”, a falukutató mozgalom újjászervezésére irányuló heroikus erőfeszítéseként értékelhető. Móricznak ez a törekvése, ahogyan a szerkesztő által, valamint a szerkesztőhöz írt levelekből merítve bemutattuk és bizonyítottuk, meglehetősen mérsékelt sikerrel járt. A történetírás a népi mozgalom kezdődő széthullásának a kérdését eddig jobbra publikus megnyilatkozások, a *Kelet Népe* mellett a *Magyar Élet*, a *Magyar Út*, a *Magyar Nemzet* című orgánumok és más lapok hasábjain megjelent írások feldolgozásával beszélte el. A levelekben foglaltak megismerése ahhoz segít vagy segíthet hozzá, hogy az eddigieknél tisztábban lássuk a népiek táborra szervezése, pontosabban az egyes táboroként való megtartása érdekében kifejtett erőfeszítések háttérben megbújó mechanizmusát. A zsidótörvényekkel előállt merőben új társadalompolitikai, intellektuális és lelki miliő és nem utolsósorban a háború alapvetően változtatott a külső feltételrendszeren. A politikai és világszemléleti választások pluralizálódása a nyilvánvalóan megváltozott körülmények között ott is erősebb opciónak bizonyult végül, ahol nem sokkal korábban még az egység látszott uralkodni (vagyis magában a népi mozgalomban); így és ezért sem sikerülhetett a „népi írói front” mint „sorsközösség” (Veres Péter) átmentése a jobb időkre, a „felszabadulás” idejére.

HELLER MÁRIA–RÉNYI ÁGNES

NYILVÁNOS VITA MAGYARORSZÁG NATO-CSATLAKOZÁSÁRÓL

1999. március 12-én a Missouri állambeli Independence-ben¹ Magyarország, Lengyelország és a Cseh Köztársaság aláírta a NATO-ba való belépésről szóló nyilatkozatot. E három kelet-közép-európai ország csatlakozása nem tekinthető egyszerű és magától értetődő aktusnak, hiszen mindhárom ország évtizedeket töltött el a szembenálló katonai szervezetben, a Varsói Szerződésben. Ráadásul az aláírás után három nappal megkezdődött a NATO akciósorozata Magyarország déli szomszédja, Szerbia ellen.

Kutatásunkban megkíséreltük megvizsgálni azt a változást, amely a NATO-csatlakozás témakörében a magyar politikai mezőben és a magyar közvéleményben lezajlott. Ennek az eltolódásnak a során Magyarország egy stabil NATO-ellenes állásponttól (amit hosszú éveken keresztül képviselt a Varsói Szerződés többi tagállamával együtt) eljutott a NATO-csatlakozás melletti politikai döntésig és annak népszavazáson való megerősítéséig. Kutatásunk alapvető célja annak rekonstruálása volt, hogyan járult hozzá a nyilvános beszéd e változások kidolgozásához. Ebből a célból különböző típusú nyilvános diszkurzusokat vizsgáltunk meg, amelyeknek témája Magyarország és a NATO viszonya, a csatlakozás előkészítése, illetve a várható következmények és hatások kérdése volt. A következmények és hatások kérdéskörén belül elsősorban arra figyeltünk, hogyan ítélik meg a beszélők a NATO-csatlakozás következményeit Magyarország nemzeti szuverenitása, függetlensége, a magyar nemzeti identitás, Magyarország Európában elfoglalt helye és más kapcsolódó kérdések tekintetében.

Magyarország katonai szövetségben való részvételének kérdése nem képezhetette nyilvános vita tárgyát a rendszerváltás előtt.² A Varsói Szövetségben való részvétel tabutémának számított 1956 után a nyilvánosságban. Kutatásunk egyik szakaszában, a rendszerváltás folyamatának nyilvános diszkurzusait vizsgálva azt tapasztaltuk, hogy ez a téma nagyon hamar megjelent a nyilvános beszédben, ám más, fontosabb és aktuálisabb témák háttérbe szorították. Az igazi nyilvános vita a NATO-csatlakozásról csak 1997-ben kezdődött, egy olyan időszakban, amikor a NATO-val folyó tárgyalások már meglehetősen előrehaladtak voltak, és a politikai döntéshozók számára már egyértelművé vált, hogy

¹ Az aktusnak helyet adó város nevét a NATO-csatlakozás számos ellenzője szimbolikusan jelentősnek tartotta: mind a nyilvánosságban, mind pedig, és különösen, a nem nyilvános kommunikációban megjelentek az olyan megnyilatkozások, amelyek a földrajzi név és a belépéssel, az aláírással elveszteni vélt „függetlenség” közti kapcsolatot tematizálták ironikus vagy komoly formában.

² Ez a kérdés sem a Kádár-korszakban, sem a megelőző Rákosi-korszakban nem képezhetette nyilvános vita tárgyát, de gyakran szerepelt nem nyilvános diszkurzusokban. Ha a nyilvános és a nem nyilvános kommunikációs csatornákon folyó diszkurzusok témája nagymértékben eltér egymástól, ez egyértelműen a nyilvánosság korlátozott voltát jelzi. (Angelusz, 1998). Ez a jelenség jellemző jegye a „korlátozott nyilvánosságnak” (Heller-Némédi-Rényi, 1990a,b,c, 1991).

³⁸ A megfogalmazás az előbbi jegyzetben hivatkozott levélből való.

Magyarországot a NATO hamarosan hajlandó felvenni tagjai közé. A Parlamentben akkor jelen lévő összes párt a csatlakozás mellett foglalt állást,³ és csak egyes Parlamenten kívüli pártok és néhány civil szervezet nyilvánított ellentétes véleményt. A közvélemény csekély érdeklődése és a lassan meginduló nyilvános viták ráébresztették a döntéshozókat, hogy a közvéleményt fel kell készíteni a belépésre, és lépéseket kell tenni annak érdekében, hogy megnyerjék a közvélemény támogatását a tervezett csatlakozáshoz. Ezek a meggondolások végül is egy a népszavazást megelőző erőteljes NATO-párti propaganda-kampányhoz vezettek, melynek létét az 1997-es nyilvános diszkurzusok általunk végzett elemzése mind a sajtóban, mind pedig az elektronikus médiában kimutatta. A kampány a népszavazás (1997. november 16) előtti hetekben érte el csúcspontját. A csatlakozásra vonatkozó újságcikkek, interjúk és tévéviták száma jelentősen megnőtt ebben az időszakban. A napilapok rendszeresen a NATO-csatlakozással kapcsolatos katonai és főleg diplomáciai témájú mellékletekkel jelentek meg.⁴ A sajtó gyakran foglalkozott a magyar hadsereg modernizálásának szükségességével, számos cikk jelent meg a NATO által használt korszerű fegyverekről és egyéb eszközökről, Magyarország és a NATO közötti sikeres együttműködésről az IFOR és az SFOR keretében, valamint arról, hogy az ország a Partnerség a békéért nevű programban és a NATO-csatlakozásra való előkészületekben a programban részt vevő más országokkal összemérve milyen kiváló eredményeket ért el.

Az általunk elvégzett diszkurzusanalízis célja elsősorban az volt, hogy rekonstruáljuk azokat a diszkurzív stratégiákat, amelyek a vitában jól azonosítható álláspontokat és nézőpontokat elfoglaló nyilvános beszélőket jellemezték. Az elemzés igyekszik rekonstruálni azokat a kapcsolatokat, amelyek a diszkurzív pozíciók, a diszkurzív stratégiák, az érvelési módok, az értékstruktúrák, a beszédmódok és a beszélők státusa, helyzete közt fennállnak. Az is cél volt, hogy megvizsgáljuk, mi a kapcsolat a NATO-csatlakozás általános témája és a nemzeti identitás témája között, amely központi helyet foglalt el a magyar nyilvános viták között a közeli és távolabbi múltban.⁵

A téma előzményei, a politikai kontextus

A közvélemény felkészítése a NATO-csatlakozásra azért vált különösen fontossá, mert a Kádár-rendszerben, és különösen a hidegháború időszakában a NATO-t a nyilvánosságban a lehető legnegatívabb terminusokkal jellemezték (revansista, militarista, imperialista stb.). Különösen az 50-es és a 60-as években volt gyakori az erősen NATO-ellenes propagandisztikus diszkurzus és az eltúlzott karikatúrák (a korszak jellegzetes propaganda-eszköze).⁶ Kutatásaink azt mutatták, hogy a NATO meglehetősen negatív képe a détente,

³ 1997-ben a következő pártok voltak képviselve a Parlamentben: az MSZP és az SZDSZ voltak a kormánykoalíció pártjai, és ellenzékben volt az MDF, az FKGP, a KDNP és a Fidesz.

⁴ Pl. a *Magyar Hírlap* 1998. november 12-i 10 oldalas NATO Panoráma c. melléklete.

⁵ Ld. erről pl. Heller-Némédi-Rényi, 1990 a,b; Heller-Rényi, 1995.

⁶ Külön korpuszt állítottunk össze a *Ludas Matyi* című satirikus hetilap NATO-ról szóló karikatúráiból az 1950-es évek elejétől az 1980-as évek végéig. Ennek a korpusznak a vizsgálata azt mutatta, hogy a lap a hidegháború idején gyakran kezelt politikai témákat, és a NATO egyik kedvenc célpontja volt. A NATO-t gyakran ábrázolták állig felfegyverezett marcona katonákkal, egyenruhába öltözött, bombákon vagy rakétákon csücsülő „vérszomjas háborús héjakkal”, akik mellett gyakran jelent meg a hasonlóan tipikus módon eltúlzott „gazdag

az enyhülés időszakában oldódott a magyar sajtóban, és a 60-as évek közepéről kezdve a NATO-Varsói Szerződés szembenállás egyre ritkábban került tematizálásra. Feltehetően azonban a NATO a hivatalos diszkurzusban mindaddig negatív konnotációkkal került említésre, ameddig a Varsói Szerződéssel való szembenállás tartott.⁷

A katonai szövetség versus semlegesség témája korán megjelent a rendszerváltás magyar nyilvánosságában. Az a kérdés, hogy a rendszerváltás hogyan fogja befolyásolni Magyarország tagságát a Varsói Szerződésben, több politikai csoportosulás és nyilvános beszélő szövegeiben is megjelent, különböző tematikus konstrukciókban. Az 1988-as és 1989-es sajtóanyagon végzett elemzésünkben kitűnik, hogy a rendszerváltás folyamata közepette e témakonstrukciók közül a kölcsönös leszerelés és a semlegesség topikái voltak a legelterjedtebbek, ezek alkották a témával kapcsolatos diszkurzív mező középpontját (nem pedig a NATO-csatlakozás). A Varsói Szerződésben fenntartandó tagság melletti érvelések is erőteljesen jelen vannak ebben az időszakban. A szerzők ezekben a szövegekben a semlegesség illuzórikus voltát próbálják meg demonstrálni különböző „realisztikus”, pragmatikus érvekkel alátámasztva, olyanfajta érvekkel, mint amilyenekkel később mások a NATO-tagság mellett érvelnek. Miközben egyértelmű az, hogy szinte minden új politikai erő a szovjet csapatok Magyarországról való kivonása mellett foglalt állást, nagyon különböző elképzelések voltak a jövővel kapcsolatban. Számos különböző alternatíva jelent meg: a Varsói Szerződés feloszlásának ötlete, Magyarország kilépését támogató elképzelések, valamint az a vélemény, hogy az ország szuverenitása és biztonsága leginkább a semlegességen keresztül biztosítható. Ezek között az alternatívák között fogalmazódott meg az az akkor a leghetetlenebbnek és legesélytelenebbnek tartott álláspont is, hogy Magyarországnak meg kellene próbálkoznia a NATO-ba való belépéssel is. Ez az elképzelés nem Orbán Viktor híres radikális beszédében hangzott el először a magyar nyilvánosságban a Hősök terén Nagy Imre és társai újratemetésének napján (1989. június 16.), amikor a szovjet csapatok kivonásának szükségességéről beszélt, hanem hónapokkal hamarabb. A lehetőséget Horn Gyula, az újonnan alakult MSZP elnöke (akkor külügyminiszter) vetette fel 1989. februárban.

A rendszerváltástól 1991-ig a katonai szövetség kérdése ritkán tematizálódik a magyar nyilvánosságban, a kérdésről nem folyik nyilvános vita. A Varsói Szerződés mint alternatíva Magyarország honvédelmi politikája számára, egyszerűen elhal: a Varsói Szerződés feloszlása és a szovjet csapatok kivonása után az egész téma meglehetősen irrelevánssá vált. Azonban még így is elképzelhető lett volna a katonai szövetségi politika kérdését a semlegesség versus NATO-tagság alternatívái köré felépíteni, de az egész téma mégsem kristályosodott ki a nyilvánosságban, és megjelenése éveken keresztül igen gyenge volt. És bár a semlegesség és a nemzeti szuverenitás kérdése régóta fontos témája a magyar politikai diszkurzusnak (vö. a különböző nemzeti felkelések politikai céljaival: 1848,

burzsuj imperialista” szivarozó és dollárral telt zsákokon trónoló pocakos figurája, vagy az „imperialista politikus”, a cilianderes, cvikkeres, operettruházatú diplomata és más hasonló figurák. Velük szemben erőteljesebben duzzadó, fiatal, jóképű munkás- vagy parasztfigurákat találunk, néha katonai egyenruhában, amint éppen a békét és a szabadságot védik az előzőektől. Az ilyen típusú ábrázolások elég gyakoriak az 50-es években egészen a 60-as évek elejéig, később egyre ritkábbá válnak. Ha egyáltalán tematizálják a NATO témáját a későbbi időszak karikatúrái, akkor inkább úgy, hogy két egymással vitatkozó, versenyző vagy barátkozó katonát (NATO és Varsói Szerződés) ábrázolnak.

⁷ Ezt a diszkurzust, a Kádár-rendszer hivatalos nyilvános szövegeit, azonban most nem vizsgáltuk.

1956 stb.), az az alternatíva, hogy Magyarország semleges országgá váljon anélkül, hogy bármilyen katonai szövetségbe lépne, nem vált komolyan kidolgozott témává a nyilvános beszédben a 90-es években. Nem volt olyan számottevő politikai erő, amely eköré az alternatíva köré építette volna fel álláspontját, ezt karolta volna fel mint „ügyet”. Bár a rendszerváltás idején még voltak olyan álláspontok, amelyek az ország semlegességének választását támogatták (1956-os volt szabadságharcosok, az SZDSZ egyes körei, stb.), az a tény, hogy az új szocialista párt, az MSZP 1989-től a NATO-csatlakozás mellett foglalt állást, összekeverte a lehetséges nézet-eloszlást a politikai mezőn belül. A nyugati típusú értékekkel (demokrácia, emberi jogok, sajtószabadság) és szoros nyugati kapcsolatokkal rendelkező liberális politikai erők, amelyeket ebben az időszakban erős antikommunista diszkurzus jellemzett, a semlegesség követelése által meglehetősen furcsa politikai pozícióban találták magukat. Annál is inkább, mert eközben a szocialisták nem csak a NATO-csatlakozás kérdésében, de a nyugati értékek és a liberális gazdaságpolitika elfogadása kérdésében is Nyugat-barátabbnak tűntek fel, mint a liberálisok. Mindez hatással volt a gyorsan bekövetkező politikai hangsúlyváltozásokra és irányvonalváltásokra, és így a semlegesség kérdése egyre inkább kikopott a rendszerváltás utáni közbeszédből.

A semlegesség témájának gyenge előfordulását a nyilvános beszédben befolyásolhatta a rendszerváltás utáni magyar társadalom értékstruktúrájának bizonytalansága is, ami megmutatkozott a három egymást követő parlamenti választás radikálisan eltérő eredményeiben is, és a rendszerváltás utáni időszakot jellemző heves ideológiai vitákban, amelyek legfontosabb kérdése az volt, hogy milyen orientációt kell követnie az országnak gazdasági, politikai és jogi téren.⁸ Ebben a folyamatban a NATO-tagság nem volt központi kérdés, Magyarország Nyugathoz való közeledése, tartozása, csatlakozása azonban igen: ez volt a viták legfőbb téje.

Vita a NATO-csatlakozásról

Bár a rendszerváltás idején a kölcsönös leszerelés és – kisebb mértékben – a semlegesség témája előfordult a közbeszédben, mikor a 90-es évek közepén a NATO-csatlakozás kérdése mint reális alternatíva megjelent a nyilvánosságban, a legtöbb politikai erőnek, pártnak és csoportnak nem volt határozottan kidolgozott álláspontja a kérdésben. Nem voltak hozzáférhető elemzések a lehetséges előnyökről és szükséges befektetésekről sem, és a csatlakozás vagy kimaradás várható következményeiről sem voltak elérhető információk vagy elemzések. A 90-es évek második felében, a békepartnerség-program következtében a NATO-hoz való közeledés egyre határozottabban részét képezte a parlamenti pártok politikai programjainak. Ám még ekkor sem álltak rendelkezésre a nyilvánosságban meg-

⁸ Magyarország orientációjának, modellkövetésének kérdése volt a nyilvános viták legközpontibb témája a rendszerváltás utáni nyilvánosságban. Ez a téma szorosan kapcsolódott a nemzeti identitás témájához (ld. Heller-Rényi, 1996 a, b), már a Kádár-rendszerben is jelent volt a nyilvánosságban, még ha álcázottabb, kendőzöttebb formában is. Rendszerváltás előtti kutatásainkban kimutattuk, hogy a korlátozott nyilvánosságban egyes nyilvános beszélők diszkurzív stratégiái éppen azt célozták, hogy olyan módon konstruálják meg a korlátozott nyilvánosságban még megtűrt témákat, hogy azoknak kapcsolódási pontjaik, interpretációfüggő átmeneteik és utalásaik legyenek a korlátozott nyilvánosságban tabu által sújtott nemzeti identitás és nemzeti függetlenség témákhoz. (ld. Heller-Némédi-Rényi, 1990 a, b, Heller-Rényi, 1995)

felelő elemzések, számítások a költségek és nyereségek vagy a várható következmények tárgyában. Amikor a tényleges nyilvános vita megkezdődött 1997-ben, addigra már minden parlamenti párt között konszenzus volt a csatlakozást illetően (a konszenzust feltehetőleg ezt megelőzően, zárt ajtók mögött, a közvélemény kizárásával hozták létre).

E széles politikai konszenzus kialakulása érthetővé válik a téma nyilvános megkonstruálásának vizsgálatából. Mind a politikai aktorok, mind pedig a média instrumentálisan kezelte a NATO-csatlakozás ügyét, mint egy „technikai” kérdést, amely egy fontosabb, nagyobb változás előfutára, előfeltétele. A NATO-csatlakozást a politikai pártok és a nagyközönség is olyan első lépésnek tekintette, amely az EU-csatlakozás áhított céljának elérését segíti elő. A Nyugathoz való közeledésnek (és a volt Szovjetuniótól való távolodásnak) a folyamatában a NATO-csatlakozás könnyebben és gyorsabban elérhető célként tűnt fel, amely ugyanakkor azt a nagy előnyt ígérte, hogy mind jogilag, mind szimbolikusan újraalkotja és megerősíti azokat a valaha létezett kötelekeket, amelyekkel Magyarország a Nyugathoz való tartozását megjeleníthette. Általánosan élt az a vélemény, hogy az evvel a szimbolikus nyereséggel járó NATO-csatlakozás hosszú távon megkönnyíti Magyarország európai uniós csatlakozását. A NATO-csatlakozás témája tehát ebben az általános kontextusban jelent meg a nyilvánosságban 1997-ben.

A NATO-csatlakozásról szóló nyilvános diszkurzus egyik szembevető jellegzetességeként kell megemlíteni, hogy az adatok, a részletes számítások vagy információk mindvégig hiányoztak a vitából. Még a népszavazás előtti időszakban sem kerültek nyilvánosságra költség-kalkulációk, ha egyáltalán voltak ilyenek. Az egész csatlakozástémát a titkosság köde lengte be. Ebben az összefüggésben még meglepőbb, hogy a vita nagyrészt pragmatikus szinten folyt, Magyarország általános érdekeiről, anélkül azonban, hogy „zavaró” adatok és információk napvilágot láttak volna. Az alternatívák és az álláspontokat megalapozó értékvalasztások ritkán tematizálódtak a nyilvánosságban, és a vitában szereplő pro és kontra érvek nagy része egy utilitarista kérdés körül forgott: „mik az ország érdekei?”

A széles közvéleményt eleinte nem is igazán érdekelte a kérdés, és ezért félő volt, hogy a népszavazás a csekély érdeklődés következtében érvénytelen lesz. A vitát tovább bonyolította az, hogy az ellenzéki pártok a népszavazási alkalmat kihasználva más, a témához nem kapcsolódó kérdésekről (földtulajdonlás) is meg akarták szavaztatni a választókat, és a kormánykoalíció és az ellenzék között ennek a kérdésnek a kapcsán kialakuló heves csatározások még jobban elbizonytalanították a választópolgárokat.⁹

⁹ A vita elsősorban arról folyt, hogy hogyan kell megfogalmazni a népszavazási kérdést a földtulajdonjoggal kapcsolatban. E mögött a probléma mögött az a magyar politikai pártok közötti megosztottság rejlik, hogy külföldi magánszemélyek, illetve jogi személyek vásárolhassanak-e Magyarországon termőföldet. A föld természetesen erős szimbolikus értékkel bír, különösen a nemzeti identitással és nemzeti értékekkel foglalkozó diszkurzusokban. Feltételezhető, hogy a földtulajdonlás kérdésének a népszavazásban mindenáron való szerepeltetését az akkor hat hónap múlva következő parlamenti választások indokolták. A népszavazást különböző kérdésekre kiterjeszteni szándékozó különböző politikai erők mobilizálni igyekeztek a tömegeket saját értékvalasztásaik mögött, valamint a népszavazást valószínűleg egy alkalmas közvélemény-kutatási alkalomnak tekintették.

A csatlakozásról szóló diszkurzus elemzésére több különböző korpuszt is megvizsgáltunk. A fő korpusz, amelyen diszkurzusanalízist végeztünk, a népszavazás előtti időszak (1997. szeptember–november) három magyar országos napilapjának¹⁰ összes NATO-témájú cikke. Egy másik korpuszt a magyar lapok és politikai folyóiratok 1997. január és december közötti válogatott cikkei alkottak. Egy harmadik válogatásban ugyanebből az időszakból rádiós és televíziós viták szerepeltek. Egy negyedik korpuszt a rendszerváltást közvetlenül megelőző és követő időszak (1989–1991) sajtóanyagából válogattunk, ez lehetővé tette annak megvizsgálását, hogy hol, mikor és hogyan tűnt fel a NATO-csatlakozás témája a nyilvánosságban. Ugyancsak elemzésre került egy válogatott korpusz egyes hetilapok NATO-csatlakozásról szóló cikkeiből: HVG 1989–1997, *Magyar Narancs* 1989–1997 és *Magyar Fórum* 1997–1998. Végül egy különálló korpusz a *Ludas Matyi* című vicclap képeit és karikatúráit foglalja magában 1950 és 1989 között.

Jelen tanulmányunkban az első korpuszon végzett elemzést foglaljuk össze, a három országos napilap 1997. szeptember 1. és november 15. közötti teljes sajtóanyaga NATO-val foglalkozó cikkeinek vizsgálatát. Ez a népszavazást közvetlenül megelőző időszakot felölelő korpusz 263 újságcikket tartalmaz.

Az adott vita történelmi-politikai kontextusának értelmezése céljából időnként hivatkozni fogunk a többi korpuszon végzett elemzéseinkre is. A NATO-csatlakozás témájának a magyar nyilvánosságban való megjelenésével kapcsolatban pedig az 1989. január és július közötti négy országos napilapon¹¹ végzett vizsgálatunkra fogunk utalni. A NATO-kép történeti változásaival kapcsolatban a *Ludas Matyi* képein és karikatúráin végzett kutatásra támaszkodunk. Egy televíziós vitáról készült diszkurzuselemzésünket pedig egy külön tanulmányban közöljük.

A NATO-csatlakozásról szóló újságcikkek tipológiája

A NATO-csatlakozásról szóló 1997-es nyilvános vita szövegei két eltérő kategóriába csoportosíthatók. A két kategória cikkei egymással összefüggésben kellett elemezni, mivel voltak hasonlóságok abban, ahogy a témát kezelték, de voltak jelentős eltérések is a két típus között. Az első típusba, a *ténycikkek* kategóriájába soroltuk mind a nyomtatott, mind pedig az elektronikus sajtónak azon kommunikációs aktusait, amelyek politikai és diplomáciai eseményekről adtak beszámolót. Ezekre a cikkekre elsősorban az volt jellemző, hogy Magyarország NATO-csatlakozási szándékát evidensnek tekintik, a felvételt a NATO-ba pedig szinte biztosnak veszik, és úgy mutatják be, mint előre jól megtervezett és végrehajtott cselekedetek sorozatának méltó eredményét. Az elemzés kimutatja, hogy az ebbe a kategóriába tartozó szövegek Magyarországot egy makroszubsjektumként fogják fel, amely egységes akaratú törekszik a NATO-tagságra. Ezekben a szövegekben gyakran találtuk „a kormány”, „az ország”, „Magyarország” kifejezéseket azonos szintaktikai pozíciókban és szinte egymást helyettesítő módon.

¹⁰ Népszabadság, Magyar Hírlap, Népszava.

¹¹ Népszabadság, Magyar Hírlap, Magyar Nemzet, Népszava.

A topik úgy van megkonstruálva az újságcikkekben, hogy azt jelezze, a kormánynak és a közvéleménynek a szándéka azonos, tehát az ország NATO-csatlakozása nemzeti konszenzus tárgya. E két aktor, a kormány és a közvélemény úgy jelenik meg a sajtóközleményekben, mint fontos és súlyos cselekedetek és döntések aktív alanyai, és ezáltal a szövegek azt a képet alakítják ki az olvasóban, hogy egy tudatos makroszubsjektum jól megtervezett és sikeresen kivitelezett cselekvéssorozatot hajt végre. Az egész folyamatot egy racionális, jól kidolgozott forgatókönyvként mutatják be, amely sikerét a közösen megtervezett és jól kivitelezett végrehajtásnak köszönheti, melyben különböző intézményes szereplők a rájuk szabott előírásoknak megfelelően cselekedtek, miközben mindezt egy figyelő és egyetértő közvélemény támogatta. Ebben a fajta diszkurzusban a feszültségek, viták témája csak a NATO-n belüli vitákkal kapcsolatban merül fel.

A NATO-csatlakozásról szóló leggyakoribb témakonstrukció a tény-cikkekben a kérdést nem vitatémaként vagy „politikai” témaként kezeli (Kargl, Liebhart, Sondermann 1997), hanem tényként. Az ebbe a kategóriába tartozó diszkurzusok nagy része pro-NATO cikk és része a hatalom és az állami intézmények által indított hivatalos kampánynak. Előfordul ugyan, hogy a tény-cikkek beszámolnak NATO-ellenes erők által szervezett eseményekről, de ezek a beszámolók általában hosszabb cikkek részletei, amelyek így pro-NATO kontextussal veszik körbe a NATO-ellenes eseményeket vagy véleményeket, így tehát ezek az ellenvélemények diszkurzíve alárendelt helyzetben jelennek meg.

A második diszkurzus típust, amit 1997-ben a nyilvános beszédben a NATO-val kapcsolatban találtunk, a kommentárok, elemzések, interjúk, vélemények alkották, olyan diszkurzusok, amelyek polemikus vagy mobilizáló funkcióval bírtak, ezeket tehát *véleménydiszkurzusoknak* fogjuk nevezni. A beszélők itt gyakran magyar vagy külföldi politikusok, magas rangú tisztségviselők, akik intézményes hatalommal és autoritással rendelkeznek (elsősorban a pro-NATO oldalon), de vannak katonai és külpolitikai szakértők, sőt más értelmiségiek is. Ebben a csoportban szólnak meg egyes, perifériusabb politikai erők és csoportok képviselői, a civil társadalom különböző csoportosulásainak aktív szereplői, sőt néha minden hivatalos és intézményes felhatalmazást nélkülöző magánszemélyek is¹². A nyilvánosságnak ebben a közegében a nyilvános vitában való részvétel eleve feltételezi az ország NATO-csatlakozásával kapcsolatban a vélemények plurális megosztottságát. Az ebbe a kategóriába tartozó diszkurzusok eltérő nézőpontok és állásfoglalások azonosítására és kifejezésére töreksenek, és explicit módon megpróbálják igazolni saját álláspontjukat, miközben igyekeznek delegitimálni és dekonstruálni az ellentétes véleményeket. Általános tendenciaként meg kell jegyeznünk, hogy az ebbe a kategóriába tartozó diszkurzusok jóval heterogénebbek voltak, mint az előző típusba sorolhatók, mind a kifejtett álláspontok, értéktételezések, beszédstratégiák, érvelési és beszédmodok, mind pedig a témakonstrukciók szempontjából. A ténydiszkurzusokban megjelenő erős NATO-párti hivatalos kampány miatt az eltérő álláspontok és politikai alternatívák ebben a diszkurzustípusban jelentek meg. Ebben a kategóriában a vélemények és álláspontok sokkal szélesebb eloszlása figyelhető meg. (Az erről szóló adatokat ld. alább az 1. táblázatban.)

¹² Az olvasói levelek szintén részét képezték a korpusznak. Ezek rövid, aláírással hitelesített hozzászólások. A szerzők néha ismert nyilvános szereplők, de gyakrabban ismeretlen, nem nyilvános figurák. Előfordulnak közöttük szakemberek, tehát közjogi vagy katonai tisztségviselők, de legtöbbször laikus a témában (ld. később a részletes adatokat).

A megvizsgált diszkurzusok alapján a következő két hipotézis fogalmazható meg:

1. A tényközlő, tájékoztató jellegű diszkurzusokban a NATO-csatlakozást evidenciaként, tényként kezelik. Az ilyen típusú diszkurzusok elsősorban a csatlakozás nemzetközi politikai és diplomáciai aspektusaira, illetve konkrét eseményekre és részletekre koncentrálnak (pl. mikor lépünk be, milyen nyelven folyik majd a kommunikáció, ki fogja vezényelni a csapatokat, hogy fog a magyar hadsereg beilleszkedni a NATO szerkezetébe stb.) Az egész folyamatot tudatosan megtervezett lépések sorozataként mutatják be, amely megállíthatatlanul és biztosan közeledik céljához, a NATO-ba való belépéshez. Az ábrázolt események cselekvői magas rangú politikusok, diplomaták és katonatisztek. Az a félelem, hogy valami előre nem látott probléma megszakíthatja ezt az egyébként feltartóztathatatlanul a célja felé haladó folyamatot, csak közvetlenül a népszavazás előtti időszakban, és éppen a népszavazás által előidézett bizonytalanság következtében jelent meg az egyébként erős NATO-párti propagandát folytató közbeszédben. Ezzel szemben a véleménydiszkurzusban az egész topik polemikusan, plurális keretben jelenik meg.
2. Az a körülmény, hogy a NATO-csatlakozásról szóló vita központi témája eldöntendő kérdésként lett megkonstruálva („Lépjen-e be Magyarország a NATO-ba vagy nem?”), súlyos diszkurzív kényszerként nehezedett a vita résztvevőire. A kérdés illetén való megfogalmazása eleve a lehetséges válaszok dichotomikus megoszlását indukálta, és meglehetősen homogenizálta az álláspontokat az igen és a nem álláspontok körül. Előzetes hipotézisünket igazolva a részletes diszkurzuselemzés azt mutatta ki, hogy a támogató és elutasító álláspontok megoszlása a különböző nyilvános beszélők között nem véletlenszerű, hanem egy logikus mintázatot követ. A politikai elit NATO-párti, míg a parlamenten kívüli politikai pártok és csoportok képviselői, a politikai élet perifériára szorult aktorai, egyes civil társadalmi szervezetek képviselői és egyes magánszemélyek (pl. olvasói levelek szerzői) általában ellene vannak a csatlakozásnak.

A nyilvános vita résztvevői

A pontos elemzés céljából különbséget kellett tennünk két különböző fajta nyilvános beszélő között. *Beszélőnek* neveztük azokat a személyeket, akik konkrétan szerzői voltak egy-egy kommunikatív aktusnak (egy cikk írója, egy tv-vita résztvevője, stb.), míg az olyan nyilvános szereplőket, akiket mások említettek, idéztek, vagy akikre utaltak, hivatkoztak, *Aktoroknak* neveztük.¹³

¹³ Pl. egy ténycikk esetében a cikket szignáló újságíró beszélőnek tekintjük, ha viszont az újságíró idézett egy politikus, vagy utalt a véleményére, ez utóbbit szereplőt aktornak nevezzük. Hasonlóan, egy véleménycikk szerzőjét beszélőként azonosítjuk. Más a helyzet az interjúkkal: bár ezeket általában újságírók szignálják, ezek a cikkek mégis elsősorban a meginterjúvált személy számára adnak teret nézetei kifejtésére. Ezért az interjúk esetében a meginterjúvált személyt tekintjük beszélőnek.

Beszélők és aktorok hipotetikus hierarchiája

Az elemzés érdekében mind a beszélőket, mind az aktorokat osztályoztuk kompetenciáik és felhatalmazásaik, szimbolikus erőforrásaik és a nyilvánosságban elfoglalt pozícióik szerint (pl. ismert/ismeretlen), valamint annak alapján, hogy hol és mikor jelennek meg a nyilvánosságban, hogy mutatják be magukat¹⁴ stb.

A beszélőket és aktorokat a következő hierarchia alapján osztályoztuk:

- Nemzetközi politikai szereplők
- Kormánytagok
- Magas rangú politikusok: parlamenti képviselők, pártvezérek, Nemzetbiztonsági Bizottság tagjai, magas rangú pártfunkcionáriusok
- Katonai vezetők
- Hivatalos szakértők, kormánytisztviselők
- Parlamenti pártok katonai szakértői
- Parlamenten kívüli pártok képviselői, vezetői, tisztségviselői
- Civil társadalmi szervezetek képviselői (pártokhoz kapcsolódók és függetlenek)
- Magánemberek speciális kompetenciával, címeikkel, jogosítványokkal (történész, jogász, politológus, katona)
- Magánemberek címek, kompetenciák nélkül
- Újságírók

Az osztályozás során azt is figyelembe vettük, hogy a beszélő vagy az aktor civil személy-e, vagy hivatásos katona.

A tényközlő és a véleménydiszkurzus megoszlása a lapokban

A NATO-csatlakozás témája a nyomtatott sajtóban mozaikszerűen jelenik meg. A tényközlő és véleménycikkek elhelyezkedése jellemzően eltér az újságok belső struktúrájában: az általunk elemzett újságok tematikusan különböző oldalain elszórva találhatók. A napilapok első oldalain (általában 1–3. oldalakon) találhatók a diplomáciai és külpolitikai jelentőségű beszámolók (közös hadgyakorlatok, hivatalos látogatások, tárgyalások, nemzetközi találkozók és megbeszélések, sajtókonferenciák stb.). Ezután (4. oldal és következők) találhatók a belpolitikai témájú ténycikkek (parlamenti viták, konkrét kérdésekkel foglalkozó pártgyűlések és -konferenciák, más intézmények által rendezett belpolitikai jellegű események stb.). Általános szabályként megállapítható, hogy a jelentős, politikai intézményi háttérrel bíró események az első oldal(ak)on szerepelnek, míg a negatív hírek (pl. katonai konfliktusok stb.) külön helyezkednek el az újságokban. A konkrét problémák, balesetek stb. ismét elkülönítve, inkább a napilapok utolsó oldalain találhatók.

A vitacikkek, vélemények, interjúk és háttérelmzések általában külön oldalakon he-

¹⁴ Érdekes megfigyelné, hogy egyes beszélők hogyan „gazdálkodnak” címeikkel, rangjaikkal és funkcióikkal, hogyan helyezik előtérbe egyes szimbolikus erőforrásaikat mások háttérben hagyásával. Pl. egy fontos véleménycikkében Déder Miklós történész, kutató a cikk aláírásában csak egy címet használja: a Magyar Atlanti Tanács elnöke. Sok hasonló példát említhetnénk.

lyezkednek el, az újságok közepe táján, gyakran speciális rovatokban, mint pl. „Vélemények”, „Vita”, „Olvasói levelek” stb.

Meg kell itt említeni, hogy az elektronikus sajtóban is elválik egymástól a kétféle diszkurzus. A legtöbb médiában a hírműsorok elkülönülnek a vitaműsoroktól, és még a hírműsorokon belül is strukturálisan elkülönülnek a politikai, diplomáciai és intézményekkel kapcsolatos hírek a nézeteltérésekről, konfliktusokról szóló beszámolóktól. A vélemények itt általában csak röviden, direkt vagy indirekt módon idézett mondatok formájában jelennek meg, a politikai vagy diplomáciai tényekről vagy tárgyalásokról szóló beszámolók után. A viták vagy más olyan műsorok, amelyben lehetőség van a vélemények, az eltérő álláspontok kifejtésére, ütköztetésére (kerekasztal-beszélgetések, vitaműsorok), különálló műsorokban kerülnek közvetítésre.

Az általunk vizsgált korpuszban voltak a NATO-val kapcsolatos negatív hírek is. Ezek mindig teljesen elkülönítve jelentek meg a NATO-csatlakozás témájától (tárgyalások, diplomáciai hírek, katonai beszámolók). A legtöbb ilyen negatív hír az újságok utolsó lapjain a „kis színes” típusú, érdekességeket közlő hírek között jelent meg. (Ilyen negatív konnotációjú hír volt például az olaszországi sílift katasztrófája, amelyet egy NATO-repülőgép okozott, vagy a taszári NATO-támaszpont körüli problémák, pl. hogy a tankok károkat okoztak az utakban és a lakóházakban, vagy hogy a taszári bázis amerikai katonái szexuálisan zaklattak magyar konyhalányokat stb. A boszniai békefenntartó akciók sikertelenségéről szóló hírek is mindig külön cikkekben jelentek meg.) Ez az elválasztás lehetővé tette, hogy a negatív konnotációjú hírek nem zavarták a NATO-csatlakozásról szóló pozitív és NATO-párti hivatalos kampányt. Az elválasztás segítségével a figyelem elterelődött a problémákról, és lehetővé vált, hogy az újságok a NATO-t mint sikeres intézményt, a csatlakozást pedig mint pozitív és sikeres folyamatot mutassák be. Így a problémák és a vitaközlő, ellenvéleményt megfogalmazó cikkek nem rontották a napisajtó leghivatalosabb és legkomolyabb oldalain megalkotott pozitív témakonstrukciót.

1. táblázat: Tény- és véleménycikkek és értéktulajdonításaik megoszlása 3 országos napilapban 1997. szeptember 1. és november 15. között

1997	Ténycikkek			Vélemények (cikkek, interjúk, vitacikkek)											
				Politikusok			Katonai, politikai szakértők			Értelmiségiek			Magánemberek		
	+	+/-	-	+	+/-	-	+	+/-	-	+	+/-	-	+	+/-	-
Szept.	26	7	1	4	0	0	2	0	1	0	1	0	1	0	4
Okt.	44	50	3	10	0	0	7	1	0	5	0	2	0	1	0
Nov.	33	35	2	11	0	0	5	0	1	3	0	3	0	0	0
Total	103	92	6	25	0	0	13	1	2	8	1	5	1	1	4
N = 263				Politikus interjúk és cikkek 25			Katonai, politikai szakértők: 17			Más értelmiségiek: 14			Magánemberek: 6		
	Ténycikkek összesen: 201			Véleménycikkek összesen: 62											

A fenti táblázatból jól látható, hogy a népszavazás előtti két és fél hónapban, a napisajtóban közölt, NATO-csatlakozás témájú cikkek száma meglehetősen magas volt. A táblázat azt is egyértelműen mutatja, hogy a tényközlemény-típusú cikkek jóval gyakoribbak vol-

tak, mint a véleménycikkek (az első csoportba 201 elem tartozott, a másodikba 62). Ez az arány is alátámasztja azt a korábban megfogalmazott megfigyelésünket, hogy erőteljes kampány folyt a csatlakozás érdekében.

Az első táblázatban közölt értékelési arányok alátámasztják azt a korábbi megfigyelésünket is, hogy hivatalosan megrendezett kampányról volt szó, amelynek az volt a célja, hogy megjelenítse a hivatalos véleményt a csatlakozással kapcsolatban, hogy mobilizálja a lakosságot a népszavazás érdekében és hogy megerősítse a már létező NATO-párti közvéleményt. Az 1. táblázat minden cikket osztályoz abból a szempontból, hogy milyen NATO-val kapcsolatos érték-állásfogalásokat tartalmaz. A + és a - csoportok olyan cikkeket tartalmaznak, amelyek egyértelműen pozitív vagy negatív módon ítélik meg a tervezett NATO-csatlakozást. A + kategóriába csak olyan cikkek kerültek, amelyek a NATO-csatlakozást támogató tényeket és véleményeket tartalmaztak. A - csoportban is kizárólag olyan cikkek lettek figyelembe véve, amelyek egyértelműen NATO-csatlakozás ellen foglaltak állást. Ezekkel szemben a +/- jelzésű csoportot alkotó cikkek kevert értéktételezésűek: egyszerre tartalmaznak pozitív és negatív tényeket, véleményeket, értékszpontokat. Ezek a diszkurzusok a vélemények plurális megoszlását mutatják be, bár nagyobbik részük pozitív értéktételezésű cikk, de hivatkozik vagy megemlíti ellentmondó érveket vagy véleményeket is. Néha érezhető a szerző szándéka, hogy kiegyensúlyozott módon mutassa be a NATO-párti és NATO-ellenes álláspontokat. De még ezekben az esetekben is előfordul, hogy a kétféle véleményt hangoztató idézett beszélők vagy szereplők jelentősen eltérnek egymástól fontosságuk, pozícióik és elismertségük tekintetében.

Az egész korpuszt illetően a pozitív, semleges (neutrális vagy bipoláris, tehát +/-) és negatív cikkek aránya: 151:95:17. Ehhez az arányhoz azt a (fentebb már jelzett) megjegyzést kell fűznünk, hogy a neutrális cikkek nagy része is nyíltan NATO-párti amellet, hogy - általában alárendelt módon és rövidebb terjedelemben - megemlíti ettől eltérő véleményeket is. A fenti táblázat rávilágít arra is, hogy a negatív tények és vélemények jóval kisebb közfigyelmet élveztek a napilapokban a vizsgált időszakban. A 201 tényközlő cikkből pusztán 6 egyértelműen negatív, a 62 véleménycikkből pedig 11. A negatív vélemények aránya a két csoporton belül igazolja azt a megfigyelésünket, hogy a hivatalos, intézményes tény-diszkurzusban a negatív vélemények jóval kisebb eséllyel jelenhettek meg, mint a vélemény-diszkurzusban, bár megjelenési esélyük mindkét típusban meg lehetően alacsony.

A ténycikkek több mint fele pozitív értékeléseket közöl: 201 tényközlő cikkből 103. Ezek Magyarország NATO-csatlakozását egy kíváncsi és várható tényként mutatják be. A folyamatot más reális alternatíva nélkülnek ábrázolják, amelyben a magyar kormányzat és a NATO-vezetés visszafordíthatatlanul ugyanabba az irányba vezérlik az eseményeket: a NATO-csatlakozás irányába. Ezekből a diszkurzusokból úgy tűnik, nincsenek ellentmondó vélemények, tények vagy lehetséges más megoldások:

„Magyarország tegnap újabb lépéssel közeledett a NATO felé, amikor Simonyi András a tizenhat tagállam nagyköveteinek jelenlétében átadta megbízólevelét Javier Solana főtitkárnak.”¹⁵

A pro-NATO ténycikkekben (amelyek tehát a NATO-csatlakozási vita főáramához tartoztak, mivel ezek fordultak elő legnagyobb arányban) soha nincsen szó kétségekről

¹⁵ Diplomáciai kapcsolat az atlanti szervezettel. In: Magyar Hírlap, 1997. 10. 9.

és félelemről. Mivel más alternatívák sem merülnek fel, az egyetlen félelemre okot adó tényező az idő, ezek a cikkek tehát gyakran beszélnek arról, hogy fel kell gyorsítani a folyamatokat. E cikkek gyakran diplomáciai eseményekről szólnak, melyeknek szereplői magas rangú hivatalos személyek. A bemutatott események mindig nagyon jelentősnek, komolynak és tekintélyesnek vannak ábrázolva. Gyakran hivatkoznak konszenzusra nemzetközi szinten és a magyar parlamentben részt vevő pártok szintjén. A hivatkozott konszenzusok a döntés helyességét, jogosságát hivatottak megerősíteni.

Az újságok ritkán szerepeltetnek negatív véleményeket, ahogy ez az 1. táblázatból jól látható. Szinte úgy tűnik, mintha a negatív véleményt képviselő vagy kételkedő nyilvános beszélők elbizonytalanodtak volna a nyilvános vitában való részvételt illetően. Valóban, annyira erős volt a politikai erők által létrehozott NATO-párti konszenzus, hogy meglehetősen nehezzé és kényelmetlenné vált a kétségek és bizonytalanságok nyilvános megfogalmazása. Ráadásul a NATO-csatlakozással szemben csupán marginális vagy szélsőséges politikai csoportok jelentettek be negatív állásfoglalást, ezért a kételyeket, szkeptikus álláspontokat hangoztató beszélők okkal tarthattak attól, hogy őket a közvélemény a politikai perifériára vagy a szélsőséges álláspontokat képviselők közé csoportosíthatta volna. Úgy is mondhatnánk, hogy ebben az erősen NATO-párti diszkurzív mezőben egy negatív álláspont kifejtéséhez igen magas befektetésekre volt szükség, sőt az esetleges presztízsvesztés elfogadására is.

Figyelmet érdemel, hogy a tényközlő cikktípuson belül viszonylag nagy a bipoláris diszkurzusok száma is. Meglehetősen sok olyan cikket találtunk, amely pozitív és negatív állításokat, értékhangsúlyokat, konnotációkat egyaránt tartalmaz, még ha a pozitív érvelések aránytalanul hosszabb lélegzetűek is a kontraérveknél. Amíg a vita főáramához tartozó pozitív értékeléseket tartalmazó tényközlő cikkek (az előzőleg említett 103 eset) az egész szituációt erősen idealizálva láttatják, s az aktorokat is mind idealizált pozitív figurákként jelenítik meg, addig a bipoláris cikkek fő jellegzetességét és jelentőségét az adja, hogy a témát nem ebből az idealizált nézőpontból láttatják. Ezek a cikkek azt az információt közvetítik, hogy lehetséges a témát különböző nézőpontokból különbözőféleképpen is látni és kezelni. Közölnek ellentmondásos tényeket, leírják egymásnak ellentmondó véleményeket, és mindent egybevetve jóval differenciáltabb helyzetképet vázolnak fel.

A következő táblázat a tényközlő kategória 92 semleges-bipoláris cikkének belső témakonstrukcióját mutatja.

2. táblázat: A semleges-bipoláris ténycikkek altémáinak megoszlása

	Referendum- vita	Propaganda, tájékoztatás	Külföldi viták	Közvélemény- kutatói eredmények	Valódi viták a NATO- csatlakozásról	Neutrális hír- beszámolók	Dokumentum, kronológia
Szept.	2	1	4	0	0	0	0
Okt.	33	2	16	2	3	3	0
Nov.	0	1	5	2	11	2	5
Összes	35	4	25	4	14	5	5

A táblázat „hírbeszámoló” és „dokumentum” oszlopába felvett elemek mindegyike tisztán neutrális, a lecsupaszított adatokon vagy a NATO-csatlakozás kronológiáján kívül mással nem is foglalkozik, s a felsorakoztatott tényeknek nem tulajdonít sem pozitív, sem

pedig negatív értéket. Minden más oszlopban találunk olyan cikkeket, amelyekben politikai alternatívák, eltérő vélemények, pozitív és negatív tények láttak napvilágot. Ezek a cikkek adnak nyilvános képet a NATO-csatlakozással kapcsolatos álláspontok megoszlásáról. A legnagyobb csoport egy meta-kérdést érint: a referendum körüli vitát, amely a pártok és más politikai erők között arról folyt, hogy legyen-e népszavazás, és ha lesz, milyen kérdéseket tegyen fel. A referendumvita tárgyát nem annyira a NATO-csatlakozás képezte, hanem főképpen a földtulajdonlásra vonatkozó kérdések (amelyek végül is kimaradtak a népszavazásból). Ez a politikai huzavona magyarázza az itt csoportosuló cikkek jelentős számát (35).

A második oszlop cikkei (propaganda) azt feszegetik, vajon demokratikus módon tájékoztatja-e a közvéleményt a kormány, avagy egyoldalú propagandát zúdít a lakosságra. Az a kérdés is felmerül: miként használták fel a tájékoztatás céljára szánt közpénzeket. Ez a probléma azonban kis publicitást kap (4 cikk), miközben a NATO-bővítésről külföldön zajló viták témájával 25 cikk foglalkozik.¹⁶

Az elemzett 11 hét időtartama alatt négy cikk szentel teret a közvélemény-kutatásoknak. Ezek a szövegek leképezik a vélemények pluralitását, ugyanakkor előrevetítik, hogy a NATO-csatlakozásról tartandó népszavazás pozitív eredményt hoz majd.

14 cikk ad hírt a NATO-csatlakozás körüli igazi vitákról. Ezek eszmecserekről és megbeszélésekről, konferenciákról, sajtótájékoztatókról, demonstrációkról számolnak be, amelyeknek rendezői politikai pártok, kutatási intézmények vagy nem kormányzati szervezetek.

A véleménycikkek megoszlásával kapcsolatban ismét csak meg kell említeni, hogy a pozitív véleménycikkek mennyiségi túlsúlyban vannak a negatív értéktöltetű anyaghoz képest, másrészt azt, hogy a szakértő és más értelmiségi szerzőktől származó, pozitív cikkek zöme meglehetősen szilárd állásponton, legtöbb esetben erős meggyőződéses véleményen alapul. E szerzők többsége mindazonáltal gyakran citál ellenvéleményeket, s ennek következtében ez a diszkurzus bizonyos mértékig bevezeti a közvéleménybe a negatív témakonstrukciókat, argumentációkat is. A véleménycikkekben teljesebb és reálisabb kép alakul ki a nyilvános vitáról, mint a hírszemtető ténycikkekben, amelyek a pluralisztikus jelleget kevésbé engedik megjelenni.

Az 1. táblázatban a véleménycikkeket a beszélő-kategóriák szerint osztályoztuk. A korpuszban látványosan túltreprzentáltak a politikusok és a katonai, illetve politikai szakértők (25, ill. 17 a 62-ből). A táblázat adatai arra utalnak, hogy ezek a beszélők az esetek többségében pro-NATO véleménynek adnak kifejezést. A két kategória 42 beszélőjéből 39-en NATO-pártiak, egyikük semleges, és csak ketten helyezkednek negatív álláspontra. A másik két kategória vizsgálata már némileg eltérő eredményt hozott: az értelmiségiek és a laikusok ennél nagyobb arányban képviselnek NATO-ellenes nézeteket (14-ből 5, ill. 6-ból 4). Úgy találtuk, hogy a minél magasabb rang, illetve státusz és a NATO-csatlakozáshoz való negatív viszonyulás egymással fordítottan arányos.

¹⁶ Pl. ratifikálja-e majd a washingtoni Szenátus a belépést?

NATO-csatlakozás: témakonstrukciók és témakapcsolások, jellegzetes narratív struktúrák

Kutatásunkban különbséget teszünk két rokon terminus között. *Témakonstrukciónak* nevezzük egy adott téma szerkezeti felépítését, amelynek belső vázát az altémák alkotják. A *témakapcsolás* olyan diszkurzív kidolgozott hidakat, allúziókat, linkeket jelöl, amelyek segítségével a beszélők különböző témák között átmeneteket és viszonyokat alakítanak ki, illetve amelyek révén egy adott témát másik témával összefüggésbe hoznak. Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy szimbolikus átjárókat építenek ki különböző témák között. Mindez azzal a következménnyel jár, hogy az adott beszélő képes arra, hogy a témakört, a *diszkurzus főtemáját* a saját módján definiálja.¹⁷

A korpusz elemzése kimutatta, hogy a legfontosabb témakapcsolás az ország NATO-ba való belépésének az EU-csatlakozás szándékával való összeforrasztása volt. Előfeltevésünk az volt, hogy több csoportot találunk majd, amely mindenekelőtt a NATO-csatlakozás, valamint a nemzeti identitás és semlegesség kérdései közötti témakapcsolást részesíti előnyben. Ez a kapcsolat azonban a vártnál jóval gyengébbnek bizonyult.

A vizsgálat kimutatta, hogy a NATO-csatlakozás témája konkurens témakonstrukciók számos variációjában jelent meg. A témát a beszélők leggyakrabban pragmatikus kérdésként kezelik a lehetséges előnyökkel és hátrányokkal, a szükséges befektetésekkel és a várható nyereségekkel kalkulálva. Ritkábban interpretálják a témát az absztrakt értékek és az ideológiai alternatívák látószögéből. Ez utóbbi topik-konstrukciók főként véleménycikkekben jelennek meg. A belső tematikus tartalmat illetően is különböző variációk vannak forgalomban: más-más beszélők egy vagy több lehetséges altémán keresztül építik fel a topikot. Leggyakoribb a *politikai* topik-konstrukció, amelynek altémái a nemzetközi tárgyalások, a diplomáciai események stb. alkotják; a *biztonsági* topik, amely a geopolitikai kontextus problematikáját vezeti elő; a *gazdasági* téma a költség/hatékonyság altémáinak összefüggésében jelenik meg; és végül a némileg ritkábban előforduló *katonai* téma, amely altémaként felveti a hadsereg modernizálását, és ezért gyakran relációba kerül az előző altémával (a hadsereg modernizálásának költségvonzatai).

A tipikus témakapcsolásokon és topik-konstrukciókon túl jellegzetes narratív struktúrák, illetve forgatókönyvek jelenléte is kimutatható a NATO-vitában. Sok közülük a pro-NATO közbeszéd sajátja: mind a ténycikkek, mind a véleménycikkek élnek ezzel az eszközzel. A jelenség oka nem elsősorban az, hogy a pro-NATO diszkurzus ebben a népszavazást közvetlenül megelőző időszakban az erőteljes, jól szervezett hivatalos kampánynak köszönhetően sokkal inkább áthatotta a közéletet, mint a NATO-ellenes nyilvános megszólalás, hanem inkább az a strukturális körülmény, hogy a *NATO-csatlakozás* átfogó témáját a pro-NATO oldal dolgozta ki, így a NATO-ellenes köröknek már csak a létező diszkurzív konstrukciókat és szerkezetet dekonstruáló és delegitimizáló szerep jutott. Minden valószínűség szerint ez a kontextuális adottság magyarázza, hogy a vita pro-NATO diszkurzusai több pozitív, optimista konstrukciót állítanak fel, miközben a NATO-ellenes közbeszéd inkább pesszimista nézetekhez és negatív beszédmódokhoz folyamodik, s olyan

beszédstratégiákkal operál, mint a támadás, a megkérdőjelezés, az elutasítás. A legtöbb NATO-ellenes diszkurzív szerkezet alárendelt helyzetbe kerül a pro-NATO konstrukciókkal szemben, mivel arra kényszerül, hogy onnan kölcsönözzön témákat, érveket, értékeket, s a „hozott anyagot” átdolgozva cáfolja, hiteltelenítse, érvénytelenítse a pozitív tartalmakat. Az egész vita a pro-NATO témakonstrukció jegyében zajlik: a téma kereteit ez az oldal jelöli ki, a NATO-ellenes közbeszéd pedig – miközben a készen kapott szerkezetekre támaszkodik – diszkurzív műveleteit kénytelen ellenfele témaszerkesztésének és érvrendszerének szétzilálására korlátozni. Pro-NATO részről olyan nagy erőt képviselnek a nyilvános beszéd legitim főirányához tartozó topik-konstrukciók, hogy eleve leszűkítve az ellenvélemények kifejezési lehetőségeit, behatárolják az ellenoldalon produkálható diszkurzív teljesítményeket.¹⁸ Az írott sajtóban a NATO-ellenes véleményeknek és témakonstrukcióknak kevesebb esélyük volt megjelenni, miközben szószólóik aktív részvétele az elektronikus médiavitákban több alkalmat adott a NATO-ellenes argumentáció kimunkálására.

Amint korábbi viták elemzésekor már rámutattunk,¹⁹ különböző beszédmódokban jellegzetesen eltérő témakapcsolások jelentkeznek: a politikusok, értelmiségiek, szakértők, újságírók, laikusok (pl. olvasói levelek szerzőinek) diszkurzusai igencsak eltérnek a témakapcsolás mélységét illetően. A szakértők általában kedvelik a szűk témakapcsolásokat – elhagyják a tárgyhoz szorosan nem tartozó, sok lehetséges kapcsolódó témát, de igyekeznek komplexebb kauzális magyarázatokat adni. A hivatásos politikusok és értelmiségiek (pl. írók) általában tudatosan szélesebb témakapcsolásokat használnak. A laikusok állnak a skála másik végén, szeretik alkalmazni a témák széles összekapcsolását, mellérendelését, lazára fűzve a szálakat a legkülönbözőbb témák között, gyakran anélkül, hogy megkísérelnének érvekkel is alátámasztott kauzális vagy funkcionális magyarázatot kifejteni. A NATO-csatlakozás körüli vitában az olvasói levelekben lelhetők fel a legtágabb témakapcsolások. Például:

„....Könnyű elképzelni, ha ez történnék, ennek milyen következményei volnának mindennapi életünkre. Csökkenő GDP (nemzeti össztermék) esetén nehezen lenne fedezhető a nyugdíj, az egészségügy, az oktatás, a közbiztonság, a mezőgazdaság támogatásának eddigi költségvetési szintje, s nem beszélhetnénk a támogatás növekedésének esélyeiről sem. Így nem lehetne elérni még azt sem, hogy megőrizzük az eddigi életszínvonalat, nem-hogy emelkedjék! Csökkenne a föld, az állatállomány eddigi értéke is...”²⁰

NATO-kép

A szövegekből kibontakozó NATO-kép szoros összefüggést mutat azzal, miként látják a különböző beszélők a NATO és Magyarország viszonyát. Hogy a NATO-t értékalapú és/vagy érdekalapú szervezetnek ábrázolják-e, az a NATO-tagság kérdésével kapcsolatos nézőpontoknak megfelelően nagyfokú eltéréseket mutat.

¹⁷ Pl. a korlátozott nyilvánosság időszakában a demográfia témáját használták fel populista írók, hogy azon keresztül kapcsolódhassanak a nemzeti identitás tabu sújtotta témájához. (Ld. Heller-Némédi-Rényi, 1990 a,b,c; Heller-Rényi, 1995.)

¹⁸ Ld. a „Definitionsmacht” fogalmát a világiacról szóló diszkurzusok elemzésében Narr és Schubert 1994-es írásában, melyre Kargl-Liebhart-Sondermann, 1997 hivatkozik.

¹⁹ Heller-Némédi-Rényi, 1990c; Heller-Rényi, 1995.

²⁰ Zwack P.: Nincs pótvizsga NATO-ügyben. *Népszava*, 1997. 11. 8.

Csupán a pro-NATO beszélők némelyike látja és láttatja a NATO-t elsősorban érték-alapú szövetségnek, amelyben az univerzalista értékek (demokrácia, haladás, béke stb.) dominálnak. A többi beszélő – akár pro-NATO, akár anti-NATO – javarészt érdekalapú szövetséggént tudja értelmezni a katonai tömböt, bár eme érdekek mibenlétét igen különféleképpen határozzák meg. Látószögüktől függően mindkét itt következő pontban eltér a véleményük: 1. mik a NATO szándékai a bővítéssel; 2. mi motiválja Magyarországot a csatlakozásra (ezzel már definiálták az ország és a szervezet viszonyát is).

A vita főáramához tartozó pro-NATO közbeszédben, különösen a ténycikkben, a NATO-t magas rangú tisztviselők és nemzetközileg ismert személyiségek képviselik. A szervezet rendkívül aktív benyomást kelt, és igen széles körű, nemzetközi jelentőségű tevékenységet fejt ki (csúcstalálkozók, megbeszélések, diplomáciai események, békétárgyalások, konferenciák). Az újságok ezeket az eseményeket gyakran illusztrálják hivatalosságot és tekintélyt tükröző képekkel, amelyeken diplomata ráznak kezet, hatalmas tárgyalótermek, soknemzetiségű zászlók, díszszemléken megjelenő nagy formátumú politikusok láthatók. Bizonyos szövegek a hadgyakorlatokkal, illetve a katonai potenciállal, ütőképességgel is foglalkoznak, részletesen ismertetve a technikai újításokat, a precíziós fegyverzetfejlesztés korszerű eredményeit. Az ilyen diszkurzusokat főként a high-tech arzenál – leginkább repülőgépek – fotóival illusztrálják. A pro-NATO diszkurzus eme válfaja nyilvánvalóan a NATO hatalmas nemzetközi presztízsét kívánja kidomborítani. Ez a témakonstrukció további két asszociációs lehetőséggel él: az egyikkel tudomására hozza az olvasónak, hogy a magyar politika és diplomácia, valamint katonai vezetés sikerrel ellátja a NATO-tisztekkel való tárgyalás feladatát, a másikkal pedig megelőlegezi, hogy a magyar haderő különösebb nehézségek nélkül lesz képes beilleszkedni e technikai csodafegyverzettel felszerelkezett szép új világba.

A NATO: értékalapú szervezet

Ez a tematika mindössze néhány pro-NATO nézőpontra jellemző. A konstrukció szerint a NATO igazságos és demokratikus szervezet, amely a „nyugati” intézményrendszerhez tartozik – része tehát annak a civilizációnak, amely felé *mi* törekszünk, illetve ahová *mi* voltaképpen tartozunk. Azok a diszkurzusok, amelyek a demokratikus jelleget, a NATO-n belüli konszenzuskereső döntéshozó mechanizmust, a katonai jelleg visszaszorulását és az ENSZ által a szövetségre ruházott békefenntartó szerepet helyezik előtérbe, mind erősítik a NATO értékközösséggé minősítését. Ennélfogva azok, akik a NATO katonai jellegének gyengüléséről beszélnek, egyben hajlamosak politikai civilizátori szerepet tulajdonítani a szervezetnek.

„...A NATO békét, biztonságot, stabilitást, gazdasági fejlődést, jólétet próbál Európában biztosítani.”²¹

A NATO: érdekalapú szervezet

Az általunk vizsgált szövegekben a NATO-ról mint értékalapú szervezetről ritkán esik említés, bár a pro-NATO diszkurzusban felismerhetők ilyen értelmű utalások. Sokkal általánosabb azonban a NATO érdekalapú szervezatként való feltüntetése. Viszont két egymástól különböző álláspont létezik a tekintetben, hogy a NATO tulajdonképpen milyen érdekeket követ. A pro-NATO beszélők, miközben elismerik, hogy a NATO nyilván saját érdekeit tartja szem előtt, s ennek megfelelően tevékenykedik, nem feltételezik, hogy a szövetség csakis és kizárólag a maga (illetve tagjai) önös érdekeire van tekintettel. Ezekben a diszkurzusokban a belső NATO-érdekek nem ellentétesek a mi érdekeinkkel, nem ütköznek térségünk érdekeivel sem. Ezen diszkurzusok jellegzetes vonása, hogy érdekközösséget vélelmeznek a NATO-tagországok és a tagjelölt országok között. A közös érdekekre (biztonság, fejlődés) való hivatkozással magyarázzák a közép-kelet európai országok belépési szándékát, s egyben a NATO hajlandóságát a befogadást előkészítő tárgyalások lefolytatására. A pozitív NATO-diszkurzusok így megerősítik Nyugat- és Kelet-Európa közösségének, összetartozásának eszméjét, és egy lényegében homogén, kompatibilis célokat és érdekeket felölelő európai színteret mutatnak be.

Ezzel szemben az anti-NATO diszkurzus nem tételez közös érdekeket a NATO és Magyarország között.

Az anti-NATO közbeszéd sajátossága a *leleplezés forgatókönyve*.²² E logika szerint – Boltanski négy szereplős modelljét alkalmazva – könnyen elkülöníthetővé válnak a különböző diszkurzív szerepkörök. Az Áldozat szerepében Magyarország jelenik meg, a Leleplező, aki feltárja a botrányt, az igazságtalanságot, maga a beszélő, aki Üldözőként többnyire a NATO-t – illetve a mögötte sejtett érdekcsoportokat – nevezi meg. A Leleplező kommunikációs aktusával egy Döntőbíróhoz, a nyilvánosságához fordul.

Ezekben a diszkurzusokban a NATO idegen, érdekalapú intézmény, és érdekei ellentétesek a „mi” érdekeinkkel. Fel akar használni „minket” *saját* önző céljaira. A NATO következképp a *mások szervezete*, idegen célok, illetve számunkra különösen kedvezőtlen érdekek szolgálatában áll. Ezek „piszkos érdekek”, vagy azért, mert pénzügyi megfontolások tapadnak hozzájuk, vagy mert összefonódnak a fegyverkereskedelemmel.

„Itt üzletről van szó, uraim, rőt üzletről. Arról van szó, hogy be akarnak nyomni bennünket valahova, ahol sokféle fegyvert meg kell vásárolni hitelből.” (Csurka I.)

„...itt... egy klasszikus fegyverkezési verseny folyik. Egy fegyverexport és egy fegyverimport, aminek azt gondolom, hogy ki kell mondani a következményeit és gazdasági vonzatait.” (Csapody Tamás)

„...ez a régió egy jelentős fizetőképes fegyverfelvevő piacot jelent a világban, és ezt a nyugatiak teljes mértékben felismerték...” (Csapody Tamás)²³

²¹ N. B. Kehoc-t idézi a *Népszabadság* (1997. 11.10. 4.): „A miniszterelnök szerint a NATO garantálja hazánk biztonságát.”

²² Boltanski, 1995.

²³ Csurka István, Csapody Tamás, Vajna Attila, In: *Cimlapsztori*, MSAT, 1997. 06. 20.

Mivel a magyar védelmi rendszer jövőbeni fejlesztésének alternatívái a korábbiakban nemigen képezték a nyilvánosság előtti megfontolás tárgyát, és mivel ezt a témát amúgy is némiképp ambivalensen ítélte meg a közvélemény, a NATO-csatlakozásról szóló diszkurzus főáramához tartozó legfontosabb témakapcsolás e téma és Magyarország Európai Unióhoz való csatlakozásának témája közötti szoros kapcsolat megalkotása volt, mivel ez utóbbi csatlakozásra a nagyközönség is várakozással tekintett. E téma meglehetősen pozitívabb fogadtatásban részesült a magyar közvéleményben, és a kérdés a nyilvánosságot komolyan foglalkoztatja. A hivatalos diszkurzus, maga a NATO-csatlakozást propagáló kampány előszeretettel alkalmazta a NATO – EU témakapcsolást. Ennek számos példáját találtuk a ténycikk kategóriában.

a) A magas tisztségek betöltőinek (pl. Kovács László – a vita idején külügyminiszter –, diplomaták, kormányzóvivők stb.) nyilvános diszkurzusában az EU és a NATO gyakori és szándékosnak tűnő keverését tapasztaljuk: ez történik az őket idéző ténycikkben csakúgy, mint a véleménykifejtő diszkurzusok személyes megnyilatkozásaiban. A szövegekben az EU és a NATO egymás utáni mondatok alanyaiként, illetve gyakran egymás szinonimájaként jelennek meg.

„A magyar külügyminiszter kollégája közreműködését kérte abban, hogy az új NATO-tagok felvételének ratifikációs folyamata minél előbb befejeződjön az olasz parlamentben is. Az Európai Unióhoz történő csatlakozás kapcsán Kovács elmondta:

Magyarország számára különösen fontos, hogy az unió belső reformjainak kimunkálása ne késleltesse a bővítési folyamatot, és hogy a tárgyalási folyamat differenciáltan, az egyes tagjelöltek felkészültségétől függően haladjon. Magyarország közben sokat tesz annak érdekében, hogy a NATO bővítésével a térségben ne alakuljanak ki új választóvonalak.”²⁴

„A NATO-tagság Magyarország euroatlanti integrációjának a része, elválaszthatatlan az Európai Unióhoz való társulástól. E szervezetek tagsága jelenti az ország biztonságának, stabilitásának, társadalmi fejlődésének legfontosabb nemzetközi garanciáját.”²⁵

„A NATO-tagságról tartandó népszavazás fontos üzenet lesz a Nyugat számára – fejtette ki Lamberto Dini olasz külügyminiszter [...] – A politikus elmondta azt is, hogy Olaszország támogatja Magyarország csatlakozását az Európai Unióhoz.”²⁶

b) Más diszkurzív aktusokban, ahol a két intézmény nincs teljesen összefonva, a NATO-csatlakozást egy jól megtervezett cselekménysorozat kezdőfázisaként tüntetik fel, gyakran mint az EU-csatlakozás irányába tett első lépést, vagy általánosabban mint Magyarország „visszatérését a Nyugathoz”. A különféle retorikai kidolgozások elemzéséből világosan

²⁴ NME: Dini az igent sürgette. *Magyar Hírlap*, 1997. 11. 13.

²⁵ Interjú Kovács Lászlóval. Nagy Mélykúti Edit: A jövőre gondolva kell politizálni. *Magyar Hírlap*, 1997. 11. 12.

²⁶ Dini Budapesten. *Népszava*, 1997. 11. 13.

megmutatkozik, hogy a NATO és az EU, valamint az egyikhez, illetve a másikhoz történő magyar csatlakozás között konstruált kapcsolat rendkívül erőteljes.

A két intézmény összekapcsolása akkor kiegyensúlyozott, amikor mindkét szervezet egyenlő hangsúlyt kap. Gyakran látjuk ezt a konstrukciót diplomaták hivatalos nyilatkozataiban:

„Az euroatlanti közösség két pillérre épül. Biztonságpolitikai, katonai pillérét a NATO, gazdasági pillérét az EU jelenti. A két szervezet bővítése egymással szoros összhangban van, és az egyes országok csatlakozása csakis párhuzamosan haladhat előre.”²⁷

Az egyensúly a pro-NATO diszkurzusokban néha felborul. Ilyenkor a NATO-csatlakozás nem önmagát igazoló végcél (katonai, honvédelmi cél), inkább csak eszköz, s így egész egyszerűen (a sokszor a demokratikus jogállamisággal szinonim) EU-hoz történő csatlakozást szolgálja. Az ilyen szövegekben a NATO úgy jelenik meg, mint Magyarország számára az Európai Uniónál kevésbé fontos szervezet.

„Nádas emlékeztet: Sir Dahrendorf (...) szerint a NATO keleti bővítése csak 'a második legjobb megoldás'. Az első az Európai Unióhoz való csatlakozás lenne, csakhogy az EU 'kész katasztrófa', és az is marad, mert még mindig nem mondja meg az igazat a kelet-európaiaknak csatlakozásuk jövőjéről. (...) »Pontosan ezért kell nekünk közben mindent megtennünk a kelet-európai országok demokratikus jövőjének védelmében, ápolásában, és e cél érdekében nincs más lehetőségünk, csak a NATO keleti bővítése.«”²⁸

Ugyanez a témakapcsolás megjelenik a ténycikkben és a véleménycikkben is. A NATO ezekben a szövegekben az EU előszobája, illetve az EU-ba való bebocsátás előfeltétele. Ez a konstrukció különösen a kormánypárti véleménycikkben hangsúlyos.

„A közép-európaiaknak a NATO-tagság melletti kiállása mögött nem a katonai biztonságérzet hiánya húzódik meg, számukra a NATO-tagságnak szimbolikus jelentősége van. A felvétel tehát számukra egy olyan politikai aktus, amely az euroatlanti közösséghez való tartozásukat jelképezi. Elsősorban az Európai Unióban kívánnak teljes jogú tagok lenni, és szilárdan hisznek abban, hogy az Európai Unió és a NATO egymással szoros összefüggésben van, és a biztonság egyedüli hatékony szervezete a NATO.”²⁹

A legtöbb beszélő, aki a NATO-csatlakozás mellett vonultat fel érveket, összeköti a két szervezetbe való belépés témáit. Ez az árukapcsolásos taktika hivatott sugalmazni, hogy amennyiben csatlakozni óhajtunk a Nyugathoz, szükségképpen integrálódunk kell annak katonai-védelmi rendszerébe is.

„...logikai összefüggés van a NATO és az európai uniós részvétel között. (...) A Nyugat-Európai Uniót (WEU) az Európai Unió saját védelmi komponensének tekinti. A WEU azonban egyúttal a közelmúltban a NATO európai pillére is lett. (...) a két szervezet biztonságpolitikája a történelmileg nem s olyan távoli jövőben valószínűleg összemosódik, eggyé válik.”³⁰

A NATO-ellenes beszélők a NATO-csatlakozás problematikájának az EU-csatlakozás kérdéséről való szisztematikus leválasztására törekednek. Az uniós csatlakozás témáját, amely eddig még sosem képezte valódi, részletekbe menő vita tárgyát Magyarországon,

²⁷ Kovács László, in: A semlegesség háromszor annyiba kerülne. *Népszabadság*, 1997. 11. 13.

²⁸ F. Gy.: Magyarország a NATO-ba való. *Magyar Hírlap*, 1997. 10. 2.

²⁹ Balog A.: Kelet-Közép Európa és a NATO bővítése. *Magyar Hírlap*, 1997. 10. 25.

³⁰ Dérer M.: Nato: miért igen? *Magyar Hírlap*, 1997. 11.13.

több okból is pozitívabban ítélte meg a közvélemény. A magyar közvélemény az országot inkább a Nyugathoz, mint a Kelethez tartozónak érzi, és szigorúan elhatárolja magát a negatív konnotációkkal terhelt Balkántól.

„A népszavazással demonstrálja a társadalom, hogy az ország elkötelezetten Nyugatra tart. Aki nemmel szavaz, vagy nem megy el szavazni, az a Keletre voksol.”³¹

Magyarország Nyugathoz tartozásának igazolásához gyakran utalnak a történelmi kötelekekre, a kulturális és vallási gyökerekre. A nyugati életstílus és életminőség szintén nagy vonzerőt képvisel a közvélemény számára. A NATO ellenzői számára tehát fontos feladattá vált a két, más-más megítélés alá eső szervezet közötti kapcsolat szétbontása, „dekonstruálása”. A NATO-ellenes álláspontot képviselők számára a vita idején, a népszavazás előtt a NATO és az EU minél élesebb elválasztása jelentette a fő tétet. Eleddig EU-ellenes kampány még nem indult az országban, célpontjuk a NATO volt és maradt.

„A NATO (...) kőkemény katonai szervezet, míg az Európai Unió a gazdasági együttműködést, a civil kapcsolatok erősödését szolgálja. A két szövetség közé nem lehet egyenlőséget tenni, és az sem igaz, hogy az egyikből következik a másik.”³²

„Miért kell csak nekünk a drága és veszélyes NATO-val kezdenünk, miközben az Európai Unióba való felvételünk várható időpontja – amitől talán bizonyos előnyöket is remélhetünk – egyre távolabb tolódik.”³³

A NATO és az EU szétválasztásának egyik stratégiai eszköze a NATO-n belüli amerikai dominancia, illetve az egész szervezet „amerikaiságának” vélelmezése. Szinte minden NATO-ellenes szónok felveti a szövetség amerikai irányítása, vagy a szervezeten belül érvényesülő túlzott amerikai befolyás kérdését.

„Magyarország belépését a NATO-ba az Egyesült Államok vezetése szorgalmazza. [...] [ennek célja] az Egyesült Államok NATO-n belül meggyengült helyzetének megerősítése azokkal szemben, akik európai arculatot akarnak adni a kontinens védelmének...”³⁴

Magyarország diszkurzív reprezentációja

A különböző beszélők diszkurzusában meglehetősen eltérő országkép-variációk jelennek meg. A beszélők politikai, ideológiai nézőpontjuknak megfelelően alkotnak egy szimbolikus ország-reprezentációt, s konstrukciójukhoz széles nyelvi eszköztárból merítenek diszkurzív stratégiáiknak megfelelően. Az országkép kialakításához különféle altémákat használnak, amelyek segítségével megszerkesztik az átfogó képet s az ebből előtűnő „mi” kategóriát.

A vitából két, egymással ellentétes „mi” kép bontakozik elő, s a legtöbb nézőpont ezek körül kristályosodik ki. A hagyományos, a kontinuitást mutató konstrukció, a régi „mi”³⁵ fogalom, amely egy tudatosan elzárkózó és elszigetelődő, semmihez sem hasonlítható magyar identitást foglal magában. A régi „mi” kép a tradicionális, „tipikusan magyar” ér-

³¹ Zwack P. In: A NATO-tagság nem lehet pártügy. *Népszabadság*, 1997. 10. 2.

³² Csapody T.: A NATO nélkül is jogállam maradnánk. *Népszabadság*, 1997. 11. 13.

³³ Hódos M. (mémők). In: *Népszabadság*, 1997. 09. 12. (Olvasói levelek)

³⁴ Borhi L.: NATO: miért nem. *Magyar Hírlap*, 1997. 11. 13.

³⁵ Itt két eltérő identitáskategória között teszünk különbséget annak a definíciónak az alkalmazásával, amelyet Ruth Wodak és kutatócsoportja írt le a „mi” kategória kétféle használatának elemzésében. Wodak et al., 1998.

tékeken alapul. Ez a kategória az ország „jól felfogott érdekeire” épül, és innen jutnak el egyes beszélők a nyugati integráció igazolásához, míg mások éppen a még határozottabb elkülönülést szorgalmazzák. Valahányszor ez a „mi” típusú diszkurzus az ország integrációját támogatja, az mindig partikuláris magyar érdekek okán történik, mellőzve a szélesebb alapú vagy univerzális érveket. Ez a „mi” kategória abban az értelemben is réginek nevezhető, hogy a múlt és a nemzeti identitás történelmi érveire és jelképeire épít. Mindig hangsúlyozza a különállást és a különbözöséget, noha a konkrét érvek és nyelvi eszközök nézőpontunként s beszélőnként változnak.

A „régim” kategória ellenpontja az „új mi”³⁶ E diszkurzus elveiben és beszédmódjában univerzálisabb; nyitottabb és befogadóbb kategóriákban és értékekben gondolkodik. Az „új mi” fogalom egy közös befogadó csoportosítási rendszert épít fel, amely szerint mi, „új európaiak” teljes jogú tagjai vagyunk Európa közösségének. Európához tartozásunk itt nem múló pillanatként, hanem örökös állandóságában jelenik meg, amelynek gyökere és egyben záloga a közös múlt és kultúra. Ez a diszkurzus tehát előszeretettel hivatkozik a közös múltra, valamint a közös kulturális örökségre és értékekre. Ebben a konstrukcióban jól megférnek az érdekekre való hivatkozások is. Az „új mi” kategória beszédmódja megengedő és univerzalista. A legtöbb „új mi” fogalommal dolgozó diszkurzus a nyugati integráció támogatása mellett érvel, de akadnak beszélők, akik – egy más, tágabb értelemben vett szolidaritás nevében (pl. a balkáni térséggel vagy a kelet-európai, illetve akár Európán kívüli országokkal) – éppenséggel NATO-ellenes következtetésre jutnak.

Magyarország mint makroszubsjektum

A pro-NATO diszkurzus egyik jellegzetessége (mind a hírcikk, mind a véleménycikk kategóriában), hogy gyakori benne az olyan konstrukciók használata, ahol Magyarország makroszubsjektumként jelenik meg. Ezekben a cikkeken, (ahol gyakran kormányoldalon álló politikusok és más tekintélyes aktorok kapnak szót, illetve idéztetnek), hazánk NATO-csatlakozását egy makroszubsjektum kollektív kívánságaként tematizálják. A csatlakozás óhaját egyöntetűnek, de legalábbis a társadalom döntő többségére jellemzőnek mutatják be, így a választás, a döntés dilemmája nem tematizálódik politikai kérdésként, amelynek alternatívái vannak, hanem evidenciaként áll előttünk. A cselekvő alany vagy a kormány (melynek erőfeszítését minden parlamenti párt egyhangúan támogatja), vagy Magyarország, amely mint kollektív cselekvő önálló, osztatlan akarattal bír. A „kormány” és „Magyarország” gyakran ugyanabban a szintaktikai helyzetben jelenik meg, ami felerősíthetőséget sugall. Az akarati egység a következő érvek láncolatán keresztül fejtődik ki: Magyarország egységesen akarja a szövetséget, mert minden politikai párt egyetért a kérdésben, és a közvélemény is ezt támogatja (= egység). Számos szöveg hangsúlyozza, hogy a mérvadó külföldi politikai és gazdasági erők is támogatják, sőt sürgetik Magyarország felvételét. Mivel e konstrukció jelenléte a ténycikk kategóriában elsősorban magas – ez alkotja a „mainstream”-diszkurzus magvát –, a NATO-csatlakozás úgy jelenik meg, mint evidencia, amit a vizsgált időszak alatt legitim módon, hitelesen megkérdőjelezni

³⁶ A fogalom kifejtése: Kargl-Liebhart-Sondermann, 1977. A különbség az, hogy a magyar NATO-diszkurzusban az „új mi” kategória nem ironikusan értendő.

szinte lehetetlen. E cikkekben a polemizáló vélemények egyáltalán nem látnak napvilágot, vagy ha mégis, akkor már eleve megcáfolva, delegitimizált formában jelennek meg.

A népszavazást megelőző vita időszakában a *NATO-csatlakozás* tágabb témaköre és annak szűkebb altémája, a *népszavazás* szoros relációba kerül a nyilvános diszkurzusban. A népszavazás az utolsó küszöb, amelyet át kell lépni a NATO-tagság eléréséhez, és a rendkívül erős kapcsolatot azt mutatja, hogy a pro-NATO oldal még az intenzív kampány ellenére is úgy gondolta: bizonytalan a népszavazás kimenetele. A NATO-párti beszélők és aktorok optimista nyilatkozatai a NATO „napos oldalára” irányították a figyelmet. Nem győzték hangsúlyozni azt a meggyőződésüket, hogy a népszavazás érvényes és pozitív lesz, a NATO-országok pedig gyors ratifikálással, késedelem nélkül beléptetik az új tagokat. A pro-NATO beszélők nyilvános diszkurzusai általában következetesen pozitív kategóriákat tartalmaznak, és optimista nézeteket fejtenek ki: pl. a haderő-modernizálás olcsóbb lesz, hatékonyabbá válik az ország védelme, biztonságunk garantálva lesz stb. E pozitív várakozások gyakran fogalmazódtak meg a következő rövid mondatban: „*Vége egyszer a jó oldalon állunk*”.³⁷

Létezik azonban – egy ritkábban megjelenő – másik stratégia is. Mivel a pro-NATO oldal nem tudhatta százszázalékos biztonsággal, hogy a népszavazás érvényes lesz, és valóban a várt eredményt hozza, egyik-másik diszkurzusban a fenyegetés stratégiája is helyet kap. Eszerint egy negatív vagy érvénytelen népszavazással nem keltenénk Nyugaton jó benyomást. A referendum esetleges negatív eredménye, illetve eredménytelensége e diszkurzus szerint hiábavalóvá teszi a kormány, a diplomácia, az egész ország hosszú és fáradságos munkáját a csatlakozás érdekében. Ez a diszkurzív stratégia kényszerítő jellegű, egyfajta morális kötelezettségként írja elő a népszavazás sikerre vitelét.

Magyarország képe különböző diszkurzív forgatókönyvekben

Sajtócikk-elemzésünkben kitértünk, hogy a vitában több speciális diszkurzív forgatókönyv létezett. Ezek tették lehetővé, hogy a beszélők megerősíthessék a közvéleményben a NATO-csatlakozás fontosságát, a döntéshozó folyamat nehézségeit és pontosságát, valamint az eredmény szükségességét. Több tipikus, jól azonosítható forgatókönyvet találtunk a pro-NATO közbeszédben, amelyek közül néhány igen gyakran bizonyult, különösen a politikusok és a szakértők szövegeiben. Ezek a forgatókönyvek az egész vitának értelmezési keretét adnak, és olyan hagyományos retorikai toposzokat használnak, amelyek irányítják az olvasót, lehetséges értelmezéseket sugallnak. Elemzésünk során elkülönítettük, szétválasztottuk a különféle forgatókönyveket, narratív struktúrákat, jóllehet ezek időnként átfedik egymást a diszkurzusokban csakúgy, mint az egyes beszélők stratégiáiban. Szerepük mindenestre az, hogy a döntést – evidenciaként kezelve – megkérdőjelezhetetlenné tegyék, és a majdani referendumon a kellő arányban hozzák a pozitív szavazatokat.

³⁷ Ezeknek a mondatoknak a magyar közvéleményre meglehetősen jellemző és széles körben elterjedt érzések és attitűdök, a több évszázados „balsors”, az európai fejlődésből való kirekesztettség fájdalma ad súlyt. A magyar identitásban sajátos módon keverednek a büszkeség és más pozitív érzések a kisebbségi érzéssel. Az európai intézményrendszerbe való integrálódás sokak számára a keserű múlt, az évszázados elmaradás és a kizártság végleges megszűnését jelenti.

a) Az egyik leggyakoribb pro-NATO narratív konstrukció, a „jó tanuló” narratíva az iskolai osztály analógiájára épül, ahol a diákok vetélkednek egymással. E szerint a narratíva szerint több kelet-közép-európai ország verseng a Nyugat elismeréséért. A vetélkedő országok között Magyarország az osztályelső, mivel valamennyi követelménynek megfelel. Sok szöveg személyesíti meg olyan eminensként az országot, aki egyrészt képes átmenni a szigorú vizsgák szűrőjén, másrészt igazi „stréberként” hajt, pedálozik, elébe megy az elvárásoknak, és minden új feltételt már előre készségesen elfogad.

A „jó tanuló” modell két formában jut kifejezésre. Nem csak a magyar megszólalók kezelik az országot vizsgát abszolváló diákként, hanem külföldiek, pl. NATO-tisztviselők is használják ezt a forgatókönyvet, amikor a magyar teljesítményt értékelik, és dicséretben részesítik vagy alkalmasint összeszidják az országot viselt dolgaiért. Ez a forgatókönyv olyan keretet hoz létre, amely a téma meritokratikus, „érdem” szempontú értelmezését segíti elő – itt a tettek és az eredmények számítanak, és a teljesítményeket folyamatosan értékelik. Feltűnően aszimmetrikus helyzetbe kerülnek a „tanulók” és a „vizsgáztatók”. Mint látni fogjuk, a legtöbb rendelkezésre álló forgatókönyv aszimmetriát teremt a „bent” és a „kint” lévők között. Mindeme scenáriók paternalista viszonyban ábrázolják a „kisiket” és a „nagyokat”, a „jelölteket” és a „bírákat”.

„...Ez pedig nem egy olyan vizsga, ahol meg lehet bukni, és három hónap múlva pótvizsgát lehet tenni, mert senki sem tudja egészen pontosan, hogy az első kört követő másodikra mikor kerül sor.”³⁸

A fenti forgatókönyv szerves részét képezi, hogy a jelöltek közötti szolidaritás viszonyainak háttérbe, ugyanakkor az érdemkritériumoknak előtérbe kell kerülniük. A teljesítmény ezen diszkurzusokban sokkal fontosabbá válik, mint a hasonló helyzetben lévő résztvevők szolidaritása. Magyarország mint legjobb tanuló a többiekhez képest előnyösebb pozícióját védelmezi. A legtöbb idesorolható diszkurzusban jelen van egy egyenlőtlenségi struktúra: a hierarchia csúcán a NATO-tagok állnak, utánuk következik az első körben felvenni kívánt három ország, majd az első körből kimaradók, és legvégül a futottak még kategóriában mindama országok, amelyeknek egyelőre esélyük sincs a belépésre. Egyenlőtlenség áll fenn a három felvételre váró ország között is, amelyek közül Magyarország szerepel az első helyen („a legjobb tanuló”). Ezért sürgeti néhány beszélő a NATO-t, hogy egyenként vegye fel a soron következő országokat, olyan ütemben, ahogyan azt saját ritmusuk és felkészültségük (érettségük) lehetővé teszi.

„[...] Kovács elmondta: Magyarország számára különösen fontos, hogy az uniós belső reformjainak kimunkálása ne késleltesse a bővítési folyamatot, és hogy a tárgyalási folyamat differenciáltan, az egyes tagjelöltek felkészültségétől függően haladjon.”³⁹

b) Egy másik, az előzőtől nem teljesen elválasztható narratív struktúra központi toposza egyfajta verseny vagy próbatétel, amelyben „mi” jól szerepeltünk, kiálltuk a próbát, s elnyertük méltó jutalmunkat. E narratív forgatókönyv fő stratégiai szervezőelve („erőpróba forgatókönyv”) úgy működik, hogy az egész kérdést olyan diszkurzív mintába rendezi, amely világosan mutatja, hogy gyakorlatilag képtelenség a népszavazáson a csatlakozás ellen szavazni. A verseny keretei között minden benevezett résztvevő el akar érni valamit,

³⁸ Kovács L. In: Ma startolnak a NATO-tárgyalások. *Népszabadság*, 1997. 09.10.

³⁹ NME: Dini az igent sürgette. *Magyar Hírlap*, 1997. 11. 13.

következésképp e célnak magától értetődően pozitívnak kell lennie, különben nem érne meg az erő kifejtését. Az erőpróba „tisztá” versenyként jelenik meg, és a bírák igazságosak, jogszerűen járnak el. A népszavazást egyfajta megerősítő aktusként ábrázolják, ahol a negatív szavazat irracionálisnak tűnik, mert minő képtelenség „nem” mondani éppen akkor, amikor az eddigi törekvéseket siker koronázza (lásd az előzőleg leírt kényszerítő mintát). E narratív forgatókönyv eléri, hogy a probléma fókuszát változtasson a nyilvános diszkurzusban: a kérdés nem az, hogy „mi” csatlakozni akarunk-e, hanem hogy „ők” hajlandóak-e befogadni. Képességeink visszaigazolásaként és erőfeszítéseink eredményeként a verseny végén „ők” elfogadnak „minket”. Az a tény, hogy sikerrel megfeleltünk a követelményeknek, bizonyítja: Magyarország megbízható partner.

Idézet Sir John Goulden, Nagy-Britannia állandó NATO-nagyköveteinek nyilatkozatából:

„Nem az érzelmek, a külsőségek számítanak. Ez nem szépségverseny, nem a külcsín, hanem a belbecs és a feltételeknek való megfelelés az, ami fontos; a NATO ezek alapján eldöntötte, kit hív meg a csatlakozni kívánó országok közül.”⁴⁰

c) Az előző narratív struktúra igen közeli rokonságban áll egy másikkal, a „népmesei narratívával”: „mi” (mi magyarok, Magyarország) egy barátságos házi akadályversenyen veszünk részt a többi jelölttel egyetemben. Ennek keretei között próbákat kell kiállnunk, meghatározott tetteket véghezvinnünk. A szigorú, de igazságos bírák választása valamennyi jelölt közül hármunkra esik (Magyarországra, Lengyelországra és a Cseh Köztársaságra). Ez erősen emlékeztet a magyar népmese szerkezetére, ahol három fiú próbál szerencsét, hogy elnyerje a király lányának kezét és a fele királyságot. Az első kettő valamin mindig elbukik, mert nem tesz meg mindent a siker érdekében, de a legkisebb fiú, a legokosabb, a legügyesebb és a legdaliásabb, kiállja az összes próbát, latba veti minden képességét, összeszedi minden erejét, és végül begyűjti az összes jutalmat, amire pályázott: megkapja a fele királyságot, elnyeri a királykisasszony kezét, és kivívja mindenki elismerését. A NATO-vita népmesei narratívájában a siker a teljesítmény függvénye, és Magyarország, a legkisebb, legügyesebb fiú az, aki a forgatókönyv szerint kiállja az összes próbát, amiért meg is kapja méltó jutalmát.

„Miközben Magyarországnak még több próbát is ki kell állnia (népszavazás, parlamenti ratifikációk), hogy másfél év múlva csatlakozhasson a NATO-hoz...”⁴¹

„[...] Magyarországnak a Partnerség a békéért programban (PfP) is bizonyítania kellett, hogy komolyan veszi a NATO-csatlakozást.”⁴²

„Rendkívül pozitív benyomások alakultak ki Brüsszelben a NATO Magyarországgal folytatott tárgyalásainak első két fordulóját után – válaszolta a Magyar Hírlap kérdésére Javier Solana, az észak-atlanti szervezet főtitkára. [...] Nagyön elégedett, sőt boldog vagyok, hogy az első két tárgyalási forduló után Magyarország ismét bebizonyította felkészültségét és érettségét.”⁴³

⁴⁰ Klátyik I.: A NATO-bővítés nem szépségverseny. *Magyar Hírlap*, 1977. 09. 22.

⁴¹ Gyévai Z. Poptatástól a kapunyitáshoz. *Magyar Hírlap*, 1997. 11. 12.

⁴² Uo.

⁴³ Szerdahelyi Cs.: Magyarország bizonyította érettségét. *Magyar Hírlap*, 1997. 09. 25.

d) A pro-NATO diszkurzusban gyakran felbukkan – az elért eredményekkel összefüggésben – egy másik jól ismert narratív konstrukció is: az „összehasonlító narratíva”, amely Magyarországot a szomszédjaival való összehasonlítás képletébe helyezi.⁴⁴ A NATO-vitában ez a konstrukció lehetővé teszi a „mi” teljesítményeink felmagasztalását az ökéhez képest, akik nem ütötték meg azt a szintet, hogy kiválasztassanak a tagságra, és akiknek – amint egyszer belül leszünk – szívesen segítünk majd felzárkózni. Magyarország ebben a forgatókönyvben is nyertesként jelenik meg, aki a többiekénél ügyesebb, jobb képességű.

„London egy pillanatig sem táplált ellenszenvet Romániával szemben. [...] Románia az elmúlt években sokat tett azért, hogy a NATO elvárásainak megfelelően. Ha folytatja, akkor a siker nem kérdéses.” (Sir John Goulden, Nagy-Britannia állandó NATO-nagykövete)⁴⁵

Idézet I. Krasztyev, egy bolgár kutatóközpont igazgatója szavaiból:

„...Azáltal, hogy a fórum (a NATO madridi csúcscrtekezlete) nem hívta meg a délkelet-európai országokat, de nem is csapta be előttük a kaput, tettekre sarkallta őket.”⁴⁶

e) Egy másik narratív struktúra Magyarországot védtelen gyermekként látta, aki az erős „felnöttek” gyámolítására szorul. E forgatókönyv szerint – amelyben a „védelem”, a „biztonság”, a „stabilitás” kulcsszavai dominálnak – Magyarország „kicsi” a többi aktorhoz képest, akik nagyok, és számos erőforrással rendelkeznek. A kicsik és gyengék pedig, akárcsak a gyermek–szülő kapcsolatban, a nagyok jóindulatát és védelmét keresik. Oltalom fejében természetesen hajlandóak megfelelni a nagyok elvárásainak.

„Horn Gyula rámutatott: a védelmi szervezethez való tartozás biztonságot és védettséget jelent...”⁴⁷

„Nicholas B. Kehoe, altábornagy, a NATO katonai bizottságának alelnöke hangsúlyozta, hogy a NATO békét, biztonságot, stabilitást, gazdasági fejlődést, jólétet próbál Európában biztosítani.”⁴⁸

A NATO-tagok és a belépésre váró országok közötti aszimmetria nyelvi megjelenítése

Az előbbiekben említett forgatókönyvek megegyeznek abban, hogy Magyarországot kicsi, védtelen szereplőként ábrázolják, aki szeretné kiérdemelni a nagyok védelmét, segítségét és jó szándékát, és cserébe elfogadja az általuk kijelölt vizsgafeladatokat és döntéseiket. A forgatókönyvekben az országok, illetve a szereplők kapcsolata mindenütt hierarchikus. Magyarország ugyan megelőzi a többi jelöltet, de a NATO-tagországokhoz képest alárendelt helyzetben van. Ezt az aszimmetrikus helyzetet jól nyomon követhetjük a diszkurzusok nyelvi eszközeiben.

Igen erős aszimmetria érezhető a madridi csúc (1997. július 8–9.) előtt megjelent

⁴⁴ Ez a narratív szerkezet visszatérő eleme volt a Kádár-korszak diszkurzív legitimálásának, amikor az élet-színvonal, a politikai „liberalizmus” stb. szempontjából tett összehasonlítások a politikai közbeszédben is, de a viccekben és a politikai kabarékban is sűrűn előfordultak (Magyarország mint a „legvidámabb barakk”).

⁴⁵ Klátyik I.: A NATO-bővítés nem szépségverseny. *Magyar Hírlap*, 1997. 09. 22.

⁴⁶ Kepecs F.: Kimaradók a konferencián, *Népszava*, 1997. 10. 18.

⁴⁷ In: Vita a tagságról országszerte. *Magyar Hírlap*, 1997. 11. 10.

⁴⁸ In: A miniszterelnök szerint a NATO garantálja hazánk biztonságát. *Népszabadság*, 1997. 11. 10.

szövegekben, és később is, amikor a NATO – eldöntvén a három közép-európai ország felvételét – rátér a magyar hadsereg felülvizsgálatára. Ezekben az időszakokban némi aggodalom érezhető a hivatalos diszkurzusokban, hiszen bizonytalan még a közvetlen jövő, az tehát, hogy a NATO milyen döntéseket hoz majd Magyarországgal kapcsolatban. E bizonytalan időszakokban különösen gyakran használják a „jó tanuló” narratív konstrukciót. Mintha a média bizonyos megfogalmazásai az „ottani”, „külső” olvasókat céloznák meg, mintha őket akarnák meggyőzni, nem pusztán a magyar olvasóközönséget. A vizsgált korpusz idején már eldőlt az addig legégetőbb kérdés („Meghívják-e már az első körben?”) – Magyarország bekerült az első három kiválasztott közé. A nyilvános diszkurzus ezt a magyar politika és diplomácia jelentős sikereként ábrázolja.

„Csóti György: A NATO meghívó 15 millió magyar sikere”⁴⁹

A különböző országok hierarchikus ábrázolásából következik, hogy a hierarchia különböző szintjein elhelyezkedő országokat és szereplőket különböző nyelvi eszközök jelenítik meg. Az olyan kifejezések, mint „belépését kérte”, „eleget tenni az elvárásoknak”, „megfelel a követelményeknek”, „méltó (nem méltó) a NATO-tagságra”, „elnyerni, ill. kiérdemelni a tagfelvételt”, „megfelelőnek találták”, „erős és megbízható jelölt” stb. mind azt sugallják, hogy a NATO-bővítés szimbolikus elrendezésében rendkívül aszimmetrikus.

Ha most eltekintünk a NATO-n belüli hierarchiától (tehát a tagállamok közötti különbségektől, az USA-tól Törökorszáig), a diszkurzusok a létra legfelső fokára a NATO-tagok csoportját helyezik. Azok az országok, amelyek az első körben elfogadásra kerültek, megelőzik a kiesőket. A legutolsó helyen azok az országok szerepelnek, amelyeknek esélyük sincs a felvételre. Akik a bővítésből kimaradtak, vagy pusztán „csak békepartnerek”, a diszkurzusokban általában harmadrendű országokként szerepelnek.

„A megbeszélések folyamán a magyar küldöttség olyan dokumentumokkal ismerkedhetett meg, amelyek a békepartnerek előtt még titkosak.”⁵⁰

A NATO-tagok és az első körben szereplő jelöltek között nyilvánvaló az alá-fölé rendelődés, az előbbieket tagjai az „elit klubnak”, ők hozzák a döntést, míg a jelöltek „felvételüket kérik”, „próbákat állnak ki”, „bizonyítják alkalmasságukat”, „megállják a helyüket”, aminek alapján „megítélik”, „megméri” és „méltónak vagy méltatlannak” találják őket. A helyzet ilyen nyelvi ábrázolása az előbb említett diszkurzív források dramaturgiájának megfelelően alá-fölé rendeltségi viszonyokra utal: pl. a diák–tanár kapcsolatra („megállja a helyét a vizsgán” – „jó tanuló” narratíva), vagy a bátor parasztleány (legkisebb fiú) és a próbákat állító bölcs király népmesei kapcsolatára.

Magyarországnak a NATO-tagokhoz viszonyított alárendelt helyzetére utal az is, hogy hazánk a szövegek túlnyomó többségében rendkívül passzív szerepet játszik. Miközben a NATO-t és a NATO tisztségviselőit a határozathozatal erőteljes helyzetében mutatják, amint feltételeket írnak elő, ítélik meg és értékelik, Magyarország legtöbbször vagy passzív szervezetekben vagy birtokos jelzői kapcsolatokban szerepel. (Például: „Magyarország Euro-Atlanti elkötelezettsége”, „Magyarország tervezett tagsága”, „hazánk végső semlegessége”, „hazánk esélyei a felvételre”, „Magyarország nemzetközi elismerése” stb.

⁴⁹ Csóti Gy. in: Jó lépés volt a szomszédok támogatása, *Népszabadság*, 1997.07. 18.

⁵⁰ D. B.: Rutinleltár után kiszivárgott minden. *Magyar Hírlap*, 1997. 11. 12.

Bár a diszkurzív forráskönyvekben, mint pl. a jó tanuló modellben az ország aktív szerepet játszik, aki tudatosan követi az előírt célokat, Magyarország számos szövegben pusztán elszenvedi mások tetteit. Ez a passzív országtípus feltehetőleg kapcsolatban van azzal a kisebbségi érzéssel, amely szerves része a bonyolult és ellentmondásos magyar nemzeti identitásnak, a büszkeség és a szegénység, a felsőbbrendűség és a kisebbségi érzés bonyolult elegyének.

„Magyarországnak mintegy ötvenmillió dolláros hitelkeretet ajánlott fel az Egyesült Államok a hadsereg fegyverzetének korszerűsítésére.”⁵¹

„...Magyarországot ma már objektívebben látják, és értékén veszik.”⁵²

„...senki nem kérdőjelezi meg Magyarország alkalmasságát arra, hogy a NATO és az Egyesült Államok szövetségese legyen.”⁵³

„Magyarország sokoldalú segítségre számíthat a teljes jogú tagságra való felkészülés során.”⁵⁴

„...Magyarországot meghívták az első körbe – végleges döntés született felvételünkről. [...] Az ország nemzetközi megítélésének nem tesz jót a referendum körüli vita. [...] a történetek nem rontják el annyira Magyarország megítélését, hogy annak hosszú távon esetleg katasztrofális politikai következményei lennének.”⁵⁵

Magyarország helye az európai térségben

A vita elemzésekor azt is vizsgáltuk, hol helyezik el a beszélők Magyarországot a konkrét európai térségben. A szövegek többsége szerint Magyarország egyértelműen „valahol a középpontban” található. Ritkán helyezik ugyan kifejezetten a centrum közepébe, de a Közép-Európa, Közép-Kelet-Európa és a Kelet-Közép-Európa kifejezések rendkívül gyakoriak az ország helyének meghatározásában. A beszélők számára szemmel láthatólag az volt az egyik legfontosabb tét, hogy hangsúlyozzák: Magyarország nem a periférián helyezkedik el, ami magyarán azt jelenti, hogy nem Keleten, nem Délen, és semmi esetre sem a Balkánon található.

A NATO-hoz és az Európai Unióhoz való csatlakozás témájában a legfontosabb kérdés a beszélők túlnyomó többsége számára az, hogy vajon „mi” is tartozhatunk-e a Nyugathoz. Sok beszélő számára a NATO-ba és az EU-ba való integráció azt jelzi, hogy „mi” elismerten a Nyugat része vagyunk. Ez egyesek számára azt jelenti, hogy végre a Nyugatra befogad, és ezentúl oda fogunk tartozni („új mi”), míg mások számára azt, hogy visszakérülünk a Nyugathoz, ahova a történelmi csapások előtt⁵⁶ mindig is tartoztunk. Egyes NATO-ellenes felszólalók szerint a NATO-felvétel és a Nyugatra tolodás azt jelenti, hogy az ország feladja a nemzeti szuverenitás eszméjét, elveszti sajátos magyar karakterét, be-

⁵¹ Visszavont a fegyverhitel. *Népszabadság*, 1977. 10. 4.

⁵² Déder M.: Miért kellünk a NATO-nak? *Magyar Hírlap*, 1997. 09. 26.

⁵³ Kovács L. in: Füzes O.: Különleges státus: gyorsítva a NATO-ba. *Népszabadság*, 1997. 10. 1.

⁵⁴ In: Ankara nem gátolja NATO-tagságunkat. *Népszabadság*, 1997. 09. 4.

⁵⁵ Wachslar T. in: Orosz bírálta a brüsszeli bemutatkozást. *Népszabadság*, 1997. 10. 24.

⁵⁶ A történelmi csapások hosszú sora más-más beszélő szerint más-más történelmi korokban kezdődött. Leginkább Mátyás király halálát szokás emlegetni, amikor az egymást követő hódoltságok kezdődtek, melyek a nyilvános felszólalók többsége szerint a legutóbbi időkig eltartottak.

olvad az idegen kultúrába, és nemzeti érdekeit feladja az idegen érdekek kedvéért. Ezt az álláspontot képviseli például Csurka István, aki szerint:

„A mi elutasításunk nemzeti oldalról és érdekből fakad.”⁵⁷

A NATO-ellenes beszélők egy másik csoportja szerint amennyiben az ország a jövőben szorosabb szövetségre lép a Nyugattal, akkor elfordul a korábbi baráti országoktól, megszegi a korábbi szolidaritást, és megtagad bizonyos emberi értékeket és elkötelezettségeket.

A résztvevők többsége valamilyen *elmozdulást* érez Magyarország helyzetében. A NATO-ba, és még inkább az EU-ba való integrálódás folyamatát szimbolikus lépésként értékelik: a régi helyzetből egy újba való átlépésként. A NATO-csatlakozás mindannyiuk számára a Nyugathoz való térbeli közeledést jelenti. E térbeli eltolódás a beszélők „új mi”-képeinek szerves része, akár támogatják, akár elutasítják az integrációt. Az „új mi” valójában a legtöbb beszélő számára akkor valósul majd meg, amikor Magyarország a nyugati szövetségesek közé fog tartozni.

Az elmozdulást, az ország köztes helyzetét általában a vita nyilvános beszélői határozottan érzik és ki is fejezik, akárcsak a nyilvánosság más diszkurzív fórumainak résztvevői. Igen központi toposzról van szó, amelyet a modern magyar irodalom is gyakran megjelenít. A vitában gyakran utalnak e közismert irodalmi jelképekre, hol Magyarország Kelet és Nyugat közötti ingadozását hangsúlyozzák (*„komp-ország”*), hol az európai civilizáció, kultúra és vallás végváraként⁵⁸ betöltött történelmi szerepét (*„Európa végvára”*) stb. Az ehhez hasonló jelképek folyamatosan jelen vannak a vitában, és az áldozathozatal, a szenvedés konnotációját hordozzák, valamint a félreértettség, meg nem értettség érzetét azok részéről (a Nyugatról), akiknek törődniük kellene az országgal (*„Kelet Népe”, „megtaposott nemzet”*).

Amint már említettük, Magyarország földrajzi helye nemcsak földrajzi kategóriák alapján értelmezhető Kelet és Nyugat között, hanem a gazdasági és társadalmi értékek skáláján szimbolikus hierarchiába is rendeződik. A diszkurzusokból jól kiderül, hova helyezi el egy-egy beszélő az országot, illetve a többi országot és intézményt e *hierarchikus* elrendezett, szimbolikus térben.

A Kelet–Nyugat és Észak–Dél ellentétpárok nem egyszerűen a földrajzi tér semleges felosztásai, hanem egy értékhierarchiát is kijelölnek. A Nyugatról vagy Keletről érkező dolgok, elméletek, garanciák értékének megítélésében éles ellentét van a NATO-párti és NATO-ellenes hozzászólók között. A definíciók alapjául szolgáló kritériumok és a meghatározások megalapozásai szintén a beszélők helyzetétől függően különböznek. Az egyes beszélők eltérő ellentétpárok alapján határozzák meg a két régió határvonalait: pl. *szegény–gazdag, fejlett–elmaradott, civilizált–barbár, békés–agresszív, szilárd–ingatag* stb.

A térség földrajzi és szimbolikus reprezentációja a diszkurzus bizonyos pontjain találkozik: pl. *„a stabilitás kiterjesztése Keletre”*. A NATO-barát diszkurzusok kézzel foghatóvá teszik, hogy a Nyugat mint földrajzi térség egyszersmind stabil, pozitív, tehát szimbolikus magassabb rendű tér (egy értékskálán), míg a Kelet és a Dél mindezek

⁵⁷ Csurka I. In: A miniszterelnök szerint a NATO garantálja hazánk biztonságát. *Népszabadság*, 1997. 07. 18.

⁵⁸ E gyakran előforduló metaforikus szerkezeteket a magyar irodalmon kívül a tankönyvekben és a mindennapi életben is megtaláljuk: Magyarország már a tatárjárás, a török uralom stb. alatt is a Nyugat védőbástyája volt.

ellentéte. (Ez az ábrázolás még fontos lesz Magyarország számára abban a kérdésben, hogy a NATO északi vagy déli szárnyához tartozzon-e – ez a kérdés a vita idején még nyitva volt.)

A szimbolikus elmozdulás ábrázolása kijelöli azt az „utat”, amelyen az országnak mint kollektív szubjektumnak haladnia kell a Nyugat, az „új mi”, az új európai identitás felé, amelyből viszont mások kimaradnak.

A nyilvános beszélők eltérő álláspontja meghatározza, hol helyezik el Magyarországot a konkrét, geopolitikai tér és a szimbolikus tér reprezentációjában. Magyarország szimbolikus reprezentációjának megalkotásában, a „mi” megjelenítésében a referenciacsoporthoz jelentős szerepük van, akár pozitív, akár negatív konnotációt hordoznak. Attól függően, hogyan akarja a beszélő megjeleníteni az országot és annak szimbolikus elhelyezkedését, különböző referenciacsoporthoz utalhat. Pl. a baloldali beszélők diszkurzusában gyakrabban fordulnak elő a volt szocialista országok, míg a Visegrádi Együttműködés országait a kormányoldal NATO-párti diszkurzusai emlegetik sűrűbben. Közép-Európa és Kelet-Európa gyakran előforduló kategóriák a szövegekben, ezek elkülönülnek a Nyugattól, viszont kifejezetten ritkán szerepelnek olyan történelmi konnotációt hordozó kategóriák, mint a korábbi Osztrák–Magyar Monarchia, vagy a Duna-konföderáció terve, noha ezek a fogalmak alkalmasak lennének a régió belüli közösség és szolidaritás kifejezésére. Ám a térség országai között régóta fennálló történelmi feszültségek és a mai konkrét verseny miatt igen érzékenyek a kapcsolatok. A diszkurzusokban a Nyugathoz való kötődés és Közép- és Kelet-Európa országainak a magasabb rendűnek ítélt kapcsolatokért folyó versengése sokkal nagyobb figyelmet kap, mint a szolidaritás, a közös múlt és jövő, a közös lépések lehetősége a problémák megoldásában stb. Másrészt viszont Magyarországot gyakran ábrázolják úgy, hogy összekötő szerepet képes játszani Kelet és Nyugat között, hidat alkotva Európa két fele között. Ez az összekötő szerep azonban időnként a felsőbbrendűség, a paternalizmus érzetét kelti, azt sugallván, hogy amint Magyarország bekerül (de csak akkor, biztos pozícióból), segítő kezét fog nyújtani a kevésbé szerencsés szomszédoknak.

„A külügyminiszter [...] A NATO-hoz és az Európai Unióhoz való csatlakozásból egyelőre kimaradó országokkal kapcsolatban külön kiemelte, hogy a széles körű regionális együttműködés bővítésével szeretnénk elkerülni új választóvonalak kialakulását, és valamilyen országnak segítséget nyújtunk ahhoz, hogy felzárkózhasson az európai fejlődési folyamatokhoz.”⁵⁹

Szövetségek és fenyegetések: a barát–ellenség dichotómia a geopolitikai tér megjelenítésében

Mivel a vitában sokkal inkább a csatlakozás pragmatikus problémáiról, mint ideológiai kérdésekről van szó, az ország geopolitikai helye a diszkurzusokban kitüntetett szerepet kap. A geopolitikai megfontolásoknak, úgy tűnik, a beszélők döntéseiben és álláspontjuk megválasztásában is nagyobb szerepük van, mint az ideológiaiaknak, amit a geopolitikai

⁵⁹ Kovács L. In: Magyarország nem akar új választóvonalakat. *Népszava*, 1997. 10. 2.

al-témák sűrű előfordulása is mutat. A NATO-barát és NATO-ellenes érvelésben egyaránt jelentős szerepet játszanak a geopolitikai súlyú tények és feltételezések.

A legtöbb diszkurzusban hiába keressük a térség olyan egyértelmű, kétpólusú megjelenítését, amely eligazítaná az olvasót az ország barátai és ellenségei kérdésében, de a fenyegetés, a veszély, valamint a barátok és ellenségek bizonyos szembeállításai a szövegek nagy részében megtalálható. A szövegek ennek a kérdésnek a kapcsán meglehetősen bizonytalanok, ellentmondásosak és homályosak, már csak azért is, mert igen nehéz volna nyíltan kimondani, hogy Magyarországot valamilyen veszély fenyegeti, és különösen nehéz pontosan néven nevezni a fenyegetés forrását. Az ellenség nyílt megnevezése politikai okokból kockázatos volna. A NATO-párti oldal utal bizonyos veszélyekre, amelyek az országot Keletről és Délről körülvevő instabil területekről érkeznek, de az esetek többségében nem nevezik meg az országokat és politikai erőket, inkább elvontan utalnak olyan veszélyforrásokra, mint pl. a terrorizmus, a maffia, a menekültáradat stb.

A barátokat és szövetségeseket könnyebben meg tudják nevezni a szövegek. A NATO támogatóinak diszkurzusaiban egyértelmű, hogy kik a barátok (a Nyugat, Európa, a nyugati demokráciák), de homályban marad, van-e az országnak feltételezett ellensége, és ha igen, kik ők. A NATO mellett állást foglaló beszélők közül a magas politikai pozíciót betöltők különösen ódzkodnak attól, hogy konkrét ellenséget nevezzenek meg, mivel az efféle explicit meghatározások nemzetközi, diplomáciai következményekkel járnának. A NATO ellenzői sem nevezhetnek meg konkrét ellenséget – már csak vitastratégiai okokból sem: a csatlakozás ellenzőiként kisebbsíteniük kell az országot fenyegető bármilyen veszélyt. Ez különösen érvényes a baloldali beszélőkre, akik a korábbi szocialista országokkal szeretnének ismét baráti viszonyba lépni, és nem szívesen látják, ha negatív, „fenyegető”, „veszélyes” kategóriákkal jellemzik azokat.

Egyes esetekben azonban a beszélők mégis konkrétan megnevezik a fenyegetést jelentő országot vagy földrajzilag behatárolható területet, pl. Oroszországot, Ukrajnát, a Balkánt stb. De még ilyenkor sem tisztázzák, vajon az illető országból érkező fenyegetés inkább fegyveres vagy más természetű-e: politikai, gazdasági, ideológiai, társadalmi stb. Leginkább a gazdasági, politikai és fegyveres fenyegetés keverékére engednek következtetni, további pontosítás nélkül.

„Az országot veszélyezteti a maffia, a szexipar, az árvíz, az aszály, a bűnözés, az ózonlyuk, az alkohol, a kábítószer, a szegénység, a környezetszennyezés, a születések csökkenése, a kilátástalanság stb. Egyelőre jobban félek a csecsen, ukrán, orosz, román, szerb, magyar maffiától, mint az illető ország hadseregétől.”⁶⁰

„A legfontosabb biztonságpolitikai veszélyek és kihívások:

1. az orosz fejlődés kérdőjelei [...];
2. a jugoszláv térség nyílt fegyveres konfliktusai;
3. az emberi jogok, ezen belül különösen a kisebbségek jogainak korlátozása, a kisebbségek emancipálódási törekvéseivel szembeni agresszív fellépések;
4. a térség gazdasági átmenetének nehézségei, a termelés, a fogyasztás és az élet minőségének látványos romlása az elmúlt évtizedben;
5. az agresszív nacionalizmus különféle megnyilvánulásai [...]

⁶⁰ Szabó A. I.: NATO-val a békéért? *Magyar Hírlap*, 1997. 10. 19. (olvasói levél)

⁶¹ Balogh A.: Kelet-Közép-Európa és a NATO bővítés. *Magyar Hírlap*, 1997. 10. 25.

A) Nincs veszély

A korpusz egyes szövegei egyenesen tagadják, hogy Magyarországot bármilyen veszély fenyegetné. A veszély hiányára vonatkozó kijelentések mindkét oldalon az érvelés részét képezik. Természetesen a *nincs fenyegetés* premisszából egymással ellentétes konklúziók is levonhatók, a beszélő álláspontjának megfelelően.

a) A kormánypárti hozzászólók a *nincs fenyegetés* premisszából arra következtetnek, hogy a legtokéletesebb pillanat, amikor egy fegyveres szövetségbe beléphetünk éppen az, amikor nincs ellenség: „Fegyveres szövetséget akkor kell kötni, amikor nincs veszély.”

b) Egyes diszkurzusokban, ahol főként ideológiai állítások dominálnak (pl. amelyek egy igen apolitikus, lazán strukturált világot festenek le), a NATO-szövetség úgy jelenik meg, mintha egyáltalán nem volna fegyveres komponense. E diszkurzusokban a geopolitikai tér homogénnek, semlegesnek, pólusok nélkülinek van feltüntetve, a világ konfliktusai elsimulnak, nincs antagonizmus, sehol sincs feszültség. Ebben az összefüggésben a NATO döntően politikai (tehát elsősorban nem katonai) szervezet, amely nem irányul senki ellen, és amely teret ad a baráti kötelékben lévő országoknak a békés fejlődésre. E diszkurzusok azt hangsúlyozzák, hogy a szervezet közös értékekre épül. Az érvelésben elmondják, hogy bár az országot nem fenyegeti veszély, nem is fenyegetések miatt kell belépni a NATO-ba. A NATO olyan intézmény, amely fontos (európai) értékeket képvisel, tehát Magyarországnak – politikai okokból – be kell lépnie.

„Ha igent mondunk a csatlakozásra, értékrendet választunk: Magyarország számára elérkezett a lehetőség, hogy Európa legjobbjai közé tartozhasson, s a döntésekbe beleszólhasson.”⁶²

c) A *nincs fenyegetés* érvrendszer másik fajtája olyan diszkurzusokban fordul elő, ahol a NATO-csatlakozást gazdasági érvek támogatják. A geopolitikai és katonai megfontolások itt is háttérbe kerülnek. Tehát: nem a veszély, hanem az ország saját gazdasági érdekei miatt kell belépni. Ez igen gyakori érvelés, mivel a vita hozzászólóinak túlnyomó többsége Magyarország érdekeinek pragmatikus szempontjából közelíti meg a problémát, és azon belül is elsősorban a gazdasági érdekekből.

„Mi magunk teremthetjük meg a jólétet Magyarországon, helyettünk ezt senki nem teszi meg. Ennek eszköze pedig hazák euroatlanti integrációja...”⁶³

„... (az állampolgároknak) el fogom mondani, hogy az ő közvetlen jövedelmük, a minőségi bor, gyümölcs, hús jó ára attól függ, hová áll, hová kerül Magyarország.”⁶⁴

d) A legtöbb diszkurzusban az ideológiai-politikai és a gazdasági érvelésmód összekapcsolódik. A NATO-párti véleményekre jellemző, hogy a NATO-tagságot eszköznek tekintik: a csatlakozás azért fontos, mert általa elérhetünk bizonyos politikai és gazdasági célokat. Ezek közül a legfontosabb, hogy a NATO-tagság elő fogja segíteni Magyarországot

⁶² In: Tanácskozások a NATO mellett. *Magyar Hírlap*, 1997. 11. 11.

⁶³ Horn Gy. In: A miniszterelnök szerint a NATO garantálja hazánk biztonságát. *Népszabadság*, 1997. 07. 18.

⁶⁴ Zwack P. In: A NATO-tagság nem lehet pártügy. *Népszabadság*, 1997. 10. 2.

EU-csatlakozását, és ezáltal azt, hogy kimozduljon ebből az instabil régióból (politikai). A belépés továbbá azt is jelenti, hogy Magyarország bekapcsolódik a gazdag nyugati világba (gazdasági), ahol gazdasági, politikai és fegyveres egyensúly uralkodik (stabilitás). A NATO-csatlakozás lehetővé teszi, hogy olcsóbb haderőreformot hajtsunk végre (gazdasági-katonai).

A b), c), és d) érvelésmódok következetesen összekapcsolják a NATO-csatlakozást és az EU-tagságot.

„...azok, akik azt mondják, hogy ők a NATO-csatlakozást nem támogatták, de az Európai Unióba történő belépésüket igen, azoknak tudniuk kell, hogy ha német mondanak a NATO-ra, akkor legalábbis a zökkenőmentes és viszonylag gyors EU-bejutásra is nemet mondanak.”⁶⁵

e) Ezzel ellentétben az előbbi premisszából – (tehát hogy az országot nem fenyegeti veszély), „vége a hidegháborúnak”, „Magyarországnak nincs ellensége” – a NATO-ellenes diszkurzusok természetesen azt a következtetést vonják le, hogy Magyarországnak nincs miért belépnie, sőt hogy „a NATO-nak nincs létjogosultsága”.

Bár a megszólalók többsége abból indul ki, hogy Magyarországot nem fenyegeti veszély, és az országnak nincs ellensége, előbb-utóbb a NATO támogatói és ellenzői egyaránt utalni kezdenek bizonyos veszélyekre, fenyegetésekre, kockázatokra, stb.

„Ha nincs támadás, ha nincs biztonságot veszélyeztető tényező, akkor minek a NATO? Minek csatlakozni egy olyan katonai szervezethez, amelyik megszabja az árakat, a csúcstechnológia megvásárlására kötelez...”⁶⁶

B) Mégiscsak van veszély

a) „Nem valamiféle közvetlen katonai fenyegetés elleni védelemről van szó, hiszen Magyarországot nem veszélyeztet egyetlen szomszédja vagy távolabbi ország sem. Tehát nem a katonai támadás elől keresünk védelmet, hanem a biztonság és a stabilitás hosszú távú garanciáit várjuk a NATO-tól. Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a bennünket körülvevő térség – keleti, délkeleti, déli irányban – jelentős stabilitáshiánnyal küzd.”⁶⁷

A diszkurzusok zöme nem nevez meg konkrét veszélyt, de a beszélők többsége arra enged következtetni, hogy a NATO-tagság célja a biztonságos, stabil régió kiterjesztése és a bizonytalan, az instabil visszaszorítása. Ez implicit módon azt jelenti, hogy a geopolitikai tér szerkezete kétpólusú, két ellentétes régióból áll: a stabil nyugati és a bizonytalan keleti részből. A „stabilitás Kelet felé való kiterjesztése”-ként emlegetett eufémisztikus utalások azt sugallják, mintha mindössze növelni és kiterjeszteni kellene a stabilitásnak ezt az absztrakt terét, amelynek nincsenek pontosan meghatározott körvonalai, csupán pozitív tulajdonságai (stabilitás, biztonság). De az fel sem merül, hogy a kiterjesztés mások érdekeit sértheti, hogy a folyamat feszültségeket kelthet. A korábban leírt nyelvi aszimmetria az ilyenfajta diszkurzusokban igen gyakran megtalálható.

⁶⁵ Kovács L. In: Már befogadtak bennünket a NATO-kormányok. *Vasárnapi Hírek*, 1997. 11. 2.

⁶⁶ Csapody T.: A NATO nélkül is jogállam maradnánk. *Népszabadság*, 1997. 11. 13.

⁶⁷ Kovács L. In: Nagy Mélykúti Edit: A jövőre gondolva kell politizálni. *Magyar Hírlap*, 1997. 11. 12.

b) Egyes szövegekben a NATO-csatlakozás hivatalos támogatói a katonai fenyegetés helyett homályosan és eufémisztikusan „kockázatokról és kihívásokról” beszélnek, amelyek földrajzilag Délre és Keletre esnek tőlünk, vagy onnan indulnak, és felénk irányulnak (a „migráció” és a „maffia” különösen gyakran emlegetett veszélyforrás).

„A szociális feszültségek melegágyát jelenthetik bizonyos populisták, esetleg kifejezetten szélsőséges tendenciáknak [...] Vannak nem kifejezetten térség-specifikus, de itt különleges súllyal jelentkező veszélyek, mint például a nemzetközi bűnözés és terrorizmus, a kábítószer-kereskedelem vagy akár a környezet szennyezése.”⁶⁸

„...visszacsúszunk a Balkánra, onnan Ázsiába, az orosz, ukrán, csecsen stb. maffiák karjaiba, kitéve az országot újból a nagyorosz imperializmus fenyegetésének.”⁶⁹

Bizonyos veszélyforrások földrajzi meghatározás nélkül szerepelnek, míg más nyilvános diszkurzusok következetesen a déli és keleti régiókkal kapcsolják őket össze (ukrán, szerb, orosz stb. maffia).

A szövegek elemzéséből nyilvánvalóan kiderül, hogy a nyilvános beszélők többsége szerint léteznek valamilyen veszélyek és fenyegetések, amelyek Magyarországot fenyegetik. Az ország geopolitikai helyzetét mindig is veszélyfaktornak tartották: a történelmi utalásokban és a kollektív memóriában folyamatosan jelen van a veszély és bizonytalanság állandó lehetősége (vö. történelmi utalások Trianonra, a régió német és szláv túlsúlyára, a kisanatant újrászervezésének veszélyére stb.).

Ha nemet mondanánk a NATO-ra: „A NATO-hoz csatlakozó leendő tagállamokból, Csehországból, Lengyelországból, majd Romániából és Szlovéniából, esetleg később Szlovákiából összefüggő lánc alakulna ki. Ha valóra válnának a NATO magyarországi ellenzőinek semlegességi érvei, Magyarország mint különálló láncszem senkihez sem kapcsolódna.”⁷⁰

Egyes NATO-párti hozzászólók erre a nyíltan kimondhatatlan közös tudásra építenek, amikor a belépés mellett érvelnek. Érvelésük meglehetősen paradoxnak tűnik, mivel nyíltan nem mernek utalni ezekre a fenyegetésekre. Másfelől ebben a kérdésben a NATO-ellenes oldal is két csoportra oszlik. Egyes NATO-ellenzők a veszélyt bagatellizálják, és ezért nem látják igazolva a NATO-ba való belépést. Evvel szemben egyes jobboldali vagy szélsőjobboldali NATO-ellenes beszélők, akik a „régimű”-t képviselik, erősen támaszkodnak ezekre a fenyegetésekre, amikor olyan független, nemzeti katonai fejlesztés mellett érvelnek, amely kizárja a részvételt mindenfajta szövetségben.

c) A NATO-ellenzők legfontosabb állítása az, hogy „a hidegháború véget ért”, tehát a korábbi fenyegetettség elmúlt, ugyanakkor gyakran hangoztatnak olyan érveket is, hogy „a NATO-szövetség irritálhatja Oroszországot”, amit viszont veszélyforrásnak tekintenek. Az ilyen diszkurzusok burkoltan megerősítik azt a régi elképzelést, hogy Magyarországot nem jó barátok, hanem kiszámíthatatlan, potenciálisan agresszív szomszédok veszik körül. E diszkurzusok veszélyre való utalásainak és célzásainak beható elemzése kimutatja, hogy a NATO-ellenes felszólalók is látnak az ország geopolitikai helyzetéből fakadó veszélyeket, fenyegetéseket és bizonytalanságokat.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Kertész Á.: Pojácák és politikusok. *Népszava*, 1997. 10. 30.

⁷⁰ Zwack P.: Nincs pótvizsga NATO-ügyben. *Népszava*, 1997. 11. 8.

A NATO-ellenzők diszkurzusaiban a barátok és a szövetségesek különböző formákban szerepelnek. A közös emberi értékek és a szolidaritás ellenére, amelyet sok baloldali és néhány független hozzászóló emleget, nincsenek valódi, egyértelmű barátok, és a diszkurzusok többségében nincsenek jól körülhatárolt ellenségek sem. (Az egyetlen kivétel a szélsőjobb és annak legaktívabb nyilvános szószólója, Csurka István, akinél van pontos ellenségkép is – lásd alább.)

„Elveszítjük a környező országok, különösen Ukrajna és Oroszország barátságát, mert a NATO-val egy ellenségképhez csatlakozunk.”⁷¹

A NATO-ellenes diszkurzusok többségében számos utalást találhatunk a környező országokra: az ő érdekeit is figyelembe kell venni, Magyarországnak segíteni és támogatni kell őket a fejlődésükben. De a diszkurzusok egy részében a baráti (néha paternalista) attitűdöt nem annyira a közös ügy, a szolidaritás és a barátság elvi megfontolása vezérli, hanem inkább ezen országoktól és lehetséges politikai lépéseiktől való félelem.

A régió országai gyakran szerepelnek potenciális ellenségként (a potenciálisan újraszervezhető kisantant, a könnyen megsérthető orosz medve stb.), akiknek (feltételezett) agresszióját békés, segítő gesztusokkal kell kivédeni.

„...a NATO bővítése nem más, mint a régi fal keletre tolása. A kimaradók körében ez feszültségekhez vezet [...] az új tagok felvétele miatt Oroszországban a nacionalisták vehetik át a hatalmat.”⁷²

d) A megbízhatatlannak, potenciálisan agresszívnek feltüntetett szomszédokkal kapcsolatos félelem és gyanakvás a NATO-barát oldalon is megtalálható, de általában kisebb hangsúllyal, visszafogottan. Például Jeszenszky Géza, a magyar Atlanti Tanács elnöke felveti egy orosz–belorusz–szlovák fegyveres blokk megalakulásának lehetőségét, ugyanakkor nem tekinti súlyosnak a veszélyt.⁷³ Ugyanaznap Kovács László külügyminiszter kijelenti:

„Magyarországnak létérdeke, hogy egyetlen szomszédkapcsolatában se keletkezzék bizalmatlanság a NATO-csatlakozás nyomán. [...] Magyarországnak az a feladata [...], hogy intenzívebbé tegye a szomszédaival való kétoldali kapcsolatait.”⁷⁴

Ez a visszafogott témafelvetés valószínűleg annak az eredménye, hogy a szövegek aktív politikusoktól származnak, akik politikával és diplomáciával foglalkoznak, és akiknek minden esetben mérlegelniük kell a szavaik súlyát. Különösen figyelemre méltó, mennyire kerülnek a hivatalos beszélők az „orosz veszély” nyílt megnevezését. Csak jelzésszerűen utalnak rá, felidézve a magyar közvéleményben meglévő ezzel kapcsolatos háttértudást és meggyőződést, ami a mérleget a NATO-csatlakozás irányába billentheti.

A 2. legfontosabb biztonságpolitikai veszély és kihívás: *„...Oroszországnak a közép-európai térségben élvezett befolyásának rossz emlékei, az orosz külpolitika ellentmondásos jelzései.”⁷⁵*

⁷¹ Csapody T. (Alba Kör), in: M. U.: Semleges Magyarország-kép. *Magyar Hírlap*, 1997. 11. 12.

⁷² In: A NATO-csatlakozás távlatai. *Magyar Hírlap*, 1997. 11. 3.

⁷³ Jeszenszky Gézát idézik, in: *Magyar Hírlap*, 1997. 09. 20.

⁷⁴ A NATO egyetért a magyar tervekkel. *Népszabadság*, 1997. 09. 20.

⁷⁵ Balogh A.: Kelet-Közép-Európa és a NATO bővítés. *Magyar Hírlap*, 1997. 10. 25.

e) A leghatározottabb ellenségképet, amely jól meghatározott csoportra irányul, a szélsőjobboldal diszkurzusaiban találjuk (pl. Csurka I., MIÉP). Az ellenség egy nemzetközi „pénzügyi oligarchia”, amely „adós-rabszolgaságra” kényszerít „minket”, ők nyíltan „a mi ellenségeink”. A NATO védi ezt a fantomot, amely a Világbank formájában a „mi” érdekeink ellen lép föl. A NATO annak a parazita nemzetközi klikknek a része, amely az egész világon uralkodik, és amely ellen nekünk meg kell védenünk magunkat. E diszkurzusokban a Magyarországra leselkedő veszély elsősorban politikai és gazdasági arculatot ölt. Csurka – szemben a NATO pacifista ellenzőivel – nem hangsúlyozza a NATO katonai jellegét, mert az általa kidolgozott ellenségkép nem fegyveres, hanem civil fenyegetést jelent. (Csak egyetlen beszédében egy közgyűlésen szögezte le: *„A NATO a bankárok fegyveres ereje”, „zoldoshadsereg”*.⁷⁶)

Nemzeti identitás és semlegesség

A kutatás kezdetekor egyik hipotézisünk az volt, hogy a NATO-csatlakozás és a nemzeti identitás témája gyakran össze fog kapcsolódni az ellenzők érvelésében. Feltételeztük továbbá, hogy a nemzet és a nemzeti identitás kérdése a vita több pontján is felmerül majd. A beszélők *nemzettel* kapcsolatos állásfoglalása jól megfigyelhető abban, ahogy a diszkurzusok Magyarországot térben és időben megjelenítik. A nemzeti identitást tematizáló diszkurzus általában a múlt kategóriáira épít: a nemzeti múlt eseményeire utal, a nemzeti dicsőség és hányattatás szimbólumait használja, általában közösségre utaló, „kommunitárius” fogalmakra épít, és gyakran alkalmaz empcionális diszkurzív eszközöket,⁷⁷ hogy az érzelmekre hasson. A vita elemzésekor azonban kiderült, hogy korábbi elképzeléseinkhez képest a beszélők a múltat ritkán emlegetik. Egészében is gyenge a történelmi dimenzió a vitában, és ezen belül is kevés esetben épül az érvelés a múltra. Időnként (néha pozitív, de inkább negatív összefüggésben) emlegetik a Varsói Szerződést, és gyakrabban a magyar múlt néhány dicsőséges vagy tragikus pillanatát. Ezek akkor jelennek meg az érvelésben, mikor Magyarország szuverenitását tematizálják (pl. Mátyás király fekete serege). Szent Istvánra, Magyarország első keresztény királyára a NATO-párti és NATO-ellenes oldal egyaránt utal, vagy úgy, mint „felvilágosult” királyra, aki szoros kötelékekkel kapcsolta Magyarországot a Nyugathoz, vagy mint arra a királyra, aki erős államot alkotott, és ezzel megteremtette a későbbi nemzetállam alapjait.

A pozitív történelmi utalások közül a fegyveres tetteket, katonai dicsőségeket emlegetik a legtöbbször: amikor Magyarország megvédte a Nyugatot a Keletről érkező támadásoktól és veszélytől. Ilyen utalások találhatók a vitában pl. a tatárjárásra és a török hódoltságra vonatkozóan.

„Az eredeti Szent István-i gondolat, hogy csak Európában gondolkodhatunk, [...] a politikai elit közös felelőssége az, amit most történik, vagy nem történik, amikor egy útelágazáshoz érünk, dönteni kell, hogy merre megyünk, hová akarunk tartozni. Szent István erre ma is érvényes választ adott ezer évvel ezelőtt.”⁷⁸

⁷⁶ Csurka beszéde a MIÉP közgyűlésén. In: *Magyar Fórum*, 1997. 08. 20.

⁷⁷ Ld. Angenot, 1982.

⁷⁸ Völgyes I.: A történelem: múlt pillanat. *Népszabadság*, 1997. 10. 20.

„Magyarországnak Mátyás király óta egyetlen sikerélményben sem volt része. Nemcsak a mohácsi csatát veszítettük el, nemcsak Budavárát foglalta el szinte puskalövés, kardszuhintás nélkül a török, akit csak erős nyugati segítséggel, százötven év után sikerült kiűznünk azon az áron, hogy a török slamos megszállását nyomban a Habsburgok sokkal precízebb megszállása követte, de minden lázadásunk, forradalmunk megbukott, minden háborút az abszolút vesztesek oldalán fejeztünk be, sőt még a bűnbakok is mi lettünk. (...) most Mátyás király óta először nyílna lehetőségünk arra, hogy a világbajnok focicsapatban focizhassunk.”⁷⁹

Az egyik legkézenfekvőbb múltra vonatkozó NATO-ellenes érv 1956 lehetne. 1956-ban Magyarország hiába várt fegyveres segítséget a Nyugattól, ez a csalódás tehát a NATO-ellenes érvelés alapjául szolgálhatna. De a cikkek alig említik ezt a témát.

„Vegyük szemügyre 1956-ot. Bár a magyar ügy rendkívül népszerű volt az Egyesült Államokban, a katonai beavatkozást kizárták. Attól lehetett tartani ugyanis, hogy a Magyarország érdekében indítandó katonai beavatkozás általános szovjet–amerikai nukleáris háborúhoz vezet. [...] A jövőben is valószínűtlen, hogy a nyugati hatalmak vállalnák a konfrontációt egy nukleáris nagyhatalommal.”⁸⁰

A fenti idézet szerzője, Borhi László a nyugatiak 1956-os viselkedéséből arra a következtetésre jut, hogy nem érdemes a NATO-hoz csatlakoznunk, hiszen veszély esetén úgysem segítenek.

A magyar forradalom emlékét azonban paradox módon sokkal gyakrabban idézik meg a NATO-csatlakozás mellett érvelők. Például Nádas Péter a *New York Times*-ban és az *International Herald Tribune*-ban is megjelent „A demokráciák kötelessége, avagy miért tartozik Magyarország a NATO-hoz” című cikkében a keleti bővítés mellett érvelve említi az 56-os tanulságot:

„A magyarok hiába vártak. Az amerikaiak nem jöttek, nagy európai szomszédaink sem tehettek egyebet, mint befogadni a menekülteket, s nekünk dán vaját, holland sajtot küldeni. – írta Nádas Péter 1956-ról.”⁸¹

Az októberi évfordulót követően a NATO-népszavazás parlamenti vitájában több politikus is a NATO-csatlakozás melletti érvelésben hasznosítja 56 emlékét:

„Mecs Imre (SZDSZ) a NATO-csatlakozást 56 eltiprásáért való elégtételnek nevezte... (...) Torgyán József, az FKGP elnöke felszólalásban ítélte el azokat, akik 56 »szellemét« kiforgatva az évfordulót NATO-ellenes megnyilatkozásokra használták fel. Mind saját pártja, [...], mind a KDNP nevében leszögezte, a felelőtlen euroatlanti integrációellenes agitációkkal szemben az 56-os forradalom tanulságai azt támasztják alá, hogy Magyarország NATO-csatlakozása szükséges.”⁸²

1956-ot a semlegesség szimbólumaként sem igen tematizálják. Bár 1956-ban a rövid életű, Nagy Imre-kormány bejelentette a semlegességet, a NATO-csatlakozás ellenzői ezt nem használják fel érvelésükben. A semlegességről való diszkurzusban többnyire létező, aktuális mintákra, pl. Ausztria vagy Svédország példájára szívesebben hivatkoznak, mint az 56-os elvi állásfoglalásra.

⁷⁹ Kertész Á.: Pojácák és politikusok, i. h.

⁸⁰ Borhi L.: NATO: miért nem. *Magyar Hírlap*, 1997. 11. 13.

⁸¹ F. Gy.: Magyarország a NATO-ba való. *Magyar Hírlap*, 1997. 10. 2.

⁸² Balázs Gy.: Vita a NATO-népszavazásról. *Népszava*, 1997. 10. 28.

A szövegek a magyar történelmet nemcsak dicsőséges pillanatok soraként, hanem – gyakran ezzel párhuzamosan – keserű csalódások, vereségek és veszteségek századai-ként ábrázolják. A NATO-ellenes és NATO-barát felszólalók egyaránt alkalmaznak történelmi utalásokat, hol a győzelmekre, hol a vereségekre vonatkozóan, a saját nézőpontjuk megtámogatására. A felszín alatt arról folyik a vita, hogyan lehet a magyar történelmet újraértékelni, és összefüggésbe hozni azzal a fontos változással, amely Magyarország helyzetét jellemzi Európán belül.

Van néhány közös pont is a két oldal történelemfelfogásában, de a különbségek nagyon fontosak. A NATO-párti felszólalók minimalizálják a Nyugat felelősségét a magyar vereségekben és veszteségekben, (pl. Trianon, Jalta, 1956 stb.), viszont hangsúlyozzák Magyarország felelősségét a két világháborúban, ezzel is hangsúlyozva, hogy mindig a rossz oldalon álltunk. E történelemfelfogás alapozza meg azt az érvet, hogy ideje végre a jó oldalra állnunk, hogy végre a Nyugathoz tartozzunk. Az elvárások szerint a NATO megoldja a hovatartozás történelmi gondját, megteremtí a tartós békét Magyarország és a Nyugat között, és segít békésen megoldani azokat a problémákat, amelyek a szomszédos országokkal a történelem során összegyűltek.

A másik oldalon elsősorban a jobboldali NATO-ellenzők megnyilatkozásaikban Magyarországot úgy idealizálják, mint a Nyugat védőbástyáját, és a Nyugatot hálátlan, önző árulóként marasztalják el, aki megfélemlít azokról a súlyos áldozatokról, amelyeket Magyarország hozott. Ez a fajta diszkurzus nem említi Magyarország szerepét a huszadik századi háborúkban, és e nézet képviselői arra az álláspontra jutnak, hogy Magyarországnak nem szabad belépnie a NATO-ba, sem más katonai szövetségbe. Magyarországnak egyedül kell maradnia, és meg kell védenie magát a lehetséges ellenségektől, bárholnan jöjjenek is azok. Éppen ezért erős, független nemzeti hadsereg szükségességét és a katonai tömböktől való távolságtartást hirdetik.

Bár mindkét oldal érvel a történelemmel, a NATO-ellenes és NATO-barát diszkurzusban egyaránt megtaláljuk azt a metaállítást, hogy a másik fél a történelmet torzított, hamis formában használja.

„...a hamis történelmi analógiák, a demagóg historizálás jellegzetes fogása, amikor egy jól hangzó ismert idézetet rángatnak elő valóságos történelmi környezetéből, hogy a jelen gyökeresen más körülményeire vonatkoztassák.”⁸³

A nemzeti szuverenitás témája

A nemzeti identitás és múlt témája mellett úgy véltük, a nemzeti szuverenitás témája is szorosan kapcsolódik majd a NATO-csatlakozáshoz. Kutatásunk kezdeti stádiumában fel-tételeztük, hogy ez lesz az egyik legfontosabb szempont, amely meghatározza a NATO-vitában a vélemények és diszkurzusok megoszlását. De akárcsak a nemzeti identitás és a semlegesség témájának esetében, ez is sokkal kisebb szerepet tölt be a témakonstrukciókat meghatározó rejtett értékek között, mint ahogy vártuk. A téma gyér előfordulását (mint már említettük), az magyarázhatja, hogy a vita sokkal pragmatikusabb volt, és inkább gyakorlati, mint ideológiai kérdések köré épült. A vélemények az ország érdekeit

⁸³ Csákány Gy. (nyugalmozott egyetemi tanár) olvasói levele. *Népszabadság*, 1997. 09. 12.

tematizálták elsősorban: a NATO-barát és a NATO-ellenes érvek egyaránt a gazdasági érdekek, a biztonság és a fejlődés költségei köré építették témakonstrukcióikat. Ennek az az oka, hogy a NATO-vita résztvevőinek nem állt érdekében, hogy a problémát ideológiai szinten közelítsék meg. Ez többféle körülménnyel is magyarázható: ezek közül az egyik az lehet, hogy a rendszerváltozást követő időszak (1990–94) heves ideológiai vitái nem hoztak sikert a részt vevő politikai erőknél. Ezért a második kormányzati szakaszban (vizsgálatunk idején) a nyilvános viták általános hangvételét sokkal inkább a gyakorlati megfontolások jellemezték.

A vitában azért gyakran szerepelnek feltételek, korlátozások, elvárások, az alkalmazkodás szükségességének kérdése stb. Gyakran van szó a nemzeti szuverenitás korlátozásáról (pl. a tárgyalások alatt *Magyarország „kötelezettségeket vállalt”, „elkötelezte magát”,* illetve, hogy Magyarországnak a csatlakozás érdekében bizonyos követelményeknek meg kell felelnie). A korlátozásokra való rendszeres utalás szükségképpen csökkenti a nemzeti szuverenitás fogalmának erejét. De a korlátozások és elvárások a NATO-csatlakozás szükséges feltételeinek tűnnek, és a beszélők ritkán tematizálják ezeket a kérdéseket a nemzeti szuverenitás kontextusában. Ezért a szövegekben a NATO elvárásai és követelményei nem érintik a nemzet szuverenitásának kérdését. A diszkurzusok többségében nem jeleznek ellentmondást a két fogalom között.

A NATO támogatóinak diszkurzusában a szuverenitás nem válik középponti kérdéssé. Explicit érvként arra hivatkoznak, hogy a NATO demokratikus intézmény, ahol minden ország szuverén módon vesz részt a döntéshozatalban, ahol konszenzusra kell jutni, és ahol még az USA-nak sincs több szavazata, mint bármely más országnak. Ha vissza kell utasítaniuk a szuverenitás elvesztésének veszélyét, a NATO-barát felszólalók éppen az ellenkező gondra hívják fel a figyelmet: ha az ország kimarad a NATO-ból, semmi esélye sem lesz, hogy részt vegyen fontos döntések meghozatalában.

„Nem kell attól félnünk, hogy hazánk elveszti szuverenitását, ugyanis magyar politikai hozzájárulás nélkül nem születhetnek az országunkat érintő döntések.”⁸⁴

„A NATO nem nemzetek feletti szervezet. A döntések csak mindenki egyetértésével születnek. Magyarországra a többség nem kényszerítheti rá az akarát.”⁸⁵

„...ha kimaradunk a NATO adta döntési lehetőségből, akkor a jövőben nélkülünk határozhatnak.”⁸⁶

A NATO-ellenes diszkurzusokban ennek pont az ellenkezőjét hordozza a téma: a nemzeti szuverenitás és a nemzeti függetlenség elvesztésének veszélyét nyíltan és tudatosan kifejezik. A szuverenitás kérdése az esetek egy részében a semlegességhez kapcsolódik – ebben az értelemben kétféle Magyarország-képet fogalmaznak meg. Az egyik szerint Magyarország elnyomott, de hősi kis közösség, amely csak önmagára számíthat („Egyedül vagyunk”) – ez a toposz jól ismert a hagyományos nacionalista ideológiákból, és különösen a jobboldal és szélsőjobb képviselői alkalmazzák, (amint már azt a történelmi kategóriák használatával kapcsolatban említettük). A külvilág általában ideglen, más, potenciálisan ellenséges. A kis közép-európai országok NATO-felvételét a nyugati befolyás

kiterjesztésének tekintik, és elítélik. Ez a megközelítés a szélsőjobb és a szélsőbal képviselőire egyaránt jellemző.

„...a leendő NATO-Magyarország »elveszti reményét, hogy saját országunkban miénk, magyaroké legyen a hatalom.«”⁸⁷

„Ma a tét az ország függetlensége, mondjunk nemet a NATO-ra» – fejezte be a »Jen-kik haza!« bekiabálásokkal gyakran megszakított beszédét a párt elnöke.”⁸⁸

Ezzel szemben az Alba Kör nevű pacifista szervezet diszkurzusában egy másik Magyarország-kép jelenik meg. A semlegesség fogalma itt nem a nemzeti elszigetelődés érvékként hangzik el, hanem a kiszolgáltatott kelet-európai és harmadik világbeli országok szolidaritásának részeként értelmeződik. Ezekben a szövegekben a semlegesség és a szuverenitás az Észak–Dél dichotómia alapján értelmezendő: ez azt jelenti, hogy nem a győztes, önző Nyugathoz kell csatlakoznunk, hanem az elnyomott Dél országaival kell összefognunk. Az északi országok reprezentációja, a nagyképű, felsőbbrendű, gazdag, önző Nyugat (időnként „Európa”) országainak megjelenítése egyértelműen negatív, egyébként erősen támaszkodik a hagyományos baloldali retorikára.⁸⁹ A szuverenitás itt az ország szabadságát jelenti, azt, hogy önállóan cselekedjen, másokkal szolidárisan, és a kis, elnyomott népek oldalára álljon.

„Magyarország a NATO-tagsággal elveszíti klasszikus híd szerepét Európában, annak minden kulturális-gazdasági következményével együtt. [...] Bármikor idegen csapatok álmásozthatók az ország területén. Nem oldódnak meg az ország geostratégiai problémái, sőt a katonai struktúrába való integrálódás a környező államok és az ott élő magyarság nélkül a térségben jelen levő nemzetiségi feszültségeket gerjeszteni fogja. Elveszítjük a környező országok, különösen Ukrajna és Oroszország barátságát, mert a NATO-val egy ellenségképhez csatlakozunk.”⁹⁰

Irodalom

- Achard, P.: Discourse and social praxis in the construction of nation and state. *Discourse and Society*. 1993/1. 75–98.
- Angelusz R.: Az új kommunikációs technikák és a nyilvánosság. *Világosság*, 1998/4.
- Angenot, M. 1982. *La parole pamphlétaire. Typologie des discours modernes*. Paris, Payot.
- Ansart, P. 1983. *La gestion des passions politiques*, Lausanne, L'Age d'Homme.
- Antaki, Ch.–Widdicombe, S. (eds.) 1998. *Identities in Talk*. London, Sage.
- Antaki, Ch. 1994. *Explaining and Arguing. The Social Organization of Accounts*. London, Sage.
- Boltanski, Luc 1990. La dénonciation publique. In: *L'amour et la justice comme compétences*. Paris, A.-M. Métailié.

⁸⁷ Csurka I. In: Vita a tagságról országszerte. *Magyar Hírlap*, 1997. 11. 10.

⁸⁸ Thürmer Gy. In: Tanácskozások a NATO mellett. *Magyar Hírlap*, 1997. 11. 11.

⁸⁹ A szélsőjobboldali, a szélsőbaloldali és az univerzalista diszkurzus is az imperializmusról a hagyományos baloldal által kidolgozott retorikára épít. A NATO-párti beszélők néha elfogadják a negatív NATO-kép jogosságát, de azt mindig csak a múltra vonatkozóan érvényesítik. „Ez a Nato már nem az a Nato.”

⁹⁰ Csapody T. In: M. U.: Semleges Magyarország-kép. *Magyar Hírlap*, 1997. 11. 12.

⁸⁴ Simonyi A. Magyarország NATO-nagykövete, in: Tanácskozások a NATO mellett. *Magyar Hírlap*, 1997. 11. 11.

⁸⁵ Kovács L. In: Holnap zárul a NATO-kampány. *Népszabadság*, 1997. 11. 13.

⁸⁶ Keleti, Gy. In: Vita a tagságról országszerte. *Magyar Hírlap*, 1997. 11. 10.

A MAGYARORSZÁGI POLGÁRI KORSZAKBELI ORSZÁGOS ELITEK EMPIRIKUS KUTATÁSÁNAK HISTORIKUMÁHOZ I.

A Huszár Tibor által kezdeményezett történeti elitvizsgálatok

Dolgozatom alapvetően leíró jellegű. Mint egyik résztvevője a Huszár Tibor kezdeményezésére az ELTE Szociológia Tanszéke szervezésében, több intézmény közreműködésével elindult történeti elitvizsgálatnak, szeretném rekonstruálni kutatásaink történetét. A megjelent publikációkon s bizonytalan emlékezetemen kívül a még fellelhető írásos dokumentumokra, kéziratokra, feljegyzésekre támaszkodom. Vizsgálatainkat elhelyezem majd az egész polgári korszakra vonatkozó empirikus elitkutatások történetében. Most azonban mindenekelőtt a mi kutatásaink létrejöttét, folyamatát, eredményeit és hiányait tekintem át röviden. Később a legnagyobb figyelmet a politikai elit empirikus vizsgálatainak kérdésére, illetve általában az elitrekutáció problémájára fordítom.

Itt jegyzem meg, hogy a dolgozat címében szereplő „országos eliteken” azt értem, amit a német tudományosság a „nationaler Elite” fogalmán,¹ megkülönböztetve azt a lokális részelitektől (Teileliten²). A helyi, megyei, városi, községi elitekkel, a virilizmus kérdésével tehát nem foglalkozom. Az adott keretek között nincs lehetőség rendszerezett formában kitérni – még röviden sem – az elitelméletek gazdag problematikájára vagy az elitdefiníciók tipizálására, az elit fogalmának sokféle értelmezésére. Ezekre a kontextusokra csak akkor utalok, ha a folyamatok leírásánál, a vizsgálatok bemutatásánál ez szükséges. Egyébként Günter Endruweit is arra az eredményre jut *Elitbegriffe in den Sozialwissenschaften* című tanulmányában a különböző megközelítések rendszerező leírása után, hogy mindig a konkrét kutatási problémához illeszkedő elitfogalmat kell kiválasztani.³ Wolfgang Felber pedig, áttekintve a német szakirodalmat, amelyik empirikus elitvizsgálatokban talán a leggazdagabb, s pedánsan mindig az elméleti keretek és a használt fogalmak precíz meghatározásával kezdődik, végül arra az eredményre jutott, hogy a definíciókban csak a kiválasztás mozzanata a közös, ami az elit szó etimológiájából származik. A latin „eligere” szó ugyanis azt jelenti, hogy „kiválasztani, válogatni”.⁴ Innen jön az újlatin francia nyelv „elite” szava, amely a XVII–XVIII. században még elsősorban kiválasztott, kiválogatott, jó minőségű gyümölcsöt, árut jelentett, s inkább csak a XIX. században kezdték emberekre alkalmazni. Társadalmi csoport jelölésére először az Oxford English Dictionary használta 1823-ban. Társadalomelméleti szintre a XIX. és XX. század fordulóján emelkedett az elitelmélet mint a marxi osztályelmélettel konkuráló társadalommagyarázat és politikai változáselmélet. A marxista elmélettel szemben, amely szerint a gazdaságilag uralkodó osztály egyszersmind politikailag is uralkodó,

¹ Hoffmann–Lange 1992. 86.

² Endruweit 1986. 43.

³ Endruweit 1979. 46.

⁴ Felber 1986. 19.

- Kargl, M.–Liebhart, K.–Sondermann, K. 1997. *Aspekte der Konstruktion 'kollektiver Identität' in Öffentlichen Texten*. Contribution at the Konferenz Europäische Literatur- und Sprachwissenschaften, September, Innsbruck.
- Heller, M.–Némedi, D.–Rényi, Á. 1990a. Népesedési viták 1963–1986. *Századvég*. 1990/2. Bp., 69–105.
- Heller, M.–Némedi, D.–Rényi, Á. 1990b. *Népesedési viták Magyarországon. 1960–1986*. A Népeségtudományi Kutató Intézet kutatási jelentései. No.37. 13–125. Bp.
- Heller, M.–Némedi, D.–Rényi, Á. 1990c. Vázlat a nyilvánosság-fogalom értelmezéséhez. In: Szabó Márton (ed.): *Tükör által homályosan. Tanulmányok az ideológiáról*. MTA Társadalomtudományi Intézet, Bp. 111–123.
- Heller, M.–Némedi, D.–Rényi, Á. 1991. A népies beszédmód alakváltozásai az elmúlt harminc évben (A népesedési viták alapján). In: *Közelítések. Szociológiai tanulmányok*. Bp., ELTE Szociológiai Intézet. 149–157.
- Heller, M.–Némedi, D.–Rényi, Á. 1994a. Structural Changes in the Hungarian Public Sphere under State Socialism. In: Seligman, A. B. [ed.]: *Comparative Social Research*. Vol. 14. London, JAI Press Inc. Greenwich. 157–171.
- Heller, M.–Némedi, D.–Rényi, Á. 1995. Public Speech Strategies or the Construction of Intellectual Identity. *Journal of Popular Culture*. 1994. Vol. 29. 2. Fall 129–141.
- Heller, M.–Rényi, Á.: Diszkurzív stratégiák az új magyar nyilvánosságban. A népi-urbánus vitától a magyar–zsidó szembenállásig. In: Kapitány Á. és G. (szerk.): *Jelbeszéd az életünk. A szimbolizáció története és kutatásának módszerei*. Bp., Osiris–Századvég, 1995. 432–448.
- Heller, M.–Rényi, Á. 1996a. A nyilvános kommunikáció szociológiai modellje. *Jel-kép* 1996/ 4. 3–19.
- Heller, M.–Rényi, Á. 1996b. Magánbűnök és közerkölcsök. A -köz* és a -magán* ellentéte és a nyilvánosság problémája. In: *Szövegvalóság*. Bp., Scientia Humana. 85–98.
- Narr, W. D.–Schubert, A. 1994. *Weltökonomie. Die Misere der Politik*. Frankfurt a. M.
- van Dijk, T. 1985. *Handbook of Discourse Analysis*. New York, Academic Press.
- van Dijk, T. 1998. *Ideology*. London, Sage.
- van Dijk, T. 1988. *News Analysis*. Hillsdale, NJ., Lawrence Erlbaum.
- van Dijk, T. 1988. *News as Discourse*. Hillsdale, NJ., Lawrence Erlbaum.
- Wodak, R. et al. 1998. *Zur diskursiven Konstruktion nationaler Identität*. Frankfurt a. M., Suhrkamp, 99–103.

a klasszikus elitelméletek magva – erős leegyszerűsítéssel –, hogy minden társadalomban szükségképpen mindig egy erre alkalmas, kiemelkedő képességekkel rendelkező, aktív kisebbség, az elit uralkodik, hozza meg a fontos döntéseket, és saját kezében összpontosítja a hatalmat.

A kezdeményezés éve: 1978 és a kontextusok

Kiindulópontunk tehát az az intellektuális esemény, amikor Huszár Tibor egyetemi tanár a marxizmus hegemoniáját hirdető kádári Magyarországon elitkutatásokat kezdeményezett. Ennek időpontját illetően helyesbítenem kell magamat, mert az utóbbi időben két, a tudáselitről készült dolgozatomban is, esendő emlékezetemre hagyatkozva s a könnyű racionalizálás hajlamának engedve a nyolcvanas évek végét említettem, sőt a „felsejlő elitváltás előérzetére” is utaltam.⁵ Erre az írásra készülve, meghányva tanszéki székrenyemnek a költözés óta, tehát 10 éve bolygatatlan polcait, az előkerült dokumentumok, kéziratok fényében nyilvánvalóvá vált, hogy ez a kezdeményezés valamikor 1978 tavaszán fogant. Amiből az is következik, hogy nem lehet magyarázatként rövidre zártan a felsejlő közeli elitváltásra gondolni. Talán abból indulhatunk ki inkább, hogy a hatvanas évek második felének reformjaival szemben 1972-től felerősödő ellenreform 1978 tavaszára megtorpant (fő exponensét, Biszku Bélát Kádár nyugdíjba küldte), ugyanakkor a gazdaságban kialakult válsághelyzetből a kiutat a piacgazdaság irányába tett lépésekkel kezdték keresni.⁶ Mindez a szellemi életben is bonyolult mozgásokat indított el. Feltehető, hogy távolról idekapcsolható az igen óvatos manőver, a két világháború közötti magyarországi elitkutatásra vonatkozóan is. A témával való foglalkozást megkönnyítette, hogy a Szociológiai Tanszék, 1969-es megalakulásától kezdve, a társadalomtudományi kutatóhelyek közötti munkamegosztás keretében az értelmiséggel kapcsolatos kutatásokat végezte. Másrészt Huszár Tibor a saját munkáiban, de az egész tanszék kutatásaiban is mindig nagy súlyt helyezett a történelmi előzményekre, a kérdések történelmi dimenziójának vizsgálatára. Ezek fontossága tudományos meggyőződése is volt, de sokszor óvatos taktikai megfontolások is szerepet játszottak a problémák ilyenfajta közvetett felvetésében. 1978-ban nem lehetett egy, mégiscsak a marxista-leninista tanszékcsoporthoz tartozó tanszéken nyíltan felvetni valamifajta elitnek („új osztálynak”, értelmiségi elitnek, technokráciának) a szerepét a rendszer működtetésében vagy az új utak keresésében. Intellektuálisan azonban lehetett történeti analógiákat mutatni arra nézvést, hogy a viszonylagos autonómiával rendelkező elitcsoportok tényezői lehetnek a politikai rendszereknek, a politikai változásoknak, hangsúlyeltolódásoknak. Ez a korlátozott diskurzuster szolid tágitását jelentette, talán mintegy elfogadható alternatívájaként is a második nyilvánosságba szorított olyan megközelítéseknek, mint az „új osztály” elmélete vagy az „értelmiség útja az osztályhatalomhoz”. Mindenesetre tény, hogy a meginduló kutatások finanszírozásához sikerült anyagi támogatást is szerezni.

Nem zárható ki az sem, hogy az elitprobléma iránti érzékenység, érdeklődés kialakulásában szerepet játszott Huszár Tibornak Bibó Istvánnal való megismerkedése 1976 őszén

⁵ Kovács I. G. – Kende 2001. 170.; uő 2006. 417.

⁶ Huszár 2003. 238–256.; 280–293.

egy Erdei Ferencsel foglalkozó interjú kapcsán, amelyet 1978 végéig számos, immáron Bibó életútjával foglalkozó beszélgetés, eszmecsere követett.⁷ Ugyanis Bibó egész életművén végighúzódik a társadalomszervező és társadalomvezető elitkutatás problémája.⁸ A történeti megközelítéshez is impulzust adhatott Bibó, hiszen jellemző munkamódszere szerint rendre a történeti folyamatok elemzéséből jutott el a jelen konkrét feladatainak taglalásához. Egyébként a történeti elitkutatások jelenre vonatkoztatottsága sem tekinthető rendkívülinek. Az eléggé ismert, hogy a Német Szövetségi Köztársaságban a Dahrendorf által kezdeményezett, s tanítványai, majd más műhelyek által is végzett empirikus elitkutatások hogyan függtek össze az újjáépítéssel, a demokratikus társadalom megformázásának igényével, s ebben a folyamatban egy új elit aktív szerepével.⁹ Az talán már kevésbé köztudott, hogy ugyanekkor nagyszabású történeti elitvizsgálatok is indultak. A Ranke-Gesellschaft Vereinigung für Geschichte im öffentlichen Leben 1957-ben konferenciát rendezett Führungsschicht und Eliteproblem címmel, aminek az előadásai még a társaság évkönyveként jelentek meg.¹⁰ Ugyanakkor azonban létrehozták az Institut zur Erforschung historischer Führungsschicht intézményét, amellyel évente közösen rendeztek szisztematikus konferenciákat (Büdingen Vorträge), s ezeknek az előadásait a Deutsche Führungsschichten in der Neuzeit könyvsorozat keretében publikálták húsznál több kötetben. Az első kiadványok előszavai a felelősséget hangsúlyozták s azt, hogy a történeti elitkutatás tárgyalása jelen napjaik problémáinak megoldásához járul hozzá, a történeti alapok megismertetésével országuk fejlődését segítik.¹¹

Ehhez képest a nyilvánvaló különbség a mi helyzetünkben többek között az volt, hogy nálunk 1978-ban az első nyilvánosságban szó sem eshetett a jelenre vonatkozóan elitről, kiváltképpen nem bármiféle, a társadalmi-politikai változást aktívan befolyásoló új elitről. Annak ellenére nem, hogy Higley és Pakulski megállapítása szerint az államszocialista országok igazolták legjobban az elitelmélet állításainak relevanciáját.¹² Viszont, noha az elitelméletek a XX. század elején eredetileg a marxista osztályelmélet konkurensként jöttek létre, bizonyos korlátok között azért lehetett az elitproblematikával foglalkozni, legalább elméletileg, illetve a kapitalista országokra, így a kapitalista múltra vonatkozóan is, mert a marxizmus fokozatos fragmentálódásának előrehaladásával már több marxista társadalomtudós próbálkozott a két konkurens elmélet közelítésével, az elitelmélet néhány tételének a marxizmushoz igazításával. Ezek a kiigazítások „képesse tették a marxista tudósokat, hogy olyan egyre szembeszökőbb elitproblematikákról írjanak, mint az uralkodó osztály frakciói és a »viszonylagos állami autonómia«”.¹³

A két elméletet kombináló korai szerzők közé tartozott a lengyel Włodzimierz We-

⁷ Huszár 1989. 5–47. Bibó már 1942-ben írt egy érdekes tanulmányt az elitről, amelyben az elit kultúra-teremtő, mintaadó szerepéből indult ki. Bibó 1986. 221–241.; Az 1942-ben, a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán meghirdetett társadalomelméleti tanszékre pályázó Bibó óratervei között is szerepelt az „Elit társadalmi funkciója” című kurzus.)

⁸ Erről Kovács Gábor készített jó áttekintést. Kovács G. 1993

⁹ Jacqgi 1960. 145–158.; Dreitzel 1962. 1–13.; Zapf 1965. 11–29.; Beyme 1971. 9–21.; Hoffmann-Lange 1992. 44–84.

¹⁰ Rein 1957.

¹¹ Rein 1957. 7–8.; Rössler 1963. 6–7.

¹² Higley–Pakulski 1998. 82.

¹³ Higley–Pakulski 1998. 75–76.

selowski is. Egy 1963-ban lengyel nyelven megjelent dolgozatának az Országos Fordító Iroda által készített 73 gépelt oldalnyi magyar fordítása fennmaradt a tanszéken. Tanszéki azonosító száma szerint a fordítás a hetvenes évek vége felé készülhetett.¹⁴ Mindenesetre akkor bizonyosan használatban volt, s ezért is érdemes gondolatmenetének néhány fontos elemét röviden ismertetni. Abból indult ki, hogy az uralkodó elit problematikája és a marxi értelemben vett osztálystruktúra összeegyeztethető. Vitatkozik azokkal a marxista szociológusokkal, akik szerint az elitre vonatkozó vizsgálatoknak semmi értelme, mert az elit vagy azonos az uralkodó osztállyal, vagy amennyiben különálló csoport, akkor csupán az uralkodó osztály érdekeinek képviselője. Weselowski analitikus megkülönböztetést tesz az uralkodó osztály és az uralkodó elit között, s az osztályuralmat, illetve az elituralmat mint a hatalomgyakorlás két különböző fajtáját fogja fel. Az uralkodó osztály a gazdasági rend terméke, amelynek társadalmi uralma azon alapul, hogy szuverén hatalommal rendelkezik a munkaeszközök, a munkafolyamat és a munkatermék fölött. Ezt a hatalmat jogi alkotmányos normák biztosítják, s ezt az uralkodó ideológia megindokolja és szentesíti. Az uralkodó elit ezzel szemben a társadalom politikai struktúrájának terméke. Az uralkodó elithez tartoznak azok, akik az állami döntések kialakításában részt vesznek. A politikai struktúrában elfoglalt helyüknél fogva állami döntéseket hoznak, vagy a döntésekre közvetlen befolyást gyakorolnak. Weselowski az osztályuralom és az elituralom közötti kapcsolatok elemzésének három dimenzióját emelte ki: az elit osztályösszetétele; hogyan képviseli az uralkodó elit az osztályérdekeket; milyen az uralkodó elit döntéshozatali autonómiája. Kölcsönhatásuknak négy fajtáját különböztette meg: a politikai élet általános függése az osztályuralomtól; az osztályuralom aktív megerősítése az uralkodó elit folyó jogi aktusai által; az osztályuralom korlátozása az uralkodó elit folyó aktusai által; az osztályuralom típusának forradalmi átalakítása az uralkodó elit által. Hangsúlyozta, hogy az elit döntéshozatala a társadalmi-gazdasági alakulatot jellemző osztályuralom keretében történik, de ezen a társadalmi alakulaton belül a döntéshozatal autonóm feladat, s az uralkodó elit politikája befolyást gyakorol a tőkés osztályuralom konkrét formájára. „Az uralkodó elit politikája vitán felül álló alapjának tekinti az adott tulajdonosi rendszert és egy bizonyos ideológiát. Feladata azonban nem csupán az, hogy egy bizonyos rendszert fenntartsa. Feladata inkább a rendszer olyan fenntartása, amely nemcsak az uralkodó osztály számára elfogadható, hanem más osztályok és rétegek számára is; továbbá a rendszer olyan formában való fenntartása, amely annak minél zökkenőmentesebb és operatívabb funkcionálását teszi lehetővé. A két funkció ellátása mindig alkotó szellemet és alkotó szellemű politikai programok megalkotását követeli meg. Ezt a programot az elithez tartozók alkotják meg, és ez a legfontosabb feladatuk”, s az ennek alapján folyó politikai döntéshozatal.¹⁵

Nem tévedhetünk sokat, ha feltételezzük, hogy körülbelül a minden jel szerint használt Weselowski-szövegben megfogalmazottak képezheték az aktuális elméleti határát az elitekről való gondolkodásnak akkor, amikor körülbelül 1978 kora tavaszán Huszár

Tibor a szokásos kedd délelőtti tanszéki értekezletek egyikén először vetette fel a két világháború közötti magyar elitek vizsgálatának tervét. Az elgondolás rögtön több intézmény közreműködésével számolt, s már az első szűkebb körű megbeszéléseken kiderült, hogy Huszár professzornak határozott elképzelései vannak arra nézvést, hogy a politikai elitén kívül milyen elitesz csoportokkal kívánunk foglalkozni. Ezekhez igyekezett az adott területekhez értő szakértő kollégákat felkérni. Szeptemberre elkészültek az első előtanulmányok, tervezetek, amelyeket változó felállásban folyamatosan vitattunk meg. A diskurzusokon a tanszéki állományon és a felkért kutatókon kívül mindig meghívott szakértők széles köre vett részt. Majd 1979. február 15-én és 16-án az ELTE Szociológiai Tanszéke és a Népművelési Intézet műhelyszemináriumot rendezett Visegrádon. A meghívó tanúsága szerint a kutatásvezető Huszár Tibor mellett a fő szervező ekkor már Tóth Pál Péter volt, aki Huszár aspiránsából ekkor lett a tanszék munkatársa, majd docense. 1985-ig, amíg itt dolgozott, ő fogta össze a szálakat, s szervezte a tudáselit-kutatás adatgyűjtését is. (Mindkét feladatot 1986-ban vettem át tőle.¹⁶) A visegrádi konferencia első napján Huszár Tibor és Vitányi Iván „A Horthy-rendszer kulturális szervezete és értelmiségfilozófiája” című nagyszabású kutatási tervezetéről disputáltunk Berend T. Iván vitavezetésével. A második napon került sor Ránki György moderálásával a tervezett elitkutatások megbeszélésére. A meghívón ugyan csak Sipos Péter és Vida István *A két világháború közötti magyar uralkodó elit történetiszociológiai vizsgálata* című anyaga szerepelt, de a 40 példányban stencilezett előtanulmányok, tervezetek megmaradt példányai s a vitán készített jegyzeteim tanúsága szerint mind az öt elkülönített részterületről s Némedi Dénes *Osztály, elit, hatalom* című általános elméleti megfontolásairól is szó esett.¹⁷

Az MTA Történettudományi Intézetében dolgozó Vida István és az akkor a Párttörténeti Intézetben működő Sipos Péter felkérésére azért került sor, mert ők úttörő módon, Stier Miklós kollégájukkal együtt már 1967-ben készítették egy izgalmas tanulmányt az 1931 és 1939 közötti kormánypárti parlamenti képviselőről.¹⁸ Visegrádon valójában *A két világháború közötti kormányzó politikai elit társadalomtörténeti vizsgálata* címmel írott módszertani tanulmányukat vitattuk meg. A gazdasági elit problémájának kutatására a Közgazdasági Egyetem fiatal oktatóját, Lengyel Györgyöt hívta meg Huszár Tibor. Módszertani előtanulmányának címe: *Megjegyzések a két világháború közötti magyar gazdasági elit kutatásához*.¹⁹ Az egyházi elit vizsgálatához a bölcsészkar egyháztörténeti témákban otthonos tanára, Gergely Jenő fogalmazott meg módszertani megjegyzéseket („A két világháború közötti egyházi elit társadalomtörténeti vizsgálatához.”²⁰) A katonai elitről a bölcsészkar kiadványadó hadtörténész, Vargyai Gyula készített tervezetet. („A magyar katonai elit helye és funkciói a kormányzó elitben.”²¹) Ő már a legelső megbeszélésekre magával hozta akkor még egyetemista tanítványát, Szakály Sándort, aki hamarosan át is vette tőle, s nagy lendülettel folytatta a katonai elit kutatását. Végül a Huszár Tiborhoz

¹⁶ Lehet, hogy ezzel a dátummal magyarázható emlékezetem rétegeinek az az egymásba csúszása, ami rossz datálásaimhoz vezetett.

¹⁷ Némedi 1978.

¹⁸ Sipos-Stier-Vida 1967.

¹⁹ Lengyel 1978.

²⁰ Gergely 1978.

²¹ Vargyai 1978.

¹⁴ Weselowski 1963. A dolgozat rövidített változata 1964-ben angolul is megjelent konferenciaanyagként. – Paper presented at the 6th World Congress of the International Political Science Association – majd 1974-ben a Polish Sociological Bulletin lehozta. Főleg az utóbbira hivatkozik Lengyel György is. 1993. 11–15., 79.; A lengyel cím: Klasa panujaca i elita wladzy. A magyar fordítás: Az uralkodó osztály és az uralkodó elit problematikája. Az angol változat címe: Ruling class and power elite.

¹⁵ Weselowski 1963. 33.

legközelebb álló területről, az értelmiségi elitről Némedi Dénessel írtunk egy vázlatot.²² Némedi Dénes innovációja folytán ebben az írásban fogalmaztuk át a feladatként kapott értelmiségi elitet „tudáselitte”.²³ Így az általam készített és Visegrádon is prezentált részletes lista címében már ez a fogalom szerepelt: „A tudáselit Magyarországon a két világháború között (Intézményi szerkezet, elitpozíciók és pozicionált személyek két időmetszetben)”. A konferencián a szűk tanszéki állományon, a kiterjedt holdudvaron és a népművelési intézetbelieken kívül ott volt sok történész is, javarészt a Történettudományi Intézetből. A vitában részt vett az előadókon kívül többek között Berend T. Iván, Glatz Ferenc, Laczkó Miklós, Márkus István, Orbán Sándor, Ránki György, Sági Mária, Szabó Miklós és Vörös Gizella.

Elméleti alapok (osztály – elit – hatalom) – módszertani megfontolások (társadalmi alrendszerek és pozíciók)

Mielőtt tisztáznánk a kutatások elméleti alapjait, és sorra vennénk a konferencián szereplő tervezeteket, még foglalkoznunk kell a kezdeményező Huszár Tibornak azzal a döntésével, hogy a két világháború közötti magyar elit problematikáját részletenként, funkcionálként, ágazatonként, alrendszerenként tagolva, meghatározva közelítettük meg. Nincs írott forrásom, de emlékem sem arról, hogy ez milyen elméleti megfontolásból történt így.²⁴ Bizonyára szerepük lehetett az előttünk levő mintáknak s a kutatásszervezés praktikumával kapcsolatos megfontolásoknak. A Dahrendorf-iskola s más német kutatók nagy empirikus vizsgálatait, amelyeknek sokszor történeti dimenziója is volt, általában ez a megoldás jellemezte. Ezek közül például megvolt a tanszéken, mint a FSZEK példányának fénymásolata, Zapf, Jaeggi és Dreitzel elitmonográfiája. Zapf az elit „Funktionsbereiche” szerinti kiválasztásáról, meghatározásáról beszél: politikai elit, közigazgatási elit, gazdasági elit, szakszervezeti és szakmai szervezetek, egyházak vezetői, kulturális, kommunikációs elit.²⁵ Beyme magát Dahrendorfot idézi, aki a funkcionális elitnek hét fajtáját különböztette meg: gazdasági vezetők, politikai vezető erők, a képzés területéről professzorok és tanárok, egyházi elit, a tömegkommunikáció prominensei, katonai vezetők, bírók és ügyészek.²⁶ Endruweit később számos változatát szedte össze az elit szektorok szerinti tagolásának. Raymond Arontól például öt részletet idéz: politikai vezetők, az állami közigazgatás vezetői, gazdasági, szakszervezeti és katonai vezetők.²⁷ Azt kell mondanunk, hogy a társadalom fokozatos funkcionális differenciálódásával, a társadalmi alrendszerek kialakulásával párhuzamosan formálódtak ki a funkcionális részletek. A még differenciá-

²² Némedi – Kovács I. G. 1978.

²³ Valószínű, hogy ezt a ma már a közbeszédben s a tudományban közkeletűvé vált fogalmat Némedi kollektíva konstruálta. Mindenesetre nincs nyoma nálunk, hogy előtte bárki használta volna.

²⁴ Van ugyan egynéhány kutyafülnyi jegyzetem egy előadásról, ahol Huszár Tibor a Bourdieu-féle értelemben vett különböző mezők elitjéről s viszonyaikról beszélt, de ez későbbinek tűnik. Huszár Tibor egyetlen, az elitvizsgálatokhoz kapcsolódó 1993-as dolgozatában már egyértelműen a társadalmi alrendszerekhez köti az elit szektorokra tagolását. Huszár 1993. 20.

²⁵ Zapf 1965. 70–71.

²⁶ Beyme 1971. 14.

²⁷ Endruweit 1986. 41–43.

latlanabb preindusztriális társadalmakban könnyebb volt meghatározni az osztálytársadalmi elitet. Karl Ferdinand Werner egy érdekes tanulmányában a modernitás előtti keresztény Európában ilyen általános, egyetlen, többcélú elitnek (Mehrzweck-Elite) nevezi a nemesiséget, amely az összefonódó politikai és egyházi területen kívül sok más területen is dominált.²⁸ Magyarországon a polgári társadalom formálódása idején a sokoldalú és eredeti társadalomtudós, Schvartz Gyula több érdekes tanulmányában írt arról 1890 táján, hogy a korábban egyetlen, általános elitnek számító születési arisztokráciától hogyan differenciálódnak „különvált kategóriaként” s érnek el fokozatos elitstátuszt a részterületek elitjei: az államszolgálat arisztokráciája, a vagyoni arisztokráciája és a szellemi arisztokrácia.²⁹ Itt nyilván egy történeti folyamatról is szó van, s a két világháború közötti Magyarországon már lehetséges az elitek alrendszerek szerinti vizsgálata. Az elitpolitológia kidolgozásánál John Higley és Lengyel György is fontos elemzési szempontnak tartja, hogy mennyire haladt előre a nemzeti elitszoportok társadalmi alrendszerek szerinti elkülönültsége.³⁰ A történeti elitkutatás dilemmáiról író Nagy Péter Tibor is jelentős eredményeket hozónak nevezi az alrendszerek szerinti empirikus kutatásokat, s felsorolásában szerepel a Huszár Tibor által kezdeményezett mindegyik részlet.³¹ Mindazonáltal úgy látja, hogy a megoldás egyik nagy problémája az, „hogy ha az elitet részletekből építjük fel, arról is döntéseket kellene hoznunk, hogy az egyes szakmák csúcán levők mekkora körét válogatjuk az elitbe.”³² Valóban alapvető probléma, hogy a funkcionális rész-ELITVIZSGÁLATOK segítségével hogyan határozható meg a társadalmi (össztársadalmi) elit. Ennek nehézségei érzékelhetők még társadalomtörténeti tankönyvünk elitfejezeténél is.³³ Megjegyezzük azonban, hogy az egyébként rendkívüli eredményekkel kecsegtető, hosszú ideje szisztematikusan folyó Karády Viktor, majd Karády–Nagy Péter Tibor-féle történeti elitkutatások sem oldják meg egykönnyen ezt a kérdést. Akár arra a megoldásra gondolunk, amelyik minden egyetemet, sőt középiskolát végzettet bizonyos értelemben elitnek vesz („iskolázott elitek”), akár a tudáskanonnak tekintett lexikonok, enciklopédiák segítségével lényegében reputációs alapon, a különböző szférák elitjeit úgymond össze-mérhetővé tevő metodikára („lexikonelit”, „társadalmilag kanonizált elit”), változatlanul fennáll a probléma, hogy e széles merítések közül hogyan választódik ki a társadalmi elit. Hiszen még a lexikonelit elemszáma is – igaz, hogy hosszabb történeti időszakra nézve de – mégiscsak huszonötezer fő.³⁴

Ha az elkészült hat előtanulmány, tervezet elméleti tájékozódását megvizsgáljuk, akkor azt mondhatjuk, hogy lényegében hárman foglalkoztak elméleti alapkérdésekkel: Lengyel György, Némedi Dénes és a Sipos–Vida szerzőpár. Gergely Jenő az 1978. szeptem-

²⁸ Werner 1994. 29. Lásd még Dornheim, 1990.

²⁹ Schvartz 1889. 67–71. Az államszolgálat arisztokráciájához sorolt országgyűlési képviselők mint politikai elit növekvő presztízséről részletesen ír. A vagyoni arisztokráciájáról mint gazdasági elitről azt írja, hogy „nagy hatalmi tényező lett az ország társadalmában, még amennyiben nem is esik össze a születési arisztokráciával” (70). A szellemi arisztokrácia összetevőit fel is sorolja: „A tudomány elismert kitűnőségei, a publicisztika legbefolyásosabb jelei, a szépirodalom ünneplélt alakjai és a művészet ünneplélt nagyságai” (68). A szöveg más helyein Schvartz már több helyen a „társadalmi elitek” kategóriát használja. (46, 48, 50)

³⁰ Higley–Lengyel 2000. 2–4.

³¹ Nagy. 2007. 12. Kivéve a politikai elitet, amelynek területéről eddig nem jelent meg publikáció.

³² Nagy 2007. 13.

³³ Gyáni 2001. Erre a problémára még később visszatérek.

³⁴ Karády 1995.; Nagy 2007.; Nagy 2010.

ber 1. dátumú módszertani megjegyzéseiben csupán a kicsit korábban készült Sipos–Vida előtanulmányra, annak bibliográfiájára utalt vissza, majd magyar egyháztörténeti irodalomjegyzéket közölt.³⁵ Vargyai Gyula Mills, Bottomore és Beyme könyvén kívül néhány katonaszociológiai munkát említett, s megállapította, hogy mindezek jelen idejű jelenségekkel foglalkoznak, s „a történeti szociológia eszközeinek alkalmazása eléggé háttérbe szorul az irodalomban”.³⁶ A Némedi–Kovács-féle tervezet pedig az értelmiségi, illetve a tudáselitről Némedi elméleti alapvetésére épült. Az elmélettel foglalkozók közül Lengyel György előtanulmányában nincsenek szabályszerű hivatkozások, s irodalomjegyzéket sem közölt, de a szövegben említett szerzők hasonló gondolatmenetekkel szerepelnek két későbbi, pontos hivatkozásokkal ellátott munkájában is.³⁷ Az idézett szerzők (R. Aron, C. W. Mills, W. Weselowski, T. B. Bottomore, W. G. Runciman, St. Ossowski) Mills kivételével valamennyien a marxi osztályelmélet és az elitelméletek bizonyos elemeinek kombinálására törekedtek. Így az előtanulmány is nagy vonalakban azok között a keretek között mozog, amit már idéztem Weselowskitól.³⁸ Az elitet Lengyel itt így határozza meg: „célszerűnek látszik az elit terminust az uralkodó osztályok azon tagjaira alkalmazni, akiknek – szemben az osztályok kollektív viselkedésmintáival – módjukban áll, hogy a társadalmi újratermelési folyamatok személyes döntéseikkel és véleményeikkel befolyásolják.”³⁹ Lengyel György következő, 1982-ben publikált munkájában tovább finomítja az „osztályuralom” és „elituralom” Weselowskitól származó fogalmi megkülönböztetését. Kiindulva Aron nominalista és realista társadalomfelfogás közti különbségtevéséből s ezt kombinálva a hatalom és az uralom közötti Weber-féle distinkcióval, arra az eredményre jut, hogy „Míg tehát az osztályviszony olyan hatalmi viszony, melynek uralmi jegyei is vannak, a par excellence uralmi viszony az elitviszony tekinthető. Az uralmi viszony hordozója ugyanis csak a legritkább esetben egy egész osztály, sokkal inkább egy szűkebb csoport, az elit, mely kifejezheti közvetlenül az osztály érdekeit, de rendelkezhet attól eltérő érdekekkel is. Osztály és elit, hatalom és uralom ily módon össze is fonódhat, s egymással szembe is kerülhet. Tipikusnak azonban az osztályhatalom és az elituralom párhuzamos gyakorlása tekinthető.”⁴⁰ Ebben az írásban Weselowski gondolatmenetét már úgy idézi, mintha ő is „osztályhatalomról” és „elituralomról” írt volna.⁴¹ Egyébként ez az új változat szó szerint ugyanahhoz az elitmeghatározáshoz vezet, mint amit az 1978-as előtanulmányból idéztünk.⁴² Ezt nem befolyásolja Higley, Field és Groholt egységes és megosztott elitekről szóló tipológiájának beépítése sem. Végül Lengyel 1993-as, a multipozicionális gazdasági elitről szóló könyve első fejezetének gondolatmenete az 1982-es változatot követi, sőt a legtöbb részlete szövegszerűen is egyezik azzal. A különbség csak

³⁵ Gergely 1978. 21–23.

³⁶ Vargyai 1978. 1–2.

³⁷ Lengyel 1978. 1–7.; Lengyel 1982. 1–24., 47.; Lengyel 1993. 10–17., 79–80.

³⁸ Egyébként Weselowski is Aronra hivatkozik bevezetése indításánál: „Az első lépést a téma olyan felfogása irányában, ahogy itt kívánjuk kifejteni, R. Aron tette meg fent hivatkozott cikkében.” Weselowski 1963. 65.

³⁹ Lengyel 1978. 5–6.

⁴⁰ Lengyel 1982. 7–8.

⁴¹ Lengyel 1982. 15. Pedig sem a lengyel, sem az angol szöveg fogalomhasználata nem ad ehhez biztos alapot. A Webernél egymástól független hatalmi és uralmi társadalmi viszonyrendszer Lengyel-féle interpretációja sem tekinthető problémátlanak.

⁴² Lengyel 1982. 16.

az, hogy az általunk itt idézett s ott is megismételt elitmeghatározásból vagy kimaradt az „uralkodó osztály” fogalma, vagy „uralkodó csoport” került a helyére.⁴³ Ezért nem tartom meggyőzőnek Gyáni Gábor azon megállapítását, hogy tudniillik, szemben Stier Miklós 1983-as dolgozatának eredményeivel, Lengyel György áttörést hozva egyértelműen félretolta volna a marxista historiográfiai tradíciót.⁴⁴ Inkább csak a marxizmus doktriner változatával való szakításról beszélhetünk, az új utakat kereső, az elitelméletek bizonyos elemeit beépítő neomarxisták elgondolásainak felhasználása mellett.

Az elméleti kérdéseket a legszisztematikusabban Némedi Dénes írása tekintette át.⁴⁵ Először arról ír, hogy az újabb időszakban az elitproblémát a történészek vezették be Magyarországon a társadalomtudományos gondolkodásba. Márkus László 1965-ös elit tanulmányát⁴⁶, s az annak előzményét képező 1962-es Ránki-dolgozatot említi, amelyek az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisáról szólnak.⁴⁷ Kiemeli a Sipos–Stier–Vida-féle cikket a kormányzati elit egy szűkebb csoportjáról, a kormánypárti képviselőkről, amelyet az első modern empirikus vizsgálatnak nevez.⁴⁸ Ezekből a tanulmányokból két új momentumot emel ki. Az egyik a „viszonylagos önállóság” tétele, hogy tudniillik a politikai hatalom képviselői, a fontos politikai pozíciók betöltői viszonylagos önállósággal rendelkeztek a hatalom gyakorlásában az uralkodó osztályokhoz viszonyítva. A másik új elem az uralkodó osztály frakciói közti különbség kérdése. Ugyanis az uralkodó osztályok, illetve a középrétegek egyes frakciói közvetlenebb befolyással bírnak a politikai hatalomra, mint mások. Úgy látja azonban, hogy „az elit problémái az osztályelmélet keretei közt oldhatók csak meg. Az osztályelmélet megtartása tehát előfeltétel, és nem kerül bizonyításra.”⁴⁹ A fogalmi tisztázás előkészítésére Némedi kolléga „futólag” áttekinti az elitelméleteket. Az első elitteoretikusokat, Paretót, Moscat inkább csak elmélettörténeti kuriózumként említi. Részletesebben foglalkozik a második világháború utáni teóriákkal, amelyek úgy mond „a modern társadalmi változásokkal kívántak számot vetni”. Bemutatja a klasszikus elitelméletekhez hasonlóan az „egy uralkodó elit” elvét valló menedzserforradalom elméletét (Burnham, Galbraith), majd az amerikai pluralista teóriákat írja le, amelyek szerint több egymással versengő elit van, s egyik sem tehet szert hegemoniára. Így a hatalom diffúz, az egész felett senkinek sincs hatalma. Csak „elitek” vannak, amelyek nem alkotnak egységes uralkodó csoportot. Ismerteti az ezzel szemben megfogalmazott Mills-féle leírást is az amerikai társadalom egységes uralkodó elitjéről.

A továbbiakban Némedi osztály, elit és hatalom viszonyait boncoló fejtegetéseiben elsősorban Giddens, illetve részben Bottomore, Poulantzas és Ivor Crève elméleti alapvetését gondolja tovább.⁵⁰ A felhasznált szerzők lényegében mind vagy neomarxisták, vagy legalábbis a marxi osztályelmélet és az elitre vonatkozó elgondolások összeegyeztetésére

⁴³ Lengyel 1993. 15–16.

⁴⁴ Gyáni 2001. 221.

⁴⁵ Némedi 1978.

⁴⁶ Márkus 1965.

⁴⁷ Ránki 1962.

⁴⁸ Sipos–Stier–Vida 1967.

⁴⁹ Némedi D. 1978. 2.

⁵⁰ Stanworth–Giddens 1974.; Bottomore 1964.; Poulantzas 1975.; I. Crève 1974. A Stanworth–Giddens kötetben közölt tanulmányok egy részének a magyar fordítása is elkészült. Ezek közül még többnek megvan a kézírata. Emlékeztetem szerint Bottomore könyvét is lefordították, de erre ma már csak egy cédula utal.

törekedtek. A gondolatmenet röviden a következő. A kiindulópont az, hogy a társadalmi élet különböző szektoraiban kialakult hierarchikusan rendezett szervezetek, intézmények lényeges szerepet játszanak a társadalmi viszonyok újratermelésében, s a társadalom hatalmi viszonyainak elemzéséhez ezeken keresztül lehet eljutni. Giddens nyomán az elit fogalmát Némedi úgy határozta meg, hogy a szektoronként kialakult hierarchikus szervezetek formálisan meghatározott felső pozícióit elfoglaló személyek csoportját értjük eliten. Az analitikus osztályfogalmat s az eltérő szinten definiált elitfogalmat elméletileg a következőképpen kapcsolta össze Némedi Dénes. Az osztályelmélet egyik alaproblémája az osztálystrukturálódás kérdése, tehát az a folyamat, amelynek során a gazdasági pozíciók által meghatározott osztály társadalmilag megszerveződik. „A politikai elit sokoldalú szerepet játszhat az osztálystrukturálódás folyamatában, akár kívülről befolyásolja azt, akár maga válik kristályosodási ponttá, akár a tőkésosztállyal szemben más osztályok, csoportok szerveződését és fennmaradását szolgálja.”⁵¹ Ebből a szempontból tehát a politikai elit kutatásának van a legnagyobb jelentősége. Az osztályelmélet másik nagy problémája a gazdaság és a politika közvetítésének kérdése. Ebben is a politikai elitnek van eminens szerepe. „A kérdés úgy vetődik fel, hogy a politikai intézményekben milyen érdekek, befolyások, célkitűzések érvényesülnek, mely osztályfrakciók és milyen módon képesek befolyást gyakorolni a politikára, illetve a politika hogyan hat vissza ezeknek az osztályfrakcióknak a léte.”⁵² E gondolatmenet szerint az elitfogalom megszűnt az osztályfogalom konkurense lenni. Más szinten, más mezőben helyezkedik el. „Nem léphet az osztályfogalom helyére, nem értelmezhető az osztály részeként, frakciójaként, rétegeként, noha a rétegeképződés, a frakciók kialakulása, az osztálystrukturálódás magyarázatában szerepe van.”⁵³

Az 1979-es visegrádi konferencia után Némedi hamarosan újra foglalkozott az elit-problematikával. A nagy valószínűséggel 1980-ban készült, 11 gépelt oldalnyi nem publikált írása egy politikatudományi lexikon egyik címszava lett volna.⁵⁴ A szócikktervezet a következő meghatározással indul: „Az elit azon személyek csoportja, akik össztársadalmi következményekkel bíró döntéseket hozhatnak, mert formálisan meghatározott uralmi pozíciókat foglalnak el a társadalmi szervezetek vagy intézmények élén. E politikai elit körén belül elkülöníthető a kormányzó elit: azok köre, akik a törvényhozó és végrehajtó hatalom közvetlen birtokosai (szemben pl. a kormányképes ellenzéki pártok vezetőivel). A politikai elit analógiájára beszélhetünk gazdasági, katonai, egyházi, kulturális stb. elit-ről, azaz a szóban forgó intézményes területek felső pozícióit elfoglalók csoportjáról.”⁵⁵ Ez precízebb meghatározás annál, mint amit az 1978-as írásból idéztünk. Az ezt követő alapvető, főleg Giddensre támaszkodó gondolatmenetek azonban lényegében nem mutatnak eltérést az előzőtől. Kicsit részletesebb viszont a klasszikus elitelméletek leírása. Szó

⁵¹ Némedi 1978. 16.

⁵² Némedi 1978. 15–16.

⁵³ Némedi 1978. 17.

⁵⁴ Némedi 1980. A kézirat mellett egy féldoldas stencilezett feljegyzést találtam az „Elit” címszó rövid vázlatával, ami így kezdődött: „az elit elmélettörténeti bemutatása Menenius Agrippa meséjétől Paretón keresztül a forradalmi elitig”, alatta „Terjedelem: 10 oldal. Szerző: Vida István v. Némedi Dénes.” A címszó gondolatmenetei egyértelművé teszik Némedi szerzőségét. Arra, hogy ki volt a megrendelő, a szerkesztő, már Némedi sem emlékezik.

⁵⁵ Némedi 1980. 1.

esik Michels pártszociológiájáról s Lasswell forradalmi ellen-elitjéről is. Szintén foglalkozik a második világháború idején Mannheim illetve később Schumpeter által kifejtett demokratikus elit elmélettel. Ez, kicsit leegyszerűsítve, azt mondja, hogy a demokrácia csak azt jelentheti, hogy a politikai döntéshozók a hatalmat a nép szavazataiért való versengés során szerzik meg. Tehát a választásokon tulajdonképpen elitcsoportok versengenek egymással. Érdekes azonban, hogy sem itt, sem 1990-ig általában máshol sem esett szó arról, hogy az egyébként az egyetemi képzésben is tanulmányozott Max Weber politika-elmélete is kapcsolatba hozható az eliteóriákkal. („A kis számok törvénye” és az állam, illetve vezetői autonómiájának hangsúlyozása.)⁵⁶

Ha megnézzük a két Némedi-írásmű irodalomjegyzékét, akkor azt látjuk, hogy az közel ötven monográfiát, tanulmánygyűjteményt, elméleti művet és empirikus vizsgálatot tartalmaz. Ezek túlnyomórészt a hatvanas és a hetvenes években jelentek meg főleg angol nyelven, illetve kisebb részben németül vagy franciául. Lényegében a két évtized elitproblematikával foglalkozó minden fontosabb angol és német nyelvű szociológiai, politikatudományi munkája megtalálható itt.⁵⁷ Ennek az alapvető irodalomnak egy részét használta Lengyel György is (kiegészítve a gazdasági elitre vonatkozó speciális munkákkal). Sipos és Vida, ha nem idézték is tételesen, de körülbelül kétharmadát feldolgozták ennek az irodalomnak. Meglepő módon ezek a művek szinte kivétel nélkül elérhetőek voltak a korabeli Magyarországon. Ezt bizonyítja három speciális bibliográfiai kötetünk. A Szociológiai Tanszék majd Intézet szervezésével folyó történeti elitkutatások keretében ugyanis 1990 és 1992 között három kötetben jelentettünk meg elitbibliográfiát.⁵⁸ Az annotált bibliográfiai feldolgozások tartalmazták a klasszikus elitteoretikusokra vonatkozó, valamint az elitista és neolitista szociológusoktól származó irodalmat, s közölték az 1959 és 1989 közötti külföldi szakirodalmat. A kiadványok olyan rendszerűek, hogy megtalálható bennük a művek akkori magyarországi elérhetősége is. Ennek az adatsornak a vizsgálatából az derül ki, hogy az idézett alpművek majdnem mind megtalálhatók voltak a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban. Ez azt jelenti, hogy e szociológiai szak-könyvtárként is működő intézmény magas színvonalú, gondos munkájának köszönhetően a Kádár-rendszerben legalábbis a szakmai tájékozódás lehetősége megvolt. Sok fontos korabeli mű megtalálható az ELTE Egyetemi Könyvtárban, az Országgyűlési Könyvtárban, a KSH Könyvtárban, sőt egy-egy egyetemi intézeti, tanszéki könyvtárban is. A társadalomtudományokkal foglalkozó kutatók elméleti horizontja szempontjából ez rendkívül fontos körülmény akkor is, ha tudjuk, hogy a diskurzusok tere viszont már ideológiaiilag korlátozott volt.

Lengyel György és Némedi Dénes előtanulmányaihoz hasonlóan, az elméleti alapzatra egyébként szolidabban reflektáló Sipos–Vida-féle dolgozat is a marxista osztályelmélet keretei között mozgott. Többek között ezt írták: „Mí a magunk részéről a társadalomtörténeti megközelítés hívei vagyunk, s a most induló kutatási program során a két háború közötti kormányzó politikai elit társadalmi eredetét, összetételét, az uralkodó osztályhoz fűződő viszonyát szeretnénk elsősorban tanulmányozni.” Ez lényegében kapcsolódik ahhoz, amit Sipos–Stier–Vida 1967-es, rendkívül izgalmas dolgozatának rövid elméleti

⁵⁶ Higley–Pakulski 1998. 78–79.

⁵⁷ Ugyanez nem mondható el a történeti irodalom vonatkozásában.

⁵⁸ Hornyánszky Károlyné 1990.; uő 1991.; uő 1992.

bevezetőjében olvashatunk a kormányzó elitéről: „Meg kell tehát különböztetnünk a gazdasági és politikai hatalmon túl egy úgynevezett kormányzati hatalmat is, amely voltaképpen a gazdaságilag és politikailag uralkodó osztályok érdekeinek megvalósulását szolgáló állami mechanizmus birtoklása.”⁵⁹ Kétségtelen egyébként, hogy ez az 1967-es dolgozat minden kötöttsége ellenére nemcsak új módszereket, forrásfelhasználást, lenyűgözően körültekintő, pontos szakmaiságot hozott, hanem a maga idejében elméletileg is újító volt. Ehhez a gondolatkörhöz kapcsolódik a szerzői triász egyik tagjának, Stier Miklósnak az 1983-as dolgozata is, amely további fogalmi finomításokkal tesz különbséget az uralkodó osztály, az uralkodó elit és a kormányzó elit között. Ennek részletesebb elemzésére itt nincs terünk, így most csak azt hangsúlyozhatjuk, hogy itt is az eliteóriák bizonyos elemeinek az osztályelmélet keretei közé történő beillesztéséről volt szó: „A kormányzati hatalom maga is része, történelmileg származéka az uralkodó osztályok gazdasági és politikai hatalmának. Ezek által messze meghatározott, funkcióját, osztálytartalmát illetően is kötött és korlátozott. Alapvető funkciója ugyanis végső fokon az, hogy a gazdaságilag uralkodó osztályok társadalmi-politikai érdekeit az állami közéletben, a politikai gyakorlatban lehetőleg maradéktalanul biztosítsa.”⁶⁰ Visszatérve Sipos és Vida kollégák 1978-as módszertani tanulmányára, ők így határozták meg saját elitfogalmukat, illetve egész pontosan a politikai elit fogalmát: „A politikai elithez véleményünk szerint azok a hírnévvel, tekintéllyel, magas jövedelemmel (vagyonnal) rendelkező személyek sorolhatók, akik elfoglalva az állami-politikai intézmények formálisan meghatározható hatalmi pozícióit, aktívan részt vesznek a politikai életben, s fontos szerepet játszanak az országos érvényű döntések meghozatalában és végrehajtásában. E meghatározás, illetve megközelítés, amely a hatalmi kulcspozíciók alapján próbálja a politikai vezető réteget körülírni, tagadhatatlanul buktatókat rejt magában.”⁶¹ A nehézségek taglalása után szűkítik a vizsgálatba bevonandók körét, mondván, nem kívánnak az egész politikai elitet foglalkozni, csak azokkal, „akik a kormány politikai irányítói és végrehajtói voltak, tehát – Pareto terminológiáját használva – az ún. kormányzó elit tagjaival.”⁶²

Mielőtt tovább lépnénk ahhoz a kérdéshez, hogy a felvázolt elméleti alapok és elitdefiníciók nyomán az egyes kutatók a különböző területeken hogyan operacionalizálták azok körét, akik az adott részletekhez tartoztak, először is állapítsuk meg, hogy valamennyien elfogadták Huszár Tibornak azt a kiindulópontját, hogy részelitenként, ágazonként, alrendszerenként foglalkozzunk a két világháború közötti magyar elitel. (Mindamellet fontosnak tartottuk a részletek egymáshoz való viszonyának elemzését.) Az is elég nyilvánvaló volt, s részben az előbbiekből következett, hogy mindenki egyértelmű formális meghatározással pozícióelitként igyekezett körülhatárolni a maga elitcsoportját. Ez alól csak Lengyel György volt kivétel, aki a döntően pozíció alapján meghatározott gazdasági elit mellett a Magyar Életrajzi Lexikon segítségével, lényegében tehát reputációs alapon is sikeresen kísérelte meg kiválasztani és jellemezni több generáció gazdasági elitjét.⁶³ A pozíciók szerinti kiválasztás elve nagyobb vitát csak az értelmiségi elitnél, azaz a ké-

sőbbi tudáselitnél váltott ki. Az akkor előttünk levő minták, a nagy empirikus vizsgálatok, a történeti elitkutatások is mind a pozícióból való kiindulás módszerét sugallták. Endruweit szerint is ez a megoldás ajánlott mindazon esetekben, ahol a rendelkezésre álló adatok korlátozottak, s tetszés szerint nem bővíthetők.⁶⁴ Történeti eliteknél nyilván ez a helyzet. Ursula Hoffmann-Lange pedig emellett azt is hangsúlyozza, hogy nemzeti, országos elitek esetében ez a legmegbízhatóbb módszer. Az adott terület, alrendszer intézményes szerkezetét kell először elemezni, eldönteni, hogy melyek a meghatározó szervezetek, intézmények, majd azokon belül a szervezet, a döntési struktúra vizsgálatával kiválasztani a formális vezető pozíciókat. Végül meg kell nézni, hogy az adott időpontban kik töltötték be ezeket a pozíciókat.⁶⁵

A politikai kormányzó elit kutatása

Ezt a kiválasztási folyamatot és a vizsgálatok későbbi sorsát röviden minden elitszegmens esetében bemutatjuk.⁶⁶ A kormányzó elit kiválasztását a többen kicsit részletesebben írjuk le, ugyanis eddig a kutatásnak ez a területe kapta a legkisebb nyilvánosságot. Az 1. táblázat jó áttekintést ad a kormányzó elitnek az intézményes szerkezet elemzése alapján történt azonosításáról. Vida István és Sipos Péter ebbe az elitszegmensbe sorolták a kormányzó pártok vezetői közül az országos elnökség tagjait s az országos tisztségviselőket, valamint a kormánypárti képviselőket és a felsőház valamennyi tagját. Bevették a kormányzó elitbe Horthy közvetlen környezetét, a Kabinet- és Katonai Iroda főnökét, helyettesét, a szárnysegédek, a testőrség parancsnokát. Felvették a kormány tagjait, beleértve az államtitkárokat is. A kormányzó elit részének tekintették a főispáni kart, a minisztériumok és az állami főhatóságok főtisztviselőit, a vezető diplomátákat, valamint a hadsereg kulcspozícióit betöltő tábornokokat, a rendőrség-csendőrség, vitézi szék vezetőit. Besorolták az egyházak vezetőit, a püspököket, főgondnokokat, s a bíróságok és ügyészségek vezetői közül azokat, akik a parlament vagy a felsőház tagjai voltak. A gazdasági körből ideszámították a legjelentősebb gazdasági érdekképviselők vezetőit. Felvették a sajtó, a rádió, az MTI vezetőit, a kormánylapok főszerkesztőit, a politikailag számottevő társadalmi egyesületek, szervezetek vezetőit, s a kulturális és tudományos élet jeles képviselői közül azokat, akik valamilyen miniszteriális, képviselőházi vagy közéleti tisztséget töltöttek be. Az előzetes becslés szerint egy adott időpontban az így azonosított politikai kormányzó elit létszáma 825 fő körül lett volna.

A szerzők úgy tervezték, hogy ezt az elitet két időmetszetben vizsgálják meg: 1926/27-ben és 1938/39-ben. Az első időpontot azért választották, mert úgymond ekkorra épült ki teljesen, és szilárdult meg az ellenforradalmi rendszer politikai berendezkedése. 1938/39 pedig az utolsó békeév, „amikor az ellenforradalmi rendszer hatalmi apparátusát még a maga tiszta formájában lehet tanulmányozni, s nem jelentkeznek torzító tényező-

⁵⁹ Sipos–Stier–Vida 1967. 602.

⁶⁰ Stier 1983. 436.

⁶¹ Sipos–Vida 1978. 3.

⁶² Sipos–Vida 1978. 4.

⁶³ Lengyel 1989.

⁶⁴ Endruweit 1979. 46.

⁶⁵ Hoffmann–Lange 1992. 86–90.

⁶⁶ Az így azonosított elitcsoportokról készített elemzések, publikációk érdemi szemléjére azonban csak tanulmányunk II., itt nem közölt részében kerítünk sort. A politikai elitre vonatkozóan az egész százéves polgári korszak problematikáját áttekintjük majd. Főleg az elitrekutató kérdésre kívánunk nagy figyelmet fordítani, számba véve az eredményeket és a feladatokat.

ként a háborús viszonyok következményei a politikai életben. Megfigyelhető viszont már a totális fasiszta törekvések hatása, a kormányzó politikai elitben.⁶⁷ Így a két pillanat-felvétel közötti elmozdulás is tanulmányozható. Az előzetes terv alapján el is készült mindkét mintaévre vonatkozóan a pozíciókat elfoglaló személyek névsora intézmények szerint csoportosítva. Az első mintaévben végül is 865 pozíció lett felvéve, a másodikban pedig 940.⁶⁸ Harminc év távlatából rátekintve e listákra, csak a felsőháziak 25-30 százalékos, talán túlzott súlya látszik aggályosnak valamint a főtisztviselők két mintaévbeli számának erős egyensúlytalansága. Ezenkívül a sajtó, rádió képviselői, illetve a kulturális és tudományos élet jelesei közül való válogatás tűnik önkényesnek. Végül is a két időmetszetben szereplő neveket összefésülték egyetlen névsorba, ahol minden elfoglalt kormányzó elitbeli pozíció fel van tüntetve mindkét évből. Az egyesített lista a dolog természetéből következően a mintaéveken belül számottevő pozícióhalmazt nem nagyon mutat. A leggyakoribb duplikálódást a felsőházi, illetve kisebb részben a képviselőházi tagság okozza. A teljes létszám kerekén 1300 fő.

Erre az 1300 emberre vonatkozóan kezdték el az adatgyűjtést. Az adatgyűjtő lapon tizenegy blokk szerepelt: I. Név; II. Születési hely, időpont; III. Származás (nemesi, főnemesi stb.), nagyszülők, szülők neve, vallása, foglalkozása, vagyoni állapota; IV. Vallás; V. Iskolai végzettség, tanulmányok; VI. Családi állapot (házastárs neve, foglalkozása, vagyoni állapota; VII. Foglalkozás; VIII. Vagyoni állapot (földbirtok, iparvállalat, kereskedelmi, bankérdekeltség stb.); IX. Állami közhivatali tisztségek; X. Gazdasági életben betöltött tisztségek; XI. Politikai pályafutás (párttagság, pártfunkció, nemzetgyűlési, főrendiházi, budapesti törvényhatósági bizottsági tagság). A nyolcvanas években ebben a rendben folyt a kiterjedt, de az anyagi lehetőségek függvényében változó intenzitású forrásfeltárás. Valamikor 1990 táján nyilvánvalóvá vált, hogy a kormányzó elit kutatására vállalkozott Sipos-Vida páros „fővállalkozójának”, Vida Istvánnak az aktivitása más irányokba súlyozódott át. Ezek közül a noménklátúra-kutatás és a kisgazdapárti képviselők életrajzi lexikonjának készítése, valamint az Országgyűlési almanach új sorozata szerkesztése kapcsolódott a mi projektünkhöz. Vörös Vince adatgyűjtését a kisgazdapárti képviselőkre vonatkozóan szolid formában (postaköltség) már a nyolcvanas években támogattuk, s a lexikon a mi kiadásunkban, a Történeti elitkutatások sorozatban jelent meg.⁶⁹ Hasonlóan hozzájárultunk Vida közvetítésével a Nemzeti Parasztpárt vezetőinek életrajzi adatgyűjtéséhez⁷⁰, s az arisztokrácia sorsával foglalkozó kutatáshoz.⁷¹ Együttműködtünk Vida révén a Jelenkutató Alapítványnál Kiss Józseffel, ahol 22 oldalas kérdőívet szerkesztettek a „Politikai és közhatalmi elitek” kutatására. Ebből nőtt ki az „Országgyűlési almanach – Történeti sorozat” az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az 1945-ös nemzetgyűlés képviselőinek életrajzaival, majd a folyó országgyűlések almanachja.⁷² Végeredményben azonban a két világháború közötti kormányzó elit vizsgálata sajnálatos módon minden publikáció nélkül félbeszakadt. A félbehagyott vállalkozás céduláinak egy része, s néhány elkészült táblázat a Történeti Szociológia Tanszékre került. A cédulák hiányosak, de a táblázatok

⁶⁷ Sipos-Vida 1978. 14.

⁶⁸ Sipos-Vida 1980.

⁶⁹ Vida-Vörös 1991.

⁷⁰ Benkő 1996.

⁷¹ Gudenus-Szentirmay 1989.

⁷² Vida 1994; Vida 1999; Kiss J. 1992.

jól áttekinthetőek, rendezettek, s nagyon érdekes adatokat tartalmaznak a képviselők és a felsőházi tagok földbirtokaira, illetve tőkés érdekeltségeire vonatkozóan. Az aprólékos gondnal, nagy munkabefektetéssel készült összeállítások megérdemlik, hogy nagyobb nyilvánosságot kapjanak. (Lásd 2–12. táblázat.)⁷³

A gazdasági elit kutatása

A gazdasági elit fogalom operacionalizálásánál Lengyel György kiindulópontja a gazdasági újratemelési folyamatokhoz kapcsolódó kulcsfontosságú döntésekben való személyes részvétel volt. A döntési-befolyásolási kompetenciát szerinte három tényezővel lehet valószínűsíteni: a funkcionális intézményi pozícióval, a vagyonossággal s részben a presztízzsel, hírnévvel, exkluzivitással. Ezt tovább véve Lengyel a rendelkezés, a birtoklás és a szaktudás monopóliumáról beszél, s azt szem előtt tartva halad tovább, amikor a gazdasági elit különböző csoportjait azonosítja.⁷⁴ Elsőként említi a rendelkezés attribútumát monopolizáló gazdaságirányítókat és gazdaságpolitikuskokat. Idesorolja a felsőház tagjai közül a gazdasági szervezetek és intézmények által választott tagokat, a kormányzó által kinevezett gazdasági vezetőket, valamint a felsőház gazdasági vonatkozású bizottságainak tagjait. Szintén ideszámítja a képviselőház gazdasági bizottságainak tagjait. Ehhez a főcsoporthoz tartoznak a gazdasági minisztériumok s az alájuk tartozó intézmények főtisztviselői, a gazdasági tanácsadó testületek, bizottságok tagjai, valamint a gazdasági érdekvédelmi testületek, szakegyesületek vezetői. A második nagy csoportot a birtoklás és a rendelkezés attribútumát monopolizáló tőkések, vállalatvezetők és nagybirtokosok alkotják. Ide vette fel a 10 millió pengőnél nagyobb alaptőkével rendelkező bankok és pénzintézetek, az 5 millió pengőnél nagyobb alaptőkéjű ipari és kereskedelmi vállalatok, valamint a több mint 3 millió pengős szövetkezetek elnökeit, vezérigazgatóit, igazgató-sági tagjait. De idekerültek a 10 ezer holdon felüli birtokok tulajdonosai és haszonbérleti is. A harmadik csoportba a birtoklás attribútumát monopolizáló vagyonosok, a 2 millió pengőnél nagyobb vagyonnal rendelkezők sorolódtak. Végül az utolsó szegmenst, a szaktudást monopolizáló vezető közgazdászok és gazdaságideológusok képezik.

Összességében a tervezet azt feltételezi, hogy így a gazdasági elit egy adott időpontban körülbelül 1600 elitpozícióból áll, amelyet mintegy 800 fő foglal el. Azt az érzékelt problémát, hogy az így megkonstruált elitpozíciók nagyobb része (60 százaléka) a gazdaságpolitikai, gazdaságirányítói elitszegmenshez tartozik, Lengyel György azzal hárítja el, hogy a személyi ismétlődések miatt a pozíciót birtoklóknál ezek az arányok átsúlyozódhatnak.⁷⁵ Később ehhez azt a magyarázatot fűzi, hogy az arányok a repolitizált gazdaság strukturális sajátosságainak megfelelőek.⁷⁶ Egyébként, hasonlóan a politikai elithez, a gazdasági elit vizsgálata is időmetszetek szerint történt. Az 1927-es év után Lengyel

⁷³ Ezeket eddig csak Gyáni Gábor használta a társadalomtörténeti tankönyv politikai elit fejezetének a megírásánál. Gyáni 2001. 240–247. A táblázatoknak a cikk keretei közötti közzétételéhez Vida István hozzájárult.

⁷⁴ Lengyel 1978. 7–23. Érdemes ezt most is eszerint haladva számba vennünk, mert a későbbi írások, más-hol már egyszerűen általánosságban intézményi mintáról beszélnek, s a gazdasági elitbe soroltak tételes felsorolásánál el is homályosodik ez a kiindulópont. Lengyel 1993. 34–35.

⁷⁵ Lengyel 1978. 22–24.

⁷⁶ Lengyel 1982. 25.

György azért választotta az 1937-es mintaévet, hogy kiszűrje a győri program és a zsidótörvények hatását. Felvett viszont egy harmadik metszetet is, az 1943-as évet, hogy az előbb említettek eredményét, az irányított gazdaságot, a háborús politikai-gazdasági változások viszonyait is vizsgálhassa. Ezután gyűjtötte össze hatalmas filológiai aprómunkával a három mintaév pozícióit, illetve a pozíciókat elfoglaló személyeket. A pozíciók száma mintaévenként 1750, 1770, illetve 2230 lett. Az összesen 5750 pozíciót a metszeten belüli és a metszetek közötti átfedések miatt valamivel több, mint háromezer fő foglalta el. Nyilvánvaló volt, hogy erre a széles merítésű gazdasági elitre vonatkozó adatgyűjtés lehetetlen lenne. Ezért az 1980-as évek elején Lengyel kolléga azt a megoldást választotta, hogy ebből az intézményinek nevezett elitből egy szűkebb, úgynevezett multipozicionális mintát alakított ki. Azokat sorolta ide, akik a három évkör bármelyikében egyszerre három vagy több gazdasági elitpozíciót birtokoltak. Ez a csúcseleit így 314 fő lett, az eredetileg körülhatárolt gazdasági elit alig 10 százaléka. Innentől kezdve a széles körű adatgyűjtés erre a 314 főre koncentrálódott. Az első táblázatokban is megtestesülő eredményeket 1985-től kezdte publikálni Lengyel György. Ezek az eredmények gerincét képezték 1990-ben elkészült kandidátusi disszertációjának is,⁷⁷ majd megjelentek intézetünk kiadásában a Történeti elitkutatások – Historical Elite Research sorozatban. Ez a kiadvány áttekinthető, ellenőrizhető formában közli a multipozicionális elit névsorát is az általuk birtokolt összes elitpozíció listájával együtt.⁷⁸

Az intézményi, pozicionális kiindulású kutatással párhuzamosan Lengyel György reputációs alapon is körülhatárolta a polgári korszak gazdasági elitjét. A Magyar Életrajzi Lexikon 1967, 1969 és 1981-ben megjelent köteteiből indult ki. Itt azokat a gazdasági személyiségeket tekintette elitnek, akik döntően gazdasági hírnevük, reputációjuk okán kerültek be ebbe a reprezentatív életrajzi gyűjteménybe. Az így kiválasztott 386 főre végzett kiterjedt adatgyűjtést. Az ennek alapján készített kéziratát 1983 végén vitatta meg az ELTE Szociológiai Tanszékén a Huszár Tibor kezdeményezésére és vezetésével létrejött munkaközösség.⁷⁹ Ennek a változatnak az első publikációja 1986-ban jelent meg németül.⁸⁰ Majd a kismonográfia, amely a magyar gazdasági elit jól megragadott, érzékletesen leírt típusaival, eseteleírásokkal és statisztikákkal egyaránt dolgozott, 1989-ben jött ki a „Gyorsuló idő” sorozatban.⁸¹ Lengyel Györgynek a polgári korszak gazdasági elitjéről írott mindkét könyvét sokat idézik. Eredményeit gazdagon hasznosította Gyáni Gábor is a társadalomtörténeti tankönyv megfelelő fejezeténél.⁸²

A katonai elit kutatása

A katonai elitről az első, Vargyai-féle tervezet egyértelműen úgy vélte, hogy annak helye a kormányzó eliten belül van, s a kiválasztást a beosztások alapján kell elvégezni. Fel is sorolta a tekintetbe veendő beosztásokat, amelyeknek számát 30-40 pozícióra becsülte.

⁷⁷ Lengyel 1990.

⁷⁸ Lengyel 1993. A névsor: 93–161. Az adatgyűjtésről: 83–85.

⁷⁹ Lengyel 1983.

⁸⁰ Lengyel 1986.

⁸¹ Lengyel 1989. A kismonográfia szövegei beépültek a kandidátusi disszertációba is. Lengyel 1990.

⁸² Gyáni 2001. 247–255.

Figyelembe véve a személycseréket, úgy gondolta, hogy a Horthy-kor huszonöt éve alatt körülbelül 150–180 személyről lenne szó.⁸³ A következő megmaradt dokumentum már valószínűleg a témát átvevő Szakály Sándortól származik. Ez egy 40 példányos stencilezéshez előkészített névsor, és egy fénymásolt 6 oldalas „Adatlap a katonai felső vezetés (1919–1945) tanulmányozásához”. A lista 267 katonatisztet sorol fel rangfokozat nélkül, de pontos beosztásokkal. Ez kétségtelenül a Vargyai által meghatározott vezető pozíciókat betöltők teljes listája, a két világháború közötti egész időszakra vonatkozóan. Az adatlap részletezve tartalmazza a származásra, képzettségre, iskolai végzettségre, katonai pályafutásra és egyébekre vonatkozó mindazon szempontokat, amelyek Szakály Sándor későbbi munkáiban majd szerepelnek.

Az első publikáció 1983-ban jelent meg a *Valóságban*, s az 1938. november 2. és 1945. április 4. közötti időszak legszűkebben vett katonai felső vezetésének csúcst képező 35 vezérezerdes fenti szempontok szerint összegyűjtött adatait elemzi.⁸⁴ A következő terjedelmesebb tanulmányában már kicsit más kiindulópontot határoz meg Szakály kolléga. Morris Janowitz megállapítására hivatkozik: „Az elit terminus azokra vonatkozik, akik a tényleges és potenciális hatalmat a kezükben tartják, ha a hatalmat úgy határozzuk meg, mint a mások viselkedése feletti ellenőrzést. A katonai intézmény formális struktúrája miatt a katonai elit a legmagasabb rangú tisztekből áll.” Emellett szükséges figyelembe venni a beosztást is, így a hatalmi elitbe tartozás kritériuma a rendfokozat és a beosztás, ami legtöbbször fedi is egymást. Mindezek alapján megállapítja, hogy „a két kritérium figyelembevételével 1919–1944 között mintegy 1100 személyt lehet a katonai elitbe tartozónak tekinteni.” Ez valamennyi tábornokot és a vezető beosztásúakat jelenti. A hivatkozott cikk ezek közül 253 „a katonai felső vezetés csúcst képező vezérezerdes és altábornagy adatait” vizsgálta részletesen, igen kiterjedt és alapos 6 éves levéltári kutatómunka alapján.⁸⁵ Szakály Sándor következő, most már monografikus jellegű munkája 1987-ben jelent meg a „Nemzet és emlékezet” sorozatban. Ennek bevezetőjében az uralkodó elit egyik csoportjaként említi a katonai elitet, de annak Janowitz nyomán kialakított, rendfokozat és beosztás szerinti meghatározása nem változott. A kismonográfia 414 főben határozta meg az úgynevezett második világháborús, 1938 és 1945 közötti, ilyen értelemben felfogott teljes katonai elitet, amely minden tábornokot és minden vezető beosztású tisztet magában foglal. Közli névsorukat, ranggal, születési hellyel, időponttal, felekezettel. Az elemzés foglalkozik a származás, a képzettség, a katonai pályafutás és a magánviszonyok problémáival.⁸⁶ Az 1989-ben Hajdú Tibor szerkesztésével a magyar katonatisztról megjelent tanulmánygyűjteményben Szakály dolgozata a katonai vezetés származásáról és anyagi, családi helyzetéről szól. Ez az egyetlen olyan feldolgozás, amely az egész korszakra (1919–1945) és a teljes katonai elitre (minden tábornok, minden vezető beosztású tiszt) vonatkozik. A cikk bevezetője szerint is a szerző a vizsgálatot a teljességre törekedve igyekezett elvégezni. Ezt írja: „A tanulmány elkészítése során meg-

⁸³ Vargyai 1978. 5–6. A kormányzó eliten belül egy időmetszetben a Sipos–Vida páros is 50 vezető beosztású tábornokkal számolt. Vargyai, aki tervezete szerint azt tartotta tisztázandónak, hogy a katonai elit direkt és indirekt funkciói révén milyen szerepet játszott a kormányzó eliten belül a politikai döntések mechanizmusában, erről a kérdéstről néhány év múlva fontos könyvet publikált. Vargyai Gy. 1983.

⁸⁴ Szakály 1983.

⁸⁵ Szakály 1984. 35–36.

⁸⁶ Szakály 1987.

közelítőleg 1300 egykori tábormok, törzs- és főtiszt adatait hasznosítottuk, elsődlegesen levéltári források alapján, megközelítőleg 75–95 százalékos teljességgel az egyes vizsgálati szempontokat tekintve.” Legutolsó, összefoglaló *Rubicon*-beli cikkében is 1200–1300 főben állapította meg a rangfokozat és beosztás elve alapján meghatározható, 1919 és 1945 közötti katonai elitet. A most tárgyalt 1989-es tanulmánnyal kapcsolatban azonban elgondolkodtató, hogy a dolgozat táblázatai kivétel nélkül csak százalékos arányokat mutatnak, és sehol sem közlik az abszolút számokat, az alapsokaságot sem. A százalékos arányok viszont igen közel esnek a második világháborús (1938–1945) teljes katonai elit megoszlásaihoz.⁸⁷ Szakály Sándor a későbbiekben sem hagyott fel a katonai elit kutatásával, s 2001-ben lenyűgözően alapos, pontos, megbízható prozopográfiát jelentetett meg a második világháborús katonai elitről. A mintaszerű szócikkek csaknem hiánytalanul tartalmazzák a származásra, az iskolázásra, a katonai pályafutásra és a későbbi életsorsra vonatkozó legfontosabb adatokat.⁸⁸

Az egyházi elit kutatása

Az egyházi elit meghatározásának bemutatásánál Gergely Jenő 1978-as tervezetén kívül figyelembe vesszük későbbi írásai közül az 1979 tavaszára elkészített egyházi elit névsorát, egy 1990-es és egy 1995-ös cikkét, valamint egy 1992-es könyvét a katolikus egyházi elitről, végül a *Rubicon* 2007-es, a Horthy-kori elitekkel foglalkozó különszámába az egyházi elitről írott összefoglalását.⁸⁹ Ahogyan a katonai elitnél, úgy itt is vitathatatlanul pozícióelitről van szó, s az elit számbavétele itt sem mintaévek szerint történik, hanem a kiválasztott pozíciókat a 25 éves időszakban birtokló valamennyi személy bekerül a vizsgálatba. Ugyanakkor kiindulópont volt az is, hogy az egyházak eltérő jellege miatt felekezetenként más-más megoldásra van szükség. A protestáns és izraelita felekezetek elitjének feldolgozására nem vállalkozott Gergely Jenő. Tervezetében a protestáns egyházak esetében Ladányi Sándort, a Ráday Levéltár munkatársát ajánlotta.⁹⁰ Mindazonáltal tett itt is javaslatot az elitbe tartozók körének kijelölésére. Mivel a protestánsoknál paritás van a vezetés minden szintjén a világi és a lelkési elem között, ezért a 4-4 egyházkerület püspökeit és világi főgondnokát, illetve felügyelőjét javasolta felvenni a vizsgálatba. Az 1979-es névsorba (34, illetve 25) kissé következtetlenül besorolt néhány olyan más egyházi pozícióval rendelkező világi személyt is, akik a politikai elitnek is tagjai voltak. Érdemi feldolgozást azonban a protestáns egyházi elitről nem készített.⁹¹ A hiányt, legalábbis a református elitnél, 2002-ben két tanítványom, Csurgó Bernadett és Kiss László pótolta, akik szemináriumai dolgozatukat továbbfejlesztve készítettek szép, megbízható elemzést.⁹² A Magyarországi Református Egyház alkotmányából kiindulva, a mintegy az egyház kormányaként folyamatosan működő Egyetemes Konvent lelkési és világi tag-

jait, a két világháború között összesen 91 főt tekintették elitnek. Mint ahogyan a katonai elitnél láttuk, természetesen ennél az elitzsegmennél is lehetséges és hasznos lehet egy szűkebb és egy tágabb meghatározás is. Az a kérdés, hogy mire szeretnénk használni, milyen összefüggésben kívánjuk értelmezni, milyen struktúrához kívánjuk illeszteni az így vagy úgy azonosított elitcsoportot.

Gergely Jenő 1979-es egyházi elit névsora 6 unitárius, 2 görögkeleti és 25 izraelita vezető tartalmaz. Az izraelita felekezetek sajátos struktúrája miatt egyébként nagyon nehéz körülhatárolni az elithez tartozókat. A tervezet szövege sem tartalmaz erre vonatkozóan szempontokat. Legrészletesebben a katolikus egyházi elit körének kijelölésével foglalkozott Gergely kolléga, hiszen elsősorban erre vállalkozott. Ennek elemzését a „Történeti elitkutatások” sorozatban megjelent kismonográfiában el is végezte. Mindig alapelvnek tekintette, hogy kánoni és dogmatikai okokból a katolikus egyházi elitnél a nem-klerikus világiak szerepe lényegében mellőzhető. A döntő a hierarchikusan elrendezett egyház-kormányzat, amely csak klerikusokból, felszentelt papokból állhat. „A katolikus egyházi elit elsődleges és minőségileg a legfontosabb, majdhogynem kizárólagos elitképző kritériuma a piramisnak megfelelő hierarchiában elfoglalt hely.” Ez az elit felülről lefelé épül ki, hat és működik.⁹³ Az egyházkormányzati funkció alapján bekerült tehát az esztergomi érsek, hercegprímás, az érsekek, a megyés püspökök, a pannonhalmi bencés főapát, az esztergomi aula tagjai, a felszentelt püspökök, az elcsatolt területekről áttelepült lemondott püspökök, a címzetes és választott püspökök. Mindezek száma az 1992-es kismonográfia szerint 54 fő. Kormányhatalmi pozíció alapján a katolikus egyházi elithez sorolódott a miniszter és az államtitkár, ha dekórummal rendelkező papi személy volt, valamint a VKM I. ügyosztály vezetői, a külügy kánonjogi tanácsosai és a tábori püspökök. Ehhez a kategóriához 9 személy tartozott. Egyházi tisztség, stallum és politikai pozíció együtt járása okán bekerültek a káptalanok élén álló nagyprépostok, akik hivatalból vagy más okból tagjai voltak a felsőháznak, valamint a nagyjavadalmas rendek előljárói, akik hivatalból voltak felsőházi tagok. Ezeken a címeken Gergely Jenő 22 főt sorolt az elitbe. Az országgyűlések 36 papi személye közül hat olyan képviselőt vett fel, „akik egy-egy keresztény párt elismert vezetői, meghatározói voltak, és mint ilyenek, a katolikus egyház helyzetére is befolyást gyakoroltak.”⁹⁴ Végül egyéb közéleti szerepek és a katolikus sajtóban, kultúrában elfoglalt pozíció alapján – némileg vitathatóan, kicsit önkényesen – további 9 személyt tekintett a katolikus egyházi elit részének. Így a katolikus egyházi elit összesen kerekén 100 tagot számlált. 2007-es *Rubicon*-cikkében Gergely Jenő kicsit más szerkezetben írta le ezt az elitzsegményt. A legfontosabb különbség azonban inkább az, hogy korrigálta az előbb taglalt 1992-es struktúra két utolsó alcsoportjának bizonyos következtetlenségeit. Válogatás nélkül felvette most már az országgyűlések valamennyi papi képviselőjét és valamennyi akademikust, egyetemi tanárt, aki lelkési személy volt. Más bővítésekkel együtt így a két világháború közötti katolikus elitnek 175 tagja lett.⁹⁵

⁸⁷ Szakály 1989.

⁸⁸ Szakály 2001.

⁸⁹ Gergely 1978.; uő 1979.; uő 1990.; uő 1992.; uő 1995.; uő 2007.

⁹⁰ Nincs semmi adatom, emlékem arról, hogy Ladányival egyáltalán felvettük-e a kapcsolatot.

⁹¹ Bár 2007-ben 55 főre bővítette a református elitet, s 23-ban határozta meg az evangélikus elit létszámát. Gergely 2007. 38–39.

⁹² Csurgó–Kiss L. 2002.

⁹³ Gergely 1990. 41.

⁹⁴ Gergely 1992. 21.

⁹⁵ Gergely 2007. 33..

Az elvégzett katonai és egyházi elitvizsgálatok eredményei jól hasznosíthatók a magyar társadalomtörténet számára. Anélkül, hogy a későbbi érdemi elemzések elébe vágnánk, kiemelhetjük például annak újdonságát, hogy mindkét esetben meggyőző bizonyítással kiderült, hogy ezek az elitcsoportok döntő részben a középosztály középső és alsó régióiból, kispolgári rétegekből rekrutálódtak. Erre is, de általában e kutatások eredményeire jól tudott építeni a társadalomtörténeti tankönyv megfelelő fejezete is. Sajnos, ugyanezt nem mondhatjuk el a tudáselitről. A tankönyv szövegének elkészültéig csak egyetlen – bár nagyon izgalmas – tanulmány jelent meg erről a területről.⁹⁶ Az eredetileg „értelmiségi elitnek” nevezett elitszegmensről az első előtanulmányt Némedi Dénessel közösen készítettük. Ennél az elitfajtánál a legnagyobb nehézséget az jelentette, hogy erről akkor is mindenkinek a legkiválóbb értelmiségi jutottak eszébe⁹⁷ ugyanakkor, amikor kiinduló általános meghatározásként az elithez azokat soroltuk, akik formálisan meghatározott uralmi pozíciókat foglaltak el a társadalmi szervezetek, intézmények élén. Azon szervezetek élén, amelyek lényeges szerepet játszottak a társadalmi viszonyok formálásában, a társadalmasodás folyamatában. Elismerve a „kiváló értelmiségi” elitként való értelmezésének lehetőségét is,⁹⁸ átfogalmaztuk a feladatot „tudáselitté”. A tudást széles értelemben fogtuk fel, amely magában foglalja az ismeretek előállítását, a világképet adó tudást s a legitimációk termelését is. Abból indultunk ki, hogy a politikai elit analógiájára feltehető a kérdés, hogy milyen szerepet játszik ez a széles értelemben felfogott tudás a társadalmi viszonyok reprodukálásában, alakításában, a társadalmasodás folyamatában, s az is, hogy milyen intézményes formákban közvetítődik mindez. Tudáseliten így a tudást termelő, közvetítő, elosztó, ellenőrző intézmények, szervezetek vezető pozícióit elfoglaló személyek csoportjait értettük. Ez az elitkategória tehát, figyelmen kívül hagyva a „kiválóság” fogalmát, csak a formális, szervezeti pozíciók betöltőinek a vizsgálatára alkalmas.⁹⁹ Lényegében ezt a tudáselit fogalmát használta Huszár Tibor is későbbi publikációjában: „A tudáseliten való pozícionáltság a szimbolikus kulturális javak termelésében, elosztásában kiváltságot, tekintélyt biztosító, meghatározott szerepekhez, funkciókhoz, testületi tagsághoz kötött.”¹⁰⁰

Az így konstruált tudáselit nem homogén képződmény. Más megfontolás alapján sem lehet az, mert a tudás szférája, szemben a politikával és gazdasággal, nem homogén. A tudás szférájának belső szerkezetét követve az alábbi főbb intézményes területeket határoztuk el: 1. Az egyházi elit, mint a legősibb ideológiai hatalom, ebbe a szférába tartozik, de mint láttuk, Gergely Jenő erre külön kutatási programot készített. 2. Az oktatási elit az egyház mellett a legrégebben megszervezett „tudásterület”. 3. A tudományos elit három különböző intézményes területből tevődik össze: a) A tudósok tipikus foglalkozása, az egyetemi tanári pozíció. b) A tudományos közélet intézményei közül az MTA teljes

⁹⁶ Huszár 1993

⁹⁷ Mélyen belém vésődött, hogy az előkészítő megbeszéléseken, vitákon leggyakrabban azt kérdezték, hogy József Attila benne lesz-e?

⁹⁸ Lényegében ilyen fogalommal dolgozhat az irodalomtörténet, filozófia-, művészet- és tudománytörténet stb. is.

⁹⁹ Némedi–Kovács I. G. 1978. 4–8.

¹⁰⁰ Huszár 1993. 20.

tagsága, a tudományos társaságoknak a vezetői számíthatók az elitbe. c) Az állami tudományirányítás vezető pozíciói; 4. Az egyes értelmiségi professziók országos, illetve fővárosi érdekvédelmi szervezeteinek vezetői; 5. A kultúra, a művészet és a tömegkommunikáció elitje. Ennek az elgondolásnak az alapján rövid elemző tanulmányokat készítettem az egyes területek intézményi szerkezetéről, az intézmények működési rendjéről, felépítéséről. Meghatároztam a felsőnek, az elitnek minősített pozíciókat, s két időmetszetben (1927/28, 1937/38) azonosítottam e pozíciók betöltőit.¹⁰¹ A két mintaév együtt összesen 2750 pozícióját 1220 személy foglalta el.

Ezután kapta meg a tudáselit kutatásának szervezését Tóth Pál Péter, hogy erre az 1220 főre munkatársaival elkezdje az adatgyűjtést. A munkaközösséggel is megvitatva finomította Vidák adatlapját, s kiegészítette néhány speciális szemponttal. (Alkotói tevékenység: szerkesztőségek, publikációk; Társadalmi tevékenység: társadalmi, tudományos, kulturális, művészeti egyesületek; Címek, rangok, kitüntetések, díjak.) Az anyagi lehetőségek függvényében úgy folyt az adatgyűjtés, hogy főleg a könyvészeti forrásokból, leginkább lexikonokból, beírták a megtalált adatokat az adatlap megfelelő rovatához. Elkezdtek a születési anyakönyvek feltárását is. 1986-ban én vettem át a tudáselit kutatásának vezetését.¹⁰² (Természetesen Huszár Tibor felügyelete mellett.) Egy darabig a korábbi módon dolgoztunk tovább, majd több változásra került sor. A gazdasági elit mintáját követve felvettünk egy újabb időmetszetet 1942/43-ból. Ez több mint 300 fővel megnövelte a kutandó személyek létszámát. Megváltoztattuk az adatgyűjtés módját. A hosszabb könyvészeti és levéltári dokumentumokat lemásoltuk, s elitagonként gyűjtöttük, hogy a források minőségi filológiai elemzésével dönthessük el, hogy mik a helyes rögzítendő adatok. Jelentősen ki is terjesztettük, főleg a feltárandó levéltári források körét. Egyszersmind új, sokkal részletesebb adatlapot szerkesztettünk, hogy feltárjuk a tudáselit tagjainak területi, társadalmi, vallási, etno- és szociokulturális származását, a tudástőke felhalmozódásának folyamatát (iskolák, ösztöndíjak, külföldi utak, nyelvtudás, doktorálás, habilitáció, publikációk, szerkesztőbizottsági tagságok stb.), a tipikus életpályákat, karriermintákat, a kiválasztódás, kinevezés, megválasztás mechanizmusát, az anyagi körülményeket, a kapcsolathálókat, a közéleti szerepvállalást, az egyesületi, társulati tagságokat, tisztségeket, a politikai szerepvállalást, a politikai tőke jelentőségét.¹⁰³ Az adatgyűjtés eredményét az új adatlapok rendjében, nagyrészt lekódolva SPSS program szerint rögzítettük. Az adatbázis tervezését, szervezését, a rögzítés irányítását Kende Gábor kolléga végezte. A több mint 1600 elittagra vonatkozó kiterjedt adatfeltárás filológiai elemzett, elrendezett, kódolt, SPSS program szerint rögzített adattömegét 1997–98-ban kezdtük feldolgozni. Elkészültek az alapmegoszlások s az első egyszerűbb keresztábrák. Fájdalmasan kellett tapasztalnunk, hogy nagy erőfeszítéseink ellenére a szociológiai adatbázisoknál megszokotthoz képest adatsoraink sok esetben nagyon hiányosak, lukasak. Ugyanakkor nem volt elegendő okunk azt vélelmezni, hogy a hiányok eloszlása véletlenszerű, s nem torzítja az eredményeket. Úgy döntöttem, hogy új forrásokat is bevonva

¹⁰¹ Kovács I. G. 1978. A pozíciókat az adott mintaévekben betöltő személyek megállapítása nem minden esetben sikerült.

¹⁰² Ezt megelőzően Tóth Pál Péter még készített egy tervezetet M. Kiss Sándorral közösen *A Horthy-rendszer anti-elitjének történet-szociológiai vizsgálatához címmel*. M. Kiss–Tóth P. P. 1985

¹⁰³ Az új adatlap szerkesztéséről folytatott megbeszéléseken Huszár Tiboron, Kende Gáboron s rajtam kívül részt vett Unger András kolléga is.

tovább keressük a hiányzó és pontosítjuk a bizonytalan adatokat.¹⁰⁴ Mintakiegészítést is végeztünk. A túlságosan felsőoktatás-centrikus oktatási almintát megtoldottuk az elit-középiskolák igazgatóival¹⁰⁵ s bevettük a képviselőház oktatási bizottságának tagjait is. Egy szakdolgozónk segítségével pontosítottuk, bővítettük a mintába felvett újságírók, szerkesztők körét. Mindez együtt újabb 130 főt jelentett.

A tudáselit területéről először Huszár Tibor publikált érdekes tanulmányt még 1993-ban az akadémiai tagválasztásról.¹⁰⁶ Ezt követően, 2001-ben már az egész tudáselitről, annak középiskoláztatásáról készítettünk átfogó tanulmányt, az adatgyűjtés javításának eredményeként, szolid adatbázison.¹⁰⁷ 2006-ban pedig a tudáselit meghatározó csoportját képező 568 egyetemi tanár rekrutációjáról írott hosszabb elemző dolgozatunk már 98 százalékos felderítettségű adatállományra támaszkodott.¹⁰⁸ Ez a tanulmányunk annak a lehetőségeit is kereste, hogy egy sok változóra kiterjedő, sokféle adatot tartalmazó szisztematikus életrajzi adattár, mai divatos történet-szociológiai kifejezéssel élve, nagy keresztmetszetű prozopográfia, mennyire ad lehetőséget a társadalomszervezet alakulásának, a társadalmi csoportképződés folyamatának leírására. Ezért is kívánjuk Szakály Sándor elítélő kollégánkhoz hasonlóan nyilvánossá tenni először az egyetemi tanárookra vonatkozóan összegyűjtött prozopográfiánkat. Miután felismertük, hogy a tudáselit magját az egyetemi tanárok adják – akik a két világháború között az összes tudáselit-pozíció 60 százalékát birtokolták –, kiterjesztettük az egyetemi tanárookra vonatkozó adatgyűjtésünket. Így az 1848 és 1945 között működött egyetemi tanárok életrajzi adattára 1100 személyre vonatkozóan tartalmaz majd adatokat.

Epilógus

Végére érve az 1978-ban indult történet egyszerű elmondásának, bár a részletes elemzés még hátra lévén, érdemi értékelésre most nem vállalkozhatunk, mégis tehetünk néhány általános megállapítást. Mindenképpen jó dolog volt, hasznos és hosszú távon sok eredményt hozó a történeti elítélő kutatások kezdeményezése, megszervezése. Jóllehet az elméleti gondolkodás bizonyos határok között mozgott, de a fontos alapkérdésekről szólt. A kutatás szükségszerű felparcellálásával ezek az elméleti megfontolások (osztály – elit – hatalom – uralom) elhalványodtak.¹⁰⁹ Szerepet játszott ebben a legfontosabb elitcsoport, a politikai elit kutatásának elhalása is, amely pedig bizonyos mértékben integratív szerepet is játszhatott volna.¹¹⁰ A politikatudományi elemzési lehetőségek így eleve háttérbe szorultak. Sokat nyert viszont a társadalomtörténet, amint erre, az ilyen irányú felhasználásra dolgozatunk szövegében többször utaltunk is. Az elit mint társadalomtudományi kategória, két nagy lehetséges értelmezési tartománya közül tehát háttérbe szorult az a ver-

¹⁰⁴ Ebben a munkában, de az egész kutatás szervezésében is rendkívül fontos volt Takács Árpád közreműködése, aki a kutatási segédtervtől elvárható feladatvállaláson túl ötleteivel és észrevételeivel is sokat segített.

¹⁰⁵ Az elitközépiskolák meghatározásáról: Ferdinándy Katalin 1995. 669.; Kovács I. G.–Kende 2001. 177–181.

¹⁰⁶ Huszár 1993.

¹⁰⁷ Kovács I. G.–Kende 2001.

¹⁰⁸ Kovács I. G.–Kende 2006.

¹⁰⁹ Kivételként talán csak bizonyos tekintetben Lengyel Györgynek a multipozicionális elitről írott dolgozatát említhetnénk. Lengyel 1993. 63–75.

¹¹⁰ Bizonyosan szerepet játszott az is, hogy Huszár professzor figyelme, aktivitása egyre inkább a nomenklatura kutatások felé fordult. 1988-ban Mátraházán már a nomenklatura problematikájáról rendeztünk konferenciát.

zió, amelyik az elitet a politikai hatalom gyakorlásában szerepet játszó csoportként fogja fel, s nagyobb hangsúlyt kapott az a megközelítés, amelyik az elit fogalmát úgy használja, mint a társadalomszervezet leírásának olyan kategóriáját, amely a legfelül levőket jelenti. Gyáni Gábor is ez utóbbi értelemben összegezte és használta fel a társadalomtörténeti tankönyvben a Huszár Tibor által 1978-ban kezdeményezett empirikus elítélő kutatások eredményeit.¹¹¹ A klasszikus elitteoretikusok elsősorban uralkodó elitről beszéltek, de írásaik kétségtelenül lehetőséget adnak mindkét értelmezésre.

Az eredmények integrálásánál egyébként kisebb-nagyobb problémákat okozhat az egyes elitszegmensek feldolgozásának eltérő volta. Ilyen lehet, hogy három esetben min-taévekkel dolgoztak, két esetben viszont a korszak egészét folyamatosan tekintetbe vették. (Sőt a katonai elitnél a korszak egy szakaszát elemezték: 1938–1945.) Egyes funkcionális eliteknek van szűkebb és tágabb változata is, másoknak pedig nincs. Igaz, hogy ez a két változat mindenütt kialakítható (csúcseelit – szubelit), ha nem is feltétlenül mindig a multipozicionalitás szempontja szerint. Valós probléma az is, hogy az alrendszerek elitjeinek integrálásánál milyen súllyal vegyük tekintetbe az egyes szektorok elitjeit¹¹², illetve egyáltalán milyen szintjeiket tudjuk elhatárolni. Ezt a problémát is befolyásoló döntő kérdés azonban, hogy milyen elméleti megfontolás alapján kívánjuk a részeliteket összeilleszteni. Uralkodó elitet akarunk konstruálni,¹¹³ általános társadalmi elitet, társadalmilag kanonizált elitet,¹¹⁴ társadalmi felső réteget,¹¹⁵ felső osztályt,¹¹⁶ esetleg felső négyezert¹¹⁷. Természetesen mielőtt erről dönthetnénk, alaposan elemezni kell, hogy az egyes részelitek tulajdonképpen mennyire integrálódtak gazdasági, társadalmi és ideológiai szempontból.

¹¹¹ Gyáni 2001. 221–257., különösen: 221–223. Lásd még Gyáni 2007. Itt az jelentheti a megoldandó módszertani és elméleti problémát, hogy az alrendszerek szerint meghatározott részelitek tagjai jelentős részben, sok tekintetben nem a felső osztályhoz, hanem inkább a középosztályhoz tartoztak.

¹¹² Nagy 2007. 12–13.

¹¹³ Stier 1983.

¹¹⁴ Nagy 2007.

¹¹⁵ Gyáni 2001.

¹¹⁶ Weis 1942. 92–103.

¹¹⁷ Weis 1930. 126–195.; Gyáni 2007.

Táblázatok

1. táblázat: A horthysta kormányzó elit összetétele

Intézmény	Elitcsoport	Elitcsoport tagjai	Megközelítő létszám
Kormánypárt	pártfunkcionáriusok	országos elnökség	30
Parlament	képviselők	kormánypárti képvis.	180
Felsőház	felsőházi tagok	kormánypárti felsőházi tagok	150
Kormányzóság	horthysta kamarilla	Horthy kömyezete, Kabinet Iroda vezetői	30
Kormány	miniszterek	miniszterelnök, miniszterek, államtitkárok	30
Főispáni hivatal	főispánok	főispánok	25
Minisztériumok és főhatóságok	főtisztviselők	minisztériumi főosztályvezetők, főhatóságok vezetői	50
Hadsereg	tábornoki kar	vezető beosztású katonatisztek	50
Egyház	püspöki kar	főpapok	15
Bíróság, ügyészség	bírói és ügyési kar	kúria, királyi tábla, koronaügyészség vezetői	20
Sajtó és Rádió	újságírók	kormánylapok és folyóiratok főszerkesztői és vezércikkírói, MTI és Rádió vezetői	25
Érdekképviselői szervek	érdekképviselői vezetők	a GYOSZ, a TEBE, a VGOE, az OMGE és a Gazdaszövetség vezetői	60
Társadalmi egyesületek	egyesületi vezetők	az EKNL, az EME, a TESZ, a KANSZ, a MANSZ, a MOVE, az OFSZ, a Revíziós Liga, a Vitézi Rend s a klubok vezetői	80
Kulturális és tudományos intézmények	a kulturális és tudományos élet vezetői	írók, költők, művészek, tudósok, egyetemi tanárok stb.	50
Összesen			825

Forrás: Sipos-Vida 1978. 13.

2. táblázat: Földbirtok és tőkés érdekelttség az Országgyűlés két házának tagjainál (1926–27 és 1938–39)

	1926–27				1938–39			
	Nemzetgyűlési képviselők		Felsőházi tagok		A képviselőház tagjai		Felsőházi tagok	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Földbirtokkal rendelkezők	37	16	40	17	31	10	49	19
Földbirtokkal és tőkés érdekelttséggel rendelkezők	54	22	72	30	40	13	59	23
Tőkés érdekelttséggel rendelkezők	74	30	65	28	62	21	63	25
Sem földbirtokkal, sem tőkés érdekelttséggel nem rendelkezők	77	32	59	25	130	44	76	30
Összesen	242	100	236	100	263	—	247	—
Meghívott képviselők	—	—	—	—	36	12	9	3
Mindösszesen	242	—	236	—	299	100	256	100

* A 2–12. számú táblázatot Vida István készítette az ELTE Szociológiai Tanszéke illetve Intézete által szervezett elitkutatók keretében a két világháború közötti kormányzó elit vizsgálatának részeként

3. táblázat: A földbirtokkal rendelkezők megoszlása a birtokok nagysága szerint az Országgyűlés két házának tagjainál (1926–27 és 1938–39)

Birtokhatárok	1926–27				1938–39			
	Nemzetgyűlési képviselők		Felsőházi tagok		Nemzetgyűlési képviselők		Felsőházi tagok	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
–100	12	13	5	4	14	20	6	5
100–1000	61	67	48	43	41	57	47	44
1000–10000	15	16	42	38	15	22	43	40
10000–	3	4	17	15	1	1	12	11
Összesen	91	100	112	100	71	100	108	100

4. táblázat: A tőkés pozíciók fajtái szám szerint az Országgyűlés két házának tagjainál (1926–27 és 1938–39)

Tőkés pozíciók fajtái	1926–27			1938–39		
	Nemzetgyűlési képviselők	Felsőházi tagok	Összesen	Nemzetgyűlési képviselők	Felsőházi tagok	Összesen
Elnök	105	229	334	44	131	175
Alelnök, társelnök	32	83	115	23	51	74
Igazgatósági tag	190	316	506	82	208	290
Vezérigazgató, igazgató	17	7	24	19	10	29
Felügyelő-bizottsági tag, jogtanácsos	5	15	20	3	16	19
Elnök, alelnök és igazgatósági tag	—	4	4	1	—	1
Elnök, alelnök és vezérigazgató, igazgató	8	4	12	—	6	6
Vezérigazgató, igazgató és igazgatósági tag	—	3	3	2	1	3
Választmányi tag	19	16	35	18	24	42
Tulajdonos	—	—	—	4	2	6
Cenzor	3	12	15	4	16	20
Egyéb	12	34	46	28	11	39
Összesen	391	723	1114	228	476	704

5. táblázat: Tőkés pozíciók előfordulásainak megoszlása az érdekeltség fajtái szerint az Országgyűlés két házának tagjainál (1926–27 és 1938–39)

Tőkés érdekeltség fajtája	1926–27			1938–39		
	Nemzetgyűlési képviselők	Felsőházi tagok	Összesen	Nemzetgyűlési képviselők	Felsőházi tagok	Összesen
Jegybank (MNB)	3	25	28	7	23	30
Állami intézetek (Posta-takarékpénztár, Pénzügyi Központ, Szavatossági Bank)	1	11	12	2	6	8
Záloglevél-intézetek	40	64	104	23	35	58
Részvényhitelbankok	55	88	143	31	50	81
Ipari és kereskedelmi részvénytársaságok	214	376	590	77	209	286
Biztosítók	16	26	42	14	41	55
Forgalmi vállalatok	17	32	49	10	16	26
Budapesti Tőzsde	1	–	1	1	5	6
Kereskedelmi kamarák	7	8	15	4	8	12
Tőkés és mezőgazdasági érdekképviseletek	34	44	78	58	59	117
Külföldi vállalatok	3	49	52	1	24	25
Összesen	391	723	1114	228	476	704

6. táblázat: Földbirtokkal rendelkezők megoszlása pártok szerint a képviselőházban (1926–27)

Párt neve	1926–27		
	Képviselők száma	Földbirtokkal rendelkezők száma	Arányuk (%)
Egységes Párt	168	72	43
Keresztény Gazdasági és Szociális Párt	32	6	19
Független Nemzeti Demokrata Párt	6	–	0
Fajvédő Párt (Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt)	4	2	50
Magyar Agrárpárt	3	3	100
Kispolgári Párt	1	–	0
Magyar Demokrata Párt	2	–	0
48-as Függetlenségi Párt	1	–	0
Szociáldemokrata Párt	14	2	14
Pártonkívüli	11	6	55
Összesen	242	91	38

7. táblázat: Tőkés pozícióval rendelkezők megoszlása pártok szerint a Képviselőházban (1926–27)

Párt neve	1926–27		
	Képviselők száma	Tőkés érdekeltséggel rendelkezők száma	Arány %
Egységes Párt	168	89	53
Keresztény Gazdasági és Szociális Párt	32	18	56
Független Nemzeti Demokrata Párt	6	2	33
Fajvédő Párt (Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt)	4	2	50
Magyar Agrárpárt	3	2	46
Kispolgári Párt	1	1	100
Magyar Demokrata Párt	2	–	0
48-as Függetlenségi Párt	1	–	0
Szociáldemokrata Párt	14	7	50
Pártonkívüli	11	7	64
Összesen	242	128	53

8. táblázat: Földbirtokkal rendelkezők megoszlása pártok szerint a Képviselőházban (1938–39)

Pártok neve	1938–39		
	Képviselők száma	Földbirtokkal rendelkezők száma	Arány (%)
Magyar Élet Pártja	179	55	31
Egyesült Magyar Párt	26	–	0
Magyarország Képviselők Parlamenti Klubja	10	–	0
Nyilaskeresztes Párt	26	4	15
Független Kisgazdapárt	14	6	43
Egyesült Nemzeti Szocialista Párt (Nyilaskeresztes Front)	11	2	18
Egyesült Keresztény Párt, Keresztény Gazdasági és Szociális Néppárt	8	3	37
Magyarországi Szociáldemokrata Párt	5	–	0
Polgári Szabadság Párt	5	1	20
Magyar Nemzeti Szocialista Földműves és Munkás Párt (Nyilaskeresztes Magyar Párt)	3	–	0
Keresztény Nemzeti Szociális Front	2	–	0
Népakarat Párt	1	–	0
Pártonkívüli	9	–	0
Összesen	299	71	24

9. táblázat: Tőkés pozícióval rendelkezők megoszlása
pártok szerint a Képviselőházban
(1938–39)

Pártok neve	1938–39		
	Képviselők száma	Tőkés érdekeltséggel rendelkezők száma	Arány %
Magyar Élet Pártja	179	79	44
Egyesült Magyar Párt	26	–	0
Magyarország Képviselők Parlamenti Klubja	10	–	0
Nyilaskeresztes Párt	26	4	15
Független Kisgazdapárt	14	3	21
Egyesült Nemzeti Szocialista Párt (Nyilaskeresztes Front)	11	3	27
Egyesült Keresztény Párt, Keresztény Gazdasági és Szociális Néppárt	8	5	63
Magyarországi Szociáldemokrata Párt	5	3	60
Polgári Szabadság Párt	5	2	40
Magyar Nemzeti Szocialista Földműves és Munkás Párt (Nyilaskeresztes Magyar Párt)	3	–	0
Keresztény Nemzeti Szociális Front	2	1	50
Népakarat Párt	1	–	0
Pártonkívüli	9	2	22
Összesen	299	102	34

10. táblázat: Földbirtokkal rendelkező képviselők száma és százalékos aránya
az Országgyűlés két házában (1926–27 és 1938–39)

Földbirtokkal rendelkezők	1926–27			1938–39		
	Összes létszám (fő)	Földbirtokkal rendelk. (fő)	Összes létszám – viszonyítva	Összes létszám (fő)	Földbirtokkal rendelk. (fő)	Összes létszám – viszonyítva
Nemzetgyűlési képviselők	242	91	37%	263	71	27%
Felsőházi tagok	236	112	47%	247	108	44%
Összesen	478	203	42%	510	179	35%

11. táblázat: Tőkés érdekeltséggel rendelkező képviselők száma és százalékos aránya
az Országgyűlés két házában (1926–27 és 1938–39)

Tőkés érdekeltséggel rendelkezők	1926–27			1938–39		
	Összes létszám (fő)	Tőkés érdekeltséggel rendelkezők (fő)	Összes létszám – viszonyítva	Összes létszám (fő)	Tőkés érdekeltséggel rendelkezők (fő)	Összes létszám – viszonyítva
Nemzetgyűlési képviselők	242	128	53%	263	102	39%
Felsőházi tagok	236	137	58%	247	122	49%
Összesen	478	265	55%	510	224	44%

12. táblázat: A betöltött tőkés pozíciók száma
az Országgyűlés két házának tagjainál
(1926–27 és 1938–39)

Betöltött tőkés pozíciók száma	1926–27		
	Nemzetgyűlési képviselők	Felsőházi tag	Összesen
	fő		
1	47	34	81
2	30	27	57
3	17	15	32
4	6	11	17
5	10	11	21
6	3	4	7
7	3	5	8
8	6	8	14
9	2	2	4
10	–	4	4
11	1	2	3
12	1	3	4
13	–	2	2
14	1	1	2
16	–	1	1
17	1	–	1
21	–	1	1
23	–	1	1
24	–	1	1
28	–	1	1
29	–	1	1
34	–	1	1
37	–	1	1
Összes pozíció száma	391	723	1114

Betöltött tőkés pozíciók száma	1938–39		
	Nemzetgy. képvis.	Felsőházi tag	Összesen
	fő		
1	54	43	97
2	16	24	40
3	19	11	30
4	4	11	15
5	3	7	10
6	2	2	4
7	2	8	10
8	–	2	5
9	–	–	–
10	–	2	2
11	–	1	1
12	1	1	2
13	–	1	1
14	–	1	1
15	–	2	2
16	1	–	1

Betöltött tőkés pozíciók száma	1938–39		
	Nemzetgy. képv.	Felsőházi tag	Összesen
	fő		
17	–	1	1
19	–	1	1
29	–	1	1
Összes pozíció száma	228	476	704

Irodalom

- Benkő Péter 1996. *A magyar népi mozgalom almanachja*. Bp.
- Beyme, von Klaus 1971. *Die politische elit in der Bundesrepublik Deutschland*. München.
- Bibó István 1986. Elit és szociális érzék. In: uő: *Válogatott tanulmányok 1: 1935–1944*. Bp. 226–241.
- Bottomore, T. H. 1964. *Elites and Society*. New York.
- Crewe, Ivor 1974. Introduction: Studying Elites in Britain, In: Crewe, I. (ed.): *Elites in Western democracy*. London
- Csurgó Bernadett–Kiss László 2002. Egyházi szerepek – politikai pozíciók. A két világháború közötti református elit történet-szociológiai vizsgálata. In: (Némedi D.–Szabari V. szerk.): *Kötő-jelek*. Bp. 85–115.
- Dornheim, Andreas 1990. Adel Selbstverständnis, Verhalten und Einfluß einer traditionellen Eliten. In: Wehling, Hans-Georg (red.): *Eliten in der Bundesrepublik Deutschland*. Stuttgart–Berlin–Köln. 142–163
- Dreitzel, Hans Peter 1962. *Elitebegriff und Sozialstruktur. Eine soziologische Begriffsanalyse*. Stuttgart.
- Endruweit, Günter 1979. Elitebegriffe in den Sozialwissenschaften. In: *Zeitschrift für Politik*, 26. 30–46.
- Endruweit, Günther 1986. *Elite und Entwicklung. Theorie und Empirie zum Einfluss von Eliten auf Entwicklungsprozesse*. Frankfurt am Main–Bern–New York.
- Felber, Wolfgang 1986. *Eliteforschung in der Bundesrepublik Deutschland. Analyse, Kritik, Alternativen*. Stuttgart.
- Ferdinándy Katalin 1995. Dualizmus kori elitiskolák. *Educatio* 4. 668–682.
- Gergely Jenő 1978. *A két világháború közötti egyházi elit társadalomtörténeti vizsgálatához*. (Módszertani megjegyzések). Kézirat.
- Gergely Jenő 1979. *Egyházi elit* (alfabetikus névsor). Kézirat.
- Gergely Jenő 1990. A katolikus egyházi elit Magyarországon 1919–1945. Részletek. *Műhely*, 5. 40–44.
- Gergely Jenő 1992. *A katolikus egyházi elit Magyarországon 1919–1945*. (Történeti elit-kutatások – Historical Elite Research.) Bp.
- Gergely Jenő 1995. A katolikus egyházi elit Magyarországon 1919–1944 között. In: Va-

luch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Bp. 388–399.

- Gergely Jenő 2007. Az egyházi elit 1919–1944. *Rubicon* 4–5. 32–39.
- Gudenus János–Szentirmai László 1989. *Összetört címerek. A magyar arisztokrácia sorsa és az 1945 utáni megpróbáltatások*. Bp.
- Gyáni Gábor 2001. Az elitek. In: Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. 2. jav. kiad. 221–257.
- Gyáni Gábor 2007. A felső 4000. A társadalmi hierarchia csúcsán. *Rubicon*, 4–5. 22–25.
- Higley, John–Lengyel György 2000. Introduction: Elite Configurations after State Socialism. In: Higley, John–Lengyel György (eds.): *Elites after State Socialism: Theories and Analysis*.
- Higley, John–Pakulski, Jan 1998. Elitelmélet a marxizmus után. *Századvég*, 9. 71–88.
- Hoffmann–Lange, Ursula 1992. *Eliten, Macht und Konflikt in der Bundesrepublik*. Op-laden.
- Hornvánszky Károlyné (szerk.) 1990. *Elitbibliográfia*. 2. köt. *Külföldi szakirodalom 1959–1989*. Bp. (Történeti elitkutatások.)
- Hornvánszky Károlyné (szerk.) 1991. *Elitbibliográfia*. 1/a köt. *Klasszikus elitteoretikusok*. Válogatás. Bp. (Történeti elitkutatások – Historical Elite Research.)
- Hornvánszky Károlyné (szerk.) 1992. *Elitbibliográfia*. 1/b köt. *Elitista és neolitista szociológusok*. Válogatás Bp.. (Történeti elitkutatások – Historical Elite Research.)
- Huszár Tibor 1989. *Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Bp.
- Huszár Tibor 2003. *Kádár János politikai életrajza 1957. november–1989. június*. 2. köt. Bp.
- Jaeggi, Urs 1960. *Die gesellschaftliche elite. Eine Studie zur Problem der sozialen Macht*. Bern–Stuttgart.
- Karády Viktor 1995. Az elitről és az elit kutatásának kérdéseiről a magyar társadalomtörténetben. *Sic itur ad astra*, 1/2. 130–143.
- Kiss József (főszerk.) 1992. *Az 1990-ben megválasztott országgyűlés almanachja*. Bp. (Országgyűlési almanach – Új sorozat I.)
- Kovács Gábor 1993. Elit, közösség és kizsákmányolás. In: Dénes I. Z. (szerk.): *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Pécs, Tanulmány Kiadó, 148–165.
- Kovács I. Gábor–Kende Gábor 2001. A tudáselit középiskolái. A két világháború közötti tudáselit középszintű iskoláztatása. *Korall*, 3–4. 170–187.
- Kovács I. Gábor–Kende Gábor 2006. Egyetemi tanárok rekrutációja a két világháború közötti Magyarországon. In: Kövér György (szerk.): *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Társadalomtörténeti tanulmányok. Bp., 417–506.
- Kovács I. Gábor 1978. *A tudáselit Magyarországon a két világháború között*. (Intézményi szerkezet, pozíciók és személyek két időmetszetben). Kézirat.
- Lakatos Ernő 1942. *A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918*. Társadalomtörténeti tanulmány. Bp.
- Lengyel György 1978. *Megjegyzések a két világháború közötti magyar gazdasági elit kutatásához*. (Módszertani előtanulmány). Kézirat.

- Lengyel György 1982. *Gazdasági elit*. MTA Szociológiai Kutatóintézet. Értékszociológiai és Társadalomtudományi Elemzések Műhelye, Bp.
- Lengyel György 1983. *Rekrutáció és képzettség: a magyar gazdasági elit néhány vonása a 19–20. században. Kísérlet egy lexikális forrás szociológiai elemzésére*. Kézirat.
- Lengyel György 1986. Die ungarische Wirtschaftselite im 19. und zum Anfang des 20. Jahrhunderts: Lebensbahnen der Generationen. In: Bácskai V. (ed.): *Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa*. Bp.
- Lengyel György 1989. *Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében*. Bp.
- Lengyel György 1990. *A magyar gazdasági elit összetételének alakulása a 19. században és a 20. század első felében*. Kandidátusi értekezés. Kézirat.
- Lengyel György 1993. *A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között*. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Bp.
- M. Kiss Sándor–Tóth Pál Péter 1985. *A Horthy-rendszer antielitjének történetiszociológiai vizsgálata*. (Kutatási terv). Kézirat.
- Márkus László 1965. A Horthy-rendszer uralkodói elitjének jellegéről. *Történelmi Szemle*, VIII. évf. 4. 449–468.
- Nagy Péter Tibor 2007. Társadalmilag kanonizált elitek a 19–20. században. *Iskolakultúra*, 8. 12–21.
- Nagy Péter Tibor 2010. Az iskolai elitek és iskolázott elitek kutatása. In: uő: *Utak felfelé. Oktatás és társadalmi mobilitás a 19–20. századi Magyarországon*. Bp. 20–35.
- Némédi Dénes–Kovács I. Gábor 1978. Az „értelmiségi elitről”. Kézirat.
- Némédi Dénes 1978. *Osztály, elit, hatalom*. (Megjegyzések egy történeti elitkutatás kapcsán.) Kézirat.
- Némédi Dénes 1980 k. *Elit*. Egy tervezett politikatudományi kézikönyvbe készített szócikk. Kézirat. 1–11.
- Poulantzas, Nicos 1975. *Politische Macht und gesellschaftliche Klassen*. Frankfurt a. M.
- Ránki György 1962. Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéséhez az 1920-as évek elején. *Történelmi Szemle*, 3–4. 353–369.
- Rein, G. A. (hrsg.) 1957. *Führungsschicht und Eliteproblem. Konferenz der Ranke Gesellschaft Vereinigung für Geschichte im öffentlichen Leben*. Frankfurt a. M.–Berlin–Bonn. (Jahrbuch der Ranke Gesellschaft 3.)
- Rudai Rezső 1936. *A politikai ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861–1935)*. Bp.
- Schwarz Gyula 1889. *Adalék a magyar állampolgári társadalom egységes természetének elméletéhez*. Bp.
- Sipos Péter–Stier Miklós–Vida István 1967. Változások a kormánypárt parlamenti képviselőjének összetételében 1931–1939. *Századok*, 3–4. 602–620.
- Sipos Péter–Vida István 1978. *A két háború közötti kormányzó politikai elit társadalomtörténeti vizsgálata*. (Módszertani tanulmány) Kézirat.
- Sipos Péter–Vida István (összeáll.) 1980. *A horthysta kormányzó elit tagjai 1926/27, 1938/39*. Kézirat.
- Stanworth, Philip–Giddens, Anthony (eds.) 1974. *Elites and Power in British Society*. London, Cambridge University Press.

- Stier Miklós 1983. Uralkodó elit, kormányzati hatalom – kormányzórétteg a Horthy-korszakban. *Századok*, 2. 434–444.
- Szakály Sándor 1983. A második világháborús magyar katonai felső vezetés összetétele. Tények, adatok. *Valóság*, 8. 78–81.
- Szakály Sándor 1984. Az ellenforradalmi Magyarország (1919–1944) hadseregének felső vezetése. Történelmi – statisztikai tanulmány a katonai elitről. *Hadtörténeti Közlemények*, 1. 34–71.
- Szakály Sándor 1987. *A magyar katonai elit 1938–1945*. Bp.
- Szakály Sándor 1988 (?) *A katonai elit az ellenforradalmi Magyarországon*. Kézirat.
- Szakály Sándor 1989. A magyar katonai felső vezetés társadalmi és anyagi helyzete 1919–1945. In: Hajdu Tibor (szerk.): *A magyar katonatiszt (1848–1945)*. Bp. 85–112.
- Szakály Sándor 2001. *A magyar katonai felső vezetés 1938–1945*. Lexikon és adattár. Bp.
- Vargyai Gyula 1978. *A magyar katonai elit, helye és funkciói a kormányzó elitben 1919–1945*. (Előtanulmány.) Kézirat.
- Vargyai Gyula 1983. *A hadsereg politikai funkciói Magyarországon a harmincas években*. Bp.
- Vida István–Vörös Vince (szerk.) 1991. *A Független Kisgazdapárt képviselői 1944–1949*. Életrajzi lexikon. Bp., ELTE (Történeti elitkutatások.)
- Vida István (főszerk.) 1994. *Ideiglenes Nemzetgyűlés almanachja 1944. december 21.–1945. november 29.* Bp. (Országgyűlési almanach – Történeti sorozat I.)
- Vida István (főszerk.) 1999. *Nemzetgyűlés almanachja 1945. november 29.–1947. július 25.* Bp. (Országgyűlési almanach – Történeti sorozat II.)
- Weis István 1930. *A mai magyar társadalom*. Bp. (A Magyar Szemle könyvei 2.)
- Weis István 1942. *Hazánk társadalomrajza*. Bp. (Nemzetnevelők könyvtára.)
- Werner, Karl Ferdinand 1994. Adel – „Mehrzweck-Elite” vor der Moderne? In: Hudemann, Rainer–Soutou, Georges-Henri (Hrsg.): *Eliten in Deutschland und Frankreich im 19. und 20. Jahrhundert. Strukturen und Beziehungen*. Band 1. München. 17–32.
- Weselowski, Włodzimierz 1963. *Klasa panucza i elita wladzy*. Studia Socjologiczne 3. sz. Az uralkodó osztály és az uralkodó elit problematikája. Országos Fordító Iroda Figyelő Szolgálat. Kézirat Gyanánt – Kizárólag belső használatra 9294.
- Zapf, Wolfgang 1965. *Wandlungen der deutschen Elite. Ein Zirkulationsmodell deutscher Führungsgruppen 1919–1961*. München.

A FALUSI ÉRTELMISSÉG SZÁRMAZÁSA ÉS SZEREPEI

Papok, tanítók, jegyzők és gazdatisztek Tiszaeszláron
a XIX. század második felében

A falusi értelmiség témája méltatlanul elhanyagolt területe a társadalomtörténetnek, s szorosabban véve az értelmiségtörténetnek. Pedig nem mondható, hogy struktúratörténeti szempontból nehéz a számbavétel. Hiszen elegendő csak a választójogi névjegyzékekre gondolnunk, s az 1848: V. tc. alapján könnyen megállapítható akár országosan, akár egy-egy településen, hogy ki tekinthető annak. Igaz, aki megfelelő föld- vagy házvagyonnal, jövedelemmel rendelkezett, az nem okvetlenül az értelmiségi cenzus alapján vétetett fel a választói névjegyzékbe. Az sem kizárt, hogy a választói névjegyzékben a foglalkozás feltüntetésének egyik oka épp az értelmiségi képzettség megállapítása volt.

Tiszaeszláron az 1848-as választói névjegyzék 9 főt tartalmazott értelmiségi jogcímen: a katolikus plébánost, a református lelkészt, három tanítót (a felekezeti tanítók közül a református leányoknak külön rectoruk volt), a jegyzőt, valamint egy kasznárt (akit, habozva a jogcímek között, egyúttal régi jogon is számba vettek), egy számtartót és egy ispánt.¹ Íme a falusi intelligencia.² Vári András egyenesen úgy látja, hogy a gazdatiszteket megyei döntések sorával már a reformkorban bevették ugyan a honoráciorok közé, ám a „honorácior»rendet« végül is az 1848. évi V. tc., a választójogi törvény rendelkezései hozták létre országosan egységesen».³ Vagyis az értelmiség az utolsó lehetséges pillanatban vált renddé, ami egyben a történelmi-szociológiai rendiség kihunyásának időpontja is volt. Gramsci alapján viszont úgy fogalmazhatnánk, hogy ebben az összeírásban együtt bukkannak fel a „hagyományos” értelmiségi kategóriák, illetve a gazdasági termelés csoportképző funkciójából kinőtt „szerves” értelmiség típusa (jelen esetben a nagybirtokhoz kötődő gazdatiszti réteg).⁴ Mondhatnánk, egyszerre lehetünk tanúi egy történelmi-szociológiai rend elvetelésének és egy választójogi osztály születésének.

Ha azonban a későbbi évek választói névjegyzékére pillantunk, akkor ez a „kettős” összetétel már távolról sem olyan magától értetődő. Az 1865-ben, 1869-ben és 1875-ben készült választói névjegyzékekről ugyanis hiányoznak a gazdatisztek, s csak a papok,

¹ Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltár (SZSZBML) IV. B. 105. Törvénytörvényi iratok, 1. d. (1848); IV. B. 102. Központi Bizottmány iratai, 5. d. 48. cs. 619.

² Hogy ez a szortiment nem volt magától értetődő, arra Vörös Károly utal, amikor kijelenti, hogy csak a gazdatisztek országos tiltakozó akciójának hatására s Szemere Bertalan belügyminiszter külön rendeletére ismerték el, hogy a gazdatiszteknek is jár az értelmiségi választójog. Vörös Károly: A modern értelmiség kezdetei Magyarországon. In: uő: *Hétköznapiak a polgári Magyarországon*. Bp., 1977. 33.

³ Vári András: *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898*. Bp., 2009. 118.

⁴ Gramsci, Antonio: Az értelmiség kialakulása. In: uő: *Filozófiai írások*. (Ford. Rozsnyai Ervin). H. n. 1970. 271–276.

tanítók és jegyzők kerültek értelmiségiként számbavételre.⁵ Igaz, a korábbi kasznár, aki közben egy időre a jegyzői tisztelet is betöltötte, 1865-ben 100 forint jövedelem után került a listára, s nem értelmiségiként. Ugyancsak igazolták az egyik katolikus nagybérű gazdatisztjének választójogát 1869-ben, ám régi jogon, s nem értelmiségiként. A falusi intelligencia ebben az időben látszólag az „örök” értelmiségi funkciókra szűkült. Hogy aztán az 1882-es újabb választói jegyzékben 9 fős létszámmal ismét helyreálljon a funkcionális kettősség: a 2 lelkészből, 3 tanítóból és 1 jegyzőből álló társaság kiegészüljön a 3 gazdatiszttel.⁶ A közben megtett kitérő után, amely fakadhatott mind a választójog helyi értelmezéséből, mind a falu határában közben tért nyelő bérleti gazdálkodásból, a helyi intelligencia története visszazökkent a korábbi, mondjuk így, '48-as kerékvágásba.

Nem ez volt azonban az egyetlen változás, amelyet az eszlári értelmiség alakulásában megfigyelhetünk. 1865-től ugyanis a választói névjegyzék nemcsak a foglalkozást, de az életkort is feltüntetette. Ebből az is megállapítható, hogy a hatvanas évek értelmiségében még egy 50 év fölötti generáció dominált: a katolikus lelkész 56, a református tanító 55 évesnek mondta magát, s a jegyzői funkciót pedig, átmenetileg, egy 68 éves ügyvéd töltötte be. Ehhez képest 1869-re szinte teljes generációváltás ment végbe soraikban: Csizsár Soma, az új református lelkész számított közöttük a rangidősnek a maga 35 évével, a katolikus plébános, Ferenczy Bertalan 29 éves volt, ugyanennyi esztendőzt számlált a jegyző, Kovács Pál, a tanítók pedig 27, illetve 26 évesnek mondták magukat. 1875-re a két lelkész kivételével az egész társaság kicserélődött, s ekkor immár harmincasként dominált a fiatalos évjárat. 1882-re pedig újabb szinte teljes örségváltás következett be (1875-ből egyedül a belfalusi református tanító, az ekkor már 41 éves Várkonyi Ferenc maradt a posztján). Az új katolikus lelkész, Adamovics József 39, a református prédikátor, Láposy János 34 éves volt, a jegyző, Gunya Sándor mindössze 29, a két új tanító, Bóta Kálmán és Pásztor József pedig, 26, illetve 27 évesen nemrég kerültek állásba. A gazdatisztek között negyvenes, harmincas és húszas éveiket taposók egyaránt előfordultak.

Ha a választói névjegyzék adatait összekapcsoljuk egyéb forrásokkal, a megyei alispáni iratokkal, egyházlátogatási és presbiteri jegyzőkönyvekkel, schematizmusokkal, s ami a legfontosabb, az anyakönyvekkel, akkor nemcsak a négy időmetszetre korlátozhatjuk megfigyeléseinket, hanem a származásra, szolgálati időre, helyben maradásra, illetve az életpálya további alakulására is vethetünk egy pillantást. Természetesen nem mindenki esetében, hiszen, mint már fentebb látható volt, s most újra megerősítést nyert, a falusi értelmiség egyik legfőbb jellemzője épp erős térbeli mobilitása, s ami ezzel együtt jár: rendkívüli változékonysága volt. A XIX. század harmadik negyedében nincs is esélye a „hagyományosságba” való belekövülésre.

1. táblázat: A tiszaeszlári honoráciorértelmiség származása

	Szolgalat	Születési hely	Születés	Halál	Későbbi pálya
<i>Református lelkészek</i>					
Nagy Károly	1846–58				Józsa (lévita)
Borus Lajos	1858–59	Debrecen (Hajdú)	1831 k.		Tiszaeszlák (lelkész)

⁵ SZSZBML IV. B. 254. Központi Választmány iratai, 1. d. (1865); IV. B. 254. 6. k. (1869); IV. B. 403. Központi Választmány iratai, 87. cs. (1875)

⁶ SZSZBML IV. B. 411. Alispáni iratok, 113. d. I. 248/ 1883

	Szolgalat	Születési hely	Születés	Halál	Későbbi pálya
Pákozdi Lajos	1859–61	Szikszó (Abaúj-Torna)	1833 k.		Hajdúnánás (lelkész)
Sáfrány Zsigmond	1861–66	Tiszadob (Szabolcs)	1838 k.		Téglás (lelkész)
Csiszár Soma	1866–78	Vatta (Borsod)	1833		„papi pályáról lelép”
Láposy János	1878– 1902	Debrecen (Hajdú)	1848	TE, 1902	
Református tanítók					
Beksi Varga Ferenc	1848				
Erdős Sámuel	1852–	Taktaszada (Zemplén)	1814	TE, 1875	
Kapitány Lajos	1855		1821 k.		
Győri József	1868–69	Hódmezővásárhely (Csongrád)	1842 k.		
Janthó Gyula	1873	Tállya (Zemplén)	1847		
Hollós János	1873	Kazinc (Borsod)	1846		
Várkonyi Ferenc	1874–90	Tiszaladány (Szabolcs)	1839		Püspökladány (rek- tor)
Kovács F. István	1874–81		1847		
Pásztor József	1881–92	Tiszaeszlár (Szabolcs)	1853	TE, 1901	
Igó Lajos	1892–98	Hanva (Gömör-Kishont)	1865		Geszt (Borsod)
Katolikus lelkészek:					
Szinay József	1845–66	Mezőtárkány (Heves)	1817		
Ferenczy Bertalan	1866–78	Nagykálló (Szabolcs)	1841	1914	Nagykálló (alesperes)
Adamovics József	1878–87	Hídvég (Zemplén)	1845	TE, 1887	
Oldall Ödön Jenő	1887–	Nagykát (Pest- Pilis-Solt-Kiskun)	1856 k.		
Katolikus tanítók:					
Skody Mihály	1874–81	Patak (Zemplén)	1839 k.	TE, 1881	
Bóta Kálmán	1882–	Gyöngyöshalász (Heves)	1859 k.		
Jegyzők:					
Valent Mihály Ns	1848		1791 k.		
Bagdy István Ns	1850–52	Büdszentmihály (Szabolcs)	1811 k.		kasznár (1848), majd: Rakamaz, jegyző
Kürthy Menyhért	–1864				
Nagy Sámuel	1865		1797 k.		
Kovács Pál	–1872				
Héry János	1872–	Rakamaz (Szabolcs)	1823 v. 1845?	TE, 1887	
Gunya Sándor	1877–		1853	TE, 1928	
Gazdatisztek:					
Takáts Mihály	1848	Sárvár (Vas)	1796 k.	TE, 1851	Számtartó
Renn István	1869		1814 k.		Gräff bérlő nemes tisztartója
Básthy László	1882		1837 k.		
Liptay Ferdinánd	1882		1847 k.		
Liptay Jenő	1882	Vencsellő (Szabolcs)	1858	Nyíregy- háza, 1934	

Az első, ami szembeötlő: az értelmiség falun kívülről jövő rekrutációja. A falu ugyanis nem termelte ki saját honorációrelitjét: a papok, a tanítók, a jegyzők a XIX. század közepén-második felében általában máshonnan érkeztek. Az, hogy a honorációrcsoportban igen magas volt a fluktuáció, részben ok is volt, részben pedig következmény. A tanítókkal előfordult, hogy alkalmatlanság miatt kellett megszabadulni tőlük.⁷ A jegyzők között volt, akit sikkasztás miatt tartóztattak le, s ezért kellett távoznia posztjáról,⁸ de olyan is akadt, aki adósságai elől családostul megszökött. A görög katolikus Kovács Pál, aki mellesleg a postamesteri tisztet is betöltötte, 1872 elején, miután fél éves Geyza nevű fiát eltemette, viharos gyorsasággal Pestre távozott.⁹ Különösen konfliktusosokkal telnek mutatkozott a református hívek és lelképásztoraik viszonya: előbb az ötvenes években a székes Nagy Károlyt, majd a hetvenes években az erőszakoskodó Csiszár Somát üldözték el hosszú vizálkodás után a faluból.¹⁰

Természetes mozgásnak tekinthető, ha valaki jobban jövedelmező, magasabb stallum reményében távozott más helységbe. A lelkészek és tanítók minden bizonnyal ezért választottak népesebb egyházközségeket (Tiszalök, Hajdúnánás, Téglás, Nagykálló, Püspökladány), miközben azért a környéken maradtak.

Megjelent azonban a tartósan helyben maradó, sőt ide temetkező értelmiségi típusa is. A hetvenes évek végén idekerült lelkészek halálukig itt szolgáltak, s szintén meggyökereszt Esláron a szintén ebben az időben kinevezett jegyző is. Ugyanakkor a bevett értelmiségi stratégiát követve máshonnan hoztak maguknak rangjukhoz illő feleséget. Láposy János református lelkész a megyeszerte ágas-bogas nemes Jármay családba, Gunya Sándor jegyző pedig a jómódú Hvezda családba nősült.¹¹ Ritkán fordult elő, hogy az idevetődött értelmiségi helyben nősült, ám ha elkerült innen, magával vitte idevalósi feleségét. Az eredetileg büdszentmihályi Bagdy István, az 1848-as nemes kasznár kétszer is helybeli taksás nemes leányt vett feleségül, végül Rakamazon lett jegyző. A Taktavidekről ideszakadt református tanító, Erdős Soma viszont egy a távoli Vas megyéből ideszarmazott (mellesleg katolikus) számtartó-özvegyet tüntetett ki kegyeivel, míg Tiszaesz-

⁷ Janthó Gyula tanító például a vizitáció idején sem tartózkodott az iskolában, s a bizottság kénytelen volt megállapítani, hogy ennek oka nem annyira betegsége, mint inkább ittassága. Kövér György: A lelképásztor és a nyája. Csiszár Soma tiszteletes „többrendbeli vizálkodása” az eszlári hívekkel. In: *Parasztok és polgárok*. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára. (Szerk. Czoch Gábor–Horváth Gergely Krisztián–Pozsgai Péter) Bp., 2008. 361–362.

⁸ SZSZBML IV. B. 255. b. Alispáni iratok. 112. d. 694/ 867. Kürthy Menyhért jegyzőt 505 forint elszakasztása miatt tartóztatták le. Szilágy József BM államtitkár – Szabolcs megye (1867. jún. 2.)

⁹ SZSZBML IV. B. 411. Alispáni iratok. 1. d. 101/ 872. „...magány adóssága annyi lévén volt jegyző Kovács Pálnak, hogy abból kigázolnia nehéz lett, miután egyszer megtámadtatott hitelezői által, tehát hátrahagyva ingó s ingatlan vagyonát az adósság fedezésére... eltávoznia szó nélkül tanácsosabbnak tartotta, miután szó beszéd szerint ottani lakosok, hibásan kezébe adva, némely... fizetéseket, [melyeket] nem adott volna be a m. kir. adóhivatalhoz a kincstári pénztárba...” Dobozy Ferenc szolgabíró – Bónis Barnabás alispánnak (1872. febr. 27.)

¹⁰ Kövér: *A lelképásztor*, 2008. 354–374.

¹¹ Láposy 1888-ban vette feleségül Jármay Ilonát, Jármay Jenő felsődadai járási szolgabíró és Zoltán Katalin Laskodon született, majd Gáván lakó leányát. TIRELI. 8. d. 24. 383. TE. A házasságkötésre nem Esláron került sor, de az első gyermek születése már itt történt. MOL Mikrofilmár, A 900 (1883. márc. 2.) Gunya Sándorné Hvezda Emma 1914-ben, 51 éves korában hunyt el, az ckkori anyakönyvi bejegyzés szerint szülei néhai Hvezda János és néhai László Jozefa voltak. SZSZBML, XXXIII. 1. Anyakönyvi másodpéldányok.

láron nyugdíjasként halálozott el (közben egy ideig betöltötte a falu bírja posztját). Az értelmiség többsége azonban máshonnan és magasabb rangú asszonyt hozott magának.

Ami a forrásvidékeket illeti, itt is elsősorban Szabolcs megye, utána pedig Zemplén, Borsod, Heves, s tágabb értelemben az egész Északkelet-Magyarország jött számításba, bár ez nemcsak a születési helyhez, hanem a képzési intézményekhez is kötődött (Sárospatak, Debrecen, Eger, Kassa). Elvértve egy-egy távolabbi illetőségű személy is idevetődött. A szabolcsi helyismeret azonban mindenképpen előnyt jelenthetett, bár szinte senki sem a szülőfalujába került vissza. Ebben természetesen akár az egyházak, akár a megye tudatos stratégiáját is fellelhetjük.

Aligha tekinthetjük véletlennek, hogy a korszak közepén bukkant fel az első olyan református tanító, aki Eszlárról származott vissza szűkebb pátriájába. Pályáját éppen azért, mivel egy születőben levő modell hordozója, érdemes önmagában is szemügyre vennünk.

Pásztor József 1853. március 8-án született, azonos nevű féltelkes jobbágy apa és Csuhá Mária házasságából. A szülők 1841-es házasságkötése előtt a nagyfalusi cseléd-származású anya Géresi István tanító szobalánya volt. Az apát, aki a református egyházban presbiteri tiszteletet is betöltött, 1855-ben, 40 éves korában a faluban elsőként vitte el a kolera. Az özvegyet azután a szintén özvegyült öcs, az eredetileg szintén féltelkes Pásztor Benjámin vette 1860-ban feleségül.¹² Az így egyesült vagyoni erővel Pásztor Benjámin az 1865-ös választási névjegyzékbe már egésztelkesként iratkozhatott fel (ez volt a második legnagyobb paraszti birtok a faluban),¹³ azonban őt is megölte 1871-ben, 52 éves korában a tüdővész.

Pásztor József elemi tanulmányait az ófalusi iskolában kezdte meg, az imént említett Erdős Soma tanító előtt járta ki az alsóbb osztályokat. 1861 és 1863 között jó, igyekező és jeles minősítéseket kapott. A matrikulában atyaként mindenütt gyámja, Pásztor Benjámin szerepelt.¹⁴ Az 1866/67-es tanévben már Sárospatakon találjuk, rögtön jeles, dicséretes osztályzatokkal. Osztálytársai között még három eszlári bukkant fel: a taksás nemes családból származó Farkas József (*1852), valamint a korány elhunyt kovács fia, Somogyi Mihály (*1851). (Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy ebbe a gimnáziumi osztályba járt a tiszaezlári ügy későbbi vizsgálóbírója, Bary József is, bár ennek mostani történetünk szempontjából nincs jelentősége.)¹⁵ Pásztor József Patakon végezte a negyedik gimnáziumi osztályt, s innen kelt tanítóképezdei bizonyítványa is 1873-ban, tanítói oklevelét viszont 1875-ben Máramaroszigeten kapta kézhez. 1873 és 1876 között a kisvárdai egyházi iskolában, 1877 és 1881 között Ibrányban tanítóskodott (mindkettő Szabolcs megye). 1881 őszén nyerte el Tiszaeszlár-Újfaluban a református iskola tanítói állását.¹⁶ Özvegyülése után második házastársként első felesége testvérét, a kisvárdai Puskás Máriát vette el 1887-ben. 1892 nyarán betegség miatt lemondott állásáról, azonban hamarosan a falu bírja székében találjuk. Anyját alig két évvel élte túl, 1901-ben, 47 éves

¹² Magyar Országos Levéltár (MOL) Mikrofilmár, A 2568 TE Ref anyakönyvek.

¹³ SZSZBML IV. B. 254. 1. d. (1865)

¹⁴ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen (TiREL) I. 28. h. Alsószabolcs-Hajdúvidéki egyházmegye, Iskolai névsorok, 7–9.

¹⁵ Tiszáninnen Református Egyházkerület Levéltára, Sárospatak (TiREL) K. f. I. 26. (1866/67); I. 30 (1868/69); I. 31. (1869/1870)

¹⁶ TiREL I. 28. d. 24. Esperesi napló, 1881. szept. 30.

korában vele is a gümőkör végzett, mint nevelőapjával.¹⁷ Ami az értelmiség utánpótlását illeti, éppen a szülőfalujába visszatérő tanító és a község lakói részéről a maguk fajtájába vetett bizalom mutatkozott a korszak új fejleményének. Nyitás és zárás.

Még mielőtt azt hinnénk, az értelmiségi hivatások képviselőit csak a választójogi szabályozás, illetve az utókor társadalomkutató buzgalma sorolja közös csoportba, érdemes belehallgatnunk a korszak helyi diskurzusaiba, azokból is leginkább a konfliktusos helyzetek lenyomataiba.

1884-ben híveinek egy csoportja bepanaszolta Adamovics József római katolikus tiszteletendőt az egri érseknél.¹⁸ A vádak meglehetősen szokványosok voltak: a lelkes gyakori ittassága, méltatlan és sértő beszéd a szószéken, névnap muzeizálás március 19-én, böjtidőben stb. A vádirathoz szóban hozzáfűzve még azt is sérelmezték, hogy a tiszteletes „stola és párbér” címen többet szed tőlük, mint a Kállay-féle pusztákon előktől, akik csak feleannyit fizetnek.

Adamovics József (1845–1887) – mint láttuk – 1878-ban került a községbe.¹⁹ Mint a kassai katolikus gimnázium matrikulából kiderül 1845-ben született Sajóhidvégen, ahol atyja jegyzői tiszteletet töltött be.²⁰ Az V–VI. osztályt végezte Kassán. 1869-ben Egerben szentelték pappá.²¹ Rövidebb-hosszabb ideig Egerszalókon, Gyöngyöshalászon (1870–1872), Harsányban, Diósgyőrből, Szentistvánban és Füzesabonyban (1874–1878) káplánkodott, mielőtt végleges helyére, Eszlárra került volna. Gyöngyöshalászon főnökével, Deme József plébánossal, pontosabban annak háza népével keveredett konfliktusba, s ezért kérte áthelyezését.²² Diósgyőrből viszont orvosi igazolással kellett pihenésre vonulnia. A tüdőgyulladásból felépülve is fokozott gyengeség maradt vissza nála. „Hosszabb kivált hangosabb beszéd, éneklés, vagy test nagyobb mozgása után, be szokott állani makacs alig csillapítható köhögés, vér köpéssel” – írta az orvosa, s ennek eredetét a „múlt időkben” s Adamovics „szenvedő alkataiban” vélte felfedezni.²³ A betegségből azonban nemcsak tünetek, hanem adósságok is visszamaradtak, amelyek fedezéséhez a káplán érsekétől kért és kapott segítséget. A kegyúri nominálás után érseki kinevezése Eszlárra 1878. szeptember 10-én kelt. Az érsek azonban továbbra is rajta tartotta a szemét, már amennyiben a rakamazi alesperestől kért „életmódjára” és „lelkészi működésére” vonatkozóan jelentést.²⁴ Még a nyolcvanas évek elején is új embernek számított a faluban. 1884 tavaszán 22 oldalas, terjedelmes válasszal igyekezett megfelelni az ellene intézett 5 oldalas vádiratra. S egyúttal egy egész (a volt görög katolikus bíró által vezetett) összeesküvést ka-

¹⁷ SZSZBML, XXXIII. 1. Anyakönyvi másodpéldányok.

¹⁸ Egri Főegyházmegyei Levéltár (EFL) Acta Personalia 1460/ 1884.

¹⁹ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. I. Bp., 1891. 66.

²⁰ Statny Archiv v Košiciach (SAK) Hlavné Gymnázium Premonštrátov v Košiciach (HGP – K), L.sz. 200–207. 1861/62-ben az ötödik osztály diákjaként bukkan fel Kassán. Bátyja, Adamovics István is itt tanul ekkor, a hetedik osztályban. A gimnáziumi anyakönyv szerint 1845. aug. 12-én született. Gulyás Pál úgy tudja, hogy május 28-án. Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái*. I. Bp., 1939. 122.

²¹ EFL Acta personalia, ad 1090/1869 (Eger, 1869. júl. 31.)

²² EFL Acta personalia, 867/ 1872 (Gyöngyöshalász, 1872. jún. 14.)

²³ EFL Acta personalia, 717/ 1873 Dr. Fere János, m. kir. bányáigazg. főorvos (Diósgyőr, 1872. dec. 3.)

²⁴ EFL Acta personalia, 2074/ 1880. Fekete Mátyás rakamazi alesperes plébános „józan példás életűnek” tapasztalta, csak annyit jegyzett meg, hogy a parókia átvételekor „elődjével nem könnyen tudott megosztozni”. (Rakamaz, 1880. aug. 10.)

nyarított a panasz mögé, ellenfelei jellemzésével együtt. Az utókor szerencséjére jóval többet teregetett ki a konfliktusokból, mint amennyit a panaszosok egyáltalán felhánytorgattak. Az igazi konkrét ok az izgatásra nem is szerepelt Adamovics szerint a vádiratban. A „szenvedő alkatú” lelkész rabulisztikájának gyöngyszemei közül egyet idézve: „melyik jócselekedetéért kövezték meg lelki pásztorotokat?”. Az ok ugyanis szerintem nem más, mint „hívei javának és Isten dicsőségének előmozdítására irányzott buzgalma”. Prózáiban szólva: a templomi székek felújítása céljából a katolikus temető öreg akácfait a káplán értékesítette. Az ezt követő „bujtogatásokra” válaszul került sor 1884. február 17-én az ostromozó szószerzők beszédre, amelynek legszérelmezettebb pontja a lelkész utólagos elenirata szerint így hangzott: „minél koszosabb a malac, annál jobban nyihelődzik”.²⁵ Ez a konfliktus azzal érte el tetőpontját, hogy este a hívek egy csoportja nem éppen baráti látogatást tett a parókia. Hogy mi történt, azt érdemes a panaszlók és a lelkész szájából is meghallgatnunk: „Mi 12keten az egész katolikus[s]ág nevében elmentünk a parokhiára. Azon szoba ajtaján, ahol Láposi János helybeli református lelk[s]szel beszélgetett, bekopogtunk, beeresztő szót nyertünk, bementünk szokásos szószerint dicsérteség[!] az ur Jézus név[v]el tisztelegtünk, er[r]e lelkipásztorunkul a mindörök[k]é ámen helyet[t] azon szavakat nyertük méregbűl kiáltva, kiki Judások jön[n]ek, mint rablók, ruhánkat megfogva, az szoba ajtaját végre kivágva egyik társunkat öltre fogva kidobni akarta, mi aszt kidobni igaz nem engedtük, hanem kértük, hogy ne dühösködjék, amire osztán kezdett engesztelődni, de az kértelt szóra ismét ben[n]ünket elnevezet[t] marhának, ökörnek. Látván aszt kérésünknek hely nem adatik, távoztunk on[n]ét, gondolva ar[r]a, hogy talán most is borus, mint más[s]szor...”[sic!]²⁶

Ha már itt tartunk, érdemes közbeszúrunk, hogy míg Adamovics a Felvidék felől érkezett Eszlárra, addig a vasárnap ökumenikusan éppen nála kvaterkázó református lelkész, Láposy János a kálvinista Rómából. Mindketten 1878-ban egy új generáció képviselőiként léptek a színre, még ha Láposy egy kicsit fiatalabb volt is. 1848 augusztusában Debrecenben, a Csapó utcában látta meg a napvilágot.²⁷ Apjának foglalkozását a születési anyakönyv nem jelöli, de a debreceni kollégiumi matrikula Láposi [sic!] Lajos debreceni orvosnak tudja, majd vámospércsi sebésznek.²⁸ Tudomásunk van továbbá egy Láposy Lajos nevű budapesti borkereskedőről is, aki Láposy János egyik fiának

²⁵ A március 1-jei panaszlevél az ominózus szavakat így tartalmazta: „ó ti nyomorult szegény nép, mit nyihelődöl mint a koszos malac, mennél koszosabb, annál jobban vakaródzik stb.” A beszéd eredetinek mondott fogalmazványában, amelyet a tiszteletes átadott a vizsgálatkor, már a malac sem fordult elő a hasonlatban: „...vagy csak mint a magyar közmondás mondja minél koszosabb vagy annál jobban nyihelődöl!”

²⁶ EFL, Acta Personalia 1460/1884. (1884. márc. 1.)

²⁷ MOL A 2186 Debrecen, ref. ak. 868. 1848. aug. 3-án keresztelték. Apja Láposi Lajos, anyja Dusóczki Anna. Herpay a „nem igazolt és kétes (dubiózus) nemesek” között említi egy József nevű ügyvédet, aki 1842-ben költözött be Karcagról; valamint György özvegyét és Lajost az 1847. és 1850. évi összeírások szerint. Herpay Gábor: *Nemes családok Debrecenben*. Debrecen, 1925. 88.

²⁸ TIREL II. 7. f. I. II. A. I. 38. A gimnázium tanuló ifjúságának teljes névsora az 1861/2. isk. év kezdetén. A IV. osztályban 30. Láposi János h[elv.] h[itv.], apja Láposi Lajos orvos, tandíjfizető.; uo. II. 1. c. 50. Főiskolai osztályzatok sorjegyzéke, Akadémiai képezde 1864–65. Bölcséleti szak I. év. 59. Láposi János, 16 é. atyja: Lajos, sebész, Vámospércs, jótéteményezett. A VI. gimnáziumi osztály után először bölcsészetre járt, majd 1867/68-ban már a „hittant Iső évre hallgatók” között találjuk, ahol 1869/70-ben a harmadik éven fordul elő a neve utoljára.

lett a keresztpaja később.²⁹ Lehet, hogy testvér, de ez mindenképpen jelzi, hogy a család tagjai a protestáns etika jegyében nem idegenkedtek a merkantil foglalkozásoktól. Nem tudjuk a fiatal református lelkész életének minden állomását rekonstruálni, de az biztos, hogy debreceni tanulmányai befejeztével 1875–76-ban Földesen volt segédlelkész.³⁰

Visszatérve Adamovics estvéli „megtámadtatásának” történetére, az a lelkész leírásában így hangzott: „...alkonyatkor, midőn az ellicitált fa árával ép[p]en két kurátorral a számadást bevégeztem, s midőn a református tiszteletessel Láposy János urral beszélgettem, hihetőleg felpálkázva, mert a pálinka szaga csak úgy dőlt belőlük, bekopogtatván hozzám bár már előre tudtam a község házában lefolyt fenyegetőzés után az ellenséges indulatot, mégis a legszívélyesebben fogadván őket, nem csak hogy köszöntésüket szívélyesen nem viszonzottam, sőt ezekkel a szavakkal: »micsoda szerencse ért, hogy ily szép számmal – {tizenketten voltak} – hajlékomnál megjelentek« fogadtam. Erre mintha villámcsapás érte volna őket, tele torokból kiabálni kezdtek, hogy »de nem szerencse!« mire én csillapítólag eléjük állva kértem, hát mi a bajuk? A nagy lármában csak annyit vehettem ki, hogy ők sértve érzik magukat. Erre ismét meg akarván nekik magyarázni, hogy hiszen az én beszédem csak a bujtogatókra vonatkozott, oly éktelen lármát ütöttek, hogy emberi türelemből kifogyva ajtót mutattam nekik, s midőn eltávozás helyett tovább szájaskodtak, kezdettem őket kitolni, de ellenem szegülvén a községi bíróról kénytelenítettem küldeni, hogy szobámat ürítse ki. Ez alatt az udvarra húzódtak, s ott éktelen zajjal a kurátort fenyegették. Ekkor érkezett meg a községi bíró, ki hivatalos tekintélyével eloszlatta őket, tudtul adván nekik, hogy az esti támadásnak mily komoly következményei lehetnek.”³¹ (Az 1882 januárjában viharos körülmények között megválasztott községi bíró története szerint a református taksás nemes Farkas Gábor volt.) A felzúduló tizenkettő látogatása után tulajdonképpen akkor került sor az egi panasztételre, amikor Ajler Ferenc (a választáson a katolikus bírójelölt) és a református községi bíró közbenjárására a tiszteletes hagyta magát lebeszélni arról, hogy a szolgabírónál feljelentse az esti látogatókat.

A vizsgálat megejtésére az érsek március 4-én kelt megbízásából kiküldött rakamazi lelkész, Halasy Lőrinc március 9-én és 16-án, két vasárnapon, átrándult Eszlárra. A panasztevőket meghallgatván, Ajler Ferenc azt vallotta, hogy „semmi bajunk a t. plébános úrral, hanem a mostani kurátor, Kasala az oka mindennek”, a „bajt a kivágott fák rőzséi mikénti értékesítésének tulajdonítván”. Akit a lelkész „ölre fogva kidobni akart”, mint maga megvallotta, „ör. Kobzos János vala, ki azonban úgy adja elő a dolgot, hogy ő a szoba közepén állván, a plébános úr megfogta gubájának szélét s az ajtó felé, hol a többiek álltak, vezette”. A kölcsönös vádaskodás koreográfiája szerint Adamovics Ajlert „földosztónak”, „szájaskodónak”, Kobzost „izgágának”, „részegnek” állította. A maga italozási szokásai-

²⁹ MOL A 2568 TE ref. ak. (1891. szept. 5.) A fővárosi cégbíróságon valóban szerepel bejegyzett borkereskedő céggént Láposy Lajos, a címjegyzék szerint előbb a VIII. kerület Kerepesi út 63. majd a Stáció u. 29. szám alatt működött. Budapesti cím- és lakjegyzék. Bp. IV. évf. 1885–6. 570; V. évf. 1888. 359; BFL Cg. 1876/2637. 5452. d.

³⁰ Herpay Gábor: *Földes község története*. Debrecen, 1936. 233.

³¹ EFL, Acta Personalia 1460/1884. 1884. márc. 15. A látogatásról Láposy János ref. lelkész is nyilatkozatot tett, amiből tudható, hogy a két, jelen levő kurátor Kassala Ignác és Szécsi Piroska Sándor volt, s hogy a „Dicsértessékre” Adamovics „Mindörökké ámennel” válaszolt, ám a „Nem valami szerencse” elhangzása után a tiszteletes vette a kalapját és távozott, látván, hogy „Adamovics József úrnak híveivel csak bizodalmasan tárgyalható ügye forog szóban”. Uo. 1884. márc. 17.

ról annyit árult el, hogy már egészségügyi okokból is mértékletességet kell tanúsítania, s hozzátette: „Hogy ebéd és vacsoránál az ide való gyenge kerti borból egy meszelynyit elfogyasztok, azt valamint nem tagadom és bűn nem lehet...”

A hívekhez fűződő viszonyra így erős fényt vetült, de ahogy a lelkész a nagyböjt névnap megsejtésével kapcsolatos vádra válaszolt, az kész értelmiségitörténeti szociográfiai esettanulmány. Az eredeti feljelentésben ez a pont csak bekezdésnyi rövid utalás volt, ám a tisztelendő lelkiismerete jóval hosszabb magyarázkodást érzett szükségesnek: „1882-dik évben is, mint minden évben egy pár tisztelőm, névnapom estéjén, tehát martius 18án üdvözlétemre jött; s még 1881ben is maga az akkori bíró Nagy Ferencz szintén ezek között volt, kiket tehetségem szerint rövid böjtös [sic!] vacsorával és párpohár borral kínáltam meg. Zenéről szó sem lehetett, mert ez nemcsak vallásos érzületemmel, de természetemmel és kartámmal is ellenkezik. – 1882dik évben tehát, tehát névestémen csakugyan összejöttek a református lelkész úr, az akkor napon megérkezett új kántor, és pár helybeli hívem a *honoratorok* közül. Szokás szerint vacsora után eloszlottak; s szép csendben elment nevem napja is martius 19-edike. A helybeli jegyző úr, ki még akkor nőtlen fiatal ember volt, nem volt jelen; s előtte való napon itthon nem volt, noha ő meg Sándor levén, névnapja az enyém előtti napon esett. – Alig azonban, hogy hazaérkezett, a jókedvű fiatal embert siettek a cigányok névnapjára üdvözölni, és így Martius 19-én, miután már én túl voltam a név estén, ő saját házában saját vendégeinek muzsikáltatott. Jó kedvük kerekedvén úgy 10- és 11 óra között, harmad magával, Báthly László patronatusi kasznár és Liptay Jenő ispán urakkal rám törtek, s ablakom alatt muzsikáltattak, éljenezve és követelve, hogy ajtót nyissak. – Én, noha még fenn voltam, kioltva a gyertyát tétettem magamat, hogy alszom. De ez csak jobban ingerelte őket; mire elkezdtek dörömbözni. Én tehát kimenvén felszólítottam őket, hogy távozzanak. De midőn e miatt szemrehányásokkal illeltek azt mondtam, hogy őket mint vendégeket szívesen látom, de a zenét máskor sem tűröm, most meg böjti időben teljességgel meg nem engedem. – A cigányokat csakugyan elhallgattattam és elküldöttem. De a bortól hevült fiatalok, noha Báthly kasznár méltányos kifogásomat, ugyancsak szívökre kötötte, sem maguk nem mozdultak, sem a cigányt elmenni nem engedték. – Itt aztán, amiért azt is kifejeztem, hogy a vád nagyobb felelősséggel nehezedik reám, nem akarván magamat insultusoknak kitenni: eltértem, hogy mulassanak. – Midőn azonban látták, hogy én elhúzódom, éjfél után nagy apprehentióval eltávoztak, és a zene velük menvén reggelig muzsikáltattak.”³² (Kiemelés – KGy.) A névnapozás szokása, a böjti mulatozásból keletkezett ügy az eszlári helyi értelmiség, a „honoratorok” összetartozásának, összetartásának érzékletes, finom rajzolatú dokumentuma.

Nézzük meg kissé alaposabban a résztvevőket. A névestei csendes összejövetel szereplői közül Láposy református lelkészt már ismerjük. A korábbi kántortanító, Skody Mihály 42 éves korában, vízkórban történt elhunyt után az iskolaszék a két pályázó közül egyhangúlag a gyönygyöspatai tanítót, Bóta Kálmánt választotta.³³ Bóta születésére

³² EFL, Acta Personalia, 1460/ 1884. 1884. márc. 15. Gunya Sándor jegyző, Báthly László és Liptay Jenő gazdatisztok közös nyilatkozatukban megerősítették a lelkész által előadott verziót: „...Plébános úr bár barátságosan jelenté ki, hogy vendégeit nagyon szívesen látja házában, de vallásos meggyőződése és hivatalára való tekintetből a zenét eltávolítani kéri; mely felhívásának – a baráti viszonytal és vendégjoggal visszaélve – mi nem engedvén, az ebből származott panaszunk okai egyedül mi voltunk.” Uo. 1884. márc. 10.

³³ EFL, Acta Parochialia, TE 917/ 1882. (1882. febr. 14)

nézve is Heves megyei származék volt. Sajnos, a tisztelők teljes névsorát nem ismerjük, csak annyi juthatott tudomásunkra, hogy korábban ebbe a körbe az akkori falubíró, a görög katolikus Nagy Ferenc is beletartozott, aki később már Adamovics haragosa lett, tehát 1882-ben biztos nem jelent meg. Így már sohasem tudjuk meg, hogy a fel nem sorolt hívek közé értendő-e a belfalusi református kántortanító, a tiszaladányi paraszti származású Várkonyi Ferenc, vagy a szintén nemrég hazaköltözött újfalusi tanító, Pásztor József.³⁴

A másnapi nótáskedvű társaságból viszont a jegyző láthatóan csak falutól távolléte miatt hiányzott az első napi köszöntők sorából. A római katolikus Gunya Sándor még nőtlen fiatalemberként 1877. március 25-én került az eszlári jegyzői hivatalba.³⁵ Szolgált már a faluban előbb egy Gunya Ignác nevű jegyző, ő később Rakamazon bukkant fel.³⁶ A két másik gazdatiszt a Dessewffy-uradalom alkalmazottja volt. Róluk sajnos kevesebbet tudunk. Az ypszilonos névírás egy-egy nemesi család szegényebb ágát sejteti, de pontos leszármazással nem szolgálhatunk. Pedig az egyik Báthly Lászlónak a feleségét, a másiknak az anyját Ónody Krisztinának hívták, ami akár jól illenék is az eszlári helyi elitbe.³⁷ Liptay Jenőről szerencsére többet tudunk: 1858-ban Vencsellőn született, tanulmányait a kassai főreálban végezte, és életrajza szerint 35 éven át kezelte az Eszlár határához tartozó bashalmi uradalmat.³⁸ Amikor 1883 nyarán Eszlár-Sóstó bérlőjének törvényesített leányát, „a jó módú” Szilvási Bertát nőül vette, szüleiként Liptay Józsefet és Meczger Jankát igazolta.³⁹ Klinkertéglás mauzóleumuk Nyíregyháza temetőjének egyik ékessége.⁴⁰ Jenő mellett ráadásul 1882-ben egy akkor 35 éves Liptay Ferdinánd is szerepelt a választói jegyzéken, sőt később csatlakozott hozzájuk még egy Liptay József nevű gazdatiszt is. Az utóbbi 1927-ben, 57 éves korában Eszláron gazdatisztként hunyt el, láthatóan legfeljebb rokona lehetett Jenőnek.⁴¹

Tulajdoníthatnánk talán különösebb jelentőséget a két estére széthúzódtott névnapozásnak, s a csendes ünneplést és a zajos mulatozást is szembeállíthatnánk egymással, de

³⁴ Az 1839-ben született Várkonyi Ferenc is Sárospatakon járta iskoláit. Az I. osztály matrikulájába atyját, Ferencet földművelőként írták be. TIREL K. f. I. 1. (1852/53)

³⁵ Gunya Sándor nyugalmazott községi jegyző halálakor szüleiként néhai Gunya Józsefet és néhai Sperling Máriát diktálta be fia, Miklós. SZSZBML, XXXIII. 1. Anyakönyvi másodpéldányok. A fiú, Gunya Miklós egyébként tisztartó lett, Debrecenben végezte el a gazdasági főiskolát, s 20 hold saját birtokon is gazdálkodott. *Vármegyei szociográfiák IV. Szabolcs vármegye.* (Szerk. Dienes István) Bp., 1939. 128.

³⁶ Fent nevezett Gunya Ignác született 1829-ben, hivatalba lépett 1853-ban. SZSZBML IV. B. 411. 115. d. III. 1883/74. A Gunyak között feltételezhető rokonságnak még nem bukkantam nyomára. Rakamazon segédjegyzősködött még egy sátoraljaújhelyi születésű Gunya József is, aki 1883-ban tette le a jegyzői vizsgát. SZSZBML IV. B. 411. 126. d. 1883/ 354.

³⁷ Több Báthly Lászlóról is tudunk: az egyiknek a feleségét Ónody Krisztinának hívták, fiuk, pedig, aki szintén László névre hallgatott, Jakabfalvai Johannát vette feleségül. Egy harmadik László Báthly Dániel fia, nejével, Posgay Máriával Nyíregyházán élt. Kempelen Béla: *Magyar nemes családok.* I. Bp. 1911. 471.

³⁸ Szabolcs vármegye fejlődése és kortörténete (Szerk. Hágér László). H. n. 1929. 111–112.

³⁹ MOL A 900 (1883. jún. 5.) Az eszlári bérlő családjára lásd Kövér György: Keresztény bérlők Tiszaeszláron a jobbágyszabadság után. In: *Szívek és tettek.* Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére. Bp.–Salgótarján, 2008. 189–190.

⁴⁰ Fazekas Árpád – Szekrényes András: *Nyíregyháza temetői.* Nyíregyháza, 1990. 158. A temetői nyilvántartás szerint 1934-ben hunyt el. (Galambos Sándor szíves közlése.)

⁴¹ SZSZBML XXXIII. 1. Anyakönyvi másodpéldányok. Liptay József apja a halotti bejegyzés szerint néhai Liptay Nándor, anyja néhai Csépan Erzsébet. Ha Nándor és Ferdinánd azonos, akkor ő Ferdinánd fia volt. Egy évvel korábban elhunyt feleségét Wavrek Ilonának hívták.

az is lehet, hogy mindez csupán a véletlen műve. Inkább azt emelnénk ki, hogy az eszlári honoráciorok társasági életében nem ázott mély árkot a származás, a társadalmi funkciók homogenizáló funkciója erősebbnek bizonyult. A puritán csendes ünneplők között a „dubiózus nemesi” eredetű református lelkész együtt köszöntötte a plébánost a katolikus kántortanítóval, s a másnapi böjti csöndet normasértő nótázással megzavaró csoportban is egymásra találtak a biztosan plebejus származású, valószínűleg éppen legényembségét búcsúztató jegyző és a nemes uradalmi gazdatisztek. Hiába számított Erdei Ferenc szemében a gazdatiszt „az úri középosztály leg törzsszerűbb típusának”, s hiába látta úgy, hogy a néptanító „soha nem vétetett be az úri pályák közé”, a kettő közötti úrt a falusi értelmiségi lét egymásrataltsága megpróbálta áthidalni.⁴² Másként fogalmazva: a rurális társadalom mikroklímájába nehezen fért volna bele holmi „kettős értelmiségi társadalom”.

⁴² „A gazdatiszt viszont az úri középosztály leg törzsszerűbb típusa, s ez a történelmi értelmiségi úri pályák legjellegzetesebb képviselője. A gazdatiszti állás a középszerű birtok tulajdonával egyenlő a történelmi fejlődésben, s a kisebb birtokú vagy elszegényedett nemességnek volt a foglalkozása. Így lett ez a szakma úri pálya, aminek a tekintélye és az úri formái semmiben sem maradnak el az állami hivatalé mögött.” Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. (Bev. H[uszar] T[jibor]) *Valóság*, 1976. 4. 43. „Különleges és mostoha társadalmi sors a tanítóságé, amely sohasem vétetett be az úri pályák közé, hanem végig megmaradt néptanítónak, az egyetlen értelmiségi pályának, amely nevében is a népnek nevezetett. Nemcsak a tárgyi természete olyan a pályának, hogy már ennél fogva is nehezen lehetne úri pálya, hanem egész fejlődése is olyan, hogy úri tekintélyt sohasem élvezett.” Aztán mintha maga Erdei is elbizonytalanodna, és kétségek között hagyja bennünket: „Így állapotott meg a tanítói pálya az úri középosztály legalsóbb szintjén, a legalsóbb tisztviselőkkel egy fokon, azonban még itt sem érintetlenül az úri magatartás példájától.” I. m. 50.

LENGYEL GYÖRGY

AZ ELIT ÉS A KÖZVÉLEMÉNY EU-KÉPE – KUTATÁSI JEGYZETEK

Elöljáróban

Bevezetesként annyit szeretnék előrebocsátani, hogy e jegyzeteket munka közben, kutatótáborok vagy műhelytalálkozók kapcsán készítettem. Közreadásuk apropóját egyik központi témájuk, az elit adja itt, mivel harminc éve, kiegészítő szociológia szakosként, Huszár Tibor ösztönzésére kezdtem elitkutatással foglalkozni. Akkoriban olykor hallgatóként, olykor hozzászólóként viszonylag sok hivatalos és nem hivatalos műhelytalálkozón vettem részt. Az előbbieket jórészt Huszár szervezte, aki nem hozta szóba és nem tanácsolt el az utóbbiakon való részvételtől sem. Akkori jegyzeteim alighanem elkallódtak, s bizonyára nem kár értük, bár magukra az eseményekre úgy emlékszem, hogy többnyire izgalmasak, olykor egyenesen érdekesítőek voltak.

Mára a hivatalos és nem hivatalos találkozók közötti különbség lényege elenyészett, s a szakmák oldaláról ez is egy elemzésre méltó aspektusa lehet a rendszerváltozásnak. Ami megmaradt, az jó esetben a találkozók szellemi izgalma, amelyeket a jegyzetek csak esetlegesen tükrözhetnek. A jegyzetek se nem tanulmányok, se nem esszék – nincsenek megformálva, összehangolva és lekerekítve. Részint megjegyzések, kommentárok, ötletek, részint újabb kutatási eredmények rövid összefoglalásai. Csupán a nélkülözhetetlen hivatkozásokra szorítkozom, a megformáltság hiányát pedig, ha más nem, talán a tömörség némiképp kompenzálhatja.

Az összehasonlító felmérésekről

Az összehasonlító felmérések igen hasznos segédeszközök lehetnek a társadalmi jelenségek valós súlyának felismerésében. Tudományos problémák megfogalmazásához, a politika és a közvélemény informálásához hiteles módon járulhatnak hozzá. Amiket egy-egy ilyen felméréssel kézhez kapunk azok általában a gyorsjelentések az alapmegoszlásokkal, önmagukban nem tudományos eredmények, a tulajdonképpeni kutatómunka akkor kezdődik, ha ezeket áttekintettük. Már tudniillik akkor, ha másodelemzésre vállalkozunk, s nem volt alkalmunk beleszólni a kérdések kialakításába. Az esetek többségében erről van szó, ritka az olyan alkalom, amikor kezdettől részt vehetünk egy komparatív kutatás megtervezésében. Küzdelmes és tanulságos vállalkozás ez – nem feltétlenül és nem maradéktalanul biztosítja, hogy az általunk relevánsnak ítélt kérdések mentén haladjon a vizsgálat –, de olyan vállalkozás, amiből minél több kéne a hazai kutatásokban. Ritkán van azonban alkalmunk ilyenekkel élni – ami gyakrabban rendelkezésre állhatna, az a másodelemzés. Az a tapasztalatom azonban, hogy ezzel is a kellenél ritkábban élünk. A survey

durva szűrő, olykor semmitmondó eredményeket tartalmaz, olykor azonban igen érdekeseket, s legalább van mihez mérnünk a hazai viszonyokat, ahogyan azok a véleményekben és attitűdökben tükröződnek. Nem osztom tehát azt a szkepszist, hogy az ilyenfajta felmérések semmire se jók. Lehet persze felületesen s rossz célokra használni őket. A közvéleményt időről időre felkorbácsoló különféle országosrendek jórészt az ideológiai küzdelmek propagandaeszközei. Ebből nem következik azonban, hogy csak ilyen célokra lehetne használni az összehasonlító felméréseket. Mert lehet a közügyek szempontjából jelentősége annak, hogy országok, vagy országcsoportok közvéleménye milyen sajátosságokat mutat egyes kérdések – hogy témánknál maradjunk, például az európai integráció megítélése – kapcsán. S mindez izgalmas tudományos kutatási kérdésfeltevéseket is inspirálhat.

Egy hosszú távú prognózis néhány tanulsága

Érdekes megjegyezni például a 20 éves „EU citizen” prognózis (Flash EB #227) néhány tanulságát. Az egyik az, hogy a régi tagországok polgárai pesszimistábbak, mint az új tagországoké, többségük úgy gondolja, hogy 20 év múlva az életkörülmények romlani fognak, s a társadalmi különbségek nőnek. Hogyan van ez? Eddig többnyire azt tapasztaltuk, hogy a régi tagországok polgárai a legtöbb kérdés kapcsán bizakodóbbak, elégedettebbek, támogatóbbak voltak, mint az újonnan jöttek. Így volt, mert többnyire az „itt és most”-ről, s a közeljövőről gondolkoztunk. Most, hogy hosszabb távú perspektívába állítjuk a kérdést, megfordul a kép. A nyugati országok polgárai esetében lehetséges, hogy egy *telítettség* hatásáról van szó („innen már csak rontani lehet”). Lehetséges, hogy a válság vagy a bővítés hatásáról, s ez utóbbi esetben a bővítés előtti állapotot kimondva-kimondatlanul Pareto-optimalisnak érzékelik, amennyiben egyesek helyzetén már csak úgy lehetne javítani, ha másvalakiké ugyanakkor romlik. S e másvalakik, úgy érzik, éppen ők lesznek.

Az új tagországok polgárai esetében viszont, akik a jelent tekintve kevésbé optimisták és kevésbé támogatók, éppenséggel egy *felzárkózási* hatás érvényesülhet („van hová fejlődni”, lett légyen szó akár életszínvonalról, akár versenyképességről, akár a szociális biztonságról). Az intézményi feltételek éppenséggel támogathatják ezt a szemléletet, ami az EU-ban, még ha gyanakvással vagy ellenségesen tekintenek is rá, a válság ellenére is, vagy éppen ezért a nemzeti adminisztrációt megregulázó hatalmat lát. Az ilyenfajta vélemények persze, tudjuk, korántsem ellentmondásmentesek – különösen, ha távoli, kevésbé ismert, absztrakt képződményekről van szó –, s jól megférnek azokkal, amelyek az integrációhoz külső fenyegetéseket asszociálnak. De hogy léteznek ilyen vélemények, arra hadd hozzak friss példát. Legutóbbi szociológiai kutatótáborunkban – ahol a Corvinus, az ELTE és más egyetemek diákjai dolgoztak együtt – a hallgatóknak a kérdőívek, interjúk és vizuális dokumentációk mellett terepmunka-naplót kellett készíteniük, amelyben leírták az interjúszituációkat, s beszámoltak arról, hogy egyes kérdések kapcsán milyen kommentárok hangzottak el, milyen értelmezési problémák adódtak. (Módszertani szempontból is igen tanulságos olvasmányok e naplók, olyasvalamire világítanak rá, amire a kommersziális közvélemény-kutatásban sajnálatosan kevés idő jut, még ha formálisan betartják is a próbakérdés rítusait.) Az egyik ilyen naplóban arra találunk példát, hogy a negatív EU-képet miként mérsékli nem szándékolta mellékhathásként egy a nemzeti gazdaságpolitikára utaló kérdés.

„A kérdezett egy negyvenes hölgy volt, akinek az érkezésünk után nem sokkal a fia is betoppant, és ő is figyelmesen végighallgatta a kérdőívet. A hölgy rendkívül unió-ellenes volt, politikai nézeteit sem rejtette véka alá. Érdekes volt, hogy a »stratégiai iparágak nemzeti kézben tartására« vonatkozó kérdésnél a nemzeti kézben tartásról egyből a korrupció jutott eszébe, így felhagyva az Unió-ellenességével, mégis a középút felé hajlott. Ez a reakció több kérdezettnél is előfordult a későbbiekben.”

(Rigó Emese: Terepmunka-napló. 2009. részlet)

Azt külön érdekes lenne ezek után megvizsgálni, hogy a stratégiai iparágakra vonatkozó kérdés előtti és utáni EU-kérdések közt valóban van-e elmozdulás. Tartalmilag azonban inkább az az érdekes, hogy az EU-val kapcsolatos véleményeket olykor a „kisebbik rossz” elve mozgatja.

Visszakanyarodva mármost a hosszú távú prognózis benyomásaira, azt látjuk, hogy Magyarország általában az EU-átlag körül van a legtöbb dimenzióban, két dologban azonban kilóg. Az egyik az, hogy a magyarok nem gondolják, hogy a felsőoktatáshoz való hozzájutás hosszú távon javulni fog. Ezt még lehetne úgy magyarázni: már így is sokat javult, nem várható tehát további számottevő fejlődés ezen a téren. Valószínűbb azonban, hogy az aktuális elégedetlenség kivetítéséről van szó ebben az esetben is. A társas kapcsolatok, a társas támogatás, a közéleti részvétel tekintetében a legpesszimistábbak vagyunk, nem várunk javulást. Ebben a tekintetben a német–osztrák–lengyel–szlovák, tehát közép-európai régió lakosainak véleményében osztozunk. Ez az, ami a legnagyobb gondot jelenti, s összevág a bizalmatlanság, a biztonsághiány, a hétköznapi eldurvulás terjedésének jelenségeivel (Ilonszki–Lengyel 2009).

A birodalmi perspektíva

Azok számára, akik a szupranacionális kötődésben a nemzeti értékek, kultúra és társadalom veszélyeztetését látják, az EU gyakran a fenyegető birodalom képét asszociálja („korunk római hadserege”, ahogy egy szélsőjobb oldali identitását hangoztató fiatal interjúalanyunk fogalmazott). A közgondolkodásban nálunk – különösen a jobb- és baloldali populizmus ideológiai közegeiben, de nem csak ott – a birodalom képzetéhez többnyire negatív sztereotípiák társulnak. Akár a Habsburg, akár a szovjet múltra asszociálunk, az agresszió, a területi expanzió, a kizsákmányolás és az elnyomás fogalmai erősebben hatnak, mint a biztonság, a haladás, a felzárkózás és a kiegyenlítődés kategóriái. Az aradi tizenhármak emléke beárnyékolja a boldog békeidőkét, csakúgy mint 1956-é a gulyás-kommunizmusét. Ami azért figyelemre méltó paradoxon, mert korszakolva a pozitív sztereotípiák mindkét esetben időben követte a negatívát. Akik tehát megélték, azok vagy átértékeltek, relativizáltak, vagy – ami valószínűbb – elaltatták, elnyomták magukban a negatív fundamentumok képét. Az utókorban a jelek szerint mégis inkább a negatív asszociációk hatása erősebb. Alighanem azért, mert hatékonyabb mozgósítóerőt képviselnek, erősebb szimbolikus fogódzót kínálnak az identitás formálódásához, mint a haladás és a biztonság amorf kontúrú kategóriái. Elég itt annyi, hogy a birodalom a közgondolkodásban a nagyhatalmakkal azonosul, akiktől e történelmi sztereotípiák szerint nem sok

jót várhatunk. Hajlamosabbak vagyunk ezért inkább megfelekedni a – környezetünkben ugyancsak gyanakvással szemlélt – magyar birodalmi hagyományokról. Inkább azonosulunk a kis nemzetek történelmi küldetéséről alkotott képpel, amit olykor idealizálunk, s nem csak mi (lásd ehhez Kundera 1968-as álláspontját a Havellel folytatott vitában [Kundera, 2008, Havel 2008, Chmel 2008]).

Úgy látom tehát, hogy a birodalom ideológiailag terhelt, túlnyomórészt negatív sztereotípiákat asszociáló fogalom, sokkal inkább az, mint a nemzet. Érdemes lenne pedig – e sztereotípiákat nem szőnyeg alá söpörve, hanem elemzés tárgyává téve – végiggondolni, hogy lehet-e tudományos hozzájárulás a birodalomfogalom EU-ra való alkalmazásának, s van-e reális alapja a fogalom illetően használatának. Ha így tesszük fel a kérdést nem mozgunk teljesen járatlan terepen. Vannak olyan kutatási eredmények (Zielonka 2007, Gravier, 2009, Böröcz et al. 2001, Motyl 1997) amelyek arra utalnak, hogy a birodalomfogalom értelmezhető koordináta lehet az EU alternatív jövőképeinek mérlegelésekor. Végére is mik a birodalmak? Eisenstadtól Hobsbawm-ig és Tillyig sok szerző sokféle választ ad erre a kérdésre, de – Gravier meggyőző érvelése szerint – ezek közös vonásai az alábbiakban ragadhatók meg: a birodalmak kompozit jellegű szupranacionális politikai entitások, amelyek a részek felett álló, megkülönböztethető ideológiai és kulturális mintákat képviselnek, centrumra és perifériára tagolódnak, s hajlamosak a terjeszkedésre. Az nem szükségszerű, hogy a terjeszkedés agresszió révén valósuljon meg. Végére is elképzelhető, hogy a terjeszkedést nem az erőszak, hanem a kölcsönösnek vélt előnyök motiválják. Ebben az értelmezési keretben úgy fest, hogy az EU sok tekintetben megfelelhet a birodalmak kritériumainak.

A szakirodalom megkülönböztet területileg egységes és megosztott, s kicsit másként, de kézenfekvően szárazföldi és tengeri birodalmakat. Motyl (1997) ugyancsak a centrum és a periféria létére utal, s arra, hogy a centrumban koncentráltan vannak jelen egymást kölcsönösen erősítő politikai, gazdasági és szociokulturális szervezetek, amelyek jelentős döntéshozatali hatalmat koncentrálnak. Ezek megléte, vagy hiánya határoolja el a birodalmakat az etnoterritoriális föderációktól. Vitathatóbb, de hasznos kérdéseket inspirál másik elemzési szempontja, amelyik szerint a központi elit és népesség kulturálisan elkülönül a periféria elitjétől és népességétől. Az elit–népesség viszonyt általában nem, de a centrum és a periféria elitjének viszonyát mindenkor szükségképpen diktatórikusként jellemzi a birodalom keretei között. Az konceptuális kérdés, hogy az elithierarchiák diktatórikus jellegét mennyiben tekintjük a birodalmak megkülönböztető jegyének. Hajlok arra a válaszra, hogy nem kell annak tekintenünk, mert csupán bizonyos birodalmi típusokra áll. Az azonban empirikusan is vizsgálható kérdés, hogy maguk az elitek és a közvélemény mennyiben érzékelik az elitek belső viszonyait aszimmetrikusnak.

A másik kérdés pedig az, hogy mennyire valósak a centrum–periféria egyenlőtlenségek az EU-n belül a bővítést követően. Nem abban a tekintetben, hogy az újonnan csatlakozó országok ne lennének szinte minden tekintetben hátrányban a csatlakozáskor. A kérdés inkább az, hogy ezek a hátrányok mennyire konzerválódnak, vagy mennyire van tudatos törekvés a felszámolásukra. A jelenséget három különböző aspektusból vizsgálhatjuk. Egyrészt elemezhető, hogy a törvények, rendeletek, tehát az intézmények generálnak-e egyenlőtlenségeket szándékkal, vagy szándéktalanul. Másrészt elemezhető, hogy a gazdasági-társadalmi reálfolyamatokban mutatkoznak-e tartósan konzerválódo centrum–periféria eltérések. Harmadrészt vizsgálható végül, hogy maguk az emberek hogyan élik meg, hogyan érzékelik az integráció hatásait.

Az intézmények talán kevésbé, ám a reálfolyamatok és azok percepciója egyaránt arra utalnak, hogy a csatlakozást követően kialakult – pontosabban: az intézményi kereteken belülrre került – egy perifériális helyzet. A kérdés nem csupán az, hogy milyen hátrányaink vannak, s hogyan érzik az emberek mindezt itt és most. A kérdés sokkal inkább az, hogy mit mutatnak majd a tendenciák. A birodalmak idejét azonban – legyenek bármily gyorsak is a változások – legalábbis évtizedekben mérjük.

Kelet- és nyugat-európai elitek: vannak-e különbségek?

Egy közelmúltbeli vizsgálatban az a kérdés foglalkoztatott, hogy különböznek-e a kelet- és a nyugat-európai elitek az identitás, az EU céljainak megítélése és az integráció támogatása tekintetében, illetve, hogy vannak-e számottevő különbségek e vonatkozásokban Kelet-Európán belül, az egyes országok elitjei között. Mikor európai elitekről beszélek az alábbiakban, a nemzeti elitek két csoportját értem ez alatt: a politikai és a gazdasági eliteket. A megállapítások az INTUNE európai összehasonlító kutatás 2007-es elitmintáján nyugszanak. Tizennyolc európai ország mindegyikében 80 képviselőt és 40 felső gazdasági vezetőt kívántunk meginterjúvolni. A tényleges válaszadási arányok ettől némiképp eltértek, de a szegmensek és országok szerinti bontás tekintetében ez inszignifikánsnak bizonyult.

Az alapmegoszlásokat tekintve a Kelet–Nyugat különbség szignifikáns eltéréseket mutatott az identitás, a célok és az integráció támogatása tekintetében. A kelet-európai elitek kevésbé mutatnak szupranacionális kötődést, kevésbé támogatják az integráció intézményeit, és inkább gondolják a kompetíciót az EU fő céljának. (A magyar elit az átlagosnál inkább azonosult Európával, a kelet-európai elitnél inkább támogatta az integrációt, és preferálta a versenyképesség erősítését.)

Regressziós modellekkel végzett vizsgálatok azonban arra utalnak, hogy a Kelet–Nyugat eltérés néhány vonatkozásban eltűnik, mert csak más magyarázó tényezők hatását közvetítette. Eltűnt a Kelet–Nyugat különbség hatása a szimbolikus, elvi vagy ideológiai aspektusok – a kötődés és a célok – tekintetében. Ezzel szemben a Kelet–Nyugat különbség hatása megmaradt a pragmatikus szempontok magyarázatában: a kelet-európai elitek akkor is mérsékeltebb támogatói voltak az integrációnak és a szupranacionális intézményeknek, ha kontrolláltuk ezt a kulturális, társadalmi és egyéb különbségekkel (Lengyel szerk. 2008).

A szupranacionális kötődést valójában a képzettség és a társadalmi erőforrások magyarázzák érdemben. Ebben a tekintetben továbbá jelentősebb volt a különbség az alapító és a csatlakozó országok elitjei között, mint a keleti és nyugati elitek között.

A kompetíció és a társadalmi biztonság alternatíváját illetően pedig az ország anyagi helyzete gyakorolt a kontextuális változók közül hatást: a gazdagabb országok elitjei inkább a társadalmi biztonság s ezzel a szabályozott kapitalizmus modelljét érezték magukénak.

Elemzők aggodalommal regisztrálják, hogy a magyar közvélemény a felfokozott várakozásokat követően hamar kiábrándult az EU-ból. Csakugyan jelentősen csökkent és nemzetközi összehasonlításban is alacsony a pozitív válaszok aránya az olyan kérdések megítélésében, hogy jó-e nekünk az EU, látja-e hasznát az ország a csatlakozásnak. Ér-

demes azonban megkülönböztetni – s erre teszünk kísérletet egy megjelenés előtt álló tanulmányunkban (Lengyel–Göncz 2010) – a puha és a kemény euroszepticismust. A puha euroszepticismus éppen az ilyen pragmatikus-utilitarista szempontokra utal, amelyek a helyzet javulásával maguk is könnyen változhatnak. A kemény euroszepticismus inkább a szimbolikus, ideológiai vagy érzelmi alapú elutasításra utal, ami valószínűleg nehezebben változik, és más rugóra jár. Ebben a vonatkozásban viszont éppenséggel nem lehet a magyar közvéleményt euroszeptikusnak tekinteni, mivel jóval az EU átlaga fölötti szupranacionális kötődés jellemzi.

Idetartozó, de külön vizsgálatra érdemes kérdés Európa és az EU percepciója. Ésszerű feltevésnek tűnik, hogy az EU intézményei maguk is generálnak európai identitást, de ugyancsak hiba lenne nem észrevenni, hogy létezik európai identitás az EU-tól függetlenül is. S itt nem csupán azoknak az európai országoknak a közvéleményére kell gondolnunk, amelyek jelenleg nem tagországok. Létezhet az EU-tól független kontinentális kötődés a tagországok közvéleményében is. Az a kérdés, hogy van-e a hazai közvéleményben az európai és az EU-kötődés mértékét és tartalmát illetően szignifikáns különbség, egy osztott mintás felvétellel könnyen ellenőrizhető lenne. Talán egyszer ilyen vizsgálatra is sor kerül.

Különbségek Kelet-Európán belül

Az EU-attitűdök tekintetében igen jelentős országeltéréseket találtunk Kelet-Európában. Így az Európával való azonosulást illetően az észt és a cseh elitek szkeptikus, a lengyel és a magyar elit viszont lelkesen azonosuló képet mutatott. Ilyen eltérésekkel azonban a nyugati eliten belül is találkozunk: hogy csak a szélsőségeket említsük, ilyen lehet a szkeptikus brit és a lelkes francia elitek különbsége. Az integráció támogatása tekintetében az egyes változók mentén áramlik a kép, de az megmarad, hogy az észt és a cseh elitek inkább szkeptikusak, a magyar elit pedig inkább támogató a szupranacionális intézményi megoldásokat illetően.

A magyar elit sajátos adottsága továbbá az is, hogy az EU-támogató, azzal szívesen azonosuló, a versenycélokat igenlő felfogását a magyar közvélemény is támogatta. Az elit és a közvélemény viszonylagos közelsége inkább a mediterrán országokat jellemezte, ahol azonban mind az elit, mind a közvélemény inkább a társadalmi biztonságot preferálta a gazdasági versenyképességgel szemben. A magyar elit tehát az EU-politikát illetően mondhatni kivételesen kedvező helyzetben volt. Az egyébként elitellenes közvélemény az EU megítélését illetően hasonló nézeteket vallott, mint az elit.

Hogy e kedvező helyzetet mennyire kezdte ki a gazdasági válság és a politikai pártok szélsőségesen kompetitív működési logikája, újabb kutatások tárgya kell legyen. Annyi megköszönhető, hogy hacsak nem kap e konzisztencia megerősítést, az elit és a közvélemény távolodni fog: Túl a fenti két nyomós érven – a válságon és a konfliktuselvű politizálás túlfeszítésén – még felhozható, hogy Európában nagyobbak az elit és a közvélemény távolságai. Továbbá vannak jelek, amelyek arra utalnak, hogy az informáltság növekedése a közvéleményben elmozdíthatja a lelkes, de korábbi informálatlan szemléletet egy kiegyensúlyozottabb, de fenntartásosabb kép felé.

Deliberatív kutatás – elbizonytalanodás vagy tisztázódás?

A már említett nemzetközi együttműködés keretében 2008-ban deliberatív közvéleménykutatást is végeztünk egy kistérségi reprezentatív mintán. A kutatás egyik tárgyalt kérdésköre a helyi munkanélküliség volt, a másik pedig az, hogy miként látják a résztvevők az EU szerepét és céljait (Göncz 2009). A módszer a hagyományos közvéleménykutatást ötvözi az intenzív kiscsoportos vitákkal és szakértői fórumokkal, miközben méri az ismeretszint és az attitűdök változását. A munkanélküliség kérdéskörében a deliberáció hatására nőtt az ismeretszint és nőtt a szolidaritás érzete is, miközben az egyéni felelősségvállalással kapcsolatos nézetek is erősödtek, tehát összességében egy differenciáltabb, pontosabb kép alakult ki.

Az EU szerepét tekintve is volt elmozdulás a véleményekben: fontosabbá vált az integráció erősítése, az EU versenyképesebbé, ugyanakkor szolidárisabbá tétele, de összességében *csökkent* azok aránya, akik úgy érezték, hogy az, ami az EU-ban történik, hatással van az életükre: a deliberáció előtt a kérdezettek kétharmada nyilatkozott így, a hétvégi tanácskozásokat követően csak a résztvevők fele. Mármint mi történt itt? Kiábrándultak vagy elbizonytalanodtak a résztvevők a viták és a szakértői nyilatkozatok hatására? Voltaképpen egyik hatás sem kizárt. Egy kezdeti, viszonylag homályos, bár alapvetően pozitív tartalmú kép módosulásáról van szó, mivel az EU-val kapcsolatban nagy volt a tájékozatlanság, s az ellenérvek, egymásnak ellentmondó vélemények el is bizonytalaníthattak résztvevőket. A szakértők gyakran utaltak arra, hogy a pályázati és egyéb EU-s információk az Interneten érhetőek el. Az idősebb résztvevőket pedig ez érezhetően frusztrálta. Úgy érezhették, hogy ki vannak zárva valamiből, ami rájuk is tartozik, ami iránt az érdeklődésük megnőtt.

Nem a negatív hozzáállás, az EU-val kapcsolatos bizalmatlanság nőtt, mivel a résztvevők a kezdeti egytizedhez képest adójuk egyötödét utalták volna EU-szintre a hétvégi vitát követően, s javult az EU-s döntéshozók kompetenciájának megítélése is. Az sem kizárt tehát, hogy az információk ezen a téren a véleményeket a realitásokhoz közelítették. Fontos megjegyezni, hogy a deliberatív közvéleménykutatásra a válság kitörése előtt került sor.

A már említett kutatótábor egyik célja az volt, hogy ismételten felkeressük a deliberatív hétvége résztvevőit, s megvizsgáljuk, hogy változtak-e véleményeik. A tapasztalatok összegezése még folyik. Az azonban a terepmunka-naplókból kiviláglik, hogy a kérdezettek közül viszonylag sokan fogalmaztak meg kétségeket vagy negatív véleményt az EU-val kapcsolatban, s ezt gyakran a hazai politikával való elégedetlenségükkel fűzték össze.

„A kérdezett hölgy a kérdés alatt nagyon gyakran hangoztatta politikai nézeteit és kormányellenességét, illetve a saját szavaival élve azt mondta, hogy »butaság« volt az Unió. A kérdésnél jelen volt még egy másik idősebb hölgy is, aki valószínűleg a kérdezett munkatársa lehetett, ő is megpróbálta minden kérdésnél elmondani a saját véleményét, így őt M. és én próbáltuk lefoglalni, hogy ne befolyásolja a kérdezett véleményét.”

Ördög Zita (2009), Terepmunka-napló, (ms., részlet)

„...készségesen válaszolt a kérdésekre, és mindig kifejtette véleményét a témával kapcsolatban. Megosztotta velünk például az Európai Unió tagsággal kapcsolatos kételyeit. Véleménye szerint a magyarok »nem érzik meg az Unió pénzét«, mivel nem azok kapják meg, akik valóban igénylik. Említette a magyar export sikeretelenségét, valamint azt az álláspontját, hogy addig felesleges Magyarországnak az Európai Unióéhoz hasonló korlátozásokat bevezetni, ameddig a magyar bérek nincsenek azonos szinten az Unióval. Hozzátette, hogy a problémákra, így a munkanélküliség kérdéseire is, elsősorban nemzeti szinten kell megoldást találni: »az Unió nem tud nekünk munkát teremteni!«”

Geszler Nikolett (2009) Terepmunka-napló (ms., részlet)

A követéses felmérés kvantitatív feldolgozása, mint említettem, még folyamatban van. Az első benyomások arra utalnak, hogy az EU-val kapcsolatos vélemények alakulását tekintve a deliberatív eseménynek nem volt tartós hatása. Azok, akik részt vettek az eseményen egy évvel később nem vélekedtek szignifikánsan másként, mint a kontrollcsoport tagjai sem arról, hogy az ország hasznát látja-e az EU-tagságnak, sem arról, hogy saját életükre milyen hatást gyakorol ez. Hasonlóképpen nem található különbség a válság megítélésében, a generalizált bizalomban és a szubjektív jólétben sem.

Identitás és azonosulás

A nemzeti és az európai identitást konstituáló tényezők között a szakirodalom leggyakrabban a kulturális és az állampolgári dimenziókat határozza meg. Az empirikus vizsgálatok azonban egy másfajta különbségre világítottak rá. A kulturális és az állampolgári változók egy csoportot alkottak, szemben a primordiális, a születés révén meghatározott, megváltoztathatatlan tényezőkkel. A kelet-európai elitek átlag fölött vallották a primordiális tényezőket a nemzeti és az európai identitás feltételének.

A másik érdekes kutatási eredmény ebben a vonatkozásban az, hogy a német és a francia elitek a nemzeti identitás feltételeként nem tulajdonítottak jelentőséget a szülőföldnek és a szülőknek, hanem a kulturális és a civil komponenseknek adtak súlyt. Ezzel szemben az európaiság feltételeként átlag fölött vallották a *jus soli* és a *jus sanguinis* elvét: ahhoz, hogy európai legyen valaki, itt, Európában kell születnie, és/vagy európai szülőktől kell származnia.

A területi kötődések elképzelhetők olyan módon, hogy egymást kölcsönösen kizárják, vagy ellenkezőleg, olyan módon is, hogy összefonódnak, átfedik egymást. Vannak, akik úgy érzik, számukra igen fontos, hogy kötődjenek nemzetükhöz, vagy településükhöz, de európai kötődésük gyenge. Másoknál a területi kötődések nem zárják ki, hanem éppenséggel erősítik egymást. A kutatások azt mutatták ki, hogy a kizárólagos nemzeti identitás nem szükségképpen domináns Európában. Az egymás mellett, egymással összekapcsolatlan létező területi identitások elterjedtebbek a népesség körében, mint a kizárólagosságot feltételezők (Inglehart 1970, Haller 2007, 2008). Korábban kérdezőtechnikai okok is magyarázták, hogy az egymást kizáró területi azonosulások erősebbnek tűntek. Ha egy kérdéssel közelítjük meg a nemzeti és az európai kötődéssel kapcsolatos attitűdöket – még

ha nem dichotom, hanem ordinális skála változatban is –, a kérdés hallgatólagosan implikálja, hogy van két pólus, a nemzeti és az európai, amelyik egymással szemben áll (Fligstein 2010). Valóban vannak, akiknek a gondolkodásában ezek a fogalmak kölcsönösen kizárják egymást.

Mások esetében azonban a nemzeti és az európai kötődés jól megfér egymással. Ez a helyzet az elitek többségének esetében is. Ha nem egy, hanem több kérdéssel, külön-külön kérdezzük rá a területi kötődésre, akkor kiderül, hogy pozitív kapcsolat van a szupranacionális és a nemzeti, vagy másként az európai és a helyi identitások között. Nem úgy áll a helyzet, hogy a nemzethez, a régióhoz, vagy a lokalitáshoz való erős kötődés ellentmondana az európai identitásnak. A nemzeti elitek tagjai közül a túlnyomó többség kötődik Európához, s csupán minden hetedik elutasító. A nemzeti és a szubnacionális identitások pozitívan korrelálnak az európai kötődéssel. Ami tehát igaznak bizonyul a népesség többségére, az ebben a vonatkozásban igaz az elitekre is: az intenzívebb nemzeti kötődések statisztikailag szignifikáns és pozitív kapcsolatban állnak az európai kötődéssel.

Irodalom

- Böröcz József et al. (2001) *Empire's New Clothes: Unveiling EU-Enlargement*. <http://aei.pitt.edu/144/>
- Chmel, Rudolf, 2008 [1968]. Giccs és oligarchák. *Kalligram*, XVII. évf., július–augusztus, 100–102.
- Fligstein, Neil, 2010. *Euroclash. The EU, European Identity, and the Future of Europe*. Oxford U. P., Oxford.
- Geszler Nikolett, 2009. Terepmunka-napló (ms.)
- Göncz Borbála, 2009. Deliberated opinions and attitudes on the EU. In: Lengyel György (ed.): *Deliberative Methods in Local Society Research*. The Kaposvár Experiences. CUB-CESR, Bp., Új Mandátum. 109–125.
- Gravier, Magali, 2009. The next European empire? *European Societies*, Vol. 11. No. 5, 627–647.
- Haller, Max, 2007. Economic Elites and Their Role in European Integration and Enlargement. In: Lane, David–Lengyel György–Tholen, Jochen (eds.): *Restructuring of the Economic Elites after State Socialism. Recruitment, Institutions and Attitudes*. ibidem Verlag, Stuttgart, 317–346.
- Haller, Max, 2008. *European Integration as an Elite Process. The Failure of a Dream?* New York, Routledge
- Havel, Vaclav, 2008 [1968]. Cseh sors? *Kalligram* XVII. évf., július–augusztus, 88–91.
- Ilonszki Gabriella–Lengyel György, 2009. Válaszúton: konszolidált vagy színlelt demokrácia? *Politikatudományi Szemle*, XVIII. évf. 1. 7–25.
- Inglehart, Ronald, 1970. *Cognitive Mobilization and European Identity*. 1970. (Comparative Politics 3.)
- Kundera, Milan, 2008 [1968]. Cseh sors. *Kalligram* XVII. évf., július–augusztus, 83–87.
- Kundera, Milan, 2008 [1968]. Radikalizmus és exhibicionizmus. *Kalligram*, XVII. évf., július–augusztus, 92–96.
- Lengyel György–Göncz Borbála, 2010. *A magyar EU-tagság a közvéleményben* (ms.)

Motyl, Alexander J., 1997. Thinking about Empire. In: Barkey, Karen–Hagen, Mark von (eds.) *After Empire. Multiethnic Societies and Nation-building*. Westview Pr., Oxford, 19–29.

Ördög Zita, 2009. *Terepmunka-napló*, (ms.)

Rigó Emese, 2009. *Terepmunka-napló*, (ms.)

Zielonka, Jan, 2007. *Europe as Empire. The Nature of the Enlarged European Union*. Oxford, Oxford University Press.

NÉMEDI DÉNES

AZ IGASZÁGOSSÁG KRITIKÁJA

Az igazságosság kegyetlen: ugyanazon mérce szerint mér mindenkit, aki ugyanazon helyzetben van. Nem tesz különbséget, az egyenlőkkel egyenlő, a nem egyenlőkkel nem egyenlő módon jár el. Nem paradox-e azt kérdezni, hogy vajon igazságos-e személyre való tekintet nélkül mindenkit, aki ugyanazon kategóriába tartozik, ugyanazon a módon megítélni? És nem igazságtalan-e – definíció szerint – az igazságosságot kritizálni? A következőkben néhány szociológushoz-társadalomfilozófushoz kapcsolódva teszek fel kérdéseket. Az igazságosság kritikájáról lesz szó, nem abban az értelemben, hogy a vizsgált társadalomtudósok ismert igazságossági elveket vitatnának, hanem abban az értelemben, hogy kritikai vizsgálat alá veszik azt a kérdést, hogy az együttélést vajon be lehet-e rendezni a szoros értelemben vett igazságossági elvek alapján, vagy van valami más, ami „megelőzi” az igazságosságot, vagy van valami, ami „felülbírálja” az igazságosságot. Kétféle kritikát különböztetek meg: az egyik az igazságosság másikat (az igazságosság kiegészítését vagy ellentétét) keresi (Honneth, Boltanski), a másik a kritikai igazságosságot (Forst). Az egyik azt keresi, hogy mi van az igazságosság „mellett”, ami nem kiegészíti azt, hanem az emberi viszonyoknak egy egész másfajta logikáját tárja fel, a másik azt keresi, ami az igazságosság „mögött” van, ami az igazságosság rejtett dimenziója. Egyik sem kritizálja az igazságosságot abban az értelemben, hogy amit igazságosnak tartanak, az nem az; de mindkettő kritizálja abban az értelemben, hogy az igazságosság önmagában nem áll meg.

I.

Honnethnek nincs külön igazságosságelmélete. Az igazságosságot sajátos értelemben tárgyalja: elismerésemélete¹ arra a kérdésre is választ ad, hogy miért olyan erős az igazságosság rejtélyes vágya. Ezt a „vágyat” az elismerés megtagadásával okozott sérelem táplálja – az elismerés problémája vezet el az igazságosság kérdéséhez is és annak kritikájához is. Az elismerésnek van egy az igazságosságon „túli” mozzanata is.

Honneth Hegelre támaszkodva azt fejtette ki, hogy „a társadalmi élet reprodukciója a kölcsönös elismerés követelménye alá van vetve...” (Honneth, 1992, 148.). A cselekvők identitásuk sérülésmentes kialakításához rá vannak szorulva a mások általi elismerésre. A legalapvetőbb elismerési forma a *szeretet*, annak a prototipikus esete pedig az anyagyermek viszony, az az interakciós minta, „amelynek az érett megismétlése a felnőtt életben annak a jele, hogy sikerült más emberekhez érzelmileg kötődni”. (Honneth, 1992, 169; lásd Joas 1992 is.) Csakhogy ez a szeretetviszony nemcsak azt tartalmazza, hogy a szub-

¹ Részletesebben lásd (Weiss, 2004) és (Némédi, 1998).

jektum másokkal össze kíván olvadni, hanem a másiktól való elválasztás élményét is, amelyet a gyermek ugyancsak az anyával kapcsolatban él meg, s amely azt jelenti, hogy a gyermek „rá van utalva arra, hogy olyasvalaki szeretettel forduljon felé, aki tőle függetlenül mint saját igényekkel rendelkező lény létezik”. (Honneth, 1992, 164.) A viszony alapja a harc egy formája, s a sikeres személyiségfejlődés e harc kimenetelétől függ.

A személyt nemcsak mint szeretet tárgyát, hanem mint *jogok* elismert hordozóját is el kell ismerni. Az egyén csak akkor lehet jogok hordozója, „ha mint egy közösség tagját társadalmilag elismerik: abból, hogy az egyén egy munkamegosztásos szervezett társadalmi kötelék tagjának a szociálisan elismert szerepében lép fel, bizonyos jogok adódnak a számára, amelyek megadását normális esetben egy tekintéllyel felruházott szankcionáló hatalomra való hivatkozással megkövetelheti.” (Honneth, 1992, 176.) A jogi elismerés hosszan tartó politikai és társadalmi küzdelmek eredménye; az európai társadalmi küzdelmek eredményeképpen előbb az egyéni szabadságjogok intézményesültek, majd a politikai részvételi jogok, végül a szociális jóléti jogok. Ezeknek a jogoknak a kiharcolása – írta Honneth – minden esetben olyan érvekkel történt, amelyek igazolták azt, hogy az egyének és csoportjaik a politikai és társadalmi közösségben (*Gemeinwesen*) való részvételre igényt támaszthatnak.

Az egyénnek mint polgárnak, állampolgárnak és teljes jogú társadalomtagnak az elismerése azt jelenti, „hogy ahhoz, hogy morálisan beszámítható személyként cselekedhessen, az egyénnek nemcsak a szabadsága körének megsértésével szembeni jogi védelemre van szüksége, hanem arra a jogilag biztosított esélyre is, hogy részt vehessen a nyilvános akaratképzési folyamatban, de ezt a jogot csak akkor tudja kihasználni, ha a társadalmi életnév egy bizonyos szintje is megilleti”. A személyek sajátos társadalmi értéküknek a *szolidaritás* vagy *érdem*² formájában való elismertségére is igényt tartanak. Ez a fajta elismerés a kulturális értékekhez és célokhoz kötött, ezek adják meg az elismerés kritériumait (Honneth, 1992, 198.). A társadalmi becsület, a tekintély, a presztízs, méltóság nyilvános társadalmi-kulturális küzdelmek tárgya.

A „harc az elismerésért” nem más, mint a sérelmet szenvedett csoportok morálisan jogosult küzdelme. Ennélfogva a szociális konfliktusok legalább egy részét (pl. az ún. szociális jogok megszerzéséért folytatott harcokat feltétlenül) Honneth nem morálisan semleges érdekkonfliktusként, hanem olyan harcként fogja fel, amelyet a résztvevők erkölcsi méltóságuk megszerzéséért folytatnak. Honneth elismerésfelfogása antropológiai és univerzalista jellegű: feltételezi, hogy a társulás minden fokán és minden egyén részéről felmerül az elismerésre való igény, ennélfogva minden emberi társulásban adva van a morálisan motivált konfliktus lehetősége, ha ezt az elismerést az egyének nem kapják meg. Az elismerés hiánya a társadalmi patológia magva.

Az, hogy a fentebbi értelemben vett elismerést az egyénektől és csoportoktól meg is lehet tagadni, mintegy negatív formában mutatja meg az elismerési viszonyok mibenlétét.

és az érték folytatott harc forrásait. Az elismerés megtagadásának legelemibb (és történetileg legegyszerűsebb) formája a személy testi integritásának megtagadása: a fizikai sérelem, a kínzás, a megerőszakolás, amely a saját test feletti autonóm rendelkezési jogot vonja kétségbe. (Honneth, 1992, 214.) Másodszor: a megalázás, a jogfosztás történetileg változó formái azt jelentik, hogy az egyént „meghatározott jogok birtokából egy adott társadalomban strukturálisan kizárják”. A megvonás harmadik formája az egyén vagy csoport leértékelését jelenti, azt, „hogy életvitelük során nem hivatkozhatnak olyan dolgokra, amelyek közösségükben pozitív jelentőséggel bírnak...”

Az elismerés megtagadása az a (gyenge) erő, amely az elismerésért vívott harcot motiválja. Ahol tehát a szubjektivitás kibontakozásához, a teljes értékű személyközi kapcsolatok kialakulásához elengedhetetlen elismerés sérül, ahol az egyének erőszakot, jogtalanságtól és a becsület elvesztésétől szenvednek, az az állapot méltán kritizálható. „A kölcsönös elismerés normatív mintáinak a társadalmi életvilágban csak azért van valamelyes esélye a megvalósulásra, mert az emberi szubjektumok a társadalmi sérelmekre, így a fizikai bántalmazásra, a jogoktól és a méltóságtól való megfosztásra nem képesek érzelmileg semlegesen reagálni...” (Honneth, 1992, 224.)

Belátható, hogy az elismerésmélet implikál egy az eredeti változatban csak töredékesen jelzett igazságosságelméletet. Az elszenvedett sérelem, jogtalanság és megalázás jelzik azt a pontot, ahol igazságtalanság történt, és így mintegy negatív lenyomatban azt is, hogy mit jelent az igazságosság. Fontos tekintetbe venni, hogy az elismerés és az elismerésért folytatott harc – és ebből következően az elismerésméletben implikált igazságosság-koncepció – antropológiai értelemben univerzális: minden társadalomban mindenfajta sérülésmentes emberi viszony feltétele az így értett elismerés. Ugyanakkor Honneth elképzelése már eredeti változatában is tartalmazta a liberális igazságosság kritikáját.

Honneth egy új szempontot kívánt bevezetni, „...amelynek a tekintetbevétele nem az igazságosság perspektívájának a kiterjesztése révén érhető el, hanem csak az igazságosság mása, az emberi gondoskodás révén. Az egyenlő elbánás morális nézőpontja rászorul... arra, hogy módosítsák és kiegészítsék egy olyan nézőpontnak megfelelően, amely a segítségre szoruló egyes szubjektumok iránti konkrét elköteleződésből nyerhető.”

(Honneth, 2000, 135.)

Ez a kritika az elismerés modelljét annyiban egészíti ki és módosítja, hogy a szeretetben megmutakozó elismerés sérelmét nem igazságtalanságként értelmezi – mert itt nem általánosan igényelhető követelésről vagy annak teljesületlenségéről van szó. A szeretetet nem akárkivel várjuk, hanem egy konkrét személytől, s ha azt nem kapjuk meg, egy másik személy szeretete alapesetben nem gyógyítja az elszenvedett sérülést. A liberális igazságossági elvek alkalmazhatatlanok a gondoskodás (*Fürsorge*) területén, mert nem áll fenn az érintettek elvi egyenlősége az elosztandó javak tekintetében: abszurd lenne azt mondani, hogy valaki túl sok szeretetet kapott, és ez a szeretet többlet igazságtalan, mert közben a szeretetből legrosszabbul ellátottak helyzete nem javult.

Az igazságosság „mása” magát az igazságosságot is átformálja. Egyfelől az igazságosságra való képesség az alapvető elismerési viszony függvénye lesz. Nem pusztán arról

² Honneth eredetileg „érdem” helyett „szolidaritásról” beszélt. Későbbi írásaiban változott meg a terminológia, és lett az „érdem”, a teljesítményelv (*Verdienst*) a szeretet és a jogi egyenlőség mellett a harmadik elismerési forma. Hangsúlyozta, hogy a rendi státushierarchia kimúlása után nincs más legitimációs instancia, mint az érdem, amely a kapitalista rendszert morálisan igazolhatná – tekintettel a javak és életesélyek szélsőségesen egyenlőtlen eloszlására. (Honneth, 2003, 175.) Ebben az értelemben az érdem, a teljesítményelv felől is kikezddhető az igazságosság elve – és ez az a mód, ahogy a kapitalizmus igazságosságát hagyományosan bíráltni szokás. Honnethnél azonban – az igazságosság vonatkozásában! – nem ebbe az irányba megy az érvelés.

van szó, hogy a személyi fejlődésben a gondoskodás megtapasztalása lesz a morálfejlődés első és kihagyhatatlan szakasza, hanem feltételezhető, hogy „az arra való érzék, hogy mit jelenthet az, ha másokat korlátozatlan értelemben egyenlőként kezelnek, egyáltalán csak akkor fejlődik ki, ha egyszer valaki a saját személyén megtapasztalta a határtalan gondoskodást, ami egyfajta igazságtalanság”. (Honneth, 2000, 169.) Paradoxnak tűnik, hogy az „igazságtalanság” az igazságosság feltétele. De az igazságosság ilyen kritikája egyben össze is kapcsolja a kettőt. A gondoskodás igazságtalansága egyfelől, a jog és az érdem igazságossága másfelől elválaszthatatlan. A gondoskodás az igazságosság kritikája és egyfajta korlátja. A társas együttélés egyik alapvető területének Honneth szerint meniesnek kell maradnia a „kegyetlen” igazságosságtól.

II.

Boltanski a kritika pragmatikus szociológiáját kívánta megalkotni, vagyis elsődleges céljának azt tekinti, hogy „...leírjuk és interpretáljuk azokat a helyzeteket, amelyekben a személyek kritikára, azaz vitára szánják el magukat” (Boltanski, 2009, 47.). Más szóval „...úgy kell e cselekvőkre tekintenünk, mint akik képesek különbséget tenni a kritika és az igazolás legitim és illegitim módjai között.” (Boltanski–Thévenot, 2008, 44.; vö. Boltanski, 2009, 30–31.) Nem kevesebbet állít ez a program, mint hogy a kritika elveit, a „politika grammatikáit” más úton kell megtalálni, mint ahogy azt a politikai filozófia kereste.

Boltanski és szerzőtársa, Thévenot több úton kereste e grammatikákat (lásd erről a beszámolót Boltanski–Thévenot, 2008, 44–48.). Egyrészt a megfigyelhető viták elemzésével mintegy lepárolták azokat az elveket, amelyek általában vezetnek a vitákat. Ez az eljárás nemcsak az induktív eljárásokkal szemben szokásosan felhozható kritikáknak van kitéve (s mint látni fogjuk, bele is bonyolódik egy az induktivitásból származó problémába), de belső eredetű nehézségekkel is szembe kell néznie. Ha ugyanis a kritika pragmatikus szociológiája azt állítja, hogy a „kritika képessége antropológiai adottság”, egyfajta „morális érzékre”, igazságérzetre támaszkodhat (Boltanski, 2008, 20.; Boltanski, 2009, 30.), akkor ezt alaposabban (horribile dictu filozófiailag) elemezniük kellene, meg kellene mutatniuk, pontosan miben is áll ez az adottság, miért tételezhető fel, hogy a szereplők nem esetleges megfontolásokból, hanem valamiféle általános hajlamot követve, képességet, készséget alkalmazva követelnek igazságosságot.

Másfelől a viták elveinek és gyakorlatának rekonstrukciójában felhasználtak gyakorlati tanácsadó és kézikönyveket, életvezetési tanácsadó írásokat, amelyek úgy mond rögzítenek szabványos eljárásokat a dolgok és személyek elrendezésére vonatkozóan. A filozófia mégsem maradt ki teljesen, mert a harmadik eljárásban a „grammatikákat” a politikai filozófia nagy reprezentatív műveire támaszkodva (Szent Ágoston, Bossuet, Hobbes, Rousseau, Smith, Saint-Simon) bontották ki, de úgy, hogy ezeknek a szövegeknek az empirikus példa státusát tulajdonították, vagyis lemondtak a szövegek filozófiai interpretálásáról.³

Nem igazságosságelmélettel van dolgunk, de Boltanskiékat ahhoz közeli problémák érdekelték: az igazságérzet (*sens de la justice*) és az igazolás (*justification*) eljárásait ke-

resték. Boltanski és Thévenot a köznapi viták (*disputes, litiges*), az értelemszerűen csak átmeneti, két egyetértési szituáció közti „kritikus pillanatok” elemzésével foglalkoztak.⁴ Vitára akkor kerül sor, amikor a cselekvők „egyszer csak felismerik, hogy valami elromlott, nem képesek többé együttműködni, tehát valamin változtatni kell”. (Boltanski–Thévenot, 2008, 39.) Más szóval: vitára akkor kerül sor, amikor a dolgok részleteiben nem tisztázott körülmények között „elromlanak”. Az alaphelyzetben a társas világ alkotórészei törés és elcsúszás nélkül illeszkednek egymáshoz, nincs helye az összefüggések problematizálásának. Megkérdőjelezetlen koherencia jellemzi ezt a fázist, ahol „a valóság erőteljes és *tartja magát (se tient)*” (Boltanski, 2009, 62.). Két dolog zavarhatja meg ezt az állapotot: ha valami véletlen az egymáshoz illeszkedő részek közti súrlódást megnöveli, illetve ha két, egyébként jól összerendezett együttes egymásba ütközik. Vita alakulhat azért, mert „a legjobb számítógépet nem a legjobb programozó kapta”, vagy azért, mert nem az örökölt, aki „megérdemelte volna”, hanem az, akinek a legjobb jogásza volt. Az egyik esetben az egyet nem értés arra vonatkozik, hogy a helyzetnek megfelelő volt-e a cselekvés, a kívánalmaknak megfelelően oszlanak-e el a javak. Ebben az esetben nem vitás, hogy mi lenne a helyes eloszlás (a legjobb programozónak kellene kapnia a legerősebb gépet), csak az alkalmazás kérdéses. A másik esetben két igazságossági elv ütközik: az egyik a családi kötődéseket, a családi szolidaritás fenntartásában szerzett érdemeket tartja elsődlegesnek, a másik egy formális, személytelen jogrend alapelveit. Mindkét igazságossági vita esetében közös, hogy a kiindulás a különböző típusú javak eloszlásában mutatkozó zavar. Ha a számítógépet a legjobb programozó megkapta volna, ha a legtöbb áldozatot hozó családtag örökölt volna, nem lenne helye a kritikai kérdésnek. Ha viszont nem így van, a „valóság valóságosságának” kérdése merül fel, a dolgok egyensúlya felborul.

Mindezekben a helyzetekben „a résztvevők meghatározott igazolási kényszereknek vannak alávetve” (Boltanski–Thévenot, 2008, 40.). Ez a kényszer egyaránt jelenti azt, hogy a kritikát megfogalmazónak indokolni, a megkritizáltaknak az indokoknak megfelelő színvonalon védekezni kell. „Ezeknek az igazolási eljárásoknak bizonyos elfogadhatósági szabályoknak kell megfelelniük.” (Boltanski–Thévenot, 2008, 40.) Az egyének közti igazolásokkal alátámasztott megegyezésnek meg kell felelnie az „általánosíthatóság követelményének” (Boltanski–Thévenot, 2008, 43.). A cselekvőkről csak akkor mondhatjuk alappal, hogy „képesek különbséget tenni a kritika és az igazolás legitim és illegitim módjai között”, ha rendelkeznek valamilyen a szituáción túlnyúló általános emberi képességgel. (Boltanski–Thévenot, 2008, 44.). Megkerülhetetlenek az igazságosságra vonatkozó feltevések.

Az igazságossági vita fő kérdése az ekvivalencia, a megfelelés a dolgok és a személyek között. A „kritikus pillanatokban” a vitázók – hogy legitim egyetértésre jussanak – kettős kényszernek kell, hogy engedelmessédjének: „az *egyenlőség kényszerének* (ezt neveztük a *közös emberi nemhez tartozás (commune humanité)* követelményének) és a *rend kényszerének*: egy meghatározott szituációban a lények, amelyek a közös emberi nemhez való tartozás következtében elvileg egyenlők, hierarchizált vagy aszimmetrikus pozíciókban helyeződnek el.” (Boltanski, 2009, 52.; vö. Boltanski, 2008, 24.) Mint szinte mindegyik megismert igazságossági elképzelés, a Boltanskié is az egyenlőtlenség-ha-

³ Teljes joggal kifogásolta az elméleti-módszertani rendszerességet (Honneth, 2008, 87–88.).

⁴ A következőkre lásd (Berkovits, 2008, 101. sk.) is.

tékonyaság és az egyenlőség elvének az egyeztetésével van elfoglalva. Lényeges, hogy ez a kettős követelmény/kényszer bármely *cité* elengedhetetlen alkotóeleme, ebben az értelemben univerzális.

Boltanskiék kísérletet tettek egy olyan tipológia megalkotására, amelyben ezek az ekvivalencia-elvek, a „rendek” összehasonlíthatók, különbségeik megvilágíthatók, s ezzel megvilágítható a kritikai képesség. A több munkában is (Boltanski, 1990; Boltanski–Thévenot, 1987; Boltanski – Thévenot, 1991) kibontott és finomított tipológia eredetileg hat „közös világot”, *cité*⁵ különböztetett meg: az ihletettség, a familiaritás „világát”, az állampolgári, ismertségi, kereskedelemi és ipari-termelési „*cité*”.⁶ Ezek rövid jellemzésére itt nincs mód és szükség sem (rövid összefoglalásukat lásd Boltanski–Thévenot, 2008, 48–52.). Ezekhez járult a „projekt *cité*” (Boltanski, 2002; Boltanski–Chiapello, 1999) – ennek a használhatóságáról azonban maga Boltanski is szkeptikusan nyilatkozott. Mint Boltanski mondja, a tipológia nem ontológiai jellegű – vagyis e „*cité*ket” nem értelmezhetjük mint a társadalmi csoportok vagy intézmények specifikus elrendeződéseit, noha természetesen a *cité*ket nem függetlenek bizonyos intézményektől. Boltanski szerint egyrészt a *cité*ket eszközök, amelyekhez az emberek vitás helyzetekben folyamodnak, másfelől a szituációk bizonyos elemei alkotják (Boltanski–Thévenot, 2008, 18–19.). A *cité*ket az igazságosság eltérő rendjei. Ezek definiálják, hogy a cselekvők milyen eszközökhöz folyamodhatnak, hogyan kell a dolgoknak, személyeknek és érdemeknek elrendeződni. Ezért fontos a *rend* szempontja: a dolgoknak és személyeknek a „helyükön” kell lenni.⁷ Ekvivalenciának kell fennállni a személyek, dolgok, viselkedésmódok között – ez az igazságosság. A „*cité*” ezért eszközöket kínál a cselekvők „nagyságának” megítélésére. A „nagyság” kérdése az egyenlőség, a közös emberi nemhez tartozás és az egyenlőtlenség viszonyának a kérdése.

Az igazolási típusok „történeti konstrukciók” (Boltanski–Thévenot, 2008, 20.), amit csak úgy lehet érteni, hogy meghatározott helyzetekhez kapcsolódnak. Boltanski a hetedik, a projektrendet vagy projektvilágot igazolási rendnek tekinti, de létező világként írja le.

„Analogikusan beszélhetünk projektalapú társadalmi struktúráról vagy a társadalom projekteken alapuló általános szerveződéséről. A projektrend (*cité*) tehát kényszerek olyan rendszereként jelenik meg, amelyek egy hálózati világra (kapcsolati világra) nehezdednek, és amelyek arra ösztönöznek, hogy a kapcsolatokat csak a projektekre jellemző cselekvési maximák tiszteletben tartásával hozzák létre. Ez a rend a közvetítő tevékenységén alapul, ami a hálózatalakításban nyilvánul meg, olyan önértékkel ruházva fel magát a hálózatot, amely független a keresett céloktól és az egymással összekapcsolt elemek szubsztanciális tulajdonságaitól.” (Boltanski, 2002, 414.)

⁵ A „közös világ” a *cité* magyar fordítása az idézett szövegekben. Minthogy Boltanski Wittgensteint követve különbséget tesz *monde*, világ (mindaz, ami van) és *réalité*, valóság (ami „megáll a lábán”, *se tient*, társadalmilag „konstruált”) között (Boltanski, 2009, 93.), ezért a „közös világok” helyett a francia terminust alkalmazva *cité*ről fogok beszélni.

⁶ Ez az a tipológia, amelyhez – mint fentebb jeleztem – tényleges viták, kézikönyvek és politikai filozófiák anyagát használták fel.

⁷ Ha szavazókörben vagyunk, elvárhatjuk, hogy az ott hivatali kötelességét teljesítő személy annak megfelelően viselkedik, ahogy azt az állampolgári (rousseau-i) *cité* megköveteli, és nem esik ki szerepéből, amikor barátjával a familiáris (bossuet-i) *cité* rendjének megfelelően társalog.

Ha a „projekt-*cité*” (és a többi „*cité*”) nem lenne más, mint a kritika vagy igazolás diskurzusának rendje, a kritika szociológiája valóban nem lenne más, mint amit a terminus szűk értelmezése sugall: a kritika lehetséges formáinak számbavétele és szenvtelen tipizálása, egyfajta igazságosság-szociológiai relativizmus: az egyik *cité* épp annyira igazságos/igazságtalan, mint a másik. Az igazságossági elvek plurálisak és heterogének: mindegyik *cité*ben más számít helyénvalónak és igazságosnak, s ami az egyik *cité*ben az, a másikban nem. Boltanskiék azonban szándékuk szerint ennél tovább akarnak menni. Elemzésük tovább lép abban a tekintetben, hogy feltételezik az igazságtalanság érzékét (*sentiment d'injustice*) mint antropológiai adottságot. Ez az érzék elsősorban akkor ébred fel, amikor két igazolási rend, *cité* ütközik, vagyis amikor nincsenek a helyükön a dolgok (Boltanski–Thévenot, 1991, 28–29.). Ebből fakad a törekvés az igazságtalanság kritikájára. Egyfajta az emberi együttélésből fakadó közös képességre lehetne gondolni. Ezen az úton megnyílhatna a lehetőség egy általánosabb igazságossági elmélet felé, de Boltanskiék nem törekednek ennek kibontására.

Másfelől a *cité*ket nem fedik le az emberi világ teljességét. Van valami az emberi kapcsolatokban, ami túlmegy az elvont emberi minőségünkben való egyenlőség és a konkrét helyzetünkben megmutatókozó, érdem szerinti egyenlőtlenség igazságos világán, a formális igazságosságon is és a különböző kontextusok megkövetelte igazságos különbségtételeken is. Ez a szeretet – mert az nem mérícskél, nem keresi az érdemek és szolgáltatások közti ekvivalenciát, csak ad. Nem is akármilyen szeretet. A barátság (*philia*) még közel van az igazságossághoz, mert a kölcsönösséget keresi. A barátok között egyenlőségnek kell lenni (illetve a fennálló tényleges egyenlőtlenséget más úton kell kompenzálni, vagy pedig, ha áthághatatlan a társadalmi különbség, a barátság megszűnik), ami a baráti viszonyt nem különbözteti el élesen az igazságosság viszonyától (Boltanski, 1990, 161–163.). Az ajándék sem jelenti az igazságosság alternatíváját, éppen azért, amiért Mauss is és Bourdieu is olyan fontosnak tartották a társadalmi kapcsolatok rejtélyének a megoldása szempontjából. Az ajándék viszontajándékot kíván – időben eltolva, az ekvivalenciát egyszerre tagadva és megkívánva. A viszontajándéknak ekvivalensnek kell lennie az ajándékkal, de nem lehet ugyanaz vagy ugyanolyan. Önzetlenség és önzés stratégiai játéka miatt Boltanski szemében az ajándékcseré nem lép ki az igazságosság világából (Boltanski, 1990, 213–220.). A szerelem (*erosz*) más ok miatt nem lehet az igazságosság alternatívája. Legyen szó a földi szerelemtől, amely a szép felé vonzódik, vágya annak megszerzésére irányul, vagy az égi szerelemtől, amely (Boltanski itt Platont követi) az ideák világa tökéletességének szemléletére vágyik, a szerelemben leküzdhetetlen feszültség van, ami miatt képtelen annak a békének a megteremtésére, amely az igazságossági viták alternatívája lehetne (Boltanski, 1990, 164–169.).

Az igazságosság alternatívája az *agapé*, a tiszta szeretet, amelyre az olyan keresztény virtuózok, mint Szent Ferenc voltak igazán képesek. A szerelem más formáival szemben az *agapé* „különös sajátosságokkal bír, mint a jelen előnyben részesítése, az összehasonlítás és az ekvivalencia elutasítása, a vágyak csöndje vagy a számítás hiánya az interakcióban...” (Boltanski, 1990, 223.). Az *agapé* állapotában a személy ad annak, akivel találkozik, a társ érdemeinek, szükségleteinek, állapotának mérlegelése nélkül, a viszontajándék feltevése nélkül. Ebben az állapotban a személy jelen időben van: a jövő mint a kalkuláció médiuma, nem jelenik meg a cselekvésben.⁸ Joggal mondja Boltanski, hogy az *agapé* modellje különbözik minden ismert társadalomtudományi modelltől.

⁸ „Senki sem tartalékol, sem maga, sem mások számára. Senki sem számol a holnappal.” (Boltanski, 1990, 226.)

Látjuk, hogy az *agapé* nem azon a módon az igazságosság „másikja”, mint ahogy Honnethnél a gondoskodás az. Míg a szolidaritásból, a gondoskodásból az elismerés fokozatain át vezet út az igazságossághoz, az *agapé* az igazságosság tiszta ellentettje.⁹ Az *agapé* „túl” van az igazságosságon, nem abban az értelemben, hogy „meghaladta” volna azt. Az igazságosságot nem kiegészíti, hanem negligálja. Az igazságossági viták, amelyeket lehetetlen lezárni, mert a résztvevők új dolgokra támaszkodva mindig újrakezdhetik, nem vezetnek el hozzá. Az igazságossági viták lezárásaképpen megállapított ekvivalenciák eredménye nem az, hogy a résztvevők átlépnek az *agapé*-ba. Ahhoz, hogy valaki az igazságosságból, az ajándékcseréből átlépjen a szeretetbe, már szeretnie kell. Az *agapé* az igazságosság rejtelmes ellenpontja, igazságosság és *agapé* két különböző kompetencia.

III.

Rainer Forst útja nem a szeretet felé vezetett. Kezdetben őt az „igazságosság kontextusai” érdekelték (Forst, 1994), s arra tett kísérletet, hogy túljusson az igazságossági vitákon uralkodó liberális-kommunitarista dilemmán, azaz azon, hogy vajon egyetemes mércét kell-e keresnünk az igazságosság kérdésében, vagy csak konkrét történeti, közösségi kötődésű elveket találhatunk. Forst közelebb állt a liberális pólushoz, de a kontextusokra utalás (akárcsak Honnethnél) mutatja érzékenységet a kommunitarizmus problémáira. Ezekről a kontextusokról azonban most részletesen nincs módomban beszélni.

Forst igénye az volt, hogy egy olyan igazságossági koncepciót dolgozzon ki, amely egyszerre kellően általános ahhoz, hogy különös etikai premisszákat nélkül is elfogadható legyen, ebben az értelemben kiállja a filozófiai próbát, ugyanakkor társadalmilag konkretizálható, kapcsolódhat a történelmileg különböző helyzetekben megfogalmazódó igazságossági igényekhez, alkalmas arra, hogy eligazítást nyújtson azokban a vitákban, amelyek mindig konkrét „ügyek” körül robbannak ki.

Igazságosságra vonatkozó gondolatainak magja az, hogy egy igazságos világban mindenkinek joga van az igazolásra (*Recht auf Rechtfertigung*)¹⁰ – egyik könyve (Forst, 2007a) is ezt a címet viseli. Az igazolás jogának gondolata Habermastól indul, és rajta keresztül Kanttól, akinek egyik gondolatához kapcsolódva írja Forst: „A gyakorlati ész kritikai, megalapozó ész, amely elveket csak akkor tart megalapozottnak, ha azok általánosan igazoltak – a »nyilvános észhasználatban.«” (Forst, 1994, 290.) Ebben az értelemben személyek is csak akkor tekinthetők szabad morális személynek, ha mások elismerik a jogukat az igazolásra, azaz rákérdezhetnek az őket érintő cselekvések alapjára, okára (*Gründe*) (Forst, 1994, 290.). Az igazolás joga igazságossági elv – valami akkor igazságos (*gerecht*), ha igazolt (*gerechtfertigt*). Az igazságosság kritériuma ezért mindig tartalmazza a reciprocitás elemét (nem lehet valami igazságos az én számomra, ha igazságtalan

a te számodra) és az általánosítás elemét (nem lehet valami igazolt, ha az igazolás nem általánosítható elveken alapul).

Forst egy olyan formális elvet keresett, amely segítségével a konkrét állapotok és eljárások megvizsgálhatók és megítélhetők. Az elv feltételezi az interszubjektivitást: igazolást adni és igazolást kérni egyaránt megkívánja a másik jelenlétét, és az egyetértés valamilyen formájához köti a szabályok érvényességét (Forst, 2007b, 354.). Az igazolás jogát Forst kritikai elvként fogalmazza meg, azaz nem egy gondolat kísérlet eredményeképpen született elvként, hanem a társadalmi gyakorlatból kikristályosodó megközelítésként. Az igazságosság esetében – írta – az intézményes alapstruktúrát meghatározó normákról van szó, amelyek viszont feltételezik egy általános elv érvényességét, s ez az igazolásra való egyenlő jog, amelyből – siet hozzátenni – nem következik a társadalmi egyenlőség mint kíváncsi. (Forst, 2007c, 279.) A társadalmi egyenlőség tehát nem az igazságossággal kapcsolatos megfontolásokból következő általános norma, hanem az igazságosságot megalapozó igazolási rendek kiinduló feltevése, amely önmagában még nem határoz meg egy konkrét elosztást.

„Az igazságosság megköveteli, hogy egy együttműködési összefüggés részesait méltóságukat (Würde) tekintve egyenlőként kezeljenek, ami azt jelenti, hogy egyenlő jogú résztvevői egy társadalmi és politikai igazolási rendnek, amelyben az ő közreműködésükkel a javak előállításának és elosztásának a feltételeiről döntenek.”

(Forst, 2007c, 275.)

Az igazolási rend elképzelése rokon az olyan feltevésekkel, amelyek a résztvevők elvi egyenlőségéből indulnak ki, majd a következő lépésben indokolják, hogy milyen egyenlőtlenségeket lehet vagy kell mégis elfogadni.¹¹ „Az egyenlő igazoltságra való jog alapjog (*Grund-Recht*), de nem előfeltételezi az anyagi egyenlőséget.” (Forst, 2007c, 283) Forst szerint minden olyan jóságra vonatkozóan, amely elosztásra kerül (egészség, munka, képzés stb.), mindig újra le kell folytatni az igazolási „eljárást”, amelyben minden érintettnek szava lehet. Az igazolás elvéből következő lényeges gondolat, hogy állandóan fel kell tételezni egy ellenőrző eljárást, amely folyamatosan felülvizsgálja a széles értelemben vett javak elosztását. Ezt az elvet Forst újabb írásaiban radikálisan értelmezi.

Forst az igazságossági vita „politikai fordulátát” követeli, „az igazságosság kritikai elméletét mint az igazolási viszonyok kritikáját” (Forst, 2007c, 281.; Forst, 2009, 218.). A kifejezés arra utal, hogy az igazságossági kérdés nem elsősorban a javak aktuális és adott esetben egyenlőtlen birtoklására vonatkozik, hanem „az emberek közti igazságos viszonyokra kérdez rá, és arra, hogy milyen okokból mivel tartoznak egymásnak.” (Forst, 2007a, 274.) A kérdés tehát az igazságosság politikai aspektusára, az igazságosság társadalmi feltételeire vonatkozik. Az igazolás hatókörének messzemenő kiterjesztéséről van szó. Ha ugyanis szem előtt tartjuk a reciprocitást és az általánosságot mint az igazságosság kritériumait, és követjük az igazolási eljárásban benne rejlő dinamikát, amely megkérdőjelezi az elfogadhatatlan előjogokra támasztott igényeket, a következő kérdéshez kell

¹¹ Ilyen a rawlsi eredeti helyzet közismert elképzelése (Rawls, 1997), vagy ilyen Habermasnak a diskurzus-elvre alapozott, vázlatos igazságossági koncepciója (Habermas, 1991).

⁹ Honnethnél az elismerési viszonyok a társadalmi világ konstitúciójának fontos elemei. Boltanskinál a *citék* szerepe sokkal korlátozottabb. Nem kérdez rá következetesen a társadalmi világ konstitúciójára. A projekt-cité esetében persze a a *cité* felépítésének a vizsgálata és a kapitalizmus átalakulásának az elemzése párhuzamosan halad.

¹⁰ A szójáték lefordíthatatlan.

eljutnunk: „Melyek azok az előnyben részesített pozíciók és privilégiumok, amelyek nem igazoltak azok szemében, akik ezeket nem élvezik, de amelyeket el kell ismerniük. Ezzel ahhoz a politikai és társadalmi igazságosság problémája szempontjából középponti belátáshoz jutottunk, hogy az igazságosság elsődleges kérdése a hatalom kérdése.” (Forst, 2007c, 280.; Forst, 2009, 217.) A hatalom szempontjának a bevezetését nem lehet pusztán hozzáadásként elvégezni. Az igazságosság kontextusait azon feltevés alapján sikerült megkonstruálni, hogy fel lehetett tételezni olyan igazolási kontextusokat, amelyekben a résztvevők egymástól megalapozottan várhatták el, hogy számot tudjanak adni igényeikről. Nem alap nélkül állította Forst az igazolási viszonyokról többször is, hogy azok reciprok jellegűek, vagyis kizárják a felek közti alapvető aszimmetriát, azokat a különbségeket, amelyek éppen a hatalmat megalapozhatják. Az igazolás joga, amelynek az érvényesülése az igazságosság kontextusait megalapozta, a habermasi uralommentes kommunikációt feltételezi. Habermas és Forst felfogásában ott mutatkozik különbség, hogy Forstnál nem az általában vett kommunikatív cselekvés megalapozásáról van szó, hanem politikai-társadalmi viszonyok igazságosságának megítéléséről. A társadalmi, politikai vagy gazdasági hatalom szempontjának bevezetése megváltoztatja a gondolati mezőt.

A kritikai-politikai fordulat a figyelmet nem arra a kérdésre irányítja, hogy ki mit és mennyit kap, tehát nem az elosztási kérdésre, hanem arra „hogy ki és milyen módon határozza meg a termelés és az elosztás struktúráit” (Forst, 2009, 207.) – egy olyan kérdésre, amelyet az igazolás jogának kikövetelése is fel kellett hogy vessen, de ott kisebb hangsúlyt kapott. Ez politikai kérdés, valóban a hatalom kérdése. A kérdés jellegét megvilágítandó Forst rámutat arra, hogy nagy különbség van egy természeti katasztrófa áldozatai és a gazdasági vagy politikai kizsákmányolás áldozatai között. Segíteni mindenképpen kell, de az első esetben ez humanitárius kötelesség, a szolidaritás kívánalma, a második esetben ezen túl az igazságosság kérdése is felmerül, és az igazságtalan viszonyok gyökerét kell megmutatni.

„Az igazságosságnak... az interszubjektív viszonyokra és struktúrákra kell irányulnia, nem a javakkal való ellátottság szubjektív vagy objektívnek tartott állapotaira. Csak így, az igazságosság első kérdésének – a társadalmi viszonyok igazolhatóságának és ennek megfelelően az »igazolási hatalom« egy adott politikai összefüggésben való elosztásának – tekintetbevételével lehetséges egy radikális, kritikai elképzelés az igazságosságról, amely az igazságtalan viszonyok gyökeréhez nyúl.”

(Forst, 2009, 208.)

Máshogy megfogalmazva: az igazságosság kérdése nem állapotokra irányul, hanem az emberek közti igazságos viszonyokra. (Forst, 2009, 212) Hogy az igazságossági vitákban gyakran előforduló tortapéldát vegyük: elsősorban nem az a kérdés, hogy egyenlően kell-e felosztani a tortát, vagy egyenlőtlenül, szükségleteket, teljesítményt, korábbi igényeket tekintetbe véve, hanem az, hogy ki lesz az „anya”, aki a tortát szeleteli, és egyáltalán: honnan van a torta? (Forst, 2009, 210–211.) Ez a kritikai fordulat, amelyenél nem adományról van szó, nem arról, hogy ki mennyit kap (ha csak erről lenne szó, akkor egy jóléti diktatúra épp olyan hasznos lenne, mint egy igazságosabb berendezkedés), hanem arról, hogy melyek azok a társadalmi viszonyok, amelyek az adott helyzetet létrehozták.

Ha Forst szövege reminiscenciákat ébresztett, az nem véletlen. Ez a kritikai elmélet – bár az igazságosság kérdéséből indulna ki – már nem az igazságosság elmélete volna. Forst igazoláselméletéből, az igazolás jogából, a kontextuális igazságosság koncepciójából nyerte azokat a kritikai szempontokat, amelyek alapján képesnek gondolta elméletét annak megítélésére, hogy a társadalmi, politikai és gazdasági hatalom érvényesülése milyen torzulásokat eredményezett. Úgy tűnik azonban, hogy önmagában az igazolás jogára épített igazságosság kevés az olyan állapotoknak a megítélésére, kritikai megvilágítására, amilyenek például a „strukturális elnyomás” (Forst, 2009, 216) viszonyai. A struktúrák ebben az esetben a politikai, társadalmi és gazdasági struktúrák. Ezek elemzésére tartalmas elméletekre – például egy alapos politikai gazdaságtanra – van szükségünk, amely kritikai ösztönzést nyerhet az igazságosság elméletéből, de abból nem bontható ki. Forst „kritikai” fordulata nemcsak hogy túlmutat az igazságosságelméletek hagyományos témakörén, hanem az is következik belőle, hogy az igazságossági elméletek és az igazságosság diskurzusai éppen a fontos kérdéseket kerülik ki. Forst is „másra” hivatkozik az igazságossággal szemben, akárcsak Boltanski. De ennek a forsti „másnak” a szemszögéből nem az látszik az igazságossági, igazolási viták mulasztásának, hogy túlságosan eltávolodnak az igazán emberi viszonyoktól, hanem az, hogy az igazságossági viszonyok társadalomtudományi elemzésében egy bizonyos ponton megállnak.

IV.

Honneth, Boltanski és Forst egyaránt „túl” akarnak lépni az igazságosságon.¹² Különbség köztük abban a tekintetben van, hogy milyen megfontolásokból és miként akarnak túllépni az igazságosságon. Mindhárom szerző tartózkodik azoktól a politikafilozófiai, pseudoutópista konstrukcióktól, amelyek gondolat kísérletekkel próbálják megtalálni az igazságosság elveit (Dworkin, 2000; Nozick, 1974; Rawls, 1997). Ez a túllépés az igazságosság társadalmi viszonyaihoz vezet, egy kritikai társadalomtudomány felé.

Honneth és Boltanski egyfelől, Forst másfelől az igazságosság kétféle kritikáját fogalmazza meg. Forst kritikája (amely ebben a formájában önkritika is) ahhoz kell hogy vezessen, hogy a normatív politikafilozófia helyébe egy szaktudományos kritikai elmélet lép. Az igazságosság filozófiai-deontológiai kérdéseit a hatalmi viszonyokra vonatkozó és empirikusan eldönthető kérdések váltják fel.

Honneth és Boltanski esetében nincs szó ilyen helyettesítésről. Igaz, Boltanski maga nem is foglalkozott deontológiai kérdésekkel. Az igazságosság dilemmái, a különböző igazolási rendek összeegyeztethetlensége elől a szeretet világába menekül. Honneth filozófiailag differenciáltabb megközelítése struktúrájában a Boltanskiéhoz hasonlít. Mindketten feltételezik, egy olyan, a társadalmiság szempontjából konstitutív viszony-komplexum létét, amelyben az igazságosság (le nem tagadott) dilemmái nem merülnek fel.

A kétféle kritikából eltérő következtetések adódnak. Honneth és Boltanski az igazsá-

¹² Az „igazságosságon túl” náluk más értelemmel bír, mint Heller Ágnesnél, aki összekapcsolhatónak tartja a helyes, az igazságos és a jó élet kérdését. Nála az igazságosságon „túl” a jó élet van, „mint osztatlan és oszthatatlan egész”, a tisztesség, az adottságok teljességéig történő fejlesztése és a személyes vonzalmak ereje. Az igazságosság mint cél a jó élet eszköze. (Heller, 1990, 362.)

gosság dilemmáit, amelyek klasszikusan az egyenlőség és a teljesítmény/érdem dilemmájában fogalmazódnak meg, úgy tudják feloldani, hogy egy dilemmától mentes, primér társas területet jelölnek meg. Forst vázlatos programjából az következik, hogy társadalomtudományos kritika alá kell vonni az igazságosság procedúráit, ami megvalósítva visszatérést jelentene a társadalomkritikai eljárás hagyományos formáihoz.

Irodalom

- Berkovits Balázs (2008) „Boltanski 'pragmatikus szociológiája': kritika és cselekvésmélet”. *Replika* (62). 87–108.
- Boltanski, Luc (1990) *L'Amour et la justice comme compétences. Trois essais de sociologie de l'action*. Paris, Éditions Métailié.
- Boltanski, Luc (2002) Létezik-e hálózati morál? Igazolás és kritika a kapitalizmus új képződményeiben. In: *Forrásvidékek. Társadalomtudományi tanulmányok Némedi Dénes 60. születésnapjára*. Szerk.: Felkai Gábor–Molnár Attila Károly–Pál Eszter. Bp., Új Mandátum. 412–425.
- Boltanski, Luc (2008): „'A szociológiai konstrukció középpontjába a bizonytalanságot kell helyezni'. Berkovits Balázs és Fáber Ágoston interjúja Luc Boltanskival”. *Replika* (62). 11–37.
- Boltanski, Luc (2009) *De la critique. Précis de sociologie de l'émancipation*, Paris, Gallimard.
- Boltanski, Luc–Chiapello, Eve (1999) *Le nouvel esprit du capitalisme*. Paris, Gallimard.
- Boltanski, Luc–Thévenot, Laurent (1987) *Les économies de la grandeur*. Paris, Presses Universitaires de France.
- Boltanski, Luc–Thévenot, Laurent (1991) *De la justification: les économies de la grandeur*, Paris, Gallimard.
- Boltanski, Luc–Thévenot, Laurent (2008) „A kritikai képesség szociológiája” (1999). *Replika* (62). 39–55.
- Dworkin, Ronald (2000) *Sovereign Virtue. The Theory and Practice of Equality*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Forst, Rainer (1994) *Kontexte der Gerechtigkeit. Politische Philosophie jenseits von Liberalismus und Kommunitarismus*. Frankfurt a. M., Suhrkamp.
- Forst, Rainer (2007a) *Das Recht auf Rechtfertigung. Elemente einer konstruktivistischen Theorie der Gerechtigkeit*. Frankfurt a. M., Suhrkamp.
- Forst, Rainer (2007b) Dialektik der Moral. Grundlagen einer Diskurstheorie transnationaler Gerechtigkeit. In: uő: *Das Recht auf Rechtfertigung. Elemente einer konstruktivistischen Theorie der Gerechtigkeit*. Frankfurt a. M., Suhrkamp. 343–356.
- Forst, Rainer (2007c) Soziale Gerechtigkeit, Rechtfertigung und Macht. In: Forst, Rainer: *Das Recht auf Rechtfertigung. Elemente einer konstruktivistischen Theorie der Gerechtigkeit*. Frankfurt a. M., Suhrkamp. 270–287.
- Forst, Rainer (2009) Zwei Bilder der Gerechtigkeit. In: *Sozialphilosophie und Kritik*. Szerk.: Forst, Rainer et al. Frankfurt a. M., Suhrkamp. 205–228.
- Habermas, Jürgen (1991) Gerechtigkeit und Solidarität. Zur Diskussion über 'Stufe 6' (1986).

In: Habermas, Jürgen: *Erläuterungen zur Diskursethik*. Frankfurt a. M., Suhrkamp. 49–76.

- Heller Ágnes (1990) *Az igazságosságon túl* (1987). Bp., Gondolat.
- Honneth, Axel (1992) *Kampf um Anerkennung. Zur moralischen Grammatik sozialer Konflikte*. Frankfurt a. M., Suhrkamp.
- Honneth, Axel (2000) Das Andere der Gerechtigkeit. Habermas und die ethische Herausforderung der Postmoderne. In: Honneth, Axel: *Das Andere der Gerechtigkeit. Aufsätze zur praktischen Philosophie*. Frankfurt a. M., Suhrkamp. 133–170.
- Honneth, Axel (2003) Umverteilung als Anerkennung. Eine Erwiderung auf Nancy Fraser. In: Fraser, Nancy–Honneth, Axel: *Umverteilung oder Anerkennung? Eine politisch-philosophische Kontroverse*. Frankfurt a. M., Suhrkamp. 129–224.
- Honneth, Axel (2008) „Verflüssigungen des Sozialen. Zur Gesellschaftstheorie von Luc Boltanski und Laurent Thévenot”. *WestEnd* 5 (2). 84–103.
- Joas, Hans (1992) *Die Kreativität des Handelns*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Némedi Dénes (1998) „Axel Honneth: Elismerés és megvetés”. *BUKSZ (Budapesti Könyvszemle)* 10 (4). 390–397.
- Nozick, Robert (1974) *Anarchy, State, and Utopia*. Oxford, Blackwell.
- Rawls, John (1997) *Az igazságosság elmélete* (1971). Bp., Osiris.
- Weiss János (2004) *Az elismerés elmélete*. Bp., Áron Kiadó.

ÖRKÉNY ANTAL-SZÉKELYI MÁRIA

GENERÁCIÓS TRANSZFEREK

A generációs transzfer legáltalánosabban a státuszmegszerzés és státuszátörökítése egy sajátos vonatkozásával, nevezetesen az anyagi és kulturális javak generációs birtoklásával, megosztásával és generációk közötti átadásával foglalkozik.¹ A transzfer a társadalmi javak szinte minden területére kiterjedhet, az anyagi jellegű dolgoktól kezdve (mint például a jövedelem, a lakás és a különféle vagyontárgyak) a tudáson keresztül az értékekig és a társadalmi normákig.

A generációs transzfer fogalmát először a közgazdaságtan emelte be a társadalomkutatás érdeklődési körébe mint az anyagi jellegű gazdasági javak mozgásának fontos színterét. Később a generációs transzfer fogalma a közgazdaságtanból átkerült a szociológiai gondolkodásba mint a társadalmi kapcsolatok és a társadalmi mobilitás vizsgálatának fontos szempontja. Olyan kérdések kapcsolódnak ide, mint például a szülők és a gyerekek iskolai végzettsége közötti összefüggés, vagy a szülők hatása a gyerekek életpályájára és életviszonyaira, vagy a szülők és a gyerekek anyagi körülményeinek az összehasonlítása.² Ezek a kutatások azonban főképp makroszinten, a társadalmi erőforrások, illetve az előnyök és hátrányok generációk közötti összefüggését vizsgálták, különös tekintettel a státuszátörökítésre és az egyenlőtlenségek alakulására.

A mi elemzésünk ezeket a hagyományokat követi, de részben különbözik is azoktól. Ez utóbbi tekintetében két szempontot érdemes megemlítenünk: egyrészt, hogy a mi nézőpontunkból a generációs transzferek a mikroszintű társadalmi kapcsolatok fontos mozzanatai, és a szülők és a gyerekek relációjában megnyilvánuló viszonyokat reprezentálják; másrészt számunkra a generációs transzfer úgy merül fel, mint az elosztás és az átörökítés egyik mozzanata, amely szorosan kapcsolódik normatív szempontokhoz is, például az igazságosnak tekintett elosztás kérdéséhez.³ Ennyiben tehát a mi felfogásunkban a családi transzferek konkrét élethelyzetekben, pontosan azonosítható személyes relációkban megnyilvánuló viszonylatok, amelyek leképezik az anyagi javak átörökítését és a generációs segítségnyújtást.

A generációs transzferek hagyományosan legfontosabb színtere a család, ahol a javak átruházásának folyamatában a résztvevőket a szoros személyes, rokoni, érzelmi és érdekkapcsolatok fűzik össze. Napjainkra ugyanakkor a generációs transzfer a közjavak elosztásának is egyre meghatározóbb részévé válik, átvéve a jóléti állam, illetve a szociális gondoskodást biztosító társadalmi intézmények szerepét.⁴ A transzferek tárgyát na-

gyon sokféle dolog és szolgáltatás képezheti, és az átörökítés meghatározó eleme a személyeket összefűző szolidaritási közösségtudat. A direkt transzfer tartalma lehet pénz, vagyontárgy vagy más anyagi jellegű segítség, de sokszor természetbeni támogatásban, illetve egyszerű emberi odafigyelésben és gondoskodásban nyilvánul meg. A generációs transzfer indirekt formáit képezheti a munkahely, a szociális rendszer, az oktatás és az egészségügyi ellátórendszer.⁵

A transzferek a generációk között lehetnek egyirányúak, de szervezheti őket a reciprocitás elve is. A transzfereket csoportosíthatjuk fajtájuk, nagyságuk, irányuk és az erőforrások áramlásában és átcsoportosításában betöltött súlyuk szerint, de megkülönböztethetjük őket a mozgatórugók, a motivációk, az áthagyományozást meghatározó értékek, illetve a kapcsolatok jellege szerint is.⁶ Következményeit tekintve a generációs transzferek szorosan kapcsolódnak olyan anyagi kérdésekhez, mint például a háztartások vagyonteljesedése (jövedelem, megtakarítás, vagyonszerzés), életszínvonala, vagy státuszátörökítése, de a generációs segítségnyújtás fontos szerepet játszik a különféle korcsoportok biztonságérzetében, elégedettségében és emberi kapcsolatrendszerében is. Ha a generációs transzferek különféle lehetséges fajtáit kívánjuk számba venni, a következő sémához juthatunk el:

1. táblázat: Az intergenerációs transzferek tipológiája' aszerint, hogy ki részesül belőle és ki az adományozó, illetve hogy az állam kinek a révén nyújt támogatást

KAP				
		Gyerekek	Szülők	Nagyszülők
Gyerekek révén juttatott transzfer				
A	Személyes, magán	x	Lelki és érzelmi örömök, közösségi élmény, a jövő biztonsága	Lelki és érzelmi támogatás
D	Állami		Család- és gyermek-támogatások, erőforrás-kiegészítés (hitelek), oktatás, egészségügyi ellátás	Nyugdíj, egészségügyi ellátás, szociális támogatás
Szülők révén juttatott transzfer				
A	Személyes, magán	Biztonság, ellátás, odafigyelés, lelki örömök, nevelés, szárnyra bocsátás	x	Gondoskodás, ellátás, lelki támogatás
D	Állami			Nyugdíj, egészségügyi ellátás, szociális támogatás
Nagyszülők révén juttatott transzfer				
A	Személyes, magán	Odafigyelés és segítségnyújtás, öröklél hagyás	Segítségnyújtás, lelki támogatás, öröklél hagyás	x
D	Állami		Öröklél szabályozása	

¹ Becker és Tomes, 1986.

² Harcsa István-Tarján Gergely, 2006. A nemzedéki átörökítés hatása az életpálya-esélyekre. In: Kolosi Tamás-Tóth István György-Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2006*, Bp., TÁRKI, 238-249.

³ English, 1977.

⁴ McDaniel, 1997.

⁵ Kutatásunk ezt a témakört éppen csak érinti, amikor olyan kérdéseket feszeget, hogy egy-egy generáció mennyire felelős az idősök, a gyerekek, a munkanélküliek vagy a munkaképtelenek támogatásáért akkor, ha az érintettek nem tartoznak a család kötelékébe.

⁶ Medgyesi, 2002.

⁷ McDaniel, 1997.

Maguk a transzferek az időbeliség és a személyes viszonylatok bonyolult terében zajlanak. Egyrészt a transzfereket többgenerációs történeti hatások határozzák meg, mint például a családtörténet, a családok korábbi felhalmozásai, illetve azok a családi átörökítési stratégiák, amelyek az új generációk számára részben kijelölik saját átörökítési elképzeléseik sajátosságait. Másrészt a transzferek generációk között zajló folyamatát az egyidejű interakciók lehetséges színterében három vagy négy generáció közötti kapcsolatrendszer határozza meg: egy generáció felelősséget mutat(hat) szülei iránt, és gondoskodik a gyerekeiről, illetve közvetlenül vagy áttételesen az unokáiról. Tovább szélesítheti a transzferek személyközi terét az is, hogy a családon belül a házastársak felmenői felé is működik a családi szolidaritás, nem beszélve az esetleges válások és újráházasodások következtében bővülő utódoktól Ennyiben tehát a többgenerációs családi transzferek megnyilvánulásának a közege egy időben szétterülő és személyi összetételét tekintve igen bonyolult hálózatban zajlik.

A családi transzferek legfontosabb szempontjait a következő táblázatban próbáltuk összefoglalni:

2. táblázat: A többgenerációs családi transzferek legfontosabb szempontjai⁸

Korábbi generációk	Aktuális generáció	Utódok első és második hulláma
Családtörténet, demográfiai sajátosságok	Családszerkezet, demográfiai sajátosságok	Családszerkezet, demográfiai sajátosságok
Érdem, siker, teljesítmény, szerencse	Saját teljesítmény	Saját teljesítmény és a felmenők teljesítménye
Saját szükséglet és fogyasztás, akkumuláció	Saját szükséglet és fogyasztás, akkumuláció	Szükségletek, fogyasztás
A generációs átörökítés normái	A generációs átörökítés normái	A generációs átörökítés normái
Terhek átvállalása az utódoktól	Utódok és felmenők iránti felelősség	Utódok és felmenők iránti felelősség
Átörökítés	Átörökítés és gondoskodás	Átörökítés (gondoskodás)
Rászorultság az utódokra	„Adózás” és rászorultság mindkét generáció irányába	Rászorultság a felmenőkre

A család mikrovilágában zajló intergenerációs transzferek kiterjedését, tartalmát és értékvonatkozásait társadalmi szabályok, normák és instrumentális feltételek egyaránt befolyásolják.⁹ A társadalmi normák legfontosabb szempontja az, amit a szakirodalom generációs szerződésnek hív.¹⁰ A generációs szerződés elmélete abból indul ki, hogy a társadalom úgy is felfogható, mint az egymást követő generációk összefonódása és kölcsönös egymásrautaltsága. Viszonyukat egyfajta megállapodás, kimondott vagy kimondatlan szerződés szabályozza. Ebben rögzülnek azok a jogok és felelősségek, amelyek szabályozzák az egyes generációk egymásrautaltságát. A gyakorlatban ez két fontos szempontot is felvet. Egyrészt a társadalmi integráció fontos jellemzője, hogy a különböző generációk viszonyában milyen szerepet játszik a közsféra (idesorolva az államot és a piaci szektort), illetve a magánsféra (az egyén és a család), és a kettő között milyen szerepmegosztás

⁸ Alesina–Angeles, 2003.

⁹ Albertini–Kohli–Vogel, 2007.

¹⁰ Társadalomfilozófiai megalapozását John Rawls (1971) fektette le könyvében.

jön létre. Az állam és a magánsféra szerepe különösen a társadalmi egyenlőtlenségek és a szociális kérdések terén nyer fontosságot, azaz olyan kérdésekben, hogy az egyén vagy a család, illetve a társadalom és az állam felelős-e az egyenlőtlenségek generációk közötti átörökítéséért, a hátrányok és az előnyök generációk közötti akkumulációjáért. Korábbi történelmi időszakokban az idősebb családtagokról való gondoskodás és az újabb generációk „szárnya bocsátása” kizárólag az aktív generációk felelőssége volt. A nukleáris család elterjedésével és a jóléti állam megszületésével ez a helyzet jelentős mértékben megváltozott. A személyes családi kapcsolatoknak továbbra is fontos szerepük van a transzferekben, de ezek inkább a gyerekek irányába sűrűsödnek (amit ráadásul az elmúlt évszázadban a gyerekszám radikális csökkenése kísér). Az idős generációkról való családi gondoskodás kényszere jelentősen gyengült,¹¹ hiszen ezt a szerepet részben olyan intézményes megoldások vették át, mint az általános nyugdíjrendszer, a kiterjedt államilag szervezett egészségügyi ellátás, illetve a részben vagy teljesen a köz által fenntartott időskori ellátó intézményrendszer.

A generációs szerződés másik fontos vonatkozása a jóléti rendszerek elterjedésével vált fontossá, nevezetesen, hogy a kollektív társadalmi felelősségvállalás és a szociális gondoskodás elve miként hat az individuális szinten megmutatkozó reciprocitás elvére, illetve az emberi kapcsolatokat meghatározó morális elvárásokra. Kutatások bizonyították, hogy a jóléti rendszerek elterjedése jelentősen megváltoztathatja az emberek más emberekhez való morális hozzáállását, akár úgy, hogy erősítik, akár pedig úgy, hogy gyengítik azok kötőerejét. Az egyén szintjén könnyen ellentétbe kerülhet egymással az altruizmus elve és a haszonelvűség szempontja, mint ahogy a társadalmi intézmények szintjén is mérlegre kerülhet az igazságosság elvén működő intézményi szempont és a ráfordított költségek aspektusa. Az is világossá vált, hogy az intergenerációs transzferek alakulása és a jóléti rendszer kapcsolata országonként jelentős különbségeket mutat, aminek ország-specifikus politikai és kulturális, illetve szociodemográfiai okai is vannak.

A szülő–gyerek relációban végzett kutatások azt mutatják, hogy a családon belüli generációs transzfer tekintetében a domináns trend az, hogy a szülők támogatják az utódokat. Tíz európai ország összehasonlítása azt mutatta, hogy a megkérdezett szülők 21 százaléka adott a gyerekeinek anyagi segítséget, miközben csupán 12 százaléka kapott ilyet az utolsó 12 hónapra számolva. Ezzel szemben a természetbeni segítség nagysága éppen fordítva alakult: a szülők csupán 9 százaléka adott, viszont 16 százaléka részesült ilyen típusú támogatásban. Ha csak a már külön élő gyerekek esetében vizsgáljuk a természetbeni támogatást, akkor az látható, hogy a szülők sokkal nagyobb arányban nyújtanak ilyen segítséget a gyerekeiknek (37 százalék) az unokák megszületése pedig tovább növeli a (nagy)szülői támogatást (46 százalék).

Egy Magyarországi kutatás szerint, amelyben a szülőket kérdezték, és a válaszadóktól külön adatokat vettek fel felnőtt különélő gyerekeikről, a felnőtt lakosság 23 százaléka, a gyermekeknek pedig 29 százaléka nyilatkozott úgy, hogy a háztartásában előfordult valamilyen transzfer a gyerek irányába.¹² Ha pedig csak a 40 és 70 év közötti szülőket nézzük, az utolsó két évben a transzferek előfordulási aránya 30 és 40 százalék között

¹¹ Caldwell, 1978.

¹² Ez az arány tovább emelkedik (10 százalékkal), ha azokat is beszámítjuk, akik haláluk után kívánnak öröklő hagyni a gyermekeik számára.

volt. A magasabb jövedelmű, illetve a magasabb iskolai végzettségű szülők még adakozóbbak ebben a tekintetben: közel 50 százalékuk támogatta valamilyen formában a gyerekeit. Ezek a transzferek elsősorban a fiatalabb (18–34 éves) és magas iskolázottságú, önálló lakással még nem rendelkező gyerekek felé irányultak.

A különféle kutatásokból összességében az derült ki, hogy amíg a szülők fiatalabbak, addig a transzferek zöme egyirányú, a gyerekek önállósodásával és az unokák megszületésével még inkább a szülők nyújtják a transzfereket. Viszont amikor a szülők megöregednek, a transzferek ellentétes irányban mozognak, a szülők kapnak anyagi és természetbeli segítséget a gyerekeiktől.

Az egyéni okok közül a demográfiai tényezők és családszerkezet jellemzői mellett fontos szerepet játszik a transzferek nagyságában a szülők és a gyerekek iskolázottsága, munkaerő-piaci helyzete, jövedelmi és anyagi körülményei. Az országok közötti különbségek elsősorban attól függenek, hogy milyen az adott helyen az átörökítés jogi háttere, az adópolitika (különös tekintettel a „haláladónak” nevezett örökségi adóra), a családpolitika, illetve a házassági szerződések szabályozása, valamint a szociális háló kiterjedtsége. Ugyanakkor az instrumentális szabályozáson túl legalább ennyire fontos a kulturális tényezők szerepe: a vallási tradícióké, a családra és a nemi különbségekre vonatkozó értékeké, az idősek társadalmi szerepére vonatkozó nézeteké és a szülők, a nagyszülők és a gyerekek viszonyára vonatkozó generációs normáké.¹³

A transzferek tekintetében az egyes régiók között jelentős különbségek figyelhetők meg, ami igazolni látszik azt az előfeltevést, hogy a transzfereket egyéni és családi szintű mikrotényezők és makroszintű strukturális, intézményi és kulturális tényezők egyaránt befolyásolják.¹⁴ Az egyéni szükségletek és transzferkészítések ott erősebbek, ahol a jóléti ellátórendszer gyengébb, és fordítva. Mindenütt igaz ugyan, hogy a transzferek előfordulása gyakoribb az idősebb generációktól kiindulva a fiatalabb generációk felé, de a különbségek egy észak–dél tengely létezését igazolják: az északi, skandináv régióban a transzferek előfordulása ugyan gyakoribb, viszont a mértéke jóval kisebb. Ezzel szemben a déli országokban valamivel ritkább az előfordulása, de a mértéke sokkal nagyobb.¹⁵ A közép-európai régió e tekintetben köztes helyet foglal el.

A generációs transzferek jelenségét közvetlenül vagy közvetve számos elmélet érinti. Mindenekelőtt érdemes szólni az életciklus-elméletéről, amely a transzferek előfordulását és gyakoriságát elsősorban a különböző korcsoportok eltérő társadalmi beágyazottságával és életstratégiájával magyarázza.¹⁶ Ez a nézőpont szembeállítja a fiatalabb és az idősebb generációkat. A fiatalabbak számára kiemelten fontos cél a megtakarítás, részben az önálló élet feltételeinek a megteremtése miatt, részben pedig, hogy előre gondoskodjanak majdani idősebb éveikről. Az idősebb generációk viszont már nem annyira a megtakarításban, hanem a felhalmozott erőforrásoknak a fiatal generáció felé történő átörökítésében érdekeltek. Itt nem elsősorban az öröklésre gondolunk, hanem arra a modellre, amelyben a szülők még életükben gondoskodni kívánnak a gyerekeik jövőjéről.¹⁷

¹³ Albertini, 2007.

¹⁴ Esping-Andersen, 1990; 1999.

¹⁵ Albertini, 2007.

¹⁶ Medgyesi, 2002.

¹⁷ A transzfereknek ez a jellemzője már átvezet a státusátörökítés elméletének a területére.

A szülői segítség lehet kisebb vagy nagyobb mértékű, vagyoni jellegű (például lakást vesznek a gyerekeknek) vagy pénzbeli, de megnyilvánulhat abban is, hogy a gyerekek a szülőkkel közös háztartásban élnek, ezzel is megkönnyítve a fiatalabb generációk helyzetét. Több gyerek esetében a transzferek történhetnek egalitáriánus elvek szerint, azaz minden gyerek egyforma mértékű segítségre számíthat, de követhet altruista szempontokat, azaz kiegyenlítheti a gyerekek helyzetében megnyilvánuló különbségeket. A transzferekben megnyilvánuló életciklus-hatások nem függetlenek az állami újraelosztás generációs következményeitől. Míg az állam inkább a fiatalokat adóztatja az időseknek való juttatások növelése érdekében, addig a privát transzferek elsősorban éppen az idősebbektől a fiatalok felé áramoltatják az erőforrásokat.

Az életciklus-elméletek másik aspektusa arra teszi a hangsúlyt, hogy a transzferek gyakorisága másként alakul a különböző életciklusokban. Amikor a transzferben részesülők már vagy még nem aktív résztvevői a munkaerőpiacnak, azaz nem rendelkeznek saját jogú piaci jövedelmekkel, életszínvonaluk főképp állami újraelosztástól függ. Az aktív életperiódusban lévő korcsoportok szolidaritása és gondoskodása nélkül az idős és fiatal generációk életszínvonala nem is lenne fenntartható. Az állami újraelosztás nagy dilemmái, nevezetesen hogy a nyugdíjrendszerre vagy a fiatal generáció felnevelésének támogatására helyezi-e a hangsúlyt, jelentős mértékben kihathat a privát transzferek működésére.¹⁸ Hasonlóképpen, a generációs transzferek nagyságára és intenzitására nagymértékben kihatnak az általános demográfiai folyamatok, a tartósan alacsony társadalmi reprodukció vagy a meghosszabbodó élettartam. Mindez jelentős transzferterhet ró az aktív generációkra.

Az elméletek másik csoportja a generációs transzferekben megnyilvánuló értékvonatkozásokra és morális szempontokra, valamint a szolidaritási momentumra helyezi a hangsúlyt.¹⁹ A család felfogható úgy is, mint egyfajta értékközösség, amelyre a családi összetartozás és a családon belüli szolidaritás és felelősségvállalás jellemző. Mindez pedig jelentős mértékben összefügg a generációk közötti transzferekkel. Politikai, vallási és társadalmi értékek egyaránt szerepet játszhatnak abban, hogy a különböző generációk milyen mértékű szolidaritást és felelősségvállalást várnak el egymástól, és milyen keretek között látják biztosíthatónak a generációs felelősségvállalás érvényesülését. Vannak, akik a modernitás fontos vívmányának, mások viszont veszteségének tartják, hogy a hagyományos lokális szolidaritási kötelékek, a gyermekeknek a szülőtől való természetes függősége és a tradicionális családi szolidaritás helyét egyre inkább a társadalmi és polgári felelősségvállalás veszi át.

A kutatásról

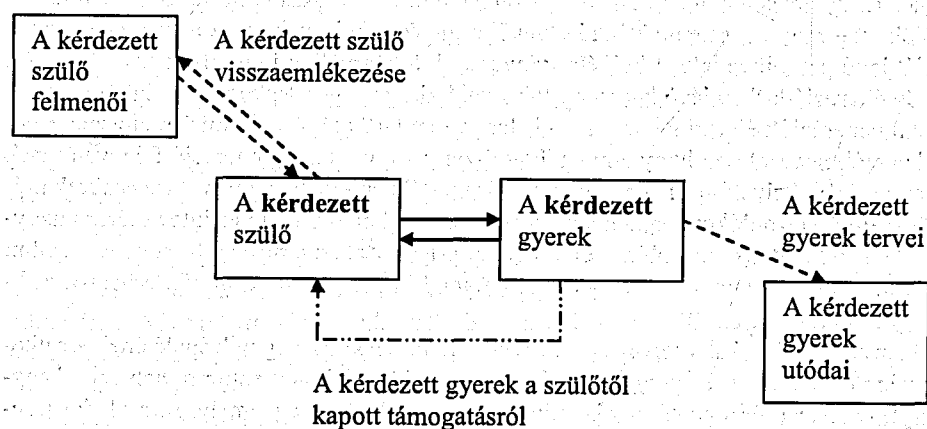
2008-ban az OTKA támogatásával egy olyan empirikus kutatásba kezdtünk, amelynek egyik fontos kérdése a generációk között áramló transzferek feltérképezése, a transzferek mértékéről és fontosságáról vallott nézetek bemutatása volt a transzfert nyújtók és a segítséget kapók optikájából. Kutatásunkban két, egymással személyében is összekapcsolt

¹⁸ Barro, 1974.

¹⁹ McDaniel, 1997.

generációs minta szerepelt, a szülők és a gyerekek generációja.²⁰ A két generáció közötti kölcsönös transzfereket vizsgáltuk meg, vagyis azt, hogy a szülők milyen formában támogatták a mintában szereplő gyermeküket, illetve hogy ez a gyerek milyen formában támogatta, illetve szándékozik támogatni a szüleit. Ezenkívül még két érintett generáció is szerepel a vizsgálódásunkban: egyrészt a nagyszülői generáció, amellyel kapcsolatban arról van információnk, hogy a szülő mit kapott a nagyszülőtől, illetve hogy mivel támogatta a saját szüleit (a nagyszülői generáció tagjait). Másrészt szerepel az unokák generációja, akikkel kapcsolatban azt tudjuk meg, hogy a kérdezett gyerekek generációja mivel támogatta, illetve tervezi támogatni utódait.

1. ábra: Négygenerációs transzfertérkép

Az 1. ábra tanúsága szerint arra is lehetőség nyílik majd, hogy megvizsgáljuk, hogy a szülők által adott támogatást a gyerekek generációja miként észleli: vajon a szülők emlékei megegyeznek a gyerekekével, vagy inkább az jellemző, hogy az adományozó felértékeli, a kedvezményezett viszont kisebbnek látja az adott transzfert.

Mielőtt a generációk közötti transzferek elemzésébe kezdenénk, bemutatjuk, hogy a kutatás során hogyan mértük ezeket a transzfereket. Kérdőívünkben az utódok felé irányuló transzferek esetében háromféle támogatás, a lakás, a természetbeni segítség és a rendszeres pénzbeli támogatás megnevezésére nyílt lehetőség. A felmenők felé irányuló transzferek esetében lehetséges transzfer az idős szülőtől való gondoskodás (összeköltözés, otthoni ápolás biztosítása, idősek otthonában való elhelyezés), a természetbeni segítség és a rendszeres pénzbeli támogatás.

A családi transzferek elemzése három szempont szerint is lehetséges:

- megvizsgálhatjuk, hogy a három generáció milyen mértékben támogatja az öt követő generációt;
- a második lehetőség, hogy a megkérdezett szülők és a megkérdezett gyerekek generációjában a transzferek kölcsönösségét bemutassuk, azaz megvizsgáljuk, hogy a szülők milyen támogatást adtak az utódoknak, és az utódok miként viszonyultak azt;
- végül a kérdezett szülők és a kérdezett gyerekek generációjában lehetőség nyílik a felmenők és az utódok felé való transzferek elemzésére, azaz összehasonlítható, hogy a két generáció mennyire tudott eleget tenni annak, hogy mind a szüleit, mind a gyerekeit támogassa.

Az utódoknak nyújtott transzferek

Az utódoknak adott transzferek tekintetében három generációról van tudásunk. A nagyszülőkről csak közvetett információkkal rendelkezünk, amennyiben a megkérdezett szülői generáció emlékeire kell hagyatkoznunk. A megkérdezett szülők és gyerekek esetében a transzferek egy része már megvalósult, másik része viszont még csak terv formájában létezik. Mivel az adatbázisunkban a megkérdezett szülők és gyermekek között kölcsönös megfeleltetés van, most csak azokat a transzfereket vesszük számításba, amelyek a megkérdezettek között zajlottak (vagy várhatóan bekövetkeznek a jövőben), és nem vesszük figyelembe azokat, amelyek a többi utód felé irányultak. Ez a szűkítő értelmezés azért is indokolt, mert amikor a nagyszülők által nyújtott transzfereket vizsgáljuk, akkor csak arról van tudomásunk, hogy a nagyszülők mit nyújtottak a megkérdezett szülőnek, és nem látjuk azokat a transzfereket, amelyeket a megkérdezett szülők testvérei kaptak. Amikor a megkérdezett gyerekek által az utódoknak nyújtott transzfereket vizsgáljuk, éppen az összehasonlíthatóság kedvéért csak egyetlen, a legidősebb gyereknek nyújtott transzfert vesszük figyelembe. Joggal vetődhet fel a kérdés, hogy jogunk van-e általánosítani egy-egy generáció esetében a lemenőknek nyújtott transzfereket illetően, ha mindössze egy-egy kedvezményezettet veszünk figyelembe. A későbbiekben majd látni fogjuk, hogy mind a szülők, mind a gyerekek generációja egyöntetűen azt vallja, hogy minden gyereknek egyforma támogatást kell nyújtani, és mind a megvalósult, mind a tervezett transzferekben érvényesítik is ezt az elvet. Ennek megfelelően joggal gondolhatjuk, hogy a véletlenszerűen vagy az életkor szerint kiválasztott utódnak adott transzferek általánosíthatók. Az összes gyermeknek nyújtott transzferek szerkezete és a transzferek áramlásának jellemzésére használt egyetlen gyereknek nyújtott transzferek között alig találtunk különbséget. Ez további érv emellett, hogy a négy generáció által nyújtott transzfereket egy-egy kedvezményezett (szülők, gyerekek és unokák generációja) személyén keresztül vizsgálva is következtethessünk az össztranszferek szerkezetére.²¹

²¹ A lábjegyzetben szereplő következő táblázat az összes gyerek számára nyújtott transzfereket összegzi, és jól látható, hogy a főszövegben szereplő és az egyetlen gyereknek nyújtott transzfereket bemutató 3. táblázat szinte teljesen megegyezik az itt látható táblázattal.

²⁰ A kutatás terepét egyfelől egy 1000 fős országos reprezentatív minta jelentette, amelyet egy olyan 400 fős minta egészített ki, ahol a megkérdezettek a reprezentatív mintában szereplők – nagykorú és lehetőleg a családtól már külön élő – gyerekei voltak. A kérdés során a „gyerekekből” álló mintával kapcsolatos célkitűzéseinket csak részben sikerült megvalósítani, ugyanis 68 esetben csak a szülőkkel együtt élő gyerekeket sikerült elérnünk. A szülőktől és a gyerekektől ugyanazt a kérdőívet kérdeztük le.

3. táblázat: A szülői támogatás előfordulása az utódok²² számára (százalék)

		Lakásvásárlás	Pénzbeli segítség	Természetbeni juttatás
Nagyszülő a kérdezett szülőnek	Összes transzfer	35,5	10,7	58,2
Megkérdezett szülő a megkérdezett gyerekeknek	adott	52,4	24,8	83,9
	tervez adni	58,9	35,7	91,1
	összes szülői transzfer	53,6	26,8	84,5
Megkérdezett gyerek a legidősebb gyerekének (unoka)	adott	59,5	28,6	83,3
	tervez adni	60,3	48,5	83,8
	összes szülői transzfer	60,2	45,1	83,7

A 3. táblázat adataiból egyértelműen látszik, hogy a nagyszülők által nyújtott transzferekhez képest a megkérdezett szülők sokkal tetemesebb segítséget nyújtottak az utódaiknak, és a megkérdezett gyerekek még ennél is többet adtak a már felnőtt, különélő gyerekeiknek. A megkérdezett szülők esetében a felmenőktől kapott transzferek nagysága rendkívül erősen különbözik attól függően, hogy milyen történelmi időszakban lépett ez a generáció a házassági időszakba. A Rákosi-korszakban házasságuknak alig több mint egytizede kapott a szüleitől lakást. A helyzet a kora Kádár-korszakban a lakáshoz jutás tekintetében ugrásszerűen javult, a szülők generációjának közel harmada szülői segítséggel jutott lakáshoz. A 70-es és 80-as években házasságuknak már majdnem fele kapott a szüleitől lakást.

A lakáshoz jutáshoz képest a természetbeni támogatásokról azt gondolhatnánk, hogy a történelmi időben előrehaladva nem tapasztalunk lényeges változást, hiszen a segítségre szorulókról való gondoskodás, akár idős szülők ápolásáról, akár a nagyszülői szerep felvállalásáról van szó, ezek „ingyen vannak”. Ám a szülői generáció legidősebb kohorsza ettől is meg volt fosztva, mindössze 40 százalékuk élvezte a nagyszülői generáció segítségét. Ebben mindenképpen szerepet játszhatott a Rákosi-rendszert jellemző nagymértékű területi mobilitás és az infrastruktúra fejletlensége: a gyerekek gyakran nagyon távolra kerültek a szülői háztól, és a rendszeres találkozást akadályozta a tömegközlekedés és az úthálózat fejletlensége.

Összes gyerekre vonatkozó transzferek		Lakásvásárlás	Pénzbeli segítség	Természetbeni juttatás
Nagyszülő a kérdezett szülőnek	összes transzfer	35,5	10,7	58,2
Megkérdezett szülő az összes gyerekeknek	adott	53,5	27,3	85,7
	tervez adni	53,0	38,6	85,5
	összes szülői transzfer	53,4	27,4	85,6
Megkérdezett gyerek az összes gyerekének (unoka)	adott	59,5	31,0	81,0
	tervez adni	60,3	48,5	83,8
	összes szülői transzfer	60,1	47,3	83,0

²² A szülők által nyújtott transzfernél csak a megkérdezett gyerekeknek adott segítséget tudjuk figyelembe venni, és nem vehetjük számításba a család összes többi, már különélő gyermekét. A megkérdezett gyerekek által az unokák generációjának nyújtott transzfereknél csak a legidősebb unokának nyújtott segítséget vettük számításba.

A harmadik lehetséges transzfer, a rendszeres pénzbeli juttatás az egész időszakban relatíve alacsony, csak a legfiatalabb szülői kohorsz 20 százaléka kapott annak idején rendszeres pénzbeli segítséget.

Azt a következtetést, hogy a történelmi időben előrehaladva a szülők egyre nagyobb támogatást nyújtanak gyermekeiknek, némileg árnyalja, hogy a nagyszülők által nyújtott transzfert a szülők visszaemlékezési alapján tudtuk csak mérni, és nem tudjuk összevetni a nagyszülők emlékeivel. A későbbiekben látni fogjuk, hogy az adományozó mindig kicsit nagyobbnak látja az általa nyújtott transzfert, mint a kedvezményezett. A nagyszülők transzfereiről a kedvezményezettől származnak az információk, és így minden bizonnyal alulbecslései a ténylegesen megvalósult transzfereknek. Ennek a torzításnak is köszönhető, hogy a nagyszülők nyújtotta transzferek sokkal kisebbnek tűnnek, mint az őket követő generációké.

Hasonlóképpen pszichológiai magyarázat fűzhető ahhoz is, hogy a még csak tervben lévő transzferek rendre felülmúlják a megvalósultakat: a megkérdezett szülők közül többen tervezik, hogy a még velük élő, de már nagykorú gyermekük számára támogatást nyújtanak majd. Ez a felülmondási effektus azonban a megkérdezett gyerekek generációjában kevésbé érvényesül: a tervezett és a már megvalósult transzferek a pénzbeli segítség kivételével egyforma arányban jellemzik ezt a generációt.

Egész további elemzésünk szempontjából kulcskérdés, hogy helyén való-e a már megvalósult és a tervezett transzfereket együttesen kezelni, és össztranszferként tekinteni rájuk. Az előbb említett felülmondási effektus ez ellen szól. Ugyanakkor azt is érdemes figyelembe venni, hogy az egyes vizsgált generációink három típusból tevődnek össze. Az elsőbe azok tartoznak, akiknek már minden gyereke felnőtt korú és önállósodott. A másodikba azok, akiket az jellemez, hogy a családhoz önállósodott, illetve otthon élő gyerekek is tartoznak. És végül a harmadik típus, ahol a nagykorú gyerekek még otthon élnek. A különféle családtípusokban előforduló transzfereket szemlélteti a következő sémánk:

4. táblázat: Családtípusok és a megvalósult transzferek kapcsolata

	I. TÍPUS Csak különélő gyerekek vannak	II. TÍPUS Különélő és együtt élő gyerekek is vannak	III. TÍPUS Csak együtt élő gyerekek vannak
Megvalósult transzfer	VAN	VAN	NINCS
Tervezett transzfer	NINCS	VAN	VAN

5. táblázat: Családtípusok és a megvalósult transzferek aránya (százalék)

	I. TÍPUS Csak különélő gyerekek vannak	II. TÍPUS Különélő és együtt élő gyerekek is vannak	III. TÍPUS Csak együtt élő gyerekek vannak
Nagyszülők ²³	100%	–	–
Kérdezett szülők	58%	25%	17%
Kérdezett gyerekek	6%	47%	47%

²³ A nagyszülők esetében a megkérdezett szülők emlékei alapján.

A nagyszülők esetében értelemszerűen csak különélő gyerekekről (a kutatásban szereplő szülői generáció tagjairól) beszélhetünk. A szülők generációjában a többség már szárnyra bocsátotta a gyerekeit, egynegyed részükben már önállósodott és még otthon élő gyerekek is vannak, és végül kevesebb, mint egyötöd azoknak az aránya, akik még együtt élnek gyerekeikkel, beleértve a nagykorúakat is. A gyerekek generációjában életkorukból következően elenyészően kicsi azok aránya, akiknek valamennyi gyerekük önállósodott.

A megvalósult transzferek zömét az első típusba tartozó családok szolgáltatják, a tervezett transzferek pedig jobbra a harmadik típust jellemzik. A második típusba tartozó családokban viszont vegyesen fordulnak elő megvalósult és tervezett transzferek.

Az 5. táblázatból nyilvánvaló, hogy ha a megkérdezettek egészére akarunk érvényes kijelentéseket tenni, akkor a tervezett transzfereket nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Ebből azonban még nem következik, hogy a tervezett transzferekre éppen úgy tekinthetünk, mint a megvalósultakra, és a kétféle transzfer összegéből jogosan aggregálható az össztranszfer mértéke. Az 5. táblázat adatai azt is mutatják, hogy a tervezett transzferek esetében az adományozók valamivel bőkezűbbek, mint a megvalósult transzferek esetében. Ha ez a felülmondás abból fakad, hogy az emberek könnyebben ígérnek, mint ahogy ténylegesen adnak, akkor azok a családok, amelyek már minden gyereküket szárnyra bocsátották, kedvezőtlenebb színben tűnhetnek fel, mint azok, akiknél a terveket is számításba lehet venni. A felülmondási effektus azonban minden bizonnyal nem ebből fakad. A csak már önállósodott gyerekekkel rendelkező családok ugyanis alacsonyabb státuszúak, és ezen belül főleg a vagyoni helyzetük kedvezőtlenebb, mint a másik két típusba tartozóké. Ők a legidősebbek, és ahogy haladunk előre a történelmi időben, úgy növekszik a kibocsátó családok transzferpotenciálja. Így a minden gyereküket már szárnyra bocsátók jellemezhetők a legkisebb transzferpotenciállal, ami azt jelenti, hogy a „felülmondási effektussal” kevéssé kell számolnunk.

Viszátérve a három generáció nyújtotta transzferekre, összességében azt mondhatjuk, hogy a felmenők komoly támogatást nyújtottak, illetve terveik szerint nyújtani fognak a gyermekeiknek. A szülők generációjának kivételével szinte mindenki kapott természetbeni segítséget, és a legnagyobb anyagi erőforrást igénylő lakásszerzésben is közreműködtek a felmenők.

A generációs transzferek kölcsönössége

Az eddigiekben azt vizsgáltuk, hogy az egyes vizsgált generációk milyen transzfereket nyújtottak a lemenőiknek. Ebben a részben azt mutatjuk be, hogy az utódok generációi miféle segítséget nyújtanak vagy nyújtanának a felmenőiknek. Fontos megjegyezni, hogy itt a transzfert nyújtó válaszai alapján állapítjuk meg a transzferek előfordulását, és ahogy ezt már az 1. ábra jelezte, erre csupán két generáció esetében van módunk.

Úgy tűnik, hogy mindkét vizsgált generációban nagy felelősségérzet tapasztalható a gyerekek részéről: többségük valamilyen formában gondoskodott vagy gondoskodni kíván a szüleiről. Az ápolásra-gondozásra és a természetbeni segítségnyújtásra mindkét generációban a többség vállalkozik. A szülők anyagi támogatása valamivel ritkábban fordul elő, de még így is mindkét generáció többsége nyújt ilyenfajta segítséget. Az idősek otthonában való elhelyezés mint a szülőről való gondoskodás egyik lehetséges formája

viszonylag ritkán fordul elő. Ennek azonban speciális okai vannak. A rendszerváltás előtt az idősek otthonába való elhelyezés egy olyan kényszerű megoldás volt, amelynek következtében az érintetteknek többnyire méltatlan körülmények között kellett utolsó éveiket eltölteniük. Az elmúlt 20 évben létrejött emelt szintű otthonok viszont komoly anyagi megterhelést jelentenek, amit az utódoknak csak nagyon kis hányada képes vállalni.

6. táblázat: A felmenők támogatása a gyerekeik részéről (százalék)

		Gondozza/ ápolja	Idősek otthona	Természetbeni segítség	Pénzbeli támogatás
Nagyszülő	a szülő szerint kapott tőle	77,7	20,8	92,7	62,4
Megkérdezett szülő	a gyereke szerint kapott tőle	95,4	20,7	97,7	79,2

Az összességében kedvező képet azonban borúsabbra festi az a tény, hogy a megkérdezett szülők generációjának csak 45 százaléka nyilatkozott úgy, hogy a szülők támogatásának minden formáját (ápolás, gondozás, pénzbeli és természetbeni támogatás) felvállalta, vagy szükség esetén fel fogja vállalni. A 6. táblázatban látható magas arányok valójában azt jelzik, hogy az utódok a szülői támogatás csak egy-egy formáját nyújtották vagy nyújtják majd a rászoruló felmenőknek. A megkérdezett gyerekek generációjában még szűkre szabottabbak a szülők felé irányuló transzferek: a gyerekek generációjának csak 23 százaléka van elszánnva arra, hogy ha arra szükség mutatkozik, a szülők támogatásának valamennyi formáját bevállalja. Úgy tűnik tehát, hogy míg a lefelé, a szülőktől a gyerekek felé irányuló transzferek a történelmi időben előrehaladva fokozatosan bővülnek, addig ez az ellentétes irányú transzferekre nem igaz.

A megkérdezett szülők és gyerekek esetében arra is mód van, hogy megvizsgáljuk, vajon a szülőktől származó transzfer nagyságát az adományozók ugyanúgy ítélik-e meg, mint a kedvezményezettek. A kétféle percepció között nincs drámai különbség:

- a megkérdezett szülők 10 százaléka úgy nyilatkozott, hogy a lehetséges transzferek mindegyikével támogatta a gyerekét, és a megkérdezett gyerekek 12 százaléka szerint a szülők minden lehetséges módon támogatták őket;
- a szülők 51 százaléka nyújtott valamiféle anyagi támogatást a gyerekének, és a gyerekek 55 százaléka mondja, hogy kapott a szüleitől anyagi segítséget;
- csak természetbeni segítséget a szülők 25 százaléka adott a gyerekének, míg a gyerekek 19 százaléka arról számolt be, hogy csak ilyen típusú transzfert kapott;
- végül a szülők 13 százaléka állította, hogy semmiféle segítséget nem nyújtott a megkérdezett különélő gyerekének, a megkérdezett gyerekek ugyancsak 13 százaléka mondta azt, hogy semmiféle szülői transzfert nem kapott.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ha például a szülők 13 százaléka azt mondta, hogy semmiféle segítséget nem adott a gyerekének és a gyerekek ugyancsak 13 százaléka emlékszik úgy, hogy semmiféle segítséget nem kapott a szüleitől, ebből egyáltalán nem következik, hogy a megkérdezett szülő és a megkérdezett gyerek között zajló transzfert egyformán látják. Lehetséges ugyanis, hogy például azok a gyerekek, akik emlékeik szerint semmifajta támogatást sem kaptak, a szüleik szerint igenis kaptak, vagy fordítva. Ezért fontos az a megállapítás, hogy a szülő-gyerek diádok szintjén sem találunk lényeges különbséget az adományozó szülők és a kedvezményezett gyerekek transzferekről alkotott képében: 49 százalék esetében a szülők és a gyerekek egyformán látták a transzferek

előfordulását és mértékét. 29 százalékban a megkérdezett gyerekek nagyobbak ítélték a szülőktől kapott transzfert, mint maguk az adományozó szülők, 22 százalékban viszont fordítva, a gyerekek leértékelték, a szülők viszont felértékelték a transzfereket.

A generációk között áramló transzferek esetében nemcsak a percepció hasonlósága vagy különbözősége fontos kérdés, de az is, hogy a támogatás mekkora áldozat az adományozó részéről, illetve hogy az adomány mekkora segítséget jelent a kedvezményezettnek. A jobb vagyoni helyzetben lévő szülők tetemesebb támogatást adtak a gyerekeiknek. Ám a közel azonos nagyságú transzfereket egyes szülők nagy, mások kis áldozatnak érezték. Ráadásul az áldozat percepciója függetlennek bizonyult a vagyoni helyzettől, tehát ha egy rosszabb helyzetben lévő család éppen akkora transzfert nyújtott a gyerekeinek, mint egy vagyonosabb család, a szegényebb szülők nem érezték nagyobb áldozatnak a segítséget.

A kedvezményezett gyerek is nyilatkozott arról, hogy mit jelentett számára a szülőktől kapott segítség. Minél nagyobb transzfert kapott valaki a szüleitől, annál inkább hajlik arra, hogy azt nagy szülői áldozatnak tekintse, ami azonban nem feltétlenül jelentett számára nagy segítséget az induláskor. Leegyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy a gyerekek a szülőktől kapott transzfereket kétféleképpen mérik: a transzfert sokra értékelik, amikor ezt mint szülői áldozatot ítélik meg; viszont kisebb jelentőségűnek látják a transzfert abból a szempontból, hogy mekkora segítség volt ez a saját indulásuk tekintetében. Talán nem véletlen, hogy azok a gyerekek, akik így tekintenek a szülői transzferekre, az átlagosnál sokkal jobb anyagi helyzetben vannak. A kisebb anyagi erőforrással rendelkező szülők kisebb támogatást nyújtottak a különélő gyereküknek, és ezt ők maguk kis áldozatnak is tekintették. A gyerekek azonban ezt a támogatást nagyra értékelik, úgy gondolják, hogy e segítség nélkül nagyon nehéz lett volna az önállósodásuk. Természetesen az sem véletlen, hogy az ilyen gyerekek maguk is az átlagosnál szegényebb körülmények között élnek.

Összességében, anélkül, hogy megállapításunkat a generációk között mozgó transzferek egészére feltétlenül érvényesnek tartanánk, azt mindenképpen kijelenthetjük, hogy a szülők jó eséllyel képesek átörökíteni vagyoni státuszukat a már önállósodott gyerekeikre. Ugyanakkor a különféle transzferek – annak ellenére, hogy a vagyonosabb szülők tetemesebb segítséget nyújtanak a gyereküknek – a szülőknél tapasztaltakhoz képest nem eredményeznek nagyobb vagyoni egyenlőtlenséget a gyerekek generációjában, ugyanis a szülők generációjában tapasztalt vagyoni egyenlőtlenségek majdnem ugyanakkorak, mint amekkorát a gyerekek generációjában tapasztaltunk. Ennek ellenére a társadalmi igazságtalanság értelemszerűen a generációk közötti transzferekben is érvényesül, hiszen a szegényebb szülők nagy áldozatok árán is csak kisebb transzfereket tudnak nyújtani a gyerekeiknek, míg a módosabb szülők számára kisebb áldozattal jár az, hogy gyerekeiket komoly támogatással indítsák el az önállósodásban.

A generációkra nehezedő transzfer-teher

Ebben a részben három szinten elemezhetjük a generációk között áramló transzfereket.

a) Egyfelől megvizsgálhatjuk, hogy a megkérdezett szülők milyenfajta és mekkora transzferekkel támogatják a gyerekeiket. Ebben az elemzésben tehát nem pusztán azokat

a transzfereket vesszük számításba, amelyeket a szülő az adatbázisban „összekapcsolt” gyerekének nyújtott, hanem az összes gyerekének adott valamennyi támogatást.

b) Másfelől ugyanezen transzfermennyiség bemutatására nyílik lehetőség a megkérdezett gyerekek esetében. Itt az esetek kis részében beszélhetünk csak már megvalósult transzferekről, hiszen jobbra még kiskorú gyerekeket nevelő családokról van szó, és így jobbra csak a tervezett transzferekről lehetnek információink.

c) Végül lehetőség nyílik arra is, hogy megvizsgáljuk a megkérdezett szülőket és gyerekeket terhelő kétirányú transzferek súlyát, vagyis azt, hogy egy adott generáció számára mekkora terhet jelentett összességében a felmenőknek és az utódoknak nyújtott támogatás.

A megkérdezett szülők gyerekeiknek nyújtott támogatása két típusát különböztettük meg: az önálló élet elindításához szükséges transzfereket, így a lakásszerzésben nyújtott támogatást, és a „fenntartó” jellegű transzfereket, amelyeket a szülők hosszabb ideig, folyamatosan nyújtanak gyerekeiknek. Ilyen típusú támogatás a rendszeres pénzbeli segítség és a természetbeni támogatás, unokák felügyelete, ügyintézés, nyaraltatás, ételkészítés, csomagok stb. Míg az indító transzferek a szülők megtakarításaiból származnak, addig a fenntartó jellegűek nem feltétlenül szigorúan vett anyagi támogatást takarnak, a gyerekek számára viszont mindenképpen anyagi erőforrásokkal való takarékoskodást tesznek lehetővé (kisebb ételkészítés, a gyerekfelügyelőnek nyújtott díjazás kiváltása stb.). A fenntartó transzferek a szülőktől kisebb anyagi erőfeszítést kívánnak, ám szabadidejük (vagy pénzkérésre fordítható idejük) „feláldozását” követelik.

Szülői lakástranszferek a gyerekeknek

Mint ahogy már láttuk, a megkérdezett szülők egy részének már csak önálló, a kibocsátó családból kilépett gyerekük van. Az ő esetükben megvalósult transzferekről beszélhetünk. A szülők másik csoportjának vannak önálló, valamint még a családban velük együtt élő gyermekeik is. A még szárnyra nem bocsátott gyerekek esetében csak tervezett transzferekről beszélhetünk. Végül van a szülői mintának egy kisebb része, ahol csak nagykorú, de még mindig a családban élő gyermekek vannak. Értelemszerűen az ő esetükben is csak tervbe vett transzferekről lehet szó.

A már megtörtént és a tervezett transzferek között akár óriási különbségek is lehetnek, hiszen más dolog arról beszámolni, hogy az ember mit adott a gyerekeinek, és megint más arról beszélni, hogy majd, ha a gyerekek felnőnek, miféle szülői támogatásra számíthatnak.

7. táblázat: Megvalósult és tervezett lakástranszferek a családszerkezet fajtái szerint

Családszerkezet	Csak különélő gyereke van	Akiknek együtt élő és különélő gyerekei is vannak		Csak együtt élő gyereke van
	már megtörtént transzfer	már megtörtént transzfer	tervezett transzfer	tervezett transzfer
Nem vett/vesz lakást	39,2	63,3	52,0	39,7
Egy gyereknek vett/vesz lakást	25,6	30,6	35,7	19,1
Két gyereknek vett/vesz lakást	26,4	5,1	11,2	30,9
Három vagy négy gyereknek vett/vesz lakást	8,8	1,0	1,0	10,3

Adataink azonban azt mutatják, hogy a szülők – nem függetlenül attól a kinyilvánítottan fontos elvtől, hogy a gyerekeket egyformán kell támogatni – éppen olyan transzfereket terveznek adni, mint amilyeneket a már önálló gyermekeiknek adtak. A 7. táblázat két fontos információt is tartalmaz: egyrészt megmutatja, hogy mekkora teher nehezedik a családokra, amikor a gyerekeik önállósodnak, és meg kell oldaniuk a lakásproblémájukat. Az a 227 család, amelyik már minden gyerekét szárnyra bocsátotta, összesen 238 lakást vásárolt a gyerekei számára. Ezekben a családokban összesen 471 gyerek nevelkedett fel, tehát a gyerekek valamivel több mint felének vásároltak lakást a szülők. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az ilyen családokban nevelkedett gyerekek fele kapott volna a szüleitől lakást, hiszen a szülők legfontosabb vezérlőelve az, hogy minden gyereküket egyformán támogassák. Arról van tehát szó, hogy az ilyen családoknak csak egy része²⁴ volt képes arra, hogy lakást vegyen a gyerekeinek. Abban a 68 családban, ahol a nagykorú gyerekek még otthon élnek, 76 lakást terveznek vásárolni az ezekben a családokban nevelkedő 132 gyereknek. Tehát a tervek szerint a gyerekek valamivel több mint felének vesznek majd lakást. Végül abban a 98 családban, ahol már önállósodott, valamint a szülőkkel együtt élő gyerekek is vannak, 43 lakást vásároltak eddig, és további 60 lakásvásárlás szerepel a tervek között. Ez azt jelenti, hogy a már önálló gyerekek alig több mint negyedének vettek lakást, és a tervek szerint az otthon élő 133 gyereknek még 60 lakást fognak venni. Tehát ebben a családtípusban a tervek optimistábbak, mint az eddig elért eredmények, hiszen a szülők a tervek szerint az itt élő gyerekek majdnem felének szeretnék megoldani a lakásproblémáját. Mindent összevetve a szülőket terhelő lakástranszferek súlyát jól mutatja, hogy a mintában szereplő közel 400 család mintegy 900 gyerekének összesen több mint 400 lakást kellett, illetve kell majd vásárolni, ha a szülők terve megvalósul.

A 7. táblázat másik fontos tanulsága, hogy a családok között rendkívül nagy a különbség abban a tekintetben, hogy mekkora segítséget tudnak nyújtani gyerekeiknek a lakáshoz jutásban. E különbségek magyarázatára később térünk ki, most csak arra a kérdésre próbálunk választ adni, hogy vajon azok a családok, amelyekben vegyesen vannak önállósodott és kiskorú gyerekek is, miért nyújtottak kisebb segítséget a gyerekeiknek, és miért szerényebbek a tervek a jövőre nézve, mint a homogén szerkezetű családokban.

Az a legkézenfekvőbb feltételezés, hogy ezek a családok alacsonyabb státuszúak, azonnal megdől, ugyanis a szülők éppen ezekben a vegyes szerkezetű családokban a legmagasabb státuszúak, ezen belül az ő iskolai végzettségük magasabb, mint a homogén szerkezetű családokban, és a vagyoni helyzetük sem rosszabb, mint azoké a családoké, ahol csak kiskorú gyermekek nevelkednek. A kisebb transzferpotenciál magyarázata a családok gyerekszámában rejlik: ugyanis míg ezek a családok átlagosan 3 gyereket vállaltak, addig a másik két típusban az átlagos gyerekszám nem éri el a 2-t. Ráadásul a vegyes szerkezetű családokban a gyerekek között nagyon kicsi a korkülönbség, ami minden bizonnyal arra sarkallja a szülőket, hogy az éppen önállósodott gyermek számára csak annyi segítséget nyújtsanak, hogy a többi, rövidesen nagykorúvá váló gyerek számára is maradjon elegendő családi erőforrás. Ez a megfontolás tartja féken a terveket is, amelyek

²⁴ Értelmszerűen itt nem a családok 50 százalékáról van szó, hiszen a családokban különböző számú gyerek nevelkedett.

– mint láttuk – alig derülátóbbak, mint ahogy a megvalósult transzferek nagyságából következne.

Szülői fenntartó transzferek a gyerekeknek

Az önállósodott gyerekek számára nyújtott fenntartó transzferek – ahogy ezt korábban említettük – kisebb anyagi terhet rónak a kibocsátó családra, és ennek megfelelően az ilyen transzfereket szinte valamennyi család legalább minimális mértékben nyújtja a gyerekeik számára.

8. táblázat: A különböző családszerkezetek és a gyerekeknek adott fenntartó transzferek összefüggése (százalék)

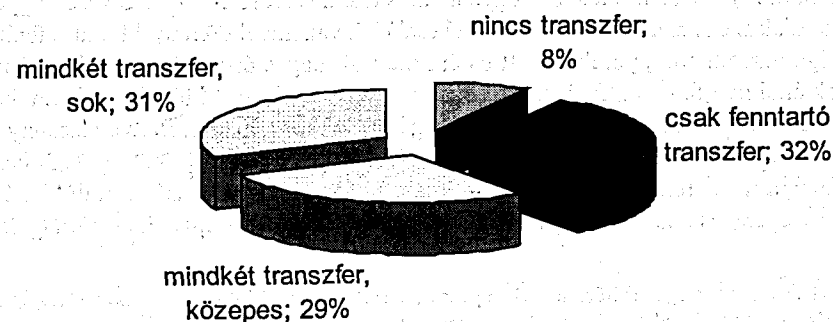
	Csak különélő gyereke van	Akiknek együtt élő és különélő gyerekeik is vannak		Csak együtt élő gyereke van
A szülők által nyújtott fenntartó transzferek nagysága	már megtörtént transzfer	már megtörtént transzfer	tervezett transzfer	tervezett transzfer
Semmi	12,8	22,4	14,3	5,9
Minimális	55,1	65,3	72,4	55,9
Közepes	26,4	11,2	11,2	27,9
Sok	5,7	1,0	2,0	10,3

A vegyes szerkezetű családok itt is visszafogottabbak, ami annak köszönhető, hogy őket a családban velük élő gyerekek gondozása is terheli még, és erőforrásaikat egyébként is relatíve sok gyerek között kell megosztaniuk.

A szülők által a gyerekeknek nyújtott és tervezett összes transzfer

Ezek után lehetőség nyílik arra, hogy a családból a gyerekek felé irányuló transzfereket együttesen vegyük szemügyre, méghozzá oly módon, hogy a már megtörtént és a még csak tervezett transzfereket egyaránt számba vesszük.

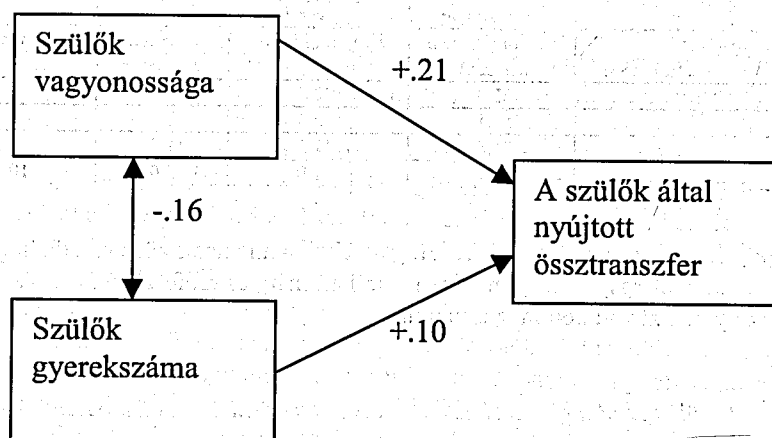
2. ábra: Szülők által a gyerekeknek nyújtott összes transzfer típusai (megvalósult és tervezett transzferek együtt)

A 2. ábra azt mutatja, hogy a szülők több mint egyharmada „minden” segítséget megad a gyerekeinek, és alig kevesebb, mint 10 százalék azon családok aránya, akik az önállóított gyerekeiknek semmit sem nyújtottak, és terveik szerint a jelenleg még otthon élőknek sem kívánnak vagy tudnak adni. A családok egynegyed része indító és fenntartó transzfereket egyaránt biztosít, 32 százalék viszont csak fenntartó transzfereket szolgáltat a gyerekeinek.

Érdekes megnéznünk, hogy a szülők által nyújtott transzferek mértékét inkább a családok erőforrásainak mértéke vagy a gyerekek száma határozza meg. A kérdésre egy modell segítségével válaszolhatunk, amely jól szemlélteti, hogy mind a kibocsátó család vagyoni helyzete, mind a gyerekek száma befolyásolja a szülők a gyerekek felé irányuló transzferek mértékét.

3. ábra: A szülők a gyerekek felé irányuló transzferek modellje

A modell azt mutatja, hogy a szülők státusza²⁵ erősebben befolyásolja a gyerekek számára nyújtott össztranszfer nagyságát, mint az, hogy hány gyermek számára kell támogatást nyújtani. A magasabb státuszú családok jobban tudják segíteni a gyerekeiket, illetve azok a családok, amelyekben több gyermek van, több transzfert kénytelenek gyerekeikre áldozni. Érdekes megjegyezni, hogy a magasabb státuszú családokban kisebb az átlagos gyermekszám, így ezek a családok az egyébként is tetemes erőforrásaikat kevesebb gyermek között osztják szét. Az alacsonyabb státuszú családok valamivel szerényebb transzferátadó képessége viszont sok gyermek között oszlik meg. A magas és az alacsonyabb státuszú családok által nyújtott össztranszferek között viszonylag kicsik a különbségek, ám ha az egy gyermekre jutó transzfer mennyiségét vizsgáljuk, akkor a magas, illetve alacsony státuszú családokból származó gyermekek között viszonylag nagyok a különbségek. Ebben az értelemben a transzferekben megnyilvánuló társadalmi igazságtalanság multiplikálódik, hiszen a szegény családoknak is majdnem annyi transzfert kell „kipréselniük” magukból,

²⁵ A státusz egy aggregált mérőszám (főkomponens). Alkotóelemei a kérdezett szülő iskolai végzettsége, foglalkozási presztízse, jövedelme és a család vagyoni helyzete.

mint a jobb módúaknak, ám az egy gyermekre jutó segítség mértéke sokkal kisebb a szegény, mint a gazdag családból származók esetében.

A nagyszülőknek nyújtott transzfer

Az eddigiekben kizárólag a szülőknek a gyerekeik felé nyújtott transzferekkel foglalkoztunk. Ám a szülők generációjának nem csak az a felelőssége, hogy segítse gyerekei önállóítását, hanem saját idős szüleikről is gondoskodnia kell. A szülők a nagyszülők generációjának pénzbeli (rendszeres pénz és ápolás finanszírozása) és természetbeni (magához veszi és ápolásáról, napi ellátásáról gondoskodik) transzfereket²⁶ nyújthatnak.

A 9. táblázat azt mutatja, hogy a szülők generációjának több mint fele sem anyagiakkal, sem természetben nem támogatta a nagyszülők generációját, ami részben abból is fakad, hogy a nagyszülők nem feltétlenül szorulnak segítségre.

9. táblázat: A megkérdezett szülők nagyszülőknek nyújtott transzferei (százalék)

	Anyagi vonzatú transzfer	Természetbeni transzfer
Semmilyen	55,5	51,1
Közepes	21,9	22,2
Sok	22,6	27,7

Ezzel szemben a szülők generációjának mintegy egynegyede nem csak a saját szüleinek, hanem házastársa szüleinek is mindenféle támogatást megadott. A nagyszülők generációjának juttatott transzferek elsősorban a nagyszülők életkorától függenek: minél idősebb a nagyszülők generációja, annál inkább szükségessé válik a támogatásuk. Az azonban mindenképpen elgondolkodtató, hogy minél fiatalabb szülői generációt vizsgálunk, annál kevésbé nyilvánul meg bennük az a szándék, hogy amikor erre szükség lesz, majd támogatni fogják saját szüleiket. A vizsgált szülők legfiatalabb korcsoportjában már majdnem kétharmad azok aránya, akik nem tervezik, hogy támogatni fogják rászoruló szüleiket. Ennek azonban nem feltétlenül az az oka, hogy hiányzik belőlük a szüleik iránti felelősség, hanem részben az, hogy pillanatnyilag minden erejüket leköti saját gyerekeik nevelése, illetve szárnyra bocsátása. A másik lehetséges ok, hogy e fiatal kohorsz szülei is relatíve fiatalok, és még a tervek szintjén sem merül fel komolyan, hogy bármifajta támogatásra szorulnának a jövőben.

A szülők generációját terhelő kétirányú transzferek együttese

Mindent összevetve a szülők generációját kettős prés szorítja: felmenőik és lemenőik is számítanak a támogatásukra. A 10. táblázat tanúsága szerint a szülők generációjából alig több mint 6 százalék azok aránya, akik sem a felmenőiket, sem a gyerekeiket semmilyen

²⁶ Ezen transzferek egy része már megvalósult, más része folyamatosan zajlik, egy harmadik része pedig a jövőben fog megvalósulni.

módon nem segítették. A másik póluson a felmenőknek és a lemenőknek mindenfajta segítséget megadók aránya majdnem 10 százalék.

10. táblázat: A szülők generációját terhelő kétirányú transzferek (mátrix-százalék)

		Szülők által a nagyszülőknek nyújtott transzferek			Együtt
		Semmilyen	Közepes	Sok	
A szülő által a gyerekeknek juttatott transzferek	semmi	6,6	1,0	,8	8,4
	minimális	17,6	8,7	5,3	31,6
	közepes	13,5	8,9	6,4	28,8
	sok	16,8	4,8	9,7	31,3
Együtt		54,5%	23,4	22,1	100,0

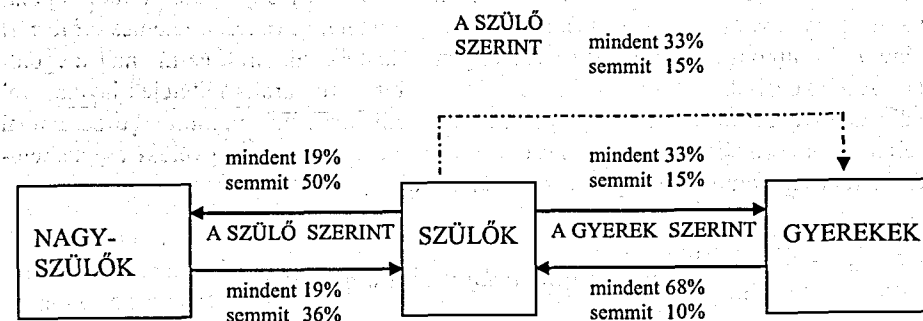
A szülők közel fele csak a gyermekeinek adott transzfereket, a saját szüleit nem támogatta, és nem is tervezi támogatásukat. Rendkívül ritka az az eset, hogy csak a nagyszülőknek nyújt valaki transzfert, ám a saját gyerekeit semmilyen formában nem támogatja. Ilyen egyirányú transzfer csak a szülők 2 százalékánál fordul elő. A szülők több mint harmada mindkét irányba nyújtott kisebb-nagyobb transzfert. Azt mondhatjuk tehát, hogy a szülők generációjában majdnem mindenki vagy a felmenőinek, vagy a gyermekeinek, vagy mindkét generációnak nyújtott valamifajta segítséget. A szülők által a nagyszülőknek és a gyerekeknek juttatott transzferek mennyisége természetesen függ attól, hogy a transzfert nyújtó család milyen anyagi helyzetben van. A hasonló anyagi helyzetben lévő családok közül a falun élők sokkal több erőfeszítést tettek annak érdekében, hogy a felmenőiknek és a gyerekeiknek is minél több segítséget nyújtsanak. Úgy tűnik tehát, hogy az átlátható méretű lakóközösségekben erősebben érvényesül az a norma, hogy az ember felmenőieért és utódaiért is (anyagi) felelősséggel tartozik. E norma érvényesülését mindössze a rendelkezésre álló szűkösebb transzferpotenciál korlátozhatja.²⁷

A kettős szorításban lévő szülői generáció nemcsak ad, hanem kap is transzfereket, hiszen a korábbi fejezetekben láttuk, hogy annak idején milyen segítséget kapott saját szüleitől, illetve azt is, hogy milyen transzferekre számíthat – esetleg már most milyen segítséget kap – a gyerekeitől. A 4. ábra a szülőkre nehezedő transzferterheket és azokat a támogatásokat mutatja, amelyeket a nagyszülők és a gyerekek generációjától kaptak.

A 4. ábra értelmezéséhez tudnunk kell, hogy a szülők és a nagyszülők közötti kétirányú transzfereket a szülők válaszaiból, a szülők és a gyerekek közötti transzfereket pedig a gyerekek válaszaiból rekonstruáltuk. Az utóbbi esetben arra is lehetőség adódott, hogy a szülőktől a gyerekek felé áramló transzfereket a szülők nézőpontjából is megmutassuk. Az ábrán ezt szaggatott nyíllal jelöltük. A transzferek nagyságát az ábrán két jelzőszámmal érzékeltetjük: megadjuk, hogy mekkora az adott generációban azok aránya, akik az adott irányba semmifajta transzfert nem nyújtottak, illetve azoké, akik minden lehetséges segítséget megadtak.

²⁷ A szülők által a felmenőknek és a gyermekeknek nyújtott összes transzfer nagyságát befolyásoló tényezőket regressziós modellben kerestük meg. A lakóhely településjellege erősebben, a szülők vagyonszáma valamivel gyengébben befolyásolta a szülőkre nehezedő transzferterheket.

4. ábra: A generációk között áramló transzferek

A 4. ábra tanulsága szerint a generációk közötti transzferek egyáltalán nincsenek egyensúlyban. Komoly aszimmetria tapasztalható a szülők és a nagyszülők közötti transzferekben, és ez annál is figyelemre méltóbb, mert mint említettük, ezeket a transzfereket kizárólag a szülők válaszaiból rekonstruáltuk (tehát az adományozó és a kedvezményezett közötti percepciók különbségei nem torzíthatnak). Igaz, hogy a komoly segítséget adó és a minden támogatást kapó szülők aránya megegyezik, de a transzfert nem nyújtók aránya sokkal magasabb, mint azoké, akik semmiféle támogatást nem kaptak annak idején a nagyülői generációtól. Ezek a transzferek azt a közkeletű vélekedést látszanak megerősíteni, hogy a (nagy)szülői generáció komolyabb felelősséget érzett az utódai iránt, mint amilyen mértékben azok gondoskodtak a rászoruló idős (nagy)szülőkről. A szülők és a gyerekek generációja között is komoly aszimmetriát tapasztaltunk. Ebben az esetben a transzfert nem nyújtó, illetve segítségben nem részesülő gyerekek aránya hasonló (10, illetve 15 százalék), ám a tetemes transzferek eltérő mértékben áramlottak a két ellentétes irányba. A gyerekek több mint egyharmada érzi úgy, hogy minden segítséget megkapott a szüleitől, szemben azzal, hogy több mint kétharmaduk minden segítséget megadott (vagy meg fog adni) a rászoruló szüleinek. E két generáció közötti transzferek, ellentétben a szülők és a nagyszülők közötti transzferekkel, éppen az utódok nagyobb áldozatvállalását tükrözik. Ez annál is figyelemre méltóbb, mert a 4. ábraábrán látható szaggatott nyíl, amely a szülők optikájából mutatja meg a gyerekek felé irányuló transzfereket, nem különbözik attól, ahogy a gyerekek vélekednek ezekről a transzferekről. Így feltételezhetjük, hogy a gyerekek generációja által nyújtott transzfertöbblet nem percepciók torzításból fakad, hanem valóságos támogatást jelez.

Mindebből azonban nem következik az a feltételezés, hogy a történelmi időben előre haladva a generációk egyre erősebb morális késztetést éreznek a felmenők támogatására. Abban, hogy a fiatalabb generációk nagyobb transzfereket nyújtanak a felmenőiknek, demográfiai és gazdasági tényezők játszanak főszerepet. Az átlagos életkor növekedésével a gyerekek generációja azzal szembesül, hogy szülei magas életkort élnek meg, és ennek következtében egyre nagyobb mértékben és egyre hosszabb ideig szorúlnak támogatásra. A rászorultság mértékét tovább növeli az a tény, hogy a nyugdíjak, és még inkább az özvegyi nyugdíjak nem elégségesek a normális életfeltételek biztosításához, tehát a gyerekekre vár, hogy ezeket az anyagi nehézségeket enyhítsék. Ami a gazdasági tényezőket

illeti, a generációk között mozgatható össztranszferek mennyisége mindenképpen megnőtt. Míg 30–50 évvel ezelőtt nem volt lehetőség arra, hogy egy gyerek otthoni ápolás „vásárlásával”, vagy magas ellátási színvonalat garantáló, ugyancsak tetemes erőforrást igénylő idősotthoni férőhely biztosításával gondoskodják szüleiről, ez ma már megoldható. A gépkocsi-ellátottság növekedésével és az infrastrukturális feltételek javulásával pedig ma már sokkal könnyebb egy távol élő szülőről gondoskodni, mint fél évszázaddal ezelőtt. E tényezők együttese döntő szerepet játszhat abban, hogy a gyerekek generációjából a többség komoly támogatást ad a szüleinek.

A gyerekek generációját terhelő transzferek

A gyerekek generációja azonban szüleikhez hasonlóan ugyancsak kettős présben van, hiszen nemcsak szüleiket, hanem saját gyerekeiket, azaz az unokák generációját is támogatniuk kell. A legnagyobb anyagi megterhelést jelentő lakásvásárlásra a megkérdezett gyerekek generációjának 60 százaléka vállalkozott, és ugyancsak 60 százalék tervezi a jövőben. Ami a már megtörtént lakástranszfereket illeti, a gyerekek generációjából ugyanannyian voltak képesek ennek a nagy anyagi áldozatnak a meghozatalára, mint annak idején szüleik (lásd 7. táblázat és 11. táblázat).

11. táblázat: A megkérdezett gyerekeknek az unokák felé adott lakástranszferei

	Különélő gyerekének (unoka) már megtörtént transzfer	Együtt élő gyerekének (unoka) tervezett transzfer
Nem vett/vesz lakást	40,5	39,7
1 gyerekének (unoka) vett/vesz lakást	40,5	32,4
2 gyerekének (unoka) vett/vesz lakást	16,7	21,1
3 gyerekének (unoka) vett/vesz lakást	2,4	6,9

A tervezett lakástranszferekben azonban már nagyobb különbségek vannak a szülők és a gyerekek generációja között. A szülők több mint fele úgy véli, hogy nem fog a gyerekeinek támogatást adni a lakásszerzéshez. A gyerekek generációjában a tervek optimistábbak, hiszen – mint láttuk – majdnem kétharmaduk úgy véli, hogy képes lesz az unokák generációjának lakástranszfert nyújtani. Ebben az összevetésben azonban szükségképpen van egy torzító tényező, nevezetesen az, hogy a megkérdezett gyerekek 43 százaléka-nak még nincs gyereke. Így mindaz, amit a gyerekek generációjának lakástranszfereiről mondunk, nem az összes megkérdezett gyerekre, hanem azok alig több mint felére vonatkozik.²⁸ Jogosan merül fel a kérdés, hogy a gyerekek generációjának az a része, akik maguk még nem vállaltak gyereket, és így még tervezett transzfereikről sincsenek információink, milyen irányban torzítják azt a képet, amelyet felrajzoltunk a tervezett lakástranszferekről. Nos, a még gyermeket nem vállalók természetesen sokkal (átlagosan 13 évvel) fiatalabbak, magasabb státuszúak, ezen belül iskolázottabbak, mint a gyereke-

²⁸ A gyerekek generációjában tehát 43% azok aránya, akinek még nincs saját gyereke, 46%-uknak csak kiskorú gyerekeik vannak, tehát csak a tervek szintjén beszélhetünk a nyújtandó transzferekről, s végül 12% azok aránya, akik már szányra bocsátották gyerekeiket.

sek. Feltételezhetjük tehát, hogy a megkérdezett gyerek-generációnak az a szegmense, amely még gyermektelen, joggal nyilatkozik merészen a tervezett transzferekről.

A 11. táblázatban szereplő tervezett transzferek minden bizonnyal erős alulbecslései annak az összlakás-transzfernek, amelyet a gyerekek generációja nyújt majd saját gyerekeinek, hiszen nem számoltunk a gyerekgeneráció relatíve magas státuszú tagjaival, akiknek még nincs gyerekük. Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy a fiatalabb generáció (a megkérdezett gyerekek) lemenőknek nyújtott, már megvalósult lakástranszfereinek nagysága nem különbözik az idősebb generációtól. A tervezett lakástranszferek esetében viszont a fiatalabb generációsokkal nagyobb terheket vállal majd.

A fenntartó transzferek éppen úgy, mint a lakásvásárlás, a megkérdezett gyerekek generációjában a családok nagy részében még csak a tervek szintjén léteznek. Éppen ezért amikor a fenntartó transzferek előfordulását nézzük, a már megvalósult és a tervezett fenntartó transzfereket nem külön, hanem együtt vizsgáljuk.

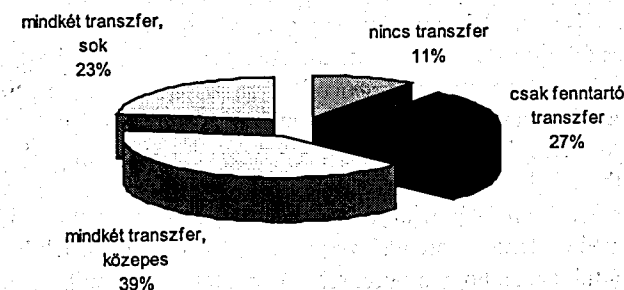
12. táblázat: Fenntartó transzferek nyújtása a két generációban (megkérdezett szülők és megkérdezett gyerekeik) (százalék)

	Szülők által a gyerekeknek adott és tervezett transzfer	A gyerek saját gyerekeinek (unoka) adott és tervezett transzfer
,00 semmit	10,2	11,5
1,00	50,6	55,3
2,00	29,8	29,2
3,00 sokat	9,4	4,0
Összesen	100,0	100,0

Ami a fenntartó transzfereket illeti, a két egymást követő generáció között jóformán nincsenek különbségek. Mindkét generációban 10 százalék körül mozog azok aránya, akik ilyen típusú transzfereket nem adnak a gyerekeiknek. Legnagyobb arányban azok vannak, akik fenntartó transzferekkel csak minimális mértékben tudják gyerekeiket támogatni, és viszonylag kicsi – különösen a gyerekek generációjában – azok aránya, akik ezen a téren minden segítséget megadnak gyerekeiknek.

Végezetül vegyük szemügyre, hogy a megkérdezett gyerekek generációja összességében mekkora terhet vállal a következő generáció támogatásában.

5. ábra: Megkérdezett gyerekek által a saját gyerekeiknek nyújtott összes transzfer típusai (megvalósult és tervezett transzferek együtt)

A gyerekek generációjában mintegy 23 százalék úgy tervezi, hogy minden segítséget megad a saját gyermekeinek, 10 százalék viszont úgy látja, hogy semmiféle támogatást nem tud adni a gyerekeinek. E két szélsőséges helyzet előfordulási gyakorisága különbözik attól, amit a szülők generációjában tapasztaltunk (lásd 2. ábra). Az indító és a fenntartó transzfert egyaránt nyújtó családok esetében nagy különbségek vannak aszerint, hogy a szülők vagy a gyerekek generációját vizsgáljuk. Míg a szülők generációjában a családok egyharmada mindkét transzfertípusból sokat juttatott a lemenőinek, addig a gyerekek alig egytizede képes (vagy lesz képes) erre. Ennek megfelelően a két transzfertípusból csak mérsékelt segítséget nyújtó családok aránya a gyerekek generációjában meghaladja az 50 százalékot, míg a szülők generációjában nem éri el a 30 százalékot.

Összegzés

Eredményeink azt bizonyítják, hogy a családon belüli generációs transzferek az erőforrások olyan áramlását jelentik, amely a közgazdaságtan számára nagyrészt rejtve marad, mivel ezek a transzferek nem részei a hivatalos piaci tőke mozgásoknak. Ugyanakkor adataink azt sejtetik, hogy – különös tekintettel a lakásszerzésben megnyilvánuló szülői támogatásokra – a generációs transzferek igen tekintélyes anyagi erőforrás-átcsoportosítást jelentenek. A transzferek irányát és nagyságát részben a reciprocitás elve határozza meg, de tekintélyes aszimmetriát is tapasztalhattunk. A transzferek nem pusztán két generáció között mozognak, hanem több generációt is érinthetnek. A generációk pozíciója a transzferáramlásban folyamatosan változik: van, amikor egy generáció kizárólag csak kibocsátó szerepbe kerül, máskor éppen ellenkezőleg, a transzferek az ő irányába mozognak. Ám ettől az időbeli elcsúszástól függetlenül a transzferek lehetnek egyensúlyban, illetve a kölcsönös transzferek időbeli egybeesése nem jelenti azt, hogy a transzferek mindkét irányban azonos nagyságúak.

Adataink azt mutatták, hogy a családok elsöprő többségében léteznek generációs transzferek. Szinte minden családban előfordul a generációk között a természetbeli segítség, és jóval ritkább a pénzbeli támogatás. Sajátosan alakul a lakásszerzéshez nyújtott támogatás, hiszen ez értelemszerűen egyirányú transzfer: a felmenők segítik gyerekeiket a lakáshoz jutásban. Ez a segítség csak akkor valósulhat meg, ha a szülőknek sikerült annyi tőkét akumulálni, amellyel érdemben szerepet vállalhatnak a gyerekek lakásvásárlásában. Ez a transzfer tehát azt az anomáliát próbálja kezelni, hogy a fiatal generációk nem képesek saját keresetük vagy jövedelmük függvényében jobb-rosszabb lakáshoz jutni, mivel Magyarországon gyakorlatilag nem létezik bérlakás piac. Azokban a családokban, ahol több gyerek is van, a lakásprobléma megoldása a szülők egész életében felhalmozott tőkéjének teljes felhasználásával oldható csak meg, és ennek következtében a szülők idős korukra a gyerekeik támogatására szorúlnak majd. Azon fiatal generációk, ahol a szülők nem képesek a lakásszerzésben támogatást nyújtani, olyan hátrányba kerülnek, amelyet szinte reménytelen ledolgozni.

Megállapíthattuk, hogy a magasabb státuszú családokban egy-egy gyereknek juttatott támogatások nagyobb mértékűek, mint az alacsonyabb státuszú családokban. A hátrányosabb helyzetű családok szerényebb erőforrásaikat több gyermek között kénytelenek szétosztani. Láttuk azt is, hogy a gyerekeknek juttatott transzferek nem növelik a gyere-

kek generációjában a vagyoni egyenlőtlenségeket, de abban az értelemben a társadalmi igazságtalanság érvényesülésének egyik módját jelentik, amennyiben a szegényebb családoktól nagyobb, a gazdagabb családoktól viszont kisebb áldozatot követelnek meg.

Az életciklus-elmélet előfeltevéseinek megfelelően minden időpillanatban létezik olyan generáció, amelynek egyszerre kell támogatást nyújtania mind a felmenői, mind az utódai számára. Ez a kettős teherviselés különösen nagy terhet ró a mindenkor középgenerációkra. Ezeket a terheket csak az állam által finanszírozott nyugdíjak és gyerektámogatások növelésével lehetne mérsékelni. Ám az állam csak az adóbevételek növelésével képes a kiadásait növelni, és ezek az adók éppen a kettős teher alatt nyögő aktív generációkat sújtják.

Összességében eredményeink azt jelzik, hogy Magyarország a transzferek tekintetében is a vegyes közép-európai típushoz tartozik: miközben jelen vannak a társadalomszerkezetben a modernitás vonásai, nem tűntek el a tradicionális elemek sem, amit a családi transzferek expanzivitása és intenzitása jelez.

Irodalom

- Albertini, M.–Kohli, M.–Vogel, C., 2007. Intergenerational transfers of time and money in European families: common patterns different regimes? *Journal of European Social Policy*, 2007. 17. 319.
- Alesina, A.–Angeletos, G., 2003. „Fairness and redistribution: US. versus Europe”, Working Paper 9502 National Bureau Of Economic Research, <http://www.nber.org/papers/w9502>
- Barro, R. J., 1974. Are government bonds net wealth? *Journal of Political Economy*, Vol. 82. No. 6.
- Becker, G.–Tomes, N., 1986. Human capital and the rise and fall of families. *Journal of Labor Economics*, Vol. 4. part 2. S1–S39.
- Caldwell, J. C. 1978. A Theory of fertility: From high plateau to destabilization. *Population and Development Review*, December 1978.
- English, J., 1977. Justice between Generations, *Journal for Philosophy in the Analytic Tradition*, Vol. 31., No. 2. (Febr., 1977), 91–104.
- Esping-Andersen, G., 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge, Polity Press.
- Esping-Andersen, G., 1999. *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford, Oxford University Press.
- Glass, J.–Bengtson, V. L.–Chorn Dunham, C. D., 1986. Attitude Similarity in Three-Generation Families: Socialization, Status Inheritance, or Reciprocal Influence? *American Sociological Review*, Vol. 51., No. 5. (Oct., 1986), 685–698.
- Laslett, P.–Fishkin, J. (Eds.), 1992. *Justice: Between Age Groups and Generations*. New Haven, CT, Yale University Press.
- McDaniel, S. A., 1997. Intergenerational Transfers, Social Solidarity, and Social Policy: Unanswered Questions and Policy Challenges Canadian Public Policy. *Analyse de Politiques*, Vol. 23, Special Joint Issue: Aging. *Vieillessement*. (Spring, 1997), 1–21.
- McKerlie, D., 2001. Justice between the Young and the Old. *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 30, No. 2 (Spring, 2001), 152–177.

Medgyesi M., 2002. Nemzedékek közötti családi transzferek. In: Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2002*. Bp., TÁRKI, 325–335.

Olsen, E. O., 1969. A Normative Theory of Transfers. *Public Choice*, Vol. 6 (Spring, 1969), 39–58.

Rawls, J., 1971. *A Theory of Justice*. Cambridge, Harvard University Press.

Treas, J.–Walther, R. J., 1978. Family Structure and the Distribution of Family Income. *Social Forces*, Vol. 56, No. 3 (Mar., 1978), 866–880.

PATAKI FERENC

AZ ÖNÉLETÍRÁS PSZICHOLÓGÁJÁRÓL¹

Miért írnak önéletrajzt?

Pszichológiai szempontból kétségtelenül az a legizgalmasabb kérdés: vajon mi indítja az egyént arra, hogy élettörténetét – részben vagy egészében – elmesélje? Mi lehet az aktus *pszichológiai hozama* az egyén számára? Minden adat arra vall, hogy ebben a készítésben valamifajta általános motívumtípus lappang, amely sokféle és változatos formában nyilvánul meg: az anekdotikus én-elbeszélésektől a naplói írás kényszerig, a magasrendű művészeti alkotástól az iskolázatlan ember önéletrajzáig, a vallomásoktól a gyónásig. Árnyalja a képet, hogy az indíték megvalósításához nyilvánvalóan szükség van bizonyos *verbális és szövegalkotási készségekre*, legyenek azok bármily kezdetlegesek. Móricz „boldog embere” szívesen mesélte élete történetét, a néprajzkutatók gyűjtik a paraszti biográfiákat. A *Szabad Szó* 1942-ben pályázatot hirdetett iskolázatlan parasztolvasói számára: írják le önéletrajzukat. A kivitelezés minőségének gyökeres különbségei, a „mesterségbeli” készségek erői vagy fogyatékosságai nem zárják ki, hogy a különböző teljesítmények mögött *azonos indítékok* húzódnak meg. Ebben a tekintetben (de csakis ebben a tekintetben!) a memoáíró művészi rangja elhanyagolható.

Egy életét szófukar módon, görcsös erőfeszítéssel papírra vető „egyszerű ember” alapmotívumai miben sem különbözhetnek a Parnasszus ormain lakozó íróművész indítékaitól. Még akkor sem, ha írásuk tudatos reflektáltsága és árnyalt kidolgozottsága merőben más minőségű lehet. De a *művészi minőség és a pszichológiai hitelesség* nem feltétlenül esik egybe. Mindemellett a művészi intuíciónál mélyebben hatolhat az önelemzésben és a megjelenítésben, mint az eseményrögzítő krónika vagy rendszeresen vezetett napló. Balázs Béla (1982, 11. 402) találóan említi, hogy naplója, amelyet halála után „sokan fognak szeretni” (vagyis számol az utókor kíváncsi tekintetével), gazdagabb ugyan „részlet-pszichológiában”, de az önéletrajzi regény – bár „sokkal stilizáltabb, mese-egyszerűbb” – *mint egész mélyebben igaz, jóllehet nem tartalmaz annyi „pszichológiai részletgazságot”, mint a napló.*

Joggal húzza alá: „Egy önéletrajz létjogosultsága... az adott élet különleges jelentőségű valóságanyagában rejlik. Egyes-egyedül tartalmi jelentősége tehet jogosulttá egy önéletírást... Minden életrajznak a következő kérdésre kell feleletet adnia: Hogyan lett egy ember azzá, akivé lett, mire az életét elmeséli?” (i. m. 1, 40.) Éppenséggel Balázs naplójának és *Álmodó ifjúság* című regényének egybevetése szemlélteti legjobban iménti szavait. Általánosságban elmondhatjuk, hogy az önéletrajzi regény és novella mélyebben

¹ Fejezetek egy terjedelmesebb tanulmányból. Az 1. rész kivételével itt jelennek meg először nyomtatásban. A további fejezetek a *Pszichológia* c. folyóirat 2007. évi 1. számában (3–68.) olvashatók.

megragadja és érzékletesebben ábrázolja a személyiség gazdagságát, mint az esemény-centrikus krónika. Ezért „megvilágosítóbb” – legalábbis *pszichológiai* szempontból – Márquez vagy McCarthy, Déry, Illyés vagy Kertész (és folytathatnánk a sort!) önéletrajzi regénye, mint Hegedűs András, Trockij, Siqueiros vagy Horthy és Kállay Miklós önéletrajza. Ez azonban elsősorban az önéletrajzi eszközöket, nem pedig pszichológiai érzékenységet érinti. Kassák tökéletesen tudatában volt ennek, midőn hozzáfogott az *Egy ember élete* megírásához (s éppen élete közepét ájt): „...most nem művészetet csinállok – írta. Nem elsődlegesen teremteni akarok, csak egy megteremtett lénynek, magamnak a múltját akarom visszaidézni olyan eszközökkel, amelyek rendelkezésemre állanak” (Kassák, 1983, 1, 7.).

A szerző gyakran csupán *egyetlen életszakaszt* választ ki elmélyült elemzése tárgyául; ezek az írásművek jellegzetesen „nevelődési regények”. Móricz élete első tíz évéről, valamint a család történetéről számol be az *Életem regényében*. Márai, Balázs, Bernáth, Márquez és McCarthy egyaránt a *felnőttkor küszöbéig* vezetik el életük fonalát. Figyelemre méltóan írja Móricz: „Tízéves koromig több történet velem, mint azóta ötven év alatt. Írhatnám még világ végéig, az életem végéig. Minek? Ennél többet nem mondhatok magamról” (Móricz, 1978, 1022.). Érdekes adalék ehhez a vallomáshoz Hermann Imre és Alice (1959) *Az első 10 év* című antológiája, amelyben neves magyar írók önéletrajzi írásaiból gyűjtötték össze életük első évtizedére vonatkozó emlékeiket. Ezek meggyőzően igazolják Móricz iménti szavait az első évtized meghatározó pszichológiai jelentőségéről. A műalkotás minőségét és jellegét öltö önéletrajz a továbbiakban csak pszichológiai jelenségeként foglalkoztat bennünket; az esztétikai és irodalomelméleti elemzés az erre hivatott irodalomtudósok feladata. A pszichológiai elemzés szempontjából – de csakis ebből a szempontból – minden mű egyenértékű: egyaránt az *önreflexió* és az *énmegjelenítés* terméke.

Említettük már, hogy az emberek nem élettörténetüket, hanem életüket élik. A naplókban a *jelen perspektívájában* zajló mindennapi életükre reflektálnak, míg az önéletrajz a személyes múltat szemléli a jelenből, és a jövőt kapcsolja be a jelen perspektívájába. Virginia Woolf szemléletesen írja, hogy a múltba pillantva mindig a jelen idő „kis peronján” állunk, és ebből a távlatból igyekszünk felidézni emlékeinket, de magánál az emléknél „nincs semmi egyéb a kezünk ügyében, amivel ellenőrizhetnénk vagy hamisságát leleplezhetnénk” (Woolf, 1999, 52.). Persze jól tudjuk, hogy e szavakban nem kevés a költői túlzás, hiszen a tényeket, időpontokat mindig ellenőrizhetjük a dokumentumokban, levéltárakban, lexikonokban és egyéb forrásokban. De a hajdani élmény hitelességét s benne érzelmi érintettségünk *minőségét és intenzitását* csakis a személyes emlékezet őrizheti meg számunkra; feltéve, hogy az emlékek hozzáférhetőek a visszaemlékezési erőfeszítés számára.

Ha az érdeklődő pszichológus sorra olvassa az önéletrajzokat, szembeszökő lesz, hogy milyen sokfajta, gyakorlatilag szinte áttekinthetetlenül nagyszámú konkrét motívum készíti írásra a szerzőket. Ezek egy része világosan megfogalmazott *szerzői intenció* alakját ölti, más részük azonban *rejtettebb*, kevésbé kifejezett indíték marad, amelyre olykor maga a szerző sem eszmél rá. Mint már jeleztük, a pszichológia számára itt lappang az alapkérdés: mifajta szükségletet elégít ki az önéletrajz? Milyen motívumok készítetnek erre az önelemző kitérülésként? Az e kérdésekre adott – akár csak megközelítő – válasz megvilágíthatja azt is, mi és miképpen szabályozza az önéletrajzi emlékezet szelektív működését. Közbevetőleg megjegyezzük: az általunk választott elemzési mód bizonyító

ereje korlátozott; csupán valószínűségeket tételmezhet fel. Az idézett példák inkább szemléltetik és konkretizálják a hozzájuk kapcsolódó gondolatokat, hipotetikus megfontolásokat; ezek minden esetben vitára lehetnek érdemesek.

Alapvető felvetésünk így összegezhető: az önéletrajz háttérében mindig sajátos, egyénről egyénre változó *motívumgyűjtemény* (motívummintázat) húzódik meg; ennek középpontjában három – nagy szervezőerejű – *kulcsmotívum* található, és pedig a) az egyéni lét tudatosan átélt végességét (a halálélményt) valamiképpen feldolgozó és azt transzcendálni igyekvő, elemi erejű késztetés; ennek a szerző nincs szükségképpen tudatában; b) az egyén sajátos *individualitását* kidolgozó és azt kifejezni és érvényesíteni kívánó igény; c) az *aktuális én-állapotot és önértékelést* igazoló (önigazoló) és legitimáló szándék. Ezeket minden önéletrajzírás háttérében megjeljük – hol kifejezetten, hol burkoltan; ezért különleges figyelmet érdemelnek. Hozzájuk társulhat számos másfajta, *részlegesebb* és az életút individuális jellegét tükröző *részmotívum*. A memoárok elemzése révén ezekre is fényt deríthetünk. Minden nyilvánosság elé tárt önéletrajz – a maga összhatásával – magában rejt a magamutogatás mozzanatát s azt a képzetet, hogy az életút hasznos tanulságokat kínál az olvasónak.

Ez a képzet feltétlenül jogosult, s egyúttal rávilágít az önéletrajz egy – a szerzői indítéktól független – funkciójára: az *informatív-ismereti, heurisztikus* funkcióra. Minden megismert életút valójában egy lehetséges *életvezetési minta*; sokfajta értesülést közöl az olvasóval az emberről, a társadalomról és a történelemről, az „*emberi sors*” végtelen változatosságáról. Talán ezzel is magyarázható az olvasók olthatatlan kíváncsisága az önéletrajzok iránt; íme, *így is lehet élni*. Ez a ráeszmélés pedig elindíthatja a társadalmi összehasonlítás folyamatait, és ezáltal serkenetheti az önreflexiót: a mérlegelő önértékelést. Ezzel magyarázható, hogy az önéletrajz a hétköznapi *naiv pszichológia*, az empirikus-tapasztalati emberismeret fontos forrásának tekinthetjük. Erre nézve azonban szinte semminemű megbízható kutatási adat nem áll rendelkezésünkre.

Éppen ezzel kapcsolatban tehetjük fel a kérdést: *kinek* is mesél, kihez szól az önéletrajz? Írásának olykor van konkrét és világos címzettje: családtagok, utódok, barátok vagy eszmetársak. A memoároknak azonban legtöbbször nincs *megnevezett és azonosítható*, személyes vagy kategóriális címzettjük; rendszerint személytelen vagy elképzelt olvasóhoz – esetleg jövőhöz – szólnak, alkalomadtán pedig a remélt és feltételezett „hívekhez”, sorstársakhoz. Közéleti szereplők és írók-művészek intuitív módon igyekeznek kitapogatni rokonszenvező követőik vagy érdeklődő olvasóik körét, netán azokat, akiket a reklám elérhet. Az önéletrajzok iránti érdeklődés nyilvánvalóan feltételezi az „írás-tudás” meghatározott mértékét, valamint némi jártasságot a tematizációban és a szerző személye iránti figyelmet. Ennek nem kell feltétlenül rokonszenvezőnek lennie; Rákosi emlékiratai iránt valamilyen oknál fogva az is érdeklődhet, aki egyébként ellenséges érzülettel tekint rá.

De ne feledjük: minden szerző *önmagának* is meséli tulajdon élettörténetét, hogy megteremtve személyes múltját, valamiképpen aktuális szükségleteit is szolgálja. „...a múlt erőforrás, amelyet az emberek kiaknáznak, és aktuális céljaikhoz igazíthatnak” (Ross, Buehler, 1994, 231.).

A szerző önfeltárulkozása azonban – mint látni fogjuk – tág határok között mozoghat: a heves nyilvánosságszomjtól a tudatos rejtőzködésig terjedhet. A jelenség természetesen közvetlenebbül érinti a *nyilvánosság* közegében mozgó személyeket (alkotóművészeket,

tudósokat, politikusokat), mint a hétköznapi lét homályában élő szerzőket. Az előbbiekről szólván írta Martin du Gard (1960, 171): „Érdekes, milyen szükségük van az embereknek arra, hogy beszéltesse magukról. Meg kell jelenniük nyomtatásban!... Milyen szomjasak arra, hogy hírnevüket fenntartsák! Piedesztálkórban szenvednek...” Remek és találó megnevezés! De ez a „kór” is az önmeghaladás szolgálatában áll.

Az élet mint társas történet

Az önéletírás alapmotívumai – ti. a véges lét transzcendálása, az individualitás fenntartása és az önigazoló önértékelés – mellett számolnunk kell azzal is: nincs magányos élet, ezért nincs magányos „egyszereplős” élettörténet sem. Minden egyéni élet elkerülhetetlenül társas történet. Az egyén mindig „társas atom” (Moreno), „társas mező” (Lewin) alkotórészeként létezik, és ekképpen eszmél önmagára. E társas hálózatot kezdetben a *természet adta* családi-rokoni kötelékek alkotják, majd egyre inkább kibővülnek autonóm döntések révén szabadon választott (eszmétársi és rokonszenvi-ellenszenvi) kötelékekkel, amelyek egyre tágabb ismeretségi körből választódnak ki. Az involúció bekövetkeztével a kapcsolatok mindinkább beszűkülnek, s végül előáll a „halálodra magadra maradsz” tünetyűtése. Ez a *társas dinamika* az önéletírás történetfűzésének kitüntetett fontosságú szervezője, lett legyen szó akár intim-személyes (baráti, szexuális) kapcsolatokról, eszmei, mozgalmi és hiedelmi kötelékekről vagy az egyazon (etnikai, faji, generációs stb.) kategóriába soroltak sorsközösségéről. Olykor bizonyos intézményes alakzatok (család, táj, kollégium, katonaság, mozgalom) egyenesen főszereplővé léphetnek elő.

Az egyén sorsa oly szervesen beágyazódhat valamely közösség történetébe, hogy gyakorlatilag szétválaszthatatlannak, mivel kölcsönösen feltételezik egymást. Kardos László (2000) arról beszél, hogy jómagam és a Györfly-kollégium, a népi kollégiumi mozgalom kölcsönösen teremtették egymást. (Később még visszatérünk arra a helyzetre, amikor az önéletíró valamely társadalmi csoport képviselőjének, „delegáltjának” tekinti önmagát, s ez szabja meg „hitvallását” és az említésre érdemesített epizódok kiválogatását.) Gyakran már a beleszületés ténye eldönti a képviselőt jogosultságát. Ismeretes, hogy a Mann-család legendáriumát Viktor és Klaus Mann egyaránt beleszötte személyes élettörténetébe. Illyés a „puszták népe” küldötteként tekintett önmagára. Bernáth Aurél *Így éltünk Pannóniában* című írása egy tájat s a benne élők életmódját tárja elénk. Gyergyai Albert faluját, Balázs Béla Lőcse és Szeged világát s benne ifjúkorát jeleníti meg. A „jó házból való úrilány”, S. Beauvoir vagy a „budai úrilány”, Láng J. Júlia a maga jellegzetes – párizsi, illetve pesti – értelmiségi világába szövi bele tulajdon életének fonalát.

Leggyakrabban a *családtörténet* teremti meg az elbeszélés társas kereteit. Veres Péter ezzel a hangütéssel kezdi *Számadását*: „Szerelme gyerekek vagyok”. Mary McCarthy az árvaság és egy súlyos légkörü zárda atmoszférájának összekapcsolásával érzékelteti korai éveit alapélményeit. Charles Fenyvesi *Mikor kerek volt a világ* című írásában egy mély gyökereket eresztett szabolcsi gazdálkodó zsidó család krónikáját és a holokauszt által történő tragikus szétszórását ábrázolja, mély büszkeséggel és önérzettel idézve az ősök emlékét. Hegedűs Géza is az elődök – a hazai történelemben messzire nyúló – históriájának bemutatásával kezdi önéletrajzi regényciklusát. „...léttünk egészét határozza meg, kik, mik, milyenek voltak elődeink” (Hegedűs, 1982, 10.). Ez a témakör felettébb

érzelemgazdag, ezért könnyen létrehozza a szerző és az olvasó érzelmi kontaktusát, megkönnyítve olvasás közbeni virtuális dialógusukat.

Valamilyen értelemben minden önéletrajz *tendenciózus*: hatni akar olvasójára. Németh László plasztikus kifejezésével élve, mindegyik „emberbőrbe kötött” – ha nem is remekmű, de mindenképpen – *példázat*: így is lehet (vagy kell) élni! Mindegyik tartalmaz több-kevesebb érzelmi gyúanyagot, „agitatív potenciált”. Hol meglep és csodálkozásra késztet, hol elrémít vagy elragad, de mindenképpen eltűnődésre és *összehasonlító önreflexióra* indít. Minden élettörténet olyan tükör, amelyben önmagunk arcvonásait is fürkésszük, s ezáltal hozzásegít, hogy világosabban értsük és átlássuk saját sorsunkat. Tanulságos, hogy midőn Balogh Edgár beszámol a felvidéki Sarló mozgalom fénykoráról (1931–1933), megemlíti, hogy tollbamondott proletár önéletrajzokat akartak gyűjteni és terjeszteni lázító agitatív anyagként (lásd Balogh, 1981, 314.). A népi mozgalomban született nagyhatalmú irodalmi önéletrajzok példája indította őket erre a gondolatra.

Az önéletrajzok társas terének szerkezete és története is szigorúan egyéni: ahány egyéni sors, annyi társas mintázat. Hol a magány és a „társaság” feszül egymásnak, hol euforikus együttes (kollektív és páros) élmények születnek, és versengenek az ellenszenv vagy akár a gyűlölet indulataival. E színes és sokrétű élménykörből kiemelhető két gyakori, általánosabb érvényű jelenség: az önéletíróról alkotott *szociális képek* funkciója, valamint a *félreismertség* (félremagyarázottság, hamismotívum-tulajdonítás) képze s ezek egyéni feldolgozása.

James óta pszichológiai közhely, hogy énünk és egész személyiségünk alakulásában kezdettől fogva meghatározó szerepet játszik az, hogyan jelenünk meg mások tükrében: vélekedéseinkben és ítéleteinkben, érzelmeinkben, ránk adott reakcióinkban, vagyis milyenek a rólunk alkotott *szociális (társas) képek*. Miképpen és mennyire pontosan észleljük ezeket? Hogyan dolgozzuk fel ellentmondásaikat („ez szeret, az gyűlöl, emez kutyába sem vesz”)? Magát a jelenséget Goethe is megfigyelte: „Mert kora ifjúságunkban szenvedélyesen járjuk a magunk útját, s nehogy megtévelyedjünk, türelmetlenül háritjuk el mások követeléseit; hajlottabb korunkban azonban annál jobban örvendezünk, ha mások érdeklődése fölserkent, és szerető unszólással új tevékenységre bátorít” (Goethe, 1982, 18.).

Mindebben természetesen kivételes szerep jut a kítettetett és kiválasztott társaknak: barátoknak és szerelmeknek, jelentős tekintélyi személyeknek, sors- és eszmétársaknak, hivatásunkban osztozóknak. Ítéleteik és érzelmeik tükrébe pillantva, szüntelenül *értékelő-minősítő reakciókkal* találkozunk. Az egyén egyre-másra döntésre kényszerül: mit is kezdjen velük? Önmagán változtasson, vagy szakítsa meg a kapcsolatot? Cáfoljon és értelmezzen, vagy folyamodjék megértésért? A lehetőségek skálája rendkívül tágas; közülük néhány szinte minden önéletrajzban felbukkan.

V. Woolf (1999, 45) igen találóan „láthatatlan jelenlévők”-nek nevezi azokat az „ösz-tönöket, érzelmeket, szenvedélyeket és vonzalmakat”, amelyek – mint mondja – „öntudatom első pillanatától más emberekhez kötöttek”. S nyomatékosan aláhúzza: „...ha képtelenek vagyunk elemezni ezeket a láthatatlan jelenlévőket, akkor nagyon keveset tudunk az emlékirat alanyáról, és emiatt is mily hiábavalóvá válik az életrajzírás” (i. m. 46.). A sznobság lényegét is abban látja, hogy imponálni akarunk másoknak. Általános érvénnyel fogalmazza meg: „...a jelen ezerszer mélyebb, ha múlt is mögötte áll...” (i. m. 67.). Benedek Marcell élete végéig fiúi lelkiismeret-furdalást érzett, mert úgy vélte: „...az apai ideáloknak nem tud megfelelni: apja csalódni kénytelen benne” (1985, 139.).

Illyés nagyon tömören és plasztikusan fejezi ki a dolog lényegét: „sorsom... elkeveredik mások sorsával”; ezért – teszi hozzá – „mások tetteit is vállalhatom” (1986, 157.), akár tetszik ez a megosztott felelősség, akár nem.

A jelenség másik arcát a gyakran indulatos Goldziher mutatja fel: „A környezetemben mindenki gyűlöl. Én is gyűlölöm az engem körülvevő csúrhét” (1984, 66.). Olykor még a tisztelő gesztus is ellenszenvet válthat ki. Midőn Goldziher 1/3-nyi ellenszavazattal dékánválasztjára az egyetem bölcsészkarán, a hitközségi lap lelkesen méltatja. Erre írja: „Az »Egyenlőség«, felette ízléstelen módon, megint kisajátított magának. Sem gyűlöletükkel, sem tiszteletükkel nem hagynak nyugtot” (i. m. 357.). A kérdés azért is rendkívül bonyolult pszichológiai „konfliktusgócot” alkot, mivel Goldziher egész pályafutása során rendre szembetalálkozik a „hivatalos” hazai (egyetemi és akadémiai) antiszemitizmussal; szinte annak ellenére és örökös belső zaklatottsággal építi fel tudományos pályáját.

Mint mondja: „Egyetlen utam maradt önmagam megmentésére: a tudomány. Csak ez adhatta meg a szükséges elégtételt” (i. m. 121.). De a hitközségi titkáráként – „lenézett hitközségi írnokként” – hittestvérei részéről is mellőzöttség és semmibevétel az osztályrésze, hiszen azok nincsenek tudatában tudományos érdemeinek. S mivel indulatait rejtgetnie kell, az önéletrajzát folytató naplójában önti ki keserveit és gyűlölködő hangulathullámzásait. Egyebek közt ilyenformán: „...nem tiltakoztam élesen az ellen, hogy az antiszemiták engem kivételnek minősítettek” (i. m. 220.).

Az antiszemitizmus feletti felháborodása olykor átcsapni látszik abba az érzületbe, amelyet Lewin (1975) „*zsidó öngyűlöletnek*” nevezett. Bár inkább a méltatlan és kicsinyes hittestvérek elleni indulat ez, semmint az önmaga ellen fordult gyűlölet. A *méltatlanság* kompromittálja a minőséget és az érdemes teljesítményt. Ez a „két tűz közé szorítottsági érzület” jellegzetes tünete lesz a holokauszt előtti antiszemitizmus által kitermelt ambivalenciának, éspedig a meggyökerezettségükhöz és az otthoniasságukhoz ragaszkodó alkotóknak, mint amilyen Radnóti, Szerb Antal és oly sokan mások voltak.

Goldziher már a „boldog békeidőkben” ráeszmélhetett erre a különös, ellentmondásos helyzetre. Az általa is nagyra becsült Kármán Mórról, a hazai neveléstudomány egyik megalapozójáról írta: „...a keresztények nem bocsátják meg zsidó voltát, a zsidók nem bocsátják meg, hogy igaz emberként üldözte az álnokságot, ami éltető elemük” (i. m. 195.). Ezt alighanem magára is érvényesnek tartotta. Ambivalenciáját a nemzetközi tudományosság által hitelesített *kivételességi tudatával* tartotta egyensúlyban, miközben újra és újra felpanaszolta: „Reményeim megghiúsultak, barátaim gyűlölte, a gonoszok megvetettek, semmibe vettek, háttérbe szorítottak” (i. m. 194.).

Mindez már átvezet a *félreismertség* és *félremagyarázottság* jelenségéhez és feldolgozásának módjaihoz. Ez az élmény rendszerint azokra jellemző, akik erősen polarizált külső értékelések és visszajelentések keresztútjában élnek. Kivált akkor kerül erre sor, ha emellett még önértékelésükre és méltóságérzetükre is különösképpen érzékenyek, és megvannak győződve erkölcsi és professzionális motívumaik vitathatatlanságáról. Goldziher állandóan világszerte fellelhető, nagy hírű kollégáinak elismerése és közvetlen környezetének merőben másfajta szociális képei között vergődött. Még azt is furcsa és disszonáns élményként kényszerült átélni, amikor dékánválasztása után díszmagyarjában végigfűzött a Király utcán, szemmel láthatóan furcsálkodó hitsorsosai között.

Életsorsunk „társas nyitottsága”, az új és új „találkozások” és a másokban való megismerkedés lehetősége miatt sem alakulhat ki véglegesen lezárt képünk önmagunkról. Ez

az *elvi nyitottság* minden önéletrajz jellegzetességének tekinthető. Jung (1987) pontosan, bár némiképp kiélezetten, fogalmazza meg a dolog lényegét: „...az ember olyan történés, amely nem magát ítéli meg, sokkal inkább mások ítéletének van – többé-kevésbé – alávetve” (i. m. 147.). Az ember természetesen önmagát is megítéli, de ítéletalkotásának kimenetele „többé-kevésbé” mindig függ a reá adott reakcióktól: társas összehasonlítási műveleteitől, társas tapasztalataitól (vajon dominanciára vagy önálrendelésre hajlamos?), a róla alkotott vélekedésektől és az általa kiváltott érzelmek minőségétől és hevességétől. Ami a „háta mögött” marad, amit nem észlelhet, pszichológiailag nem is létezik számára, legfeljebb a kapcsolataiban tapasztal talányos tüneteket.

Olykor az egész életutat végigkísérheti az állandó *önmagyarázási és önértelmezési kényszer*. Ilyenkor ez lesz az önéletírás vezérszólama. Németh László szinte tankönyvbe illő példája annak, miképpen lehet az indítékok nemességének és tisztaságának szüntelen dokumentálási igénye és az önértelmezés egy jelentős életművet létrehozó személyiség alapvonása. Ez a magasra szított igényesség (Németh kedves szavai: az üdvösség, az új nemesség, a magatartás példája, a minőség) gyakran együtt jár a narcisztikus érzékenységgel és sérülékenységgel. Életének példája azt is jelzi, hogy a magas önértékelés csakis valóságos teljesítmények alapzatán nyugodhat. Ha fantázia szülte képzelgésre vagy megalomániára épül, akkor már inkább a személyiségpatológia illetékességi körébe tartozik.

Németh határozott *szerepigényt* bejelentő önéletrajzi-önértelmező írással lép be a hazai szellemi életbe („Ember és szerep”). Alig múlt 30 éves, éppen túl van a *Tanú* indulásán (1932), ettől kezdve folyamatosan írja önéletrajzáinak *esszé-fejezeteit* (*Magam helyett, Tanú évek*, beszámolók a vásárhelyi évekről; még hipertóniájáról gyűjtött megfigyeléseit is megosztja). Munkásságát végigkíséri a szüntelen küszködés vélt és valódi félreértésekkel és félremagyarázásokkal. Szakadatlan dialógust folytat híveivel és rosszakaróival, szellemi ellenlábasaival, írásait átfűti a „*maga mentsége*” *pátosza*. (Kedves hősei között ott van a maga mentségét kereső, „ekléziamegkövető” Misztótfalusi Kis Miklós.)

Az én korábban tárgyalt megkettőződése a *magán-én* és a *szerepszerű nyilvános én* megkülönböztetésekként is megjelenhet, Németh személyisége ennek szemléltetésére is kiválóan alkalmas. A nyilvános én (a „vállalkozás” és az üdvösségkeresés alánya) jelenik meg közéleti szerepeiben és alkotóműhelyében, de a magán-én dolgozza fel és szenved meg a „piac” és a műhely tapasztalatait. Pontosan fogalmaz: „Van az ember és van a szerep, amelyet vállalni tud. Az egyik csupa takart mélység, a másik csupa világ felé fordított felület, és mindkettő mi vagyunk” (Németh, 1977, 11, 307). Az önéletírás mindig a „*takart mélység*” és a „*világ felé fordított felület*” különös – egyénről egyénre változó – ötvözetéből áll elő. Németh állhatatosan óvja a maga „mélységeit”; azok nem igénylik a nyilvánosságot, s vagy az önértelmező írásokba, vagy a szépirodalmi művekbe szívódnak fel. Alkalomadtán meg is jegyzi: „nem szeretem az önéletrajzi regényeket”. Pedig kevés magyar író akad, aki oly szembeszökően átlátná volna regényei és drámái hőseibe s azok élethelyzeteibe tulajdon belső konfliktusait és sorsdilemmáit. Az alapdilemma valójában az ifjúkoré, jóllehet végigkíséri Németh egész életútját: „mit érek, egyáltalán érek-e valamit?” (i. m. 308.).

A narcisztikus érzékenység rendszerint kudarc- és vereség-elővételező. Illyés jegyzi meg, hogy Németh „üldözési mániájának” természetéhez hozzátartozott, hogy alkalmanként tényleg üldözték. (Ezek a kísérletek halála után is fel-feltűnnek.) Egyébként maga is ritka elemzőkészséggel tartotta számon természetének és lelki habitusának egynémely

sajátosságát. „Vannak emberek, akik arra születtek, hogy vereségeket viseljenek el. Erő-tartalékaikat az ilyenek nem harc közben ismerik meg, hanem amikor a harcot már elvesztették. Én magam is ezek közé tartozom” (i. m. 325.). Úgy vélte, hogy a körötte kavargó félreértéseket és félremagyarázásokat a magára vett szerep kivételes mivolta és állandó *erkölcsi indokolhatósága* elháríthatja.

Ezért folyamodik oly gyakran önminősítésekhez: „Én ideamber szerettem volna lenni, ember, akinek minden mozdulatán, egész miliójén egy sokágú, de egységes idea világít át. Az érzékenységem, rossz tempóvételem, a túl magasra tett pálca, az idea túlfeszítése tette-e, hogy nekem nem sikerült (i. m. 641.). Mindebben sajátos felhívás lappang: a tökéletesre törekedtem, tessék méltányolni a szándékot. Németh íásaiban kivételes érzéketlenséggel tanulmányozható a reá adott reakciókra, vélekedésekre érzékeny ember küszködése az *önminősítése és a külső világ értékítéletei* között feszülő diszcrepancia feldolgozásáért. Maga a jelenség azonban számos önéletrajzban feltűnik.

A félreismertség élményét másfajta technikákkal is igyekeznek korlátozni a szerzők. A leggyakoribb és a leginkább közhelyszerű a *szelektív észlelés*: ami nem vág össze a kívánatos és védelmezett önképpel, azt „eleresztik a fülük mellett”. Ennek egyik változata, hogy a tekintélyi (referencia)személyek kiválasztása révén a környezetben divó vélekedések közül csak a „*mélto*” *forrásból* származó értékítéleteket érdemesítik figyelmükre. A társas környezetben vannak, akiknek „számít” a véleménye, s akadnak olyanok, akiknek nem. A társas mezőben állandóan zajlik – olykor nem is tudatosan – a „jelentőség-teljes mások”, az érdemes tekintélyi személyek és az intim érzelmi körbe bevontak kiválasztása és a méltatlanok kirekesztése.

Ebben meghatározó szerepet játszanak az érzelmek (lásd Pataki, 2004). Németh formulája felettebb találó: „Az ember az érzelmeivel emlékszik” (i. m. 466.).

A *külső vélekedések függésében* élő ember állandó alkalmazkodási nehézségekkel küszködik? Szüntelenül ez foglalkoztatja: mit mondanak majd rólam? Aki viszont teljesen mellőzi a társas visszajelentéseket, autisztikus elszigeteltségbe sülyedhet, vagy a gögös magány álautonómiájába zárkozhat. A kapcsolatok nélkül élő magányos egyénnek nem lehet valódi autonómiája. Az autonómia *társas pozíció*, csak társas kölcsönhatások erőterében alakulhat ki. A remete nem autonóm, hanem magányos.

A rólunk alkotott szociális képek észlelése egyéb *nagy erejű érzelmek* forrása is lehet: a megcségyenülés és a vezeklési vágy, a büntudat és az önkorrekciós szándék, a depresszív lehangoltság. Vagy éppen ellenkezőleg: a felhangolt tettvágy, az euforikus öröme és az emelkedett hangulat. Az élettörténet kontinuitásának fenntartása vagy diszkontinuitásának kényszere, vagyis a „változtasd meg életed” parancsa effajta intenzív élményekből táplálkozik. A *folytathatóság*, illetve a *gyökeres újrakezdés* alkalmanként az élettörténet kritikus kérdésévé válik; napjainkban aligha kell erről hosszabban elmélkedni. A radikális *történelmi fordulatok* egyúttal *élettörténelmi cezúrák* is.

A szociális képek feldolgozásának módjai így vagy úgy minden életírásban feltűnnek, olykor halmozottan is. Hegedűs András exminiszterelnök, a moszkvai emigrációból 1958-ban hazatérve, jórészt a *reá adott társas reakciók* révén tájékozódik. Munkahelyeként a Közgazdasági Intézetet jelölték ki. „Az intézet igazgatója, Friss István fanyalagva fogadott, de ezen túltettem magam, és igen jó munkatársi légkörbe kerültem... Sok új ismerősrre tettem szert, és úgy éreztem, hogy az emberek többsége szeretettel vesz körül” (Hegedűs, 1988, 333.). Ráébredt arra is, hogy gondolatainak elferdítőitől sem kell

tartania, kivált ha ezt tudatlanságból teszik. Még akkor sem, ha ennek ára korábbi baráti kapcsolatainak megszakadása. Az *önrevízió* gyakran a kapcsolatok válságával, majd átrendeződésével kezdődik.

Midőn Kornai János beszámol ifjúkori kommunistává válásának pszichológiai mozgatórugóiról, kiemeli: „Ebben fontos szerepe volt a környezetemben élő kipróbált kommunisták által adott példa követésének, a minta tudatos vagy akaratlan utánzásának” (Kornai, 2005, 54.). Ennek visszahatásaként alakította ki azt az életfilozófiáját, amely a „légy hű magadhoz” erkölcsi parancsa értelmében mindennél többre tartja a *személyes autonómiát*: a külső igényektől és mintáktól független döntési szabadságot. Kornai pontosan rögzíti, miképpen eszmélt rá autonómiája kivívásainak jelentőségére: „Éppen az lesz a visszaemlékezésem egyik fő témája, hogy mikor és mitől zilálódott szét és hogyan rendeződött újjá a saját gondolkodásom, hogyan hatottak rám mások eszméi, és hogyan ütköztek össze az én elgondolásaim, elemzéseim és javaslataim másokéval” (Kornai, 2005, 15.). Ezek a szavak szépen rímelnék Jung gondolatára: „Az etikai döntés gyötrelmétől semmi sem kímélhet meg bennünket” (Jung, 1987, 395.).

Az élettörténet társas világa sokféle – olykor drámai, máskor idillikus – alakban tűnik fel.

Hogy milyen pokollá válhat akár a család is, Kodolányi (1940) makacsul visszatérő emlékeiből tűnik ki: „Apám azzal a hajthatatlan Kodolányi-konoksággal, amely öngyilkosságra kergette Emma nénémet, tizenkét esztendő száműzetésébe Kálmán bátyámat, haláláig tartó szenvedésbe lökte anyámat és mostohaanyámat, egyetlen legyintéssel kitaszított a család laza kötelékeiből... Kértem, békéljen meg velem, úgysem lehet változtatni a dolgon, s elvégre a fia vagyok. Hosszan kifújta a füstöt s mély fölindulással mondta: – Csak akkor békülök ki veled, amikor a ravatalon fekszem”. (i. m. 246–247). Valóban riasztó mélységekbe pillanthatunk bele!

Máskor köznapibb – bár szokatlan – kép rajzolódik ki. Károlyi Mihály (1982) emlékirata fiatal koráról szóló vallomások részében beszámol arról, hogy „a világos szemű szőke nőket” kedvelte, sőt általában is megvallja: nem szívelte a férfiak társaságát, inkább a nőket kereste (i. m. 28.). A Tanácsköztársaság létrejöttéért személyes környezetének meghatározott körét teszi felelőssé, nevezetesen „humanitárius emberbarátok, szentimentális hazafiak, marxista teoretikusok” egy csoportját: „Kétes figurákkal együtt, akik személyes érvényesülésre és magánjellegű bosszúra törekedtek” (i. m. 185.).

A személyes környezethez fűződő tapasztalatok „lélekállapotok” (Illyés) az élettörténet alakulásának legfontosabb élményforrásai és mozgatórugói közé tartoznak – mind pozitív, mind negatív értelemben. Az utóbbira jellemző lehet a neves építész, Granasztói Pál (1984) memoárjának egyik passzusa, melyet könyvének megjelenéséhez fűzött: „Az építészek, a rokonok és ismerősök egy része... lázongott, becsmérelt, a barátaim, a családom, az osztályom árulójának mondott. Ez persze bántott, izgatott, de túlestem rajta” (i. m. 754.). Ez a tapasztalat ösztönözte arra, hogy *íróként* igyekezzék elfogadtatni magát. Ehhez – mint mondja – csak „egész múltam, énem nyílt teljes feltárása” vezetett. A lényegét illetően minden önéletrajzi oszta célkitűzését: „...nem önmagamnak írtam, hanem eleve ki akartam lépni önmagamból, és valakihez, valakikhez szólni...” (i. m. 755. és 245.).

Márquez (2003) a „legjobb ihlető forrás”-nak nevezi azokat a *beszélgetéseket*, amelyeknek – akár csak passzív hallgatóként is – részese volt. Különösen fontosak, olykor egyenesen sorsmeghatározóak lehetnek az ifjúkori és fiatal felnőttkori *társas műhelyek*:

az Eötvös-kollégium, a népi kollégiumok, a Ludovika, a papneveldek, mozgalmi sejtek, college-ok, egyetemi társaságok, az Ecole Normale Supérieure és társai. Se szeri, se száma az Eötvös-kollégium emlegetésének. Mátrai László (1982) „műhelyeinek” történetét idézi fel. Számos munkásmozgalmi emlékirat szól a szervezetek, művészcsoporthoz és egyéb társulások életéről és hatásáról.

Bárczy János (1981), Görgey Guidó (2004) és Thassy Jenő (1996) a Ludovika életébe enged bepillantást. Levendel László (1993) „népi kollégiumi varázs” elnevezéssel illeti a nevelődési közösségek heves együttes élményét. Az eddig tárgyalt önéletrási motívumok nem válnak szükségképpen tudatosakká a szerzőkben: nem mindig reflektált módon vezérlik az önéletrírók tollát. Merőben más a helyzet a szerzői *intenciókkal*; ezek mindig *programszerűen* tudatosak. Az önéletrírók indítékait *célkitűzésekké*, elérni kívánt hatásokká és személyes programokká alakítják át. Ezért érdemelnek megkülönböztetett figyelmet – a szelekciót, az elbeszélés szervezését és az értelmezéseket egyaránt befolyásoló – szerzői *intenciók*.

Életrajzi tematizációk

Korábban már érintettük az *életrajzi tematizációk* fogalmát; az életút *individuális jellegét* ezek tartalma és sajátos együttjárása (mintázata) alakítja ki. A tematizációk *biográfiai eseménysorok* és a rájuk adott *érzelmi és gondolati* (kognitív) *reakciók*; gyakran végigkísérik a teljes életutat, máskor csupán valamelyik szakaszának jellegét szabják meg. Funkciójuk érintkezik Adler (1933) *individuálpaszichológiájának* „életterv” („élet-vezérfonal”) eszméjével, amely az emberi tevékenység és életút *célirányos* (teleologikus) jellegét hangsúlyozza, s az általa teremtett „életstílusban” fedezi fel az individualitás alapját. Még szorosabb kapcsolat fűzi azonban őket Csikszentmihályi és Beattie (1979) „*élet-téma*”-vizsgálataihoz, valamint Schank (2004) ún. „*memóriaszerveződési csomag*”-jainak (memory organization package) hipotéziséhez. Az „élet-témák” elsősorban *motivációs* rendeltetést teljesítenek, míg az „emlékezeti csomagok” az életrajzi *emlékezet* szervezői. Feltehetjük, hogy ezek a csomagok az életrajzi tematizációk köré rendeződnek, és így sajátos emlékezeti csomópontokat alkotnak.

A tematizációk egyik nagy csoportját a *történelem és a közélet* jelöli ki. Az ember nem választhatja meg azt a korszakot, amelybe beleszületik, s azt sem, hogy életciklusa mekkorára méretezett, s milyen történelmi idősakra esik. Viszont maga alakítja ki az általa átélt események *személyes történelmi látószögét*. Ezzel magyarázható az önéletrajzok gyakran visszatérő fordulata: „ahogy én láttam”; „ahogy én átéltem”; „aminek szemtanúja voltam”. A *kor kijelölte tematizációk* olykor teljesen eluralkodnak a visszaemlékezést. Az egykori miniszterelnök, Kállay Miklós (1991) *lándzsát tör a személyes látószög* nagyobb megbízhatósága mellett: „A történetírásban, miként a piktúrában is, személyes és közeli megfigyeléssel elevebb és pontosabb képet alkothatunk tárgyunkról, mint ha madártávlatból szemléljük” (i. m. 33.). Ezért jelenti ki, hogy úgy próbálja ábrázolni az eseményeket, ahogyan „személy szerint én láttam és megéltem őket”.

A történelmi idő alakítja a *nemzedéki sorsokat* s azok tematizációit is. Teljességgel érthető, hogy egy-egy generáció tagjainak biográfiájában felbukkannak ugyanazok az események, jóllehet az egyének eltérő „*személyes távolságból*” szemlélhetik és élhetik át őket. A XX. században nem született olyan memoár, amelynek szerzője ne adna számot

arról, miképpen képeződtek le személyes sorsában a korszak „nagy tematizációi”: háborúk és forradalmak, diktatúrák és rendszerváltások, „nemzeti sorskérdések” és globális fejlemények. Két korélmény, amely események egész során átvitt, külön is említést érdemel. Az egyik a *messianisztikus-utópisztikus illúziók* hajótörése; ennek tüneteiről és egyéni feldolgozásáról már szoltunk. A másik a századon végigvonuló és a holokausztban kulmináló *antiszemitizmus*, amely mélyen beleégett az üldözöttek és a túlélők sorsába és érzületébe, illetve amely hol nyíltan, hol áruhában – a korszak állítólagos tanulságaként – rögzült sokak önképében.

Az életrajzi tematizációk másik forrása a „*magántörténet*”, amely szüntelenül reprodukálja az *emberi lét antropológiai alaphelyzeteit*: a „beleszületés” és a nevelődés tényeit, a társas történet alakulását és szereplőit, a professzionális tevékenységet, a halál-eseményeket és a szomatikus történet fordulóit s a hozzájuk tapadó érzelmeket és gondolatokat. Minden életrajzi tematizáció *kor és az egyéniség egybejárásából* alakul ki; mindkettő bővelkedik lehetőségekben és bizonytalanságokban. Ebből ered az életrajzi *jövő kiszámíthatatlansága* és a múlt állandó *újraértelmezhetősége*.

Minden egyéni élet a *lehetőségek és valószínűségek* – nem pedig a *bizonyosságok* – birodalma. A kor és az egyén különös, sohasem ismétlődő egybejárására már Goethe (1982) ráeszmélt, midőn ezt írta: „Az életrajzírás legfőbb feladatának ugyanis azt látom, hogy az egyént kora viszonyai közt ábrázolja, megmutassa, miben gátolja, miben segíti őt a nagy egész, hogyan alakítja ki magában mindezek hatására a világról és az emberről alkotott képét ... Ehhez pedig alig megvalósítható, mégis elengedhetetlen feltétel, hogy az egyén ismerje magát és századát...” (i. m. 9.). S bár Goethe itt a biográfiaírásról beszél, szavai feltétlenül érvényesek az önéletrajzra is.

A XX. századi önéletrajzok *tematizációs változatossága* és a bennük tükröződő egyéni sorsok sokszínűsége jószerivel áttekinthetetlen; legfeljebb leltárba lehetne venni őket. Ezért csupán a fentebb említett és jellemzőnek mondható két életrajzi tematizációt vizsgáljuk meg alaposabban, mintegy szemléltetve az önéletrajzok tematikus elemzésének ígéretes voltát. A *kontinuitás-diszkontinuitás* problémájának tárgyalása során szemügyre vettük a forradalmi messianizmussal történt gyökeres szakítás vagy a csalódással való keserves megbirkózás fejleményeit. Mindezt szem előtt tartva, nem kevésbé érdekes lehet annak kipuhatolása, hogyan született a *messianisztikus forradalmár*?

Születésének klasszikus időszaka a század első két évtizede; ezt *két időhullám* követi: a két háború közötti időszak (főként a népi mozgalom környékén), majd az 1945 tavaszával kezdődő „*fényes szellők*” kora; ezekre azonban hamarosan árnyék borult. A jelenség forrásvidékénél két tipikus élménymintázatot találunk: egyfelől a *társadalmi igazságtalanság*, kirekesztettség, megalázottság tapasztalatát, legyen bár szó szegénységről, társadalmi vagy faji diszkriminációról, az esélyek nyomasztó egyenlőtlenségéről. Ezek a motívumok önéletrajzok tucatjain vonulnak végig; más összefüggésben már említettük őket (Kassák, Sinka, Illyés, Veres, Nagy István: ők a „*lentől indult*” lázadók és forradalmárok).

Másfelől viszont ott találjuk az *intellektuális-racionális és erkölcsi belátás* szülte szakadárokat, akik éppenséggel „*fentről*” indulnak el, mint Lukács György, Károlyi Mihály, Koestler Artúr, Déry Tibor, Vas István. Őket és a hozzájuk hasonlókat főképpen az *erkölcsi felháborodás* vezeti; új üdvönyt keresve, szembefordulnak a „*tökéletes bűnösség*” világával, s társadalmi progresszió valamely irányzatához kötik sorsukat.

A két időhullám egyike az *első generációs értelmiségieknek* az a nagy sereglése, amely

egyebek közt a népi kollégiumokba áramlott; tipikus útjukat több önéletírás is érzéketesen ábrázolja (Fehér Lajos, Kardos László, Sipos Gyula, Hegedűs András, Pál József). Történelmi sorsuk sok tekintetben tragikus, hiszen a századelő újíthó forradalmáraival szemben nekik már rendelkezésükre állhattak volna a történelem keserves tapasztalatai, melyeket a „sztálinizmus” elnevezéssel szokás összefoglalni. Ennek a hullámnak a hiteles *szociális indultata* találkozott össze – időben és mozgalmi keretekben egyaránt – a lappangó, majd intézményes *faji diszkrimináció*, az antiszemitizmus áldozatainak indulatával: ember voltuktól való megfosztásuk elviselhetetlen élményével. Érthető hát, hogy sokan közülük fogékonyak voltak ama eszmék és mozgalmak iránt, amelyek egyszer s mindenkorra kiutat ígértek a történelem gyalázataiból. S azt se feledjük, hogy – amint arra Erikson rámutat – az identitásképzés legfogékonyabb korszaka az ifjú- és a fiatal felnőttkor. Hegedűs András (1988) tömören így fogalmazza meg az első generációs értelmiségi nemzedék útját: „...életutam – kitörés a beleszületettségéből” (i. m. 11.). Arra is rávilágít, hova vezetett az út: a Györfly-kollégiumba. Ám a fizikai hajléknál fontosabb volt a *szellemi otthon*. „Ebben a kollégiumban találtam először magamra, itt kezdtem először szociológiával foglalkozni párhuzamosan azzal a folyamattal, ahogyan megérlelődött bennem a marxista elkötelezettség, ami azután elvezetett az illegális, antifasiszta, kommunista ifjúsági mozgalomhoz” (i. m. 59.). Az út további állomásait már láttuk.

A holokausztot túlélő fiatal zsidó nemzedék számos tagjának gyors, főként *érzelmi-indulati indítékú* elköteleződéseiről ugyancsak nem kevés reprezentatív önéletírás tanúskodik (Berend T., Kornai, Timár, Moldova, Heller, Kertész) Berend T. (1997) inkább csökkenteni igyekszik a holokausztélmények súlyát társadalmi-politikai tájékozódásában, bár gyanakszik is önmagára, vajon évek múltán pontosan emlékezik-e: „...gyermekkorom antiszemita politikai kurzusa és a holokauszt, bár drámai személyes élményeim folytán nyilvánvalóan fontos motívumok voltak gondolkodásom formálódásában, nem váltak első számú kérdéssé számomra ... Vagy még mindig működik bennem egyfajta tudattalan elfojtás?” (i. m. 61.). Kornai János (2005) egyértelműbben fogalmaz: „A megalázottság, a megbélyegzés, a kizárás emléke késztetett sok zsidót, köztük engem is arra, hogy olyan közösséghez csatlakozzunk, amely nem diszkriminál faj vagy vallás szerint, amely egyenrangúként fogad be bennünket” (i. m. 46.). Kornai egy további fontos motívumot is említ: az *odatartozási érzés*, a szabadon választott csatlakozás felszabadító és biztonságot sugalló érzületét.

Heller (2004) ugyancsak megvallja: „...hosszú időre elfelejtettem a zsidóságot, mert forradalmár kommunista akartam lenni, aki az univerzális proletariátushoz tartozik” (i. m. 90.). Más helyt árnyaltabban fogalmaz: „A holokauszt idején elfojtottam a magyarságomat, s a holokauszt után magamba temettem zsidóságot is. A kommunizmus nagy-nagy egyetemes illúziója mindent elfedett” (i. m. 158.).

Kertész Imre (2006) ugyan – mint írja – csupán „illendőségből” és a hovatartozás szükségletéből lett rövid időre kommunista, de számára a zsidósághoz tartozás, nem lévén hagyományörző, vallásos családi miliő neveltje, bonyolultabb leckét adott fel, amelyel – meglehet – mindmáig küszködni kell. „Beparancsolták a zsidóságra” – mondja találóan. Ez leginkább a reflektálatlanul és úgyszólván gondtalanul asszimilálódó zsidó csoportokat jellemezte, akiket váratlan csapásként sújtott a zsidótörvények, a csillagviselés „beparancsolása”. Az is felsejlik benne, hogy apját talán büntudat gyötörte, „amiért zsidó gyermeket nemzett erre a világra” (i. m. 71.).

Élettapasztalata azt sugallja, hogy számára sem az egyszerű visszakanyarodás, sem a kínálózó identitásmintázatok nem jelentettek megoldást. Sőt *semmifajta megoldás* nem létezik: „Itt nincs megoldás, s a probléma mindenhova elkísér, akár az árnyékunk” (i. m. 72.). Ez a resignált és keserű végkövetkeztetés nem kivételes, de mégis ritka. Talán ezzel a lezárhatatlan nyitottsággal magyarázható, hogy Kertész „világpolgárnak” nevezi önmagát, aki Budapest, Berlin és Chicago (második felesége otthona) között ingázik, és nem lel végleges otthonosságra, miközben hajlamai szerint „konzervatív liberálisnak” minősíti magát.

A holokausztélmény így vagy úgy, feldolgozva vagy elhárítva, szembenézve vele vagy eljelentéktelenítve, a század második felében *minden magyar élettörténet* megkerülhetetlen tematizációja.

A századelő hittel induló nemzedéke még nem sejthette, mit tartogat számára az idő. Illyés önéletrajzi regényciklusának még hiteles célja „a magyar forradalmárok újabb irodalmi megörökítése”: a fiatal forradalmár lelkület belülről rajzolt képe a történelmi idő „kora tavaszán”. (A téma Németh Lászlótól sem idegen.) Balázs Béla naplói alapján részletesen elemeztük szerzőjük „*identitás-történetét*”: rendre előálló válságait, döntéseit és választásait (lásd Pataki, 2001, 133–159.).

Ezek a döntések és választások mélyen érintik a *lét értelmének és az emberi hivatásnak* a személyes kidolgozását. (Úgy, ahogyan az du Gard Thibault-családjában megjelenik Jacques és Antoine sorsválasztásának képében.) Ne feledjük: a század nagy „apostatai” Koestlertől Semprunig, Malraux-tól Fejtő Ferencig és Szolzsenyicinig mind fiatal koruk túlhevült illúzióitól, majd önáltatásaitól igyekeztek megszabadulni. (Erre az útra utal a gyakorta idézett közhely: „aki húszéves korában nem forradalmár, annak nincs szíve, aki ötvenéves korában is az, annak nincs esze”.) A kezdeteknél azonban – változó arányban – mindig ott találjuk a beleszületés tapasztalatát, az intellektuális belátást és az „odatartozási szükségletet” („need to belong”, lásd Baumeister, Leary, 1995.).

Mint már utaltunk rá, a század megkerülhetetlen tematizációja az „Endlösungban” kulmináló antiszemitizmus, pontosabban annak leképeződése az érintettek élményvilágában és önéletírásában. A történelem számok, adatok és nagy léptékű folyamatok nyelvén beszél; ezekben az írásokban a fájdalom az *egyének sorsának nyelvén* szólal meg. Ha valaki elolvassa az olasz Primo Levi könyvét, melyet röviddel hazatérte után írt auschwitzi élményeiről, olyan megrázó benyomásban részesül, amelyet nem pótolhatnak a szenttelen történelmi értekezések. Az antiszemitizmusnak sokféle arca megjelenik az önéletírásokban; az áldozatoké mellett a gyűlölködőké s az előítéletek foglyaie is. (S mint Bibó példája mutatja, a józan és értő elemzőké is.) Erdélyi József (2001) önéletrajzi írásain végigvonul a gyűlölködő előítéletekesség. Sinka (1989) a dzsentrit utánzó zsidó nagybérletől elszenvedett sérelmeket nem tudja felejtetni. A „zsidókérdés” elfogulatlannak látszó tárgyalása (Németh László) utóbb – a *holokauszt felől visszapillantva* – más összefüggésbe kerül, jöllehet a szerzőktől távol állott a holokauszt bármifajta intenciója.

Az előítélet sújtotta áldozatok szubjektív átélési módja széles skálán mozog. A századvég asszimilációs hullámában alakul ki az a különös kétirányú érzékenység, amelyet Goldziher példájával már jellemeztünk. Ekkor még nyoma sincs az *intézményes* zsidó-üldözésnek; a befogadó liberális kor patriarchális – gyakran paternalista és anekdotázó – antiszemitizmusa dívik. Gyergyai Albert önéletrajzi írásai, különösen az *Anyám megfalu*, ezt az asszimilációra hangolt légkört árasztják; a zsidó mivolt hangsúlytalanul, természetes

otthonossággal simul bele a falu mindennapi életébe. (Meglehet persze, hogy a megírás időpontjának gatlásai és belső letiltásai is közrejátszottak ebben a hangsúlytalanításban.) Hasonló társadalmi állapotot ábrázol Charles Fenyvesi (1992) szép könyve: egy messzi múltban gyökerező, a XVIII. századig visszavezethető és a szabadságharcban részt vevő ősökkel büszkélkedő, gazdálkodó paraszt-zsidó család krónikáját beszéli el. Joggal írja a szerző: „Az emlékezni akarás sokkal hatalmasabb erő, mint az emlékezetkihagyás, és az ember legnagyobb dicsősége az idő fölött aratott győzelem...” (i. m. 16.).

Ez az emlékezni akarás pedig a következő vallomásra indította a szerzőt: „Őseink hithű zsidók és magyar hazafiak voltak ... Közülük többen is válaszoltak 1848 dobpergésére, sőt már a kuruc tárogtatószóra is, és szenvedélyesen hittek abban, hogy a szegényes nyírségi homokot az ígért földjévé varázsolhatják. A két kötődés közt nem éreztek ellentmondást; ellenkezőleg, így lett a világuk kerek” (i. m. 19.). Ezt a „kerek világot”, a *kettős kötődés* zavartalan harmóniáját tördelték darabokra a jól ismert fejlemények; a „fajvédelem” hivatalos kurzus lett, és elvezetett a maga logikus végpontjára.

Ami a lelkekben történt, az csak az önéletírásokból, naplókából és önéletrajzi regényekből rekonstruálható. A „járákálj csak, halálra ítél” előérzetében élő Radnóti (1989) fogalmazza meg leghívebben az „összetört világ” által (már 1942-ben él ezzel a formulával!) újra és újra kikényszerített önmeghatározás fájdalmas érzületét. „Zsidóságot sohasem tagadtam meg, »zsidó felekezetű« vagyok ma is ..., de nem érzem zsidónak magam, a vallásra nem neveltek, nem szükségletem, nem gyakorlom, a fajt, a vérrögöt, a talajgyökért, az idegekben remegő ősi bánatot baromságnak tartom és nem »szellemiségem« és »lelkiségem« és »költőiségem« meghatározójának... hogyha valláshoz egyáltalán közöm van, akkor a katolicizmushoz van közöm” (i. m. 210–211.). Ez a vallási kötődés Sík Sándor atyai pártfogásának és szellemi támaszának volt köszönhető; ez vezette el a katolizálásig.

Radnóti szavaiból kiviláglik, hogy a *szellem embere* számára a magyarságból, a *magyar kultúrából* való kitagadás volt a legfájdalmasabb csapás. Eddig természetes otthonossággal tekintette magát magyar költőnek, Berzsenyi és Arany egyenes ági leszármazottjának; az ő képüket őrizte szobája falán. Minden túlélő önéletírásának drámai sorseseménye: a diszkrimináció átcsapása a fizikai megsemmisítésbe, a „sorstalanság”-ból az élettől való megfosztásba. Szép Ernő (2000) önéletrajzi írásainak záróköte, az *Emberszag* nem az embernyomorító fizikai kegyetlenségek látványával, hanem a triviálissá vált hétköznapi brutalitás, a *tökéletes kiszolgáltatottság* érzékeltetésével idézi fel a kört.

Az önéletírások általában három lehetséges érzelmi-gondolati válaszmintával dolgoztak fel a holokauszt felé vezető út személyes élményét: a magyarságba való *beágyazottság* elmélyítésével; a kérdés kiszorításával és „*tabusításával*”; a „*csak azért is*” *sorsvállalás* valamely változatával. Ez utóbbi vagy a tudatosan vállalt kettős identitás – Fenyvesi által is említett – hagyományos alakzatához vagy a cionista eszmekörhöz vezetett. Ezek a jól megkülönböztethető válaszlehetőségek nem szükségképpen zárták ki egymást; az egyik időben megelőzhette vagy követhette, esetleg részlegesen átfedhette a másikat.

Az elsőként említett esélyt már Radnótinál is láttuk: megőrizte zsidósághoz tartozásának tényszerű tudatát, de érzelmileg igyekezett elmélyíteni a magyarságban, a magyar nyelvben és kultúrában való meggyökerezettségét. Ez az *azonosuló „asszimiláns”* mentalitás különösen érett alakban jelenik meg Hegedűs Géza (1982, 1984) önéletrajzi íásaiban. Az első kötetnek már a címe is sokatmondó: „Előjáték egy önéletrajzhoz”. Minél

messzebbre nyúlnak a gyökerek, annál inkább problémátlan lehet a magyarságban élvezett otthonosság. Ezt írja: „Meghatározza létünket, mi mindent kaptunk hazulról nemcsak szeretetben, erkölcsi tartásban, ízlésben, műveltségben, hanem az elődök emlékére is. Vajon egy budapesti zsidó polgár család fiának német koncentrációs táborokban sem rezdülő érzelmes magyarságtudatát nem határozta meg döntően, hogy egy dédapja 48 hősi halottja volt, egy másik dédapja Kossuth honvédeknek tisztje volt, és éveket ült a Neugebaudében magyar hazafi voltáért, egy szépapja Kossuth pénznyomdájának szakembere volt, a Kossuth-bankok egyik rézmetszője...” (Hegedűs, 1982, 10–11). Bármilyen történt is, ez a múlt nem teheti kérdéssé a szerző hiteles magyarságát. Ez a meggyőződés jelenik meg Vas István, Levendel László, Heller Ágnes, Tímár János, Fenyvesi és Szép Ernő írásában: a súlyos élmények feldolgozásának e tipikus módjában.

Kertész (2006) viszont egyenesen kijelenti: családfája sohasem érdekelte igazán; erre irányuló érdeklődése már a nagyszülőknél elakadt (lásd i. m. 32.). Elemzéseink alapján arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a „gyökerek” problémája, a messzire nyúló hazai eredet felkutatása vagy a *tudatos asszimilánsokat* vagy pedig a jól kidolgozott, átgondoltan vállalt *kettős identitásra* törekvőket foglalkoztatja. Ezek hiányában maga a probléma is másodlagossá válik, és háttérbe szorul.

Már idéztük Berend T. szavait arról, hogy hosszú időn át hajlamos volt zárójelbe tenni a zsidósággal összefüggő kérdéseket. Ennek hátterében egy optimisztikus – utóbb illúzióknak bizonyult – feltevés húzódott meg. A lényegét Kornai János (2005) fogalmazta meg: „Attól kezdve, hogy közel kerültem a kommunista párthoz, szinte teljesen megszűnt, legalábbis lelkem tudatos rétegeiben, a zsidó identitásom... Magam jutottam arra az elhatározásra, hogy felveszem a Kornai nevet (a zsidó származásra utaló Kornhauser helyett. P. F.). Ebben is kifejeződött az a törekvésem, hogy a kirekesztés kínzó élményeinek ellenhatásként „beolvadjak” a magyar társadalomba... A megalázottság, a megbélyegzés, a kizárás emléke késztetett sok zsidót, köztük engem is arra, hogy olyan közösséghez csatlakozzunk, amely nem diszkriminál faj vagy vallás szerint, amely egyenrangúként fogad be bennünket” (i. m. 45–46.). Ez a remény nem számolt sem a sztálini antiszemitizmussal, sem a hazai társadalom mélyrétegeiben lappangó előítéletekkel, amelyek a rendszerváltás után is felszínre bukkantak.

Ez újabb *identitásdilemmákat* szült, melyeknek megoldásaként vagy a kettős identitás tudatos kidolgozása vagy az egydimenziós „visszakanyarodó identitás” kínálkozott. Ez utóbbit Izrael állam léte is sugalmazta. Az új viszonyok között mindinkább tarthatatlanná vált a korábbi hallgatolagos kiszorítás és zárójelbe tétel. A *tudatos identitásdöntést* a közélet új (vagy talán nagyon is ásatag) hangjai is előmozdították. Érthető hát, hogy a visszaemlékezésekben feltűnnek a régi élmények. Kun Miklós (2004) a numerus clausus által Prágába kikényszerített zsidó diákok – némileg talán leegyszerűsített – tapasztalatát idézi fel: „A zsidó diákok erősen polarizálódtak, általában a jómódú zsidók cionisták, a szegények pedig kommunisták voltak... (Z)sidónak lenni annyi, mint vállalni a diaszpóra másságát. Ezzel szemben Arany Jánoson, Berzsenyin és Ady Endrén nevelkedtem... százszázalékosan magyarnak éreztem magam... Később megbántam, hogy ennyire anticionista voltam, és komoly lelkiismeret-furdalásom volt, mert azok, akik elmentek, életben maradtak, míg az otthon maradtak többségét megölték – a cionistáknak volt igazuk” (i. m. 27–28.). A természetes gyermeki otthonosság szétverésének nyílt sebeit meg lehetett ugyan gyógyítani, de a sebhely változatlanul sajgott.

Az „emberközpontú orvoslás” harcosaként és minden jó közügy támogatójaként ismert Levendel László (1993) keresetlen szavakkal fogalmazza meg ezt a „mindennek ellenére” vállalt hűséget: „Családomban sem magyar, sem zsidó, sem hazafias nevelést nem kaptam, mindenki magyarul beszélt (másképp nem is tudott), tehát természetesnek vettem, hogy magyar vagyok, mint azt is, hogy zsidó vagyok, mert azt megmondták, ha kérdezik, milyen vallású vagyok, azt kell válaszoljam, hogy izraelita... Mindenkinek fontos az oltalmazó, jó haza biztonsága, szeretete, de a „hazátlan” zsidó, ha hazát lel, annál ez – jól érthetően – még fontosabb. A zsidóüldözés, az elhurcolásom legfájdalmasabb ütése, testvéreim, rokonaim megölése után, ennek a bizalomnak a szétverése volt. A gyógyuláshoz kellett, nagyon kellett a kicsúfolt és megcsúfolt hazaszeretet” (i. m. 31. és 34.). Sokak útja lett ez a holokauszt után, de – mint látjuk – nem ez volt az egyetlen út.

Heller (2004) – miként oly sokan mások – 1956-hoz köti a radikális önrevízió meghatározóan fontos továbbléptetőjét; a forradalmi események mind a holokauszt idején elfojtott magyarságát, mind a kommunisztikus illúziók által elfojtott zsidóságát felszabadították, s kiegyensúlyozott *kettős identitásban* kapcsolták össze. Nem vonta meg rokon-szenvét a cionizmustól és Izraeltől, de végleges otthonának Magyarországot és a magyar kultúrát tekinti. 1956 volt az élete további menetét megszabó *sorseseemény*: „Akkor lettem az, aki ma is vagyok: magyar zsidó” (i. m. 158.). De – alighanem azért, mert etikával foglalkozik – azt is hozzáfűzi: „Az ember nem köpi le a saját múltját, ha becsületesen megvallja, hogy megváltoztatta a nézeteit” (i. m. 452.).

A XX. század nagy tematizációinak teljes körét áttekinteni kilátástalan vállalkozás lenne; ezek nyomon követhetőek a politikai-közéleti elit, a tudományos-művészi értelmiség, az írói társadalom memoárjaiban. A továbbiakban az iméntiek folytatásaképpen csupán néhány – hazánkban fontosnak ítéltető – egyéb élménykört vizsgálunk. A két háború közötti népi mozgalom ösztönzésére „Magyarország felfedezése” címen szociográfiai és valóságfeltáró szépirodalmi művek sora látott napvilágot, köztük több dokumentatív és irodalmi önéletrírás. A mozgalom nagy témái – a paraszti szegénység és lelki nyomorúság, a földnélküliség, az iskolázatlanság és az „ezernyi fajta népbetegség”, a jogfosztottság és a kiszolgáltatottság – az egyéni sorsok tükrében tárulnak fel. Az így kirajzolódó portrék széles körképet rajzolnak fel. Az érdeklődő közvélemény ráeszmél a dunántúli nagybirtokok cselédségének, a „puszták népének” életére (Illyés), a békési juhászélet „fekete bojtárjainak” sorsára (Sinka), a hajdúsági „rideg parasztok” világára (Veres Péter). De megjelennek az erdélyi és felvidéki munkásélet és munkásmozgalom képviselői (Nagy István, Balogh Edgár), a viarsarki proletársors áldozatai (Féja Géza), a város és a falu peremén hanyódo „zabigyerékek” (Nagy Lajos) vagy az iskolázatlan tiszántúli gazdálkodó útja az irodalomba (Szabó Pál). De közvetve ehhez a vonulathoz sorolható az Európában vándorló ipari munkás alakja (Kassák Lajos), valamint idetartoznak Móra Ferenc (1979) hiteles, őszinte érzelmekkel átfűtött önéletrajzi írásai is.

A hazai hagyományban megszokottá vált, hogy a nemzet sorsfordulatainak alakulásában meghatározó szerepet játszó közéleti emberek utóbb memoárjaikban igyekeztek megvilágítani a kort és személyes hozzájárulásukat. A sor élén Rákóczi emlékiratait és vallomásai állanak; példáját méltó és méltatlan utódok egyaránt követték. A XX. század pedig bővelkedett drámai eseményekben; mindegyikhez jelképpé vált személyiségek neve kapcsolódott. Az egyes korszakok *reprezentatív memoárról* könnyűszerrel áttekinthetőek: Károlyi, Jászi és Böhm Vilmos, majd Horthy, Bethlen, Kállay, Lakatos Géza,

illetve Rákosi, Mindszenty, Nagy Ferenc, Nagy Imre, Hegedűs András és mások, akikről e tanulmányban már szó esett.

Időközben felvirult az „oral history” korszaka, amely lehetővé tette, hogy önéletrajzok, életútinterjúk százai szülessenek, létrehozván a történelmi kutatás újszerű forrását: az események szubjektív megélésének pszichológiai panorámáját. Ezek leginkább az „egyszerű” emberek és szemtanúk korélményét – a társadalom „lent”-jének látásmódját – képviselik. Ha a szerző szépírói tehetséggel rendelkezik, gyakran regényformában számol be jómaga és a korszak találkozásáról (Faludy György, Konrád György, Kukorelly Endre, Rakovszky Zsuzsa).

A politikai emlékiratokra, jellemző leginkább az önigazoló magyarázkodás s az események olyan beállítása, amely a szerzőt vagy vak történelmi erők kiszolgáltatott bábjának vagy hűtlenségek, árulások, emberi gyengeségek tiszta szándékú áldozatának tünteti fel. Ha fel-feltűnnek is önbírálatra vagy büntudatra okot adó motívumok, azok rendszerint megbocsáthatóak. Iskolapéldája ennek Kállay Miklós (1991) emlékirata, amely a személyes felelősséget átruhazza a „kis hazára”, hogy ezzel az azonosulással maga is hízogóbb színben tűnhessék fel: „Nem az én kis hazám indította meg ezt a háborút. Nem is volt számottevő résztvevője (!). A háború alatt a személyes szabadságnak, a humanitásnak kis szigete volt a náci tengerben, a háború után nem szólt bele a béke-előkészítésbe. Mégis halálra ítélték, és folyik az ítélet végrehajtása” (i. m. 11., 256.).

Önéletrírás ihletője lehet a szerző *professzionális* – mindenekelőtt írói-művészi vagy tudományos – tevékenysége, esetleg valamilyen különös, ritka mesterség, amely ennél fogva fokozott érdeklődésre tarthat számot (hivatásos katona, mozgalmi aktivista, antikvárius, újságíró, rendőrnagyozó).

De ilyen lehet egy falusi lelkész áradóan mesélő beszámolója több évtizedes szolgálatáról a sárbogárdi gyülekezetben (Szabó Imre, 1995). Kivált akkor lesz érdekes a történet, ha megtudjuk, hogy a pálya az „ős” népi kollégiumból – a Bolyai-kollégisták alapító nemzedékének soraiból – vezetett a teológiára, majd a falusi parókiára. Eközben bepilanthatunk a református egyház és hitélet belső világába, az ún. „karizmatikus mozgalom” körül támadt konfliktusokba, amelyek a mozgalom „hivatalos” eliteléséhez vezettek.

A szerzők úgy vélhetik, olyan tudás és tapasztalat birtokában vannak, amely „beavatási” élményben részesítheti olvasójukat; olyan világba pillanthat be, amelyet némi titokzatosság övez, s amelyre általában kívülről szokás rápillantani. Írók, költők, képzőművészek és tudósok egész sora vállalkozott arra, hogy bevezesse olvasóit *alkotói világának műhelytitkaiba*. Legtöbbjük valamilyen elindító *kulcsélményben* véli felfedezni a hivatás megválasztásának magyarázatát; ez lehet szellemi impulzus, olvasmányélmény, érdekes megfigyelés vagy személyes találkozás. Bernáth Aurél Rippl-Rónaival találkozik, Sinka és Illyés életében a Petőfi-élmény lesz az eldöntő fontosságú esemény. Zelk Zoltán Ady hatását emlegeti. Németh László (1977) is megvallja: „Az én ébresztőm Ady volt” (i. m. 1., 475.).

Sinka (1989) pontosan idézi fel a Petőfi hatását tükröző kulcsélmény emlékét: „...azokban a napokban – tisztán emlékezek rá ma is – megesküdtem, hogy én költő leszek még akkor is, úgy is, ha rámegy az egész életem és ha az egész élő világ minden hatalma ellenem jön is” (i. m. 64.). Ez az elszánás nyitja rá szemét a *valóság poétikus érzékelésének* öröme: „...a sok képet, hangot úgy nyeltem és temettem bele magamba, mint esőcseppet a tenger...” (i. m. 118.). Így érthető lesz kategorikus kijelentése is: „...én Jézusnak, Tolsz-

toznak és Petőfinek a tanítványa vagyok. Ez a hármasság forradalmiság alakított engem, nem a mezőtúri gimnázium” (i. m. 184.).

Vas István (1990, 11.) úgy érzi, igazán akkor jött a világra, amikor ráeszmélt arra, hogy van más világ is, mint amelyben gyermekkorát élte. A szerzők általában szeretettel emlékeznek gyermekkorukra, Malraux (1993) viszont kijelenti: gyűlölte tulajdon gyermekkorát. Nem meglepő hát, hogy felfogása szerint az irodalom kiváltságos témája az *összintés*. „Mert itt nem arról van szó, hogy valamennyire is ismerjük az embert: mindig egy titkot leplezünk le, *bevallunk* valamit. A keresztény gyónás mindig is a feloldozás ára volt, a penitencia útja” (i. m. 10.).

Szentkuthy Miklós (1988) jóval összetettebb módon látja az íróvá avató kulcsélményt. Ezért az írói önéletrajz jellegzetességének azt tekinti, hogy benne „összeolvadnak az író életének szubjektív élményei korának sok kulturális, művészeti, vallási, politikai és egyéb jelenségével” (i. m. 668.). Ennek következtében „*lelki rokonok*” és „*álarcok*” nagy választéka áll rendelkezésére. Mint mondja, ortodoxia és legvadabb szabadgondolkodás, merev konzervativizmus és az anarchikus hajlamok egyaránt megférnek benne. Márquez (2003) a minden hatásra nyitott, mindent elfogulatlanul befogadó és áradóan-ösztönösen mesélő íróművész megtestesítője. A ráébredés az *elbeszélni tudás* tehetségére és örömére ugyancsak kulcsélmény lehet. Mint mondja, „...mindenre emlékeztem, ami hatással volt a gyerekkoromra, de nem tudtam biztosan, hogy mi volt előbb, és mi volt később, és azt se, hogy mindezeknek a dolgoknak milyen jelentőségük volt az életemben” (i. m. 65.). Mint könyvének címével üzeni: azért élt, hogy szüntelenül mesélje különös élete történetét.

Nem meglepő, hogy az élettörténeti tematizációk között feltűnik a *szomatikus történet* motívuma is: a testi-egészségi állapot közrejátszása az események és az életvitel hangulati alaptónusának alakulásában. A test érthető és természetes módon *állandó önmegfigyelés* tárgya; szokatlan testi élmények hatására – legyen bár szó feltűnő esztétikai attraktivitásról vagy éppen ellenkezőleg: elesettségről, fizikai fogyatékosaságról – ez az önmegfigyelés megtapadhat, és állandó feldolgozási kényszer elé állíthatja a személyt. Ez alkalmanként hipochondrizálásba is átszaphat. Franz Kafka (1981) naplójában és levelezésében állandóan visszatérő téma krónikus – és végül is halálához vezető – betegsége s annak hatása kapcsolatainak alakulására, kedélyére és munkaképességére. Kodolányi (1940) önéletrajzában újra és újra felbukkan szembetűnő fogyatékosaságának ténye s a vele való megbirkózás erőfeszítése. Bárczy János (1981) arra kényszerül, hogy tudomásul vegye elkerülhetetlen megvakulását s azt, hogy így kell folytatnia az életét.

A hazai szellemi élet kiválósága, a „nagy könyvtárosok” egyike – Várkonyi Nándor (2004) – teljes süketiségre ítélve élte le életét, miközben imponáló életművet alkotott; egyebek közt befejezetlen memoárjával is megajándékozta híveit.

Előfordul, hogy a szomatikus állapot csupán *átmeneti epizódként* támaszt figyelmet, de *élethossziglan* is befolyásolhatja az élettörténetet, miként az imént említett esetekben is. Hasonló életérzés világlik ki Bálint Endre (1984) írásából. Alig húszéves, amikor anyja bekíséri a tudóstanatóriumba, amely attól fogva szinte második otthona lesz „...azon a napon kezdődött szoros kapcsolatom a betegségekkel” – írja (i. m. 88.); ez a kapcsolat azután mindhaláláig tartott. Bálint közeli barátja, Anna Margit némi gonoszkodó iróniával említette közös orvosuknak: „Bandi 19 éves korában felmászott a ravatalra, és azóta is ott él!” (lásd Levendel, 1993, 5.) A betegség végigkísérte a festő életét; évekig tartó szana-

tórium bezártságokra ítélte. Minderre érthető – bár szokatlan – érzékenységgel reagált, miközben azt is bizonyítani akarta, hogy negligálja betegségét.

Illyés naplóiban gyakran visszatér *depresszív állapotainak* s általában egészségének ecsetelésére, a „*mors bona*” esélyének latolgatására. Főleg idősödve panaszkodik: „ki vagyok téve a különféle testi bajok támadásának” (lásd Bihari, 1980, 137.). Németh Lászlót a 30-as évei derekától kíséri a *betegségképzet* – olykor el egészen a hipochondriáig. Midőn jelentkezik szívpanaszai, nem tud szabadulni a fenyegetettség érzetétől, bár igyekszik férfias méltósággal szembenézni a kilátásokkal: „Igen, most férfias vagyok, mintha Plutarkhoszból olvasnám magam. De a betegség épp ebből a férfiaságból oldja ki a költőanyagot. Itt vájódom ki, itt mosódom alá a férfi, amíg csak életéért könyörgő, javasokkal tanácskozó vénasszony nem lesz” (Németh, 1977, 1., 532.).

Kevesen akadnak az újabb magyar irodalomban, akik oly állhatatosan fürkésztek volna a testi állapotaikra adott *lelki reakcióikat*, mint Németh. Betegségeit is módszeres „laboratórium” vizsgálatnak vetette alá, nem csupán az *Árnyékvilág* című öndiagnosztikus novellájában, hanem még inkább a hipertóniájáról írott megfigyeléseiben. Sejthető, hogy ez a felfokozott *testállapot érzékenysége* a halálfélelemmel való megbirkózás tünete. De bizonyára közrejátszik benne orvosi képzettsége és diagnosztikus tehetsége. Szenvedései azonban gyakran inkább lelkiek, mintsem testiek: a túlfeszített érzékenység és sérülékenység tünetei. (Ez a sérthetőség hasonlít a Goldziherére.)

Ezekről azonban az önsajnálát sem áll távol; „Akik az én „eredményeim” sokallják, nem látják a romjaimat – írja. Én az erőmnek legfőleg egyharmadát fordítottam munkára – a másik kétharmad ráment a földégett szenvedések elviselésére” (i. m. 2., 568.). Ma azt mondanánk: Némethben erős volt a szomatizáló hajlam. De a dologban része lehet metaforikus nyelvnek is. Talányosan mondja: „...az életrajz idővel az élet helyettese lesz” (i. m. 1., 628.). A halál és a veszélyeztetettség állandó víziója is metaforikus élethelyettesítő lehet. Szinte „*kokettál*” a halállal, íme, ezt írja: „A halál a megmentő öngyilkosság formájában tizenöt éve ott volt alattam; ez volt a feltétele, hogy a lelkierőmet meghaladó költőáncos lebegést, veszélyt látó képzelettemmel bírassam” (i. m. 2., 220.).

Tudjuk, hogy évekig ciánt rejtegetett zsebében. „Belőled a halál szívít” – mondta róla szívbeli barátja, Gulyás Pál; szükséged van a „halállal való állandó szembenézés” vacogtató élményére. A végső tanulságot 1942-es naplójában rögzíti: „Az igazi „önismeret” nem a gondolat képe önmagunkról, hanem az egész szervezet tudása legmélyebb céljáról” (i. m. 2., 504.). Meglehet azonban, ez is csupán metafora. Amiként ezek a kínzó önjellemzések is: „szinte tobzódtam a fájdalomban”; „A szenvedéseim: ez volt a főművem” (i. m. 2., 508. és 517.).

Idézett önéletrajzok

- Balázs Béla, 1982. *Napló 1903–1922*. 1–2. köt. Bp., Magvető.
Balogh Edgár, 1981. *Hétpróba* (1924–1934). *Szolgalatban* (1935–1944). Bp., Magvető.
Bálint Endre, 1984. *Önéletrajzi töredékek*. Bp., Magvető.
Bárczy János, 1981. *Zuhanóugrás*. Bp., Magvető.
Benedek Marcell, 1985. *Naplómat olvasom*. 2. kiad. Bp., Szépirodalmi.
Berend T. Iván, 1997. *A történelem – ahogyan megéltem*. Bp., Kulturtrade.

- du Gard, Roger Martin, 1960. *Önéletrajzi és irodalmi emlékek*. Bp., Gondolat.
- Erdélyi József, 2001. *Önéletrajzi írások*. [Bp.], Gede testvérek.
- Fenyvesi, Charles, 1992. *Mikor kerek volt a világ*. Bp., Európa.
- Goethe, J. W., 1984. *Önéletrajzi írások*. Bp., Európa.
- Goldzliher Ignác, 1984. *Napló*. Bp., Magvető.
- Görgey Guido, 2004. *Két Görgey*. Bp., Helikon.
- Granasztói Pál, 1984. *Ifjúkor a Belvárosban. Múltó világom. Itthon éltem*. Bp., Magvető.
- Hegedűs András, 1988. *A történelem és a hatalom ígézetében*. Bp., Kossuth.
- Hegedűs Géza, 1982. *Előjáték egy önéletrajzhoz*. Bp., Szépirodalmi.
- Heller Ágnes, 2004. *Bicikliző majom*. 2. kiad. Bp., Múlt és Jövő.
- Illyés Gyula, 1986. *Naplójegyzetek 1929–1945*. Bp., Szépirodalmi.
- Jung, Carl Gustav, 1987. *Emlékek, álmok, gondolatok*. Bp., Európa.
- Kardos László, 2000. „Amikor a népi kollégiumokról vallanom kell...” Bp., Püski.
- Kállay Miklós, 1991. *Magyarország miniszterelnöke voltam. 1942–1944*. Bp., Európa-História.
- Károlyi Mihály, 1982. *Hit, illúziók nélkül*. Bp., Európa.
- Kertész Imre, 2006. *K. dosszié*. Bp., Magvető.
- Kodolányi János, 1940. *Süllyedő világ*. 1–11. köt. Bp., Athenaeum.
- Kornai János, 2005. *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz*. Bp., Osiris.
- Kun Miklós, 2004. *Kedves Hilda! Egy elmeorvos az elmebeteg huszadik században*. Bp., Medicina.
- Levendél László, 1993. *A túlélő*. Bp., Főnix Alapítvány.
- Márquez, Gabriel García, 2003. *Azért élek, hogy elmeséljem az életemet*. Bp., Magvető.
- Mátrai László, 1982. *Műhelyeim története*. Bp., Szépirodalmi.
- Móra Ferenc, 1979. *Daru utcától a Móra Ferenc utcáig*. Bp., Szépirodalmi.
- Móricz Zsigmond, 1978. Életem regénye. In uő: *Regények*. 6. köt. Bp., Szépirodalmi, 697–1022.
- Németh László, 1977. *Homályból homályba. Életrajzi írások* 1–2. köt. Bp., Magvető-Szépirodalmi.
- Radnóti Miklós, 1989. *Napló*. Bp., Magvető.
- Sinka István, 1989. *Fekete bojtár vallomásai*. Bp.–Debrecen, Püski-Csokonai.
- Szentkuthy Miklós, 1988. *Frivolitások és hitvallások*. (Kabdebó Lóránt magnófelvételei alapján szerk. Tompa Mária.) Bp., Magvető.
- Szép Ernő, 2000. *Emberszag*. Bp., Osiris.
- Thassy Jenő, 1996. *Veszélyes vidék*. Bp., Pesti Szalon.
- Vas István, 1984. *Miért víjjog saskeselyű?* 1–2. köt. Bp., Szépirodalmi.
- Woolf, Virginia, 1999. *Egy jó házból való angol úrilány. Önéletrajzi írások*. Debrecen, Csokonai.

Irodalom

- Adler, A., 1933. *Emberismeret. Gyakorlati individuálszichológia*. Bp., Győző Andor Kiadó.
- Bammeister, R. F.–Leary, M. R., 1995. The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin*, 117, 497–529.

- Bihari Sándor (szerk.), 1980. *Válaszolni nehezebb. Írók a képernyőn*. Bp., RTV–Minerva.
- Csikszentmihályi M.–Beattie, O., 1979. Life themes: A theoretical and empirical investigation of their origin and effects. *Journal of Humanistic Psychology*, 19, 45–63.
- Fivush, R.–Haden, C. A. (eds.), 2003. *Autobiographical memory and the construction of a narrative self*. Mahwah NJ, London, Erlbaum.
- Goethe, J. W., 1982. *Költészet és valóság*. Bp., Európa.
- Lejeune, Ph., 2003. *Önéletírás, élettörténet, napló*. Bp., L'Harmattan.
- Neisser, U.–Fivush, R. (eds.) 1994. *The remembering self*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Pataki Ferenc, 2001. *Élettörténet és identitás*. Bp., Osiris.
- Pataki Ferenc, 2004. *Érzelem és identitás*. Bp., Új Mandátum.
- Ross, M.–Buehler, R., 1994. Creative remembering. In Neisser U. Fivush R. (eds.): i. m. 205–242.
- Schachter, D. L., 2002. *Az emlékezet hét bűne*. Bp., HVG Kiadó.
- Schank, R. C., 2004. *Dinamikus emlékezet. A forgatókönyv-elmélet újraértelmezése*. Bp., Vince Kiadó.

A SIMPSON-PARADOXONRÓL

A Berkeley Egyetem felvételi adatainak története

Az 1970-es évek elején a Berkeley Egyetem Graduate Schooljának¹ felvételi adatai azt mutatták, hogy a férfi jelentkezőket lényegesen nagyobb arányban veszik fel, mint a nőket. 1973-ban a férfiak 44%-át, míg a nőknek csak 35%-át vették fel (Bickel, Hammel és O'Connell, 1975). Az egyetem vezetése annak a vádnak a veszélyével nézett szembe, hogy a felvételi eljárás diszkriminatív, valahogyan előnyben részesíti a férfi jelentkezőket a nőkkel szemben. Természetesen az adatok ilyen értelmezése csak akkor állná meg a helyét, ha a férfi jelentkezők ugyanolyan mértékben lennének felkészültek és motiváltak, mint a nők, de az ellenkezőjének a bizonyítása lényegében kivitelezhetetlen feladat volt. Egy másik lehetséges érvelés, amelyet gyakran használnak teljes populációs adatok (a jelen esetben az összes jelentkező) elemzésénél, amikor különbségek lényeges vagy lényegtelen voltát kívánják meghatározni, az úgynevezett szuperpopulációs feltevés. A jelen esetben ez azt jelentené, hogy az 1973-ban ténylegesen jelentkezők egy véletlen mintát alkotnak az összes lehetséges jelentkező halmazában, a szuperpopulációban, és ezen feltevés mellett a két felvételi arány eltéréseinek szignifikanciája vizsgálható. Súlyos probléma ezzel a feltevessel, hogy az érdemi szignifikanciát statisztikai szignifikanciával helyettesíti, de még ha eltekintünk is ettől a problémától, a szuperpopulációs megközelítés nem segít: a jelentkezők adott száma mellett (közel 13 ezer jelentkező) a felvételi arányok eltérése statisztikai értelemben szignifikáns.

Az egyetem vezetői ugyan (Hammel a Graduate School dékánhelyettese is volt) világosan látták, hogy a férfiak számára mutatkozó előny nem feltétlenül diszkriminatív (azaz annak következménye, hogy az előnyösebb helyzetben lévő csoport tagjai férfiak, a hátrányban lévő csoport tagjai nők), de annak is világosnak kellett lennie számukra, hogy egy nemi diszkriminációra alapozott értelmezés esetleg erős politikai hátszelet kapna.

Bickel, Hammel és O'Connell (1975) elemzésükben kimutatták, hogy a férfiak előnye a felvételi eljárásban csak az összesített egyetemi adatok szintjén jelentkezik. A Graduate School programjaira lebontva az adatokat, minden egyes program esetén vagy a nőknek volt jelentős előnye, vagy a férfiak és nők közötti felvételi arány csak kis mértékben tért el. Lehetséges ez? Igen, sőt még az is lehetséges, hogy a nők felvételi aránya minden egyes programban határozottan nagyobb, mint a férfiaké, de az adatokat összesítve az egész egyetemre a férfiak felvételi aránya nagyobb. Az 1. táblázat (nem a valódi adatokkal) illusztrálja ezt a lehetőséget. Akár a felvételi arányokat (felvettek / összes jelentkező), akár a felvételi esélyeket (felvettek / fel nem vettek) nézzük, a férfi jelentkezők előnyben vannak.

¹ Igazából Graduate Division, de a School szó jobban illeszthető a magyar szövegbe.

1. táblázat: Hipotetikus felvételi adatok.

A férfi jelentkezőket nagyobb arányban (és nagyobb eséllyel) veszik fel

	felvettek	nem vették fel	felvételi arány	felvételi esély
férfiak	610	490	55%	1,24
nők	390	710	35%	0,55

A 2. táblázat ugyanezeket az adatokat mutatja programok szerinti bontásban (az egyszerűség kedvéért csak két programra). Akár az A programot, akár a B programot nézzük, a nőket vették fel nagyobb arányban (és nagyobb eséllyel is).

2. táblázat: Az 1. táblázat adatai programonkénti bontásban.

Mindkét programra a nőket vették fel nagyobb arányban (és nagyobb eséllyel is)

Program	Jelentkező	felvettek	nem vették fel	felvételi arány	felvételi esély
A	férfi	600	400	60%	1,5
A	nő	90	10	90%	9
B	férfi	10	90	10%	0,11
B	nő	300	700	30%	0,43

Az 1. táblázat marginális, mert a programoktól eltekintve mutatja az adatokat. A 2. táblázat lehetővé teszi, hogy feltételeesen (azaz a programokra szétbontva) vizsgáljuk a felvételi esélyeket. Összesen 1100 nő jelentkezett, közülük 390-et vettek fel. Az 1100 női jelentkezőből 100 jelentkezett az A programra, 1000 a B programra. Az előbbi 100 jelentkezőből 90-et vettek fel, az utóbbi 1000 jelentkező közül pedig 300-at, így tevődik össze a 390 felvett nő. Az A programban a nőket másfélszer akkora arányban (és hatszor akkora eséllyel) vették fel, mint a férfiakat. A B program esetében a nőket háromszor akkora arányban (és közel négyszer akkora eséllyel) vették fel, mint a férfiakat. Mindez azzal együtt igaz, hogy összességében a férfiakat lényegesen nagyobb arányban vették fel, mint a nőket.

A fentieknek az Olvasó számára nehezen elfogadhatónak, már-már hihetetlennek kell tűnniük. Ha minden programban a nőknek van előnye, akkor azt várnánk, hogy a programokat összesítve, egyetemi szinten is a nőknek kellene hogy előnye legyen. Valóban, így várjuk, de amint a fenti példa mutatja, rosszul várjuk. Azokat a helyzeteket, amelyekben a dolgok nem úgy vannak, ahogyan arra számítunk, paradoxonnak nevezzük. Az itt bemutatott paradoxon neve Simpson- paradoxon, és a Berkeley Egyetem esete mutatja, hogy ez a paradoxon nemcsak elméleti lehetőség, hanem a gyakorlatban is előfordulhat.²

² A Berkeley-adatok nem mutatták a paradoxont tiszta formában, mert bizonyos programokban azért férfi-előny volt, még ha csak kismértékű is. Később majd említek példákat a paradoxon tiszta előfordulására, azaz amikor valamennyi feltételes táblában az egyik irányban állnak az esélyek, az összesített táblában mégis fordítva, ahogyan azt a fiktív számpélda is illusztrálta.

A Simpson-paradoxon

Az esélyeknek az a megfordulása, amelyet a Berkeley Egyetem adataival kapcsolatban láttunk, nagyon zavaró lehet. Csak helyettesítsük az 1. és 2. táblázatban szereplő változóneveket másokkal:

- Az új gyógyszer jobb, mint a régi, de a nőknek is, a férfiaknak is a régi gyógyszer jobb.
- Egy új oktatási módszer jobb minden iskolában, mint a régi, de az adatok összesítésekor azt látjuk, hogy összességében mégis a régi a jobb.
- Két csomagküldő cég közül a kis csomagokat is, meg a nagy csomagokat is az egyik szállítja gyorsabban, de minden csomagot együtt nézve a másik cég a gyorsabb.

Ezek a példák azt illusztrálják, hogy a Simpson-paradoxon lehetősége az adatokra alapozható döntések elfogadhatatlan mértékű bizonytalanságát idézi elő. Az új vagy a régi gyógyszert írja fel az orvos a betegeknek? Egyben tekintve az összes személyt, a régi gyógyszer a jobb. De a betegeknek nemük is van, és akármi is a beteg neme, az új gyógyszer jobb. Érdemes-e bevezetni az új oktatási módszert? Melyik csomagküldő céggel dolgoztassunk?

Tehát a Simpson-paradoxon nemcsak azt a kihívást jelenti, hogy megtaláljuk téves várakozásunk okát, és megértsük, a paradoxont, hanem azt is, hogy az egymásnak ellentmondó eredmények közül kiválasszuk a helyes döntést.

A Simpson-paradoxonra nem a Berkeley Egyetem felvételi adatai kapcsán figyeltek fel először. Első említése a XIX. század végére tehető. Az elnevezés Simpson (1951) nyomán született. Jelenleg a Google Scholar több mint 40 000 olyan tudományos igényű dokumentumot sorol fel, amely a Simpson-paradoxonnal foglalkozik. A Simpson-paradoxon előfordul minden hatásvizsgálattal foglalkozó tudományban, például az orvostudományban, epidemiológiában, oktatáskutatásban, szociológiában, jogban, vezetélméletben, közgazdaságban.

Magyarázatok

A Simpson-paradoxon mindmáig legnépszerűbb magyarázatát Bickel, Hammel és O'Connell (1975) jól illusztrálta a Berkeley felvételi adatokon. Vegyük észre, hogy a 2. táblázatban az A programba könnyű, míg a B programba nehéz bekerülni. Az A programra jelentkező 1100 emberből 690-et vettek fel, míg a B programra jelentkező 1100 ember közül csak 310-et. Ugyanakkor a férfiak nagyobb arányban jelentkeztek az A programra, ahova könnyű volt bekerülni, a nők pedig nagyobb arányban jelentkeztek a B programra, ahova nehéz volt bekerülni. Valóban, az 1100 férfi közül 1000 jelentkezett az A programra és csak 100 a B-re, viszont az 1100 nő közül csak 100 jelentkezett az A-ra és 1000 a B-re. A férfiak ugyan kisebb arányban kerültek felvételre mindkét programban, mint a nők, de mivel nagyobb részük jelentkezett oda, ahova könnyű volt bekerülni, összességében nagyobb arányban kerültek felvételre. Továbbá, miután nem volt egyetemi felvételi eljárás, csak külön programonkénti eljárás, ez utóbbiak értékelendők, és ezekben inkább a nők előnyét lehet látni. Ez az értelmezés ma már számos bevezető statisztika könyvben szerepel (pl. Freedman, Pisani, Purves, 2005).

Emlékszem arra a pillanatra, amikor 1998-ban egy nyári programban tanítva ezt magya-

ráztam a hallgatóknak, és közben felismertem, hogy valami nincs rendben ezzel a magyarázattal. Miért is van az, hogy a férfiak nagyobb arányban jelentkeznek azokra a programokra, amelyekre könnyű bekerülni? Az-e a helyzet, hogy ahova sok férfi jelentkezik, ott megemelik a felvételi keretszámokat vagy pedig az, hogy a fiúkat eleve azok felé a képzések felé terelik, ahova könnyű bejutni? Akármilyen igazság, ez a férfiak számára előny, amit nem lehet figyelmen kívül hagyni. Akkor még nem gondolkodtam ezekkel a fogalmakkal, de ma ezt úgy mondanám, hogy a felvételi eljárás két részből áll: a jelentkezésekből és a felvételi döntésekből. Lehet, hogy a felvételi döntéseknél nem élveztek előnyt a férfiak, de a felvételi jelentkezésekben igen: oda jelentkeztek, ahova könnyebb volt bekerülni, és ezt nem lehet figyelmen kívül hagyni.

A kurzus kategóriális adatok elemzésével foglalkozott, és ebben központi szerepet játszik az esélyhányados. Az esélyhányados szerepének bemutatása volt egy abban az évben a Sage kiadónál megjelent kis könyvem tárgya (Rudas, 1998), és ebben megemlítem a Simpson-paradoxont mint az esélyhányados használatával együttjáró és figyelemreméltó jelenséget. A Berkeley-adatok esetében (és hatásvizsgálatnál mindig) a döntés az esélyhányados alapján történik: azok vannak előnyben a felvételinél, akikre vonatkozóan a felvétel esélye nagyobb, azaz akikre (szemben a másik csoporttal) az esélyhányados értéke nagyobb 1-nél. A Simpson-paradoxonnal kapcsolatban csak annyit mondtam, hogy az elemzések eredménye nagymértékben függ az elemzésbe bevont változóktól, és új változó bevonása akár homlokegyenest ellentétes következtetésekre is vezethet. Ez igaz, és jól illusztrálja a kutató felelősségét a vizsgálatba bevont változók megválasztását illetően, de azért ennél többet is lehet mondani a Simpson-paradoxonnal kapcsolatban.

2004-ben a *Statistics in Medicine* folyóiratban megjelent cikk (Kraemer, 2004) ismét az esélyhányadosra irányította figyelmemet. A szerző saját szándékai szerint az esélyhányadost kritizálta, pedig kifogásai tulajdonképpen az esélyhányados indokolatlan alkalmazásaira vonatkoztak. Egy válaszelevélben (Rudas, Bergsma, 2004) arra hívtuk fel a figyelmet, hogy az esélyhányados olyan alkalmazásai esetén, amelyeknél a megkívánt tulajdonságok nincsenek világosan megfogalmazva, nem csodálkozhatunk, ha ez az alkalmazás meglepő, esetleg nemkívánatos tulajdonságokkal bír. Az esélyhányadost, pusztán azért, mert egyes alkalmazásokban jó tulajdonságokkal rendelkezik (ezekről írtam az idézett könyvben) nem alkalmazhatjuk automatikusan más esetekben.

Az esélyhányados fő jó tulajdonsága, hogy egy 2×2 -es táblázatban a marginálisokon található eloszlásokra érzéketlenül méri a két változó közötti asszociáció erősségét. De ez a jó tulajdonság bizonyos alkalmakkor hátrányos lehet. Hirtelen megértettem, hogy

- nem szabad hatásvizsgálatba kezdeni anélkül, hogy az alkalmazott eljárás kívánatos tulajdonságait rögzítenénk, mert esetleg furcsa tulajdonságokba botlunk, mint a Simpson-paradoxon, és
- nem nyilvánvaló, hogy a jobb „kezelés” kiválasztására az esélyhányadost kell használni pusztán csak azért, mert más célokra jól működött.

Ebben az időben (2004–2005) Seattle-ben voltam vendégprofesszor, és a hazainál sokkal jobb lehetőségem volt a szakirodalom áttekintésére annak érdekében, hogy megtudjam, a fenti gondolatok másnak is eszébe jutottak-e. Lényegében kétféle cikket találtam ebben a témában.

Az egyik fajta (pl. Julious, Mullee, 1994 vagy Altman, Deeks, 2002) a meg nem figyelt változók, illetve az erősen eltérő marginálisok hatásával magyarázták a Simpson-

paradoxont. Ezek az állítások tulajdonképpen helyesek, bár nem haladják meg Bickel, Hammel és O'Connell (1975) elemzését. Valóban, az egyetemi szintű elemzésnél nem vesszük figyelembe a különböző programokra történő jelentkezéseket, és a különböző programokra nagyon eltérő arányban jelentkeztek a férfiak és a nők. Ezt az elemzést azonban ekkor már sokkal inkább azon körülmények leírásának tekintetem, amelyek fennállása esetén a Simpson-paradoxon előfordulhat, de nem találtam kielégítőnek a paradoxon okának meghatározására.

Az irodalom másik része Pearl (2000) elméletével volt kapcsolatos, nemegyszer kritikus formában. Pearl munkája sokkal általánosabb célú és érvényességű, mint a Simpson-paradoxon vizsgálata: az okság fogalmával, annak jelentésével és szabályaival foglalkozik. Igen, Pearl elméletében az okságnak saját szabályai vannak, és azt állítja, hogy az okság fogalmának korábbi, nem kielégítő kezelése abból származott, hogy ezek helyett a szabályok helyett a feltételes valószínűség szabályait próbálták alkalmazni. A Simpson-paradoxonnal kapcsolatban Pearl azt állítja, hogy az csak akkor zavaró (paradox), ha oksági kapcsolatot tételezünk fel a „kezelés” és az eredmény között. Például, ha azt gondoljuk, hogy valakit azért vesznek vagy nem vesznek fel az egyetemre (eredmény), mert férfi vagy nő („kezelés”). Vagy: a beteg azért gyógyult vagy nem gyógyult meg, mert az új vagy a régi gyógyszert kapta. Ha ez a feltevés helyes – javasolja Pearl –, aszerint kell a feltételes vagy a marginális tábla alapján döntést hozni, hogy a kezelés megváltoztatja-e annak a változónak az eloszlását, amely alapján a feltételes táblát elkészítjük. Ha az a kérdés, hogy elmúlik-e a fejfájás az egyik vagy másik gyógyszer hatására, és a páciens neme alapján vágjuk ketté a táblát, akkor a feltételes tábla alapján kell dönteni; de ha annak alapján vágjuk ketté a táblát, hogy a páciens saját bevallása szerint jó- vagy rosszkedvű-e, a marginális tábla alapján kell dönteni.

Bár Pearl elméletének számos elemét rendkívül figyelemre méltónak tartom, a Simpson-paradoxonra vonatkozó elemzését nem tartottam kielégítőnek, főleg azért, mert a kizárólagos okságra vonatkozó feltevése számos fontos esetben nem teljesül. Ki gondolná azt, hogy egy jelentkező felvétele az egyetemre *kizárólag* attól függ, hogy férfi-e, vagy nő?!

Miért fordulhat elő a Simpson-paradoxon?

Az irodalomban nem találtam olyan írást, amely az általam felismert problémákra kielégítő választ adott volna. Tovább gondolkozva arra jutottam, hogy

- ha a Simpson-paradoxon előfordulását azzal magyarázzuk, hogy eltérőek a marginális megoszlások (a férfiak és nők nagyon különböző arányban jelentkeztek a különböző programokra), akkor bizony ellentmondásos az eredmények (a férfiak vagy a nők vannak-e előnyösebb helyzetben) kiolvasása egy olyan mérőszámmal, amely érzéketlen a különböző marginális eloszlásokra. Lehet, hogy a Simpson-paradoxon azért fordulhat elő, mert rosszul olvassuk ki a táblázatból, hogy kinek a helyzete előnyösebb?!

A marginális eloszlásokra való érzéketlenséget (amelynek számos előnyös következményével foglalkozik Rudas [1998]), a 3. és 4. táblázatok érzékeltetik. Akár a 3., akár a 4. táblázatban látható adatokat figyeljük meg, az esélyhányados alapján az A kezelés tűnik előnyösebbnek. A két táblázatban a pozitív és negatív kimenetelű megfigyelések aránya azonos, a különbség az, hogy míg a 3. táblázatban 100–100 személy van mindkét

kezelésben, a 4. táblázatban 10 000 személy van a B kezelésben. Számít ez? Ugyanaz a „helyes” következtetés a két táblázat alapján, vagy esetleg az allokáció (hányan vannak az egyes kezeléseken) különbsége eltérő következtetést indokol?

3. táblázat: Az esélyhányados 4/1,5 az A kezelés javára

Kimenetel	pozitív	negatív	esély
Kezelés			
A	80	20	4
B	60	40	1,5

4. táblázat: Az esélyhányados 4/1,5 az A kezelés javára

Kimenetel	pozitív	negatív	esély
Kezelés			
A	80	20	4
B	6000	4000	1,5

A válasz attól függ, hogy milyen módon gyűjtöttük az adatokat. Ha az allokációról a kísérletet végző döntött, akkor a következtetés szempontjából az allokációk különbsége érdektelen – legfeljebb azt gondolhatjuk, hogy a 4. táblázatban látható allokáció szerencsétlen volt, mert míg a B kezelés hatékonyságára vonatkozóan sok információ van, az A kezelés tényleges hatékonyságával kapcsolatban jóval nagyobb a bizonytalanság.

Más a helyzet az úgynevezett megfigyeléses vizsgálatokban, ahol a megfigyelt személyek vagy saját maguk választják ki, hogy melyik kezelést kapják, vagy amit kezelésnek tekintünk, nem választás eredménye, hanem adottság. Az első esetre példa lehet, ha az iskolák maguk választják ki, hogy egy új vagy egy régi pedagógiai módszert alkalmaznak, a másodikra az egyetemi felvételi esete, ahol a jelentkező nemének hatására voltunk kíváncsiak. (Megjegyzem, hogy Pearl elmélete az utóbbi típusú, megváltoztathatatlan jellemzőket kizárja az ok lehetséges szerepéből).

Ha az allokációról a kísérlet tervezője dönt, akkor általában egy a vizsgálati személyek jellemzőitől független véletlen eljárással történik az allokáció, és a kétféle kezelésben részesülő csoportok lényegében azonosnak tekinthetők, az eredmények különbözőségét pedig betudhatjuk a kezeléseket különbözőségeinek. Egy megfigyeléses vizsgálatnál a különböző kezeléseken részesülők azonban alapvetően különbözőek lehetnek, és ha az egyes kezeléseket eltérő számban választják, akkor ennek jelentősége lehet a kezeléseket hasznosságának szempontjából is. Ezt nevezem informatív allokációnak.

Ha például a két kezelés két olvasástanítási módszer, amelyet a tanítók saját maguk választhatnak ki, akkor a 3. táblázat adatai alapján (például pozitív kimenetelnek tekintve egy olvasási teszten elért jó eredményt) indokoltnak látszik az A módszer preferálása (például tankönyvírási támogatással). A 4. táblázat adatai alapján azonban feltehetőleg senki sem mondaná, hogy az A módszer jobb, mint a B módszer, hiszen a B módszerhez képest szinte senki sem választotta az A módszert. Ugyanakkor az esélyhányados ugyanazt az eredményt adja, nevezetesen, hogy az A módszer a jobb.

Ha tehát az allokáció informatív, az esélyhányados nem alkalmas a jobb kezelés ki-

választására. A példa alapján ez kézenfekvőnek tűnik, mégis az ilyen jellegű döntések (beleértve az orvosi döntéseket is) szinte kizárólag az esélyhányados vagy hasonló tulajdonságú mérőszámok alapján történnek.

A Simpson-paradoxon előfordulásának lehetősége mögött a „valódi ok” talán nem az adatok furcsa viselkedése, hanem az, hogy egy olyan függvény (az esélyhányados) alapján döntünk, amely erre a döntésre – legalábbis informatív allokáció esetén – nem alkalmas.

Hogyan kell a jobb kezelést kiválasztani?

Ha az általánosan használt esélyhányados a józan ésszel ellentétes döntésekre vezethet, akkor hogyan kell dönteni? Ez azon múlik, mit várunk el döntéseinktől. Egy eljárás tulajdonságainak előzetes rögzítését, majd az ilyen tulajdonságú eljárások együttes vizsgálatát axiomatikus módszernek nevezik a matematikában. Hat egyszerű, mindenki által elfogadható tulajdonságát posztuláltam olyan döntési függvényeknek, amelyek egy 2×2 -es, kezelés $\times$ kimenetel táblázat alapján kiválasztják, hogy az első kezelés a jobb, vagy a második, esetleg egyik sem jó (Rudas, 2010). Ezek a döntési függvények tehát az 5. táblázat alapján választják ki valamelyik kezelést.

5. táblázat: Kezelés $\times$ kimenetel táblázat általános jelöléssel

Kimenetel	pozitív	negatív
Kezelés		
A	a	b
B	c	d

Például az esélyhányadoson alapuló döntés szerint az A kezelés jobb, mint B, ha az $(a/b)/(c/d) = (ad)/(bc)$

esélyhányados vagy keresztszorzat-hányados értéke nagyobb, mint 1. Valamennyi, az axiómáknak megfelelő döntési eljárást vizsgálva az alábbi eredményeket kaptam:

- A Simpson-paradoxon előfordulhat minden olyan döntési eljárással, amely érzéketlen az allokációra.
- A Simpson-paradoxon nem fordulhat elő semmilyen olyan döntési eljárásnál, amely érzékeny az allokációra (azaz nem az a/b és c/d értékektől függ)
- Minden döntési eljárás, amely elkerüli a Simpson-paradoxont, ugyanazt az eredményt adja, mint a keresztösszeg-hányadoson alapuló döntési eljárás.

Ez utóbbi szerint az A kezelés jobb, mint a B, ha az

$$(a+d)/(b+c)$$

keresztösszeg-hányados nagyobb, mint 1. Másként megfogalmazva, ez azt jelenti, hogy nem az a/b és c/d hányadosokat, hanem az $a-b$ és $c-d$ különbségeket kell összehasonlítani, hogy megtaláljuk a jobb kezelést.

Például az 1. és 2. táblázat adataira az A program esetében a keresztszorzat hányados 0,17, a B program esetében pedig 0,30, azaz a nőknek előnyösebb a felvételi helyzete programonként, az összesített adatokban a keresztszorzat hányados 2,27, ami a férfiak

előnyét mutatja. Ezzel szemben a keresztösszeg-hányados a két programban 1,27 és 1,82, az összesített adatokban 1,5, azaz nemcsak az összesített adatokban, de programonként is a férfi jelentkezők előnyét látjuk. A keresztösszeg-hányados figyelembe veszi az allokációt is, és ezért kimutatja, hogy még ha a döntési eljárásban nincs is előnye a férfiaknak, az egész felvételi eljárásban, a jelentkezéseket és a döntéseket is figyelembe véve, a férfiaknak konzisztens előnye van. A keresztösszeg-hányados alkalmazásával eltűnt a paradoxon.

Egy másik példa³ az USA orvosi egyetemeire való jelentkezésekkel kapcsolatos (Wainer, Brown, 2004). Ennek feltétele egy biológia teszt letétele. Azt tapasztalták, hogy az azonos eredményűek minden csoportjából a fekete vizsgázók nagyobb arányban jelentkeztek orvosi egyetemre, de az összes vizsgázót nézve a fehér vizsgázók nagyobb arányban jelentkeztek orvosi egyetemre. A kik jelentkeztek nagyobb arányban kérdés világosan utal az esélyhányados alkalmazására, ez azonban nem megfelelő eljárás annak megállapítására, hogy fehérek vagy feketék jelentkeznek-e inkább az orvosi egyetemre. A 6. Táblázat a keresztszorzat és keresztösszeg hányadosokat tartalmazza. Az előbbire vonatkozó 1-nél nagyobb számok azt mutatják, hogy a teszteredmény minden kategóriájában a feketék nagyobb eséllyel jelentkeztek, mint a fehérek, az összesen kategóriában viszont 1-nél kisebb számot látunk, ami azt jelenti, hogy mindenkit egybevéve a fehérek jelentkeztek nagyobb eséllyel. Ez a Simpson-paradoxon, ami azért fordul elő, mert a keresztszorzat-hányados alkalmazása ebben az esetben helytelen. Az allokáció informatív, hiszen nem a megfigyelő osztotta be a vizsgázókat a különböző eredménykategóriákba. A keresztösszeg-hányados használatával nincs paradoxon. 7 pontig a fekete vizsgázók jelentkeznek inkább az egyetemre, 8 pontos eredménytől, és összességében is, a fehér vizsgázók. Feltehető, hogy ez a tény a következő három tényező valamilyen kombinációjának a következménye: a gyengébb eredményt elérők között sokkal több a fekete, mint a fehér; a fekete vizsgázók a gyengébb eredményt szubjektíve jobbnak értékelik; valamilyen pozitív diszkriminációs szabály vagy gyakorlat következtében fekete jelentkezők kevesebb ponttal is jobb eséllyel kerülnek felvételre. Természetesen a valódi ok kiderítése túlmenne ennek az írásnak a keretein.

6. táblázat: Az orvosi egyetemre történő jelentkezésre vonatkozó keresztszorzat- és keresztösszeg-hányadosok (feketékre vonatkozóan a fehérekkel szemben) a teszteredménytől függően

Teszteredmény	-3	4	5	6	7	8	9	10-	Összesen
Keresztszorzat-hányados	1,75	1,81	2,00	2,42	2,40	1,86	1,55	2,12	0,93

Utószó

Közismert, hogy a tudomány történetében az addig alapvető tényeknek tekintett állításokat megkérdőjelező tudósoknak nem volt könnyű sorsa. Anélkül, hogy fenti szerény eredményeimet bármilyen szempontból is túlértékelném, visszatekintve az elmúlt három

³ Nagyon sok keresés után sem találtam olyan magyarországi adatokat, ahol a szerző felismerte a Simpson-paradoxon előfordulását.

év publikálási próbálkozásaira, bizonyos büszkeséggel tölt el az a sok elutasítás, amelyet a világ vezető folyóirataitól kaptam, mikor megpróbáltam ezeket az eredményeket megjelentetni. Ezek között a folyóiratok között olyan is volt, amelyben korábban már publikáltam, tehát nem tűnt lehetetlennek, hogy elfogadják kéziratomat. Az eredményesebb kezelésnek a pozitív és negatív válaszok arányán alapuló kiválasztása oly mértékben elterjedt, olyan sok szakpolitikai döntés, beleértve orvosi döntéseket is, alapul ezen, olyan mértékben tárgyalják bevezető tankönyvek ezt az eljárást, hogy számítottam arra, ennek korlátai nem lesznek könnyen elfogadhatóak. Ennek ellenére meglepő volt az elutasítás hevesége, és főleg az erre felhasznált érvek.

Egy vezető folyóirat szerkesztője azt állította, hogy a kéziratban leírt eredmények egy részről ismertek, másrészt pedig hibásak (ami persze egyszerre lehetetlen), egy másik lektorát a kézirat majdnem olyan hosszú vélemény írására készítette, mint maga a kézirat volt, többek között olyan kifogásokat felhozva, mint például hogy az axiómarendszer nem fed le minden esetet (ami nem hiba, az axiómák mindig a nyilvánvaló eseteket rögzítik, a többi további vizsgálódás tárgya). Végül a *Statistical Methodology* c. folyóirat a társadalomtudományokban alkalmazható statisztikai módszereknek szentelt különszáma szerkesztői elfogadták cikkemet (Rudas, 2010), de az egyik lektor még itt is azon a véleményen volt, hogy se hasznos, se új dolog nincs ebben a cikkben, de még érdekes sem.

Irodalom

- Altman, D. G.–Deeks, J. J. (2002) Meta-analysis, Simpson's paradox, and the number needed to treat. *BMC Medical Research Methodology* 2; 2(1).
- Bickel, P. J.–Hammel, E. A.–O'Connell, J. W. (1975) Sex bias in graduate admissions: data from Berkeley. *Science*, 187, 398–404.
- Freedman, R.–Pisani, R.–Purves, R. (2005) *Statisztika*. Budapest, Typotex.
- Julious, S. A.–Mullee, M. A. (1994) Confounding and Simpson's paradox. *British Medical Journal*, 309, 1480–1481.
- Kraemer, H. C. (2004) Reconsidering the odds ratio as a measure of 2×2 association in a population. *Statistics in Medicine*, 23, 257–270.
- Pearl, J. (2000) *Causality: Models, Reasoning, and Inference*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rudas, T. (1998) *Odds Ratios in the Analysis of Contingency Tables*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Rudas, T. (2010): Informative allocation and consistent treatment selection. *Statistical Methodology*, megjelenés alatt.
- Rudas, T.–Bergsma, W. P. (2004) Letter to the Editor: Reconsidering the odds ratio as a measure of 2×2 association in a population. *Statistics in Medicine*, 23, 3545–3547.
- Simpson, E. H. (1951) The interpretation of interaction in contingency tables. *Journal of the Royal Statistical Society (Series B)*, 13: 238–241.
- Wainer, H.–Brown, L. M. (2004) Two statistical paradoxes in the interpretation of group differences illustrated with medical school admission and licensing data. *The American Statistician*, 58, 117–123.

SAJÓ ANDRÁS

A SZENVEDÉLYEK MEGZABOLÁZÁSA

Társadalomtudományi tudás a tüntetések szabályozásában

Megszoktuk, hogy beletörődjünk a társadalomtudományok társadalmi hatásosságára vonatkozó fanyalgó kételyekbe, s hogy elméleteinket a szakmán kívül csak udvariasságból veszik komolyan. Szolgáljon vigasztaló cáfolatul a gyülekezések engedésére vonatkozó alábbi vázlat, melyből kitűnik, mennyire meghatározó a hatósági és joggyakorlatra a mindenkor uralkodó szociológiai elképzelés.

A nyilvános gyűlések lehetőséget adnak a kollektív érzelmkifejezésre, és egyben a kollektív identitás alakításában is fontos szerepet játszanak. A tüntetések mint a tömeg megnyilvánulásai gyakran szenvedélyesek, és következményeik kiszámíthatatlanok. A gyülekezési szabadság az uralkodó felfogás szerint sokszor elfogadhatatlan, ellenállhatatlannak minősülő érzelmek számára teremt kifejezési lehetőséget. Hogy egy ennyire a szenvedélyek uralma alá eső jelenséget mégis alkotmányosan és gyakorlatilag védendőnek tartanak, az arra a feltevésre vagy inkább reményre épül, hogy a jogi elismerés során maguk a szenvedélyek megszeliődnek. A gyülekezési szabadság lehetőséget teremt „veszélyes” és „pusztító” érzelmek kifejezésére, de egyúttal szabályozza, korlátozza is azokat. Csak-hogy a naturalizmus bűnébe esik, aki a gyülekezési jogban az érzelmek kifejezésének szabadságát ünnepli. A gyülekezési szabadság védelme egy sor történelmi véletlennek tulajdonítható, az érzelmek ereje önmagában nem magyarázza az intézményt, bármilyen elegáns jogelméleti megfontolások szóljanak is mellette. (A legfontosabb ilyen legitimációs megfontolás a szólás szabadságával függ össze.)

A szenvedély az érzelmkifejezés különösen intenzív formája, s részben intenzitása miatt az ésszerű megfontolással a leginkább ellentétes, gyakran negatív, pusztító érzelmi forma. A szenvedélyekre vonatkozó uralkodó felfogás ugyan aligha felel meg az érzelmek valóságos működési mechanizmusainak, de ez jórészt közömbös. A szabályozás szempontjából ugyanis a kollektív emocionalitásra vonatkozó hétköznapi elképzelések a meghatározók, ezeket pedig az uralkodó tudományos ismeretek mellett a tömegek természetére vonatkozó történelmi tapasztalatok, a mindenkor politikai érdekek és a tömegirányításra rendelkezésre álló hatósági eszközök határozzák meg. Mi több, még a mindenkor tudományos felfogás is az uralkodó közfelfogáshoz, az uralmon levők felfogásához igazodik. Ezek az összefüggések befolyásolják a mindenkor jogfelfogást. Olyan demokráciákban, ahol valamelyest megalapozott optimizmussal tekinthetnek az emberek racionalitására és önfegyelmező képességére, a tömegdemonstrációkra vonatkozó elvárásokat ennek az optimizmusnak a jegyében fogalmazzák meg. De ez az optimizmus korlátozott, és a tömegviselkedéssel kapcsolatos negatív tapasztalatok a szabályozásban bizonyos – a szabadságjogoknál ritka – óvatosságra intenek, és előzetes korlátozásra vezetnek. Ugyanakkor egyes kollektív érzelmkifejezési alakzatok, különösen a kollektív vallásgyakorlás, a szavazás és más, a választójog gyakorlásával összefüggő tömegjelenségek

kedvezményes megítélés alá esnek, akár úgy is, hogy jogilag kikerülnek a gyülekezési jogra vonatkozó tételes jog köréből. Ezek ugyanis gyakran szinte feltétel nélkül szabadnak számítanak, holott az itt jelentkező tömegszenvedély miatt elvileg éppúgy gyanúsak lennének, mint az utcai tüntetések. A különbség abból adódik, hogy a szenvedélyes tömegcselekvést az engedélyezők és a törvényhozók megbízható szervezetek által ellenőrzöttnek látják, úgy tartják, hogy e szervezetek (egyház, politikai pártok) képesek híveik viselkedését befolyásolni. E feltevésnek természetesen a szóban forgó szervezet megbízhatósága az alapja, és amint egy egyház vagy politikai párt megbízhatatlannak számít, a követő tömegek is gyanússá válnak, és tömegrendezvényeiket rögvest átminősítik, például azon az alapon, hogy nem elismert vallás vagy politikai mozgalom rendezvényéről, vagyis nem is vallási vagy politikai gyülekezéssről van szó.

Tömegmentalitás

A tüntetések különösen jó alkalmat kínálnak az intenzív érzelmek kialakítására és kifejezésére. Tekintettel arra, hogy a szenvedélyek felettébb ambivalens szerepet játszanak a közéletben, ezek kinyilvánítása, a kinyilvánítás helyszínével (a tömeggyülekezettel) együtt bizonytalan jogi megítélés alá esik. A tömeggyűlést védendőnek tartják, mivel itt az érzelmek fölös energiájától meg lehet szabadulni. Ráadásul a tömeges együttes jelenlét lehetőséget ad a kollektív identitás formálására, ami adott esetben a fennálló hatalmi rendszer számára kívánatos, vagy legalábbis olyan társadalmi igény, aminek nehéz mereven ellenállni egy, az identitások tisztelésére felelősködött demokráciában. Másrészt azonban a vonatkozó jogosultságok jelentős korlátozásokba ütközhetnek, legalábbis ha attól tartanak a szabályozók, hogy a szenvedélyek úrrá lesznek a tömegben – és persze amiatt is, mert „nemkívánatos” azonosság formálódik a tömegben.

Az egyes tömegmegmozdulások megengedhetősége a mindenkorai rendfenntartó erők elképzeléseit tükrözi, illetve azt, hogy a szabályalkotók felfogása szerint mire képes a rendfenntartó hatalom. Minden lehetséges szintet – az alkotmány előírásaitól a rendőrségi szabályzatig – a tömeg természetére vonatkozó feltevések ambivalenciája hat át, kezdve azon, hogy mi számít tömegnek, egészen az alkotmányok szokásos megfogalmazásáig, miszerint csak a „békés” gyülekezet számíthat védelemre, anélkül hogy e békés jelleg mibenléte világos lenne. Az alkotmányszövegek azonban elárulják, hogy az a tömeg, amelynek fegyvere van, túlságosan kockázatos, a fegyveres gyűlés tehát nem alapjog. Nem véletlen, hogy egészen a közelmúltig a gyülekezés az angol jogban pusztán *common law* szabadságnak számított, ami azt jelentette, hogy a rendőrség viszonylag nagy diszkrecionális szabadsággal rendelkezett a tüntetések kezelésében. Franciaországban a gyülekezés szintén szabadságnak számított, magasabb alkotmányos elismerést – mint alkotmányos „érték” – csak 1995-ben kapott.¹

A gyülekezési szabadság a petíció intézményéből nőtt ki.² Az angol jogban hagyomá-

¹ *Conseil Constitutionnel*, 94–352 DC, 1995. január 18. Az elismerés a véleménynyilvánítás szabadságára vonatkozott. A tüntetések a francia politika szerves részét képezték az utóbbi 150 évben.

² Történetileg a „gyülekezés” kifejezés az angol és (csekélyebb mértékben) a francia jogban a tanácskozó gyűlésekre, valamint a tömegdemonstrációkra is vonatkozott. Jogtalan gyülekezés az, amikor a tömeg azért

nyosan korlátozták, hogy hányan írhatnak alá egy petíciót, mivel tartottak attól, hogy az aláírásgyűjtés tömeggyűléssé válik. A Tumultuous Petitioning Act, 1661 például azt is megszabta, hogy hányan lehetnek jelen, amikor egy petíciót átnyújtanak a királynak vagy a parlamentnek. A protoparlamentáris korszakban a petíció szolgált a közérzület kifejezésére. Ez aligha meglepő egy olyan korban, amikor az országgyűlések csak esetlegesen tükrözték a lakosság álláspontját és a választók hangulatát, amikor a választók eleve nem estek egybe a lakossággal. Mivel pedig ilyen körülmények közt a petíció nélkülözhetetlen volt, elkerülhetetlennek bizonyult, hogy az aláíráshoz szükséges mértékben a gyülekezést is elismerjék.

Az ún. Gordon-zavargások (1780) után a gyülekezési szabadság kérdéssé vált. Az említett zavargásokra ugyanis éppen a petíciós jog gyakorlása adott alkalmat, amikor a tömeg a katolikusok jogainak kiterjesztését szolgáló Catholic Relief Act visszavonását követelte. A XVIII. század utolsó évtizedeitől a tömegzavargások az angol politika rendszeres velejárójának számítottak. A marginalizáltak megjelentek a politikában, de óhajait csak egyetlen módon fejezhették ki: fenyegető gyűléseken.³ E gyűléseket kezdettől demonizálták. Hume az Esszék 1770-es kiadásából törölte az eredetiben még szereplő alábbi mondatot: „Megfigyelték, hogy a *nép* nem olyan veszélyes szörnyeteg, mint amilyennek korábban lefestették.”⁴

A tüntetés szó elválaszthatatlanul a zavargás kifejezéssel kapcsolódott össze, így aztán szó sem lehetett arról, hogy jogosultságként tárgyalják. Ennek a változásnak mindekelőtt egy gyakorlati oka volt: a hatóságoknak nem állt rendelkezésre olyan technika, amelynek alkalmazásával a tüntetések lefolyását irányíthatták volna. A peterloo-i mészárlásra azért került sor, mert egyszerűen nem létezett olyan polgári erőszakszervezet, mely a tömeggyűlést kezelhette volna. A pánikba esett hatóságok csak a hadsereghez fordulhattak, a katonák pedig csak löni tudtak.⁵

Amint azonban elfogadottá vált, hogy az alsóbb néposztályok is részt vehetnek a politikában, mivel a választási versenyben szükség volt rájuk és mivel javultak a tömegkezelés rendészeti technikái, változott a gyűlések jogi megítélése. A gyülekezés megmaradt a *common law* keretei közt, vagyis olyan szabadságnak számított, amelyet a rendészeti

gyűlik össze, hogy köznyugalom-ellenesen, törvénybe ütköző módon cselekedjen. Rastell, John (ed.): *Les Termes de la Ley: or, Certain Difficult and Obscure Words and Terms of the Common Lawes of this Realme Expounded* (London, Beale & R. Hearne, 1641), 187.

³ Groh, Dieter: *Collective Behavior from the 17th to the 20th Century: Change of Phenomena, Change of Perception, or no Change at All? Some Preliminary Reflections*. In: *Changing Conceptions of Crowd, Mind and Behavior*, eds. Carl F. Graumann and Serge Moscovici (New York, Springer-Verlag, 1985), 143–162., 148.; Hobsbawm, Eric J.: *Primitive Rebels; Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries* (Manchester, Manchester University Press, 1971).

⁴ Hume, David: *Összes esszéi I.* (Bp., Atlantisz, 1992) 248. Vö. Hirschman, Albert O.: *The Passions and the Interests* (Princeton, Princeton University Press, 1977), 92.

⁵ Akik látták a mészárlást, szükségesnek érezték a *Manchester Guardian* újság elindítását. A *Guardian* elődje a „személyes és -vallásszabadság alapelveinek elszánt érvényesítését” volt hivatott szolgálni. A tömeg az alapítók szerint a választási reform érdekében békés célra gyűlt egybe. A hatóságok viszont feltételezték, hogy csöcselökként fognak viselkedni, és eszerint bántak velük, aminek hatására a tömeg fejét vesztette (habár a hatóságok feltételezték ennek bekövetkezését). <<http://www.gmgplc.co.uk/ScottTrust/History/tabid/193/Default.aspx>> (2010. január 10.). A peterloo-i mészárlást a radikális gyűlések korlátozása követte, elsősorban nem a tömeg engedetlen csöcselökké válása iránti aggodalom miatt, hanem radikális összeesküvéstől tartva. Hatott ebben a Cato utcai összeesküvés, a kormánytagok meggyilkolására tett kísérlet is (1820).

hatóságok széles körben korlátozhattak. Jellemző, hogy Sir Ivor Jennings még a XX. században is leírhatta a következő mondatot: „ez épp olyan szabadság, mint az hogy kalap nélkül sétálunk.”⁶ Ha volt is helye bírósági felülvizsgálatnak, ez sosem volt valami erőteljes kontroll.⁷

Kétségtelen, az Egyesült Államokban mintha más jelentőséget tulajdonítottak volna a gyülekezési szabadságnak. Már 1774. október 14-én az Első Kontinentális Kongresszus határozata (*Declaration and Resolve of the First Continental Congress*) elismerte a nép „békés gyülekezéshez való jogát”, valamint azt a jogát, hogy megvizsgálják panaszait. Az alkotmány sem tehetett mást, mint hogy szentesítse annak a mozgalomnak a kívánságait és hagyományos forradalmi eszközét, amely mozgalom részben gyűléseken szerveződve került hatalomra. Hiszen a forradalmi követelések a helyi gyűléseken fogalmazódtak meg, és az alkotmány elfogadása is ilyen gyűlésekben zajlott. A gyülekezés és a gyülekezetek joga az új nemzet demokratikus elkötelezettségét mutatja. A tagállami alkotmányok némelyike – például a pennsylvániai – a gyülekezetet a sérelmek kifejezésén túl a demokratikus politikai döntéshozatal fórumaként tárgyalta.⁸

Az amerikaiak ugyan a gyülekezés szabadságát az őket születésüknél fogva megillető jogosultságnak (birthright) tekintették, némely gyűlések azonban továbbra is gyanúsak számítottak. Madison volt az, aki 1789-ben javasolta, hogy a szabadságjogok listájára (Bill of Rights) vegyék fel a gyülekezés szabadságát, de ugyanő mélységesen bizalmatlan volt a gyülekezetek iránt. „Minden nagy létszámú gyülekezetben, bármilyen természetű legyen is ez, a szenvedély sosem mulasztja el, hogy kicsavarja az értelem kezéből a jogart. Bárha minden athéni Szókratész legyen is, mégis minden athéni gyűlés csak csűrhe (mob) lett volna.”⁹

Az Ember és Polgár Jogainak Nyilatkozata a tömeg (esetenként a csűrhe) akciói közepe, részben annak hatására született meg. Mégis hiába keresnénk az abban felsorolt jogok közt a gyülekezés szabadságát, bár ez elvileg beleférhet az általános szabadságba, hiszen a zsarnokságnak ellenállást név szerint említi a Nyilatkozat. Az 1791-es Alkotmány már engedékenyebb: „Az alkotmány természetes és polgári jogként szavatolja ...a polgárok azon szabadságát, hogy a rendészeti törvényekkel összhangban békésen és fegyverek nélkül összegyűljenek. (T. I, § 2) Az 1793. június 24-i jakobinus alkotmány átvette ezt a rendelkezést, de a Thermidori Deklarációból kimaradt, akárcsak más szabadságjogok is, a személyes szabadságjogok kivételével. Ezt követően a francia alkotmányos dokumentumok egészen 1848-ig hallgatnak e jogról, akár *liberté de réunion* akár *liberté de*

s'assembler értelemben.¹⁰ Az 1848-as alkotmány 8. szakasza aztán ismét elismeri e jogot, mások jogai és a közbiztonság keretei közt.

A gyülekezet békés volta alapvető feltétel marad, ám épp ez az, amit a legkevésbé lehet biztosítani vagy legalábbis biztosra venni. Az 1789-es forradalmi napok (*journées*) és az összes többi forradalmi zavargás, mely a francia történelemben oly gyakorta meghatározónak bizonyult, kitörülhetetlen emléket hagytak. Hozzá kell tennünk, hogy e forradalmi zavargásokon túl a XIX. század első felében Franciaországban a tömegzavargások mindennaposnak tekinthetők. Anglia e tekintetben alig különbözött. Aurélien Lignereux kimutatta, hogy 1800 és 1859 közt legalább 3725 esetben került sor helyi erőszakos tömegzavargásra, ami a csendőrség beavatkozását igényelte. Ez a szám nem tartalmazza a párizsi zavargásokat, és kisebb részben az iparosodás miatti feszültségekkel, többnyire azonban helyi, kulturális konfliktusokkal függött össze. A helyi, a hagyományokhoz ragaszkodó csoportok szembekerültek a központi rendképzetekkel. A tipikus erőszakos tüntetést a sorozás, illetve a letartóztatások váltották ki, ami alapvetően különbözik a munkalehetőségekkel összefüggő, Peterloo típusú zavargástól.¹¹

A gyülekezési jog papíron történt elismerése nem jelenti azt, hogy a nagy létszámú tömegmegmozdulások ne maradtak volna gyanúsak. A sokaságot, a tömeg összeverődését az antiszociális attitűdök és magatartás forrásának tekintették. A jog és a jogalkalmazó hatóságok nem tettek különbséget (vagy nem tudtak különbséget tenni) a spontán összeverődött és a szervezettebb tömeg közt.¹² Ez a nehézség érthető, hiszen a XIX. században a tömeggyűlések bármikor zavargássá fajulhattak. A rendfenntartó erők nem voltak abban a helyzetben, hogy proaktívan kezeljék a helyzeteket. A peterloo-i vérengzés dramaturgiája jól mutatja, hogy a felkészületlen helyi rendőröktől függött, mikor minősítik a tömeg létét erőszakos fellépést igénylő zavargásnak. A rendőrség fellépése nem a vonatkozó jogosultságtól függött, hanem egyszerűen oportunitási kérdésnek számított. Ebben a helyzetben a hatósági viselkedést még aligha befolyásolták anticipált érzelmek, mint például az erőszakos hatósági fellépést követő mészárlás miatti büntudat, vagy az esetleges felelősségre vonástól való félelem. A meghatározó anticipált érzelem a tömegtől való félelem lehetett, és a fellépés erőszakosságát csak fokozta a tömegekkel szembeni ellenszenv valamint az, hogy a rendfenntartó erőket, különösen a katonákat eleve úgy szocializálták, hogy ellenálljanak az esetleges együttérzésnek.¹³ Mivel nem léteztek világos szabályok

¹⁰ Az 1815. április 22-i liberális *Acte additionnel aux constitutions de l'Empire*-t, amelyet Benjamin Constant szövegezett meg Napóleon kérésére a császár visszatérése után, népszavazáson ötmillió szavazattal fogadták el. Nem csak a gyülekezési jogot veszi semmibe, hanem az egyéni petíciós jogát is korlátozza. Európában a sokkal inkább gyülekezési jog-barát 1791. évi francia alkotmány megoldását vették át, ahogyan az 1831. évi belga alkotmány, és ez vezetett a forradalmi alkotmányos dokumentumok felé is, mint az 1849. évi német *Paulskirchenverfassung*, a frankfurti Szent Pál templomban elfogadott alkotmány. (161. Cikk)

¹¹ Lignereux, Aurélien: 1800–1859. Comment naissent les rébellions. *Revue d'histoire du XIXe siècle*, 35 (2007), 2007–2035, La Restauration revisitée—Les formes de la protestation—Une histoire de l'Etat <<http://rh19.revues.org/document2162.html>> (2010. január 8.). Lásd továbbá Reddy, William M.: Skeins, Scales, Discounts, Steam, and Other Objects of Crowd Justice in Early French Textile Mills. *Comparative Studies in Society and History* 21, no. 2 (April 1979), 204–213.

¹² A különbségtételt hangsúlyozza Moscovici, Serge: The Discovery of the Masses. In: *Changing Conceptions of Crowd Mind and Behavior*, eds. Carl F. Graumann and Serge Moscovici (New York, Springer Verlag, 1986), 5–26., 22., hivatkozva Tarde-ra és Freudra.

¹³ Több sorsdöntő helyzetben a tömeg iránti rokonszenv és szolidaritás miatt nem lőttek a francia sorkatonák a párizsi tömegre 1789-ben.

⁶ Jennings, W. Ivor: The Right of Assembly in England. *New York University Law Review* 9, (1931–1932), 217., idézi Iancu, Bogdan: Balancing Emotionalism: Contemporary Implications of the Impact of Street Demonstrations on Third-Party Interests. In: *Free to Protest: Constituent Power and Street Demonstration*, ed. Sajó, András (Utrecht, Eleven International Publishing, 2009), 17–40., 17.

⁷ Fenwick, Helen–Phillipson, Gavin: Public Protest, the Human Rights Act and Judicial Responses to Political Expression. *Public Law* (Winter 2000), 627–648.

⁸ XVI. cikk: „A népnek joga van a gyülekezéshez, a közjóról való tanácskozáshoz, képviselőik utasításához és ahhoz, hogy a jogalkotóhoz forduljanak panaszuk orvoslásáért felszólalással, petícióval vagy tüntetéssel.” Más állami alkotmányok azonban hallgattak e kérdéstről.

⁹ Madison, James: *Federalist Papers*, No. 55 (New York, Penguin, Mentor, 1961), 342. Szükséges megjegyeznünk, hogy Madison nem a köztereken lévő nagy tömegekről ír, ennek ellenére tart a „tömeg zűrzavarától és féktelenségétől”.

a tömeggyűlések kezelésére, az erőszakos hatósági fellépés elfogadhatónak számított. Ha erőszakkal oszlatták a tömeget, ezt nem követte (felsőbb osztálybeli) társadalmi felháborodás, még ha halottak maradtak is a téren. Amint azonban a politikai ellenzék a közérzület és közvélemény formálásában elhanyagolhatatlan tényezővé vált, a mérszálások kiváltotta és érdekek erősítette empátia felháborodássá vált. Ez a közérzület is hozzájárult ahhoz, hogy a békés tüntetőket emberszabásúnak lássák. A tisztelet viszont lehetővé tette, hogy jogok alanyaként tekintsenek a tüntető emberekre. A bíróságok azonban még hosszú ideig nem kerültek olyan helyzetbe, hogy bírósági eljárásban nyújtsanak védelmet, mivel a gyűlekezetek törvényessége mellett, minden alkotmányos szabály ellenére sem létezett erős vélelem, hiányzott a jogorvoslati út. A változás elsősorban abban állt, hogy a tüntetők esetleges büntetőjogi felelősségre vonása során önmagában az összegyűlés már nem feltétlenül volt elegendő az elítéléshez. Mindenesetre a „terepen” a hatósági szigor enyhült. A fordulat elsősorban annak köszönhető, hogy a XIX. század végétől egyre több országban professzionalizálódott a rendőrség, ami lehetővé tette a preventív rendészeti tevékenységet. Ez a preventív tevékenység (a tüntetések előzetes engedélyezési rendszere) aztán alkalmat kínált a bírói felülvizsgálat számára. De csak a második világháború után, a közigazgatás egyre erősebb bírói kontrollja mellett terjedt el a demokratikus jogállamokban a gyűlekezési jog bírói védelme. A tüntetések ambivalenciája azonban – helyesebben talán a tüntetések ambivalens társadalmi konstrukciója, mely máig érvényes – továbbra is megfigyelhető a bírói döntésekben.

Mi az a lélektani sajátossága a tüntetéseknek, ami ezt az ambivalenciát indokolja? Van-e valamilyen sajátos érzelmkifejezés, ami alkotmányos védelmet érdemel, van-e olyan sajátos, társadalmilag értékesnek talált érzelem, amit jogként kell tisztelni?

Az alkotmányos védelem sok országban esetleges vagy járulékos volt, mivel a gyűlekezésnek az alapjogként elismert petíciós joggal összefüggéséből következik. A petíció és a panasz volt hagyományosan a közhangulat kifejezésének elismert módja. Az alkotmányosság kialakulása során ezek az intézmények mintegy csomagban, együtt kerültek át a formálódó demokrácia eszköztárába, mint a közakarat kialakításának részei. A gyűlekezés azonban mind fontosabbá vált, tekintettel arra a szerepre, amelyet az identitás megszilárdításában és a társadalmi kommunikációban játszott. Mint a társadalmi kommunikáció sajátos formája levált a fontosságát veszítő petícióról, és a már elismert szólásszabadsághoz kapcsolódott. Azonban el is különült a kifejezési szabadságtól, mivel alkalmas volt a közös hiedelmek kialakítására és azok érzelmi intenzitásának kifejezésére. Egy eszme, hit, amelynek kedvéért az emberek az utcára mennek, hogy meggyőződésüket közösen és hevesen hirdessék, nyilván fokozott jelentőséget kap.

Az érzelmek kifejezésének fontossága ellenére a kifejezés megfelelő formák közé szorítása fontosabb, mint maga a kifejezés, és ez befolyásolja a jog korlátozhatóságát. A gyűlekezési jog korlátozhatóságában a tömeg szenvedélyessége és a szenvedélyt követő pusztítás képze, ha némileg rejtve is, nyilván felvetődik. A nagy tömegekre továbbra is úgy tekintenek, mint amelyek képesek aláásni a társadalmi vagy legalábbis a közrendet. Ez a felfogás erősödik, ha a hatalomgyakorlók kevésbé lehetnek bizonyosak a demokratikus vagy legalábbis részben jogállami rendszer stabilitásában. Három érzelmi tényező különösen fontos ebben a tekintetben: az összejövétel, gyűlekezet érzelmi dinamikája, az erre vonatkozó uralkodó feltevések (a folk-lélektanban¹⁴) és a félelem, amelyet a társadalmi

¹⁴ A folk-psychology a viselkedés lélektani okaira vonatkozó elképzelés a közgondolkodásban. Horgan, T.–

tapasztalatok alapján az adott gyűlekezet kivált. A folk-lélektan alakulásában közrehat a társadalomtudomány, vagy legalábbis az, amit abból a politika, a tömegtájékoztatás és a közigazgatás kiválaszt.

A gyűlekezetekben keletkező érzelmek kiváltotta viselkedési hajlandóság és a kialakuló „csoport-gondolkodás” (group mind) sok tekintetben joggal kelt aggodalmat. A tömegviselkedés legfontosabb és legproblematisabb érzelmi összetevői az *utánzás* és a személyes döntési képesség korlátozottsága. Ezek hatását olykor ugyan eltűnővé teszi a szabályozás során, de ettől még komoly gondot okozhatnak, ráadásul eleve gyanúsak egy olyan modern társadalomban, mely egyéni – és nem kollektív – szubjektivitást feltételez. Az ezzel kapcsolatos civilizációs problémát emelte ki Freud is. Freud egy lánykollégiumban megfigyelt kollektív hisztéria példáján kifejti, hogy a tömegben érvényesülő utánzás (amit ő a hisztéria mögött lát) a közösségként működő tömegben kialakult rokonszenvre vezethető vissza. (Ezzel a mentálisfertőzés-feltevéssel az a gond, hogy az egész viselkedést egy korábban két ego közt kialakult analógia teszi lehetővé és váltja ki.) Az analógia működése Freud szerint az alany egójának feloldódásával fenyeget.¹⁵ A mentális fertőzést kiváltó analógia nemcsak párkapcsolatokban lenne jelen, hanem különböző, eltérő mértékben strukturált közösségekben, szervezetekben és a véletlenszerűen, alkalmilag összezeverődött tüntetők közt, a vallásos hívők együttlétekor, vagy akár az erős nemzeti vagy etnikai tudattal rendelkező állampolgárok közt is. Az alkotmányjog olyan tömegjelenségekkel foglalkozik, amelyek – eszerint – magukban hordják a patológikus fordulat lehetőségét, ami aztán tönkretetheti az egót. Ha kevésbé freudiánus kifejezéssel akarunk élni, károsan befolyásolja, akár meg is szünteti az állampolgár önmeghatározó képességét.

Erős érzelmekkel áthatott személyek jelenlétében az alany az empátia hatására (például utánzás formájában) könnyen elveszítheti személyes kontrollját. Az érzelmek kölcsönösen erősítik egymást, különösen, amikor egy gyűlés résztvevőiben már amúgy is a kölcsönös identifikáció, azonosságelismerés vágya munkál. Ez a folyamat korlátozza, akár ki is zárhatja az önálló gondolkodást, különösen, amikor egy karizmatikus vezető érzelmi behatása érvényesül, például amikor vallási vagy politikai azonosságot kínál és a kölcsönös empátiát meghatározott emocionális cél felé tereli. A tömeg emocionalitása és a személyes önuralom ezzel összefüggő elvesztése olyan megfontolás, amelyet a szabályozók aligha hagyhatnának figyelmen kívül. Csakhogy – legalábbis a tudomány tiszteletébe révült korokban – a szabályozást végzők számára releváns tény, társadalom-lélektani összefüggés az, amit az uralkodó tudományos felfogás ilyenként kínál, amely kínálatból persze érdekei és előítéletei szerint mazsoláz a jogalkotó és a jogalkalmazó.

A tömegjelenségek „fertőző” hatásának tudható be a pusztító erőszak. A személyes találkozások intenzitásuk révén kaszkád jelenségeket váltanak ki. A kaszkád hatására az egyén könnyen elveszítheti önuralmát, és érzelmei kifejezését sem képes ellenőrizni. A szenvedélyek hatalmukba kerítik a résztvevőket, akik – olykor maguk számára is meglepő módon – szokásos magatartásuktól eltérően viselkednek. Ez a kaszkád hatás ma-

Woodward, J.: Folk Psychology is Here to Stay. In: Lycan, W. G. (Ed.): *Mind and Cognition: An Anthology*. 2nd ed. (Malden, Mass., Blackwell Publishers, Inc. 1999.)

¹⁵ Freud relevanciáját a mai idegtudományban is elismerik egyesek. Lásd például Solso, Robert L.: *Mind and Brain Sciences in the 21st Century* (Cambridge, Mass., MIT Press, 1997); Gedo, John E.: The Enduring Scientific Contributions of Sigmund Freud. *Perspectives in Biology and Medicine* 45, no. 2 (Spring 2002). 200–211.

gyarázza azt a jelenséget, amit Le Bon „regresszióknak” nevezett, és amit a hétköznapi pszichologizálás (folk-psychology) a rómaiaktól máig a *senatores mala bestia* axiómában foglal össze, vagyis, hogy az ésszerű és derék emberek is állatiassá válhatnak, ha összeverődnek. A külső megfigyelő számára az érzelmek „járványszerű” terjedése kezelhetetlennek tűnik, hiszen az érzelmek a tömegben véletlenszerűen és rendkívül gyorsan terjednek. Maguk a tüntetők sem tekintik e hatást értelmi jellegűnek, mivel az érzelmek mintha szembeszállnának az értelem diktátumával, különösen amikor más személyek érzelmi megnyilvánulásai és érzelem vezette viselkedése irányítják a magatartást. Az intenzív érzelmek az empátia hatására áttevődnek a tömeg más tagjaira is, hiszen a fizikai közelségben a tükkörneuronok működhetnek. Így az átérzés folyamatában a mások érzései sajátként jelennek meg. Számítsuk még ehhez a konformitás igényét, a többséghez igazodást – és előttünk áll a szenvedélyek ellenállhatatlan uralma alatt álló tömegviselkedés.

A gyülekezés jogi kezelésében a tömegviselkedés lelki sajátosságai, pontosabban az ezekre vonatkozó nézetek nem bizonyultak közvetlenül meghatározónak. Elvégre az esetek jó részében a jelzett pszichés dinamika nem érvényesül a maga teljességében. Mi több, a külső tényezők jelentős mértékben képesek alakítani a gyűlések kimenetelét, éppen a pszichés hatások befolyásolása útján. A gyűlések dinamikája a résztvevők kulturális mintáitól, céljaitól, pillanatnyi frusztráltságától, a rendfenntartó erők rendelkezésére álló eszközök természetétől, a rendfenntartók és tüntetők egymásra vonatkozó feltevéseitől és egyéb tényezőktől és véletlenektől függ. Elég egy véletlen lökés, sikoltás, majd ennek hatására egy rendőrségi ló megvadulása. Az alkotmány és a vonatkozó egyéb jogi előírások ezekben a dolgokban nem sok eligazítást adnak. Ehelyett a hétköznapi pszichológia, az adott tüntetőkkel kapcsolatos hatósági és társadalmi előítéletek, a hatóság rendfenntartó és tömegszólító képességére vonatkozó feltevések töltik ki a közjogi előírások hézagait. A gyülekezési jog nevében biztosított tényleges jogvédelem megmutatja, hogy az érzelmeknek a mindennapi pszichológia kínálta társadalmi konstruálása és felfogása és az ezekre épülő jogi (dogmatikai, jogtudományi) feltevések miként is alakítják az alkalmazott jogot.

Abban a korban, amikor sor került a gyülekezési szabadság elismerésére, az uralkodó felfogás szerint a tüntetők, azaz mindenekelőtt az alsó osztályokba tartozók és különösen az éhezők a szenvedélyek könnyű zsákmányának számítottak. A gyűlések olyan érzelmek kifejezésére és erősítésére szolgáltak, amelyek a fennálló rendet veszélyeztették. Napóleon büntető törvénykönyve és a francia csendőrség szemében elkülönültek a szenvedély vezető, felelőtlen izgatók befolyása alatt álló tömegek a „jó polgároktól.” „A csürhe állatiassága” volt a gyakorlati megközelítés kiindulópontja. Lombroso ezt az előítéletet a tudományos igazság rangjára emelte. Le Bon és a tömegpszichológia más alapítói a párizsi kommün vérengzéseinek hatására tovább erősítették ezt a felfogást. Le Bon esetében azonban nem a veseszületett bűnözési hajlam magyarázta a tömeg pusztító hajlandóságát, hanem a befolyásolhatóság és a tömeghipnózis. Függetlenül megállapításai vitathatóságától, a megközelítés rendkívül hatásosnak bizonyult, mivel megközelítése a tudomány rangjára emelte a felsőbb osztályok érzéseit és feltevéseit, a tudomány pedig a kor uralkodó szellemi tekintélye volt.¹⁶ A tudomány visszahatott a mindennapi pszichológiára, és

¹⁶ Lásd Moscovici, Serge: „Discovery,” 8.; Moscovici, Serge: *The Age of the Crowd: A Historical Treatise on Mass Psychology* (trans. J. C. Whitehouse) (Cambridge, Cambridge University Press, 1985).

Margaret Mead, amerikai szociálpszichológus és szociológus a befolyásolhatóság tézis ellen fordult, alapot

ennek közvetítésével eljutott a rendészeti és igazságszolgáltatási szervekhez. A gyülekezési szabadság eszméje azonban elevenen élt tovább, részben mert az ellenzéki politikusok, különösen a szabadelvűek, elutasították a tömegek egyoldalú elítélését, bár sokan közülük viszolyogtak a tömegektől.¹⁷

Ahogy változtak az idők, változott a gyülekezetek dinamikája. Elkecsereedett emberek alkalmi összeverődése helyett egyre inkább a viszonylag keretek közt tartott, elismert társadalmi konfliktusok részének számító, fegyelmezettőbb tüntetések számítottak tipikusnak, és ezek szolgáltak a társadalmi képzetek alapjául, ami a tömegmentalitás-feltevés felülvizsgálatára vezetett. A tüntetőket az erőszakos viselkedés kevésbé vonzotta, ugyanakkor a rendfenntartó erők tüntetéskezelő képessége is javult, és kialakultak a tüntetők és a hatóságok közti békésebb kommunikáció feltételei. A sajtó és a képviselési rendszer a sérelmek kifejezésének új, kevésbé fenyegető formáit kínálta. A tüntetők és tüntetések „már nem a korábbi rendszer összeomlásának eredményei”, hanem „az eltömegesülés, a társadalmi osztályok vegyülésének a következményei.”¹⁸ A tüntetéseken immár tiszteltre méltóbb emberek vesznek részt. Persze tömeggé válva ezek az állampolgárok is az állati csürhe módján viselkednek, de a legtöbb gyülekezetről feltételezhető az önfegyelem, ami megakadályozza a szenvedély uralmát. Még a társadalmilag marginalizáltak számító személyek megmozdulása esetében is feltételezhető volt, hogy a szervezők képesek fegyelmet tartani.

A kedvező tüntetési tapasztalatok hatására csökkent a társadalmi félelem, és a társadalmi rend szilárdságába vetett hit is erősödött, könnyebbé vált a tüntetéseket békésnek és kis kockázatú megmozdulásnak képzelni. A legitim politikai szereplők egyre bátrabban nyúltak a tüntetés eszközhöz, anélkül hogy a társadalmi rend, a kormány megdöntését kívánták vagy kockáztatták volna. A tüntetésre mozgósítás a legitim társadalmi siker és elismerés forrásává vált. A társadalmi-jogi elfogadtatás szempontjából az is számított, hogy – mint a szüfrassetek példája mutatja – a felsőbb osztálybeliek is felhasználták a tüntetést követeléseik láthatóvá tételére, nyomtatékosítására. A munkáskövetelések mellett polgári jogi követelések támogatására is elfogadott eszköznek számított a tüntetés, és mint ilyen beépült a demokratikus tömegpolitika eszköztárába. „Rendes” körülmények közt a tömegdemokráciában ez egyáltalán nem befolyásolta a politikai stabilitást, és a közrend szempontjából sem jelentett gondot. A demokratikus politika viszonyai közt a szavazatképes alsóbb osztályok instrumentális felhasználása magával vonta, hogy ezen alsóbb osztályok hagyományos kifejezési formáit is elfogadják, esetenként támogassák. Ennek

nyújtva a tömegek (mozgalmak) racionalitása megközelítésnek. Az 1980-as években Serge Moscovici volt az, aki újra bevezette a tömeg kérdését a szociálpszichológiába és a szociológiába mint valós problémát.

¹⁷ A Guizot köré tömörült liberálisok például a hatóságokat tették felelőssé a tömeg erőszakos fellépései miatt. Guizot, François: *Des moyens de gouvernement et d'opposition dans l'état actuel de la France* (introduction de Claude Lefort) (Paris, Belin, 1988), 251.; lásd továbbá Lignereux: „Restauration”.

¹⁸ Lásd Moscovici: *Age*, 25–26. A gyűlések kezelhetőbbek és elfogadhatóbbak, mivel a résztvevők jobban integrálódtak a nemzeti társadalomba, továbbá mert állampolgárnak érezték magukat. Az állampolgár államalkotó tényező, amit a hatóságoknak is figyelembe kell vennie. Amikor a tüntetők nem indulatos bűnözők és kegyetlen emberek, hanem jogkövető állampolgárok, nehezebb pusztán a hatóságnak ellenszegülő tiltakozókként kezelni őket. A Harmadik Francia Köztársaság alatti átalakulásra lásd Weber, Eugène: *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914*. (Stanford, Stanford University Press, 1976).

szélsőséges esete az utcai mozgalmi politizálás normalizálása, elfogadottá válása a weimari rendszerben.

Ahogy az alsóbb, korábban gyanús néprétegek társadalmilag elfogadottabbá és szavazóerejük miatt a vezető rétegek számára egyenesen üdvözlendővé váltak, megnőtt a gyűléseik becsülete, elfogadhatósága is. A tüntetések osztályalapú elutasítását a jelenkor számára a hatvanas évek polgári jogi mozgalmi, az 1968-as diákmegmozdulások és a 1989-es kelet-európai tömegtüntetések lehetetlenítik el. Mindezekben ugyanis különböző társadalmi rétegekbe tartozó, hamarosan társadalmilag meghatározó személyek vettek részt. Kezdvé az 1953-as keletnémet lázongásokon, folytatva az 1956-os budapesti utca-kepeken és az 1968-as prágai felvételeken a tömegtüntetések a nép szabadságvágyának emblematisz kifejezésévé nőttek ki magukat. Ilyen körülmények közt a gyülekezési jog legitimációja megerősödött, és a szenvedélyek veszélyére hivatkozás szalonképtelenné vált, noha a közérzuletből korántsem tűnt el. A tüntetések rendőrségi „kezelését” az is befolyásolja, hogy a második világháborút követően a világ emocionálisan érzékenyebb az erőszak látványára, és a tömegtájékoztató az erőszakot láthatóbbá tette. Mindezen hatások együttesen a tüntetést az uralkodó elitek és a középosztályok számára elfogadottá, a jog számára tisztelteméltóvá tette. Hihetőnek tűnik, hogy a tüntetők ésszerű célokat folytatnak, tehát úgy lehet kezelni őket, mint akikkel ésszerű párbeszéd folytatható és ezért folytatandó, anélkül hogy a tömeg pusztító csúrhévé válását kockáztatnák. Ilyen előfeltevések mellett természetesen a rendőrségi viselkedésnek is változnia kellett, és a harmincas évek utcai zavargásainak lélektani értelmezése (a kapcsolódó pszichológiai iskolával együtt) elfelejtődött, háttérbe szorult.

Ennek az új felfogásnak a kialakulásában a XX. századi társadalomtudomány paradigmaváltása jelentős szerepet játszott. A klasszikus tömegpszichológiai irányzat helyett a mozgalmiszociológiából és politikatudományból átvett nézetek foglalták el. A tömegpszichológiát ijedt polgári tudósok módszertani hibájaként, osztályalapon elfogult konstrukcióként hiteltelenítették.¹⁹ A lejárás könnyen ment, hiszen a régi paradigma divatjamúlt alvajárára és hipnózisra épült. Mint Thomas Mann *Mario és a varázslója* mutatja, a hipnózis még a harmincas években is a fasizmus népszerű magyarázatául szolgált.

A mozgalmi megközelítés (movement sociology) kimutatta, hogy a tömeg brutalitására és a hipnotikus utánzásra vonatkozó nézetek sokszor a rendőrségi beszámolókra támaszkodtak, e jelentések pedig elfogultak lévén eltúlozták az agresszivitást. A mindenkori hatóságok viszont szívesen fogadták az előítéleteiknek és szorongásaiknak megfelelő, szenzációhajász beszámolókat, amint azt a legjobban a párizsi kommun vérengzéseiről készült, propagandisztikus túlzások mutatják (amit Jókai Mór is átvett a *Lélekidomárban*.) Ne feledjük, az alsóbb osztályok kriminalitására vonatkozó feltevés a felsőbb rétegek énképének, felsőbbségének fontos része volt. A tömegbrutalitás képei ráadásul igazolták a véres bosszút.

A tömegpszichológia elleni támadás tudományos érdeme vitathatatlan, de ettől még a megközelítés egyoldalú. A mozgalmiszociológia és a demokratikus politikaelmélet – olykor a kutatók személyes politikai rokonszenvét követve – segített abban, hogy a tömegeket és a tömegmegmozdulásokat a fegyelmezett, ésszerű célt követő viselkedés piedesztáljára emeljék, akár azon az áron is, hogy figyelmen kívül hagyják a fegyelmezett

¹⁹ Groh: „Collective Behavior.”

tömegrendezvényeken tapasztalt agresszivitást. Természetesen számos olyan helyzet van, amelyben a tüntetők racionális célt követnek, és még akkor is „racionálisan” járnak el, amikor szétverik a rendőrségi autókat vagy feltételezett ellenségeik más vagyontárgyait. Meglehet, hogy a mozgalmelméletek felfogásának abban is igaza van, hogy a footballigánok racionálisan választják ki azokat az alkalmakat, amikor erőszakosan fognak fellépni, egy számukra jelentős mértékben szimbolikus térben (pl. tömegközlekedési eszköz, zsinagóga stb.). A racionális tömegviselkedés mozgalmiszociológiai felfogásával ellentétben azonban mindezen részracionálisok ellenére sem lehet a gyűlölet fütötte agressziót és rongálást a racionális tömegcselekvés elképzelésbe illeszteni. A footballigánok és vallási fanatikusok viselkedése a tömegben akkor is a hiszterizált csürhe viselkedésére emlékeztet, amikor ésszerű terv szerint mozgósítják őket gonosz elmék. A szakirodalomban ezért ma ismét jelen vannak olyan nézetek, amelyek szerint a tüntetések egyoldalúan racionalisztikus megközelítését elfogadhatatlannak tartják.²⁰

A gyűlések és tüntetések racionális természetéből kiinduló megközelítések, illetve a paradigmát átvevő jogfelfogás figyelmen kívül hagyja a náci tömegdemonstrációk és mai utánzataik, meg a populista gyűlések tapasztalatát, a tömeg racionalitásának legjobb esetben korlátozott mivoltát, amire már Schumpeter utalt. A tömegben igenis eltűnhetnek az egyébként érvényes erkölcsi megfontolások és korlátok. A racionalista felfogás elfeledkezik „azokról a kínos tényekről, amelyekről mindenki tudott, de senki sem akart látni. Súlyos csapás ez arra az emberképre, mely a demokrácia klasszikus doktrínája és a döntéshozatalra vonatkozó demokratikus folklór alapja.”²¹ A nürnbergi vagy a bécsi heldenplatzi náci nagygyűlések kétségkívül rendben zajlottak, de – vagy éppen ezért – érzemátalakító hatásuk több mint problematikus. Egy új kollektív azonosság öntőtegelei voltak, de az identitás ilyen érzelmi formálása, mely magának a tömegnek a fizikai megjelenítésével azt sugallja, hogy a kívülmaradás megengedhetetlen és (a konformizmus értelmében) „abnormis”, aligha fér az alkotmányosság keretei közé, és még akkor is problematikus, ha nem szélsőséges rasszizmust akar erősíteni.

A ma uralkodó jogi diskurzusban, mely a tisztelteméltó és ésszerű, joggyakorló egyének összejöveteleként fogja fel a gyűlekezeteiket, elhanyagolják ezeket a hatásokat. A rendőrök, önkormányzatok és az ezek döntéseit felülvizsgáló bíróságok a tömegjelenségek rövid távú közrendi hatásaira figyelnek. A jogász ma a plebiszcitárius identitáspolitikai antidemokratikus hatását illetékességi körén kívül helyezi, arra hivatkozva, hogy ezek a tágabb összefüggések nem kezelhetők jogi eszközökkel. A jogi érvelésben a tömeggyűléseket racionálisan viselkedő egyének magatartásaként értelmezik, és a racionalitás-feltevés alapján a gyűlések a kiinduló feltevés szerint jogszerűek, legalábbis a gyülekezés alapjogként elismerését éppen ez a racionálisviselkedés-feltevés teszi megengedhetővé. Ne feledjük, hogy a tömegek ésszerűsége kölcsönöz legitimitást a gyülekezések alap-

²⁰ Moscovici fenti művén túl lásd Borch, Christian: The Exclusion of the Crowd: The Destiny of a Sociological Figure of the Irrational. *European Journal of Social Theory* 9, no. 1 (February 2006), 83–102. Tarde rehabilitációjáról lásd Deleuze, Gilles: *Difference and Repetition* (transl. Paul Patton). (London, Athlone Press, 1994).

²¹ Schumpeter, Joseph Alois: *Capitalism, Socialism and Democracy* (London, Allen and Unwin, 1976), 256. Idézi Moscovici: *Age*, 68.

²² A náci hatalomátvétel előtt a náci párt gyűlései sokkal kevésbé voltak békések és fegyelmezettek, gyakran erőszakba torkollottak.

jogként kezelésének, míg a korábbi delegitimáció és korlátozás hagyományosan a tömegmegmozdulás szenvedélyeire vonatkozott, amit a maga idejében a tudomány igazolt, de ami a paradigmaváltás következtében figyelmen kívül hagyandó, noha tapasztalatilag a szenvedély mindig is jelen van a tömegmegmozdulásokban. A felfogás átalakulása következtében a szenvedély csekélyebb kockázatnak minősül. A ma uralkodó jogfelfogásban a tüntetések és gyűlések a valódi lakossági részvétel alternatív formái, valódi néprészvételt kínálnak egy mind kevésbé autentikus, mind kevésbé képviselői, mediatizált demokráciában. Ugyanakkor az identitás-politika népszerűvé válása következtében és részeként a felvonulások a kollektív jelen- és együttlét formái, s mint ilyenek, egyre vonzóbbnak tűnnek a csoportazonosság emocionális szükségleteinek kielégítésére.

A társadalomtudományi megítélésben és a gyülekezés felhasználásában bekövetkezett változások hatottak a mindennapi pszichológiára, amelynek feltevéseit az igazságszolgáltatás is átvette. A tömeg racionalitására vonatkozó feltevés hatására változtak a bírói attitűdök, a tüntetések és tüntetők a korábbinál tiszteltetlenebbnek és így jogaikban védendőnek tűnnek. Jogdogmatikailag ez a gyülekezési alapjog erőteljes védelmében, a korlátozási jogcímek korlátozásában mutatkozik meg. Jól látható volt ez a fordulat az Egyesült Államokban a polgári jogi mozgalmakhoz kapcsolódó tüntetések egyre erőteljesebb alapjogi védelmében, de abban is, ahogy Európában a kérdést az 1968-as diák-tüntetések után kezelik. A polgári jogi és diákmozgalmak sikeresen mutatták magukat – a középosztálybeli tüntetőt – áldozatnak, a rendőrséget pedig brutálisnak. A gyülekezési jog megítélésében a mérleg a tüntetők javára billent, amikor a televíziók megvert, vérző középosztálybeli lány tüntetőket mutattak főműsoridőben, egyenest a családi vacsora kelős közepén. A rendőrség kénytelen volt apránként új szerepet elsajátítani, nevezetesen a tüntetés előtt, alatt és után gyülekezést segítő állami szerv szerepét.²³ A gyülekezetek engedélyezése és azok kezelése fokozatosan érdemi bírói ellenőrzés alá került, és a bíróságok abból a feltevésből indultak ki, hogy ellenkező valószínűsítéséig a tüntetések nem csúsznak ki a szervezők és a hatóság ellenőrzése alól, és békések maradnak.

A gyűlések mai tételes jogi kezelése

A tömegek ésszerű viselkedésére vonatkozó felfogás lehetővé teszi, hogy a mai alkotmányjogi felfogásban a gyülekezés szabadságát alapjogként kezeljék, annak szinte minden következményével. A gyülekezés szabadságának esélyeit tovább javítja, hogy a jóléti államban a rendőrségtől is szolgáltatást várnak: a hatóságoknak az a dolga, hogy a gyülekezés számára biztosítsa a megfelelő körülményeket. Ezek a háttérfeltevések a jogdogmatikában szinte eltűnnek, ott a gyülekezés az ésszerű társadalmi diskurzust biztosító intézményrendszer része,²⁴ alapjában a szólás sajátos formájaként védik. Ha szólásszabadságról van szó, úgy az előzetes korlátozás tilalma a legfontosabb alkalmazandó kö-

²³ „Ha mindenkit durván kezelnek, az azt eredményezheti, hogy a korábban különálló csoportok egybeolvadnak a rendőrökkel szemben ellenségeskedőkkel. Az egész tömeget és a tömeg minden tagját a rendőrség által igazgatni – ez önbeteljesítő jóslat.” Reicher, Stephen – Stott, Clifford: Crowd Action as Intergroup Process: Introducing the Police Perspective. *European Journal of Social Psychology* 28, no. 4 (July-August 1998), 509–529., 523.

²⁴ Lásd például Duguit, Léon: *Traité de droit constitutionnel. Les libertés publiques*. Vol. V. (Paris, Fontemoing-

vetelmény. A gyülekezés esetén azonban az előzetes bejelentés, sőt az engedélyezés is elfogadott megoldás. Az előzetes korlátozás ösbűn a szólásszabadság szemében, s hogy mégis szinte aggálytalanul alkalmazható (persze más néven), az a tömegviselkedéstől való rettegést tükrözi.²⁵

Amikor mégis a jogosultsági oldalt hangsúlyozzák a mai gyülekezési jogban, és nem a joggyakorlás kivételességét, az azt mutatja, hogy ezzel – egyebek között – a szenvedélyek kevésbé kockázatos kifejezését engedik alapjogként, amivel annak lecsillapítását szeretnék elérni. A *Schmidberger v. Austria*²⁶ ügyben az Európai Bíróság számára ez a szempont irányadó. Amikor a Bíróság egyetért az osztrák bíróságokkal abban, hogy a környezetvédő tüntetők több napra lezárhatják a nemzetközi országutakat, mivel ez beleillik a gyülekezési szabadság védett körébe, arra hivatkoznak, hogy „minden szóba jöhető alternatív megoldás, úgymint az engedély nélküli tüntetések, a tüntetést szervező csoport támogatói és ellenzői közti összecsapások, illetve az alapjogaik gyakorlásában magukat korlátozottan lévő tüntetők erőszakos cselekedetei a közrendnek a jelenleginél nagyobb megzavarásával jártak volna.”²⁷ Az ítélet világossá teszi azt, amit számos más bíróság magától értetődőnek tart. A gyülekezési szabadság azért védendő alapjogként (beleértve a joggyakorlás rendőrségi és harmadik személyek által viselt költségeit), mert ez a szenvedélyek kollektív kifejezésének legcivilizáltabb és összességében a legkevésbé pusztító formája, tekintettel arra, hogy az érzelmek felszabadulása ellenőrzött körülmények közt zajlik.

Van azonban a gyülekezésnek egy olyan területe vagy összefüggése, ahol a szemléletváltozás mintha nem lenne teljes, és a fent említett vélelem sem érvényesülne feltétlenül. Akár a tömegpszichózis, akár a racionális tömegviselkedés modellje szerint alakulnak a tüntetések, nem zárható ki, hogy a gyülekezet erőszakos cselekedetre ragadtatja magát. A racionális viselkedés feltevése szerint az erőszak ritkán ésszerű lehetőség. Meglehet azonban, hogy az ésszerűen viselkedő antiszociális (futballhuligán, rasszista, egyéb bűnöző vagy vallási fanatikus) csoport ésszerű stratégiája szerint az összejövetel éppen akkor hatékony, ha előre eltervezett erőszakos, megfélemlítő viselkedésre kínál lehetőséget. Ebben a szemléletben a stadion üléseinek vagy az etnikai kisebbségek boltjainak szétverése nem a csűrhe tömegtébolya, de ettől még realitás (bár tervezettségében részben más rendőrségi fellépést sugall). A „problematikus csoportok” erőszakos vagy más jogellenes viselkedése ebben a modellben előre látható, ezért szükségszerűen bekövetkezőnek tekinthető, és a rendőrségi korlátozások és tüntetési tilalmak alkotmányosan igazolhatók, esetleg parancsolóan szükségesek. A gyűlések előzetes hatósági kezelését tehát a feltételezeten részt vevők céljaira vonatkozó feltevések határozzák meg; az pedig, hogy mit

Boccard, 1925), 339. Duguit ezen érveléssel magyarázta, hogy a gyülekezéshez való jog hiányzik az 1789-es Deklarációból, állítva, hogy ezt befoglalták a szólásszabadságba.

²⁵ Lásd például: *Eva Molnár v. Hungary*. Emberi Jogok Európai Bírósága, kérelem száma ECtHR 10346/05, 2008. október 7-i ítélet, para. 37.

²⁶ *Eugen Schmidberger, Internationale Transporte und Planzüge v. Republik Österreich*. Európai Bíróság, C-112/00, 2003. június 12. A kérdés az volt, hogy vajon „a tény, hogy a tagállamok hatóságai nem tiltottak meg egy elsősorban környezetvédelmi célú tüntetést amely egy olyan fő tranzit útvonal teljes lezárását eredményezte, mint a brenni autópálya, megszakítás nélkül legalább 30 órára, jogtalan korlátozása-e az áruk szabad mozgásának, amely az [Európai Közösségekről szóló] Szerződés 30. cikkében lefektetett alapelv.”

²⁷ *Eugen Schmidberger, Internationale Transporte und Planzüge v. Republik Österreich*, id, para. 92.

hisznek a hatóságok és a bíróságok a kérdéses csoportokkal kapcsolatban, legalábbis részben e csoportok nézeteinek politikai minősítéséről függ, túl a csoport vagy egyes tagjai múltbeli viselkedésén. Ez utóbbi a megítélés talán tényszerűbb, elfogulatlanabb alapja lehetne.²⁸

Nem állítom, hogy óhatatlanul szubjektív szempontokat használnak a jövőbeli várható viselkedés megítélésére, vagy hogy egy adott csoport múltbeli erőszakos viselkedése ne lenne intuitíve elfogadható előrejelzője a jövőbeli erőszakosságnak. De nem feledkezhetünk meg arról, hogy az érzelmek vezette cselekvés és az erőszak kockázatára vonatkozó feltevések társadalmilag és kulturálisan meghatározott keretben működnek. A jogdogmatika sem vonhatja ki magát a készen talált keretek hatása alól, bár maga is közreműködik ezek kulturális alakításában illetve kiválasztásában. A keretválasztás hatása és ambivalenciája jól látható, amikor például nagy nyilvánosság előtt elhangzó gyűlöletbeszédet kell megítélni. Számos jogrendben – mivel a gyűlöletbeszéd károsan hat mások identitására – a közlés tiltottnak számít. Kérdés azonban, hogy a gyűlésen esetlegesen elhangzó gyűlöletkeltés miatt maga a gyűlés is elveszíti védett mivoltát, abból kiindulva, hogy a jelenlét a tilalmazott hatást támogatja. Bár a német példa²⁹ alapján sok esetben a válasz egyértelmű igen, a gyűléseknek egy várhatóan elhangzó beszéd feltételezett jogellenessége miatti előzetes tiltása jogi szempontból – de az érzelmek szabályozásának sikeressége szempontjából is – kétséges, még akkor is, ha az elhangzó tiltott beszéd hangos támogatása egy társadalmilag helytelenített identitást erősít.

A gyűlölet és harag kimutatásának ilyen jogi és társadalmi kezelése ambivalens és problematikus. A gyűlölet nagyon erős, tartós érzelem. Korunk nyugati, demokratikus civilizációja erre úgy reagál, hogy megpróbálja az érzelmet csúfnak, illetlennek és károsnak mutatni, és mint ilyet delegitimizálni. A civilizált társadalommal elvileg összeférhetetlennek számít a gyűlöletből származó erőszak és annak megtűrése is. A gyűlöletet a társadalmi viszonyokat feldúló, diszfunkcionális érzelemnek tartják, mert a társadalom szétforgácsolódásához vezet, miközben a gyűlöletközösség erős közösségi identitást képes teremteni. Mindenesetre a gyűlölet politikailag inkorrektnek számít; akár azon az áron is, hogy szűkítik a társadalmilag helytelenített jelenség ellen irányuló érzelmek kifejezési repertoárját. (A rasszistát sem megengedett gyűlölni.) A demokrácia ellenségeivel, ha nem is szeretettel, de tisztelettel illene e logika szerint bánni.

A gyűlölet azonban realitás. Valószínűtlen, hogy fennmaradhatott volna az evolúció során, ha merő aberráció lenne. Az is vitatható, hogy egyike lenne azoknak az érzelmeknek, amelyek a civilizáció korában funkciójukat veszítik. Mégoly civilizáltak mondott világunkban is akadnak ellenségeink, és a gyűlölet védelemre mozgósít. A gyűlölet a harag, felháborodáson és sértettségen alapuló hideg érzelem, amelynek lehetnek és vannak

is kulturálisan elismert társadalmilag pozitív funkciói, például amikor az „elnyomókkal” szembeni ellenállásra mozgósít. A gond abból adódik, hogy mindig szubjektív megítélés dolga, hogy kit tekintenek elnyomónak. Mert könnyen lehet, hogy előbb van a *ressentiment*, és utána talál magának gyűlölhető elnyomót, minden bajok okát az érzelem. Bár e kategóriának lehetnek viszonylag egyértelmű etikai kritériumai, a torz személyiség és rossz érdekek képesek a védtelenekben is (titkos) elnyomót, elnyomásra szövetkezőt látni. A gyűlölet pszichés realitása és alkalmilag pozitív funkciói ellenére érthető, hogy ki-egyensúlyozottabb lelkiületű demokráciákban a gyűlölet negatív hatásai bizonyultak meghatározónak, mivel gyakoribb, hogy a gyűlölet pusztító, embertelen társadalmi célokhoz kapcsolódik, és a társadalmi viszályok békés rendezését akadályozza. Innen adódik a gyűlölettel szembeni elutasítás, mely mint láttuk, ma uralkodó érzelmkezelési álláspont. De ettől még a gyűlölet társadalmilag nehezen kezelhető érzelmi tény marad. A gyűlölet emocionális energiája mindenképp kiutat fog keresni, és a gyűlölet „fertőző” érzelem.

Önmagában az a tény, hogy valaki egy gyűlésen gyűlöletszerű érzéseket fejez ki, még nem teszi a gyűlést jogellenessé, feloszlátandóvá. Az Európai Emberi Jogi Bíróság szerint például még az erőszakos tüntetésben részt vevő személy sem büntethető, ha maga nem követ el erőszakos cselekményt.³⁰ Ugyanakkor a gyűlölet apológiája büntethető, ha azonosítható személyek ellen irányul.³¹ Az idegengyűlöletet kifejező gyűlés védett maradhat, legalábbis amíg faji többséget vagy diszkriminációs intézkedést nem követelnek.

A gyűlekezési jog fenti védelme – a gyűlölettel kapcsolatos fenntartások és korlátozások ellenére – a társadalmi rend szilárdságára vonatkozó erős hitről árulkodik. Ahol viszont a világnézeti alapú feszültségek nagyok, a megközelítés azonnal más lesz. Ahol például a vallási szenvedélyek szembeállítják a hívőket, ott a gyűlekezési korlátok maguktól értetődően helyesnek számítanak, még a kívülálló számára is. Elég India példájára gondolnunk. Az etnikai feszültségek esetében az etnikai csoportok tüntetési sokszor ütköznek az etnikai alapú politikai szervezkedésre vonatkozó tilalomba, vagy legalábbis az ilyen alapon szerveződő tüntetések jogosságát gyakran támadják azon az alapon, hogy valójában a gyűlekezési joggal visszaélésnek számítanak, vagy provokációs céllal rendezik ezeket, illetve kirekesztő jellegűek.³²

Valamely alapjog előzetes korlátozása, a prevenciós gondolkodás érvényesülése azt mutatja, hogy a szabályozás számára a gyűlekezés nem feltétlenül arra szolgál, hogy a megszólaló közvetlen formában valamely ésszerű diskurzusba kapcsolja nézeteit. A gyűlekezet gyakran arra való, hogy a tömeg mások és – paradox módon – a résztvevők számára közölhesse együttes, közös álláspontját és érzelmeit. Amint Bernard Stürn fogalmaz:

²⁸ *Ezelin v. France*, Emberi Jogok Európai Bírósága, kérelem száma 11800/85, 1992. április 26-i ítélet, para. 53.

³¹ *Sürek v. Turkey (No. 1)*, Emberi Jogok Európai Bírósága, kérelem száma 26682/95, 1999. július 8-i ítélet, para. 62. (A gyűlölet apológiájára való hivatkozás levelekkel és nem a tüntetésekkel függött össze.).

³² India Legfelsőbb Bírósága 2002. március 13-án jóváhagyta azt az 1994-es rendelkezést, miszerint Ayodhyában, ahol a hindu tömeg lerombolt egy templomot, nem tarthatók vallási szertartások. Az eredeti zavargások további erőszakot eredményeztek az Unió számos más államában. Az Orange parádékról (protestáns felvonulások) lásd Hamilton, Michael–Bryan, Dominique: *Deepening Democracy? Dispute System Design and the Mediation of Contested Parades in Northern Ireland*. *Ohio State Journal on Dispute Resolution* 22, no. 1. (2006), 133–187.

²⁸ A félreérthetőséget tisztán mutatja egy spanyol eset. A Batasunát, egy baszk pártot 2003-ban terrorista szeparatistákkal való kapcsolata miatt betiltották. Az illegális párt időnként tüntetést szervezett, amit szintén betiltottak igazgatási úton. A felperes állította, hogy a párt betiltása nem vonja magával a tagok mint egyének tüntetéshez való jogának tilalmát, és e betiltásokat a regionális Legfelsőbb Bíróság gyakran elutasította. 2005-ben viszont a regionális Legfelsőbb Bíróság jóváhagyta a tilalmat, elfogadva a korábbi erőszakra hivatkozó rendőrségi érvelést.

²⁹ A német Alkotmánybíróságnak nem okozott gondot jóváhagyni egy gyűlés megtiltását, ahol David Irwin, holokauszttagadó brit történész tartott volna beszédet. Valószínűsíthető volt, hogy a beszéd (amelynek tartalma ismeretlen volt) jogsértő lesz azáltal, hogy tagadja majd a holokausztot. BVerfGE 90, 241 (1994).

a tüntetések célja a kollektív érzelmek kifejezése.³³ A véleménycsere, az intellektuális dimenzió nem feltétlen része a gyűléseknek, sem jogvédelmüknek. Ha a szólásszabadság értelemben vett közlésről lenne szó, az érzelmi azonosulás kifejezése csak korlátozott védelmet kapna. Csakhogy a tüntetések racionálissá stilizálásával változott a helyzet. Az állampolgárról – nem kis erőfeszítéssel – feltételezik, hogy ésszerűen fog viselkedni. Ez felel meg az alkotmányjog önbizalmának, mely az állampolgárok ésszerűségére vonatkozó feltevéstől csak nagy nehézségekkel térhetne el. Ez a racionalitás-feltevés persze annak a „realitásérzéknek” felel meg, amellyel öfömlétsége, Öfelsége, szeretett császáruk és urunk áldásos trónra lépésének világritkaságszámba menő, 1918-ra esedékes hetvenedik évfordulóját ünnepelni tervezi: „a széles néptömegekből kiinduló tüntető megnyilvánulást nem bízhatjuk a véletlen kényére-kedvére, ellenkezőleg, gondoskodnunk kell róla, hogy messze tekintő és távlatokat ismerő, tehát felülről jövő befolyás érvényesülhessen ügyében.”³⁴

Hogy a gyülekezési jogot a minden tagját befogadni ígérő demokrácia a szólásszabadság mintájára próbálja védeni, az persze indokolható azzal, hogy sokan, különösen pedig a hátrányos helyzetű csoportok, nincsenek olyan helyzetben, hogy álláspontjukat eljuttassák másokhoz, különös tekintettel arra, hogy a modern tömegtájékoztatás csatornái felettébb szelektívek, és üzleti meg politikai szempontok szerint válogatnak. A gyűlés a kommunikációs hátránnyal küzdők tájékoztatási helyzetét igyekszik javítani.³⁵ Persze az is fontos, hogy személyes együttlétben formálhassák, közölhessék az emberek a nézeteiket. A gyűlések maguk is események, amelyek az ott elhangzottaknak súlyt, továbbközlési okok adnak. A gyűlések továbbá más közlési formáknál inkább képesek az érzelmek kifejezésére. A gyűléseknek speciális demokratikus funkciói lehetnek, a közakarat keletkezésének és alakításának közvetlen fórumává válhatnak, ami szintén az erőteljes védelem mellett szól. A védelem itt már azért jár, mert a gyűlés a népszuverenitás gyakorlásának, a politikai életben való részvételnek az eszköze, beleértve a törvényhozás esetleges közvetlen befolyásolását, illetve mert a gyülekezés az identitásalakítás színtere és forrása. Ez az identitásképzés részben politikai jellegű, olykor államilag előmozdított, de túlmegy a politikai szférán. A személyes identitást éppúgy szolgálhatja, mint új társadalmi identitások kialakítását és elfogadtatását. „Az éazonosságot szolgáló beszéd nemcsak a beszélő azonosságát tükrözi vagy közli, hanem az azonossásképzés fontos tényezője. Enélkül nincs identitás. És ez még inkább igaz akkor, amikor a megkülönböztető identitásjelek nem láthatók...”³⁶

Az identitásalakító megmozdulások esetében az érzelmi dimenzió a legfontosabb. A gyülekezetben kerül sor arra az érzelmi interakcióra, amit a résztvevők elsősorban érzelmileg rögzítenek, és amivel egymás identitását alakítják. Ahhoz, hogy valakinek meglegyen a bátorsága ahhoz, hogy kinyilvánítsa kilétét, arra van szükség, hogy másokkal nyilvánosan együtt lehessen, amihez lehetőséget kell találni az együttlétre. Amennyiben

³³ Stirn, Bernard: *Les libertés en question* (Clefs Politics) (Paris, Montchrestien, 2006) § 37 (oldalszám nélkül).

³⁴ Musil, Robert: *A tulajdonságok nélküli ember. I.* (Ford. Tandori Dezső. Bp., Európa, 1977), 236.

³⁵ Ebből következő perverz, de ésszerű a kétségbeesés a meghökkentésre és az erőszakra, mert nem a nézeteknek, hanem az eseménynek van kommunikációs (erősítő) szerepe. A tervezett balhéval foglalkoznak.

³⁶ Hunter, Nan D.: Identity, Speech and Equality. In: *Sex Wars: Sexual Dissent and Political Culture*. Eds. Lisa Duggan and Nan D. Hunter (New York, Routledge, 1995), 123–141., 140.

a gyülekezés absztrakt jogként létezik, ez bátorít és alkalmat biztosít a bátorságra, és egyben javítja a másoktól megerősítés esélyét. A gyülekezési jog lehetőség az énmegerősítésre, mert a sokaság ténye az elfogadás illúzióját kínálja. Sokan vagyunk, tehát igazunk van. A meleg és leszbikus demonstrációk, akárcsak az etnikai felvonulások, mindezen túl a kívüllagnak is üzennek, üzennek az identitást vállalók létezéséről és e létezés legitimitásáról. Az identitáspolitikáig ugyan viszonylag rövid ideje része explicite a demokratikus politikának, de az azonossásképzés a gyülekezet hagyományos funkciója. A hívők gyülekezete a hit kimutatása, amikor pedig a szavazati jog nélküli angol vagy francia munkások összeverődtek, tömeges jelenlétükkel saját közös létezésüket igazolták, és a saját nagy tömegükben, a mennyiségben találtak maguknak biztosítékot.

Természetesen a szólsnak is van elismert identitásigazoló, megerősítő hatása. A gyülekezés azonban sok tekintetben nem sajátos formájú közlés, hanem a befogadásért folytatott küzdelem, arra szolgál, hogy a résztvevőket – legalább kollektíve – közlésre képesnek ismerjék el, hogy legyen hangjuk, még hozzá elég hangos ahhoz, hogy hallatszódjanak. Ha jogszerűen részt veszek egy jogszerű tüntetésen, még ha mindvégig hallgatok is, még ha más szájából hangzik is el az én mondandóm, és ha az én hangom csak a helyeslő háttérzaj része, már ez is elég ahhoz, hogy kiemeljem magam a barbár státuszából, aki nem képes megszólalni a közösség nyelvén. Létezésem elismerést nyer kollektív megjelenésünk jogszerűségében, a kollektív közlésben, még ha a megjelenés nem mond is többet annál, mintsem hogy *létezzünk*.³⁷

³⁷ Vö. Hamilton, Michael: We, the People: Freedom of Assembly, the Rights of Others, and Inclusive Constitutionalism. In: *Free to Protest: Constituent Power and Street Demonstration*. Ed. András Sajó (Utrecht, Eleven International Publishing, 2009), 57.

A „STURM UND DRANG”-TÓL A JELENKORIG

(Az új ifjúság történeti szociológiájához)¹*A modernizáció útján*

Az európai modernizáció vezetett ahhoz, hogy a gyerekkor és felnőttkor között egy nemzedéket kijelölő új életszakasz formálódott ki, az ifjúságé. A korábbi társadalmakban és kultúrákban felnőtté válni egy vallásos rítus, a beavatási szertartás keretében lehetett. A XVI.-tól a XIX. századig tartó népesedési átmenetek, gazdasági és társadalmi átalakulások, kulturális változások vezettek a gyerekkor és felnőttkor között élő nemzedék kialakulásához.

Viharos nemzedék volt ez, a „Sturm und Drang”-é, az európai romantikáé, a márciusi ifjaké, a „Fiatal Németország”-é. Stendhal, Victor Hugo, Petőfi és Jókai, majd Flaubert és Tolsztoj tiszta jellemeknek, a lelkesült idealizmus fiainak és lányainak, tehetségeseknek és becsvágyóaknak festette az ifjú nemzedék tagjait, aztán pedig, a XIX. század közepétől, a forradalmak bukása után, kiábrándultaknak és megcsömörlötteknek. Olyan fiataloknak, akik elutasították a konvencionális erkölcsöt, az álszent világot, az idősebbek hazug viselkedését és ósdi ízlését. Ezek az ifjak egy új világot kívántak teremteni.

Az új nemzedék persze nemcsak híres fiatalokból állt. A változás átfogta az ifjúság teljes körét, kihatott egész életére, sőt az idősebb korosztályokéra is. Ennek lényegét így fogalmazta meg később K. Mannheim: „A statikus viszonyok az áhítat érzelmi értékét teremtik meg, amikor az ifjúság hajlik arra, hogy alkalmazkodjék az öregekhez, s még külső megjelenésében is idősebbnek mutatkozzék. A fokozódó dinamika tudatosítása arra készteti az idősebb nemzedéket, hogy nyitottabb legyen a fiatalsággal szemben.”² A folyamatos megújulás és élénk mobilitás miatt van ez így. A modern társadalmakban a fiatalok előnyben vannak az idősebbekkel szemben az élet olyan területein, ahol felgyorsul a régi tudás elavulása, és ahol egészen új eszközök, eljárások jelennek meg. Ez a gyorsulás és változás figyelhető meg az európai felvilágosodás óta.

A XVIII. századtól a haladás, a mobilitás és teljesítmény elvének megfelelően értelmezték át az emberek lehetségszféráit. Az ifjúság feladata ettől kezdve már nem annyira a múlt megőrzése, a szülők és nagyszülők világának fenntartása, hanem sokkal inkább a fogékonyság, az újat akarás és fejlesztés, a *jövő beteljesítése* lett. A haladás alapját a világi műveltség, a tudományok és művészetek elsajátítása jelentette. Így lett a fiatalság fő tevékenysége a tanulás. Hiszen bennük kell látni a jövő zálogát, a tudomány és az ipar jövőjét, a javuló közállapotokét, az igazságosabb társadalomét és a jobb világot.

A közművelődést szolgálta az általános tankötelezettség törvénybe iktatása a XIX. szá-

¹ Ez az írás egy közeljövőben megjelenő tanulmányom rövidített változata, ld. Somlai, 2010.

² Mannheim, 2000. 230.

zadban, amit követett a *közoktatás* elterjesztése, illetve az európai iskolarendszer terjesztése sokféle irányba. A korábbi évszázadokban kevesen gondolták, hogy valamennyi gyereknek iskolában kell tanulnia, s hogy az önkormányzatoknak és az államnak közoktatási feladatai vannak. A modernizáció hatására viszont egyre szélesebb körben terjedt el s kezdett magától értetődővé válni ez a gondolat. Hosszú ideig tartott, amíg a szülők túlnyomó többsége nélkülözhetetlennek tartotta azt, hogy gyerekei iskolába járjanak. Az iskolarendszer expanziójának első szakaszában, a XVIII. század végétől a XX. század közepéig terjedt el az alsó fokú (elemi) iskolák hálózata, ezután pedig, nagyjából az 1980-as évek végéig, a különféle középiskolák váltak a közoktatás általános intézményeivé³.

A XX. század elején kezdik felfedezni a *kamaszok lélektanát*. Elsőként S. Hall, majd E. Spranger elemezte alaposabban azokat a viselkedési, érdeklődési és gondolkodási sajátosságokat, amelyek megkülönböztetik ezt a korosztályt a gyerekektől és a felnőttektől. A két világháború között pszichológusok és pedagógusok kezdtek írni arról, hogy az ifjúkort ne csak előkészületként és átmenetként értelmezzük, hanem vegyük észre azt a sajátos világot és kultúrát is, ami e nemzedék tagjait – és csak őket – egybefogja. Főleg Charlotte Bühleré az érdem, hogy felhívta a figyelmet fokozott befelé fordulásukra, énjük iránti intenzív érdeklődésükre, életkori sajátosságaikra.⁴ S. Freuddal vitatkozva fejtette ki, hogy felnőtt énünk nem a csecsemőkor mélységeiben, hanem a kamaszkor reflektív világában alakul ki. Fiatalkori naplókat elemezve hívta fel a figyelmet arra, hogy milyen mély lenyomatot hagynak a pubertáskori élmények a későbbi személyiségen.⁵

Az új lélektan tehát a gyerekkor és kamaszkor jellegzetességeit s az ezeken alapuló fejlődés szükségleteit hangsúlyozta. Nem a gyerekek alárendelését tűzte ki célul, hanem azt kívánta a pedagógusoktól, szülőktől és oktatási hatóságoktól, hogy az egészséges fejlődéshez teremtsék meg a szükséges feltételeket. Az ilyen szemlélet nagy hatással volt a pedagógiai reformokra (például a koedukáció bevezetésére), de a családi nevelésre is.

Főként a 20. század közepétől lehetett megfigyelni azt, hogy a *gyerekközpontú nevelés* egyre szélesebb körben terjedt el, a tekintélyelvű szülői magatartás viszont kezd visszaszorulni⁶. T. Parsons az 1960-as évek elején már azt állapította meg, hogy a szülők új nemzedéke nem elutasítani, hanem megérteni próbálja az ifjúsági kultúrát és arra törekszik, hogy nagyobb önállóságot biztosítson gyerekeinek⁷. Az egymás iránt toleránsabb szülő és gyerek tudomásul veszi a másik nemzedékhez tartozó családtag értékeinek és életstílusának eltéréseit a sajátjától. A nevelés tehát partneribb lett, de nem egyszerűbb. Szülő és gyerek egyaránt tehetetlennek érezheti magát sokszor, vagyis a nemzedékek közötti kapcsolatok problematikusabbak lettek, tele ambivalenciával⁸.

³ Meyer–Ramirez–Soysal, 1992.

⁴ Bühler, 1922.

⁵ A pszichoanalitikus szemléletnek persze később is rendkívül nagy hatása volt a kamaszkor kutatására. Elegendő itt E. Erikson munkásságára utalni (Erikson, 1968.)

⁶ Torrance, 1998.

⁷ Parsons, 1964.

⁸ Lüscher–Liegle, 2003.

A XX. század első felében másfajta társadalmi és politikai fejleményekre, például *ifjúsági tömegmozgalmakra* is felfigyelhetünk. 1917-ben Oroszországban győz a bolsevik forradalom, az új rendszer pedig betiltja a régi ifjúsági szervezeteket, s létrehoz egy újat, a Komszomolt. Ez a szervezet nem választható, hanem kötelező lesz a fiatalok számára, s miközben a világ átalakítását hirdeti, szorosan követi a kommunista párt irányítását. Nyugat- és Közép-Európában is létrejönnek kommunista ifjúsági szervezetek, de teret nyernek másfajta eszmék és mozgalmak is. Például az anarchisták vagy a demokratikus szocializmus híveit. Népszerűek lesznek – főleg Németországban – a hagyományörző, nacionalista, sőt a militarizmust képviselő diákegyletek, s mindinkább a szélsőjobb, a nemzetiszocializmus szervezetei.

Korábban sokan hitték azt, hogy a fiatalok eleve haladók. Ilyen feltételezésekkel szemben találta szükségesnek hangsúlyozni már az 1920-as években Mannheim Károly: „Semmi sem helytelenebb annál a vélekedésnél – amit a generációk teoretikusainak többsége kritikátlanul előfeltételez –, hogy a fiatalság progresszív, az öregek meg eo ipso konzervatívok. A mai tapasztalatok bőségesen jelzik, hogy az idősebb, liberális nemzedék politikailag progresszívbab is lehet bizonyos ifjúsági köröknél (»legényegyletek« stb.)”⁹

A későbbi európai fejlemények Mannheimet igazolták. Például Németországban 1931-ben a 18–30 év közöttiek aránya a népességben 31%, a Nemzetiszocialista Párt tag-ságában viszont 61% volt¹⁰. (Ugyanakkor a Német Szociáldemokrata Párt, az SPD tagságában 19% volt e korosztály részesedése. Az esetleges „áthallást” előidézni jelen sorok írójának szándékában állt).

Mussolini, majd pedig Hitler győzelmével új politikai rendszerek, a fasizmus különféle változatai jöttek létre Olaszországban és Németországban, aztán pedig Spanyolországban, Portugáliában. Ezek a diktatúrák ifjúságkultuszt intézményesítettek, totális szervezeteket és ellenőrzést próbáltak bevezetni, miközben az „új rend” és „új ember” eljövételét hirdették. Tiltották az autonóm ifjúsági kultúrát és intézményeket, felügyelték a szubkultúrákat és rendezvényeket, viszont létrehozták saját ifjúsági szervezeteiket – mint pl. a Hitlerjugendet –, amelyek „önkéntes engedelmisséget” vártak el a fiataloktól.

A fasiszta rendszereknek és a II. világháborúnak az antifasiszta koalíció győzelme vetett véget. Az 1950-es évektől Nyugaton a fogyasztói társadalmak és jóléti államok korszaka jött el. Mindenütt emelkedett a nemzeti jövedelem és az életszínvonal, növekedett a foglalkoztatás és a fogyasztás, gyarapodott a népesség jóléte. Új korszak kezdődött az ifjúság életében is. Ekkortól bomlott ki az autonóm „ifjúsági kultúra” a maga sajátos jel-és jelentésvilágával, városi nyelvezetével, tömegsajtójával, reklámozott példaképeivel és sztárjaival, zenéjével és társastáncaival, újra meg újra változó divatjaival. Ennek keretében fognak majd tömeggyártani olyan ruhákat, cipőket, divattárgyakat és eszközöket (pl. hangszereket vagy nyári és téli sporteszközöket), amelyeket elsősorban e korcsoport számára terveztek.

Közép és Kelet-Európa szocialista rendszereiben nem az egyéni fogyasztást serkentették, hanem tervgazdasági keretekben próbálták szabályozni az ifjúság életviszonyait. Tel-

⁹ Mannheim, 2000. 224.

¹⁰ Dudek, 1993. 312.

jes foglalkoztatás volt, munkakényszerrel és anyagi biztonsággal, a pártelit vezetésével és osztályharcos káderpolitikával. Pártállami ellenőrzés nélkül nem alakíthattak fiatalok közéleti szervezeteket.¹¹ Mégis serkentek új kezdeményezések, s már az 1960-as évektől megfigyelhető volt a nyugati ifjúsági kultúra hatása az itteni fiatalok gondolkodására, ízlésére, nyelvhasználatára, hajviseletére és öltözködésére.

Az 1960-as évek végén köszöntött be a beatnemzedék „ellenkultúrájának” és alternatív életstílusának kora Európában, illetve a világ más részein. A fiúk rövidre fésült, le-simított és rendezett hajviseletét hosszú haj váltja fel, a zakós, öltönyös, kiskosztümös di-vat helyett pedig Kelet-Berlinben, Varsóban és Moszkvában is farmerruházatot szeretnek – vagy szeretnének – hordani a fiatalok. Népszerűek lesznek a hippik és a protestsongok, újabb és újabb csoportkultúrák alakulnak ki (rockerek, metálósok, punkok, szkinhedek, alternatívok stb.), hódít a tekintélyellenes nonkonformizmus és pacifizmus („make love not war”), egyre-másra alakulnak kommunák.

1968 újabb korszakhatárt jelöl a fiatal nemzedék történetében. Berkeley-ben, Párizs-ban, Nyugat-Berlinben és másutt diáklázadások rázták meg a fogyasztói társadalmakat, Prágában viszont a demokratikus átalakulásért tüntettek a fiatalok.¹² Az új baloldali if-júság bírálta a kapitalista és az államszocialista rendszereket egyaránt. Úgy látták, hogy mindkettőben olyan erők uralkodnak, amelyek elidegenítik az embereket a legfontosabb értékektől. A manipulált fogyasztás vágya elnyomja a kreativitás és spontaneitás szük-ségeit, a bürokratikus uralom kiüresíti a közéletet. Ezekben a rendszerekben, a pénz és a politikai hatalom irányítása alatt elsorvadnak a közösségek, eltorzulnak, „egydimenzi-összá” válnak az emberek. „Át kell vágni az intézményeken!” („Marsch durch die Institu-tionen”) hirdette meg a célt Rudi Dutschke, az új baloldal egyik vezető személyisége. Ez nem sikerült. A lázadó fiatalok sehol nem győztek, de hatásuk mindenütt maradandó lett a gondolkodásra, ízlésre, szükségletekre.

Ekkor alakult ki a modern ifjúságsszociológia. Már az 1950-es évek elején vita bon-takozott ki az amerikai szociológiában arról, van-e önálló ifjúsági kultúra,¹³ az évtized végén pedig fontos vitairatot publikált Németországban H. Schelsky a háború utáni apo-litikus, pragmatikus és főként szkeptikus nemzedékről.¹⁴ Az 1960-as évek elején főleg az új nemzedék értékrendszere, életmódja, szerkezeti helye és szociálintegratív jelentősége foglalkoztatta az amerikai szociológiát, míg F. Tenbruck egy fontos tanulmányban fog-lalta össze az ipari társadalmak fiatalságának legfontosabb attribútumait¹⁵. Eszerint az új nemzedékre jellemző a fiatalok életstílusának megújulása, a helyzetéből fakadó bizonyta-lanság, a saját kultúra igénye (miközben a fiatalok kultúrája egyre inkább rányomja bé-lyegét az egész kultúrára) és a nemzetköziesedés (ma így mondanánk: „globalizáció”).

Előremutató elemzés volt ez. F. Tenbruck olyan kezdeményekre figyelt fel, amelyek majd csak az ezredfordulón fognak kikristályosodni. Aztán a XX. század utolsó harma-dában újabb változások mentek végbe a világon, s ezek döntően határozzák meg a mai ifjúság arculatát.

¹¹ A szocialista pártállamban zajló politikai szocializációhoz ld. Szabó, 2000.

¹² Feuer, 1969.

¹³ A vitát ismerteti és tagadja az önálló ifjúsági kultúra létét Elkin–Westley, 1955.

¹⁴ Schelsky, 1957.

¹⁵ Tenbruck, 1965. 87–89.

Változások hosszú távon

Az 1970-es évek olajválságát követően átalakult a világ gazdasága. A legfejlettebb országokban a szolgáltatások gazdaságán alapuló, „posztindusztriális” társadalmi rendszerek jöttek létre, a nagyipari termelés tekintélyes hányada pedig átkerült a világ más régióiba. A XX. század végén összeomlott a szocialista rendszer Európában, és felbomlott a Szovjetunió. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a kapitalizmus antiszociálisabbá, széles társadalmi rétegek helyzete pedig bizonytalanabbá vált. Stagnálni, sőt csökkenni kezdtek a reálbérek, a tőke adóterheit áthárították a munkára, növekedtek a jövedelmi-vagyoni egyenlőtlenségek, meggyengültek a szakszervezetek, meginogtak a jóléti intézmények, és masszív mélyszegénység („underclass”) alakult ki.¹⁶

Az újkapitalizmus egyik fontos tendenciája lett az árúviszonyok fokozott behatolása olyan területekre (közoktatás, szakoktatás, felsőoktatás, gyógyítás, tömegsport, stb.), amelyeket korábban az újraterosztás keresztlátása a jóléti politika szempontjai révén szabályoztak. A mai fiatalok életviszonyait nyomatékosan érintik ezek a változások.

Ezzel párhuzamosan a XX. század utolsó harmadában nagyon fontos népesedési változások is bekövetkeztek a fejlett országokban. A népességtudomány „második demográfiai átmenet”-ként tárgyalja ezeket:¹⁷

- Változtak a párkapcsolatok: csökkent a házasságok, növekedett a házasságon kívüli együtt élők száma;
- Később házasodnak a fiatalok;
- Növekszik a válások száma;
- Mind több szülő egymástól külön élve neveli gyermekét;
- Gyarapodik az egyedül élők („szinglik”) száma;
- Évekkel később szülik meg első gyermeküket a nők;
- Növekszik a házasságon kívüli születések száma;
- Terjed az abortusz, és mind több olyan pár található, amelynek tagjai nem vállalnak gyereket;
- Csökken a termékenység. A születések száma már nem biztosítja a népesség egyszerű reprodukcióját sem;
- Ritkábbak a veszélyes járványok, visszaszorult a csecsemők és gyermekek halandósága;
- Sokat javultak a higiéniai feltételek, növekedett a születéskor várható élettartam és a népesség átlagos életkora;
- Öregszi a népesség; a természetes szaporulat helyett mind több országra jellemző a népességfogyás; egyre több viszont az olyan család (főleg Észak-Európában), mely már négy nemzedék tagjaiból áll.

Persze még sok más *hosszabb és rövidebb időtávú változást* is figyelembe kellene venni ahhoz, hogy világosabb történeti és szociológiai képünk legyen az ifjúságról. Tudnunk kellene például azt, hogy a XX. század végére mennyire vált mintaadóvá az idősebbek számára a fiatalok kultúrája az érintkezésben és nyelvhasználatban, fogyasztásban és szabadidő-töltésben. Át kellene tekinteni azt is, ahogyan átalakultak a fiatalok életének térbeli és időbeli keretei. Például ahogyan megváltozott a pubertás és az érés tempója,

¹⁶ Szalai, 2006.

¹⁷ Van de Kaa, 1987.

a gyerekkori fejlődés. De vizsgálni kellene a táplálkozás és a lakáshelyzet változását, a különböző függőségek (alkoholizmus, kábítószerfüggés) vagy a sokféle játékszenvedély alakulását; a fiatalok devianciákként számon tartott viselkedések vagy a korosztályi bűnözés történetét, az ifjúsági szubkultúrákat stb. A fiatal nemzedék részletesebb társadalomtörténetében feltétlenül írni kellene arról, hogy a XX. század elején a kelet-európai agrártársadalmakban és Magyarországon is parasztfiatalok tették ki az ifjúság nagy tömegeit, száz év múlva viszont szinte eltűnt a parasztság. Vagy arról, hogy a XIX. század végén és a XX. század elején európai fiatalok milliói indultak az USA-ba munkát találni, szerencsét próbálni, a XX. század végén viszont inkább Európa a cél, Nyugat- és Kelet-Európa egyaránt, de más-más országokból, régiókból, földrészekből érkező fiatalok célpontja. Mindennek feldolgozására itt nincs lehetőség. Az eddigiekkel is csak jelezni tudtam a huszadik századi ifjúság társadalom- és kultúr-történetének néhány korszakát, vonulatát és kérdéskörét.¹⁸

Új ifjúság

A „második demográfiai átmenet” során megváltoztak az egyes életszakaszok, a különböző nemzedékek útjai, s ennek keretében alakult át a fiatalkor is. Az átalakulás fontos eredményének tartom azt, hogy meglazultak a tanulás, a munka, a párkapcsolatok és a családi élet közötti korábbi összefüggések szálai.¹⁹ Nem úgy időzíti a legtöbb fiatal a tanulmányok befejezését és a munkavállalás, illetve állandó jövedelemszerzés megkezdését, a tartós párkapcsolat kialakítását, házasságkötést és családalapítást, mint ahogyan szüleik, s főleg nagyszüleik tették még az ipari társadalmak korában.²⁰ *A fiatalkor hamarabb kezdődik és tovább tart, a tanulás és munka időszaka egybecsúszik, a pályaválasztási és a párvalasztási döntések nem véglegesek, partnerek, lakóhelyek és életmódok változhatnak, s ezáltal a felnőtté válás menete egyre bizonytalanabbá válik.*²¹

Mindez persze csak a fejlett, posztindusztriális társadalmakra érvényes.²² De a fejlett országokban is csak a korosztály kisebbsége illik bele teljesen a posztadoleszcencia ideáltípusába. Azok, akik egyetemre, főiskolára járnak vagy jártak, szakképzettek (esetleg többszörösen), még nincs családjuk stb. Összes jövedelmük sokféle vegyes forrásból (pl. ösztöndíjak, alkalmi megbízások, részmunkák) tevődik össze, de forrásaik tetemes hányadát szüleik biztosítják – miközben sokan már nem élnek közös háztartásban szüleikkel. A korosztály tekintélyes hányada nem ilyen.²³ Más helyzetben vannak a mélyszegénységben élő fiatalok, a szakma nélküli és a bevándorló szülők gyerekei, egyes etnikai

¹⁸ A témakör előmunkálatai már régebben megkezdődtek, és többen próbálkoztak részletes feldolgozással is (ld. pl. Mitterauer, 1986), de sok elméleti feladatot és empirikus kutatást kell elvégezni, hogy tisztábban láthassunk.

¹⁹ Somlai, 2007a.

²⁰ Wyn-Dwyer, 2006; a magyarországi időzítésekhez lásd Kabai, 2005.

²¹ Tóth, 2002.

²² Ázsia, Afrika és Latin-Amerika legtöbb országának népességében továbbra is a fejletlen országokra jellemző helyzetet és tendenciákat találjuk: korai halálozást, magasabb csecsemő- és gyermekhalandóságot, rossz táplálkozást, alacsony (bár a korábbi évtizedeknél magasabb) iskolázottságot stb. A fiatalság helyzete is más.

²³ Laki, 2006.

és vallási kisebbségek tagjai. Mindazok tehát, akik bár húsz év körüliek, legfeljebb csak alkalmi munkához jutnak vagy egyáltalán nem dolgoznak és nem is tanulnak, kirekesztett helyzetben élnek. A társadalmi törésvonalak és egyenlőtlenségek a fiatalok nemzedékén belül is megfigyelhetők.

Mindenesetre a „posztadoleszcencia” elterjedt a fiatalok között. Ennek egyik összetevőjeként a fiatalok közül sokan élnek hosszabb ideig együtt, közös lakásban szüleikkel.²⁴ Az évek múlásával a szülők egyre inkább elfogadják velük együtt élő gyerekeik autonómiáját.²⁵ Szüleik és rokonaik később is segítik a mai fiatalok nagy hányadát például lakásszerzésben, tartós fogyasztási cikkek beszerzésében, tandíjuk és utazási költségeik befizetésében, a munkanélküliség áthidalásában.

A fiatalok ma is elsősorban azokkal ismerkednek, barátkoznak, azok közül választanak partnert és párt maguknak, akik a közelükben élnek. De a jelenkori diákelet meghatározó összetevője lett a rövidebb-hosszabb ideig tartó *külföldi tartózkodás* és tanulás. A határokon átnyúló személyes érintkezést segítik elő az új telekommunikációs eszközök is, főként az e-mailek és az internet. A fiatalok azt tapasztalják, hogy *szubkultúráik is igen hasonlóak a fejlett országokban*.

A XX. század egyik legfontosabb társadalom- és kultúrtörténeti folyamata lett a *nemi („gender”) identitás és szocializáció változása, illetve a szexuális normák átalakulása*. A lányok hosszú ideig oktatási hátrányban voltak: közülük kevesen tanultak középiskolákban s még kevesebben egyetemeken. A század végére viszont ez megváltozott, s napjainkban már több lány, mint fiú vesz részt a felsőoktatásban. Továbbra is vannak jellegzetesen női pályák és fennállnak egyenlőtlenségek például a vezető beosztások betöltésében. De sok olyan munkakör nőiesedett el, ahol száz évvel ezelőtt csak férfiakat lehetett találni. Ma már egyre több fiatal nőt találni a fejlett országok közigazgatásában, igazgatszolgáltatásában, de rendőrségein, határőrségében és a hadseregekben is. A női sportágak száma (még a küzdősportokban is) megközelíti vagy eléri a férfiakét. Egységesebb lett a két nem öltözködése, hajviselete.

Közben, e folyamattal párhuzamosan alakultak át a férfiak tevékenységei és szerepei. Közülük egyre többen vesznek részt olyan feladatok ellátásában (csecsemőgondozás, gyerekevelés, háztartási munkák), amelyek korábban a nők kizárólagos területéhez tartoztak. S talán az „apás szülés” mutatja legjobban azt, mennyire megváltoztak a hagyományos nemi szerepek.

Mindez szorosan összefügg a *fiatalok szexuális életének és normáinak átalakulásával*. Erre legnagyobb hatással valószínűleg az orális fogamzásgátlók elterjedése volt az 1960-as évektől. Ez a folyamat radikálisan oldotta a fiatalok félelmét a teherbe esés veszélyétől. A szexuális érintkezés felszabadultabb lett, s mind többen kezdték elfogadni azt, hogy együttlétük célja a kölcsönös örömszerzés.

Fiúk és lányok tartós párkapcsolatai hamarabb kezdődnek, mint évtizedekkel ezelőtt, és ritkábban végződnek házassággal. Gyakoribb a partnercsere. Sokféle kapcsolati formára figyelhetek fel a fiatalok között magyar kutatók is.²⁶ Évről évre csökken a házasságkötések száma, emelkedik viszont az *élettársi kapcsolatban élőké*. A *szinglik* száma is növekszik.²⁷

A posztindusztriális gazdaság egyik paradoxona a *tudással kapcsolatos*. A gyors technológiai és szervezeti fejlesztések leértékelik a hagyományos szaktudást („deskilling”), közben pedig egyre tovább tart a különféle képzettségre fordított idő. A szaktudásnak és a munkavégző készségeknek rendszeresen meg kell újulniuk. Ezt kívánják a gyors és gyakori változások a technikai eszközökben és a kommunikációs eljárásokban, az intézményekben és szervezetekben. „*Élethosszig tartó tanulás*” – ez lett a jelenkor legfontosabb közoktatási programja. A legtöbb OECD-országban a 25–64 év közötti korosztálynak közel a fele vesz részt valamilyen képzési programban.²⁸

Az *iskolarendszer expanziójának* jelen szakaszában a felsőfokú képzés vált tömegessé. Egy-két nemzedékkel ezelőtt a 18–23 évesek töredéke járt egyetemre (túlnyomórészt fiúk), aztán a XX. század végén gyors ütemben növekedett a hallgatói létszám egész Európában, főleg pedig az egykori szocialista országokban.²⁹ 2000-ben már a 40%-ot is meghaladta azok aránya az OECD-országokban, akik a középiskola után továbbtanultak.

A terjeszkedés és tömegesedés hatására romlik az oktatás színvonala az iskolarendszer minden szintjén. De figyelembe kell vennünk a *művelődés átalakulását*, például az elektronikus médiumok fokozott jelentőségét is. E folyamat hosszabb távú hatásai és eredményei ma még homályban vannak. Az újabb korosztályok sokkal kevesebb könyvet használnak, viszont sokkal több időt töltenek különféle képernyők előtt. A „Gutenberg utáni” világban tehát megváltozott az olvasás (és az írás) módja, menete, de nem világos, hogy ez miként függ össze a gondolkodás és a beszéd változásával, egyéb kognitív folyamatokkal, a tudásfajták állományaival, illetve a megismerés egész folyamatának módosulásaival.

Az ezredforduló Európájában a 18 év feletti fiatalok nagy hányada, sok országban a túlnyomó többsége tanuló, de többségük nem számíthat végzettségének megfelelő állásra. Sokan kezdik pályájukat *szakképzettségükönél alacsonyabb szintű munkakörben*. Közben viszont különféle alkalmi munkákat, időszakos megbízásokat végeznek a fehér, szürke és fekete gazdaságban.

A fiatalok bizonytalanságának érzését nagy erővel fokozza a *munkanélküliség*. A pályakezdő munkanélküliek legnagyobb hányadát az alacsony iskolai végzettségű, szakképzetlen fiatalok adják. A magasabban képzetteknek egész Európában jobb esélyeik vannak a munkaerőpiacokon (lásd Müller-Gangl, 2003a).

Változások történtek azok életében is, akiket teljes munkaidőben foglalkoztatnak. Az alacsonyabb beosztásban dolgozók – s főleg a magánvállalatok alkalmazottai – közül sokan kényszerülnek ingyen túlórázni, mert féltik állásukat. De jóval meghaladja a törvényesen előírtat a fiatal menedzserek (a „yuppie”-k) munkaideje is.

Az új nemzedék szocializációját meghatározza, hogy számíthat rá: élete folyamán – talán többször is – pályát kell módosítania. A posztindusztriális társadalmak jellegzetes tendenciája a *sztenderd munkaviszonyok felbomlasztása és az atipikus foglalkoztatás elterjesztése*. Ezek a tendenciák aláásták a szakmák és hivatások erejét az egyének társa-

²⁴ Bognár, 2007.

²⁵ De Singly–Cicchelli, 2003.

²⁶ Utasi, 2002.

²⁷ Utasi, 2004.

²⁸ OECD, 2009.

²⁹ Ladányi, 2003.

dalmi státuszának meghatározásában. Így aztán az, amit *szakmai identitás*nak tekintettek az ipari társadalmakban, csak korlátozott mértékben fejlődhet ki a mai fiatalok körében. A korszellem is a rugalmasságot hirdeti, és azokat díjazza, akik a „lazább megoldások” híveiként állnak készen az új meg új feladatokra.

A fiatalok azért nem terveznek hosszabb távra, mert az életpályák alakulását diffúznak látják maguk körül. Úgy érzik, hogy közvetlen céljaik (tanulás, munkavállalás a szülőhelytől távolabb, utazás stb.) eléréséhez nagyobb mozgási szabadságra, kötetlenebb életfeltételekre és kapcsolatokra van szükségük. Ezért húzódoznak a tartós elkötelezettségektől – mint amilyen a gyerekvállalás –, ezért terveznek rövidebb távra, s kapcsolataikat is ilyen megfontolások szerint alakítják.

Ezzel függ össze az *értékrend és életstílus átalakulása*. Elsőként R. Inglehart figyelt fel arra még az 1970-es években, hogy terjednek a *posztmaterialis értékek*³⁰ a fiatalok körében. Később mindenfelé találták jeleit kutatók az önkifejezésre és önmegvalósításra irányuló törekvéseknek, amelyek a „végső értékek” keresésével, ökológiai és spirituális érzékenységgel, az életminőség és jóllét hangsúlyozásával függenek össze.³¹

De vannak más, ellentmondó tendenciák is. A „materialis” szükségletekre vonatkozó fogyasztási statisztikák azt tanúsítják, hogy egyre fontosabb piaci célcsoport az ifjúság. Sok vizsgálat pedig azt mutatta ki, hogy az *individualista szemlélet* vált az értékrend szervező elvévé. Ezt tanúsítják például Magyarországon H. Sas Judit kutatási eredményei. Ő nyolcszáz fiatal értékrendjét vizsgálta előbb az 1970-es évek végén, majd pedig az 1990-es évek végén. Azt találta, hogy amíg a korábbi nemzedék tervei középpontjában a családi élet állt, addig a jelenkori fiatalok elsősorban pályaterveken, főként értékes diplomák megszerzésén gondolkodnak jövőjüket tervezve.³² Az individualizáció tendenciáit hangsúlyozta Gábor Kálmán is³³, aki a Pepsi Sziget fiatalságának mentalitását és értékrendjét vizsgálta.

A modernizáció eredményeiben bizakodó nemzedékek a *jövő* felé fordultak a felvilágosodás korától kezdve. A jövőre összpontosító világszemléletük egy történelmi irányt rajzolt ki, amelyről évszázadokon át azt gondolták, hogy közös útja az egész emberiségnek. Ez az irány a vadságból a barbárság, azután pedig a civilizáció és a modern társadalmak felé mutatott, a haladás útját jelezte, és eligazított a történelem menetében. A XX. század utolsó harmadában több tényező idézte elő azt, hogy *elhomályosult ez az irány, s vele a jövő is*. E tényezők közé tartozik a szocializmus bukása és a baloldali ideológiák hitelvesztése, a felismert globális ökológiai veszélyek, a nukleáris fegyverkezéssel, etnikai és nemzeti háborúkkal, illetve a vallási fundamentalizmussal kapcsolatos félelmek. Mindezek nyomán hitelét veszítette a történelemnek a haladáson alapuló modernista szemlélete.³⁴

A horizont változásával kerültek előtérbe az „identitás” problémái. Míg korábban a jövő volt elsődleges, s az jelölte ki a feladatokat a fiatalok számára is, addig az identitás-politikai kérdések a múlt, a hagyományokra, s azokra a kérdésekre irányítják a fi-

³⁰ Inglehart, 1977.

³¹ Zinnecker, 1992; Wallace-Kovatcheva, 1998.

³² H. Sas, 2002.

³³ Gábor, 2004. Az individualizálódás mellett az ifjúság „középosztályosodását” is kiemelte Gábor Kálmán. Ezt a tézist többen bírálták. Lásd pl. Csákö, 2004.

³⁴ Sárkány–Somlai, 2004.

gyelmet; hogy „ki vagyok én és hova tartozom”. A nemzeti és kisebbségi törekvések, egyházpolitikai küzdelmek, illetve a politika világában a 90-es évektől erősödő „törzsi szellem” mind ebbe az irányba hatott.

Felmérések sokasága mutatta ki, hogy a *fiatalok politikai érdeklődése erőteljesen csökkent az 1980-as évek után*. De ezt tanúsítja például a zenei ízlés átalakulása is. Amíg az 1960-as és 1970-es évek rockzenéjének sok dala, műfaja, együttese, énekese kapcsolódott a diákmozgalmakhoz, emberi jogi küzdelmekhez, háborúellenes vagy a nukleáris fegyverkezés elleni szervezkedésekhez, addig az újabb elektronikus zenének nincs köze a politika világához. Magyarországon is egy apolitikus nemzedék szocializációját figyelték meg a kutatók.³⁵

De azért voltak és vannak más fejlemények is. Például a *kisebbségi fiatalok lázadásai*. 2005 októberében Franciaországban olyan fiúk kezdtek autókat égetni, akiknek nagyapái Észak-Afrikából érkeztek a második világháború után, és ipari munkások lettek. Az apák már megtapasztalták a munkanélküliséget a hetvenes évek elején, az unokák pedig még nehezebben tudnak munkát találni.

A 90-es évektől figyelhető meg Európában a *szélsőjobboldal* erősödése és a rasszista, sovínista eszmék térnyerése is. Magyarországon elsősorban fiatalok hozták létre a „Jobbik”-ot és a „Magyar Gárdá”-t. De más politikai áramlatok is elterjedtek az elmúlt évtizedekben. Ezek között kiemelhetők az autonomista és zöld mozgalmak, amikben ugyan csak főként fiatalok szervezkednek.³⁶

A posztindusztriális, újkapitalista társadalmak ifjúságában tehát többféle törésvonal figyelhető meg. De az ifjúkor változásai sokaknál vezetnek annak a folyamatnak elhúzó-dására, amelynek a felnőtté váláshoz kell vezetnie. Bizonytalanság és elhúzó-dás – leginkább ez jellemzi a korszellemet és a kor ifjúságát.

Irodalom

- Bognár Virág, 2007. Első elszakadás a szülői háztól: a felnőtté válás kezdetei. In: Somlai P. (2007a) (ed) *Új ifjúság. Szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről*. Bp., Napvilág. 45–80.
- Bühler, Charlotte, 1922. *Das Seelenleben des Jugendlichen*. Jena, G. Fischer.
- Csákö Mihály, 2004. Ifjúság egy átagolódó társadalomban. In: Gábor–Jancsák (ed) *Ifjúsági korszakváltás. Ifjúság az új évezredben*. Szeged, Belvedere. 11–14.
- Dudek, Peter, 1993. Geschichte der Jugend. Seite 305–331. In: Krüger (Hrsg) *Handbuch der Jugendforschung*. Opladen, Leske und Budrich.
- Elkin, Frederick–Westley, William A., 1955. The Myth of Adolescent Culture. *American Sociological Review*, Vol. 20, P. 680–684.
- Erikson, Erik H., (1968). *Identity – Youth and Crisis*. New York–London, W. W. Norton.
- Ferchhoff, Wilfried, 1999. *Jugend an der Wende vom 20. Zum 21. Jahrhundert*. Opladen, Leske und Budrich.
- Feuer, Lewis S., 1969. *The Conflict of Generations*. New York–London, Basic books.

³⁵ Szabó–Örkény, 1998.

³⁶ Ferchhoff, 1999. 244. sk.

- Gábor Kálmán, 2004. Globalizáció és ifjúsági korszakváltás. In: Gábor K.–Jancsák Cs. (ed) *Ifjúsági korszakváltás. Ifjúság az új évezredben*. Szeged, Belvedere, 28–72.
- H. Sas Judit ld. Sas Judit, H.
- Inglehart, Ronald, 1977. *The Silent Revolution*. Princeton University Press.
- Kabai Imre, 2005. *Társadalmi rétegződés és életeseemények*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Ladányi Andor, 2003. Az európai felsőoktatás az 1990-es években. *Statistikai Szemle*, 1. 28–37.
- Laki László, 2006. Az ifjúság a magyar társadalomban. In: Kovách I. (ed): *Társadalmi metszetek*. Bp., Napvilág, 177–205.
- Lüscher, Kurt–Liegler, Ludwig, 2003. *Generationen-beziehungen in Familie und Gesellschaft*. Konstanz, UVK Verlagsgesellschaft.
- Mannheim, Karl, 2000. A nemzedékek problémája. In: Mannheim, K. *Tudásszociológiai tanulmányok*. Bp., Osiris, 201–254.
- Meyer, John W.–Ramirez, F. O.–Soysal, Y. N., 1992. World Expansion of Mass Education, 1870–1980. *Sociology of Education*. Vol. 65 (April). 128–149.
- Mitterauer, Michael, (1986): *Sozialgeschichte der Jugend*. Frankfurt a. M., Suhrkamp.
- OECD, 2009. *Education at a Glance 2009*. http://www.oecd.org/document/24/0,3343,en_2649_39263238_43586328_1_1_1_1,00.html
- Parsons, Talcott, 1964. Youth in the Context of American Society. In: Parsons, T.: *Social Structure and Personality*. New York, Free Press, 155–182
- Sárkány Mihály–Somlai Péter, 2004. A haladástól a kontingenciáig. (Vázlat a szocio-kulturális evolúció változó elméleteiről). In: Somlai P. (szerk.): *Az evolúció elméletei és metaforái a társadalomtudományokban*. Bp., Napvilág, 11–52.
- Sas Judit, H. 2002. „Egy napom tíz év múlva”. *Educatio*, 3. 365–383.
- Schelsky, Helmut, (1957): *Die skeptische Generation*. Düsseldorf–Köln, Eugen Diedrichs Verlag.
- Singly, François De–Cicchelli, Vincenzo, 2003–. Contemporary Families: Social Reproduction and Personal Fulfillment. In: Kertzer, D. I.–Barbagli, M. (ed.) *Family Life in the Twentieth Century*. New Haven–London, Yale University Press. 311–349.
- Somlai Péter 2007a (ed.) *Új ifjúság. Szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről*. Bp., Napvilág.
- Somlai Péter, 2007b A posztadoleszcensek kora. Bevezetés. In: Somlai, 2007a. 9–44.
- Somlai Péter, (2010): Változó ifjúság. *Educatio*. /Megjelenés előtt/.
- Szabó Ildikó, 2000. *A pártállam gyermekei*. Bp., Új Mandátum.
- Szabó Ildikó–Örkény Péter, 1998. *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Minoritás Alapítvány.
- Szalai Erzsébet, 2006. *Az újkapitalizmus és ami utána jöhet...* Budapest, Ú-M-K.
- Tenbruck, Friedrich H. 1965) Moderne Jugend als soziale Gruppe. 87–98 In: von Friedeburg (ed.) *Jugend in der modernen Gesellschaft*. Köln–Berlin, Kiepenheuer und Witsch.
- Torrance, K. 1998. *Contemporary childhood: Parent-child relationships and child culture*. Leiden, DSWO Press.
- Tóth Olga, 2002. Kamaszkor után. *Fordulópont*, 16. 24–30.
- Utasi Ágnes, 2002. *A bizalom hálójá*. Bp., Új Mandátum.

- Utasi Ágnes, 2004. *Feláldozott kapcsolatok. A magyar szingli*. Bp., MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Van de Kaa, Dick, 1987. The Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, 42. 3–57.
- Wallace, Claire–Kovatcheva, Sijka, 1998. *Youth in Society. The Construction and Deconstruction of Youth in East and West Europe*. Houndsmill, etc. MacMillan–St. Martin's Press.
- Wyn, Johana–Dwyer, Peter (2006): Új irányok az ifjúsági életszakaszok átmeneteinek kutatásában. In: Gábor K.–Jancsák Cs. (szerk.) *Ifjúságszociológia. Szemelvények*. Szeged, Belvedere 249–268.
- Zinnecker, Jürgen, 1992. Gyermekkor, ifjúság és szociokulturális változások a Német Szövetségi Köztársaságban. In: Gábor K. (szerk.) *Civilizációs korszakváltás és ifjúság: a kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái*. Szeged, József A. Tudományegyetem, 29–48.

A KRÍZIS ÉS A TÁRSADALOMKUTATÁS: KI MIÉRT FELELŐS?

Tudományszociológiai megfigyelések

2008 novemberében a királynő meglátogatta az LSE-t, a jeles London School of Economicsot. Találkozáján a közgazdászokkal állítólag megkérdezte: hogyan történhetett, hogy nem jelezték, mire számíthatunk? Nem tudom, miként válaszoltak akkor az egyetem vezetői. De a kérdés oly szokatlan vagy olyan komolyan megfogalmazott volt, hogy az idén júniusban a British Academy konferenciát szervezett e kérdésről. Sőt a tanácskozás után levelet írt a királynőnek, ezt a konferencia-résztvevők nevében két akadémikus, Tim Besley és Peter Hennessy jegyzi (British, 2009. júl. 22). Ott visszatérnek a novemberi kérdésre, és meglehetősen hosszasan magyarázkodnak. Sok okos ember kollektív képzelőereje mondott most csődöt – állítják. De hát az emberek jól akarták magukat érezni, ennek elébe ment a politika, s ők még annak hatása alatt álltak. S belátják, hogy ebből az államnak és szerveinek gondjai támadtak. Megígérik, hogy az Akadémia a csorba kiköszörülésének érdekében – persze másokkal együtt – közös előrejelző/megfigyelő kapacitások (horizon-scanning capacities) kiépítésének vág neki.

A közgazdászok szakmai felelősségéről valamilyen formában már az amerikai közgazdászok (az AEA) idei januári nagy San Francisco-i konferenciáján is szó esett. De a friss brit történet mégis nagy feltűnést keltett. A *Financial Times*ban elindult egy közgazdászvita a kérdésről és a (megkésett?) válaszlól, majd igazán a közgazdaságtudomány lehetőségeiről és felelősségéről (FT, 2009. júl. 28). Mi, közgazdászok, túl sokáig voltunk foglyai a hosszú fellendülésnek – mondja az egyik. A közgazdaságtan egyébként sem igazán jó az előrejelzéseknél, mert a valódi gazdaságban túl sok minden hús-vér emberi döntésektől függ – írja a lap egy szerkesztőségi cikkben. A közgazdászok nem sokra alkalmasak. De részei a modernitásnak a második világháború vége óta – ugyanúgy, mint a pizzasütők vagy a „ellenőrizd a súlyodat” gyorsmérlegek a vasútállomásokon. S most már nem vagyunk meg nélkülük – vélekedik egy nagy londoni tőzsdevállalkozás elnöke. A krízis valóban közös tévedésekből vezethető le. Ebben a makroközgazdászok mellett bankárok, politikusok és a média is ugyanígy benne volt. Csakhogy a közönség úgy véli, hogy a „tudomány”, vagyis az egyetemi-akadémiai közgazdászok mégsem tévedhetnek annyit, mint a többiek – írja egy egyetemi ember.

A szaksajtóban fontos közgazdászok – közöttük nagyon nagy nemzetközi sztárok – elkezdtek mondogatni, milyen belső szaktudományi történések vakították el a kutatást e területen az utolsó húsz évben. Az *Economist* is beszállt a vitába. Lényegében háromféle közgazdász-válasz rajzolódik ki. Az első egyszerűen visszautasítja a kérdést. Közülünk már évek óta mondták, ha magányosan, vagy kisebbségben is, hogy hamarosan nagy baj lehet. De a politika és a köz egyszerűen nem volt e véleményekre kíváncsi. Itt is vannak azért finomabb válaszok; Myron Scholes, az 1997-es Nobel-díjas szerint, aki maga is pénzügyi elméletekkel foglalkozik, a modellek jók, azokkal igazán ma sincs semmi baj.

De az azokat alkalmazó bankárok túlhasználták, amit a tudománytól kaptak (*Economist*, 2009. 7. 16). Olyan területeken is érvényesnek hitték azokat, ahol pedig nem voltak azok. Lehet, de hát Schores sem számol be olyan esetekről, amikor a helyzetet átlátó akadémiai szakértők e kockázatos kiterjesztések ellen jól láthatóan tiltakoztak volna. S vannak, akik azt hangsúlyozzák, hogy a kérdés a „baj lehet ebből” típusú előrejelzések kapcsán önmagában sem korrekt. Mert azt nagyon sokan látták, hogy ebből feltehetően, kedvezőtlen feltételek egybeesése esetén, baj lehet. Ez eddig nem valami nagy tudomány. De azt senki sem tudta, hogy mikor, milyen időn belül történhet baj. S ez lett volna a gyakorlat számára igazán perdöntő.

A második a szakma önképében, belső értékrendjében látja a hibát (így elismeri, hogy valami nem működött, hiányzott); maga a British Academy-levél is így fogalmaz. Végül egy harmadik vonulat szerint a közgazdaság-tudomány belső kognitív szerkezetváltásából következően az utolsó évtizedekben alkalmatlanná vált ilyen kérdések megválaszolására. Tehát korábban alkalmas lehetett, vagy talán alkalmasabb is volt, de a 70-es évek óta ilyen képességét fokozatosan (?) elvesztette, s ennek a közgazdaságtan belső szerkezetére visszavezethető okai voltak, vagy vannak ma is. Vannak, akik talán leegyszerűsítve úgy gondolják, hogy a makro-közgazdaságtan – túlságosan is – egyféle scientista felfogás foglyává vált, és túlságosan hisz modelljeinek. Vannak, akik a 70-es évek úttévesztését (?) valahol Friedman és Lucas között fedezik fel. A tévedés eszerint az új klasszikus elmélet és a „racionális várakozások”, vagy Keynes teljes tagadása lett volna. A bizonytalanságért, a történeti időmértékek alkalmazásáért az általános egyensúly helyett, illetve a visszatérésért (ugyan most már sokkal tökéletesebb matematikai apparátussal) a Keynes előtti ortodoxiához most fizetnének.

Friedman Keynes ellenpontja, vagy inkább kiegészítője? – kérdezik mások. Szellemes metafora lehet a sósvízi és édesvízi közgazdászok szembenállása is. A „sósvíziek” a kaliforniai és új-angliai, a két óceáni part közelében fekvő egyetemek közgazdászai lennének. Velük szemben a kihívó s egy ideig győzedelmes „édesvíziek” a belső nagy tavak környékéről kerülnek ki (mindenekelőtt a chicagói és a Carnegie iskolát sorolják ide). Végül is a szakmán kívülről figyelve mindebből úgyis csak az lenne érdekes, hogy melyik megfontolásra lehet plauzibilisebb gazdaságpolitikát építeni.

A társadalomkutatásban az utolsó ilyen „miért nem mondtátok, pedig azért tartunk benneteket?” vitára 1989–91-ben, a Szovjetunió összeomlása után került sor. Akkor e kérdést elsősorban az amerikai ruszisztáknak és szovjetológusoknak szegezték. A kutatási területeket évtizedeken át bőkezűen támogatták. Szaktekintélyeik fontos politikustestületek tanácsadói voltak, gyakran megjelentek a médiában. Hát még ennyit sem tudtatok? – mondták a tudománypolitikusok, és komolyan csökkenteni kezdték az ilyen központok támogatását. Persze a Szovjetunió megszűnt, a világgazdaság a válság után pedig természetesen nem. A párhuzamok itt végesek. De itt nem is a támogatás a probléma. Egyszerűen a modern kutatáson igen ritkán kéri ilyen formában számon a támogatásától várt – feltételezett, de elmaradt – hasznót. Ezért mindenképpen érdekes lesz később nyomon kísérni, mi történik ebből következően az érintett kutatási területeken, intézetekben, tanszékeken. Ha valami e vonatkozásban világosabbá válik, s ez egyáltalán nem biztos, s nem is feltétlenül szükségszerű, az biztosan néhány hónapon belül még kevésbé lesz látható. Tudomány- vagy politikai szociológusként nyilvánvalóan a néhány ponton azért már az utolsó évek publikációiból is látható közgazdaságtan-episztemiológiai vitához nem lehet

és nem is szabad hozzászólni. De a közgazdaságtani és rokon diszciplínák előrejelzési és gyakorlati koncepciógyártási funkcióit, a tanácsadói szerepek lehetőségeit és korlátait e területen épp a válság kapcsán talán érdemes újra áttekinteni.

A közgazdászok mint mintaadók

A közgazdaságtan a többi társadalomtudományi terület finanszírozói (és kisebb mértékben művelői) számára sok szempontból hosszabb ideig szinte magától értetődően egyfajta minta volt, a szélesebb közönség előtt valamiképpen vitán felülinek számított. Mindezt tovább erősítette vagy részben magyarázta, hogy a késői modernitás feltételei között a közvélemény is tulajdonított bizonyos – azt is mondhatnánk – szakrális funkciókat a közgazdaságtannak vagy a közgazdászoknak. Voltak, akik ezt egyébként szó szerint is értették. Tillich, a nagy protestáns gondolkodó valahol megjegyzi, hogy Marx „a reformáció óta minden teológusok közül a legsikeresebb”. Mi itt természetesen inkább metaforáról beszélünk. Az 1860–90-es évek amerikai/európai közgazdaságtani tanszékein a korszak szakmai elitje a maga számára ilyesmit nem fogalmazott meg. De korábbi, már teljesen modern időszakokban minderről a beszédmód más volt. A szegénység a bűn strukturális jelenléteként értelmezett, s a gazdaság optimalizálása ennek visszaszorítási programját jelentette. Egyébként az 1880-as években, amikor az Amerikai Közgazdasági Társaságot (AEA) alapították, az 50 alapító tagból 20 aktív lelkész is volt. Még a későbbi évtizedekben is akadt olyan a szakma meghatározó egyéniségei közül, például Richard T. Ely, aki – egyébként a kor „progresszív mozgalmának” részeként – munkáját nemcsak politikai, hanem teológiai keretekben is értelmezte (Nelson, 2003). Személyesen Keynestől sem voltak teljesen idegenek hosszabb távú programok vagy a szakközgazdásztól távolabb társadalmi víziók. Egy kis szövegében (1930) például megjegyzi, hogy a gyors gazdasági növekedés „kivezet bennünket a napfényre a gazdasági szükségszerűség alagútjából”. És hogy majd a jövő világában megszabadulhatunk az obsessive tökefelhalmozástól és a korabeli gazdasági rendszer más „ízléstelen és igazságtalan” intézményeitől. Hasonló „misszionárius” megfogalmazásokat napjaink vezető közgazdászainál is találhatunk. Robert Mundell (az 1999-es Nobel-díjas) szerint a közgazdaságtan tudományos üzeneteinek nagyobb mértékű alkalmazásával megelőzhetjük volna a gazdasági világválságot, a náciizmust és a II. világháborút. Az üzenet világos: több tudomány, kevesebb szenvedés. Schultze (Carter közgazdász tanácsadó tanácsának elnöke, illetőleg a demokraták Great Society programjának igazgatója) szerint nincs értékmentes közgazdaságtudomány. Annak, mert a világot javítani akarja, hatékonyságpártinak kell lennie. Még Samuelson híres, magyarul is kiadott bevezető tankönyvében is, amelyben egyébként a közgazdaságtant értékmentes tudományként mutatja be, vannak morális utalások vagy megjegyzések (például a monopolista árakról vagy a reklámversenyről). Egyébként Samuelsonnál a jó és a rossz fogalmát a hatékony és a „rossz hatékonyságú” szembeállítás váltja ki. Ebben őt egyébként számtalan közgazdász követi.

De persze a most ismét divatosá váló keynesianusok sem voltak fénykorukban gazdaságpolitikai elképzeléseik terjesztésénél kevésbé eltökéltek, ideológiamentesek vagy visszafogottabban „misszionáriusok”. Működésükre Hirschmann (1977) olyan szektaszerű próbálkozásokként emlékezik, amelyek meg voltak arról győződve, hogy az igaz-

ság birtokosai, és terjesztették az Üzenetet, a Jó Hírt a „még meg nem tért bennszülötteknek szerte a világon”.

A társadalomkutatás mint válságok tudománya

A szociológia olyan erősen a válság, a krízis, a nem hagyományos academia szülötté volt, hogy majd fél évszázadon át normális, unalmas szaktudománnyá akart válni, olyanná, amilyennek a természettudományt hitték, saját kérdései és módszertana mozgatta, nem akart letérni róla, ellenállt, hogy mások programozzák, azután, amikor bekövetkeztek a valóban rendkívüli események, rendkívül lassan reagált, nem akarta a valós drámát figyelembe venni. Lehet, hogy ez a káderállományaival is összefügg – olyanok jöttek ide, akiknek idegen volt a közkavarodás. Akik nem azért reagálnak lassan, mert védik a metodológiai és témaválasztási autonómiájukat és tudnának médiaartisták lenni, de nem lesznek azok, mert azt nem tartják helyesnek. Gondolkodásmódjuknál, életstratégiájuknál, reakcióképességüknél fogva nem akarnak ilyenek lenni; ezt ki büszkén teszi, ki védekező pozícióból.

Milyen lesz a peer review és a szakmán kívüli megmértetés viszonya? Mi itt ebben a kommunikációs probléma, s mi a kompetencia-határokról kialakított felfogások különbsége? Az utolsó években a kutatás és a társadalom kapcsolata szorosabbá vált. Ez jól hangzik, de mit jelent a kríziskezelő tudományok számára? Egyfelől a társadalomtudományok mindig hatottak a társadalmi folyamatokra – a XVIII. századvég forradalmi, a XIX. század „szociális kérdése”, a XX. századi állami intervenciók és a tervező állam –, ez kétségtelen, de ugyanakkor a köz többet vár, és folyamatosan csalódott; a csalódáshullámok ismétlődnek. Túl sokat vár a kutatástól, vagy az túl sokat ígér?

A társadalomtudományi eredmények gyakran nem a tudományos csatornákon át, vagy azok közbeiktatásával terjednek, hanem a tudástermelőtől vagy kutatási problémaérzékelőtől, interpretálótól közvetlenül kerülnek a felhasználóhoz, nem a tudományos kommunikációs rendszeren keresztül. (A természettudományban ez korábban radikálisan másként volt, ma már ott is egyre inkább a tudományos kommunikációt megkerülve terjednek az eredmények, de még mindig kevésbé, mint a társadalomtudományban.) Ráadásul a társadalomtudományi eredmények termékjellegével is probléma van: ritkán vannak ebben felfedezések, szakadós turning pointok; inkább változó interpretációk, hangsúlyok, értelmezések.

Kérdés, mennyire erősödött meg a „szakembereknek is beszélünk, nemcsak a publikumnak” elve? Megerősödött a szakma kontrollfunkciója, vagy nem? Kocka szerint igen, nálunk nem. Sőt itt kifejezetten legyengült a kontrollfunkció.

A kutatóintézeti lét, az oktatástól elszakítottág csaknem természettudományos szakosodási szerepfelfogásokat hozott létre, a szűkebb szakterületen kívül lerobbant a kommunikáció, s mert nincs gyakorlat abban, hogy a részzszakembereken kívül is elmondják, amit akarnak, a szélesebb társadalom sem érdeklődik, vagy inkább nem figyel oda.

Modernitás és gyakorlati problémamegoldás

A társadalomtudományok egyfelől részei voltak a modernitásnak, másfelől konkrét szerepet vállaltak és játszottak társadalmi kérdések megoldásában – lásd Kocka. A forduló-

pont ebben az értelemben a XIX. század, a városi proletárok, a gazdasági növekedés. A második világháború után megjelenik a policy sciences – az a társadalomkutatás, amely valahogy elkötelezett a közpolitikák iránt. A klasszikus politikai gazdaságtan kezdettől tanácsadói tudomány is volt, és bizonyos értelemben akkor vált matematizált tudománnyá, amikor a szociológia policy science kezdett lenni: az 1940-es években.

A gazdaságtudományban a fordulat a XIX. század végén megy végbe, amikor a politikai gazdaságtanból a neoklasszikus közgazdaságtan mint modern diszciplína kialakul (a szociológia ekkor még öndefiníciós kísérleteinél tart csak). 1945 után a közgazdaságtudományt keynesi és ökonometriai változataiban a jóléti állam már széles körben használja.

Amikor az 1960–70-es években megszületik az utilization research, s azt mondja, hogy a szociológiát és a politológiát alulhasználják, a lehetségesnél/kívánatosnál kevésbé használják, akkor tulajdonképpen a közgazdaságtudomány kihasználtságához hasonlítják azokat. Nem valamilyen absztrakt kívánatos szinthez képest használják kevésbé, hanem a közgazdaságtudományban akkor tapasztalt (megszokott, elvárt) szinthez képest.

Amikor a policy sciences történetével foglalkoznak, akkor gyakran túl későről indítanak. Még az empirikus tudománynál is legalább a XIX. század közepétől kell kiindulni, a közgazdaságtudománynál még korábban, talán a merkantilizmusnál; urbanizáció, iparosítás, emigráció. A modern társadalomtudomány morálfilozófiától történő elválásakor, ami fontos a társadalomtudomány diszciplínáinak kialakulása szempontjából, az állam ügyeiben való szerepvállalás lesz a meghatározó.

Az USA-ban elegendő számú kutatás és megfelelő szakmbergárda van a 60-as években induló nagy programok, a War on Poverty és a Great Society Program végrehajtására. A németeknél is vannak felhívások a policy-releváns társadalomtudományra, de a 60-as évek egyetemi reformjai kellenek ahhoz, hogy ezeknek valami fogantatja is legyen; a tervezett social change-hez emberekre van szükség, az 1970–80-as évek német tanszéki váltása kell – ortodoxia helyett heterodoxia, konszenzus helyett konfliktus. A holland társadalomtudomány teljesen leképzi a holland politikai kultúrát – mondja Stuart Blume. Kérdés, hogy ez mennyire jellemző máshol, s milyen módon alakult nálunk. Azt mondhatjuk, nálunk inkább szakadás van ezek között a kultúrák között.

Tolerancia és alkalmazkodás; ezek a holland alapelvek, továbbá hosszasan egymásra épülés, egymásra figyelés. Ez a kontinentális Európában eléggé különös, inkább angol-szász kapcsolat – itt van olyan adatkultusz, ami állandó empirikus adatgyűjtést igényel. Nálunk az apparátusok fluiditása és a pártkötődések cseréje rombolja mindezt, másrészt túl kicsik ahhoz a kutató közösségek, hogy minden témához rendelkezzenek valódi első osztályú csapattal.

Tudás és policy

Az alapprobléma, hogy a policy megrendelés általában szűk területű és időtávú. A kutató ebbe belemegy, nem akar magától ennél szélesebb kontextust teremteni – bár a kezdetekben nagyon fogadkozott, hogy megteszi ezt, s hogy épp ez lesz a tudományos hozomány az ügyekben, így javul majd fel a problémamező.

A konkrét problémakezelést szolgáló társadalomkutatás mai formájában a második világháború után lép színre, tudománytörténeti ásatások persze már a 1920–30-as évek-

ben is jelzik ilyen célokat szolgáló intézetek születését. Az újonnan összeálló világ gazdaság láthatóan instabil és sebezhető volt, ezért a nagy gazdasági ciklusok értelmezésére és a nemzetgazdaságokat ezektől legalább részlegesen védeni hivatott kormányzati politikák kifejlesztésére elsősorban gazdaságpolitikai kutatóhelyek alakulnak.

Ezekben az évtizedekben sokfelé fontosnak tűnt az agrárgazdasági munkák kiemelt támogatása is. Az agrárpiacon szerkezete és árai különösen szélsőségesen váltakoztak, a vidék problémái könnyen mozgósítható rétegeket, népeket érintettek. Így azután a társadalomkutatás és tanácsadás akkor születő központjai közül sok az agrárvilághoz kapcsolódik. Az amerikai agrár-társadalomkutatás még korábbi, a XX. század első évtizedeiben teljesedik ki, a 20-as évek elejére a kutatás már komolyan kiépült. Franciaországban az INRA-t (Institut national de la recherche agronomique) 1921-ben, Olaszországban az INEA-t (Istituto Nazionale di Economia Agraria) 1928-ban, az amerikai Bureau of Agricultural Economicsot pedig 1921-ben alapították, de ekkor jön létre 1917-ben a konjunktúrakutatás egyik korai történeti előképe, a Harvard Committee on Economic Research is.

Az 1930–40-es évek brit és svéd gazdaságpolitikai kutatásából áll össze az, amit később keynesianizmusnak neveznek. A korabeli német és olasz kutatások inkább a gazdaság állami-politikai megszervezését látták megoldásnak, de jelentősen bővítették közben államaik korábbi adatkezelő képességeit, statisztikai szolgálataikat is. Divatos volt a munkapszichológia és egyáltalán a munkakutatás is – az USA-ban és német/olasz miliókban egyaránt.

A korabeli társadalomkutatásban megjelennek az átfogóbb, a nemzeti társadalmak állapotait összefoglalóan bemutató trendriportok is: az USA-ban például Hoover elnök 1932-ben alapít testületet egy ilyen rendszeres előállítására (Research Committee on Social Trends). Társadalomkutatók viszonylag tömeges bevonására a szakpolitikák előkészítésébe azonban csak Rooseveltné elnöksége idején kerül sor.

A társadalomkutatás háború utáni bekapcsolódásánál a politikai koncepciógyártásban két alapváltozatot különböztethetünk meg: ott, ahol a politikai rendszer is alapjaiban folyamatos volt, és építeni lehetett korábbi ilyen kutatási hagyományokra (USA, Svédország, Nagy-Britannia), ez a tanácsadói-előkészítő kutatás gyorsan stabilizálódott, illetve beépült saját tudományágai rendjébe is. Németországban, Ausztriában elfogadható kiépítettségről azonban majd csak húsz évvel később, a 60-as évek elején-közepén beszélhetünk, s ez is tudás- és intézménytranszferből következik, valamilyen amerikai modell terjedésének tudható be; a 30-as évek német-osztrák hagyományainak ilyen vonatkozású újraélesztésével nem nagyon próbálkoznak. Az 50-es években a társadalomkutatás európai újjászervezésében amerikai alapítványok és programok egyébként is igen fontos, egyes felfogások szerint az itteni kormányokéhoz hasonló, sőt annál fontosabb szerepet játszottak; nagyon fontosak mellettük a technológiai újítások iránt igen aktívan érdeklődő szakszervezetek is.

A kormányzatok közvetlen beavatkozásai iránti igények a megnyíló nemzetközi piacok és a háború utáni rekonstrukció körülményei között amúgy alacsony szintűek maradtak – tulajdonképpen erre a helyzetre reflektáltak a liberális gazdasági elméletek is. Miért kellett volna akkor az államnak a maga számára különleges társadalomtudományi tudást termeltetnie? Ahol ilyesmire mégis szüksége volt, Olaszországban, vagy az akkori NSZK-ban, ott ideiglenes szakmai konzultatív testületektől igyekezett azt megkapni. Ezzel együtt a német kormány az 50-es évek eleje óta finanszírozott gazdasági survey-eket és

előrejelzéseket. 1963-tól, a kormány gazdasági tanácsadó testületének megalakulását követően ezek rendszeressé váltak; az 1950–60-as évek fordulójától működik adott problémák kezelésére irányuló társadalomkutatás – a franciáknál a városfejlődés, a németeknél a regionális politika, az olaszoknál a „déli elmaradottság” szerepel a fontosabb kiemelt problémák között.

Mozgásterek

Az állami szabályozás modern elméletei kialakulásánál és az első korszerű közigazgatási/közpolitikai formák felbukkanásánál a közreműködő szakértelmiség helyét nagyrészt még állandósított kapcsolódási formákban, munkahelyeken képzelték el. Valószínűleg nem arról volt szó, hogy azt hitték volna, mindig annyi friss tudásra lesz szükség, hogy annak biztosítóinak mindjárt kéznél kell lennie (bár ennek ellenkezőjére sem találtunk bizonyítékot). Mindenesetre kiderül, hogy úgy gondolták, a tudásszállítóknak biztonságban kell magukat érezniük, nem célszerű, ha egzisztenciálisan kiszolgáltatottak, mert akkor hajlamosak lesznek olyan lobbicsoportok érveit is meghallani, akik az állam számára éppen adott ügyben választható opciók mögött megjelennek. Ezzel ellentétben ma a legtöbb ipari állam igazgatásában a szakértők, a „kormányközgazdászok” többségét ideiglenes, az egyébként érvényes politikáiknál sokkal rövidebb ciklusú munkaformák kötik vállalt feladataikhoz. E helyzetnek is megvan persze a maga logikája, érvrendszere. Mindenesetre itt a munkába bevontak munkaidejük igen nagy részét a szerződések megszerzésére, a pályázati munkákra és teljesítéseik monitoroztatására fordítják. Sok esetben azonban ez kifejezetten az értékes szakosodott tudástermelő kapacitások pazarlását jelenti.

A tanácsadói munkakörök és az akadémiai karrier közötti kapcsolat szorossága is változik. Az 1945 utáni korszak amerikai-európai sztárközgazdászainak igen nagy része (még Samuelson, vagy Friedman is) töltött el valamennyi időt állami szerveknél, s ezek az évek tulajdonképpen betagozódtak szakmai pályájukba is. Az amerikai akadémiai karrierbe valahogy később is beépülhetett a néhány évnyi teljes munkaidejű állami szerepvállalás, a nyugat-európaiakba sokkal kevésbé. Legalábbis a vezető tanácsadók, vagy a meghatározó közgazdász teoretikusok életútinterjúiból ez rajzolódik ki (Allen interjúi 1977, Harcourt, 2006, Overtvelt, 2007, Samuelson–Barnett, 2006). Az ilyen szakértőket persze általában az állami posztokon sem rutinfeladatok megoldására használják, és az ott megszerzett készségek később jól működnek az egyetemi oktatásban is.

A 80-as évek óta azonban az állami és akadémiai pályák szétválni látszanak. Ebben a szakaszban a két pálya teljesítménykritériumai mintha távolodnának egymástól. A közgazdasági kutatás egyre szűkebben szakosodik, és matematizáltabbá válik, a kutatási szférában erősödik a verseny – következésképpen a korábbiaknál kevésbé éri meg valakinek, hogy onnan kiszálljon, és hogy néhány évig átfogóbb közfeladatokkal foglalkozzon (akár teljes munkaidőben, akár annak egy részében). A növekvő akadémiai specializálódás különben is távolít attól a szintéziskészségtől, amely a köztanácsadói feladatokhoz szükséges lenne. Néhány e trenddel ellentétes életutat, a Nobellet is elismert Paul Krugmanét, Joseph Stiglitzét, de Jeffrey Sachsét, Rodrikét, Aslundét akadémiai sikerek, médiaszereplés és tanácsadói munka együtt kísérik, pályájuk ebbeli unikalitását maguk és teljesítményük méltatói egyaránt aláhúzzák. A jelenlegi válság közgazdászszerepeinek kritikusai közül többen épp az akadémiai kutatás „befelé fordulását” és ebből is

következően a tanácsadói/elemzői munka „elsekélyesedését” tartják részben felelősnek a mostani helyzetért. Egyébként a tanácsadói interjúk még a kezdődő akadémiai/szakértői pálya szétválások előtt (Allen, 1977) is hangsúlyozták, hogy a szakértői munka középső szintjein nem modellekkel kell dolgozni; az ott lévő emberektől tulajdonképpen néhány számsorral alátámasztott alapösszefüggések bemutatását várják, nagyon gyorsan, a következő nap reggelére, vagy még jobb, ha aznap délutánra. Ritkán van szükség a bevezető közgazdasági kurzusok alapjainál mélyebb összefüggések bemutatására (Nelson, 1987). A tanácsadó szerepe többnyire kimerül abban, hogy sikerül megakadályoznia valamilyen végzetes ostromot.

Pozitívabban gondolkodók ugyanitt azt húzzák alá, hogy legfontosabb feladatuk szét-szórta, többféleképpen értelmezhető adatok összefésülése, döntési alternatívákba rendezése lenne. Cinikusabb vélemények (Allen, 1977. 81.) nemigen hisznek kollégáiknak, ha azok azzal büszkélkednek, hogy elemzésük logikáját, számításait elfogadva sikerült egy nagyobb állami programot jó irányba indítaniuk. Lehet, hogy az irány jó volt, de majdnem biztos, hogy valamilyen nem szakmai érdek lehetett a meghatározó, és az elemzés logikája lényegében azt erősítette meg.

A tanácsadó közgazdász ugyanakkor, különösen nagy igazgatási szervezetekben – az interjúk szerint (Nelson, 1987) –, sajátos politikai vállalkozó is. Az adott személy, vagy az általa megjelenített csoportvélemény sikerének valószínűségét nagymértékben erősíti, ha azt szervezetkonform formában találja, ha a tanácsadó nem csak a célpolitikusra, hanem annak apparátusára is figyel, azokkal is barátkozik. Az ezt a szakmát nagyon sikeresen művelők szerint (Nelson, 1987) zsákutcába visz, ha a „szaktudományos” háttérű véleményt szembeállítják az apparátus által megfogalmazott politikai vagy igazgatási alternatívákkal; ha a tudós közgazdász tanácsadók hangsúlyozottan elkülönülnek az adott döntéshozatalt szolgálók más belső köreitől. Bár itt a „bekeveredés” veszélye nyilvánvaló, de a szakmai érvek elfogadásának valószínűsége is nagymértékben növekszik.

A tanácsadói „szakácsfogásokról” az amerikai irodalomban legrészletesebben mindmáig a Kennedy-korszak s az azt követő demokrata kormányzás emberei számolnak be a legrészletesebben. A fenti dilemmát ők úgy vélték feloldani, hogy a szakértők/tanácsadók és a tulajdonképpeni politika közé építették be egyfajta interface-ként a politikai vállalkozót – esetenként ő vált a közpolitika modernizálásának kulcsszereplőjévé is. A politikai vállalkozók lehetnek közgazdaságban magukat kiismerő jogászok, műszaki kérdésekben járatos közgazdászok – ebből a korból a legfontosabb posztokon Stephan Brezner, Alfred Kahnra, vagy Charles Schultze, Walter Hellerre szoktak hivatkozni.

Vannak nagy, elvinek tűnő, központi ügyek, amelyeket a közgazdász tanácsadóknak sikerül keresztülvinni az apparátusokon, s vannak, amelyek ugyanilyen szakmai összhang esetén is megbuknak. Az amerikai gyakorlatból (Nelson, 1987) ilyen sikernek tűnik a 70-es években az állami dereguláció, amely technikai megoldásait azután az egész világon másolták, s ilyen kudarc volt a különböző zöld adók bevezetésének kísérlete a 80-as években. A 80-as években az egész zöld közgazdász tanácsadói kör szinte egységesen meg volt arról győződve, hogy ezeken, vagy a szennyezési licenkereskedelmen keresztül, tehát piaci eszközökkel, kezelni lehet a környezeti ügyet, de erről akkor senkit sem sikerült meggyőzniük, pedig nagyon akarták. Az első deregulálóknak (a légi forgalom szolgált itt kísérleti terepként) sikerült maguk mögé állítaniuk a fogyasztói képviselőket, mert azok olcsóbb árakra számíthattak, a (bal)liberális véleményt, mert az monopó-

lium- és nagyvállalat-ellenes volt, végül a politikai konzervatívokat is, akik ebből több szabadpiacot és kisebb államot reméltek.

A zöld adóknál nem jött össze egy ilyen koalíció. Fontos környezetvédő csoportok ellenezték mint „licencosztogatást környezetszennyezésre”, a Nixon-adminisztráció idegenkedett tőle, mert nem látta, hogy nagyon pontos részteljesítmények jelzése nélkül miként lehetne azt eladni a közvéleménynek. Az ipar pedig egyszerűen egy új adó-nemet látott az egészben.

A jóléti állam tudáspiacai

A jóléti állam kiépülésével párhuzamosan az államnak mégiscsak egyre több specifikus társadalomtudományi ismeretre lesz szüksége. Alig hihető, írja abban az időben Shils, „hogyan ez a rend megfordul”. S amikor reformokról kezdenek időnként beszélni, mint Franciaországban vagy Németországban, ott hirtelen úgy tűnik, aktív támogató kutatásra is szükség van. Ne felejtjük, hogy a kor, legalább a felületen, tudományhívó. A kormányzati beavatkozások legitimációjához hozzátartozik, hogy azok „kutatásokra épülnek”, hogy „jelentős adatforrások állnak mögöttük” stb. Mindebben a közgazdaságtudomány a többi társadalomtudományi terület számára valamiképpen mintának tűnik. Már vannak tanácsadó testületei, sok számmal dolgozik, a 60-as években gyorsan szaporodnak modelljei, tehát valódi tudománynak látszik. A kor kutatáspolitikusai azt hiszik, ha forrásokat kínálnak hozzá, a közgazdátakat más társadalomtudományi területek is követni fogják. A 60-as évek végéig a közgazdaságtan ezeken az alkalmazott területeken intellektuális mintákat is kínált. A társadalomkutatás más területei számára sokak szerint bizonyos értelemben olyan szerepet játszott, mint a század elején a fizika a természettudományokban. Ennek a metodológiai mintakövetési divatnak lehetett része például ebben az időben a társadalmi indikátor mozgalom. A háború utáni években nemzetgazdasági indikátorrendszereket építettek fel, ezeket aktívan használták is előrejelzésekhez. A 60-as évek legelején úgy tűnt, hogy ugyanilyen célokra hasonló módon össze lehetne állítani társadalmi indikátorrendszereket is, s persze azokat társadalmi előrejelzések készítésére lehetne használni; hogy egyáltalán a prognosztikai elem bevezetése alapvető lenne a társadalomkutatás scientizálódása szempontjából, hogy ez lesz a következő lépcső, hiszen a tudományos tudásnak van ilyen előrejelzési funkciója. Ha a társadalomkutatás egyre több ága, s nem csupán a közgazdaságtudomány, bizonyítani akarja, hogy „tudomány” s hogy mint ilyen a praxis számára is hasznos lehet, akkor erősíteni kell benne ezt a prognosztikai elemet. A francia kutatáspolitikában még mindez az állami tervezési szerephagyománnyal is kombinálódott. Az 1960–70-es években megjelennek azon rendszerkutatók is, akik a különböző társadalmi intézményekre elemezni kívánták a rendszerelemzés más területeken kifejlesztett elemeit.

Ezekből a víziókból következően azután politológusok és közigazgatás-tudományi szakemberek a politika és a kormányzati rendszer racionalizálását is meghirdették, hiszen azok másképp nem lennének (lehetek volna) alkalmasak a tudományból érkező impulzusok kezelésére, befogadására. Az 50-es évek vége és a 70-es évek között országonként, politikai oldalanként, ágazatonként jól leírt, esettanulmányokban bemutatott „reformkoalíciók” alakultak ki kutatók, politikusok, igazgatási szakemberek közreműködésével.

A kutatás itt nem alkalmi vendég volt, hanem bizonyítóanyag- és víziószállítóként a csapatok magjához tartozott. Persze ha a koalíció veszített, politikuscsoportával együtt marginalizálódtak kutatói, ideológusai is. Ez az involvált kutatócsoportok tagjai számára (az alkalmazott kutatási csapatok legerősebb képviselőin kívül) váratlan kudarcként, egyfajta igazságtalanságként jelent meg. Az átlagos háttérkutató ritkán volt tudatos közpolitikai szereplő; többnyire általában észre sem vette, hogy a közpolitikai játéktéren mozog. Természetesnek vette, ha magát a győztes oldalon találta, hiszen tudta, hogy szakmailag igazza kell legyen, s nem észlelte, hogy esetleg nem ezért, hanem a koalíció adott pillanatbeli sikereiből következően került a győztesek közé. S ha ugyanilyen okokból veszít, magát nyilvánvalóan politikai áldozatnak tekinti.

Rendszerek/terek

A különböző politikai-igazgatási rendszerekben egyfelől magától értetődően különböző terei és kapcsolódási pontjai lesznek ennek a kutatásnak, másfelől ezt a közgazdasági/szociológiai tudást különböző nemzeti tudástermelő rendszerekben állítják elő. Egyes rendszerekben a szükségesnek hitt tudást az államigazgatásba betagozódott termelőegységek állítják elő, másokban pedig inkább kiszerveztetik ennek előállítását egyetemi, akadémiai rendszerekbe. Ebből és a nemzeti nyilvánosság szerkezetének eltéréseiből következően igen eltérő az alkalmazott kutatásnak, illetve az ott előállított politikai koncepciónak a láthatósága. Van, ahol léte tulajdonképpen csak kiindulópontként vagy apropóként szolgál a nyilvános vitákhoz, koncepciók ütköztetéséhez. Máshol az igazgatási elit elnyeli, magába zárja, s így láthatatlanná is teszi azokat a koncepciókat, amelyeket különböző szakértői testületek megfogalmaznak. Másként bánnak ezekkel a tudáscsomagokkal stabil államapparátusok stabil helyzetekben, s másként, ha bizonyítaniuk kell problémaérzékenységüket, reakciókészségüket a bennük kételkedő közvéleménynek.

Valószínűleg értelmezhetőek lennének mindezzel összefüggésben itt „policy stílusok” (Richardson, 1982) és „politikai-igazgatási kultúrák” (Verwaltungskultur) (például Jann, 1983) is, s így felrajzolható lenne, hogy adott időszakokban milyen nemzeti igazgatási kultúrák és stílusok melyik közgazdasági/szociológiai alkalmazott tudást kedvelik, s melyiket nem is tudják adaptálni (bár igazán kifejtését sem voltak képesek rendesen támogatni). Természetesen bármelyik „nemzeti stílus” vizsgálatánál az azon belül létező eltérő ágazati hagyományokat is érdemes figyelembe venni. Eltérhetnek a retorikák is. 1989 után Közép-Európában például nem létezhetett (gazdaság)politika, amely nem privatizációról, deregulációról, reformokról, a piac szerves voltának visszaállításáról beszélt – akkor is, ha különben nemzeti stratégiai iparágait védte, munkaerőpiacain különböző módokon korlátozta a munkavállalás szabadságát, és reformjai a fontos állami szabályozó funkciókat nem leépítették, hanem az eddigiektől eltérő formákban megerősítették. A nemzetközi környezetet ezek a stíluselemek kevésbé zavarták mindaddig, ameddig a multinacionális vállalatok tereit érintették, és a fenti nyilatkozatokkal tulajdonképpen a helyi éltek ismételt deklarálták lojalitását.

Mindeközben nyilvánvalóan más lesz ennek a tanácsadói/alkalmazott kutatásnak a funkciója olyan rendszerekben, amelyekben a monolit igazgatási elit túlsúlya a meghatározó, és egy olyanban, ahol a hatalmi ágak egyensúlyának valóban élő hagyományából következően

a kutatási-szakértői kapacitások is megosztottak. Az európai parlamenteknek általában nincsenek komolyabb saját elemző-policy kapacitásai, a washingtoni képviselőháznak azonban valóban vannak. Beszélhetünk arról, hogy az intézmények korábbi korszakok lenyomatai, hogy most már ott is nagyjából az igazgatás vált meghatározóvá. Ugyanakkor – már csak létező elemző kapacitásaira építve is – a Ház autonómiája fontos stratégiai ügyekben mégiscsak nagyobb lehet, mint azoké a parlamenteké, amelyek ilyenekkel nem rendelkeznek.

Mindeközben ha megkülönböztetünk aktív intervencionista és reaktív államigazgatási stílusokat, akkor azok az országok, amelyekben az igazgatás hagyományosan inkább reaktív – nem szalad előre, akkor próbál meg valamit kezelni, ha már nem lehet távolabb tolni, vagy elnapolni; ilyennek hisszük például Nagy-Britanniát és Olaszországot (Wagner 1986) –, akkor annak ott kevesebb policy-konceptióra, kidolgozott szakértői anyagra van szüksége. Ellenkezőleg: az aktivistáknak, mint a *franciáknak, japánoknak, svédeknek*, több méretre szabott, egyéni problémamegoldásra „legyártott” tudásra van szükségük. Ez azonban nem jelenti, hogy az aktivista-technokrata szakpolitikáknak (például a franciáknak) több „objektív információra lenne szükségük, mint egy a bevont érdekeltek nyilvános alkuira épülő döntési rendszernek (mondjuk a britnek). Ez a nyilvánosan a társadalomkutatásra hivatkozó rendszer egyáltalán nem magától értetődően lesz racionális vagy racionalizált. A 60-as években Európában valóban lehetett egyfajta racionalista forradalomról beszélni (Wittrock, 1997) abban az értelemben, hogy kutatók és döntéshozók, ha másként is, de mégiscsak együtt hitték, hogy adott problémára vonatkozhat egyfajta tudás, amit ha megismerünk, majd alkalmazunk, akkor a felmerülő kérdést, nehézséget kezelni tudjuk. Azóta viszont megtanultuk, hogy adott probléma kezelésénél a győztes csapat mellett vesztesek is léteznek, s hogy ugyanarra a problémára vonatkozó többféle „ellentudást” kell egyidejűleg kezelni, s ezek versenyében, vagy tudatos ütköztetésénél egyáltalán nem biztos, hogy a racionalitás kategóriáiban tudunk operálni. Magától értetődően olyan helyzetekben és országokban, ahol a nemzeti policy stílus alapja valamilyen általános konszenzusszerűség, a tanácsadás is a különböző partnerek érdekeit követve, de hasonlóan konszenzusközpontú lesz.

A policy-stílusoktól függően érdemes még adminisztratív stílusokat is megkülönböztetni, hiszen a különböző közigazgatások is másként használják a társadalomkutatás eredményeit vagy az előrejelzéseket. Lesznek olyanok, amelyek a kutatás eredményeit használva a korábbinál nyitottabbak, és magukat is valahogy a scientizálódási folyamat, az új racionalitás részeként élik meg, s vannak olyanok, amelyekben továbbra is folyik egyfajta „titokgyártás”, a tanácsadóknak be kell illeszkedniük egy korábban, színre léptük előtt kialakult adat- és információhasználati politikába. A rendszer részeivé válva elfogadják annak tudásforgalmazási stílusát, tulajdonképpen gyakran annak áldozataivá válnak.

Vannak nemzeti stílusok és ágazati hagyományok, amelyek a kutatást a tanácsadás szervezetén kívül tartják, és onnan vásárolják. Másokban egy ellenkező hagyományból következően belső tanácsadó csoportok felépítése, a szaktudás egyfajta szervezeti függőségben tartása, folyamatosan elkötelezetté tévése minősül helyesnek. E különbségek az intézményépítésben is megjelenhetnek. Az egyik pólus nyilvánvalóan háttérintézményeket épít, a másik – vagy azért, mert nem akar ilyesmivel bajlódni, vagy mert feladatainak, megrendeléseinek volumene kisebb –, beéri ad hoc megrendelésekkel az akadé-

miai szektorban. A folyamatos lojalitás biztosítására természetesen a második esetben is vannak technikák. A számtalan e tekintetben rendelkezésre álló empirikus eseteírás erősen kontextusfüggő. Tulajdonképpen nincsenek a környezettől független magyarázatok, amelyek eltérő szervezeti választásokat e megoldások között egyszerűen értelmeznek, s hasonló megoldásoknak is lehetnek különböző szervezeti ideológiáik. Állandó tanácsadó testületet lehet építeni, mert valaki akkor érzi magát biztonságban, ha egy bejáratott, kiszámítható formákban együttműködő csoport sokféle ismereteire akar építeni. S működtethető kívülről ugyanilyen tanácsadó csoport, ha az adminisztráció vitáik eredményeire igazán nem is kíváncsi, azokat komolyabban alkalmazni csak igen ritkán akarja, de igen fontos szervezete hitelessége, elfogadottságának fenntartása szempontjából, hogy közismert szakértőket szűkebb intellektuális környezeteként a nyilvánosságban felsorolhat. E szempontok kétségtelenül keveredhetnek is. A nemzeti stílusok fontos különbségeket magyarázhatnak. A német-osztrák közigazgatás, s így persze a magyar is, hagyományosan legalista (rosszindulatúan jogászokodónak is nevezhető) volt. Ebből következően kijelölte a számára szükséges tudástermelők mozgásterét, ezeket junior partnereként kezelte. Az amerikai rendszerekben a tudományos szolgáltatók szerepe – nem utolsósorban az igazgatók adminisztrációs önképéből következően – hagyományosan más volt (a klasszikus összehasonlítást lásd Aberbach–Putnam–Rockman, 1981-ben). A 90-es években e kontinentális rendszerek modernizálása, különösen az „új demokráciákban”, sok szempontból „amerikanizálásukat” is jelentette; ebből elvben nagymértékben a helyi tudáshasználat emancipálódása is következhetett volna, de mert ezek az igazgatási reformok nagyjából kudarcot vallottak, az azokon belüli „tudásfelszabadítás” is inkább elmaradt. Amikor e folyamatok kritikájaként más kormányzatok (többnyire konzervatívok vagy szociáldemokraták) az állam valamely megerősítését, rekonstrukcióját hirdetik, az igazgatás tudástermelési/hasznosítási szempontjai programjaikban alig jelennek meg. Érdekes módon ezekben a koncepciókban (s nemcsak Közép-Európában) az egyébként méltán nagy híré francia igazgatás két olyan eleme, mint a közszolgák más ágazatokhoz, szférákhoz képest szuper kiképzettsége és egyfajta elszánt technokrata intervencionizmusa, általában nem is jelennek már meg.

Következtetések

1. A közgazdaságtudomány a társadalomkutatás más ágaival együtt működteti a jóléti államot, és fölötte-mögötte a globális gazdaságot. Míg a XX. század elején-közepén a közgazdászok szinte egyedül, más értelmiségi szakmákhoz képest aránytalanul nagy számban töltötték be állami tanácsadói funkciókat, ma összetett csapatokban dolgoznak. A termelt és felhasznált tudás minőségéért így egészében a diszciplínák és szakmák nyálábja együttesen felel. Mindez nem zárja ki adott szakkérdések kapcsán a kiemelt részfelelősségeket (most például a pénzügyekkel foglalkozókét).
2. Most már a társadalomtudományi akadémiai szakmai közösségek is akkora létszámúak, hogy azokon belül mindinkább előmeneteli, életpálya-szabályozási, státuszbiztosítási szempontok válnak egyre fontosabbakká. Sőt most már a hagyományos tudományos értékkritériumokkal együtt szabályozzák a tudástermelést is. E két hatás természetesen gyakran ütközik, de mintha egyre inkább a szervezeti-üzemi feltételek hatása erősödne. Ebből is következően, az akadémiai és tanácsadói szakmai pályák egyre

- inkább szétválnak, az egyik terepen szerzett elismerést a másikon egyre kevésbé ismerik el. Bonyolódott a tudásáramlás is a két szféra között.
3. A gazdasági-társadalmi rendszerek egyenlőtlen fejlődése, az új globális gazdaság(ok) strukturális egyensúlyzavarai alapállapotnak minősülnek. A válság nem katasztrófa és nem is egyszerűen csak ciklusok szakaszainak különleges ismérése, hanem a rendszerek állandó alkotóeleme. Következésképpen a „tűzoltó feladatok” az eddigieknél sokkal szervezettebben épülnek be a tanácsadó társadalomkutatók: közgazdászok, szociológusok majdnem rutinfeladatai közé.
 4. A nagy létszámú szakmai közösségekben és az egyre inkább szervezettel is elkülönülő tudástermelő helyeken a diagnosztika, az analitika és a terápia az eddigieknél sokkal önállóbb programmá, sőt intézménnyé válik. Ezt a szétválást-szakosodást a szakmai érdekek belső differenciálódása kíséri. A legalább kifelé magukat homogén közösségként megfogalmazó diszciplínák belső érdekkonfliktusai a szakmán kívül is láthatóvá válnak, így azokba szükségszerűen külső erők is bekapcsolódnak – akár saját érdekeiket követve, akár belső meghívásokra reagálva.
 5. A társadalomtudományi kutatási nagyüzem egyre több forráshoz jut, tehát a szó hétköznapi, anyagi értelmében is egyre inkább megéri annak középpontjaihoz, magjához tartozni. Ez a mag ellenőrzi majd az adott kutatási terület mainstreamjét, esetleg, ha ilyen van, alapparadigmáját is. Mindebből következően, aki ezeknek alternatíváját fogalmazza meg a tudástermelésben, a központ olyan védőível találja szemben magát, akik vele szemben természetesen élni fognak a forrásmegvonás különböző formáival is. A koncepcionális szakmai kritika egyre kockázatosabbá válik – egyes esetekben egzisztenciálisan is, ezért a kelletténél sokkal erősebbé válik a szakmai mag vagy szakmai elit. A szélesebb értelemben vett gazdasági és társadalmi válságok ezeken a területeken különösen hasznosak, mert legalább részben kikezdi a szakmai elit önvédelmi rendszereit, és ezzel legalább ideiglenesen esélyt kínálnak alternatív csapatoknak is.

Irodalom

- Aberbach, Joel D.–Putnam, Robert D.–Rockman, Bert A.: *Bureaucrats and Politicians in Western Democracies*. Cambridge MA, Harvard University Press, 1981.
- Allen, William R.: Economists and Economic Policy – Modern American Experiences. *Hist. Polit. Econ.* Spring 1977 9(1) 48–88.
- British Academy: *Her Majesty The Queen...* London, 22 July 2009.
- Colander, D. et al: *The Financial Crisis and the Systematic Failure of Academic Economics*, Institut für Weltwirtschaft, Working Paper No.1489. Kiel, Februar 2009.
- Economist: Efficiency and Beyond*. 2009. July 16.
- Financial Times: What is the Point of Economists*. 2009. July 28. (ft.com/arena)
- Friedman, B. M. The Failure of the Economy and the Economists. *The New York Review of Books*, May 28, 2009. 42–45.
- Goldschmidt, N.: Vom Nutzen der Ordnungsökonomik angesichts einer mathematisierten Wirtschaftswissenschaft. *Wirtschaftsdienst* 89 (2009) 14–18.
- Harcourt, G. C.: *The Structure of Post-Keynesian Economics – The core Contribution of Pioneers*. Cambridge, Cambridge University Press, 2006.

- Hirschman, A. O.: *The Passions and the Interests, Political Arguments for capitalism before its Triumph*. Princeton, Princeton University Press, 1977.
- Jann, Werner: *Staatliche Programme und „Verwaltungskultur“*. Opladen, Westdeutscher Verlag, 1983.
- Keynes, John Maynard: Economic Possibilities for our Grandchildren (1930) in: Keynes J. M.: *Essays in Persuasion*. New York, W. W. Norton, 1963. 369., 371., 372.
- Kirchgaessner, Gebhard: Die Krise der Wirtschaft – auch eine Krise der Wirtschaftswissenschaften? *CREMA Working Paper*, No. 2009–15. Basel, 2009 (www.crema-research.ch)
- Krugman, Paul: *The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008*. New York, W. W. Norton, 2009.
- Mankiw, Gregory: The Macroeconomists as Scientist and Engineer. *Journal of Economic Perspectives*. Vol. 20. No. 4. Fall 2006 20–46.
- Monga, Celestin: Post-Macroeconomics- Reflections on the Crisis and Strategic Directions Ahead. *Washington, the World Bank, Development Economics Policy Review Unit, Policy Working Paper*, No.4986. July 2009.
- Mundell, R. A.: Reconsideration of the Twentieth Century. *American Economic Review*, June 2000. 327., 331.
- Nelson, Robert H.: The Economics Profession and the Making of Public Policy. *Journal of Economics Literature*. Vol. XXV. March 1987. 49–91.
- Nelson, Robert H.: *What is „Economic Theology“?* Princeton Theological Seminary, 2003. Second Abraham Kuyper Consultation, March 22, 2003.
- Overtveldt, Jonan Van: *The Chicago School*. New York, Agate, 2007.
- Pollak, Michael: La planification des sciences sociales. *Actes de la recherche en sciences sociales*. 1976. No. 2–3. 118–137.
- Richardson, Jeremy–Watts, Nicholas: National Policy Styles and the Environment – Britain and West Germany compared. *IIUG discussion papers* 85–16, Berlin, Wissenschaftszentrum Berlin, 1985.
- Samuelson, Paul–Barnett, W. A. (eds.): *Inside the Economist's Mind – Conversations with Eminent Economists*. New York, Wiley-Blackwell, 2006.
- Samuelson, Paul: *Economics* (1.ed.) New York, McGraw-Hill, 1948. 127., 602. Schultze, Charles: The Role and Responsibilities of the Economist in Government. *American Economic Review*. May 1982. 67.
- Shils, Edward: The Calling of Sociology (eredetileg 1961). In: Parsons Talcott et al.(eds.): *Theories of Society*. New York, Free Press, 1965.
- Solow, R. M.: How to Understand the Disaster. *The New York Review of Books*, May 14. 2009. 4–8.
- Tillich, Paul: *A History of Christian Thought – from its Judaic and Hellenistic Origins to Existentialism*. New York, Simon and Schuster, 1967. 476.
- Vogler-Ludwig, Kurt.: Prognosen ohne Zukunft – Konjunkturprognosen vor und nach der Finanzkrise. *Economix Research and Consulting. Diskussionspapier*. München 2009 Maerz (www.economix.org/PrognoseohneZukunft.pdf)
- Wagner, Peter–Wollmann, Helmut: Patterns of Engagement of Social Scientists in Policy Research and Policy Consulting Some Cross-National Considerations. *WZB Papers* P 86–3. Berlin, Wissenschaftszentrum Berlin, 1986.

Wittrock, Bjorn et al. (eds.) *The Rise of Social Sciences and the Formation of Modernity-Conceptual Change in Context 1750-1850. Sociology of Sciences. A Yearbook.* Dordrecht, Kluwer, 1997.

Wyplosz, C.: *Macroeconomics after the Crises Dealing with the Tobin Course.* Walter Adolf-Joehr-Lecture. St. Gallen, Universitaet St. Gallen, 15. Mai 2009 (wyplosz.eu/fichier/Economics after the crisis.pdf)

TAUSZ KATALIN

MAGYAR SZOCIÁLPOLITIKA 1989-2009

Az átmenet

Kornai János az államszocialista Magyarország jóléti rendszerét jóléti államnak, de koraszülött jóléti államnak nevezte (Kornai, 1992). Ha azt is figyelembe vesszük, hogy az európai jóléti államok a polgárok szociális biztonságának garantálását piacgazdasági körülmények közepette és demokratikus politikai intézményrendszerek által valósítják meg, akkor megállapíthatjuk, hogy jóléti ellátások léteztek ugyan az államszocializmus idején, de jóléti állam nem. Az államszocializmus jóléti politikájának alapját a kötelező, teljes foglalkoztatottság, a társadalom széles tömegeire kiterjedő nyugdíj-biztosítási és egészségügyi szolgáltatások, gazdag gyermek- és anyasági ellátások, változatos vállalati jóléti szolgáltatások és juttatások, valamint az ártámogatások vetették meg. A szociálpolitika nem működött önálló alrendszerként, hiszen a korabeli ideológiának megfelelően a szocialista állam minden ténykedését a jólét fokozásának érdekében tett lépésként értékelték. Ferge Zsuzsa szerint Esping-Andersen tipológiáját követve formálisan a szociáldemokrata jóléti állam modellhez álltak közel az államszocialista országok jóléti rendszerei. (Ferge, 1998., 19.) Szubsztantíve azonban egyik jóléti modellel sem voltak azonosíthatók, hiszen mindez egy totalitárius politikai és tervutasításos gazdasági rendszerben valósult meg. A Magyarországon sokak számára ekkorra már többé-kevésbé megvalósuló relatív egzisztenciális biztonság ellenére is létező társadalmi problémák némelyikével, például a szegénységgel a rendszer nem nézett szembe, kutatását akadályozta, szószólói üldöztetést szenvedtek el.

A piacgazdaságra áttérés következtében széles társadalmi rétegek jövedelmei csökkentek, tömegesen szűntek meg a munkahelyek, növekedett a munkanélküliség, a szegénység látható, tömeges társadalmi jelenséggé vált, és új formákban is jelentkezett. A létminimummal mért abszolút szegénység 1990-ben 10 százalék körül volt, mára értéke 30 százalék körül állandósult. A munkanélküliek, különösen a tartós munkanélküliek, az alacsony iskolai végzettségűek, a három- és többgyerekes, valamint az egyszerűsödő családok, a községekben élők és mindenekelőtt a mindezek által együttesen érintett romák szegénységi kockázata növekedett meg.

A szociálpolitika rendszerváltása

1989 után az alapvető politikai, gazdasági és társadalmi változások határozták meg az új magyar jóléti rendszer körvonalait. Az átmenet legfontosabb jellemzője a liberalizáció, a makrogazdasági stabilizációra törekvés, a struktúraváltás és a privatizáció, a piacgaz-

daság alapjait lerakó jogi és intézményi reformok és az állam szerepének újradefiniálása volt. Mindez súlyos gazdasági terheket rótt az átmenet társadalmaira, gazdasági válságot eredményezett, a GDP és a jövedelmek jelentős visszaesését, a munkanélküliség megjelenését és gyors növekedését, valamint kétszámjegyű inflációt. A szükségletek és az erőforrások közötti rés szélesedett. A rendszerváltás terhei egyenlőtlenül oszlottak meg.

A rendszerváltás során a demokrácia intézményrendszerének kiépülésében fontos állomást volt a szociálpolitika önállósodása, elkülönült társadalmi alrendszerre, vagy másként megfogalmazva ágazattá válása. A nagy horderejű változások miatt az államszocializmusból örökölt szociálpolitikát úgy kellett átalakítani, hogy illeszkedjen a magyarországi társadalmi-gazdasági körülményekhez és a nemzetközi folyamatokhoz. Miközben jelentős viták folytak arról, hogy az alkalmazkodás az örökölt „nagy rendszerek” (társadalombiztosítás, családi ellátások) milyen változtatását teszi szükségessé, az nyilvánvaló volt, hogy a szegénység megelőzésére és a már kialakult szegénység kezelésére a korábbinál nagyobb figyelmet kell fordítani – ha másért nem is, a társadalmi béke megőrzése érdekében.

A megroppant egzisztenciájú emberek számának növekedése és a közkiadások csökkentésének erősödő igénye indokoltá tette a szociális támogatások (a segélyezés és a szolgáltatások) új, átfogó szabályozását. E folyamat egyik legfontosabb intézkedése az úgynevezett szociális törvény¹ és a gyermekvédelmi törvény² megalkotása és elfogadása volt. Ezekben többek között az is kifejezésre jut, hogy a szubszidiaritás elvére alapozva közösségi feladat a szociális biztonság megteremtése, a társadalombiztosítási és alanyi jogon járó állami juttatások mellett a helyi önkormányzatok által biztosított pénzbeli és természetbeni ellátások, szolgáltatások rendszerének kialakítása. Az államigazgatás intézményrendszerében az egészségügyi és szociális ellátással, valamint a gyermek- és ifjúságvédelemmel kapcsolatos alapvető feladat- és hatáskörök az igazgatás újjászervezett rendszerében a települési önkormányzatokat illetik meg.

A piacgazdaságra áttérés és a közszolgáltatások, valamint a közigazgatás központosított kormányzási rendszerének lebontása kulcsfontosságú szerepet játszott a demokratikus átmenet folyamatában. Az állami intézményrendszer és az igazgatási szintek közötti hatalommegosztás átalakulása, a piaci és nonprofit szolgáltatók megjelenése új körülményeket teremtett a szociálpolitikai rendszerek és eszközök működtetésére.

A piacosodás és a privatizáció a nyolcvanas évek közepén vette kezdetét, azonban jelentősége még nem volt számottevő a szociális szektorban. Mára a közüzemi vállalatok (víz, elektromosság, gáz, távhő stb.) döntő többsége magánkézbe került. A lakásállomány úgy 90 százalékát is privatizálták. Ez ugyan sokak számára előnyös lehetőséget teremtett, de a legrosszabb lakásokban élő hátrányos helyzetű csoportok nem tudták lakásaikat megvásárolni, és új szociális bérlakások is alig épülnek. A lakhatás költségeinek drasztikus emelkedése több százezer család eladósodásához és növekvő számú kilakoltatásához vezetett.

Manapság a jóléti ellátórendszer majdnem minden szegmensében kialakult a „jóléti mix”, vagyis pluralizálódtak a szolgáltatások abban az értelemben, hogy a közületi és az informális szektor mellett nonprofit és piaci szolgáltatók is szerepet vállalnak a jóléti ellátásban.

¹ 1993. évi III. törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról.

² 1997. évi XXXI. törvény a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról.

tórendszerben. Már 2000-ben körülbelül 50 000 NGO működött, és úgy 60%-uk oktatási, kulturális vagy szociális tevékenységet végzett.

Az államszocialista országokban nem volt lehetőség a döntéshozatali folyamatokban való részvétel gyakorlására. A demokratikus politikai rendszer életre keltéséhez nem elégséges a demokratikus jogok gyakorlásához nélkülözhetetlen jogszabályok megalkotása, intézmények létrehozása, az állampolgároknak meg kell „tanulniuk” bizonyos attitűdöket, készségeket és ismereteket. Így ezekben az országokban a decentralizációt a demokrácia iskolájának is tekintették. A közszolgáltatások decentralizációjának szükségességét hangoztatók általában azzal érveltek, hogy így a szolgáltatások – szemben a centralizált, elidegenedett és bürokratikus gyakorlatokkal – emberségesebbek lesznek. A decentralizált jóléti rendszer közel van a helyi közösséghez és a családokhoz, érzékeny és nyitott az egyéni problémákra, rugalmasan alkalmazkodik a különböző helyzetekhez. A szubszidiaritás elvének alkalmazása erős elköteleződést jelent a központi állam jóléti feladatok ellátásával kapcsolatos felelősségének lebontására és különféle helyi szereplőkhöz delegálására. Ennyiben a decentralizáció a központ és a helyi szereplők közötti hatalmi viszonyok indikátora.

A települési önkormányzatok hatalommal és felelősséggel felruházását a nyilvánvaló politikai megfontolásokon kívül a jóléti szolgáltatások területén az is indokolja, hogy ezen a szinten ismerik legmélyebben a helyi sajátosságokat, szükségleteket, a segélyezendők életkörülményeit. Ám mára a magyar önkormányzati rendszer decentralizációjának hátulütői is szembeötlők. Súlyos méretgazdaságossági problémák jellemzőek, a rendeletalkotási „szabadság” például szélsőséges esetben eltérő helyi jóléti rezsimek létrejöttével járhat.

„A rendszerváltás a hatalom területi megosztása tekintetében valóban gyökeresen új helyzetet teremtett, a településeket helyezve az önkormányzati rendszer középpontjába. Az önkormányzati törvényt elfogadó újonnan választott parlament decentralizációs elkötelezettsége, nagyvonalúsága nem csak az euforikus politikai hangulatnak tudható be, hanem annak a nagyon is realista megfontolásnak, hogy a települési hatalom nem a központi, hanem a megyei szint rovására épül ki. A látszólag nullaösszegű játszma igazi vesztese azonban nem a megye lett, hanem az önkormányzati rendszer egésze. Az elmúlt évtized tapasztalatai bizonyítják, hogy a középszint lebegtetése döntő akadályává vált a tényleges decentralizációnak. A települések nagyfokú politikai-közjogi autonómiája ellenére, az állami-politikai berendezkedés egyik kényes pontjává vált a területi szintű érdekérvényesítés deficitje.” (Pálné Kovács Ilona, 2003. 185.)

Kormányok

A rendszerváltás utáni első demokratikusan megválasztott kormány, az *Antall-kormány* keresztény-konzervatív értékek és ideológia mentén tevékenykedett, és a hagyományos német-osztrák orientációnak megfelelően, az NSZK Adenauer–Erhard-érájának mintájára a szociális piacgazdaságot jelölte meg a társadalmi-gazdasági változások keretének. A konzervatív koalíció vezető pártja, a Magyar Demokrata Fórum választási programjában a családot, a közösségeket, az egyházakat és az önszerveződő csoportokat tekintette a szociálpolitika fő aktorainak. Mindezzel összhangban kiemelt jelentőséget tulajdonított a de-

moográfiai krízis megoldásának, a népességszám csökkenése megállításának. 1990-ben alanyi jogúvá vált a családi pótlék, de a hagyományos családmódel és női szerepek megerősítésének eszközeként vezették be 1992-ben a várandósági pótlékot, hozták létre 1993-ban a főállású anyaság intézményeként a gyermeknevelési támogatást (gyet) és az ápolási díj nevű segélyt. A szociális szolgáltatások egyik legfontosabb intézményeként az 1985 óta létező családsegítő központokat beépítették a szociális alapellátás intézményei közé, de megszüntették a bölcsődék állami finanszírozását.

Ekkor épültek ki a jóléti pluralizmus körvonalai: egyházi és civil szolgáltatók jelentek meg a szociális szolgáltatások területén is, 1993-tól kezdtek meg működésüket az önkéntes nyugdíj-biztosítási pénztárak.

Felállították a társadalmi párbeszéd intézményeit, az egészségügyi szolgáltatások biztosítási alapokra helyeződtek, a társadalombiztosítási rendszer új ágazattal (munkanélküliségi) egészült ki, önkormányzati irányítás alá került a nyugdíj- és egészségbiztosítás intézményrendszere.

Többek között a növekvő szegénység kezelésére született meg 1993-ban a fentiekben már említett szociális törvény, amely az önkormányzatok feladatává tette a segélyezést. A munkanélküliség miatt és a segélyezés elől – egyfajta válságkezelésként, hallgatólagos kormányzati jóváhagyással – tömegek menekültek az inaktivitásba, a korai nyugdíjazást vagy a rokkantsági nyugdíjazást választva. Ennek és a munkahelyek tömeges megszűnésének következtében az aktivitási arány az 1989-es 80,6%-ról 1994-re 72,1%-ra esett vissza.³

A közszolgáltatások privatizációjának egyik első lépéseként az addig állami tulajdonú lakásokat, az intézményi és a közterületi vagyont, az ingatlanok jelentős részét az önkormányzatok tulajdonába adták, majd a lakásállomány nagyobbik részét az önkormányzatok privatizálták, s hatékony szociálisbérlet-gazdálkodás a mai napig nem jött létre.

A szocialista-szabad demokrata koalíciós kormány, a *Horn-kormány* megválasztásakor a hagyományos szociáldemokrata értékek és megoldások fontosságát fogalmazta meg: a szolidaritás erősítését, a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentését, a társadalombiztosítási, az univerzális jellegű és proaktív eszközök súlyának növelését. S bár az előző kormányzat retorikájára jellemző, a második világháború előtti időket idéző nemzeti-konzervatív fordulatok megritkultak a közbeszédben, de a kormány első évében tényleges irányváltás nem történt. A súlyos egyensúlyi és elosztási problémák miatt ekkor is elsősorban a fiskális politikának alárendelt szociálpolitika valósult meg. 1995–1996-ban a pénzügyi válságra válaszként az úgynevezett Bokros-csomag gyökeres fordulatot hozott a jóléti ellátórendszerben. A jóléti közkiadások csökkentése érdekében átalakították a családtámogatási rendszert, az addig alanyi jogon járó családi pótlék és gyes rászorultság-alapú lett, és eltörölték a gyedet. A munkanélküliek segélyének, a jövedelem pótló támogatásnak az igénybevétele idejét háromról két évre csökkentették, megváltoztatták a táppénz finanszírozási szabályait is, és megjelentek a fizetős szolgáltatások (fogászati kezelések) az egészségügyi rendszerben. Úgy mond a nyugdíjrendszer hosszú távú finanszírozhatóságának megőrzése érdekében hárompilléres nyugdíjrendszert vezettek be, azonban az 1991-ben megfogalmazott elképzelésekhez képest az alanyi jogon járó időskori alapjövédelmet nem hozták létre, helyette új segélyfajtát, az időskorúak járadékát

vezették be a nyugdíjjogosultságot nem szerzett idős emberek jövedelmi biztonságának megteremtésére. A rászorultság, a szociális segélyezés szerepe erősödött, de az önkormányzatok e célra fordítható forrásai és a szociális ellátások reálértéke is csökkent.

Igaz, a jogszerűítés mellett jogkiterjesztés is történt: ekkor született meg a nemzetközi összehasonlításban is korszerű gyermekvédelmi és a fogyatékos emberek esélyegyenlőségét garantáló törvény.⁴

A keresztény-konzervatív értékeknek és politikáknak való elköteleződést hangoztatta a harmadik, *Orbán-kormány* is, de nem számolta fel az előző kormányzat neoliberais megoldásait. „Az MSZP–SZDSZ kormány bevételorientált és a leginkább a liberális jóléti politikára emlékeztető – de azzal korántsem azonosítható – szociálpolitikai kurzusa után az Orbán-kormány az állami támogatás és az öngondoskodásra ösztönzés sajátos keverékét valósította meg. Különös hangsúly helyeződött a családpolitikára. A kormány döntéseivel és retorikájával egyaránt világossá tette, hogy a fiatal, munkával rendelkező és nem a legalacsonyabb jövedelmű gyermekes családokat tekinti politikája fő célcsoportjának.” (Lakner, 10.) E kormány jóléti politikájának középpontjában is a középosztály állt, és visszatértek a család hagyományos szerepei fontosságának hangsúlyozásához, a népességszám növelésének szándékával a natalista eszközök alkalmazásához. Újra univerzális lett a családi pótlék, alanyi jogú a gyes, és visszaállították a gyedet. Fokozott szerephez jutott a gyermekek után járó adókedvezmény, s míg a minden gyermekes családhoz eljutó családi pótlék összege nem változott, az adókedvezmény az adóztatható jövedelemmel nem rendelkező, segélyből élő családok helyzetét nem javította. Ismételten megfogalmazódott, hogy az önmagukért tenni akarók támogatását tekintik fő célnak. Ennek egyik megnyilvánulásként 2001-ben jelentősen emelték a minimálbért, a családi pótlékot a gyermek hatéves kora után iskolatámogatási támogatásként juttatták azoknak, akiknek gyerekei igazoltan járnak iskolába. Kilenc hónapra rövidítették a munkanélküliségi ellátásban a biztosítási alapon igénybe vehető járadékos időszakot, megszüntették a munkanélküliek jövedelem pótló támogatását, és ekkor már csak a kisebb összegű, 30 napos kötelező közfoglalkoztatáshoz kötött rendszeres szociális segélyt tudták a munka nélkül maradók igénybe venni.

Ugyancsak a jobb helyzetüknek kedvezett az Orbán-kormány lakáspolitikája is, hiszen az adókedvezménnyel is segített államilag támogatott lakáshitelek elsősorban számukra voltak előnyösek. Mindennek következtében 2002-re az új lakások építésének száma 30 ezer fölé emelkedett.

A konzervatív ideológiával összhangban az erős, központosított kormányzás erősödött meg: a társadalmi párbeszéd intézményei meggyengültek, megváltoztatták az érdekegyeztetés tripartit rendszerét, és felszámolták a társadalombiztosítási önkormányzatokat.

A következő, szocialisták vezette, az első időszakban ugyancsak a szabad demokratakkal koalícióban működő kormányzat, a *Medgyessy-kormány* 2002-ben az egész népességet átfogó jóléti fordulatot, jóléti rendszerváltást ígért, főként a Bokros-csomag megszorító intézkedéseinek ellenpontjaként. Esélyteremtés, modernizáció voltak a szociálpolitika retorikai kulcsfogalmai, és a társadalmi párbeszéd erősítése. Ez utóbbi érdekében újra létrehozták az előző kormányzat által megszüntetett Országos Érdekegyeztető Tanácsot.

³ A nemzetgazdaság munkaerőmérlege 1990–2006. január 1. KSH 2006. 10–11.

⁴ 1998. évi XXVI. törvény a fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról.

Nagyszabású szociálpolitikai reformot terveztek (SZOLID program),⁵ és ennek kidolgozásához a szakértők hozzá is kezdtek. Egyszeri, 19 000 Ft-os juttatást adtak a nyugdíjasoknak, emelkedett a pedagógusok és az egészségügyben dolgozók, valamint más közalkalmazottak fizetése, adómentessé vált a minimálbér, csökkentek az adóterhek, emelték a családi pótlékot, és bónusznapokkal egészítették ki.

E program negatív gazdasági hatásainak enyhítéseként csökkentették a lakáshitelek kamatai után igénybe vehető adókedvezményt, korlátozták a gyermekek után járó adókedvezményt és szűkítették az igénybevevők körét. A Medgyessy-kormány a költségvetési megszorítás terheit úgy próbálta elosztani, hogy a leghátrányosabb helyzetű csoportokat kevésbé érintsék az intézkedések.

A 2004-ben hivatalba lépő, majd 2006-ban újraválasztott Gyurcsány-kormány működésének kereteit az euróövezethez csatlakozást megalapozó konvergenciaprogram teljesülésével kapcsolatos, a 100 lépés programban megelőlegezett intézkedések, valamint a 2001–2002 utáni időszakot végig meghatározó magas államháztartási hiány határozta meg. Ez utóbbi hatásai 2006-ra drámaiak lettek, a szociálpolitika mozgástere beszűkült, előtérbe kerültek a piaci elvű és a hozzáférést szigorító intézkedések.

Ennek megfelelően az államháztartási hiány lefaragása, az újraelosztás mértékének csökkentése és a Lisszaboni Programban előírt foglalkoztatási célok teljesítése került a kormányzati politika középpontjába. A magyar Felülvizsgált Nemzeti Lisszaboni Akcióprogram a Növekedésért és a Foglalkoztatásért négy fő célt fogalmazott meg: az aktív munkaerő-piaci politikák szerepének megerősítését, célzott támogatások nyújtásának szükségességét a hátrányos helyzetűek foglalkoztatása érdekében, az egész életen át tartó tanulás támogatását és az oktatás minőségének, eredményességének és hatékonyságának javítását.⁶

A Gyurcsány-kormány megváltoztatta a korábbi családtámogatási rendszer struktúráját, 2006-tól a rendszeres gyermekvédelmi támogatás beolvadt a családi pótlékba. A családpolitikában a választási szabadságok növelésére nagyobb hangsúlyt helyeztek, igaz a kedvezőtlen munkaerő-piaci helyzet miatt át is értékelődött a női munkavállalás jelentősége. A hátrányos helyzetű gyermekes családok életében oly fontos családi pótlék összegét emelték. A kisgyermekes anyák munkavállalásának elősegítése érdekében vezették be a nagyszülő által igénybevehető gyest, és engedélyezték a gyes igénybevétele mellett előbb a részfoglalkozású, majd a teljes munkaidős munkavállalást. Ekkor kezdték el a gyermek gondozását, illetve családtag ápolását követően munkát kereső munkavállalók foglalkoztatásának ösztönzésére a járulékkezdvezmények alkalmazását. Megemelték a bölcsődei normatívát 25%-kal, kiterjesztették az ingyenes gyermekétkeztetést és tankönyvellátást.

A szociális védelem és a társadalmi befogadás uniós helyzetét értékelő 2007-es jelentés⁷ a Magyarországra vonatkozó kihívások között megfogalmazza, hogy szükséges „Az aktív befogadás előmozdítása a szociális ellátórendszer reformjával, többek között a korai nyugdíjba vonulás fokozott korlátozásával és a megfelelőségi kritériumok felül-

vizsgálata révén a rokkantsági nyugdíjakra fordított összegek csökkentésével, az átfogó rehabilitáció feltételeinek biztosításával és a munkaerőpiacon maradás érdekében további ösztönzők bevezetésével. (...) A nyugdíjrendszer hosszú távú fenntarthatóságának javítása és a nyugdíjak megfelelőségének biztosítása, különösen a hozzájárulások kijátszásának csökkentésére irányuló végrehajtott intézkedésekkel és a magán-tőkefedezeti rendszer felé történő részleges elmozdulásból eredő átmeneti költségek hatékony kezelésével.” Ennek jegyében a korai nyugdíjazás rendszerének átalakítása, a nyugdíjkorhatár felemelése és a rokkantnyugdíjazás rendszerének átalakítása (és komplex rehabilitációs rendszerrel összekapcsolása) kezdődött meg. A nyugdíjakkal kapcsolatos kormányzati retorika elsősorban a fenntarthatóságot hangsúlyozta. Ám alig érintette a magyar nyugdíjrendszer, finanszírozási problémákon kívüli másik ketyegő bombáját, vagyis azt, hogy kik lesznek jogosultak és kik nem a jövőben nyugdíjra, hiszen alacsony a foglalkoztatottság és töredezettek az életpályák.⁸

Az egészségügy területén is átfogó reformokba kezdett a kormány, de a tervezett intézkedések egy része áldozatul esett a pártpolitikai csatározásoknak. Nem jött létre ugyan a kötelező magánbiztosítás rendszere, de a biztosítási elv erősödött: egészségügyi szolgáltatást 2007. április 1-je után már csak az vehet igénybe, aki egészségbiztosítási, vagy egészségügyi szolgáltatási járulékot fizet, illetve az, aki egészségügyi szolgáltatásra a törvény erejénél fogva jogosult. Az egészségbiztosítási és szolgáltatási rendszer reformjával kapcsolatos első reformlépések valóban rövid idő alatt megoldották a legsürgetőbb kérdést, megszűnt a társadalombiztosítási kassza hiánya, de a be nem jelentett munkát végzők az alapsomagon túlmenő szolgáltatásokat csak fizetés ellenében vehetik igénybe.

A segélyezési rendszer tovább terebélyesedett, de az egyéni mérlegelésen alapuló döntésekkel szemben erősödtek a normatív elemek. A leglényegesebb, aktív korúakat érintő változások a rendszeres szociális segély szabályozásában történtek. A rendszeres szociális segély 2006-ban családi segélyezéssé alakult; bevezettek egy családi segélyezési minimum szintet, amely határig a család jövedelmét ki kell egészíteni; átalakult a jogosultságot megalapozó számítási mód, a családi jogosultságot nem az egy főre, hanem a fogyasztási egységre számított jövedelem alapján állapítják meg. Differenciáltabbak lettek az úgynevezett munkára ösztönző elemek is. Ezt volt hivatott elősegíteni a közcélú foglalkoztatásra biztosított források és a segélykassza átjárhatóvá tétele és az, hogy a rendszeres szociális segélyben részesülők folytathatnak folyamatos vagy alkalmi kereső tevékenységet, és a segélyt fokozatosan vonják vissza.

2007-ben⁹ a rendszeres szociális segély családi segéllyé alakításának egész alapfilozófiáját visszavonták. Kimondták: „37/E. § (1) A rendszeres szociális segély havi összege a családi jövedelemhatár összegének és a jogosult családja tényleges havi összjövedelmének különbözete, de nem haladhatja meg a teljes munkaidőben foglalkoztatott munkavállaló részére megállapított személyi alapbér mindenkor kötelező legkisebb összegének személyi jövedelemadóval, munkavállalói, egészségbiztosítási és nyugdíjjárával csökkentett összegét.”

Az indoklás ugyan másról szólt, de a valóságos okok nyilvánvalóak: ne kapjon se-

⁵ <http://www.szmm.gov.hu/main.php?folderID=872&articleID=6206&ctag=articlelist&iid=1>

⁶ <http://www.nfu.hu/content/216>

⁷ A COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT Joint Report on Social Protection and Social Inclusion COUNTRY PROFILES (Brussels, 22.02.2007 SEC(2007) 272) http://ec.europa.eu/employment_social/spsi/docs/social_inclusion/2007/joint_report/hungary_hu.pdf

⁸ <http://www.napi.hu/articleprint.asp?nID=286344>; http://nyugdij.magyarorszagholnap.hu/wiki/Ciklusok_a_nyugd%C3%ADjrendszerben

⁹ 1993. évi Sztv. 2007. I. 1.–VI. 30. között hatályos módosítása.

gélyből senki magasabb összeget, mint amit a munkaerőpiacon végzett munkával szerezhet meg. Csupán az felejtődött el ebben az okfejtésben, hogy ez a segély nem egy személynek szól, hanem egy család megélhetési biztonságát hivatott szolgálni; éppen ez a gondolat fejeződött ki a segélyfajta családi segéllyé alakításában is. E változtatás kedvezőtlen hatásai a sokgyermekes családokat kedvezőtlenül érintik, hiszen csökken a számukra elérhető többletjövedelem összege.

A kormányprogram azt az igényt fogalmazta meg, hogy több lehetőséghez kívánják juttatni a nélkülözőket, és több felelősséget róni a tehetősökre. A szegénységi ráta 2003 és 2005 között csökkent (2003 12,6%, 2005 11,2%) majd 2007-re kissé növekedett (11,7). (Szívós-Tóth, 2008. 51.) A jövedelmi egyenlőtlenségek a leggazdagabb és legszegényebb 10 százalék jövedelmének arányával mérve csökkentek (2003 12,6, 2005 11,2, 2007 11,7). (Szívós-Tóth, 2008. 28.)

Eszköztár

A munkanélküliek ellátórendszere

A munkaerő-piaci válság, elsősorban a munkanélküliség rohamos növekedése vált a leg súlyosabb társadalmi problémává a rendszerváltás követően. Csúcspontján, 1993-ban a regisztrált munkanélküliek száma elérte a 663 000-et. A nemzetközi tendenciáknak megfelelően legerőteljesebben a megfelelő képzettség nélküli és az ország hátrányos helyzetű régióiban élőket sújtja. Drámaian magas a tartós munkanélküliek aránya körükben.

Bevezetések az új munkanélküli biztosítási rendszer elsődleges feladata a munkanélküli háztartástaggal rendelkező családok szegénységbe zuhanási esélyének csökkentése volt. Megfelelő tapasztalatok híján a döntéshozó elit talán abban reménykedett, hogy a jelenség súlya idővel csökkenni fog, s ezért, meg a rendszerváltás védelmében is, kezdetben az ellátások meglehetősen nagyvonalúak voltak. Később a jogosultsági feltételek szigorodtak. A biztosítási jelleg gyengült, a járulék csak távolról köszön vissza a korábbi munkabérnek, a helyettesítési ráta csökkent, a hozzájárulás feltételei szigorúbbakká váltak, a járulék igénybevételének időtartama radikálisan lerövidült.

Az 1993-as szociális törvény vezette be a munkanélküliségi biztosításra való jogosultságot kimerítő személyek számára a munkanélküliek jövedelempótló támogatása nevű segélyt, mely kezdetben időkorlát nélkül volt adható. 1995-ben két évvel rövidítették az igénybevételi időszak hosszát, majd 1997-ben – mivel a tartós munkanélküliség továbbra sem tűnt el – bevezették az alacsonyabb összegű ellátást biztosító rendszeres szociális segélyt a jövedelempótló támogatásra már nem jogosultak számára. Ekkor már azt feltételezték, hogy az alacsony színvonalú ellátás munkára ösztönző hatása erőteljesebb, ezért 1999-ben 12 hónapról 9 hónapra csökkent a biztosítási jellegű ellátás igénybevételi lehetősége, 2000-ben eltörölték a jövedelempótló támogatást. Rendszeres szociális segélyt azok kaphattak csupán a törvény szövege szerint, akik legalább 30 nap közfoglalkoztatásban vettek részt.

E folyamatokkal is összefüggésben a munkanélküliség által veszélyeztetett személyek a segélynél biztosabb és hosszú távú forrást kerestek, például rokkantsági nyugdíjba menekültek. 2007 decemberében a nyugdíjba vonulók átlagos életkora 58,6 év, a rokkant-

sági nyugdíjasok figyelembevételével pedig csupán 55 év volt a 62 éves nyugdíjkorhatár mellett. 2006-ban összesen 803 ezer rokkantsági nyugdíjas volt, közöttük 452 ezer korhatár alatti nyugdíjas.¹⁰

Az állástalanok segítésére irányuló ellátórendszer szinte évente megújult, újabb, differenciáltabb ellátások kerültek bevezetésre, a szociális ellátórendszernek kell felszívnia a munkajövedelem híján megélhetési gondokkal küzdő családok tízezreit.

Társadalombiztosítás

Már a nyolcvanas években világossá váltak a teljes foglalkoztatáson alapuló, hatalmas állami erőforrásokat igénylő nyugdíj- és egészségbiztosítási rendszerek működési problémái.

Az egészségügyi szolgáltatások ugyan alacsony hatékonysággal működtek, az ellátások színvonala egyenetlen volt, a népesség halálozási mutatói és az egészségi állapot jellemzői messze alatta maradtak a nyugat-európai országokéinak, a hálapénz következtében is áthatotta őket a korrupció, mégis legalább hozzáférhetőek voltak a lakosság számára, és legalábbis elvben ingyenesek.

Az egészségügyi rendszert érintő folyamatos reformok fő céljai a magyar népesség életésélyeiben a fejlett európai országoktól való súlyos elmaradás csökkentése; az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés egyenlőtlenségeinek mérséklése; a stabil, átlátható, költséghatékony és teljesítményalapú finanszírozás megteremtése; a szolgáltatásokba és a finanszírozásba új szereplők, elsősorban a piac bevonása; a szolgáltatási struktúra átalakítása úgy, hogy nagyobb szerepet kapjon a háziorvosi szolgáltatás és kisebbet a kórházi ellátások; az intézményi autonómia és a szakmai ellenőrzési rendszer kiterjesztése, valamint a betegek jogainak erősítése.

Bár különböző kisebb és nagyobb hatású lépések történtek ezek megvalósítására, a rendszer továbbra is gondokkal küzd. A népesség várható élettartama növekedett, bár a relatív elmaradás nem csökkent, s a Gyurcsány-kormány sikeresen lépett a finanszírozási problémák enyhítése érdekében, és ma már a tehetősebb rétegek ugyan tudnak a társadalombiztosítás nyújtotta ellátásokon túli szolgáltatásokat vásárolni, de a hátrányos helyzetű régiók leszakadt társadalmi csoportjainak szolgáltatásokhoz hozzáférési esélyei nem javultak. „Az utóbbi másfél-két évtizedben tovább nőtt az elmaradásunk a »régi« uniós tagállamokhoz – a bővítés előtti tizenöthöz (EU-15) – képest a magyar népesség egészségi állapotát és az egészségügyi szolgáltatásokra fordított közkiadásokat tekintve is. Ezek a folyamatok jóval a rendszerváltás előtt kezdődtek, azonban a rendszerváltás után is tovább folytatódtak.” (Orosz, 2009.)

A nyugdíjrendszer is súlyos gondokkal küzdött és küzd. A felosztó-kirovó rendszerben működő nyugdíjra jogosultság ugyan 1989-re gyakorlatilag a lakosság egészét elérte, de a demográfiai és munkaerő-piaci folyamatok miatt egyértelművé vált, hogy a finanszírozása hosszú távon fenntarthatatlan.

1995–1996-ig elsősorban a felosztó-kirovó nyugdíjrendszer működőképesebbé tétele

¹⁰ Miniszterelnöki Hivatal. Kormányzótivói Iroda. <http://miniszterelnok.hu/domain2/files/modules/module25/104687E65644B1753.rtf>

volt az elsőrendű cél. 1992-ben bevezették a nyugdíjak kötelező indexálását, és felemelték a nyugdíjkorhatárt.

1996 után alapvetően változtak meg a nyugdíjreform céljai, a többpilléres nyugdíjrendszer megvalósítása került a középpontba. 1997-ben a magyar nyugdíjrendszer hárompillérűvé alakult át, a társadalombiztosítási alapú rendszer mellé belépett a pályakezdekők számára kötelező magánnyugdíj-biztosítás és az önkéntes magánbiztosítások. A nyugdíjjogosultságot nem szerző idős emberek számára új segélyfajtát, az időskorúak járadékát hozták létre.

„1989. évtől – az 1994-es év kivételével – 1996-ig folyamatos és nagymértékű értékvesztés jellemezte a nyugdíjakat. A reálnyugdíj alakulása szinte azonos volt a keresetek reálértékének változásával. A gazdasági fellendülés megkezdődésével párhuzamosan, 1997-ben a nyugdíjak reálértéke is kedvezőbb pozícióba kerülhetett, és ez a tendencia 2006-ig folytatódott. A reálnyugdíj-színvonal 2003-ra érte el az 1989-es szintet. 2007-ben mind a keresetek, mind a nyugdíjak reálértéke csökkent (a kereseteké 4,8%-kal, a nyugdíjaké pedig – a II. típusú mutató szerint – 2,2%-kal).”¹¹

Összefoglalóan elmondható, hogy az elmúlt két évtized legfontosabb, az egészség- és nyugdíjbiztosítást érintő reformjai elsősorban arra irányultak, hogy a rendszer hosszú távon is finanszírozható legyen, demokratikusabbá és átláthatóbbá váljon, és az új szükségleteknek megfelelő szolgáltatási paletta jöjjön létre. Mindezek érdekében különféle piaci alapú szolgáltatások jöttek létre, gyengültek a társadalombiztosítás szolidaritásra épülő alappillérei. Csökkent a közfinanszírozás szerepe, és nőtt a magánfinanszírozásé. Mindkét rendszer az egyéni felelősségvállalást helyezte a középpontba.

Családtámogatások

A családtámogatási rendszer alakulása tükrözi legközvetlenebbül a különböző kormányzatokat jellemző ideológiai változásokat, és éppen ezért a magyar szociálpolitika egyik legfontosabb jellegzetességét: a hosszú távú, konszenzuson alapuló, stratégiai természetű, átfogó elgondolások hiányát. Módosulásaiban jelentős szerepet játszott, hogy a kormányok (elsősorban a konzervatívok) a natalista szempontokat részesítették-e előnyben, hogy mely társadalmi rétegek érdekeit vették elsősorban figyelembe (a konzervatív kormányok inkább a középosztályokét, az úgynevezett szociáldemokrata irányultságúak érzékenyebbnek mutatkoztak a szegényekre), hogy miként alakult az egyes eszközök (alanyi jogú ellátások, segélyek és az adórendszeren keresztüli támogatás) súlya a családtámogatási rendszer egészén belül, és hogy az univerzalizmus vagy inkább a szelektivitás elvét követték-e.

Legfontosabb elemei a családi pótlék, a gyermekgondozási segély, a gyermekgondozási díj és a gyermeknevelési támogatás. Az alanyi jogon járó családi pótlék és gyás, valamint a biztosítási jogviszonyhoz kötött gyed már az államszocializmus éveiben is létezett, s a Horn-kormány válságkezelő csomagjának (Bokros-csomag) életbelépéséig többé-kevésé változatlan formában működött. A három- és többgyermekes családoknak

szánt, kezdetben biztosítási jogviszonyhoz kötött, majd alanyi jogúvá váló gyetet 1994-ben vezették be, hogy lehetővé váljék a főállású anyaság, emelkedjék a gyerekszám és erősödjék a hagyományos családmodell. A családi pótlék egy családra jutó havi átlagos összegének reálértéke az 1990-es értéket 100 százaléknak tekintve 2007-re 69,6 százalékra, a gyermekgondozási segély jelentős ingadozásokkal 93,5 százalékra csökkent, a gyermekgondozási díj viszont 140,7 százalékra emelkedett.

1996-ban a magas költségvetési teherterhelésre hivatkozva és a rászorultsági elv erősítéseként a családi pótlék, valamint a gyás jövedelemtesztelhez kötött ellátássá vált, és a gyedet eltörölték. A költségvetési kiadások nem csökkentek ettől érdemlegesen, és az alacsony jövedelmű gyerekes családok helyzete sem javult, mert nem jutottak magasabb szintű ellátáshoz a reform következtében.

A Medgyessy–Gyurcsány-kormány megemelte a családi pótlék összegét, bevezették az úgynevezett 13. havi családi pótlékot az iskolakezdés megkönnyítésére. Kiterjesztették a gyest az apákon kívül a nagyszülőkre is, és lehetővé tették a munkaerőpiacra visszalépést megkönnyítendő az ellátás igénybevétele melletti munkavállalást.

A családi pótlék fontos szerepet játszik a gyermekes családok szegénységi kockázatának csökkentésében. Értéke a politikai elit döntésén múlik, törvényben rögzített indexálási eljárást nem állapítottak meg. A gyás és a gyet összege a minimális nyugdíjával azonos, ami messze elmarad a KSH által számított létminimum értékétől.

Bár a differenciált családpótlék-rendszer előnyben részesíti a gyermeküket egyedül nevelő, a három és többgyerekes valamint a fogyatékos illetve egészségkárosodott gyermeket nevelő családokat, mégsem alkalmas a gyermekszegénység kockázatának számottevő csökkentésére.

Ugyan a gyermekneveléssel összefüggő támogatások differenciáltsága látszólag erősítette a családok és elsősorban a nők választási szabadságát, de a munkaerő-piaci folyamatok és az olcsó gyermekintézmények, elsősorban a bölcsődék körének szűkülése komoly korlátokat emel a gyermekes családok elé. A gyermekszegénység tartós társadalmi probléma Magyarországon.

Segélyezés

Segélyezés ugyan létezett az államszocializmus éveiben is, de szerepe elhanyagolható volt a társadalmi biztonság megteremtésében. A jóléti államokban a segélyezési rendszerek különbözőek, s e különbségek részben az intézményi megoldásokban és a helyi, települési-társadalmi viszonyokban gyökereznek. A segélyezés Magyarországon teljes egészében a helyi önkormányzatok feladata. E decentralizált megoldás alkalmas a szükségletek valósabb felmérésére, de gátolhatja is a szociális biztonság megvalósulását, ha diszkriminálja az úgynevezett érdemtelen családokat. Minél több előfeltételnek kell megfelelni a szolgáltatások igénybevételehez, annál sebezhetőbbek az alacsony jövedelmű családok – különösen, ha a jövedelem- és vagyontesztelhez magatartásvizsgálat, környezettanulmány is társul.

A magyar segélyezési rendszer különféle jogosultsági kritériumokon alapuló többféle jövedelem pótló és kiadáskompenzáló, pénzben és természetben is nyújtható segélyfajtából áll. A „hagyományos”, az államszocializmus éveiben is jellemző társadalmi probléma

¹¹ Évkönyv 2008. Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóság 2009. http://www.onyf.hu/indcx.php?module=news&fname=onyf_left_menu_kiadvany&root=ONYF.51.old.

mákat kezelő segélyfajta az időskorúak járadéka, az átmeneti vagy másként krízissegély, az ápolási díj és a gyermekvédelmi kedvezmény (korábban rendszeres gyermekvédelmi támogatás). Az újabb „kockázatok” kezelik az aktív korúak segélyei (korábban jövedelempótló támogatás és rendszeres szociális segély, ma rendelkezésre állási támogatás és rendszeres szociális segély), a lakhatási támogatás és az adósságkezelési szolgáltatás.

Bár a segélyezés alapelemeit tartalmazó szociális törvény a megjelenése óta rengeteg változott, a különféle segélyfajták továbbra sem alkotnak rendszert, sőt a szociális törvényen kívüli segélyszerű ellátások is megjelentek (pl. a gázár-kompenzáció).

A segélyezési küszöb akkor megfelelő, ha a megélhetési minimum értéke körül állapítják meg. Magyarországon a segélyre jogosultság alapviszonyozása, az öregségi nyugdíjminimum egyre távolabb kerül a megélhetéshez szükséges jövedelem minimális szintjétől.

A szegények esetében különösen fontos az ellátások vásárlóértékének megőrzése. A segélyek a nyugdíjaktól eltérően nem indexáltak, a költségvetési vitában dől el a minimális nyugdíj aktuális értéke és így a segélyek összege is.

A magyar segélyezési rendszerben nincs olyan általános, szabad felhasználású segély, amelyre való jogosultságot csupán a szegénység, az alacsony jövedelem teremti meg. Helyette a kategoriális jövedelempótló (rendszeres szociális segély, időskorúak járadéka, ápolási díj) és kiadáskompenzáló segélyek (lakhatási támogatás, közgyógyellátás, temetési segély) bonyolult szövevényében kell megtalálnia kérelmezőnek és jogalkalmazónak az ügyfél helyzetéhez illeszkedő támogatási formát. Jövedelemkiegészítő és kiadáskompenzáló szerepet is betölt az átmeneti segély, hiszen gyakran természetben folyósítják. Bár a törvény a segélyhez jutás feltételeként a rendkívüli élethelyzetet nevezi meg, az átmeneti segély rendszeres folyósítása a rendkívüli élethelyzetek tartóssá válását és a segélyezési rendszer hiatusait is tükrözi.

A magyar segélyezési rendszer nem elégszik meg a jövedelem vizsgálatával, vagyontesztet is végeznek. A vagyon vizsgálata alapján azonban – más országok gyakorlatától eltérően – nem kisebb összegű segélyt folyósítanak, hanem kizárhatják az igénylőket a támogatásra jogosultak köréből. Így a vagyonteszt elsősorban az adminisztratív szegénységi küszöböt meghaladó jövedelműnek vélelmezett személyek segélyezéséből történő kizárására alkalmas eszköz. A jövedelem- és vagyonteszt munkanélküliségi és szegénységi csapdát állít a szegényeknek, s eltéríti őket a „fehér gazdaságban” történő munkavállalástól.

A legszegényebbek megélhetésének biztonsága és kiszámíthatósága jelentős mértékben függ attól, hogy a segély normatív, és jár számukra, vagy diszkrecionális döntés eredménye, így csupán adható. A magyar segélyezési rendszerben kétségkívül erősödtek a normatív elemek. Ennek az egyértelműen pozitív változásnak is van hátulütője, hiszen néhány segély így megkettőződik: a normatív lakásfenntartási támogatás mellett adható helyi lakásfenntartási támogatás, méltányossági közgyógyellátás és ápolási díj. Mindezek szabályozása is az egyéni mérlegeléstől az adminisztratív diszkreció gyakorlása felé mozdult el, a törvény körvonalazza a jogosultság határait, ennyiben csökkenti a kérelmezők kiszolgáltatottságát.

A települések rendeletalkotási gyakorlata és a rendeletek alkalmazása eltérő, olykor a törvényi előírásoknak sem felel meg, s miként a rendeletekhez hozzájutással kapcsolatos kálváriánk is mutatja, nem biztosított a törvények betartásának kikényszeríthetősége.

Az általános segély hiányának káros következményei abban is megnyilvánulnak, hogy a segélyezés szegénységet enyhítő hatásában jelentős regionális és települési szintű különbségek mutatkoznak, vagyis nem mindegy, hogy az ország mely részében szegény valaki. (KSH, 2008b, 50.)

Ellentmondásos a segélyezés megítélése, ha azt mérlegeljük, az érintett időszakban jogkiterjesztés történt-e, vagy szűkítették a szegénységben élő emberek jogait. Bővítésként értelmezhető például a legális munkavégzés engedélyezése a rendszeres szociális segély folyósítása idején, vagy az, hogy lehetségessé vált a nyugdíj és az ápolási díj együttes folyósítása azon családok számára, melyekben fogyatékos vagy tartósan beteg személy él, akit valamelyik, saját jogú nyugdíjra jogosult családtagjuk már tíz éve ápol.

Egyértelműen szűkítés a pénzbeli ellátások természetben folyósításának „legalizálása”, különösen a rendszeres szociális segélyben részesülő gyermekes családok esetében, vagy ugyancsak a rendszeres szociális segély esetében 2007-től a „segélyplafon” bevezetése. Nyilvánvalóan a pénzbeli ellátások természetben nyújtása azon múlik, mit feltételeznek a döntést hozók a kérelmezőről: vajon mire fogja felhasználni a támogatást? A döntés bizonyos esetekben – kivált, ha elvben szabad felhasználású jövedelemről van szó – súlyosan sérti a családok autonómiáját, korlátozza szabadságukat, és durva beavatkozás magánéletükbe.

A segélyek igénybevételét nem csupán a rászoruló emberek szükségletei és ismeretei, valamint a jogszabályi előírások, hanem az önkormányzatok érdekei – és tegyük hozzá: értékei – is meghatározzák. Nyilván az igénylők „befolyásolásában” nagy szerepe van annak, hogy mennyibe kerülnek az önkormányzatnak a különféle juttatások.

„Úgy tűnik, a jóléti ellátások »sodródó« rendszerváltása napjainkra olyan kétosztatú struktúra kialakulásához vezetett, amely nem csupán leképezi, de aktívan elő is mozdítja a jelenkori magyar társadalom kettészakadását. Az ellátásokban bekövetkezett hasadások révén a piacról kiszoruló rétegek nem egyszerűen megélhetésük gazdasági alapjaitól, hanem társadalmi tagságuk legitimációs bázisától is megfosztatnak, s a számukra kijelölt gettósított szolgáltatások révén elveszítik a reintegrálódásnak még a reményét is. Azáltal, hogy a jóléti ellátások ez utóbbi alrendszere markáns pecsétként viseli magán az etnikai/faji stigmát, a kétosztatú intézményrendszer durva faji tartalommal telítődik, és – az állampolgáriság szociális jogi tartalmának kiterjesztése, illetve univerzalizálása helyett – a kisebbségi alávetés premodern formáinak újraéledését mozdítja elő. Ez utóbbi fejlemény által viszont a jelenlegi modernizációs kísérlet egésze kerül veszélybe.” (Szalai, 2007. 60–61.)

Szociális szolgáltatások

A rendszerváltás előtti Magyarországon a szociális szolgáltatások elsősorban intézményekben, jellemzően zárt, nagy létszámú, sokszor a településektől távoli intézményekben valósultak meg az idősok, a fogyatékos emberek ellátásának területén, valamint a gyermekvédelemben. Szakirányú képzés híján tanárok, gyógypedagógusok és más végzettségű szakemberek dolgoztak ezekben az intézményekben. A segítő foglalkozások professzionalizálódása és a szociálismunkás- és szociálpedagógus-képzések elindulása fontos előrelépést jelentett a valamilyen hátránnyal, szociális problémával küzdő emberek segítésében.

A már korábbiakban említett és 1993-ban életbe lépett szociális törvény, valamint az 1997-es gyermekvédelmi törvény körvonalazta a szociális szolgáltatások rendszerét is, bár kezdetben csupán nevesültek a törvényekben addig is létező szolgáltatások (bölcsőde, családszolgálat, házi segítségnyújtás és étkeztetés, idősek, pszichiátriai betegek, fogyatékosok otthona, rehabilitációs célú intézmények, idősek klubja, fogyatékosok nappali intézménye, gyermekek átmeneti otthona).

A később létrejött szolgáltatások (nappali melegedő, szenvedélybetegek nappali intézménye, hajléktalanok átmeneti menhelye és átmeneti szállása, időskorúak gondozóháza, fogyatékosok gondozóháza) inkább közösségi alapúak és nem bentlakásosak: az érintettek eredeti lakóhelyén próbálnak segítséget nyújtani.

Ma a jócskán megnövekedett számú szolgáltatástípust a törvény alapellátásokra és szakellátásokra bontja, és a szolgáltatás nyújtásának kötelezettségét a települések lélekszámához köti. A szolgáltatások között ma már jóval több a közösségi alapú szolgáltatás, és a nagy létszámú bentlakásos intézmények „kitagolása”, családiasabb, kisebb intézményekkel, lakóotthonokkal való felváltása is megkezdődött.

Az ellátórendszer – legalábbis a jogszabályokban – színes szolgáltatási palettát tükröz, azonban súlyos elmaradások mutatkoznak a szolgáltatások tényleges megvalósításában és a szolgáltatások rendszerszerű működésében. Ennek az oka elsősorban a finanszírozás rendszerében és színvonalában rejlik. „1993 óta folyamatosan nevesít a szociális törvény újabb és újabb szolgáltatásokat, melyekhez a valós költségek fedezésére legfeljebb 30–40%-ban elegendő központi forrásokat, normatívát rendel. A létrehozás kötelezettségét ugyanakkor a települési, olykor megyei önkormányzatok részére állapítja meg a törvényhozó, melyek azonban folyamatosan kifejezik elégedetlenségüket a forráselosztás igazságtalanságai, a helyben maradó és központosított források arányai miatt. Ennek a konfliktusnak az egyik áldozata immár 12 éve a szociális ellátórendszer. [...] Sajátos módon a magyar szociális ellátórendszer egyszerre központosított, hiszen jogszabály írja elő, hogy ugyanazoknak a szolgáltatásoknak kell működniük Sopronban és Debrecenben egyaránt, ugyanakkor egyszerre decentralizált is, hiszen a 3200 önkormányzat gyakorlatilag megannyi miniállamként maga döntheti el, mely szolgáltatásokat hozza létre, és melyeket nem, gyakorlatilag következmények nélkül.” (Bugarszki, 2006.)

A szociális szolgáltatásokra is igaz, hogy a pénzügyi ellenőrzés a költségvetési szabályozás betartására terjed ki, de a hatékonyság kérdéseit Magyarországon nem érinti. Nem vizsgálja, hogy a kiadások mennyire célorientáltak, racionálisak, és a szolgáltatások igénybe vevőinek hasznára válnak-e.

Az érdemi szakmai ellenőrzés is fontos lenne, különösen mivel a szociális szolgáltatások területén is működnek piaci és a nonprofit szervezetek, állami erőforrásokat igénybe véve. Ha maguk az önkormányzatok ellenőrzik az általuk nyújtott szolgáltatások szakmai minőségét, elkerülhetetlenek az érdekütköztetések. Általában nem is vizsgálják, hogy mennyire igazságos vagy célzott az elosztás, mindenki hozzáfér-e az ellátásokhoz.

Összefoglalás

Ahogy Lakner Zoltán már idézett tanulmányában megfogalmazta: „A rendszerváltást követő tizenöt év szociálpolitikája sokkal inkább a kényszerhelyzetek, semmint a tudá-

tos értékválasztások története. (Lakner, 2006.) A piacgazdaságra áttérés és az ismétlődő gazdasági válsághelyzetek miatt korlátozott mozgástérben alakította jóléti politikáját, ráadásul úgy, hogy minden eddigi kormány, ideológiai orientációjától függetlenül, meggyőződéssel vallotta, hogy a szociálpolitika alárendelt a gazdaságpolitikának. A gazdasági nehézségek megoldásának kulcsát a különböző kormányzatok ismételtén a jóléti újrarendezés csökkentésében látják, holott az rendre alatta marad az uniós tagállamok jóléti kiadásainak. 2006-ban az EU-27 országokban a társadalmi védelemre fordított közkiadások a GDP 26,9 százalékát tették ki, míg Magyarországon csupán 22,3 százalékot; az egy főre jutó társadalmi védelemre fordított kiadás 2006-ban az EU-27 tagállamaiban 5714,7 euró volt, Magyarországon 1513,6.¹²

A szakmapolitikák és a törvényalkotás pártpolitikai meghatározottsága, az érdekvédelmi szervezetek erőtlensége miatt kormányzatról kormányzatra változik a szociálpolitika eszköztára, a szabályozás. A hosszú távú, rendszerszerű építkezés csak nyomokban lelhető fel. „A jövedelemegyenlőtlenség a kilencvenes évek közepe óta összességében stabilizálódott. A felső 10%-ba tartozók egy főre jutó nettó jövedelme kb. 7,5–7,6-szor magasabb, mint az 1. decilisbe tartozóké. A társadalom szerkezete továbbra is megmerevedett. Egyértelmű az anyagi nehézségek generációk közötti átöröklése.”¹³

Irodalom

- A COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT Joint Report on Social Protection and Social Inclusion COUNTRY PROFILES (Brussels, 22.02.2007 SEC(2007) 272) http://ec.europa.eu/employment_social/spsi/docs/social_inclusion/2007/joint_report_hungary_hu.pdf
- A nemzetgazdaság munkaerőmérlege 1990–2006. január 1. KSH 2006. 10–11.
- Bugarszki Zsolt, 2006. A szociális szolgáltatások várható alakulása 2005–2015. In: Tausz Katalin (szerk.): *A társadalmi kohézió erősítése*. Új Mandátum, Bp., 242–260.
- Darvas Ágnes, 2000. *Utak vagy tévutak? Családtámogatások Közép-Kelet-Európában a rendszerváltás óta*. Kézirat.
- Darvas Ágnes–Mózer Péter, 2004. Kit támogassunk? *Esély*, 2004. 6. 68–69. http://szochalo.hu/upload/esely_0406_darvas.rtf
- Esping-Andersen, Gosta, 2000. *Welfare states in transition*. SAGE, 2000.
- Esping-Andersen, Gosta, 1991. Mi a jóléti állam? In: Ferge Zsuzsa–Lévai Katalin (szerk.) *A jóléti állam*. Az ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszéke és a T-TWINS Kiadói és Tipográfiai Kft. kiadványa. 116–135.
- Évkönyv 2008. Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóság, 2009. http://www.onyf.hu/index.php?module=news&fname=onyf_left_menu_kiadvany&root=ONYF 51.
- Ferge Zsuzsa, 1996. A magyar segélyezési rendszer reformja 1–3. *Esély*, 1996. 6., 1997. 1., 1997. 2.
- Ferge Zsuzsa, 1998. Social Policy Regimes and Social Security. In: Ferge, Zs.–Kolberg, J. E. (Eds.): *Social Policy in a Changing Europe*. Campus Verlag, Westview Press.

¹² http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_PUBLIC/3-02062009-BP/EN/3-02062009-BP-EN.PDF

¹³ Társadalmi jellemzők, 2006. KSH 2007. 15.

Ferge Zsuzsa, 1999. Az állami szociálpolitika változásainak irányai a rendszerváltás óta. In: *Politika és társadalom 1989–1998. Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok.* Bp., Magyar Tudományos Akadémia.

Ferge Zsuzsa et al. (eds.) (2000a): Implementing the Copenhagen Commitments adopted at the World Summit for Social Development. Copenhagen, 1995. Civil report for Hungary 2000. May 2000. Report of the National Committee of ICSW–Alliance of Social Professionals for the Copenhagen+5 Special Session of the UN. The Geneva 2000 Forum, Geneva, June 2000.

Habich Roland–Spéder Zsolt, 1998. *Vesztesek és nyertesek: a társadalmi változás következményei három országban.* Társadalmi Riport 1998. Bp., TÁRKI.

Kornai János: A posztoszocialista átmenet és az állam. *Közgazdasági Szemle*, 1992. június.

Lakner Zoltán: *A megszakítottság folyamatossága. Változó prioritások a rendszerváltás utáni magyar szociálpolitikában.* 10. http://www.allamreform.hu/letoltheto/szocialis_ugyek/hazai/Lakner_Zoltan_A_megszakitottsag_folyamatossaga_valtozo_prio.pdf

Orosz Éva: *Globális és hazai egészségügyi kihívások és egészségpolitikai törekvések a XXI. század elején.* www.menszt.hu/content/download/758/3348/file/OroszENSZ-AKADEMIA.pdf

Pálné Kovács Ilona, 2003. A területi érdekérvényesítés átalakuló mechanizmusai. *Politikatudományi Szemle*, 4. 167–191. www.poltudszemle.hu/szamok/2003_4szam/2003_4_palne.pdf

Szalai Júlia, 2007. *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon.* Bp., Osiris.

Szívós Péter–Tóth István György (szerk.): *Köz, teher, elosztás.* TÁRKI, Monitor jelentések. 2008.

VALUCH TIBOR

A VÁROSI LAKÁSEPÍTÉS ÉS A LAKÓTÉRHASZNÁLAT NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA A XX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN¹

A városi lakásviszonyok és a lakásépítés

A XX. század második felében – a hétköznapi élet egyik legfontosabb feltételrendszerét jelentő lakáskörülményekben – elsősorban a lakásminőség tekintetében jelentős változások történtek. A korszak egészére jellemző általános tendencia: a lakások és házak száma emelkedett, alapterülete növekedett, komfortfokozata általában javult.

A lakásépítések túlnyomó részét az ipari településekre, a szocialista városokra koncentrálták, ám ezek népessége – az erőltetett iparfejlesztés következtében – gyorsabban nőtt, mint a lakások száma, ezért a laksűrűség is tovább emelkedett, 1949-ben száz lakásra 365, 1955-ben már 373 lakos jutott. Részben a lakáshiány következtében jelentősen növekedett az egy helyiségből álló lakások száma. Az ötvenes évek közepén Budapesten található 479 971 lakás 4,7%-ának alapterülete nem haladta meg a 10 négyzetmétert, 41,3%-a 11–20 négyzetméter közötti, 18,3%-a pedig 21–30 négyzetméteres volt vagyis a lakásállomány kétharmadát a 30 négyzetméternél kisebb lakások tették ki, miközben a 61 négyzetméternél nagyobb alapterületű lakások aránya mindössze 8,6% volt.

Az 1954. július 1-jei lakásösszeírás adatait a politikai vezetés számára összefoglaló tanulmányukban a KSH munkatársai kiemelték: „A lakásállomány növekedése általában messze elmaradt a népesség számának emelkedésétől, ezért a lakásviszonyok lényegesen rosszabbodtak. Jelentősen nőtt a szükséglakások (a lakás céljára használt üzlet-, műhely-, pince- és egyéb helyiségek), valamint a társbérletek száma. A népszámlálás óta eltelt időszakban a lebontott és a más célra igénybe vett lakások nagy száma is súlyosbította a lakáshelyzetet. A lakásépítés jelenlegi üteme a városokban legfeljebb eléri a népesség természetes szaporodásának mértékét, azonban országos átlagban az alatt marad, ez pedig a lakásviszonyok további romlását eredményezi.”²

A Hazafias Népfront Lakáspolitikai Bizottságának megrendelésére az 1960-as évek elején készült, a lakásviszonyok változásait összefoglaló tanulmány³ érthető módon az 1945-öt követő évtized pozitív vonásait emelte ki, de a kor viszonyaitól eltérően a különböző területek nehézségeit és megoldatlan problémáit is számba vették. Rámutattak többek között arra, hogy csak kismértékben emelkedett a lakások átlagos szobaszáma – 1949-ben egy lakás átlagosan 1,4, tizenegy évvel később pedig 1,5 szobából állt –, de

¹ Részlet egy nagyobb tanulmányból.

² A KSH jelentése az 1954. július 1-jei lakásösszeírás eredményeiről. Bp. 1954. november 13. Készült 50. példányban. MOL. XXVI-D-8-g. 4. d.

³ Lakáspolitikánk időszeri kérdései. A HNF Országos Tanács Titkárságának számára összeállította: dr. Szamek Tamás, a Lakáspolitikai Bizottság vezetője. Budapest, 1962. MOL. XXVI-D-1-c. 1. d.

a két- és háromszobás lakások száma és aránya továbbra is csak lassan növekedett. Az is a kor sajátosságai közé tartozott, hogy a többszobás lakások az ötvenes évtizedben első sorban a magánéros lakásépítés keretében készültek. A lakások felszereltségében a villanyvilágítás viszonylag gyors terjedésétől eltekintve, a második világháború befejeződését követő másfél évtizedben nem történt érdemi változás.

A városok képét alapvető módon átalakították Magyarországon a lakótelep-építések, amelyek a hatvanas évektől váltak tömegessé. A lakótelepek – a kevés számú kivételtől eltekintve – városokban épültek, átalakítva a városi életformát, életmódot. Az állami lakásépítés ebben gyorsult fel és vált tömegessé. A program előkészítéseként 1962-ben a magyar kormány megvásárolta az ún. „nagypaneles” házgyári technológiát a Szovjetuniótól, és megkezdődött a házgyárak létrehozása Magyarországon. „A lakásépítés meggyorsítása, idényjellegének megszüntetése, a minőségi követelmények emelése és az anyagi ráfordítás helyes felhasználása érdekében a III. 5 éves tervben, fokozódó mértékben házépítő kombinátok üzembe helyezését tervezzük. E téren egyik jelentős lépés a Szovjetunióból megvásárolandó Házépítő Kombinát üzembe helyezése lesz. A Házépítő Kombinát rendszerén belül a munkák jelentős része, üzemben belül, iparosított feladatok között zajlik, és a házak szerelése és befejezése lényegében az év minden napján, az időjárástól függetlenül, egyenletes ütemben történhet. A Házépítő Kombinát termékeit és a kész lakásokat illetően ma még elég sok ellenvetéssel lehet találkozni. Különösen a szobák 2,55 m falmagasságával és a 18 m²-es szoba 3,08 m-es szélességével szemben mutatkoznak aggályok. Miután a korszerű lakásépítést, a lakások korszerű bebútorozásának kérdéséről elválasztani nem lehet, ezért a lakások kialakításánál arra törekszünk, hogy sok beépített szekrénnel a szobákból az egyedi szekrényt mint hagyományos bútordarabot eltüntessük. A típustervek bizonyos vonatkozásban [...] eltérnek az Országos Építügyi Szabályzat előírásaitól.”⁴ A különböző dokumentumok 1966-ot jelölték meg a nagypaneles építkezés bevezetésének kezdőéveként. A tervezett házak emeletmagasságát a korabeli érvényes magyar építügyi előírásoktól eltérően 2,7 m-ben határozták meg, a szobák belmagassága 2,5 méterre csökkent, a tervezett lakások egyharmadánál a nagyobbik szoba mérete nem érte el a szabványban meghatározott 18 négyzetmétert. „A központi fűtés és melegvíz-szolgáltatásra tekintettel – a Szovjetunió gyakorlatának megfelelően – a konyhai tűzhelyek gázellátásához a lakásonkénti gázmérők nem kerülnek beépítésre. A garzonlakásokban beépített berendezéssel, mesterséges világítással, szellőzéssel és páraelszívással felszerelt belső konyhák épülnek.”⁵ Mindezt azzal indokolták, hogy a Szovjetunió által szállított házgyári felszerelések módosítása többletköltséget jelentene, és évekkel elhalasztaná a házgyári építkezések kezdetét. A technológia meghonosítása mellett elsősorban azzal érveltek, hogy „a nagypaneles építési mód mind a műszaki-gazdasági mutatók, mind a kiviteli technológia alapján egyike a jelenleg ismert legfejlettebb építési módoknak, mely teljes mértékben kielégíti a fokozódó lakásépítési igény olcsó és gyors megvalósításának követelményeit. /Az építési idő 50–60%-kal, az építési költségek 8–10%-kal alacsonyabbak a hagyományosnál./ [...] A paneles építési mód bevezetésének műszaki lehetőségei hazánkban is megvannak. Az eddigi vizsgálatok,

⁴ Trautmann Rezső építügyi miniszter levele Fock Jenőnek, a minisztertanács elnökhelyettesének, 1962. szeptember 10. MOL. XIX-D-3. 6.d.

⁵ Uo.

illetve megépült paneles épületek azt mutatták, hogy a szükséges műszaki-gazdasági előkészítés esetén a lakásépítési program jelentős része valósítható meg a paneles építési móddal. [...] A paneles építési módban rejlő előnyök a valóságban azonban csak akkor jelentkeznek, ha a megfelelő előfeltételek biztosítása révén ténylegesen a gyáripari termelés körülményeit megközelítő helyzetet hozunk létre. [...] Ez magával hozza többek között azt is, hogy a paneles építésmóddal kizárólag nagyobb, összefüggő telepeket kell építeni...”⁶

A lakótelepi lakások kis és közepes alapterületűek voltak, kétharmaduk előre gyártott vasbeton elemekből készült középmagas és magas kategóriákba sorolható lakóépületekben található. A *Lakáskultúra* című lap korabeli – 1970-es – beszámolója szerint „számos városban örvendetes gyorsasággal, százával, ezrével épülnek a már több mint egy éve termelő szovjetrendszerű házgyár győri típusú lakásai.”⁷

Az átlagosan 20–40 000 fős lakótelepek kezdetben a városok peremén épültek, majd fokozatosan közelebb kerültek a városok belső területeihez. A „modernizációnak” nem ritkán történelmi városrészek is áldozatul estek. Többek között Óbuda, Debrecen, Kecs-kemét városmagja gyakorlatilag elveszítette történelmi jellegét. Az új és a régi szerves összekapcsolására sem a megrendelők, sem a kivitelezők nem figyeltek eléggé.

Szombathelyen például a város északnyugati részén 26 hektár területen 1961-ben kezdődött meg a Derkovits-lakótelep építése. A telepen zömében 4 emeletes központi fűtéses, lapos tetős, ún. középblokkos házak épültek, de ezek mellett tervbe vették 7 darab 8 emeletes és egy darab 12 emeletes lakóház építését. Az épületekben összesen 3241 lakás létesült, ezeknek több mint a fele kétszobás, közel negyztizede másfél szobás volt, s mindössze 15 darab egyszobás és 78 darab háromszobás lakást építettek. A lakótelepen 11 740 főt helyeztek el.⁸

A hatvanas–hetvenes években dominánssá vált a városok lakóövezeteinek telepszerű kialakítása. Az ipari és a lakóterületek gyakran túlságosan közel kerültek egymáshoz, ennek következtében az ott élők ki voltak szolgáltatva az ipari környezetszennyezés ártalmainak (Kazincbarcika, Komló, Tatabánya, Ajka, Dunaújváros). A lakótelep-építések jelentősen csökkentették a rekreáció céljára hasznosítható területeket, az új lakóterület helyének kiválasztása során rendszerint figyelmen kívül hagyták az életminőséggel kapcsolatos elemi igényeket, az adott város településszerkezetéből fakadó követelményeket, a közlekedés rendszerének kérdéseit. Magyarországon a hatvanas és a nyolcvanas évek között épült lakótelepek vizuális szempontból érdektelenek, funkcionálisan meglehetősen sivarak. A többnyire négyszintes fekvő vagy tízszintes álló hasábformával elválaszthatatlanul együtt járt a szerény – átlagosan 54 négyzetméter – alapterületű lakás, s vele együtt a monotonia. A tényleges lakótelepi téren ugyanis olyan alacsony a tárgyak száma, oly kevésbé változatosak az alkalmazott formák, hogy hagyományos értelemben vett vizuális rendről alig lehet beszélni. Ezeknek a tereknek a funkciója a biológiai létfenntartás minimumára redukálódott, a közösségi tevékenységekre jószerével alkalmatlanok voltak.

⁶ Intézkedési keretterv javaslat. Budapest, 1961. június. MOL XIX-D-3. j. 4. d. Az Építügyi Minisztérium iratai.

⁷ *Lakáskultúra*, 1970. 6. 23.

⁸ Tájékoztató a szombathelyi Derkovits-lakótelep beruházási programtervezetéről. Szombathely, 1962. május 30. MOL. XIX-D-3-j. 6. d.

Végső soron a panelházakból álló lakótelepek ritka kivételektől eltekintve alacsony szintű lakáskörülményeket⁹ jelentettek. „A harmadik öt éves tervben induló nagy építkezések már a városrészszerűsítés, a házigyárak jegyében fogannak. 1966–1970 között 30 ezer lakás épült fel Budapesten. Az átlagos lakásterület 51 négyzetméter. [...] A korszak jellemzői a tízeleteres épületek, amelyekben gyorsliftek, személtedobók és szellőzőberendezések egészítik ki a létesítményeket. A harmadik öt éves terv idején fogalmazódik meg az, hogy a lakások és a lakosságot szolgáló üzletek, iskolák, óvodák egy időben épüljenek meg.”¹⁰ 1985-ben az ország 408 lakótelepének 518 000 lakásában 1,6 millió fő lakott. A tömeges állami lakásépítések a nyolcvanas évek második felében gyakorlatilag megszűntek. Már nem épült több „egyenpanel” épület, illetve megjelentek a „humanizált panelházak,” amelyeket a korábbinál kevesebb emeletszámmal, sátoztetővel, a tetőtér beépítésével, és a korábbinál gazdagabb formakincsel próbáltak esztétikusabbá és élhetőbbé tenni, többek között Budapesten, a káposztásmegyeri lakótelepen. Sőt kísérletek kezdődtek a paneles technológiával épülő családi házak meghonosítására is. Erre Debrecenben, Szegeden, Szolnokon és Budapesten találhatók példák. A szegényes formakincsű házigyári lakásépítést az évtized folyamán felváltotta az egyéni igényekre figyelő magán- és társasházi lakásépítés, a lakótelepek helyett családi házakat építettek. A nyolcvanas évektől bontakozott ki a nagyvárosi, modellként a két háború közötti nagypolgári mintákat követő villaszerű formákat előtérbe állító lakóház-építészet, ami a kialakuló új középosztályi és jómódú társadalmi csoportok egyik legfontosabb önreprezentációs – időnként ijesztően ízléstelen formavilágot megvalósító – eszközevé vált.

A lakótelepeknek a tömeges lakásigények kielégítése mellett a társadalmi nivellálódást is gyorsítani kellett volna a szükség, a technológia és az ideológia összekapcsolódása jegyében. A lakótelep-építéssel – átmenetileg – sikerült közel azonos életfeltételek közé zárni különböző társadalmi státusú embereket, a differenciálódás már a hetvenes években megkezdődött, s már a nyolcvanas években is fokozatosan erősödött. Ettől kezdve a lakótelepeken jelentős cserélődés zajlott le: akik tehették, lakótelepi lakásaikat jobb minőségűekre cserélték, s helyükre a távozóknál rendszerint rosszabb életkörülményekkel rendelkezők érkeztek. A lakótelepek emeletes házai egészen másfajta életvitelt jelentenek, mint a kisvárosi zárt, földszintes épületekből álló utcák, vagy a szinte kizárólag családi házas beépítésű falvak. Ugyanakkor a településtípus és a beépítés módja között nem minden esetben volt szoros az összefüggés, családi házas övezetek a kis- és nagyvárosokban is szép számmal találhatók. 1970-ben például Budapest lakosságának 43%-a lakott földszintes lakóházakban.

Az 1945-öt követő évtizedekben jelentősen növekedett a lakások alapterülete. Az 1960 előtt épült lakások közül csak minden tizedik volt 100 négyzetméteres vagy annál nagyobb, ezek aránya huszonöt év alatt a négyszeresére emelkedett. Az egyszobás lakások 1949-ben még a lakásállománynak több mint a kétharmadát tették ki, 1990-ben ez az arány már nem érte el az egyhatodot. 1949-ben még az egyszobás lakások, 1990-ben már a kétszobás lakások aránya volt a legmagasabb. Vagyis a korszak során lényegében

⁹ Az vitathatatlan tény, hogy a lakótelepeknek fontos szerepe volt a két szoba összkomfortos lakásmodell általánossá válásában, és sokak számára előrelépést jelentettek ezek a lakások azzal, hogy elérhetővé tették a vezetékes vizet és a fürdőszobát. Erősen vitatott viszont annak megítélése, hogy az alapfeltételeken túli életminőség-mutatókban a lakótelepek milyen változást hoztak.

¹⁰ Dolecskó Kornélia: A lakótelepek története. *Népszabadság*, 1975. március 29. 4.

általánossá vált a kétszobás lakásmodell, másfelől pedig a lakások átlagos szobaszáma növekedett: 1949-ben még csak a lakásállomány egyhuszada volt három vagy több szobás, 1990-ban már negyztizede. A lakások komfortfokozata és felszereltsége is jelentős mértékben változott a második világháborút követő évtizedekben.

I. táblázat: A lakások felszereltségének változása 1949–1990 között (százalékban)

Felszereltség	1949	1960	1970	1980	1990
Vezetékes víz	17,0	22,5	35,6	64,0	83,3
Vezetékes gáz	–	–	16,2	25,5	40,2
Közcsonnába bekötve	–	–	27,0	37,0	43,8
WC	12,6	16,0	27,0	52,5	74,1
Fürdőszoba	10,1	17,5	31,6	59,7	81,2
Központi fűtés	–	–	9,0	19,1	41,2
Villanyal ellátott	46,0	73,8	91,7	98,1	99,0

Forrás: Statisztikai évkönyvek, 1960., 1970., 1980., 1990.

A szén-, fa- és olajtűzelésű kályhákat fokozatosan kiszorította a központi fűtés és a gázzal üzemeltetett egyedi fűtési rendszerek. A villanyáram elérhetősége teljes körűvé vált, a lakások több mint negyötödében volt vezetékes víz, WC és fürdőszoba a kilencvenes évek közepén. Lényegében a közműellátottság az egyetlen terület, ahol a fejlődés dinamikája a korszak során meglehetősen alacsony szinten maradt. Az ötvenes évek első felében például az ország 62 városa közül csak 50 rendelkezett vízvezeték-hálózattal. Pécsen a lakóépületek 41%-ában, Szolnokon 66%-ában nem volt vezetékes víz. A csatornázás meglehetősen alacsony szintű volt, és a meglévő hálózat is meglehetősen elavulttá vált az ötvenes évekre. A lakások felszereltségében jelentős területi különbségek mutathatók ki. A fővárosban és a nagyobb (100 000-es lélekszámú) városokban magasabb az összkomfortos lakások aránya, mint a kisvárosokban és a falusias területeken.

A korszak városi lakásellátásának színvonalát jelentősen befolyásolta, hogy évtizedeken keresztül igen jelentős mértékű volt a falusi lakosság városokba áramlása. A lakáshiány állandó gondot jelentett. A szocialista berendezkedés a lakást a társadalmi juttatások közé sorolta be, a lakásgazdálkodást központosították, az újraelosztás mechanizmusa jelentős egyenlőtlenséget keltett. A szocialista korszak lakáspolitikája az elvek szintjén és a gyakorlatban jelentősen különbözött egymástól. Az elvek szintjén mindenkinek egyenlő esélyei voltak a lakáshoz jutásra, a gyakorlatban azonban az állam csak a városi lakásépítést támogatta jelentős kedvezményekkel, a falusiakat nem. „Az ország lakosságának közel a felét nem érintette a centralizált lakáspolitik.”¹¹ 1981-ben a községekben lakáshoz jutók 87%-a épített, vásárolt vagy örökölt. Sajátos adalék a kor egyenlőségeszményének valóságához az az utasítás, aminek értelmében „a városokban, erre alkalmas városkép szempontjából igényes helyeken, külön családi házas területek jelölhetők ki az állam által érdemeikért jutalmazottak (magas kormánykitüntettek, Kossuth-díjasok, művészek, tudósok stb.) számára, amelyeken építészetiileg igényesebb házak építése kötelező.”¹²

¹¹ Vajda Ágnes: i. m. 1986.

¹² Irányelvek a második öt éves terv lakás- és járulékos építkezéseinek tervszerű előkészítéséhez. 1955. augusztus 3. MOL XIX-D-3-b. 25. d.

Az egyenlőtlenség kérdéseire már egy 1962-es építésügyi minisztériumi előterjesztés is kitért. „A megoldandó probléma lényege az, hogy a lakosság különböző rétegei egymással arányban nem álló módon veszik ki részüket a 15 éves lakásfejlesztési program megvalósítására irányuló, közös nagy társadalmi erőfeszítésből. A lakosság egyik része – jobbára a tehetősebb, nagyobb jövedelemmel rendelkező része – anyagi erőforrás nélkül jutott vagy jut még ma is olcsó bérű állami bérlakáshoz, amelynek lakbérére még a lakóházak fenntartásával kapcsolatos állami terheket sem fedezi, ugyanakkor mások arra kényszerülnek, hogy anyagi teherbírásukat meghaladó pénzügyi feltételek mellett saját házat, öröklakást vagy szövetkezeti lakást szerezzenek maguknak. [...] A városi lakosság közel 90%-a ma már bérből élő dolgozó, nincs messze az az idő, amikor kizárólag bérből élővé válik. Bár hazánkban még nem érvényesül tökéletesen a munka szerinti elosztás elve, de a bérből élő keresők között általában már nincs olyan nagy eltérés, ami indokoltá tenné azt, hogy ilyen mértékben eltérő anyagi feltételek mellett legyenek kénytelenek lakás-szükségletüket kielégíteni. [...] Eddigi megfigyeléseink szerint a bérből élő lakásépítők zöme az építés megkezdéséhez szükséges előtörlesztési összeget nem a munkabéréből gyűjti össze, hanem valamilyen rendkívüli jövedelemhez jut (vidéki ház eladása, külföldi rokonok támogatása, örökség, nyereség stb.) Nem jelentéktelen azoknak az építőknek a száma sem, akik az építkezéshez szükséges összeget ellenőrizhetetlen és nem legális jövedelmek útján szerzik meg (kontárkodás, borraival stb.)”¹³ A lakásviszonyokban is kifejeződő egyenlőtlenségek a szocialista korszakban nemcsak mindvégig érzékelhetők maradtak, hanem növekedtek.

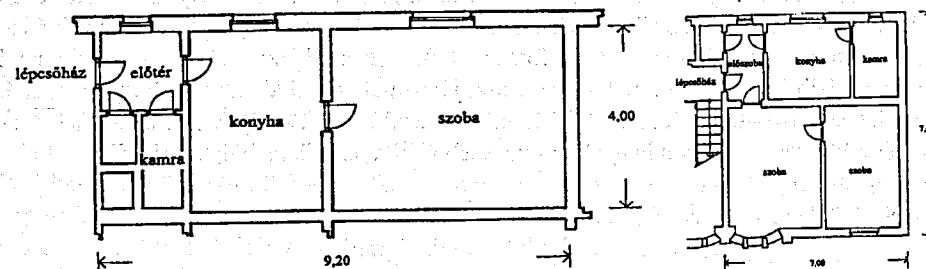
A városi munkáslakások

A városi munkáslakások jelentős része a századforduló időszakában épült bérkaszányákban volt a háború utáni évtizedekben, elsősorban 1945 és 1965 között. A jobb minőségű munkáslakások rendszerint a század első felében épített gyári kolóniákon fordultak elő gyakrabban, többek között Ózdon, Diósgyőrben, az Óbudai Gázgyár telepén, a MÁVAG-kolónián.¹⁴ A rendszerint szoba-konyhás, ritkábban két szobából és konyhából álló lakások komfortját a konyhai falikút és ritkábban a villanyvilágítás jelentette. A fürdő vagy a WC beépítése ezeknek a bérkaszányákban található lakásoknak a nagyobbik részébe az építés időszakában fel sem merült, a későbbi modernizálás során pedig a helyszűke jelentett komoly kivitelezési nehézségeket.

¹³ Kiegészítések a „Lakáspolitikánk időszzerű kérdései” című előterjesztés-tervezethez. Az Építésügyi Minisztérium iratai. MOL XIX-D-3-j. 6. d.

¹⁴ A kérdéshez lásd Csontos Györgyi–Vass Tibor: *Ózdi munkáskolóniák (1861–1970) – Gyári lakótelepek és lakásbelső története a századfordulótól az ezredfordulóig*. Pomáz, Kráter Műhely Egyesület, 2001., Olajos Csaba: *A Diósgyőr-vasgyári kolónia*. Miskolc, 1998., Sallayné Peterdi Vera: *A MÁVAG kolóniái 1865–1989*. In. Bencze Géza (szerk.): *Tanulmányok a MÁVAG történetéből*. Bp., 1989. K. n., Sz. Bányai Irén: *A gázgyári kolónia*. Debrecen, 1996. KLTE.

1. ábra: Az óbudai gázgyári telep munkáslakásainak alaprajza

Forrás: Sz. Bányai Irén: *A gázgyári kolónia*. Debrecen, 1996. KLTE

Az ötvenes években a városokba áramló „új munkások” kisebb része a korábbi polgári otthonokat vette birtokba, elsősorban azok, akik káderkiemelés révén léptek előre a társadalmi ranglétrán. A hatvanas évek közepétől a városokba költözők döntő többsége viszont az új lakótelepeken talált magának új otthonot.

A negyvenes és az ötvenes években épített munkáslakások többnyire három-négy emeletes épületekben kaptak helyet, átlagosan 45–60 négyzetméter alapterületűek voltak, és rendszerint félkomfortosak, ritkábban összkomfortosak. 1945 után felmerült ugyan, hogy a munkások számára családi házas kolóniákat kell létesíteni, de a fordulat éveit követően ezeket az elképzeléseket „közösségellenességük”, az üzemszerű lakásépítés és a „típus-tervek” előtérbe állítása miatt elvetették. „Az 1948-as típus-tervek szerint épült lakásokban általában egy lakószobát és egy hálófülkét terveztek a konyha, előszoba, fürdőszoba és a WC mellé. A lakások mérete 50 négyzetméter körüli volt. 1949-re elsősorban az előszoba méretének csökkentése, később a WC és a fürdőszoba összekapcsolása, a konyha méretének csökkentése, végül a külön kamra megszüntetése révén növelni tudták a „hálófülké” méretét, ezáltal a lakások már kétszobásnak számítottak.”¹⁵ Az ötvenes-hatvanas években a kis alapterületű egy- vagy kétszobás lakásokban a belső tereket gyakran függönnyel választották el. Így rekesztették le a „gyerekszobát”, a konyha egyik részét „fürdőszobának” vagy a lakás egyetlen szobájának sarkát a szülők „hálószobájának”.¹⁶ A két vagy három helyiségből álló lakások tereinek kialakítása, berendezése a célszerűség és az optimális lakóterhasználat szempontjainak rendelődött alá.

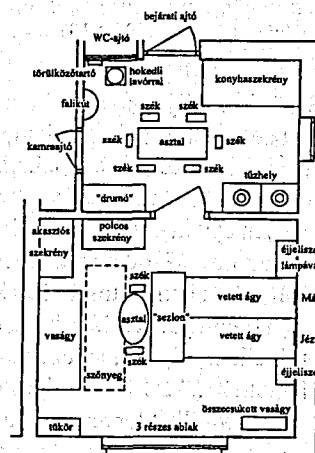
Az önálló fürdőszoba kialakítása a munkáslakásokban csak a hatvanas évek második felétől kezdett elterjedni. A lakások modernizálásának egyik kiemelt céljává vált a (hideg-meleg) folyóvízellátás, a vízöblítéses WC és a fürdőszoba kialakítása. Amíg nem volt fürdőszoba, addig a tisztálkodás rendszerint a konyhában zajlott. A térkihasználás a szoba-konyhás, de a kétszobás munkáslakásokban is rendszerint maximális, hiszen az adott, általában szűk térben kell megoldást találni gyakorlatilag valamennyi élettevékenység (alvás, evés, pihenés, tisztálkodás, szórakozás) folytatásához. A negyvenes évek végén az

¹⁵ Horváth Sándor: A magyar társadalom életmódjának változásai a fordulat éveiben 1945–1949. In: Fejtő István–Izsák Lajos–Székely Gábor: *Fordulat a világban és Magyarországon*. Bp., 2000. Napvilág, 350–351.

¹⁶ Pataki Mária: *A dolgozó nő háztartása*. Bp., 1956. Közgazdasági és Jogi Kiadó.

újonnan épített bérházak lakói körében végzett felmérés megállapításai szerint „a lakásokban 2–14 személy lakott, átlagosan 4–7 fő. (...) Ahol 8–10 személy lakott kétszobás lakásban, ott az egyik szobában a férfiak, a másikban a nők aludtak. (...) A családok élete még mindig a konyhában zajlott, itt főztek, ettek, mostak; igaz, a lakók harmada nappal már a szobában tartózkodott: a gyerekek ott játszottak, tanultak, a szüleik ott hallgatták a rádiót, sőt volt, aki ott étkezett.”¹⁷ A munkáslakásokban a fekhelyek száma még a hatvanas és a hetvenes években is gyakorta kevesebb volt a lakásban élők számánál.

2. ábra: A MÁVAG-kolónia munkáslakásának alaprajza

Forrás: Sallayné Peterdi Vera: A MÁVAG kolóniái 1865–1989. In: Bencze Géza (szerk.): *Tanulmányok a MÁVAG történetéből*. Bp., 1989. K. n.

A városi munkáslakások esetében – a megváltozó lakásviszonyok közepette is – általában jellemző a húszas–harmincas években kialakult divatok követése, a szoba-konyhás, majd a másfél-két szobás lakások nélkülözhetetlen berendezési tárgya volt többek között a két-tős ágy, a sötét színű, rendszerint kétajtós, akasztós ruhásszekrény – és/vagy a használati tárgyak és dísz tárgyak tárolására egyaránt alkalmas kombinált szekrény –, esetleg polcos szekrény vagy ritkábban vitrin. A munkáslakások többségének a felszereléséhez hozzátartoztak a kiegészítő fekhelyek, vaságyak.

A jobb körülmények között élő szakmunkások, csoportvezetők lakásai már többnyire kétszobások voltak, ahol az egyik helyiséget hálósobabútorokkal rendezték be, a másik berendezése egyidejűleg szolgálta a reprezentáció és a társas élet céljait.

Az Ózdi Kohászati Üzemek Újtelepnek nevezett kolóniáján a vezetékes vízzel, villanyárammal ellátott kétszobás lakásokban a hatvanas évek végén a kisebbik szobát sárga

festett hálósobabútorokkal – páros ágy, éjjeliszekrény, ruhásszekrény, két szék és egy kisebb méretű, horgolt terítővel díszített, kerek asztal – rendezték be, a másik szobában pedig egy nappal kanapéként funkcionáló kihúzható ágyat, két nagyméretű karos fotelt, egy dohányzóasztalt, egy akasztós ruhásszekrényt és egy kombinált szekrény állítottak be. A meleget cserépkályha szolgáltatta, ennek helye befolyásolta a bútorok elhelyezését. A hetvenes évek elejétől a lakótér felszereltsége a televíziókészülékkel egészült ki. A szoba falán a családi képeket festmények, vallási jelképek, reprodukciók egészítették ki. A lakás konyhájában a fehér-zöld színekre festett konyhabútor mellett, egy fiókos, meglehetősen nagyméretű étkezőasztal, négy-hat hokedli, egy ruhásláda/szennyesláda és a sütés és főzés eszközeiként szolgáló sparhelt volt megtalálható. A szenesláda vagy itt, vagy az előszobában kapott helyet. A viszonylag nagyméretű előszobában a ruhafogas mellett egy kisebb méretű asztal, két szék s egy a rádiókészülék és a dísz tárgyak helyéül szolgáló polc kapott helyet. A konyhát és az előszobát hímzett, feliratos falvédők díszítették.

Az ötvenes évek elején már négyszintes formában épített ózdi Táncsics-telep munkáslakásai másfél-két és fél szobások voltak.¹⁸ Az előszobából nyíló konyhában a hatvanas évek végén zárt konyhaszekrény, konyhaasztal, falikút, gáztűzhely, hűtőszekrény volt megtalálható. A konyha falát tányérok, falvédők, falnapár díszítették. A szintén az előszobából nyíló nagyszobában a hosszabb falon szekrény sor állt, mellette nagyméretű, kerámiákkal díszített ágyneműtartó komód kapott helyet. Világítóeszközként díszes vagy díszes hatást keltő három- vagy ötkarú csillárt használtak. A hetvenes években igen nagy népszerűségnek örvendtek a hangulatlámpával kombinált „bárszekrények”, az évtized végén ezeknek a TV-állványként szolgáló változatai lettek divatosak, a szoba közepén pedig dohányzóasztal és két kagylófotel állt. Miután ezekhez a lakásokhoz kisháló és hálófülke is tartozott, az ágyak itt kerültek elhelyezésre. De gyakran a kisebbik szoba vált hálóvá. Ebben az esetben a szoba mérete miatt a két fekhelyet rendszerint csak egymás után, hosszanti formában lehetett elhelyezni. A falat a koszolódástól faliszőnyeg óvta. A szoba berendezését fotel, többnyire saját készítésű könyvespolc egészítette ki. A világítást egy- vagy kétkarú csillár biztosította.

Mindemellett továbbra is szép számmal maradtak jóval szűkebb lakóterű, szoba-konyhás munkáslakások, ahol a két helyiség berendezése a funkciókhoz és az ott élők számához igazodva meglehetősen zsúfolttá vált, különösen éjszakára. Az is megfigyelhető volt, hogy „a falusi környezetből városba kerülő és munkássá váló réteg a polgárparaszti lakásmintát hozza magával, részben ezt követi, részben pedig annak a városi kispolgári rétegnek a bútorozási módját, melyhez leginkább hasonlítani akar.”¹⁹ Mindez jól nyomon követhető például azon a fotósorozaton is, ami ifj. Hampl Rezső eszteregályos szakmunkás, XIII. kerületi kétszobás lakásáról készült a hetvenes évek elején.²⁰ A hetvenes évtizedben a munkáslakások berendezésében a panelházak gyors terjedése hozott alapvető – egységesedést jelentő – fordulatot.

¹⁸ Csontos Györgyi-Vass Tibor: i. m.

¹⁹ S. Nagy Katalin: i. m. 119.

²⁰ MNM. 73.142. (2-A1) ifj. Hampl Rezső XIII. ker. Tahi u. 26. sz. alatti lakásának szobarészlete kombinált szekrénnel és televízióval. Budapest. 1972. Gabler Csaba felvétele.

¹⁷ Horváth Sándor: i. m. 351.

A városi kispolgári lakásbelső

Az ún. kispolgári – se nem paraszti, se nem polgári – lakótér kevésbé kötődik jellegzetes építészeti típushoz, a századfordulón és a két világháború között épített bérházakban, a lakótelepek lakásaiban, a kertvárosi két-két és félszobás családi házakban egyformán előfordult. Természetesen a lakás helye befolyásolta a térhasználatot is, a régebbi építésű bérházakra nagyobb – 4 méteres – belmagasság, s ebből következően tágasabb tér volt jellemző. A második világháború után többnyire 2,7 méteres belmagasságú lakásokat építettek. Az eltérő technológiával épített lakások eleve megszabták a tér kialakításának és használatának lehetőségeit, amit ezen túlmenően az azonos társadalmi helyzet tudata is befolyásolt. Még akkor is, amikor az a társadalmi csoport, amit a két világháború között kispolgárságnak neveztek, már jelentősen átalakult. A tér kialakításában és használatában a társadalmi helyzetnek az átlagot meghaladó szerepe volt.

A lakás társadalmi státuszjelző eleme a nappaliként használt lakószoba, ami egyesíti az ebédlő, társalgó és a dolgozószoba funkciót, a másik szoba a háló funkciót tölti be. Az 1945 után épített, kispolgári térhasználati és lakberendezési szokásokat követő lakásokban a szobák mellett az egyéb helyiségek jelentősége kisebb, többnyire megőrizték eredeti funkcióikat. A konyha az ételkészítés és a hétköznapi étkezés mellett a nem fontos, mindennapos vendég fogadásának, esetenként a tisztálkodásnak a tere, az előszoba – mely gardrób funkcióját is ellátta – a ruhaváltásé, az érkezésé és a távozásé.

A nappali a lakás központi helyiségeként a reprezentációnak, a birtokolt tárgyak bemutatásának, a társas életnek – vendégfogadás, családi ünnepek –, a szabadidő eltöltésének a helye. A kisebb alapterületű lakótelepi lakásokban a funkciók keveredtek, a napközben nappalinak használt szoba a gyerekszobák elterjedését követően éjszaka hálószobává alakul át. A terek kialakításában meghatározó szerepe volt a viszonylag kicsi alapterületen elhelyezett tárgyak magas számának. A többféle funkciónak való megfelelés igénye sajátos zsúfoltság kialakulásához vezetett. Mindez a társadalmi helyzetről alkotott kép megjelenítésének az igényét is szolgálta, s egyben annak minél teljesebb körű kifejezését is. A Kádár-korszakban egymás mellett élt tovább a történelmi és az újonnan kialakult kispolgári rétegek lakótér-használati rendje, amiben nagyon erőteljes modellként szolgáltak az első csoport normái. A generációk alatt kialakult szabályok és a szokások betartásához e terek lakói rendszerint ragaszkodtak. Ezek közé tartozott többek között a rend megőrzése vagy a kisebb alapterületű, kevert funkciójú lakóterekben a tárgyak rendjének helyreállítása a – napi – funkcióváltást követően. Az új lakótelepek kispolgári lakótereinek kialakításánál általában komoly gondot okozott a szabványos méretű belső tér és az életforma kellékeiként kezelt tárgyak elhelyezése, legtöbbször megváltak a kispárosok által készített nagyméretű és nehéz hálószobabútoroktól, étkezőgarnitúráktól, tálalószekrényektől. Ezeket könnyebben kezelhető, elemekből összeállított szekrények váltották fel.

Nehéz pontosan meghatározni, kik alkották azt a társadalmi csoportot, amely lakberendezési gyakorlatában kisebb-nagyobb módosításokkal a két világháború közötti időszak magyar kispolgársága által kialakított mintákat követte. A kispolgári meghatározás a háború utáni évtizedekben csökkenő mértékben jelentett társadalmi csoportot, de életstílust és szemléletmódot jelző tartalma továbbra is megmaradt. A többek között tisztviselőkből, katonákból, hivatalnokokból, beosztott értelmiségiekből álló rétegben erős volt

a feltörekvési bizonyításának a vágya és kényszere. A kor divatja mellett ezzel is magyarázható, hogy a viszonylag kis alapterületű lakásokban nagyméretű, nehéz bútorokból alakították ki a berendezést, s egyfajta tárgyhalmozás is jellemző volt erre az életstílusra. A hatvanas–hetvenes években ezek jellegzetes berendezési tárgyai közé tartozott a vitrines szekrény, a kihúzható, gyakran a felső részén világítótesttel is ellátott ágy, dohányzóasztal, nagyméretű, zöld, bordó huzatú kárpitozott fotelekkel. De ugyancsak általános volt a két kárpitozott, lehajtható háttámlájú, kétszemélyes fekhellyel alakítható heverőből, két karos fotelből, dohányzóasztalból és szekrényből álló garnitúra is.

Ugyancsak jellemző a lakásbelsőkre az a sajátos tárgykultusz, amikor használati és dísz tárgyak halmazával igyekeznek jelezni saját anyagi helyzetüket. Mindez megszámlálhatatlan vázában, díszedényben, Ludas Matyit, vágta- és macskákat, kutyákat, meztelen női alakot, szökkenő szarvast ábrázoló, színes vagy fehér porcelánnippek seregében, teás- és italoskészletekben, kézimunkával készített hímzett és horgolt terítőben, a hetvenes években meghonosodó új szokásként a szekrények tetején kiállított márkás italokban, italosüvegekben öltött tárgyasult formát. A kispolgári lakásokban is gyakran előforduló lakberendezési tárgy volt a hármastükör, ami alatt a vitrines rész a dísz tárgyak, részben a nem mindennapos használatra szolgáló, változó esztétikai és anyagi értékű tárgyak tárolására szolgált. Ezekben a lakásokban is kiemelt helye volt a televíziónak, amelyet – a falusi háztartások egy részéhez hasonlóan – csipketerítővel, textíliával takartak le, és dísz tárgyakkal ékesítették. A fotelekben, az ágyakon, a kanapékon hímzett díszpárnákat helyeztek el. A lakberendezési tárgyakat, használati eszközöket nagy becsben tartották, igen gyakran bútorvédő huzat borította a kárpitozott bútorokat, vagy szőnyegvédő takarót terítettek a szőnyegekre. Ugyancsak nagy gondot fordítottak a lakás tisztán tartására, az ápoltság fenntartására.

A panelek belvilága

A városokban az új minimális normát jelentő „két szoba összkomfort” elterjedése gyakorolta a legnagyobb hatást a lakótér használatára és berendezésére. A városi lakások arculatában az ötvenes–hatvanas években némiképp háttérbe szorultak a korábban a társadalmi helyzetet is jelző lakberendezési elképzelések. A tömegesen épített panellakások esetében a háztartási technológia gazdaságossági és termelési előírásai befolyásolták a terek méretét. Az azonos típusú, méretű és szobaszámú lakásokban az azonos helyen található ablakok, fűtőtestek, vizesblokkok, beépített szekrények, konyhabútorok eleve meghatározták a térhasználat rendjét, nem sok teret engedtek az egyéni lakberendezési ötleteknek. Ezzel felgyorsították a különböző társadalmi rétegekhez tartozó emberek, csoportok lakótér-használati szokásainak egységesülését. Az új panelekben, éppen úgy, mint a régi bérházakban, az ott élők részesei voltak egymás életének – legalábbis az azonos szinteken élők. A technológiai és tervezési hiányosságok miatt többek között pontosan tudták az egymás mellett, alatt és felett élők, hogy a szomszédban mit főznek, ki, mikor használja a fürdőszobát, milyen zenét hallgat a rádióján vagy a magnóján, milyen műsort néz a tévében. A 60–80 lakást is magukban foglaló 8–10 emeletes lakóházak ugyanakkor szintenként nemcsak fizikai értelemben választották el egymástól az embereket. Az egyes házakban élő 2–300 ember a közös terek hiánya, a magas fluktuáció miatt általában csak

töredékesen ismerte egymást, a kapcsolatok kialakítására az elszeparáltság miatt ritkán törekedtek. A terek kialakítása, használata nem segítette kommunikációt. A házak közös tereinek – folyosók, liftek, közlekedők, tárolók – állapota általában gyorsabb ütemben használódott el, mint a lakások belső tere. Az öt- és tízemeletes épületekben nyolcfajta lakást alakítottak ki. A belső elrendezést „meghatározza, hogy a lakások a faltengely távolságában mért 3,60 m szélességű és 5,40 m hosszúságú fősejtekből készülnek. Mivel a falvastagság 15 cm, adott egy-egy szoba 3,45 m × 5,25 m-es területe. (...) Valamennyi lakásra jellemző: Az előszobában mennyezetig érő beépített szekrények vannak. A fürdőszoba, a WC a gyárban belsőleg teljesen készre szerelt, beépített berendezésű kabin. A konyhák beépített konyhabútorral (szekrény, mosogató, asztal, gáztűzhely), kamraszekrénnel felszerelték. Hűtőszekrény számára a hely biztosított. Az egy és fél szobás lakásokban kürtös szellőzésű, belső fekvésű főzőfülkék vannak. A szobák gumialátétes ragasztott parkettával, a többi helyiségek habalátétes műanyag padlóval készülnek. A falat papírkárpit borítja, a konyhai és a fürdőszobai felületrészeket műanyag csempézés. A mennyezetek fehér meszelésűek. A lakások távfűtésesek, s ehhez szervesen kapcsolódik az állandó központi melegvízellátás.”²¹

A hetvenes évek panellakásaiban nem elsősorban a társadalmi helyzet, hanem a lakás mérete és elrendezése határozta meg a lakberendezés lehetőségeit. A kétszobás panellakásokban a blokkos gyártási technológia következtében egy-egy falat elfoglalt az ablak és az alatta elhelyezett fűtőtest, a hosszabb falon rendszerint egy éppen divatos szekrény, a hetvenes évek második felétől, pedig elemes bútor kapott helyet, az ablakkal szemközi falon helyezték el a nappal kanapéként funkcionáló kihúzható ágyat, a szoba közepére pedig egy dohányzóasztalból és két fotelből, esetleg hozzá tartozó, kerek vagy szögletes puffból álló garnitúrát állítottak. A szabad falfelületekre gyakran kerültek polcok. Divat volt a panellakások szűkös tereit az egész falat betöltő, többnyire természeti képet tartalmazó ún. gigantposzterrel „megnagyobbítani.” A panellakásoknak a nagyobb méretű – nappali és hálószoba funkciót egyaránt betöltő – szobájában helyezték el a TV-t – ennek helyét a csatlakozó kiépítése, elhelyezése eleve meghatározta – s az egyéb szórakoztató elektronikai berendezések is ide kerültek.

Ezekhez a lakásokhoz hozzá tartoztak a beépített szekrények, amelyek a ruhák és más használati tárgyak tárolására szolgáltak. A kisebbik szoba gyerekszobaként funkcionált, berendezése a gyerekek korától függően gyermekágyakból, heverőkből, polcokból, íróasztalból és székekből állt. A lakásokhoz a fürdőszobát készre szerelt blokként illesztették be, a konyhába pedig a mosogatót is tartalmazó konyhaszekrény és a villanytűzhely mellett egy-egy változó méretű élelmiszer tároló szekrényt építettek be, alsó részében helyet biztosítva a hűtőszekrénynek. A nem túl nagy alapterületű panellakások konyháiban ezeken kívül még egy kisebb méretű konyhaasztalnak jutott hely. A lakások egyes változataiban a konyhától üvegfalal elválasztott étkezőt is kialakítottak.

A nyolcvanas évek elején a békásmegyeri lakótelep egyik tízemeletes házának egy plusz két fűszobás lakása előszobájában a ruhaneműket a beépített szekrényben tárolták, a fogásból és cipőszekrényből álló előszobafalon a napi felsőruházat kapott helyet. A nappal szobájában egy L alakú kanapégarnitúra állt a fal mellett, aminek a rövidebb szára belógott a szoba közepére, a szobában ezenkívül egy kerek asztal, egy beépí-

tett íróasztalt is tartalmazó szekrény, egy TV-állványként is szolgáló bár-szekrény volt megtalálható. A gyerekszobaként funkcionáló, 5–7 négyzetméter alapterületű fűszobák berendezése egy-egy gyermekágyból, heverőből, egy-egy kisméretű akasztós- és ruhásszekrényből, könyvespolcból és íróasztalból állt. A szűkös tér lehető legoptimálisabb berendezésére és kihasználására törekedtek.

Összegzés helyett

A második világháborút követő évtizedekben a városi lakásállomány jelentősen átalakult és modernizálódott. Ennek az átalakulásnak a súlyponti időszaka az 1960-as és 1970-es évek voltak, s a folyamat meghatározó elemét a lakótelepek formájában megvalósuló tömeges lakásépítés jelentette. A házgári kivitelezés igényeihez igazított, standardizált lakásformák számos vonatkozásban a lakóter-használati szokásokat is egységesítették. Mindez természetesen időben elhúzódó folyamat volt, s nem jelentette a lakberendezésben és a lakóterhasználatban meglévő szokások és hagyományok megszűnését.

²¹ *Lakáskultúra*, 1970. 6. 23.

VITÁNYI IVÁN
AZ ÉRTELMISÉG SZEREPE

– Huszár Tibornak ajánlom –

A *Valóság* szerkesztőségében Huszár Tibortól hallottam először a hetvenes évek elején a „szabadon lebegő értelmiség” Mannheim Károly által alkotott fogalmáról.

Sajátos képződmény volt ez a szerkesztőség, a hatvanas, hetvenes, nyolcvanas évek ellentmondás rendszerének egyik jellemző lenyomata. Olyanok voltak benne együtt, akik eszmeileg elkötelezetten vállalták a baloldalt, de tudták, hogy a szovjet tömb és kádári változata hibás úton halad. Nem fogadták el, és nem írták le, hogy 1956 ellenforradalom volt. Valamennyien azt vallották, hogy a diktatúra hibás út. Érezték és tudták, hogy nem tart örökké, el kell jönnie az időnek, amikor kilépünk belőle. Fogalmuk sem volt arról, hogy hogyan változik meg, mi lesz a vége. Újabb, véres forradalom és világháború vagy belső megtisztulás, átalakulás, vértelen forradalom. Lehetségesnek látszott mind a két alternatíva.

Nem vonultak nyílt ellenzékbe, de úgy érezték, hogy el kell menni a „falakig”. Kovács András filmje ugyanis pontosan ezt a magatartást fogalmazta meg: a falig el kell menni, de nem szabad rögtön betörni a fejünket, mert még szükségünk lesz rá. Sok más megnyilatkozást is idézhetünk a tudomány és a művészet sok ágából, amelyek ezt a csak látszólag megalkuvó stratégiát vallották. Benne volt a levegőben.

Szerettük erre vonatkozóan Goethét is idézni. Ő ugyanis azt mondta, hogy egy háború elvesztése pusztán malőr, de egy parasztház leégése igazi tragédia. Jelmondatunknak tekintettük ezt, és azt mondtuk, ahhoz kell az igazi tudomány, hogy tudjuk, hol van a határ. Különösen akkor, amikor éppen az is egyre odább és odább tolódott.

Körösi József, aki előbb helyettes volt, 1964-ben főszerkesztő lett, és képes volt minden nehézség ellenére megtartani ezt a szellemet. A szerkesztőség tagjai (Lázár István, Sükösd Mihály, haláláig Baranyi Antal – valamint a mellékállásúak Huszár Tibor, Gyurkó László, Simai Mihály, Barth István és Vitányi Iván) mindig egységesen támogatták.

A szerkesztőségben szabadon beszélünk, és éjjel-nappal folyt a vita. Özönlöttek a szerzők és barátok – Lukács-tanítványoktól és a Nagy Imre Kör tagjaitól kezdve Konrád Györgyig, Eörsi Istvántól Csoóri Sándorig, Andorka Rudolftól Csurka Istvánig. Hozták cikkeiket, beszámoltak olvasmányokról. Mivel művelt, több nyelvet beszélő emberek voltak, csakhamar feltárult az egész horizont.

Mindannyian itt vitattuk meg saját szakmai munkáinkat. Huszár Tibor akkor elsősorban az értelmiség társadalmi helyével foglalkozott szociológiai és egyben történeti szempontból. Könyvei egymást követték. Az elsőben a reneszánszig jutott, a másodikban (*A cselekvő ember*, Szépirodalmi Kiadó, 1975) ért el a jelenkorig. Ebben már döntő szerepet kapott Mannheim Károly elmélete a „freischwebende Intelligenz” szerepéről. Összhangban Gramsci megfogalmazásában az „organikus értelmiséggel”.

Amikor először elmondta, valamennyien Buddha módjára hallgattuk, mint aki „megvilágosodott”. Úgy éreztük, hogy Mannheim a mi helyünket, sőt célunkat fogalmazta meg.

(Az is lehet, hogy az alapélményt még idehaza kapta: a múlt század elejének hazai értelmisége nagyon is megtapasztalhatta a szabadon lebegés előnyeit és hátrányait egyaránt.) Igen, mi élni akarunk a szabadon lebegés jogával. A modern társadalom szerves élete és egészséges fejlődése csak akkor lehetséges, ha van egy erős, és kreatív része, amely képes az információk növekvő mennyiségét szabadon feldolgozni.

Csábító feladat volna most azzal folytatni, hogyan alakult az értelmiség helyzete azóta. Ez azonban nem férne bele egy esszé keretébe. Ehelyett inkább arra szeretnék kitérni, hogy elméletileg milyen irányban kell az értelmiség sajátos helyzetére vonatkozó elméletet ma tovább vinni.

Szabadon lebegők és/vagy liminálisok

Úgy vélem, hogy ebben Victor W. Turner (1974) antropológiai társadalomelmélete adja a legjobb segítséget. Ő *funkcionális osztályokat* különböztet meg a társadalomban. A szokásos felül-belül-alul dimenzió mellett külön kategóriaként veszi fel a *marginális* rétegeket, valamint azokat, akik egy sajátos határ (limes)- helyzetben vannak, ezért *liminálisoknak* nevezi őket. Ami magyarul annyit tesz, hogy mindig a határra szoruló, sőt már magukat is odaszögező küszöbemberek.

Négy kategóriát állít fel. 1. Felül lévők, privilegizáltak – a hatalom, a vagyon, az igazgatás birtokosai. 2. Belül lévők, integrálisok – akik stabil munkával dolgoznak érte. 3. Küszöbön lévők, „liminálisok” – akik kint is vannak, bent is. És végül: 4. Kívül lévők, marginálisok – akik a peremre szorultak.

Ez a felosztás nem érinti Marx, Max Weber, vagy akár Paul Fussell osztály-, vagy státusz-csoport elméleteit. A felosztás alapja Turnernél, azt mondhatjuk, termodinamikai jellegű. Vannak, akik a tüzet élesztik, vannak, akik őrzik, vannak, akik oltják, és vannak, akik semlegesek.

Ennek az osztályozásnak a fontossága egyre növekszik a posztmodern vagy újmodern viszonyok közt; egyre növekszik, mert egyre többen kerülnek a belül-kívül, felül-alul csoportoktól eltérő marginális vagy liminális helyzetbe.

Ahogy Moreno és Mérei beszéltek a „közösségek rejtett arcáról”, ugyanúgy mondhatjuk, hogy a dinamikus csoportok adják a társadalom „rejtett szerkezetét”. A hagyományos osztályok jól elkülöníthető csoportokat alkotnak, amelyek a társadalmi helyzeten alapulnak (tulajdon, jövedelem, hatalom, presztízs, életmód, kultúra). A funkcionális osztályok azonban részben keresztezik a hagyományos osztályokat. Bár a turneri terminusok (felső, belső, küszöbön álló, kívül álló) is valamilyen helyre utalnak, a döntő kritérium mégsem a tér, hanem a tevékenység, a társadalom iránti magatartás, a Pierre Bourdieu által megrajzolt „habitus”. Bourdieu a legszélesebb értelemben vett társadalmi magatartást érti rajta: a gazdasági, társadalmi és kulturális tőkéhez, hangsúlyozottan mindháromhoz való viszonyt. Elfogadja-e, meg akarja-e változtatni, harcol-e érte vagy ellene. Erről van szó az osztály dinamikus fogalma esetében.

Nem annyira osztályok, hanem olyanok, mint a katonaságnál a fegyvernemek. Ez sokban egyezik a hagyományos osztályokkal (az értelmiségiek között több a liminális, mint más osztályokban), de nem minden egyes értelmiségi az, és viselkedhet egy strukturálisan más osztályhoz tartozó is liminálisként.

Azt kell még hozzátennünk, hogy a történelemben előrehaladva fokozatosan növekedett az a lehetőség, hogy valaki más dinamikus magatartást alakítson ki, mint amit társadalmi osztálya ír elő neki. Különösen vonatkozik ez a legeslegújabb korra, a „hálózati társadalomra”.

Beszéljünk a liminálisokról

Turner – antropológusként – bőségesen ábrázolja, hogy már a törzsi társadalomban is megvolt a liminalitás szerepe. A felnőtté avatás előtti rituális kirekesztés voltaképpen már ezt előlegezi: Akkor fogod megérteni, hogy mit jelent benne lenni a közösségben, ha egyszer megtapasztalod azt is, hogy milyen az, ha kívül rekedsz belőle.

Aztán néhányan, majd lassan többen kiváltak a közösség mereven értelmezett szerkezetéből, és önálló szerepet kaptak. Ilyenek a sámánok, jósok, gyógyítók, kovácsok, tanítók, később feltalálók, tanácsadók, udvari bolondok, filozófusok, nevelők – a pusztában szónokló prófétától a felemás helyzetet tudatosan vállaló taoistáig, vagy a megismerés próféciaját képviselő hellén filozófusig.

Turner azért nevezte liminálisnak őket, mert mindig a határon, a küszöbön éltek: a felül, kívül és belül állás határán, örök egzisztencialista vagy posztmodern pozícióban. Nekik egy kicsit többet szabad, és egy kicsit kevesebbet. Ők adnak tudást és identitást, ők vezetik az ünnepséget, ők adnak választ a kérdésekre, de nem övük (vagy csak ritkán és többnyire sikertelenül) a hatalom. Mindig a küszöbön vannak – mint Posa márk Schillernél (és Verdinél) II. Fülöp udvarában. Félig belül, félig kívül élnek a hivatalos társadalmon. Sokszor a szerkezeten belül is vannak „részvényeik”, de azt is megengedhetik maguknak, hogy némiképp kívül tartsák magukat. És ezzel vissza is éreztünk a szabadon lebegő értelmiség fogalmához.

Idetartoznak az elégedetlenek, a lázadók, a kérdéseket feltevő, új utakat kereső tudósok, művészek, a tudomány és a technika felforgató-előrevívői. Ha sikerül nekik, nagy alkotóként, újítóként vagy forradalmárként tartják őket nyilván, nevük fennmarad a technika, a tudományok, a művészetek történetében. (Ha nem sikerül, sokan válnak keserű emberré.) De idetartoznak az okatlanul elégedetlenkedők, a szüntelenül lázadók, a csak felforgatók és a rombolók is.

Nem kell azt hinnünk, hogy csak nagy személyiségek tartoznak ide. Ugyanez az osztályrészük mindazoknak, akik talán az úttörőknél valamivel később, meglehet, sokszor kevésbé mélyen, de a maguk körülményei között ugyanazzal az anyaggal küzdenek meg. Sokan elégedetlenek önmagukkal vagy helyzetükkel, mást szeretnének, és ha nincs sikerük a munkában vagy a magánéletben vívott harcokban, akkor saját magukkal vívódnak.

A liminális helyzet különösen alkalmas arra, hogy az egész társadalomra vonatkozó nézetek és programok szülessenek. Orwell például azt írta (az 1984-ben), hogy a nagy változások és forradalmak sohasem felülről és sohasem alulról indulnak, hanem mindig középről. Azoktól az emberektől, akik nincsenek „felül”, nem integrálódtak bele teljesen az adott hatalom szerkezetébe, de annyira mégis benne vannak, hogy jól látják és átlátnak rajta. Akik nincsenek alul, nincsenek megverve a teljes kirekesztettség minden nyomorúságával, de annyira mégis benne vannak, hogy átérzik annak minden kínját. Tőlük indul ki a legtöbb változás, a technikai felfedezések csakúgy, mint a szellemi értékek forradalmi. Tőlük indul ki, de nem ők az első számú haszonélvezői. Ugyanezt mondta Trockij is.

Később a liminalitás önállósult foglalkozási formát öltött, de egyelőre csak kivételként. Aztán többen lettek, de az urak szolgálatában. A XIX–XX. században azonban a társadalom egyik, vagy talán legnagyobb „státusz-csoportjává” nőttek. Mindazonáltal megőrizték valamit a liminalitásukból. Termodinamikai szempontból persze nem mindegyikükül a szimbolikusan emlegetett tűz mellett, de közülük sokan. Vannak nagy felforgatók, akik a társadalmat a tűzhalál felé is elvinnék, és vannak nagy megőrzők, akik több meleget kívánnak. A kultúrát mindenesetre ők alkotják.

Szerepük az elmúlt kétszáz év átalakulási folyamatában szignifikánsan megnövekedett. Az új modernitásnak éppen ez az egyik legjellemzőbb vonása: az individualizáció olyanokat is liminálissá tesz, akik az elmúlt társadalmakban nem lettek volna azok.

Kialakult és megnövekedett azonban a pseudoliminálisok vagy proto-liminálisok osztálya, akik az újmodern társadalom hálózati szerkezetében laza helyet foglalnak el, „leszakadnak a primer közösségek köldökzsinórjáról”, de az individualizáció korában nem válnak igazi individuumokká. Helyzetükben a liminalitás a *marginalitással* keveredik, vagy egyenesen azzá válik.

Ez azonban új problémát vet fel, korunk egyik legnagyobb problémáját.

Keret – pólus – reziduum

A társadalmi szerkezet leírására nem elegendő az osztályok, státusz-csoportok, vagy habitusok szembeállítása. Akkor kapunk teljes képet, ha a teljes dimenziórendszert vizsgáljuk. Amely szerint az emberek egyesülésének három nagy dimenziója van. 1. A keretközösségek. 2. A pólusközösségek. 3. A mindkettőhöz lazán kapcsolódó maradvány, reziduum.

A) *Keretszervezetek*: a törzs, a nép (az ethnosz és a démosz), a nemzet, a társadalom, az emberiség.

A keretközösségekben és -szervezetekben a *holisztikus, összetartó, centripetális, integratív, entropikus* elv érvényesül. Minél nagyobb a szervezet, annál fontosabb, hogy legyen, ami összetartsa. Olyan gazdasági kapcsolatok (piac), olyan társadalmi kapcsolatok (család, szomszédság, szakma), olyan politikai kapcsolatok (állam), olyan kulturális kapcsolatok (közösségazonosító elvek) kelljenek, amelyek emberek mind nagyobb sokaságát képesek összetartani.

A kettő természetesen mindig együtt van. A legkisebb közösség is (mondjuk egy barátság vagy párkapcsolat is) keret, amely pólusokat tart össze, minden keretszervezet (mondjuk egy nemzet) is pólust alkothat egy nagyobb egységben (például egy nemzetek közötti szövetségben, vagy éppen ellenségeskedésben).

B) *Pólusszervezetek*: a nemzetség, a kaszt, a rend, az osztály, a státusz- és érdekcsoport.

A pólusszervezetek és közösségek a nagy egészen belül a részek egy-egy csoportját integrálják és állítják egymás mellé, vagy egymással szembe. Bennük a *parciális, centrifugális, dinamikus (entrópiellenes)* elv tör fel.

C) *Reziduum, a tömeg, vulgus*. Vannak azonban olyan csoport-képződmények is, amelyek kimaradnak a legitim első- és másodfokú szervezetből. Szerepük különösen a legutóbbi századokban vált mind fontosabbá. Lehetnek a keretszervezet iránt elfogadók, ellenségesek, ambivalensek vagy neutrálisak.

TUDÓSKLUB A BELGRÁD RAKPARTON

Az utolsó két évszázad társadalmi-gazdasági fejlődésének egyik legnagyobb kihívása a tömegek megjelenése. A lakosság nagy csoportjai kerültek bele a civilizáció áramába, növekedett a városi lakosság száma, csökkent a mezőgazdasági lakosságé. A gazdasági fejlődés lehetővé tette a tömegtermelést és vele a tömegfogyasztást.

Míg korábban az egész társadalomnak csak igen kis része tartozott a reziduumhoz, most egyre többeket kell odasorolnunk. Ezért az ethnosszal, a démoszsal szemben új társadalmi realitásként jelentek meg a tömegek.

Kikből áll a tömeg? Akik hagyományos közösségeiket, kultúrájukat már elvesztették, de a modern társadalom adekvát közösségeit, kultúráját és magatartását nem sajátították el. A tömegek nagyon is valóságos tényezőkként jelentkeztek a társadalom sorsának alakításában, éspedig éppen azért, mert nem voltak erre felkészülve sem kulturálisan, sem társadalmi tapasztalatokban, sem attitűdökben. A kultúra filozófusai (Le Bon, Ortega y Gasset, Huizinga) növekvő aggodalommal szemlélték a folyamatot.

Legújabbban Ulrich Beck az individualizáció kiterjeszkedésében látja a probléma lényegét. A „második modernitás” elszakítja a hagyományos kapcsolatokat. Sartre híres mondata: „az ember szabadságra ítéltetett” most tragikus hangsúlyt kap.

A történelmi kérdés tehát a következőképpen hangzik: Mi lesz a társadalmi maradványba sodródó tömegekkel? Le kell süllyedniük a marginalitásba, vagy ki tudják alakítani a „szabadon lebegés”, a liminalitás új kultúráját?

Az értelmiség szerepét is ebből a szempontból kell most már vizsgálnunk.

Epilógus: még egyszer a Valóságról

Befejezésül térjünk vissza a *Valóság* szerkesztőségében Huszár Tiborral eltöltött huszonnyolc esztendőre. Nem „tetteinket”, eredményeinket akarom méltatni, sem bajainkat, tévedéseinket, gyengeségeinket emlegetni. Arról szeretnék szólni, hogy ott olyan társulás tagjai lehettünk, amely úgy érzem, az együttműködés belső dinamikájában is példászerű. Annak példája, hogy hogyan lehet a mai világban, a második vagy ki tudja hányadik modernitásban is erős, (szociológiai szakfoglalommal) primer közösséget teremteni.

Schopenhauer azt mondta, hogy a közösség problémája a stündisznókéhoz hasonló. Jó összebújni, de ha túl közel szorulunk össze, tüskéink szúrnak. A *Valóság*-kör ezt pontosan tudta. Sokat voltunk együtt, de nem sülve-főve. Nem szóltunk bele a másik magánéletébe, de aki tanácsot vagy segítséget kért, tudhatta, hogy mindent megkap. Mindenkinél egyforma szava volt, mindig megvolt a maga méltósága. Sokat vitatkoztunk, de sohasem veszekedtünk. Vitáinkban bíráltuk is egymást, de ez sohasem vált számonkéréssé. Sohasem hallgattuk el a másik elől, ha valami olyat tudtunk meg, amit neki is tudnia kell. Nem adtuk ki a másik titkait. Mindig megbeszéltük, ha bármit közösen kellett tennünk, és mindenki a lényegre igyekezett összpontosítani.

Nagy élmény, hogy ebben részt vehettem. Egyáltalán az, hogy ilyen lehetséges. Azt gondolom, hogy ennek elvi jelentősége van: ilyennek kell lennie a szabadon lebegő, szabadságra és liminálításra ítélt emberek igaz közösségének.

Kedves Huszár Tibor! Adjon neked is erőt további földi időnkre ez a közös élmény!

1962. június 19-én David Kettler, az Ohio State University Politikatudományi Tanszékének fiatal tanára – Frank Benseleerre, a Luchterhandnál megjelenő Lukács-összkiadás szerkesztőjére hivatkozva – levélben fordult Lukács Györgyhöz, kérve, hogy felkeresse Budapestet.¹ Az igen óvatosan, németül fogalmazott levél nemcsak azzal számolt, hogy Lukács postáját a hatóságok is tanulmányozzák, hanem arra is ügyelt, hogy írójának érdeklődését és kutatási terveit olyan általánosságokkal jellemezze, hogy a címzettje ne találjon bennük kivetnivalót, ne hárítsa el a találkozást valamilyen kifogással, például azzal, hogy nem emlékszik azokra a régmúlt eseményekre, amelyek látogatóját érdekelhetnék. A rövid levél három témát jelölt meg, mintegy sejtetve a remélt beszélgetés körvonalait:

1. Az érdeklődése tudományos jellegének kidomborítására Kettler jelzi, hogyan nőtt ki jelenlegi kutatási kérdése az Adam Fergusonról írott doktori disszertációjában tárgyalt problémából; a problémának a marxista terminológiához igazodó megnevezése pedig azt sugallja, hogy az ajánlótól függetlenül is megérdemli a remélt meghívásban rejlő előlegezett bizalmat: a dolgozat „a polgári *moral philosophy* és a társadalom tudományos értelmezése közti viszonyokról” szól.

2. Ezeknek a viszonyoknak a válsága alkotja jelenlegi kutatásának tárgyát, „ahogyan e válság például Karl Mannheim munkáiban kifejezésre jut” – fűzi hozzá mintegy mellékesen, noha Lukácstól elsősorban Mannheim pályakezdéséről, politikai tájékozódásáról szeretne minél többet megtudni.

3. Végül jelzi, hogy nem pusztán adatforrásnak tekinti Lukácsot, hiszen előzetesen tájékozódott arról, mi foglalkoztatja őt újabban: „Különösen érdekelnek az Ön legújabb munkái az etika és a társadalomtudomány integrációjáról, és nagyon szeretnék néhány ezzel összefüggő kérdéskomplexumról beszélgetni Önnel.”

Kettler elővigyázatát egyrészt a frankfurti Társadalomkutató Intézetben szerzett tapasztalatai indokolták, ahová 1961-ben ösztöndíjasként érkezett azzal a tervvel, hogy összegyűjti a Mannheim Károly frankfurti éveire vonatkozó dokumentumokat, felkutatja és kifaggatja egykori kollégáit, tanítványait. Szíves fogadtatásra számított, egyrészt mint a kényszerű emigrációból „visszatérő” német,² s ráadásul olyan kolléga, aki a Columbia Egyetemen az Intézet két korábbi munkatársának, Herbert Marcusének és Franz L. Neu-

¹ David Kettler és Lukács György levélváltása megtalálható az MTA Lukács Archívum és Könyvtárban (LAK 911/1–10)

² Lipcsében született 1930-ban, 9 éves volt, amikor szülcivel az Egyesült Államokba emigrált. A jelen írásban idézett kéziratok, levelek David Kettler, továbbá az MTA Lukács Archívum és Könyvtár (LAK) archívumából valók.

mann-nak a tanítványa volt.³ Am egyik támogatója sem készítette fel arra, ami az Intézetben várta, ami ma már számos más forrásból ismert: az emigrációból visszatérő Adorno és Horkheimer nem kívánt emlékezni a háború előtti évek politikai elkötelezettségére, tudományos programjára és kutatási eredményeire. A *Zeitschrift für Sozialforschung* kötetei leszögezett ládákban pihentek az Intézet pincéjében, tőlük az 1950–60-as években ott tanulók az Intézet egykori folyóiratának a létezéséről sem hallottak, ha netalán egy hivatkozás nyomába eredve olvasni akartak belőle, más könyvtárakban kellett keresgél-niük. Nem volt téma az akkori független Intézet feszült, versengő viszonya az egyetem Oppenheimer, majd Mannheim vezette szociológia tanszékével, nem emlegették sem Horkheimernek az *Ideológia és utópiáról* írott, elutasító bírálatát, sem Paul F. Lazarsfeld meghatározó részvételét az Intézet egyetlen nagy, közös empirikus kutatásában.⁴ Az viszont hamar világgossá vált, hogy Adorno és Horkheimer rosszalja Kettler érdeklődését Mannheim iránt, tévesnek és ártalmasnak tartják a tudományosan megalapozott politikai gyakorlat mannheimi koncepcióját. Mint Kettler egy visszaemlékező tanulmányából ki-derül, az Intézettel való kapcsolat a Frankfurtban töltött év folyamán névleges maradt: „Az Adornóval folytatott egyetlen beszélgetésemről készített jegyzeteimből az derül ki, hogy egy Jürgen Habermas nevű tanítványához utalt engem, de Adorno nyilvánvaló meg-vetése témám iránt annyira kedvem szegte, hogy javaslatait nem vettem komolyan.”⁵

Másrészt óvatosságra intette korábbi egyetemi kollégája, az akkor már a Brandeis Egyetemen tanító Morris Watnick is, aki egy terjedelmes és alapos, háromrészes tanul-mányt jelentetett meg Lukács Györgyről 1958-ban,⁶ és a kommunizmus kiváló kutatója-ként és korábbi kormánytisztviselőként behatóan ismerte a kelet-európai viszonyokat. Ha máshonnan nem, Watnick tanulmányából Kettler tudhatta, hogy Lukács nem egészen fél évvel az 1956-os forradalom leverése után visszatérhetett ugyan Magyarországra, ismét dolgozhatott, sőt külföldön – mármint Nyugaton – publikálhatott is,⁷ lévén az a „marxista, akit sok szempontból jóval nagyobb elismerésben részesít »a burzsoázia hamis tudata«, mint saját táborának sztálinistái és egyéb doktrínér tagjai”, akik „továbbra is az egyik leg-félelmetesebb intellektuális veszélynek tartják a saját berkeiken belül.”⁸

Lukács postafordultával válaszolt: augusztus 4-től egy hónapig szabadságon lesz, de

³ Kurt H. Wolff (Mannheim egykori frankfurti diákja és művének amerikai népszerűsítője) segítségével lépett kapcsolatba Horkheimerrel, amikor az amerikai útja során Wolff társaságában az Ohio State Universityre is ellátogatott, és előadást tartott Kettler egyik kurzusán, aki azután kieszközölte tőle a frankfurti meghívást.

⁴ Az Intézet első korszakáról I. Felkai Gábor: *A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig*. II. kötet. Bp., Századvég Kiadó, 2007. 400–413. és Némethi Dénes: *A klasszikus szociológia. 1890–1945* Bp., Napvilág Kiadó, 2005. 359–368.

⁵ Kettler, David: *Negotiations: Learning from Three Frankfurt Schools*. Kézirat, 2009.

⁶ Watnick, Morris: George Lukacs: An Intellectual Biography, *Soviet Survey* Nos. 23, 25, 27 (January–March, 1958), 60–66; (April–June, 1958), 51–57; (July–September, 1958), 61–68.

⁷ Pontosabban: ebben az időben, egészen az új gazdasági mechanizmus bevezetését megelőző pár évig „a szektások szabad prédája” (*Megélt gondolkodás*, 84.), „a revizionizmus passzív szobra” (*Életrajz magnószalagon*, 301.). 1957-ben még megjelenhetett az Akadémiai Kiadónál *A különosság mint esztétikai kategória*, de ezután Lukács György „szabadon” nem publikálhatott külföldön se, noha nem indult ellene eljárás a külföldre kijuttatott kéziratok miatt, vö. „Amennyit ki tudtam csempészni, az megjelent” (i. m. 303.) – mondta Lukács a vele készült interjúban (Lukács György: *Megélt gondolkodás – Életrajz magnószalagon*. Szerk. Eörsi István. Bp., Magvető, 1989.)

⁸ I. m. I. rész: George Lukács – A Life of Alienated Sensibility.

előtte szívesen látja a vendéget. A beszélgetésre Lukács lakásán, felesége jelenlétében került sor július 17-én, amelyről Kettler emlékeztetőt készített, majd az emlékeztetőt jó-váhagyásra megküldte Lukácsnak. Csak a beszélgetés vége felé sikerült az első világ-háborús évekre és Mannheimre terelni a szót, és Lukács mondott is egyet s más Mann-heimmel való viszonyáról, aki őt mesterének tekintette, a Szellemi Tudományok Szabad Iskolájáról és előadóinak politikai felfogásáról – de azután vége lett a faggatózásnak, mert Lukácséknak eszükbe jutott, hogy Horváth Zoltán már írt erről az előző évben kiadott *Magyar századforduló* c. könyvében, s Kettlert ezért hozzá irányították.

Watnick, aki egy Lukács-monográfia megírására készült, elküldte Kettlernek bizonyos életrajzi tények, összefüggések tisztázását, pontosítását célzó kérdéseinek egész listáját – például: 1914 előtt mi vonzotta annyira a német misztikusok írásaiban? Milyen volt a viszonya a George-körhöz Heidelbergben; Jászi Oszkárhoz, Szabó Ervinhez, Polányi Károlyhoz Budapesten; Wittfogelhez és Johannes R. Becherhez Berlinben, Kun Bélához az emigráció különböző szakaszaiban? Ha *A bolsevizmus mint etikai probléma* megjele-nése után három héttel belépett a kommunista pártba, akkor „ez nyilván a hirtelen me-gtérés esete, de ki volt a térítő”? stb., stb. –, amelyeket Kettlernek sem módja, sem mersze nem volt feltenni a beszélgetés során. Horváth Zoltántól viszont, aki röviden ismertette vele az 1918–19-es magyar politika főbb mozgatórugóit és eseményeit, lefordította neki találkozásukkor németre a *Magyar századforduló*-ból a Vasárnapi Kört és a Szellemi Tu-dományok Szabad Iskoláját tárgyaló két oldalt, már nyugodtan kérdezősködött, de bi-zonytalan vagy pontatlan válaszokat kapott. A vele való beszélgetésről készült emlékezte-tő⁹ szerencsére Lukács is megkapta, és Kettlernek írt válaszlevelében (1962. augusztus 4.) kommentálta, helyesbítette. A vele és feleségével folytatott beszélgetés emlékeztetőjéről pedig így írt:

„Érdeklődéssel olvastam a beszélgetésünkről adott beszámolóját. Megjegyzéseket aligha fűzhetek hozzá. Az anyag oly nagy és még annyira cseppfolyós állapotban van, hogy egyelőre lehetetlen mind az egészen pontos megfogalmazás, mind annak egészen pontos befogadása.”

A nagy és cseppfolyós anyagra való utalás már sejteti, hogy a beszélgetés középpont-jában nem Mannheim és a Vasárnapi Kör állt, hanem Lukács György etikai vizsgálódásai. Az emlékeztetőből egy különös okfejtés váza bontakozik ki:

„Lukács professzor alapvető követelménynek tartja, hogy a marxizmust ne dogmának, hanem módszernek tekintsük; továbbá a jelenkori társadalmi helyzet nem tárgyalható a régi kategóriákban, ennél fogva égetően szükségessé tesz egy új, marxista módszerű elemzést. 1916-ban – mondotta L. – Lenin szükségesnek tartotta, hogy az akkori helyzet olyan értelmezését nyújtsa, amely (ha nem is elemzési módjában, de tartalmában) jelen-tősen eltért attól, amit Engels 22 évvel korábban, 1894-ben fejtett ki; mármint L. szerint Lenin munkássága óta – 47 éve! – nem került sor a marxista módszer hasonlóan kreatív alkalmazására.

Hogyan kapcsolódik a jelenkori társadalom új elemzése kidolgozásának igénye az eti-ka problémáihoz? Annyiban, hogy »etikán« a kritériumok azon mintázatát kell értenünk, amely alkalmas arra, hogy azoknak a problémáknak igazán emberséges megoldásához vezesse el az embereket, amelyekkel saját konkrét társadalmuk szembesíti őket. Ez azt

⁹ Memorandum of conversation with Zoltan Horvath, Budapest, July 19, 1962. Kézirat.

jelenti, hogy az »etika« nem lehet mindenkor és mindenhol érvényes egyetemes elvek készlete, hanem a mindenkori történelmi időben és helyen az igazán emberi viselkedés elveinek foglalatja. Lukács szerint az etika eme jellemzője már Arisztotelész műveiben is helyet kap, és Arisztotelész más értékes vezérfonalakat is kínál az etikával foglalkozó mai filozófusnak.

Arisztotelész alkalmazhatósága a L. szerint korunkban kialakulófélben lévő új társadalom egyes döntő vonatkozásaiból adódik. Ahogy Arisztotelésznél az etika tárgyalása a *szabad idő* megfelelő felhasználásában csúcsosodhatott ki, lévén az a terep, ahol az emberek teljesen szabadok ahhoz, hogy teljességgel emberiek legyenek, úgy L. meggyőződése szerint a mai filozófusnak a szabadidő *emberi* felhasználása problémájára kell összpontosítania figyelmét. Ez a párhuzamosság Arisztotelész problémája és korunké között persze nem homályosíthat el némely döntő különbséget. Az első az, hogy Arisztotelész egy kicsiny, kiváltságos osztály szabad idejével foglalkozott, akiknek pozícióját a rabszolgamunka kizsákmányolása teremtette meg, viszont a jelenlegi vizsgálódás arra a *világon mindenütt alakulófélben lévő társadalomra* vonatkozik, amelyben a munka mint »elsődleges szükség« ismét a helyére kerül *minden ember* életében anélkül, hogy fölemésztené idejét és emberségét. Ezt az új korszakot a tevékeny gyakorlati emberek teremtik meg, akik rendszerint nincsenek is tisztában (vagy nem is törődnek) tevékenységük *jelentőségével*. A filozófus feladata egyszerűen az, hogy először is próbáljon meg ebben felismerni egy értelmes mintázatot, másodsor pedig nyújtson olyan vezérfonalakat, amelyek legalább kezdetben alakíthatják a gyakorlatot mindaddig, míg a fejlődés el nem ér arra a fokra, ahol már ténylegesen érezhetők az új helyzet követelményei. (L. megemlítette azt a lehetséges ellenvetést, hogy egy katasztrofális háború megszakíthatja a fejlődést, de ezt azzal hárította el, hogy – még ha a politikai vezetők ezt egyáltalán nem látják is világosan – a háború a technológiai fejlemények következtében ma már lehetetlen.) Egyszóval olyan korban élünk, amikor a terepet megtisztítjuk, és az alapokat lefektetjük egy teljesen új korszak számára. Nincs abban semmi meglepő, hogy gondolkodásunk a fejlemények mögött kullog; helyzetünk bizonyos értelemben a Rómába érkező, a filozófiára fogékony vandálával analóg.

L. szerint a különbség a mi feladataink és Arisztotelész feladatai között nemcsak a mi helyzetünk és az övé közti lényegi különbségből fakad, hanem a filozófiai álláspont tekintetében megmutakozó életbevágóan fontos különbségekből is. Egy rövid beszélgetésben, mondta L., ezt nem fejtheti ki részletesen. Amit viszont hangsúlyozni kívánt, az az, hogy Arisztotelész metafizikája (teleologikussága stb.) helyébe a »történeti ontológia« lépett – amit először Hegel vázolt, majd Marx fejtett ki. Az új etikában így nincs semmi »nem evilági« avagy »túlvilági«; az emberi gyakorlat világával foglalkozik a gyakorlati emberség talaján. Soha nem távolodhat el túlságosan az adott történeti helyzetre jellemző emberi állapot konkrét elemzésétől.

Ebben az összefüggésben Lukács rendkívül érdekesnek találja az újabb amerikai munkák közül C. Wright Mills tanulmányait (konkrétan a *Fehérgallérosokat* és a *Hatalmi elitet*; a *Szociológiai képzelőerőt* vagy a *Marxizmust* még nem olvasta), továbbá William Whyte *Szervezeti emberét*, amelyet épp most olvas, nagyon tetszik neki, bár megjegyzi, hogy az elemzés nem hatol eléggé mélyre.

Az etikai probléma tehát végső soron – különösen korunkban, amikor a létfenntartásért való harcot megnyertük – az, hogy valódi értelmet adjunk az életnek. Osztva Epi-

kurosznak és Lucretiusnak azt a gondolatát, hogy »ahol élet van, ott nincs halál; ahol halál van, ott nincs élet«, L. azt állítja, hogy nem létezik az értelem nélküli halál mint olyan. Mindaz, amit ezzel kapcsolatban írnak, valójában az értelmes élet problémájára vonatkozik. S ebben az összefüggésben arra van szükség, hogy az emberek valódi célt találjanak munkájukban, és hogy képessé váljanak céltudatosan bánni azzal az egyre hosszabb időszakkal, amelyben felszabadulnak a munka alól. Az etikai spekulációnak és tanításnak – és a pedagógiai dimenzió itt nagyon fontos – ebben a szférában kell tevékenykednie L. szerint. E felfogás fő ellenfeleinek L. azokat a gondolkodókat tekinti (s itt kifejezetten amerikai társadalomtudósokat említett), akik az embert manipulálandó tárgynak tekintik, és az újonnan nyert szabadidőben egy új alkalmat látnak arra, hogy az embereket manipulációnak vessék alá.

Nem volt idő arra, hogy utána eredjünk annak a sok kérdésnek, amit az ilyen irányú elemzés felvet. A legmakacsabban visszatérő probléma DK-nak az a kérdése volt, hogyan lehetne világosan megkülönböztetni a L. által vázolt megközelítésmódot attól, ami már közkincs az egyébként nagyon különböző filozófiai kiindulással és következtetésekkel jellemezhető morálfilozófusok körében – azaz hogy ennek a módszerek mi alkotná a jellegzetesen marxista összetevőit. Talán ehhez köthető probléma az »emberi« ama fogalma filozófiai definíciója és filozófiai igazolása, amely, úgy tűnik, irányt mutat a »történeti ontológia« számára. De a vitát ezen a ponton egyszerűen félbe kellett szakítani. Mindhárman (mert Mme L. végig aktív szerepet játszott a gondolatmenet kifejtésében) egyetértettek abban, hogy ha nemcsak néhány óra, de két egész hét állna rendelkezésükre, ennek a vitának még akkor sem lehetne vége. L. különös hangsúlyt fektetett a kérdések *végérvényes* megválaszolásának lehetetlenségére (tréfálkozva azzal vádolta DK-t, hogy azt szeretné, ha L. minden problémájára megoldással szolgálna), arra, hogy az elvégzendő munka mennyire segíti majd a zavarodottság meglévő forrásainak felszámolását, továbbá a munka előkészítő jellegére (ami korunk átmeneti jellegéből fakad).¹⁰

Majdnem fél évszázaddal később olvasva ezt az emlékeztetőt, az első benyomás a döbbenet: íme, ez a következménye, ha egy egészen kivételes intellektusú és műveltségű ember évtizedekre foglyává válik a tökéletesen kilátástalan kelet-európai marxista diskurzusnak, amelynek önmagában forgó, világtalan szövegét úgy próbálja meghaladni, hogy – meglehetősen esetlegesen válogatva – belevegyíti a külvilág tapasztalatairól szóló társadalomtudományos irodalom egyes híradásait. A második az a sejtés, hogy amit itt Lukács előad, az mintegy előrevetíti azt a 60-as évek vége felé divatba jött konvergenciaelméletet, amelynek a tudományos-technikai forradalom lázában égő, de politikailag megszelídített változatát a tudományos szocializmus felvilágosultabb egyetemi oktatói a 70-es évek első felében már merészen felvették a kötelező olvasmányok jegyzékébe.¹¹ A harmadik az, hogy Lukács egyszerűen szórakozott, eljátszott egy gondolattal, amit kipróbált a vendégén. Mielőtt e történetietlen ítéletek bármelyikét elfogadnánk, érdemes megnézni,

¹⁰ Kettler, David: Memorandum on conversation with Professor and Mrs. Georg Lukacs. Budapest, July 17, 1962.

¹¹ Mindenekelőtt a Radovan Richta vezette munkaközösség által jegyzett *Válaszút a civilizáció: A tudományos-technikai forradalom társadalmi és emberi összefüggései* (Bp., Kossuth, 1968) kötetet, de ebbe a kutatási irányba illeszkedett Fukász György *The future society and the technical progress* címmel kiadott beszámolója az ISA vármái kongresszusán (Bp., MTA, 1970), majd később Ágh Attila: *Tudományos-technikai forradalom és művelődés* (Bp., Magvető, 1977) c. munkája.

hogyan reagált Lukács gondolatmenetére két kortárs: egy magát radikális baloldalinak valló értelmiségi¹² (Kettler) és a tőle világnézetileg igen távol álló kommunizmuskutató (Watnick).

Kettler ugyanis részletesen beszámolt Watnicknak német- és magyarországi tapasztalatairól. Elküldte neki a begyűjtött dokumentumok másolatát, s arra biztatta, maga is keresse fel személyesen Lukács Györgyöt: „Ha elmész hozzá Budapestre, egész álló nap beszélget veled, még ha a nevedet se tudja (ami azt illeti, csak öt perccel távozásom előtt jött rá, ki is vagyok, mivel a Bécsből írt levelem nem érkezett meg, a telefonban pedig nem tudtam jól megértetni magam).”¹³ Szívélyes beszélgetőpartnerei ugyanakkor világossá tették, miről nem hajlandók nyilatkozni. Horváth Zoltán a magyar kommunista párt történetével kapcsolatos kérdésekre mindössze annyit mondott: „Ne kérdezzén róla. Ezt egyszerűen sohasem fogjuk tudni.” Arra a kérdésre pedig, hogy az 1918–19. évi események történetét nem dolgozhatná-e fel egy valamilyen kulturális csere keretében Magyarországra érkező fiatal, magyarul is tudó amerikai történész – akinek nincs semmiféle politikailag terhelő múltja vagy jelene –, Lukács „túl udvarias volt ahhoz, hogy kinevessen. Csak azt mondta: »de hát vannak történelmi feldolgozások; épp csak egy szó sem igaz belőlük.« S ezzel zárta a vitát.” – „Az egyetlen dolog, amit még hozzáfűzhetek a Lukács-feljegyzéshez – írja –, az a futó megjegyzése, amikor unszoltam, hogy mondja meg, miben tér el valakitől, például Webertől. Azt mondta: »ja, Weber – ő mindig olyan bizonytalan volt.« Amikor valamilyen összefüggésben Marcuse nevét említettem, akkor válasza egészen lekicsinylő volt. Az az érzésem, hogy a régebbi emberekkel kapcsolatban a régen kialakult reakciói jönnek elő, az újakkal kapcsolatos ítéletei viszont távolról sem oly határozottak, mint amilyeneknek lenniük kéne, vö. a *Szervezeti ember* vagy Wright Mills kiváltotta izgalmat. Meséljünk Leo Straussnak az Arisztotelész-rajongóról?”

Watnick válaszelevelében pontokba szedve kommentálta a megküldött anyagokat. A Lukács által vázolt etikai elmélethez fűzött megjegyzése a következő:

„Elégge szerencsétlen a Leninre hivatkozás a marxizmus új alkalmazására irányuló jelenlegi törekvésének igazolására. Mert Lenin 1916-ban ugyan beleütközött olyan problémákba, amilyeneket Engels 1894-ben még nem ismert, csak hogy Lenin nem *de novo* vágott neki, hanem másoknak – például Hilferding et al. – az 1900-as évtizedekben írt munkáira támaszkodott. Viszont amit Lukács most, az etikán dolgozva csinál (ha jól értem az összegzésedet), az oly szembeszökően nem illik mindahhoz, ami a leninista marxizmust az elmúlt 50 évben jellemezte, hogy az ember elképed: netalán arra kényszerült végre, hogy ledobja a magára kényszerített leninista öntőformát, és visszatérjen a *G. u. K. [Történelem és osztálytudat]* alapvetéséhez, sőt még azon is túl a saját premarxista gondolkodásához? Ha valaki azt mondja, mint Lukács, hogy egy új társadalom van kialakulóban *mindenütt a világon*, amely a szabad idő emberi használatát avatja gondolkodásunk legfőbb tárgyává, akkor ezzel azt is állítja, ugye, hogy mind a kapitalista, mind a szovjet társadalom ebbe az irányba tart? Ami más szóval annyit tesz, hogy a szabad idő használata önmagában az industrializmus technológiájával függ össze, *legyen az kapitalista vagy kollektivistá típusú*. S ha ez igaz, nem az következik-e belőle, hogy a marxizmus – és *a fortiori* a leninista marxizmus – anakronizmussá vált? A szabad idő felé fordulás két-

¹² Vö. Kettler, David: The Vocation of Radical Intellectuals, *Politics and Society* 1 (November 1970), 23–49.

¹³ David Kettler levele Morris Watnicknak, 1962. július 24.

ségtelenül nem ellentétes a marxista tannal, csak hogy ez könnyebben és meggyőzőbben is elérhető a marxizmus segítségével, bármelyik naturalista kiindulópontból. Az, hogy Lukács ragaszkodik ahhoz, hogy ezt a marxizmus egy új alkalmazásának nevezze, csak arról a – teljességgel megérthető – vonakodásáról tanúskodik, hogy bármi másnak nevezze. Engem mindenesetre jobban emlékeztet a Simmel és Weber hatása alatt író Lukácsra, mint az elmúlt 40 év közelebről megismert Lukácsára.”¹⁴

Watnick Kettler javaslatára megküldte 1958-as tanulmányát Lukácsnak, aki határozottan helytelenítette annak a *Történelem és osztálytudat* az életműve középpontjába helyező koncepcióját, megismételve a mű francia fordítása kapcsán kiadott nyilatkozatából¹⁵ ismert ítéletet: „Úgy gondolom, hogy a *Történelem és osztálytudat* sikerületlen átmeneti termék, amelyet csak a későbbi munkáim álláspontjáról lehet megítélni.”¹⁶ Watnick 1966 májusában fel is kereste Lukácsot, és három órán át faggatta az őt érdeklő adatokról – de a tervezett monográfiát végül nem írta meg.

David Kettler a Fergusonról írt disszertációból fakadó kérdéseivel érkezett Budapestre, melyek többek közt az egyetemeken művelt erkölcsfilozófia és a jellegzetes értelmiségi politikai gondolkodás ellentétének genealógiáját érintették. Mivel a tudásszociológia manheimi programját úgy értelmezte, mint az értelmiségi létmód értelmezésének és a gyakorlati-erkölcsi tájékozódásnak a közegét,¹⁷ minél többet meg akart tudni arról, milyen kulturális és politikai szerepeket alakított Mannheim élete különböző szakaszaiban. A Lukács Györggyel (majd Lesznai Annával, Polányi Károllyal, Hauser Arnoldddal stb.) folytatott beszélgetések és levélváltások arról győzték meg, hogy „Magyarország sokkal fontosabb Mannheim szempontjából, mint korábban gondolta”.¹⁸ Kutatásainak eredményét közreadó könyve¹⁹ lett az első feldolgozás nemcsak a nemzetközi, hanem – a Horváth Zoltán könyvében olvasható rövid ismertetéstől eltekintve – a magyar szakirodalomban is a Vasárnapi Körrel, ami azután valóságos iparaggá fejlődött a magyar századelő iránt érdeklődők körében.²⁰

Amit Kettlerrel társalogva etikai vizsgálódásai fő feladatának mondott – annak filozófiai megalapozását, hogy az értelmes élet a szabadidő valódi szabad idővé (*scholé, otium, Muße, leisure*) alakítását igényli –, azt Lukács bővebben kifejtette „szellemi internalitása”²¹ vége felé, 1966 őszén, amikor napokon át válaszolt három német társadalomtudós kérdéseire, akik a munkáspártok kudarcainak és a „dühöngő ifjúság” megnyilvánulásainak friss élményét hozták magukkal Budapestre, és mindezzel kapcsolatban Lukács György véleményét tudakolták. Lukács pedig arról beszélt, a marxista elemzésben milyen új szempontok érvényesítését követelik meg a kapitalizmus legújabb szakaszának lényegi

¹⁴ Morris Watnick levele David Kettlernek, 1962. július 29.

¹⁵ *Arguments* 20 (1960), 61.

¹⁶ Lukács György levele Morris Watnicknak, 1966. április 23. (LAK 1993/2)

¹⁷ Kettler, David: Sociology of Knowledge and Moral Philosophy: The Place of Traditional Problems in the Formation of Mannheim's Thought. *Political Science Quarterly*, 82/3., 1967, 399–426.

¹⁸ David Kettler levele Morris Watnicknak, 1962. július 24.

¹⁹ Kettler, David: *Marxismus und Kultur – Mannheim und Lukács in den ungarischen Revolutionen 1918/19*. Luchterhand, Neuwied 1967.

²⁰ Beismerem részvételem az iparági fejlesztésben; első megjelent írásom címe „A Vasárnapi Kör és a Szellemi Tudományok Szabad Iskolája” (*Világosság* 1975, 10. 613–620.) volt.

²¹ Így jellemezte a maga 1957 óta tartó politikai státuszát 1968 májusában, Aczél Györgynek írott levelében (LAK 12/11).

tendenciái – a relatív értéktöbbség uralma, a társadalmassulási folyamat kiterjedése, a korábban egymástól elkülönülő társadalmak fokozódó integrációja. Ezen objektív, szükségyszerű fejleményekkel szembeállította a gyakorlati döntések és cselekvések világát, amelyben az alternatívák közti, gazdaságilag immár egyre kevésbé determinált individuális választások uralkodnak. A marxizmus egy új fázisát vizionálta, amelynek legfőbb dolga az ember megreformálása, értelmes életének megvalósítása volna.²² E program azáltal kölcsönözne értelmet az emberi életnek, hogy „rávezeti az embereket, hogy a saját életüket történelmi folyamatként is éljék át”.²³ Persze itt is előkerül Arisztotelész: a *középnek* a *Nikomakhoszi etikában* megfogalmazott eszményére osztja Lukács az általános és az egyedi közt közvetítő különös feladatát. Ám a beszélgetések legváratlanabb mozzanata az egyéni cselekvési mozgástér és döntés (Lukács terminológiájában: teleológiai tételezés) ismételt hangsúlyozása a viszonyoknak való alávetettségével szemben. Lukács maga is tisztában volt azzal, hogy ortodox marxistához kevésbé illő gondolatokat fejtett, amit ezzel a megjegyzésével is jelzett: „személyesen csak azt mondhatom, hogy ma már egyáltalán nem sajnálom, hogy első társadalomtudományos leckéimet Simmeltől és Max Webertől vettem, és semmit sem tanultam Kautskytól.”²⁴

²² Vagyis szó sem volt a TTF-ről.

²³ Pinkus, Theo (Hrsg.): *Gespräche mit Georg Lukács – Hans Heinz Holz, Leo Kofler, Wolfgang Abendroth*. Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 1967. 94.

²⁴ I. m. 80.

HUSZÁR TIBOR MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA

Összeállította: TISZAI ILONA

*A válogatás a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár
Szociológiai gyűjteményének adatbázisa alapján készült*

1952

Bátorság, hősiesség, erős akarat. Bp., Ifjúsági K., 70 p.
Az ifjúság közötti propaganda néhány kérdéséről. *Új Március*, 9. 16–26.

1954

Lenin az ifjúsági kommunista nevelésről. *Új Március*, 1. 19–32.

1955

A sportoló ifjúság erkölcsi, politikai nevelésének néhány kérdéséről. *Sport és Testnevelés*, 11. 11–12.

1960

A „modern” ifjú ideálja és az igazi korszerűség. *Valóság*, 5. 28–36.

1961

A fiatalkorúak erkölcsi züllésének és kriminalitásának néhány tünete a II. világháborút követő évtizedekben a pedagógia tükrében. *Pedagógiai Szemle*, 1. 74–81.
A mélylélektan és az emberi magatartás meghatározottsága. *Magyar Filozófiai Szemle*, 5. 658–691.
Keresztény humanizmus. 1–2. *Világosság*, 9. 10–13.; 10. 7–13.

1962

A személyiség marxista és egzisztencialista értelmezésének ellentéte. *Valóság*, 6. 30–48.
Der Neofreudismus und die Determiniertheit des menschlichen Verhaltens. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio philosophica et sociologica*, 1. 53–65.
Die Gestaltwandlungen des religiösen Bewusstseins. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio philosophica et sociologica*, 2. 97–105.
Egy vita margójára. *Világosság*, 7–8. 109–116.

1963

Az erkölcs fejlődéséről. *Társadalmi Szemle*, 10. 33–50.
A környezet és az emberi cselekvés dialektikája a fiatalkorúak bűnözésével foglalkozó elméletek tükrében. *Valóság*, 3. 19–32.

1964

Fiatalkorú bűnözők. Adalékok a fiatalkori bűnözés problematikájához az 1950–1959. évek felmérései alapján. Bp., Tankönyvkiadó, 238 p.
A marxista etika alapjai. Egységes jegyzet. Szerk. Huszár Tibor. Bp., Tankönyv., 129 p.
Jeunes générations Démocratique Nouvelle 10.
Erkölcs és társadalom. *Kortárs*, 8. 1284–1294.

1965

Erkölcs és társadalom. Bp., Kossuth, 305 p.
Szocialista erkölcs – szocialista társadalom. *Valóság*, 6. 1. 11.
Gazdaság, érdek, erkölcs. *Valóság*, 2. 1–14.
Az erkölcsi értékről. *Kritika*, 6. 19–28.
Az erkölcs fogalma – osztályjellege. *Köznevelés*, 21. 811–813.
Erkölcs, illúziók, látszatok. *Élet és Irodalom*, 48. 3.
Gazdaság, érdek, erkölcs. *Valóság*, 12. 1–14.
Morale et société. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio philosophica et sociologica*, 4. 143–157.

1966

A doktrinerség természetrajzához. *Társadalmi Szemle*, 1. 44–54.
A gyakorlat filozófusa. *Valóság*, 1. 13–26.
Vom moralischen Wert. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio philosophica et sociologica*, 5. 81–96.
Ágh Attila–Huszár Tibor: Erkölcs és társadalom. *Világosság*, 4. 252–255.

1967

Lenin-képünk. *Népszabadság*, 263. 8.
A filozófus Antonio Gramsci portréjához. *Valóság*, 10. 35–45.
A társadalom szellemi élete és a társadalmi tudat szerkezete 1–2. *Világosság*, 11. 641–649.; 12. 705–712.
Morala și societatea. București, Ed. Politică, 271 p.
Korunk és az erkölcs. Etikai vita a Gramsci Intézetben. Ford. Rozsnyai Ervin; bev. Huszár Tibor. Bp., Kossuth, 202 p.
Modern polgári etikai szöveggyűjtemény. Szerk. Huszár Tibor. Bp., Tankönyvkiadó, 1–3. köt.

1968

Hetvenöt éve született Palmiro Togliatti. *Népszabadság*, 72. 4–5.
Dokumentumfilm és társadalomlátás. *Új Írás*, 2. 83–88.
A „cselekvő” film nem helyettesítheti a politikát – a jó politika nem nélkülözheti a „cselekvő” filmet. *Filmkultúra*, 4. 12–15.
A művészet és a politika „megosztásáról”. *Filmkultúra*, 5. 8–10.
Történelem és önismeret. Tanulmányok. Bp., Magvető, 508, [4] p. (Elvek és utak)

1969

Huszár Tibor–Hernádi László–Pelejtej Tibor: *Lenin-centenárium. 1870–1970.* [Közread.] OSZK KMK–Népi Iparművészeti Tanszék–FSZEK. Bp., NPI, 214 p.
Gramsci és vitapartnerei. *Valóság*, 9. 11–23.
Iffúságszociológia. Szerk. Huszár Tibor, Sükösd Mihály; ford. Félix Pál, Forintos György. Bp., Közgazdasági és Jogi Kiadó, 373, [3] p.

1970

Lenin és a tudomány. *Magyar Tudomány*, 7–8. 485–493.
Korunk olasz marxistái. *Valóság*, 11. 61–75.
Gramsci, Antonio: *Filozófiai írások.* Ford. Rozsnyai Ervin; bev. Huszár Tibor. Bp., Kossuth, 402 p.
Olasz marxista filozófusok írásaiból. Vál. és bev. Huszár Tibor; ford. Rozsnyai Ervin. Bp., Gondolat, 610, [2] p.
Lenin, Vlagyimir Iljics: *Dolgozom, jól vagyok... (válogatás Lenin leveleiből).* Vál. Huszár Tibor, Nyilas Vera. Bp., Magyar Helikon–Európa, 194, [1] p.
Adalékok egy polémia történetéhez. Lenin és Rosa Luxemburg vitája a nemzetiségi kérdésről. *Valóság*, 4. 5–18.
Beszélgetések. Bp., Magvető, 183, [2] p.

1971

Célok, tervek. In: *A szovjet szociológia a húszas években.* Szerk. Somlai Péter. Bp., Kossuth, 5–6.
Történelem és filozófia. Új törekvések a szovjet filozófiai kutatásokban. Vál. és az utószót írta Huszár Tibor. Bp., Gondolat, 303 p. (Társadalomtudományi könyvtár)

1972

Gondolatok az értelmiség szociológiai jellemzőiről és fogalmáról. *Valóság*, 2. 1–22.
Gramsci et ses polémistes. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio philosophica et sociologica*, 8. 61–80.
A Vigilia beszélgetése Huszár Tiborral erkölcsi alapelvekről. [Riporter:] Hegyi Béla. *Vigilia*, 3. 182–194.

A szociológia története 1917-ig. Szöveggyűjtemény. Szerk. Huszár Tibor, Somlai Péter. Bp., Tankönyvkiadó, 1-4. köt.

1973

Cselekvő ember vagy a moralitás komornyikjai. *Kritika*, 3. 7-9.

1974

Az ösztönzés szocialista rendszere és az erkölcsi értékek. *Társadalmi Szemle*, 6. 44-52. Közművelődés, közösség, társadalom. *Valóság*, 5. 1-18.

A művelődés kiscsoportjai. 1. Műkedvelők – közösségépítők. *Élet és Irodalom*, 14. 3.

A művelődés kiscsoportjai. 2. A közösségépítés szenvedélye és realitása. *Élet és Irodalom*, 16. 5.

Az értelmiség fogalmának alakváltozásai. *Valóság*, 9. 1-15.

Research on the Intelligentsia and on Professional Groups. *Szociológia*, 5. 24-28.

Közművelődés, közösség, társadalom. *Látóhatár*, 8. 128-157.

Contemporary Hungarian society. Bp., Corvina, 48 p.

Današnje madarsko društvo. Bp., Corvina, 48 p.

Történelem és filozófia. Új törekvések a szovjet filozófiai kutatásokban. Vál. és az utószót írta Huszár Tibor; ford. Könczöl Csaba, Köcsky Margit. Bp., Gondolat, 353, [3] p.

A szociológia története 1917-1945 között. Szöveggyűjtemény. Szerk. Huszár Tibor, Somlai Péter. Bp., Tankönyvkiadó, 1-4. köt.

Research on the intelligentsia and on professional groups. *Szociológia*, 5. 24-28.

Az ösztönzés szocialista rendszere és az erkölcsi értékek. *Társadalmi Szemle*, 5. 44-52.

Közművelődés, közösség, társadalom. *Valóság*, 5. 1-18.

Az értelmiség fogalmának alakváltozásai. *Valóság*, 9. 1-15.

Le concept et les caractéristique sociologiques de l'intelligence. *Nouvelles Études Hongroises*, 9. 33-57.

Erdei Ferenc Leninről, Adyról és Bartókról. *Valóság*, 4. 1-8.

Munkaerkölcs a szocialista társadalomban. Összeáll. Huszár Tibor. Bp., NPI, 103, [1] p.

1975

A cselekvő ember. Bp., Szépirodalmi, 417, [3] p.

Die gegenwärtige ungarische Gesellschaft. Bp., Corvina, 46 p.

Sovremennoe vengerskoe obščestvo. Perev. A. Bodanova. Bp., Corvina, 45 p.

La Société hongroise d'aujourd'hui. Trad. János Sipos. Bp., Corvina, 52 p.

Értelmiségelméletek, értelmiségvizsgálatok Magyarországon. *Szociológia*, 4. 477-501.

Művelődés, közösség, társadalom. In: *A közművelődés kérdései*. 2. Szerk. Ács Ferencné. Bp., Kossuth, 162-230.

Köznapi gondolkodás és egységes kulturális szervezet. Adalékok Gramsci értelmiségfelfogásához. *Forrás*, 5-6. 68-71.

Gajdócsi István. *Valóság*, 4. 28-37.

Hauser, Arnold-Lukács György: On youth, art and philosophy. A 1969 radiomeeting.

Reporter: Rapcsányi László. *New Hungarian Quarterly*, 58. 96-105. (Ortutay Gyula, Huszár Tibor hozzászólásával.)

Korunk értelmisége. Értelmiségelméletek – értelmiségvizsgálatok. Vál. és bev. Huszár Tibor; ford. Ádám Péter, Balázs István. Bp., Gondolat, 501, [2] p.

Huszár Tibor: Communauté, diffusion de la culture, société. *Nouvelles Études Hongroises*, 10. p. 71-85.

1976

Changes in the concept of intellectuals. In: *The Intelligentsia and the intellectuals. Theory, method, and case study*. Ed. by Aleksander Gella. Beverly Hills, Calif., Sage Publications, 75-111.

Culture, community and society. 1. *New Hungarian Quarterly*, 64. 42-51.

Közművelődés, közösség, társadalom. In: *Munkásművelődés, szocialista kultúra*. Bp., Kossuth, 75-107.

Fejezetek a munkaerkölcs történetéből. *Valóság*, 8. 1-15.

Értelmiségiek, diplomások. *Magyar Hírlap*, 240. 9.

Közkerkölcs és társadalom. *Magyar Hírlap*, 305. 15.

Az értelmiség hivatása. Beszélgetés Huszár Tiborral. [Riporter:] Kékesi Katalin. *Nép-szabadság*, 138. 4-5.

Érdek és erkölcs. *Magyar Hírlap*, 354. 14.

Közösség, közművelődés, társadalom. In: *A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai*. Válogatott dokumentumok gyűjteménye. Szerk. Herczeg Ferenc, Villangó István. Bp., Országos Közművelődési Tanács. 73-105.

1977

Fejezetek az értelmiség történetéből. Bp., Gondolat, 565, [2] p.

A *Korunk* és a magyar szellemi áramlatok a két világháború közötti évtizedben. In: *[Ötven] 50 éves a Korunk*. Az 1976. május 20-21-i emlékülés alapján. Szerk. Kabdebó Lóránt. Bp., MTA Irod. tud. Int.-PIM-NPI, 105-168. (Irodalmi múzeum)

White-collar workers, intellectuals, graduates. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio philosophica et sociologica*, 11. 67-85.

Erdei Ferenc, a politikus és a tudós. *Forrás*, 2. 59-67.

A *Korunk* és a magyar szellemi áramlatok. 1-2. *Valóság*, 3. 29-47.; 4. 27-46.

Szellemi munkások, értelmiségiek, diplomások. *Társadalmi Szemle*, 1. 36-49.

A kutatás és a kritika buktatói. Szociológiai tények és társadalmi valóság. *Magyar Hírlap*, 149. 9.

A „homo politicus” önállósulása. Niccolò Machiavelli, a társadalmi cselekvés bölcseleje. *Világosság*, 8-9. 500-508.

Culture, community and society. 2. *New Hungarian Quarterly*, 65. 72-83.

Gramsci az értelmiségről. *Magyar Hírlap*, 244. 9.

A jogászság társadalmi helyzete és szakmai életútja. Szerk. Huszár Tibor. Bp., Oktatási Minisztérium, 1977. 252, [3] p. (Szociológiai füzetek, 13.)

- Megjegyzések a szociológiakritika helyzetéről. *MTA Filoz. és Tört. Oszt. Közlem.*, 1–3. 3–10.
- Falurajz – társadalomrajz. A fiatal Erdei Ferenc műhelyében. *Szociológia*, 4. 491–510.
- Közösség és művelődés. In: *Szocialista közművelődés. A Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetem tankönyve*. Szerk. Ács Ferencné. Bp., Kossuth, 1978. 111–132.
- Huszár Tibor–Kolosi Tamás: Major trends in the development of the Hungarian intelligentsia. In: *Development of intelligentsia in the socialist society*. (Anthology.) [Szerk.]: Lötsch, Manfred. Berlin, Institut for Marxist-Leninist Sociology of the Academy for Social Sciences, [95–126.]
- A társadalom szellemi életéről. Részletek. In: *A kultúraelmélet és a szocialista kulturális forradalom*. Cikkgyűjtemény. Bp., Kossuth, 9–22.
- Értelmiségtörténet – értelmiségyszociológia. In: *Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások*. Szociológiai tanulmányok. Szerk. Huszár Tibor. Bp., Kossuth, 1978. 5–69.
- White-collar workers, intellectuals, graduates in Hungary. In: *Hungarian society and marxist sociology in the 1970s*. Szerk. Huszár Tibor, Kulcsár Kálmán, Szalai Sándor. Bp., Corvina, 159–175.
- Huszár Tibor: „Sej, a mi lobogónkat fényes szelek fűjják...” Népi kollégiumok 1939–1949. *Valóság*, 1. 101–107.
- Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások*. Szociológiai tanulmányok. Szerk. Huszár Tibor. Bp., Kossuth, 281 p.
- Tudomány – közösség – művelődés*. Szovjet szociológiai tanulmányok. Összeáll. Huszár Tibor. Bp., Gondolat, 242 p.
- Hungarian society and marxist sociology in the nineteen-seventies*. Ed. by Tibor Huszár, Kálmán Kulcsár, Sándor Szalai. Bp., Corvina, 280 p.
- Az építész a politika szolgálatában. *Forrás*, 1978. 9. 91–92.
- Tudomány – közösség – művészet*. Szovjet szociológiai tanulmányok. Összeáll. Huszár Tibor. Ford. Láng Rózsa. Bp., Gondolat, 242, [2] p.
- Theories of the intelligentsia and suveys on the intelligentsia in Hungary. In: *An overview of sociological research in Hungary*. Ed. by László Bertalan, Jenő Andics, Róbert Tardos]. Bp., Akadémiai, 59.

1979

- Az értelmiségelméletek kritikai áttekintése. In: *Értelmiség és közművelődés*. Összeállítás a TIT Szegedi 8. Művelődéseméleti Egyetemén elhangzott előadásokból. Szerk. Tráser László, Molnár Zoltán. Szeged, TIT rota, 53–66.
- A magyar értelmiség szerkezetváltozása és funkciói. In: *Értelmiség és közművelődés*. Összeállítás a TIT Szegedi 8. Művelődéseméleti Egyetemén elhangzott előadásokból. Szerk. Tráser László, Molnár Zoltán. Szeged, TIT rota, 67–82.
- Magyarságtudomány, magyar gazdaságtudomány, marxizmus. Erdei Ferenc egy fiatalkori írása margójára. *Valóság*, 2. 1–21.
- A protestantizmus és a romantika elemei Erdei Ferenc pályakezdő írásaiban. 1–2. *Világosság*, 1. 1–8.; 2. 87–93.

Chapters from the history of the attitude to work. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominate. Sectio philosophica et sociologica*, 13. 45–66.

A fiatal Erdeiről. *Szociológia*, 1. 1–17.

Nyugati utas Lenin vonzásában. Erdei Ferenc ifjúkori leveleiből. *Új Írás*, 5. 75–86.

Huszár Tibor–Léderer Pál: Az értelmiség rekrutációja és funkciói. In: *Társadalmi struktúránk fejlődése*. 2. köt. *Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség*. Szerk. Kálmán Katalin, P. Bp., Kossuth, 165–234.

Huszár Tibor–Gazsó Ferenc–Csákö Mihály: A jövő szakmunkásaiért. *Ifjúkommunista*, 4. 41–43.

Szakmunkástanulók a hetvenes években. Beszélgetőtárs: Gazsó Ferenc, Csákö Mihály. *Látóhatár*, 9. 161–164.

Történelem és szociológia. A cselekvő ember nyomában. Bp., Magvető, 574, [2] p.

Contemporary Hungarian society. Ford. Sente Péter. 2. rev. ed. Bp., Corvina, cop. 1974. 48 p.

La société hongroise d'aujourd'hui. Trad. par János Sipos. 2. éd., rev. et corr. Bp., Corvina, cop. 1975. 52 p.

Die gegenwärtige ungarische Gesellschaft. Deutsch von Hannelore Schmör. 2. verb. Aufl. [Bp.], Corvina, cop. 1975. 56 p.

Sovremennoe vengerskoe obscestvo. Perevod s vengerskogo A. Bogdanovoj. 2. izd. Ispravl. [Bp.], Corvina, cop. 1975. 45 p.

Magyarságtudomány, magyar gazdaságtudomány, marxizmus. *Valóság*, 2. 129–140.

Az értelmiség és a forradalom. *Magyar Hírlap*, 71. 9.

Mit jelent önnek a film? Válaszol Huszár Tibor szociológus. [Riporter:] Nádasz László. *Filmkultúra*, 2. 102–110.

A fiatal Erdeiről. *Szociológia*, 1. 1–17.

A „nomád értelmiség”. *Valóság*, 8. 56–65.

A művelődés kiscsoportjai. In: 1974–1978. Vál. szerk. Bicskei Gábor. Bp., NPI, cop. 1979. 9–11.

1980

Szellemi munkások, értelmiségiek, diplomások. In: *Szöveggyűjtemény a tudományos-technikai haladás társadalmi-politikai összefüggéseiről*. A posztgraduális (C és doktorandusz) képzésben részt vevők és spec. koll. hallgatók számára. Szerk. Gadanez Béláné. 3. köt. *Osztályharc, szakszervezeti autonómia, demokrácia, egység, szellemi dolgozók, tudósok. Az értelmiség felelőssége korunkban*. Bp., BME, 334–359.

Szellemi munkások, értelmiségiek, diplomások. In: *Az értelmiség a szocialista országokban*. Tanulmányok. Ford. Petri György et al. Bp., Kossuth, 134–157.

Huszár Tibor–Kolosi Tamás: Trends der Intelligenzentwicklung in Ungarn. In: *Die Intelligenz in der sozialistischen Gesellschaft*. Szerk. Lötsch, Manfred. Berlin, Dietz, 59–88.

Munkaerkölc és politikai tudatformálás. In: *Munkakultúra és politikai tudatformálás. Propagandisták elméleti tanácskozása*. Szeged, 1979. nov. 22–23. Bp., Kossuth, 31–45. Beszélgetés Bibó Istvánnal. *Valóság*, 9. 27–49.

A szociográfia helyzete Magyarországon. *Forrás*, 5. 51–67.
 Szakemberképzés – értelmiségképzés. *Valóság*, 6. 47–61.
 Erdei Ferenc, a tudós és politikus. Gondolatok egy kiállítás megnyitásán. *Magyar Nemzet*, 294. 5.
 Barátok. Erdei Ferenc levelesládájából. *Tiszatáj*, 12. 44–68.
 Huszár Tibor: Szellemi munkások, értelmiségiek, diplomások. In: Szocialista közművelődés. Szöveggyűjtemény. Szerk. Ács Ferencné. 2. kiad. Bp., Kossuth, 875–895.
 A szociográfia Magyarországon. *A politikai viták kiskönyvtára*, ápr.–jún. 332–364.
Műveltség, közművelődés, értelmiség. Bp., KM Tudományos Koordinációs Bizottság, 97 p. (Közművelődés-kutatás)
Adalékok a munkaerőkölcs történetéhez és szociológiájához. [Közread. a/z/] Okt. Min. Marx–Lenin Okt. Főoszt. Bp., NIM-IGÜSZI, 155,[2] p. (Szociológiai füzetek, 19.)
 Mitől értelmiségi a diplomás? Beszélgetés Huszár Tiborral. [Riporter:] Kovács Judit. *Magyar Nemzet*, 204. 9.
 Értelmiség, szakértelmiség. Beszélgetés Huszár Tiborral. [Riporter:] Kovács Dénes. *Népszabadság*, 294. 4–5.
 A Tanácsköztársaság és az értelmiség. In: *A Magyar Tanácsköztársaság 60. évfordulója*. Tudományos ülésszak. Bp., 1979. március 6–7. Szerk. Köpeczi Béla. Bp., Akadémiai, 279–287.

1981

Erdei Ferenc és a Szovjetunió. *Szovjet Irodalom*, 3. 162–167.
 Gondolatok egy kiállítás megnyitásán. *Szociológia*, 3–4. 339–341.
 The training of specialists and the education of intellectuals. *New Hungarian Quarterly*, 81. 128–141.
 Függelék: Erdei Ferenc – gondolatok egy kiállítás megnyitásán. In: *Társadalom és gazdaság a mai Magyarországon*. Tudományos ülésszak Erdei Ferenc születésének 70. évfordulóján. Makó, 1980. dec. 16–17. Szerk. Vágvolgyi András. Bp., MTA KESZ, 175–177.
 A doktrinerség természetrajzához. In: *Szöveggyűjtemény a magyar munkásmozgalom történetének tanulmányozásához 1945–1962*. Szerk. Boros Zsuzsanna. Bp., Tankönyvkiadó, 345–355.
 Az értelmiség-szociológia és -szociográfia hazai történetéhez. In: *Értelmiség-szociológiai írások Magyarországon 1900–1945*. Vál. és bev. Huszár Tibor; jegyz. Tóth Pál Péter. Bp., Kossuth, 1981. 5–64.
 Sociology the emergence of a discipline. *New Hungarian Quarterly*, 83. 83–96.
 Szakemberképzés – értelmiségképzés. In: *Pedagógiai szöveggyűjtemény*. Szerk. Bernáth József. Pécs, Pécsi Tempó soksz., 1981. 515–539.
 Adalékok a magyar értelmiségi mozgalmak, szellemi áramlatok történetéhez 1945-ig. *Társadalomtudományi Közlemények*, 4. 481–494.
 Közösség és művelődés. In: *Szöveggyűjtemény az alapfokú klubvezetőképző tanfolyamokhoz*. Szerk. Pörös Géza, Rácz Éva. Bp., NPI, 84–105.
 Csoóri Sándor–Hanák Gábor–Huszár Tibor–Sára Sándor: Erdei Ferenc. Fejezetek a két világháború közötti progresszió történetéből. A Magyar televízióban 1980 októberében sugárzott dokumentumfilm szövege. *Forrás*, 5. 3–21.

„Nem középiskolás fokon...” *Műveltség, közművelődés, értelmiség*. Bp., Magvető, 228, [4] p. (Gyorsuló idő)
 The training of experts and intellectuals. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestensis. De Rolando Eötvös nominata. Sectio philosophia et sociologica*, 15. 77–98.
 Duševni pracovníci, prislušnici inteligencie, odborníci s vysokoškolským uzdelanim. In: *Intelligencia v socialistickéj spoločnosti*. Bratislava, 1981. 57–72.
Értelmiség-szociológiai írások Magyarországon. 1900–1945. Vál. és bev. Huszár Tibor; jegyz. Tóth Pál Péter. Bp., Kossuth, 391 p.
 Istoriceskie metamorfozy ponatíi „intelligenciá”. *Informacionnyj buleten*, 145–182.
 A tudományos-technikai forradalom és az értelmiség. In: *A tudományos-technikai haladás társadalmi-gazdasági összefüggései*. Propagandisták elméleti tanácskozása. Szolnok, 1980. [rend. az MSZMP Központi Bizottság Agitációs és Propaganda Osztálya és az MSZMP Szolnok megyei Bizottság Oktatási Igazgatósága]. Bp., Kossuth, 128–140.
 Az értelmiség rekrutációja és funkciói. In: *Társadalmi stuktúránk fejlődése*. 2. Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség. 2. kiad. Bp., MSZMP Társtud. Int., 165–234.

1982

Két vita tanulságai. Az értelmiségpolitika változásairól. 1945–1953. Bp., NPI, 1982. 47 p.
 Az erkölcsi érték néhány axiológiai és szociológiai jellemzője. [Közread. a] Művelődéskutató Intézet, Bp., Dabasi Ny., 182 p. (Értékvizsgálatok)
 Gondolatok a munkaerőkölcsről. Bp., Magvető, 307, [4] p. (Gyorsuló idő)
 Az ösztönzés szocialista rendszere és az erkölcsi értékek. In: *A szocialista erkölcs elméleti kérdései*. Szemelvénygyűjtemény. Egységes jegyzet egyetemek és főiskolák számára. Szerk. Farkas Endre. Bp., Tankönyvkiadó, 44–54.
 A „valódi” és „igazi” értékminőségek. Max Scheler materiális értéktanáról. *Valóság*, 2. 1–16.
 The training of specialists and the education of intellectuals. In: *Hungarian sociology today*. Szerk. Cseh-Szombathy László. Bp., TEMPO soksz., 63–89.
 Értelmiségtörténet – értelmiség-szociológia. In: *Szöveggyűjtemény az általános szociológiához*. Egységes jegyzet. Szerk. Bánlaky Pál, Tóth Pál Péter. Bp., Tankönyvkiadó, 91–111.
 Nemzetlét – nemzettudat. 1–2. *Valóság*, 1982. 7. 48–62.; 8. 17–34.
 „A szellemi munka jelentősége a szocializmusban meghatározódott.” *Magyar Tudomány*, 10. 753–754.
 „Nem középiskolás fokon...” *Alföld*, 10. 91–92.
 Ifjúság és társadalom. *Népszabadság*, 213. 3.
 A tudósklub vitájából. A pályakezdő diplomások esélyei. Elégedettek lehetünk-e a fiatal értelmiség „minőségével”? (Résztevők: Huszár Tibor et al.) [Riporter:] Papp Zsolt. *Magyar Hírlap*, 184. 9.
 Vitányi Iván–Andor Mihály–Cseh-Szombathy László–Fukász György–Hámory Gabriella–Hankiss Elemér–Huszár Tibor–Kormos Sándor–Köpeczi Béla–Mód Aladár–Sándor György–Szecskő Tamás: Életmód és közművelődés. *Társadalmi Szemle*, 2. 28–41.
 Beszélgetések. Bp., Kossuth, 183 p.

- Beszélgetések. Jegyzetek*: Szabó László, Cs.–Fejtő Ferenc–Gombos Gyula–Kovács Imre (1913–1980, író, szociográfus)–Nagy Ferenc–Kiss Sándor–Püski Sándor. Bp., Magvető, 465, [3] p.
- Erkölc és társadalom. Erkölciség – erkölcsösség*. Bp., Kossuth, 528, [3] p.
- Falu a társadalomban – társadalom a faluban. In: *A szocialista átalakulás jellemzői falun*. Országos elméleti tanácskozás, Kecskemét 1982. nov. 24–26. Bp., Kossuth, 59–99.
- Falu a társadalomban – társadalom a faluban. *Valóság*, 4. 26–37.
- Magyarságtudomány, magyar gazdaságtudomány, marxizmus. Erdei Ferenc egy elfelejtett fiatalkori írása. In: *A magyar filozófiai gondolkodás a két világháború között*. Összeáll. az ELTE BTK Filozófiatörténeti Tanszékének munkaközössége. Bp., Kossuth, 1983. 223–263.
- Tagválasztás az Akadémián és a tudás-elit (1920–1943). *Valóság*, 2. 20–38.
- Hajnal István és a magyar szociológia intézményesülése. *Valóság*, 6. 39–47.
- Szalai Sándor. *Világosság*, 7. 453–454.
- Erdei Ferenc. *Társadalmi Szemle*, 5. 86–94.
- Organizacionnye i funkcional'nye izmeneniâ v processe szocialističeskij preobrazovanij. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio philosophica et sociologica*, 16. 19–30.

- Nemzetlét, nemzettudat, értelmiség*. Tanulmányok. Bp., Magvető, 728, [3] p. (Elvek és utak) Erdei Ferenc. In: *Politikus-pályák*. Szerk. Sánta Ilona. Bp., Kossuth, 171–183.
- A nemzedéki kérdés a hazai ifjúságkutatások tükrében. Beszélgetőtárs: Gazsó Ferenc. *Jelenkor*, 1. 63–68.
- A mai magyar értelmiség. *Napjaink*, 12. 4–8.
- Társadalmunk kulturális rétegződésének pontosabb megismeréséért. In: *Művelődéspolitikánk 25 éve*. Művelődéspolitikai tanácskozás. Bp., 1983. december 15–16. Szerk. Tóth István. Bp., Kossuth, 153–156.
- Questions, unanswered dilemmas in research on Hungary's intellectuals. In: *Stratification and inequalities*. Szerk. Andorka Rudolf, Kolosi Tamás. Bp., DATORG ny., 245–266.
- Bibó István – a gondolkodó, a politikus. *Valóság*, 9. 24–41.
- Az értelmiség szerepe. 1–2. In: *Előadások a magyar történelemről*. Szerk. Hanák Gábor. Bp., RTV-MINERVA, 221–230.; 231–238. (Gólyavári esték)
- Az ötvenes évek a magyar történelemben. Tudósklub, 1983. dec. 14. Résztvevők: Berend T. Iván, Huszár Tibor et al. *Jel-kép*, 2. 126–133.
- A Tudósklub műsorából. Az ötvenes évek történelmünkben. Résztvevők: Huszár Tibor, Berend T. Iván. [Riporter:] Papp Zsolt. *Magyar Hírlap*, 5. 9.
- A Tudósklub műsorából. Az értelmiségről. Résztvevők: Vámos Tibor, Huszár Tibor et al. *Magyar Hírlap*, 82. 9.
- Huszár Tibor: Hátrányban vagy előnyben van az értelmiség? Beszélgetés az ELTE Szociológiai Intézetének igazgatójával. [Riporter:] Győri Illés György. Szakszervezeti *Szemle*, 4. 17–21.

- Vengerskaâ intelligenciâ na načalnom etape socialističeskij preobrazovanij. 309–320. In: *Intelligenciâ i revoluciâ: XX vek*. (Otv. red. K. V. Gusev; [izd.] Akademiâ nauk SSSR, Naučnyj sovet po kompleksnoj probleme „Istoriâ Velikoj Oktâbrskoj socialističeskij revolucii”, Naučnyj sovet „Istoriâ socialističeskogo i kommunističeskogo stroitel'stva v SSSR”. Moszkva, Nauka,
- Új kérdések, megválaszolatlan dilemmák az értelmiségkutatásban*. Akadémiai székfoglaló 1983. febr. 24. Bp., Akadémiai, 53, [2] p. (Értekezések, emlékezések)
- „A gazdasági kultúra – gazdasági magatartás” című szekció vitájáról. In: *A Magyar Szociológiai Társaság 1984. évi egri vándorgyűlése*. Munka, gazdaság, társadalom. Szerk. Bóhm Antal. Bp., Alfaprint Ny., 247–250.
- Az MSZMP értelmiségpolitikájának néhány időszerű kérdése. 1–2. *Társadalomtudományi Közlemények*, 3. 337–355.; 4. 551–567.
- Nationale Existenz – Nationalbewusstsein – Intelligenz. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio philosophica et sociologica*, 17. 133–155.
- Bibó István – a gondolkodó, a politikus, 1945–1948. *Valóság*, 12. 22–41.
- A mai magyar értelmiség. *Látóhatár*, 4. 161–183.
- Bibó István – 1948–1958. *Mozgó Világ*, 12. 4–12.

- A művészet nélkülözhetetlensége. *Új Tükör*, 28. 5.
- Vitakultúra és pártdemokrácia. *Pártélet*, 2. 56–58.
- Vitakultúra és pártdemokrácia. 125–128. In: *Tanulmányok a pártdemokráciáról*. Bp., Kossuth, 221 p.
- Az MSZMP értelmiségpolitikájának néhány időszerű kérdése. Bp., Kossuth, 75, [2] p.
- New questions, unanswered dilemmas in the examination of the intelligentsia. In: *Collection of sociological studies – In memoriam Alexander Szalai*. Szerk. Cseh-Szombathy László. Bp., DATORG ny., 61–84.
- Az MSZMP értelmiségpolitikájának néhány időszerű kérdése. In: *A magyar értelmiség a 80-as években*. Szerk. Huszár Tibor. Bp., Kossuth, 17–52.
- A szociográfus Szabó Zoltán. *Jelenkor*, 7–8. 727–740.
- A magyar értelmiség a 80-as években*. Szerk. és az utószót írta Huszár Tibor. Bp., Kossuth, 359 p.
- Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. Szerk. Vida István, Nagy Endre. Vál. és az utószót írta Huszár Tibor. Bp., Magvető, 1986–1990. 1–4. köt.
- Szabó Zoltán: *A tardi helyzet; Cifra nyomorúság*. Sajtó alá rendezte és az utószót írta: Huszár Tibor. Bp., Akadémiai–Kossuth, 239, 282, XIX p.
- Az irodalom és a történettudomány viszonyáról. Mindennapi irodalmunk. [Beszélgetés Huszár Tiborral.] [Riporter:] Varga Lajos Márton. *Könyvvilág*, 6. 4.
- Kardos György emlékére. In: *In memoriam Kardos György*. [A kötetet Hegedős Mária és Sebestyén Lajos gond.] Bp., Magvető, 43–44.

- Érték-program tematikája. *Kut. Tájékoztató*, 1. 101.
- A társadalomtudományi kutatások hasznosításáról – reflexiók. *Társadalomtudományi Közlemények*, 4. 528–533.
- Punger Ernő és Huszár Tibor hozzászólása. In: *Infrastrukturánk helyzete, a jövő feladatai*. A Debreceni Akadémiai Bizottság plenáris ülése. Szerk. Daróczy Zoltán. Bp., Akadémiai, 1987. 14–23.
- Tudás és fedezet, presztízs és kereset, kreativitás és közéleti aktivitás. In: *Műszaki fejlesztés – társadalmi haladás*. Országos elméleti tanácskozás, Székesfehérvár, 1986. jún. 12–13. 2. köt. *A műszaki fejlesztés szervezeti-működési feltételei, a műszaki fejlesztés és az emberi tényezők, a műszaki fejlesztés társadalmi feltételei*. A III., a IV. és az V. szekció korreferátumai és vitái. Bp., Kossuth, 172–176.

- Társadalmi szükségletek és a felsőoktatás intézményrendszere. In: *Kutatások a felsőoktatás köréből*. Az OKKFF TS-4/2 „A felsőoktatás fejlesztését szolgáló kutatások” c. program kiadványa. 1. köt. Szerk. Végvári Imre, Pálvolgyi Miklós. Bp., Oktatókutatató Int., 1988. 13–20.
- Ferenc Erdei – portrait of a sociologist. In: Erdei Ferenc: *Selected writings*. Bp., Akadémiai, 1988. 389–[407].
- Erdei Ferenc: *Selected writings*. Ed. by Tibor Huszár. Transl. By Pál Félix, Sándor Eszenyi. Bp., Akadémiai, 1988. 406, [1] p.
- Abriss der Geschichte der Intelligenz*. Bp., Akadémiai, 551, [1] p.

1956. október 23.–november 6. *Valóság*, 2. 52–67.
- Erdei Ferenc és Bibó István vitájáról. In: *Kiutkeresés 1943*. Szerk. Nagy Zsuzsa, L., Burucs Kornélia. Bp., Kossuth, 104–114.
- Konszolidáció vagy/és restauráció? *Valóság*, 12. 28–42.
- Bumeráng effektus. Értelmiségpolitika 1968 után. *Társadalmi Szemle*, 12. 3–21.
- The compromise of disillusion. István Bibó on the aftermath of 1956. *New Hungarian Quarterly*, 116. 52–56.
- Sík Sándor, a Mentor. *Kortárs*, 10. 106–115.
- Remarks on politics and intelligentsia in Hungary from 1956 to 1968. *Res. Rev.* 2. 9–25.
- Sík Sándor, a mentor In: *Sík Sándor emlékezete*. Szentendre, Pest megyei Múzeumok Igazgatósága, Pest Megyei Művelődési Központ és Könyvtár, 51–66.
- Bibó István. *Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Sajtó alá rend. Huszár Tibor, Hanák Gábor. [Közread. a] Kolonell Lap- és Könyvkiadó Kft. Budapest–Debrecen, Alföldi Ny., 369, [3] p. (Magyar Krónika)
- Haza és nemzeti önismeret. – Lakitelek 1979–1989. A fiatal írók találkozásának tizedik évfordulójára. *Forrás*, 5. 44–88.

Acélkézzel vezérelt kultúra. [Beszélgetés Huszár Tiborral.] [Riporter:] Györffy Miklós. *168 óra*, 33. 24–25.

- Mit ér a szellem, ha...* Bp., Szabad Tér, 353, [1] p.
- Die ungarische Intelligenz und die Wandlungen in Ost-Mitteuropa. *Südosteuropa*, 10. 593–598.
- Intelligenciá i politika. Politika po otnoseniū k intelligencii, 1957–1987. *Veng. Meridian*, 1990. 2. 83–95.
- Kollaboráns értelmiségiek. A Kádár-korszak antiklerikalizmusa. [Beszélgetés Huszár Tiborral.] [Riporter:] Györffy Miklós. *168 óra*, 1. 22–23.
- „Nem középiskolás fokom...” In: *Kell-e a latin?* Összeáll. Borzsák István. Bp., Gondolat, 263–271.
- Szelényi Iván–Juhász Pál–Huszár Tibor: A polgárosodást védelmező politikára van szükség. [Riporter:] Sipos Balázs. *Magyar Nemzet*, 254. 5.

- Párhuzamok és kereszteződések*. Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front. Budapest–Makó, ELTE Szoc. Int.–Makói József Attila Múzeum, 144 p. (A Makói Múzeum füzetek, 68.)
- Intelligentsia – politics – policy towards the intelligentsia between 1957 and 1987. Ford. Kovács Ferenc. *Szociológiai Figyelő*, 2. 64–78.
- A szociológia intézményesülésének, professzionalizálódásának néhány vonatkozása Magyarországon. In: *Közelítések*. Szociológiai tanulmányok. Szerk. Némedi Dénes. Bp., Dabasi Ny., 7–34.
- Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front. 1–4. *Kortárs*, 1991. 3. 101–107.; 4. 85–92.; 5. 84–96.; 6. 91–102.
- Levelezés köz- és magánügyben, 1931–1944. Címzett vagy feladó Erdei Ferenc*. Szerk. és jegyz. H. Soós Mária; az utószót írta Huszár Tibor. Bp., Magvető, 474 p.
- Amikor a lovak hátrafelé futnak. [Beszélgetés Huszár Tiborral.] [Riporter:] Györffy Miklós. *168 óra*, 16. 20–24.

- A magyar szociológia intézményesüléséről. [Beszélgetés Huszár Tiborral.] [Riporter:] és bev. Gábor Kálmán. *Replika*, 1–2. 31–47.
- Ravasz Boriska (1909–1970): *Iratok és levelek (1926–1970)*. Vál., szerk. és bev. Huszár Tibor. *Valóság*, 2. 73–95.

- Huszár Tibor–Sükösd Mihály: Ifjúságkutatás. In: *Társadalom és nevelés. Szöveggyűjtemény a nevelésszociológia tanulmányozásához*. Szerk. Kozma Tamás, Orbán Éva. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1993. 185–196.

A hisztériának csak vesztesei vannak. Népi mozgalom és harmadik út. [Beszélgetés Huszár Tiborral.] [Riporter:] Javorniczky István. *Magyar Nemzet*, 238. 7.
 Tagválasztás az Akadémián és a tudás elit 1920–1943. *Valóság*, 2. 20–38.
 Hajnal István és a magyar szociológia intézményesülése. *Valóság*, 6. 39–47.
 A Magyar Szemle körül. Szerkesztői, szerkesztőségi levelek 1927–1937. *Valóság*, 12. 67–90.

Szociológiai történeti szöveggyűjtemény. Másodválogatás. Szerk. Huszár Tibor, Somlai Péter. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 460 p.
 Harminchárom év a Valóság rabságában. Huszár Tibor interjújából. 1–2. *Valóság*, 10. 103–118., 11. 99–115.

1994

Huszár Tibor: Harminchárom év a Valóság rabságában. Huszár Tibor interjújából. 3–5. *Valóság*, 1. 96–107.; 2. 90–100.; 3. 87–116.
 Jászi-dilemmák. Egy fejezet a szociológia magyarországi intézményesülésének történetéből. *Szociológiai Szemle*, 1. 3–30.
 The history of modern sociology in Hungary. In: *International handbook of contemporary developments in sociology*. Ed. by. Mohan, Raj P., Wilke, Arthur S. Westport/Conn., Greenwood, 397–426.
 Valahol utat tévesztettünk – 1944. Szekfü Gyula pályaképéhez. *Magyar Nemzet*, 12. 16.
 Összeállítás Bibó István interjúból, írásából. *Zárt kör*, 3–4. 157–167.

1995

Tagválasztás az Akadémián és a tudás-elit. 1920–1943. In: *Magyarország társadalomtörténete*. 2. kötet. 1920–1944. Szerk. Gyáni Gábor. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 245–264.
 Magyarország társadalomtörténete. Szöveggyűjtemény. 2. kötet. 1920–1944. Szerk. Gyáni Gábor; Vál. Gyáni Gábor, Huszár Tibor, Kovács I. Gábor. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 539, [2] p.
 A hatalom rejtett dimenziói. *Magyar Tudományos Tanács 1948–1949*. Bp., Akadémiai, 378, [1] p.
 Bibó István, 1911–1979. Életút dokumentumokban. Vál. és összeáll. Huszár Tibor; szerk. Litván György, S. Varga Katalin. Bp., 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete, Osiris-Századvég, 757 p. (*56. 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete Közalapítványa)
 A hatalom rejtett terei. A Magyar Tudományos Tanács története. [Beszélgetés Huszár Tiborral.] [Riporter:] Javorniczky István. *Magyar Nemzet*, 19. 7.
 Bibó István–Huszár Tibor–Szűcs Jenő: *Regije evropske povijesti*. Prev. Eva Grlić, Igor Karaman, Arpad Vicko. Zagreb, Naprijed, 228 p. (Povijest and historija)

1996

Bibó István–Huszár Tibor–Szűcs Jenő: *Regije evropske povijesti*. *Politicka misao*, 4. 261–265.

„A szociográfusi szemlélettel el lehet jutni a legmesszebb, csak a csúcsra nem!” Huszár Tibor beszélgetése Újszászy Kálmánnal. *Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve*, 1. 37–45.
 A „belső ruhatárak” titkai. [Beszélgetés Huszár Tiborral.] [Riporter:] V. Bálint Éva. *Magyar Hírlap*, 41. 13.

1997

A népi mozgalom társadalomszemlélete. In: *A népi mozgalom és a magyar társadalom. Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából*. Szerk. Sipos Levente, Tóth Pál Péter. Bp., Napvilág, 68–76.
 Politikai rendszer és civil társadalom. In: *A demokrácia intézményrendszere Magyarországon*. Bp., MTA, 33–51.
 A válságjelenségek időbeni eszkalációja és a kultúra. In: *Lidérces mennyország. A kultúra szerepe a változó világban*. Országos tudományos konferencia, Győr. 1995. márc. 9–10. Szerk. Striker Sándor. Bp., MMI, 96–104.
 Feledésre ítélt hagyomány. *Népszabadság*, 62. 9.
 Egy Kádár-könyv dilemmáiról. [Beszélgetés Huszár Tiborral.] [Riporter:] Pünkösti Árpád. *Mozgó Világ*, 11. 3–20.
 A rendszer Kádárban. Huszár Tibor akadémikus könyvet ír a volt MSZMP egykori első emberéről és a hatalom rejtett dimenzióiról. [Beszélgetés Huszár Tiborral.] [Riporter:] Pünkösti Árpád. *Népszabadság*, 27. 20.

1998

Harminchárom év a Valóság rabságában. Huszár Tibor interjúja. In: *Kőrösi József emlékkönyv*. Bp., Scholastica Kiadó, 7–17.
 A Sántha-ügy szociológiai vonatkozásai. *Psychiatria Hung.*, 3. 299–323.
 Lapok Kádár János életrajzából 1–2. *Mozgó Világ*, 6. 57–67., 7. 100–109.
 „Egy jó piszok és aljas, szerintem provokációs célzatú cikk.” 1968: Kádár, Nagy Imre és a Literári noviny. *Mozgó Világ*, 9. 99–108.
 1968. Prága, Budapest, Moszkva. Kádár János és a csehszlovákiai intervenció. Bp., Szabad Tér, cop. 1998. 303, [3] p.
 A politikai gépezet 1951 tavaszán Magyarországon. Sántha Kálmán ügye. Esettanulmány. Bp., Corvina, 388 p.
 A legitim elit erodálódása és az ellenelit. In: *A magyar elit természetéről*. Konferencia az elitéről – Bp., 1996. Szerk. Müller Rolf, Takács Tibor. Debrecen, Kossuth Egyetemi K., 39–47.
 Édes Borbála. Kádár születési legendája. [Beszélgetés Huszár Tiborral.] [Riporter:] Murányi Gábor. *HVG*, 9. 73–75.
 Prága–Budapest–Moszkva, 1968. [Beszélgetés Huszár Tiborral.] [Riporter:] Pünkösti Árpád. *Népszabadság*, 196. 22–23.

1999

A hatalmi gépezet újjáépítése, a represszió túlsúlya, a kiigazítás esélye; 1956–1960. In:

Restauráció vagy kiigazítás. A kádári represszió intézményesülése 1956–1962. Szerk. Huszár Tibor, Szabó János. Bp., Zrínyi Kiadó, 67–146.
 A hatalmi gépezet újjáépítése és a represszió. *Mozgó Világ*, 8. 90–105.
Restauráció vagy kiigazítás. A kádári represszió intézményesülése, 1956–1962. Szerk. Huszár Tibor, Szabó János. [Bp.], Zrínyi, 435 p.
 Prága-Budapest-Moszkva, 1968. *História*, 1. 12–15.

2000

Kádár János politikai szocializációja. (A hazai munkásmozgalom, annak égi mása és föld/ alatt/i valósága.) 1931–1944. *Múltunk*, 2. 3–59.
 Kádár János kihallgatási jegyzőkönyve. 1951. május 7. *Rubicon*, 7–8. 17–20.
 Kádár János Rajk-perei. Visszaemlékezés sokféle van. *Rubicon*, 6. 12–21.
Magyarország társadalomtörténete. 2. kötet. 1920–1944. Szerk. Kövér György, Gyáni Gábor, Huszár Tibor, Kovács I. Gábor. 2. kiad. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 539, [1] p.

2001

Huszár Tibor–Kovács I. Gábor: Emlékezés Dányi Dezsőre (1921–2000). Interjú Dányi Dezsővel (1993. november). *Korall*, 3–4. 5–19.
Kádár János politikai életrajza 1912–1956. Bp., Szabad Tér, 405 p.
 Tudomány vagy politika? In: *Dombormű. Esszék, tanulmányok Poszler György 70. születésnapjára.* Szerk. Bárdos Judit. Bp., Liget Műhely Alapítvány, 202–220. (Liget könyvek)
 Kádár János „eltűnése” – 1956. november 1–3. *Mozgó Világ*, 2. 57–77.

2002

Közösségi ellátáson alapuló reszocializációs gondozási projekt. *Periferia fiz.*, 2–3. 21–40.
Kedves, jó Kádár elvtárs! Válogatás Kádár János levelezéséből, 1954–1989. Szerk. Huszár Tibor; [...közrem., a jegyzeteket, a kronológiát és a névmutatókat kész. Némethné Vágyi Karola. Bp., 2002. 871 p.
 „Szabó elvtársnak ne feledd a létrát említeni” – Kádár János és Kádár Jánosné levelei 1954–1964. *Mozgó Világ*, 3. 133–144.
 „Hogy valakinek itt legyen képe pofátlankodni” – Kádár János a BM pártbizottságán, 1961. december 22. *Mozgó Világ*, 12. 99–108.
 „The cause which obliges me to live here” – Letters between Kádár and Kodály. *Hungarian Quarterly*, 168. 132–141.
 Kodály Zoltán–Kádár János: Kádár János levelesládájából. [közred., bev. és jegyz.] Huszár Tibor. *Magyar Hírlap*, 28. 28–29.

2003

Andropov, a jó barát – Részlet a Kádár-életrajz második kötetéből. *Mozgó Világ*, 3. 93–108.

Kádár János politikai életrajza. 2. kötet. 1957. november–1989. június. Bp., Szabad Tér–Kossuth, 384, [1] p.
Kádár János politikai életrajza. 1. kötet. 1912–1956. 2., jav. kiad. Bp., Szabad Tér – Kossuth, 2003. 405, [1] p.
 Adalékok egy kézirat történetéhez. In: *Harminc év. Mannheim előadások.* [Az előadások szövegét gond. Léderer Pál]. Közread. ELTE Szociológiai Intézet, Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ. Bp., 89–97.
 Kádár János az 1980-as években. *Múltunk*, 1. 3–78.

2004

Erdei Ferenc: The Hungarian peasant society. *Rev. of Sociol.* 10. 1. 67–68.
Beszélgetések Nyers Rezsővel. Bp., Kossuth, 452, [1] p.
 Bibó István: *Válogatott tanulmányok. Társadalomtörténet, szociológia, társaslélektan.* Vál. és az utószót írta Huszár Tibor; jegyz. Balog Iván. Bp., Corvina, 555, [1] p.
 Kádár János. Országvezető vagy /és/ helytartó. In: *A magyar történelem vitatott személyiségei.* 3. kötet. Bp., Kossuth, 2004. 97–123.

2005

Az elittől a nomenklatúráig. Az intézményesített káderpolitika kialakulása és néhány jellemzője Magyarországon (1945–1989). *Szociológiai Szemle*, 3. 8–69.
 From elites to nomenclature. The evaluation of some characteristics of institutionalised cadre policy in Hungary. (1945–1989). *Rev. of Sociol.* 11. 2. 5–73.
alálkozások. Beszélgetések két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról. Bp., Corvina, 390 p.
 Egy interjúkötet háttértörténete. *Mozgó Világ*, 4. 87–101.

2006

Kádár. *A hatalom évei, 1956–1989.* [Jegyzetek] Györi László, Némethné Vágyi Karola. Bp., Corvina, 356 p.
 Az „irgalmas” és az ütemezett autodafé – Részlet a Kádár-kötetből. *Mozgó Világ*, 5. 93–103.

2007

Huszár Tibor: *Az elittől a nomenklatúráig. Az intézményesített káderpolitika kialakulása Magyarországon. 1945–1989.* Bp., Corvina, 150 p.
 Tömör összegzés. *Népszabadság*, 11. (Mell.) 5.

2008

Beszélgetés Huszár Tiborral. 1986. december 6. Az interjút készítette Szántó Miklós. In: *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületé-*

sének körülményeiről az 1960-as években. Szerk. Rozgonyi Tamás. Bp., Szociológiai Kutatóintézet, 49–52.

Bibó estéje. Levelek, dokumentumok a népi mozgalomról és a Magyar Közösség peréről. Bp., Corvina, 291 p.

2009

A pokol malmai. Szűcs Ernő ÁVH-s ezredes ügye és elágazásai. 1946–1955. Dokumentumok, interjúk Szűcs Ernő tevékenységéről, a tetteistársak és áldozatok vallomásai. Bp., Corvina, 319 p.

X 278142

Huszár Tibor 1930. augusztus 20-án született Veresegyházán. Egyetemi tanulmányait 1949 és 1953 között Moszkvában végezte pedagógia-pszichológia-logika szakon. 1953-tól az ifjúsági mozgalomban dolgozott, 1956-ban a Petőfi Kör vezetőségi tagja. 1957-től középiskolai tanár. 1960-tól az ELTE Bölcsészettudományi Karának oktatója. Előbb a filozófiai tanszéken tanít, később, 1969-ben megalakítja a Szociológiai Csoportot. Ezt, illetve jogutódját, a Szociológiai Tanszéket, majd a Szociológiai és Szociálpolitikai Intézetet 25 éven át vezeti. 1977-től egyetemi tanár, jelenleg a Társadalomtudományi Kar professor emeritusa. Meghatározó szerepet játszott a szociológia tudományának hazai intézményesítésében. 1975 és 1990 között az MTA Szociológiai Bizottságának elnöke, illetve tagja. 1977-ben lett a szociológiai tudományok doktora, 1982-ben az MTA levelező, 1987-ben pedig rendes tagja. 1963-tól 1993-ig a Valóság című folyóirat szerkesztője. 2003-ban életművéért Széchenyi-díjat kapott. Kutatási területe: az erkölcsi tudat kérdései, értelmiségszociológia, a magyar értelmiségi mozgalmak történetének szociológiai elemzése, a magyar szociológia története, az elitek és a nomenklatura, a pártállami rendszer működése. A kötet szerzői, pályatársak, barátok, tanítványok egy-egy tanulmánnyal köszöntik a 80 éves Huszár Tibort.

A címlapon Bánlaki Pál,
a 4. és az 5. oldal között Móricz Simon felvétele látható.

Ára: 3100 Ft

ISBN 978 963 446 581-2

